

ABRAHAM CAPADOSE

(Avec résumé en français)

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de Godgeleerdheid aan de
Rijksuniversiteit te Utrecht, op gezag van de Rector Magnificus Dr. Chr.P. Raven,
Hoogleraar in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde, volgens besluit van de Senaat der
Universiteit tegen de bedenkingen van de Faculteit der Godgeleerdheid te verdedigen
op Donderdag 15 December 1955, des namiddags om vier uur

door

DAVID KALMIJN

geboren te Utrecht

1955

BOEKENCENTRUM N.V.
's-Gravenhage

Promotor: Prof. Dr. M. van Rhijn

STICHTING GIHONBRON
MIDDELBURG
2010

Na de laatste hand aan mijn proefschrift te hebben gelegd, gevoel ik mij, terugziende op de jaren van studie, die achter mij liggen, gedrongen mijn erkentelijkheid te betuigen aan allen, die op enigerlei wijze aan mijn theologische vorming hebben medegewerkt. Ik denk hierbij in de eerste plaats aan de hoogleraren van de Theologische Faculteit te Utrecht in de jaren 1941-43, hoewel ik door omstandigheden hun colleges helaas slechts met veel onderbreking heb kunnen volgen, en van de Theologische Cursus te Amersfoort in het daarop volgende studiejaar.

In eerbiedige nagedachtenis vermeld ik de namen van de professoren Joh. de Groot en A.M. Brouwer, wier boeiende colleges ik mij gaarne zal blijven herinneren. Van hun nagelaten geschriften maak ik met het oog op de bediening des Woords nog steeds een dankbaar gebruik.

U, Hooggeleerde Severijn, Obbink, Berkelbach van der Sprenkel, De Vrijer, Haitjema, Sevenster, Semmelink, en Zeergeleerde Mejuffrouw Bakker, dank ik voor Uw onderricht, dat mijn belangstelling prikkelde en mijn blik verruimde; U, Hooggeleerde Severijn en Van Unnik, in het bijzonder voor Uw leiding bij mijn studie voor het doctoraal examen, waarbij U kennelijk meer nadruk legde op het theologisch denken dan op het verwerven van een bepaalde hoeveelheid theologische kennis.

Hoe verheug ik mij, Hooggeleerde Van Rhijn, U bereid te hebben gevonden mijn promotor te zijn. Aan Uw stimulerende leiding en vriendelijke behulpzaamheid dank ik het wel het allermeest, dat er in mijn voortgezette studie, zowel voor het doctoraal examen als voor mijn proefschrift, een vaste lijn is gekomen. Het onderzoek, waartoe U mij aanzette en waaraan U richting gaf, heeft voor mij menigmaal de verrassende ontdekking opgeleverd, dat de betekenis van historische details hierin is gelegen, dat zij de hoofdzaken scherper in het oog doen vatten en daardoor het beeld van de ontwikkelingsgang der geschiedenis verhelderen. Uw woorden van opwekking en aanmoediging hebben mij veel goed gedaan, wijl zij vaak juist kwamen op een ogenblik, dat ik aan nieuw enthousiasme wel enige behoefte had.

Uw colleges, Hooggeleerde Edelkoort, Quispel, Loen, De Graaf, Van Ruler, Hoekendijk, en Zeergeleerde Van der Linde, heb ik niet meer kunnen volgen. Ik koester echter de hoop, dat U in mijn proefschrift belang zult stellen.

Veel dank ben ik verschuldigd aan de secretaresse van de Stichting "Réveil-Archief", Dr. M. Elisabeth Kluit, die met haar rijke kennis van de bronnen en haar helder inzicht in de historische situatie, waarin de hoofdfiguur van mijn boek leefde, dacht en werkte, mij menige deskundige raad gaf en bovendien met de grootste bereidwilligheid archiefstukken te mijner beschikking stelde.

Mijn hartelijke dank betuig ik voorts aan allen, die mij met hun inlichtingen ten dienste stonden. Ik denk hierbij aan Dr. J. Meijer, vóór zijn vertrek naar Suriname bibliothecaris van de Portugees-Israëlitische Synagoge te Amsterdam, en zijn tijdelijke opvolger Drs. E.A. Rodrigues Pereira; aan de gemeentearchivarissen van Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage, Utrecht en Zwolle; aan de archivariissen van de Hervormde gemeenten te Amsterdam en 's-Gravenhage; aan de directeur van het Spaanse Instituut te Utrecht, Prof. Dr. C.F.A. van Dam, en zijn medewerkers; aan de heer Daniel von Allmen, theologisch student te Neuchatel.

Als leek op het terrein van de geneeskunde heb ik mij genoodzaakt gevoeld mijn opstel over de strijd tegen de koepokinenting, voor zover dit het zuiver medische gedeelte betreft, aan het oordeel van deskundigen te onderwerpen. Ik betuig hierbij mijn dank aan Drs. P.A. Dros, arts te Barendrecht, en Dr. G.D. Hemmes, Genees-

kundig Inspecteur van de Volksgezondheid te Utrecht, voor het doorlezen van de betreffende kopij; Dr. Hemmes in het bijzonder voor enige waardevolle aanwijzingen. Gelegenheid om archiefstukken ter plaatse te bestuderen werd mij geschonken door het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en de kerkeraad van de Hervormde Gemeente te Scherpenzeel (Gld.). Het Bilderdijk-Museum te Amsterdam was mij ter wille door archiefstukken tijdelijk bij het Gemeentearchief te Rotterdam onder te brengen. Het personeel van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, van de bibliotheken van de Rijksuniversiteiten te Leiden en Utrecht, en van de bibliotheken van de Vrije Universiteit en van de Centraal Bond voor Inwendige Zending en Christelijk Maatschappelijk Werk te Amsterdam betoonde tegenover mij de grootst mogelijke soepelheid in de toepassing van de bepalingen ten aanzien van het uitlenen van boeken. Voor al deze welwillendheid ben ik zeer erkentelijk.

Veel steun heb ik bij mijn werk gehad van mijn vrouw, die daarin hartelijk meeleeftde en mij een voorbeeld was van blijmoedig geduld, toen de studie langer bleek te duren dan wij ons aanvankelijk hadden voorgesteld.

Lof en dank bovenal aan God, die mij Zijn zegen waarlijk niet onthouden heeft. Moge Hij, ondanks de fouten, die mijn arbeid aankleven, deze, al ware het slechts in geringe mate, doen strekken tot verheldering van onze kennis aangaande Zijn handelen met ons mensen.

INHOUD

INLEIDING

I. HET LEVEN VAN ABRAHAM CAPADOSE

Geboorte

De naam Capadose

Afstamming

Het Sephardisch milieu

Jeugdijaren te Amsterdam

Student te Leiden 1814-1818

Terugkeer naar Amsterdam. Praktizerend geneesheer

Bekering

Droefheid en kommer

De Amsterdamse vriendenkring

Verloving en huwelijk

Scherpenzeel 1831-1833

Den Haag 1833-1836

De ontheiliging van het Huis Gods

De Afscheiding

Onvoldaanheid

Zwitserland 1836-1837

Terugkeer in Den Haag

Tweede huwelijk

Gezins- en familielevens

Vrienden

Laatste levensjaren en overlijden

II. BESTRIJDING VAN DE KOEPOKINENTING

De vaccinatie en haar voorgeschiedenis

De aanval

Weerlegging

Vernieuwde aanval

Gedachten van vrienden over de vaccinatie

Strijd voor gewetensvrijheid

De strijd voortgezet

De huidige vaccinatietoestand

III. INWENDIGE ZENDING EN OECUMENISCH STREVEN

De "eerste" Nederlandse Zondagsschool

Israël-zending

Evangelische Alliantie en Nederlandse Evangelisch-Protestantse Vereniging

IV. CONFLICT MET DE KERK

De zaak-Brasz

Bestrijding van de onrechtzinnigheid in de Nederlandse Hervormde Kerk

Streven naar kerkherstel

Uittreding

V. THEOLOGISCHE EN STAATKUNDIGE DENKBEELDEN

Jehovah-Jesus
Uitverkiezing. Rechtvaardiging. Heiliging
Schrift. Belijdenis. Sacrament
Vorst en volk
De laatste dingen

SLOTBESCHOUWING

RÉSUMÉ

BRONNEN

PERSONENREGISTER

INLEIDING

Het stemt tot verheuging zo nu en dan mensen te ontmoeten, die levendig belangstellen in die merkwaardige geestelijke beweging in het Nederland van de eerste helft van de negentiende eeuw en enige jaren daarna, een nauwkeurige tijdgrens is niet aan te geven, welke onder de naam “Réveil” in toenemende mate een voorwerp van geschiedkundig onderzoek is geworden. Men kan in dit verband van wetenschappelijke belangstelling spreken, mits men hieronder niet slechts het spel van de beoefening van de wetenschap om de wetenschap gelieft te verstaan. Achter de onderzoekingsdrang schuilt immers een veel belangrijker motief, het streven namelijk om de geestelijke waarden, door het Réveil bij zijn probleemstellingen opnieuw tot gelding gebracht, voor de mensen van onze tijd zo duidelijk mogelijk in het licht te stellen en te trachten ze aan het tegenwoordige leven in gezin, kerk, staat en maatschappij dienstbaar te maken.

Pierson zegt niet onduidelijk in zijn voorrede bij “Oudere Tijdgenooten”¹, hoe hij ertoe gekomen is anderen deelgenoot van zijn herinneringen te maken: “Deze opstellen werden geschreven, omdat ik niet nalaten kon een verleden te tekenen, dat voor een groot deel mijn innerlijk leven heeft bepaald.” Dankbaar constateert hij tevens: “Nederland is een goede zangbodem. De roepende vindt hier geen woestijn, maar weerklank en dikwerf bijval.”

Wanneer dit laatste ook voor onze tijd geldt, dan verdient het alleszins aanbeveling van de papieren nalatenschap van het Réveil ernstige studie te maken. Men vindt hierin immers ideeën ontwikkeld, die in hun boventijdelijke betekenis ook voor mensen met een modern levensgevoel nieuw, fris en actueel blijven. Men ga hierbij gerust te werk naar de Paulinische regel “Toetst alles en behoudt het goede”². Wellicht wordt men dan tevens gedrongen tot de erkenning, dat men met een te haastige afrekening met het verleden zichzelf tekort doet.

Wie studie maakt van het Réveil, krijgt te ontdekken, dat de idee eerst recht gaat leven in de mens, die er de drager van is. Hij zal dan ook op den duur meer geboeid worden door de mensen, die tot een ontwaking komen, dan door de ontwaking zelf als zielkundig verschijnsel. Daar is te meer reden toe, omdat het Réveil markante persoonlijkheden heeft voortgebracht, die met hun onderscheiden zienswijzen en karakters er het veelkleurige aspect aan gaven.

Wij komen dus in het Réveil in aanraking met mensen, die leefden, dachten, spraken en handelden. Hun ontwaking had bestaan in een ontdekt worden aan zichzelf in hun existentie als zondaar voor God en een klaarder inzicht in het gebod en de heilsbedoeling van God. Ook hun medemensen beschouwden zij als zondaren, die schuldvergeving behoefden om in het ware mens-zijn te worden hersteld. Dit prikkelde hen tot activiteit: de naaste moest voor Christus gewonnen worden. Begrippen als bekering en wedergeboorte, rechtvaardiging en heiliging werden grondig doordacht. Men wist zich van Christuswege ook geroepen sociale noden te lenigen. Evangelisatie en filantropie gingen dan ook hand in hand.

Namen als Bilderdijk, Da Costa, De Clercq, Groen van Prinsterer, Heldring enz. blijven tot op de huidige dag tot de verbeelding spreken. Over deze hoofdfiguren, die elk hun persoonlijk stempel op het Réveil hebben gedrukt, zijn verschillende monografieën in het licht gegeven.

¹ A. Pierson, *Oudere Tijdgenooten*, Amsterdam 1922³, blz. V.

² 1 Thess. 5: 21.

De lezer wordt hierbij een monografie over Dr. Abraham Capadose geboden. Hij is geen onbekende onder ons, omdat zijn naam zelden in een opsomming van Réveilfiguren ontbreekt en er reeds meer of min uitvoerig over hem geschreven is. De Clercq noemt hem herhaaldelijk in zijn “Dagboek”³, Van Oosterwijk Bruyn en Gewin hebben ieder een afzonderlijke schets aan hem gewijd⁴, terwijl, om van andere geschriften verder te zwijgen⁵, Dr. Kluit belangrijke levensbijzonderheden over hem mededeelt⁶. Maar een beschrijving van Capadose's leven en arbeid, die, voor zover de bronnen zulks mogelijk maken, volledig geacht kan worden, ontbrak tot op heden. Thans verschijnt er dan een vrij uitvoerig boek over deze niet onbekende vertegenwoordiger van het Nederlandse Réveil. De schrijver heeft zich ernstig beziggehouden met de vraag, of zijn publicatie wel ten volle zin zou hebben. Hoewel hij het oordeel hierover gaarne aan de lezers overlaat, meent hij toch na een nauwkeurig onderzoek der bronnen zich ertoe gerechtigd met bescheiden vrijmoedigheid als zijn overtuiging uit te spreken, dat de figuur van Capadose alleszins de aandacht waard is om een leemte in onze kennis van het Réveil aan te vullen.

De bouwstof werd voornamelijk geleverd door Capadose's geschriften (meest brochures) en zijn, voor zover nog voorhanden, talrijke brieven aan vrienden⁷. Helaas viel er geen “Capadose-archief” te raadplegen. De door Capadose ontvangen brieven zijn door de nabestaanden vernietigd.

De hoofdstukkenindeling bleek een zeer moeilijk punt te zijn. Chronologisch liet de stof zich slechts ten dele ordenen, omdat Capadose gelijktijdig voor verschillende uitingen van geestelijk leven belangstelling heeft getoond en aan onderscheidene takken van christelijke arbeid daadwerkelijk heeft deelgenomen. Terwille van de overzichtelijkheid is, gekozen voor een logisch schema, waarbinnen de tijdsorde zoveel mogelijk in acht is genomen en dat gebaseerd is op het onderscheid in arbeids- en levensterrein, waarop Capadose zich heeft bewogen.

Het boek is, zoals reeds gezegd, vrij omvangrijk geworden. Doch men neme in aanmerking, dat Capadose een vrij hoge ouderdom heeft bereikt en gedurende een halve eeuw met de gebeurtenissen van zijn tijd intens heeft meegeleefd. Men houde bovendien in het oog, dat zijn geschriften meest van polemische aard zijn en het dus voor een objectieve behandeling een onontkoombare eis is ook de tegenstanders ruimschoots aan het woord te laten. Tenslotte bleek een uitvoerige behandeling gewenst om het vrij uitgebreide bronnenmateriaal voldoende tot zijn recht te doen komen.

³ A. Pierson en De Clercq's jongste kleindochter, *Willem de Clercq naar zijn Dagboek*, 2 dln. (1811-1824 en 1825-1844), Haarlem 1888²; voortaan geciteerd als “Dagboek”.

⁴ W. van Oosterwijk Bruyn, *Uit de dagen van het Réveil*, Rotterdam 1900, blz. 25-51: “Abraham Capadose, Isaak da Costa's boezemvriend.” Everard Gewin, *In den Réveilkring*, Baarn 1920, blz. 63-114: “Dr. A. Capadose.” Naast deze beide opstellen biedt dat van S. Kalf: “Abraham Capadose” in *De Nieuwe Gids*, XLII, 2de halfjaar, 's-Gravenhage 1927, blz. 683-694, weinig nieuws meer.

⁵ Capadose wordt daarin meestal als vertegenwoordiger van het Réveil en als bestrijder van de vaccinatie vermeld.

⁶ M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*, Amsterdam 1936.

⁷ Men zie de lijst van archivalia achterin; men vindt daar ook aangegeven, waar deze te vinden zijn. Tenzij er verwarring door kon ontstaan, hebben wij de door Capadose zelf geschreven brieven steeds als “brieven aan”, gevolgd door de naam van de geadresseerde en de datum, aangeduid.

HOOFDSTUK I

HET LEVEN VAN ABRAHAM CAPADOSE

Geboorte

Abraham Capadose werd 22 Augustus 1795 te Amsterdam geboren uit het huwelijk van Isaïc Haïm Capadose⁸, wijnhandelaar van beroep, en Esther Mendes da Costa. Zijn zuster Hetty was zestien maanden ouder en zijn broer Joseph twintig maanden jonger dan hij. Twee kinderen uit het gezin zijn jong gestorven.

Het geboorteregister van de Portugees-Israëlietische gemeente, waarin Capadose werd ingeschreven, vermeldt geen adressen, zodat omtrent het geboortehuis eigenlijk niets met zekerheid is vast te stellen. De ouders woonden bij hun huwelijksintekening op 11 April 1793 “op de Herengracht tegenover de Plantage”, dat is de tegenwoordige Nieuwe Herengracht tussen de Muiderstraat en het Rapenburgerplein. Een nadere aanduiding van het huis is niet te geven. Het is ook niet gezegd, dat de familie er in 1795 nog woonde⁹.

De naam Capadose

Over de oorsprong van de naam Capadose, ook wel geschreven: Capadoce¹⁰, verkeert men in het onzekere. Bertram Brewster¹¹ ziet er een zinspel in op de figuur van de twee engeltjes in het familiewapen, die een met hermelijn gevoerde mantel uitgespreid houden. Hij beschouwt de naam als afgeleid van “capa dulce” en denkt daarbij aan een vers van de Joods-Spaanse dichter De Barrios, die daarin zegt: “Capadoce es capa dulce Del Amor”. Brewster acht daarmee tevens de Iberische oorsprong van de familie rechtstreeks bewezen¹².

Dr. Cecil Roth¹³ daarentegen houdt het voor veel meer waarschijnlijk, dat ten tijde van de massa-bekering onder dwang in Portugal in 1497 de naam eenvoudigweg is overgenomen. Het was algemeen gebruikelijk, dat degenen die zich aan de christelijke doop onderwierpen, de naam van hun peet als familienaam aannamen. Misschien is de persoon, die als peet van het eerste familielid dat zich liet dopen optrad, wel titulair

⁸ Er blijkt ten aanzien van het plaatsen van het trema weinig overeenstemming in de schrijfwijze van Hebreeuwse namen zoals Isaïc, Aäron, Efraïm, Israël enz. te bestaan. Wij volgen het gebruik van de Statenvertaling en de Bijbelvertaling van het Ned. Bijbelgenootschap, tenzij wij in aanhalingen genooddakt waren de andere schrijfwijze toe te passen.

⁹ Mededeling van het Gemeente-archief van Amsterdam.

¹⁰ De *o* uitgesproken als een korte *o*; de *s* als een scherpe (toonloze) *s*, de *c* als de Engelse scherpe *th*.

¹¹ Bertram Brewster is de schrijver van het artikel “The Capadose Family” in Isaac da Costa - Bertram Brewster - Cecil Roth, *Noble Families among the Sephardic Jews with Some Account of the Capadose Family and An Excursion on their Jewish History*, London 1936. Hij was zeer bevriend met Isaïc, de zoon van Abraham Capadose, en een trouw bezoeker van “Holland House” te Albury, Surrey Engeland, in welke plaats Isaïc sinds zijn vertrek uit Nederland in 1876 tot aan zijn dood in 1920 woonde. Brewster heeft een studie van het familie-archief gemaakt en de resultaten van zijn onderzoek met nog anders familiebijzonderheden in genoemd artikel vastgelegd.

¹² *Noble Families*, p. 163: “The name, that is to say (if we can believe him), signifies in Spanish *Sweet mantle*, and so establishes immediately the Iberian origin of the family.”

Daniël Levi de Barrios woonde sinds 1674 te Amsterdam, waar hij door het maken van verzen ter ere van rijke Joden in zijn onderhoud trachtte te voorzien. Deze verzen vermelden tal van historische en genealogische bijzonderheden.

¹³ Cecil Roth, schrijver van *A history of the Marranos*, Philadelphia 1932, behandelt in zijn artikel in *Noble Families* aan de hand van voorhanden gegevens, die hij nogal kritisch beziet, de Joodse geschiedenis van het geslacht Capadose.

bisschop van Capadocia in *partibus infidelium* geweest. Dit zou dan wijzen op een uitheemse oorsprong van de naam¹⁴.

Indien er te kiezen viel, zou de mogelijkheid, die Cecil Roth stelt, het stellig winnen van Brewsters verklaring. “Capadoce es capa dulce del Amor” maakt te zeer de indruk van een litterair grapje.

Vooralsnog is het onmogelijk na te gaan, welke naam de Capadoses in hun Joodse dagen vóór 1497 hebben gedragen. Een systematisch onderzoek van de inquisitoriale archieven van Lissabon en andere plaatsen in Portugal zou wellicht klaarheid op dit punt brengen. Vermelding verdient intussen, dat de leden van de vroegere generaties allen de naam “Israël” aan hun familienaam hebben laten voorafgaan. Het is dus niet uitgesloten, dat de Capadoses in gelukkiger dagen Israël hebben geheten¹⁵.

*Afstamming*¹⁶

De gegevens betreffende het voorgeslacht van Abraham Capadose, waarover wij thans beschikken, laten niet toe verder terug te gaan dan tot Aäron Israël Capadose, die in 1614 te Oporto in Portugal is geboren en misschien de zoon is geweest van Francisco Lopez Capadose van Oporto, die in 1657 te Amsterdam is overleden¹⁷. Deze behoorde tot de Portugees-Joods emigranten, wie het sinds 1593 was gelukt in de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden een tweede vaderland te vinden. Aäron Israël trad als weduwnaar van Judith Cohen in 1651 in het huwelijk met Esther de Mattos van Madrid. Uit dit tweede huwelijk werd een Abraham Capadose geboren. Aäron Israël moet wel een man van betekenis in de Portugees-Israëlietische gemeente te Amsterdam zijn geweest. Hij werd tenminste in 1657 benoemd tot administrateur van Bet Ahaïm¹⁸ en in 1669 tot parnas¹⁹ van de Portugese synagoge.

De geslachtslijn van Aäron Israël naar de Abraham Capadose, wiens leven wij trachten te schetsen, loopt over Abraham, Isaïc, Abraham en Isaïc Haïm, allen te Amsterdam geboren respectievelijk in de jaren 1659, 1692, 1722 en 1770. Hun vrouwen droegen echt Spaans- en Portugees-Joodse namen. Sterk leefde bij de Sephardim²⁰ het bewustzijn een eigen natie te vormen niet alleen ten opzichte van de bevolking, in wier midden zij zich hadden neergezet, maar ook van de Duitse en Poolse Joden, die in de loop van de zeventiende eeuw en daarna naar de Noordelijke Nederlanden immigreerden. Het kwam hoegenaamd niet voor, dat er een huwelijk

¹⁴ *Noble Families*, p. 189. Wat Roth hier omtrent het aannemen van een nieuwe naam bij de doop opmerkt, stemt niet overeen met wat Da Costa schrijft op blz. 497 van zijn *Israël en de Volken. Overzicht van de geschiedenis der Joden tot op onze tijd*, Utrecht 1876².

¹⁵ *Noble Families*, p. 190.

¹⁶ Onze voornaamste bron is het artikel van Brewster in *Noble Families*, waaraan een genealogische tabel van de Nederlandse familietak van de Capadoses is toegevoegd.

¹⁷ *Noble Families*, p. 163: “according to some manuscript notes left by Dr. Abraham Capadose of the Hague at his decease in 1874.”

¹⁸ “Huis des Levens”, naam van de Portugees-Israëlietische begraafplaats te Ouderkerk aan de Amstel.

¹⁹ Een parnas is een lid van een bestuurscollege.

²⁰ “Sephardim” is de officiële Hebreeuwse benaming voor de Spaanse en Portugese Joden, welke ook in andere landen gebruikelijk is, evenals „Ashkenazim” voor de Duitse en Poolse joden. Over de etymologische verklaring lopen de meningen uiteen. De Madridse correspondent van *The Times* van 7 October 1931 schrijft: “These Jews, who were expelled from Spain by “the Catholic Kings” in 1492, became known as *Sefarditas*, because they carried with them the Sepher Torah, the ancient scroll of the Law.” Cecil Roth is het daar niet mee eens en schrijft in *The Times* van 8 October 1931: “The derivation for Sephardim advanced in today’s issue of *The Times* by your Madrid Correspondent, from Sepher Torah, or scroll of the Law, is pleasing, novel, and ingenious; but it is borne out neither by the orthography nor by the historic facts. The Biblical Sepharad (for which see Obadiah, v. 20) was consistently applied by the Jews of the Middle Ages to Spain; and Sephardim simply denotes natives of that land of their descendants. Similarly Tsarephath was applied to France, Ashkenaz to Germany....”

werd gesloten met iemand buiten de geloofs- en volksgemeenschap van het Iberische stamland.

Onder de namen van de vrouwen, met wie de Capadoses in het huwelijk traden, zijn er met een voorname klank. De eerste Abraham in bovengenoemde reeks trouwde in 1683 met Rachel da Silva. De Silva's waren een beroemd geslacht in het middeleeuwse Spanje en Portugal. Ook in de Nederlanden traden zij op de voorgrond. Een Francisco da Silva is wegens zijn militaire verdiensten in de oorlog tegen Frankrijk door keizer Leopold I in 1682 tot erfelijk markies van Montfort verheven. Rachels vader Isaïc alias Fernando da Silva schijnt echter geen markies van Montfort te zijn geweest²¹.

Abraham, Rachels man, was evenals zijn vader een op de voorgrond tredende figuur. Ook hij is administrateur van Bet Ahaïm geweest, verder parnas van Terra Sancta²² en van Talmud Tora²³.

Over Abrahams zoon Isaïc, die met zijn nicht Sara Capadose was getrouwd, valt weinig belangrijks mede te delen. Diens zoon Abraham echter, die koopman was bij de Oostindische Compagnie, sloot een voornaam tweede huwelijk. Hij trouwde namelijk met Esther, de dochter van Aäron Henriques Morao en Esther Abarbanel da Souza. De Abarbanels waren een oud Spaans en Portugees geslacht, dat met de Jachia's zich in het bijzonder op Davidische afkomst liet voorstaan²⁴. Dr Abraham Capadose stamde door verschillende lijnen van de Abardanels da Souza af en had hun wapen onder zijn kwartieren²⁵.

Genoemde Abraham van de Oostindische Compagnie is dus tweemaal getrouwd geweest. Bij zijn eerste vrouw Rachel Abenator had hij drie zoons en vier dochters. De oudste zoon Immanuël Capadose werd een beroemd geneesheer en man van groot aanzien en veel invloed. Hij is lijfarts geweest van koning Lodewijk Napoleon van Holland, die hem tot Ridder in de Orde van de Unie benoemde. In 1814 werd

²¹ Brewster en Roth behandelen beiden in *Noble Families* de kwestie, die rondom Isaïc da Silva is ontstaan tengevolge van een eigenhandige aantekening van Dr. A. Capadose bij diens naam: “*alias Don Fernando Martines da Sylva, alias Don Fernando da Sylva, Markies van Montfort.*” Er valt hier zoveel tegenin te brengen, dat wij wel moeten aannemen, dat Capadose te goeder trouw een onjuistheid heeft neergeschreven. Brewster merkt op: “It will be seen that with the best will in the world it is not easy to make out a case for Isaac de Silva as a marquis. Nevertheless the claim is both curious and interesting, and it is not to be supposed for one moment that Dr. Capadose invented it” (p. 167). Zijns inziens wijst in ieder geval het feit, dat het originele grote charter van de Montforts als een erfstuk bij de familie Capadose is terechtgekomen, op een familierelatie met deze doorluchtige en machtige edelen. Tenslotte wil hij het toch ook niet ondenkbaar achten, dat de vader van Rachel Capadose (geboren Silva) markies van Montfort is geweest (p. 188). Cecil Roth daarentegen houdt dit laatste voor uitgesloten. Hij vermoedt veeleer, dat Rachels vader een naamgenoot en oom (vadersneef) van de bewuste markies Isaïc da Silva, die de zoon van Francisco da Silva was, is geweest, met wie hij dan bij vergissing zou zijn geïdentificeerd (p. 196-200). Vgl. Th.R. Valck Lucassen, *De markiezen van Montfort en het geslacht Capadose (Maandblad van het Genealogisch-heraldisch Genootschap: “De Nederlandsche Leeuw”, XXXIX, 1921, kol. 8-11)*,

²² Hij behoorde tot de “Gabaim d’Terra Sante e cattivos”, d.w.z. hij was één van de penningmeesters of bestuurslid van het Fonds tot ondersteuning van behoeftige Joden in het Heilige Land en tot loskoping van Joden, die b.v. bij zeeroverij, waar de koopvaardij in de zeventiende eeuw nogal van te lijden had, waren gevangengenomen of tot slaven verkocht.

²³ Aldus heette de Portugese gemeente te Amsterdam, in 1639 ontstaan uit de drie vroegere gemeenten Bet Jaäcob, Nieuwe Sjalom (“Verblijf des vredes”) en Bet Jisraël.

²⁴ Wat betreft deze Davidische afkomst: I. de Costa, *Israël en de Volken*, blz. 243 en 510. Abarbanel wordt ook geschreven: Abrabanel, Abrabaniël, later in Nederland wel eens tot Barbanel afgekort.

²⁵ I. de Costa, *t.a.p.*, blz. 511: “Abarbanel de Sousa voerde Abarbanel, gekwartierd met de vier wassenaren, kringwijze verbonden, van keel op een veld van zilver der Sousa's. Dus heeft Dr. A. Capadose, die door verschillende lijnen van de Abarbanels de Sousa afstamt, het wapen onder zijne kwartieren.” “Keel” is de wapenkundige term voor rood.

Immanuël door de Souvereine Vorst Willem met de titel van Ridder van de Nederlandse Leeuw onderscheiden. Hij was verder president van de Hoofdkommissie tot de zaken van de Israëlieten en raadslid van Amsterdam. Mede door zijn rechtschapenheid en gemoedelijkheid was hij algemeen geacht en bemind. In de moeilijke jaren van de Franse overheersing was hij de bij uitstek geschikte persoon om de Portugese gemeente naar buiten te vertegenwoordigen en voor haar belangen op te komen, en daarbij leiding te geven aan de zaken, die het inwendige leven van de gemeente betroffen. Hij was een vurig aanhanger van het Oranjehuis en had er in 1795 zelfs ernstig over gedacht om evenals Willem V het land te verlaten.

Dr. Abraham Capadose was de oomzegger van Immanuël, daar zijn vader Isaac Haïm, uit het tweede huwelijk gesproten, diens halfbroer was. Immanuël was getrouwd met Batseba, de zuster van Isaïc da Costa's vader Daniël, en had geen kinderen. Mede door dit laatste heeft hij een belangrijke rol in Abrahams leven gespeeld.

Isaïc Haïm Capadose was de oudste zoon uit het huwelijk van Abraham Capadose met Esther Henriques Morao en getrouwd, zoals wij zagen, met Esther Mendes da Costa.

Wanneer we de geslachtslijst van de Capadoses in ons land, welke wij in "Noble Families" aantreffen, in haar geheel nagaan, dan ontdekken wij, dat zij met de voornaamste Spaanse en Portugese geslachten door huwelijken verbonden zijn geweest. Wij noemen slechts: Cohen, Mattos, Machado, Silva, Pereira, Bueno de Mesquita.

Zoals wij zagen, is het niet mogelijk de geslachtslijn van de Capadoses te vervolgen tot vóór hun komst in ons land. Capadose zelf houdt het ervoor, dat de vroegste Portugese voorvader, tot wie hij zijn afstamming weet te herleiden, uit ouders van Joodse origine geboren is, wier families het slachtoffer zijn geworden van de verbanning uit Spanje in het jaar 1492. Cecil Roth acht het niet onmogelijk, dat de dertig adellijke Joodse gezinnen uit Castilië, die zich toen onder leiding van R. Isaïc Aboab te Oporto mochten vestigen, dat van Capadose onder zich telden. Immers behoorden de voorzaten van Uriël da Costa ertoe en waren de Capadoses en de Da Costa's aan elkaar verwant. Hij noemt het ook tekenend, dat de familie Capadose voor het eerst te Oporto in het licht treedt²⁶. Het is dus aannemelijk, dat de Capadoses tot 1492 in Spanje hebben gewoond²⁷.

Historisch staat wel vast, dat de talrijke Israëlietische geslachten, die wij thans onder de naam Sephardim kennen, zich na de verwoesting van de tweede tempel te Jeruzalem op het Pyrenese Schiereiland hebben gevestigd. Dat reeds onder koning Salomo een kolonisatie van Israëlieten naar Spanje heeft plaats gehad, mag slechts een gissing heten. Maar dat reeds lang vóór de verwoesting van de tweede tempel zich

²⁶ *Noble Families*, p. 190.

²⁷ Capadose zegt van zichzelf, dat hij van afkomst Portugees Israëliet is (*Bekeering van Doctor A. Capadose, Portugeesch Israëliet*, Amsterdam 1837). 18 Maart 1828 schrijft hij aan W. de Clercq: "Gij moet beseffen, dat ik Oostersch en Spaansch bloed in de adren heb..." en 4 Juni 1836 aan I. da Costa, dat hem eens als treffende bijzonderheid was medegedeeld, "dat er in Spanje onder de Joden, vooral te Gibraltar, ook te Lissabon, zeer rijke Capadoce's zijn, onder andere te Gibraltar één die verscheidene schepen heeft..." De naam Portugese Joden is gebruikelijk geworden, omdat de meeste uitgewekenen zich niet onmiddellijk van Spanje maar na een honderdjarig verblijf in Portugal naar de Noordelijke Nederlanden hebben begeven. I. da Costa, *t.a.p.*, blz. 419: "Castilië, Andaluzië, geheel het Zuiden van Spanje, zijn anders de eigenlijke bakermat der Joden van het Schiereiland, en zij waren ook in Portugal van ouds uit die naburige gewesten afkomstig. Van dien kant beschouwd moesten de Portugeesche Joden veeleer onder de algemeene benaming van Spaansche begrepen worden."

Joden in Spanje hebben gevestigd, houdt Da Costa in ieder geval op grond van overlevering en legende voor meer dan waarschijnlijk. Nebukadnezar zou na de inneming van Jeruzalem de aanzienlijkste geslachten, voornamelijk uit het huis van David afkomstig, op Phoenicische schepen naar Spanje hebben gebracht. Namen van steden, door hen gesticht, zouden nog hun Palestijnse herkomst verraden: Toledo (toledot, geslachten); Escalonia (Eskol); Maqueda (zie Jozua 10: 10) e.a. En Paulus moet zich wel hebben voorgesteld op zijn voorgenomen reis naar Spanje de Joodse synagogen aldaar te bezoeken (Rom. 15: 24, 28)²⁸.

Da Costa wijst er op, dat de kern van de bevolking van het schiereiland van Oosterse oorsprong was en ook latere vestigingen van een overwegend Oosters karakter waren, zodat de Joden een geenszins vreemd bestanddeel temidden daarvan vormden.

Het Sephardisch milieu

Tijdens de Republiek stak de positie der Joden in het gewest Holland bijzonder gunstig af bij die in bijna alle andere landen. Zij konden tenminste als vrije mensen leven zonder de smaad van allerlei drukkende en vernederende bepalingen te ondergaan. Als onderdanen stonden zij onder de bescherming van een overheid, die zelfs tegenover het buitenland voor hun belangen opkwam. Doch zij genoten geen burgerrechten. Zij waren derhalve van staatsambten en bepaalde beroepen, alleen burgers konden lid van een gilde zijn, uitgesloten. Het had voor hen b.v. geen zin rechten te studeren. Binnen zekere grenzen mochten zij zich echter wel op de praktijk van de geneeskunde toeleiden. Vele Sephardim deden dat dan ook, zoals trouwens reeds in Spanje onder hen gebruikelijk was. Zeer bekwame artsen zijn uit hun midden voortgekomen. En om hun handelsrelaties met het buitenland en hun kennis van vreemde talen waren zij als diplomatieke onderhandelaars bijzonder gewild. Met name de stadhouder-koning Willem III, die veel met hen ophad en hen zeer begunstigde, heeft voor belangrijke missies van hun diensten gebruik gemaakt²⁹.

Dank zij hun bloeiende handel op Spanje, Portugal, Italië, de Levant en Brazilië ging het de Sephardim in ons land zeer voorspoedig. Ook de Nederlanders profiteerden daarvan. Naast Amsterdam, het “Jeruzalem van het Noorden” of “Klein Jeruzalem”, was het Den Haag, waar de Spaanse en Portugese Joden een rijkdom en levensstijl ten toon spreidden, die werkelijk verbluffend was. De vermogenden onder hen hadden buitenverblijven langs de Amstel en de Vecht. En dit alles ging gepaard met een “ongekreukte naam van eerlijkheid en gevoelens van eer”³⁰. Onder de aanzienlijkste geslachten werd dat van Capadose gerekend. Maar de glorie van de vaderen in Spanje en Portugal, vooral wat betreft de beoefening van kunst en wetenschap, was toch voorbij.

Aan Sir William Temple, Engels gezant te Den Haag tijdens Jan de Witt, viel het op, dat de Sephardim de Spaanse en Portugese talen als moedertaal aan hun kinderen leerden. Dat hield verband met hun afzondering. Zij zouden er niet aan gedacht hebben door assimilatie met hun omgeving hun bewustzijn een eigen Spaans-Portugees-Israëlietische natie te vormen prijs te geven. In het Spaans en Portugees werd er dan ook gepreekt en werden er wetenschappelijke verhandelingen in het licht

²⁸ *Israël en de Volken*, blz. 140-144 en 404 vlg.; vgl. A. Capadose, *Herinneringen uit Spanje*, 's-Gravenhage 1864, blz. 124-127.

²⁹ Men zie voor de geschiedenis van de Portugese Joden in Nederland: Da Costa, *Israël en de Volken*, blz. 413-442; H.J. Koenen, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, Utrecht 1843, blz. 139-190; 205-218 en passim; J.S. da Silva Rosa, *Geschiedenis der Portugeesche Joden te Amsterdam 1593-1925*, Amsterdam 1925.

³⁰ *Israël en de Volken*, blz. 284.

gegeven. Eerst de emancipatie, die de Sephardische Jood uit zijn ghetto deed treden, maakte geleidelijk een einde aan deze traditie.

Dat de achttiende eeuw een tijd van verval was, ondervonden de Sephardim maar al te zeer. De handel kreeg gevoelige klappen, die de welvaart een geweldige schok toebachten, welke zij niet meer te boven kwam. De glorie-tijd was voorbij om niet meer terug te keren. De oprichting van de Portugees-Israëlietische Armenschool te Amsterdam in 1814 was symptomatisch voor de economische achteruitgang.

Onder de emancipatie, in 1796 afgekondigd overeenkomstig de nieuwe orde van zaken, die een gevolg was van de vestiging van de Bataafse Republiek, wordt verstaan de volledige wettelijke gelijkstelling van de Joden met de overige onderdanen. Zij waren nu “burgers” geworden, Nederlanders in de volle zin van het woord. Het werd in strijd geacht met de rechten van de mens en de burger, indien onderscheid in godsdienst voor de wet nog langer gold. De Joden werden nu ook niet meer als een afzonderlijke natie beschouwd, maar als de in een kerkgenootschap georganiseerde belijders van de Israëlietische godsdienst.

De synagoge zelf was echter maar weinig ingenomen met deze bevordering. De emancipatie betekende immers een schrede op de weg naar de assimilatie *gelijkschakeling* zou wel eens kunnen leiden tot *gelijkmaking* en daarmee zou dan het Joods-eigene, datgene wat een Jood werkelijk Jood doet zijn, teloor gaan. Met name voor de Joodse religie zou het ergste te vrezen zijn. Men liet zich daarom niet zo maar fascineren door het nieuwe vrijheidsideaal. De inlijving in een vreemde, een Christen-natie, werd een te hoge prijs geacht voor de toegezegde volledige gelijkstelling. Het betaamde Israël niet zich te verheugen in het bezit van een Europees vaderland. De hunkering naar het Beloofde Land en de verwachting van de Messias, zo kenmerkend voor het Joodse bewustzijn, moesten Israël Israël doen blijven. “Indien ik u vergeet, o Jeruzalem! zo vergeet mijn rechterhand zichzelf!”³¹

De emancipatie werd door de grondwet van 1814 gecontinueerd. Dit had ingrijpende gevolgen. Want de Joden gingen tenslotte toch gebruik maken van hun meerdere vrijheid. Zij braken uit de geestelijke en sociale beslotenheid van hun eertijds vrijwillig verkozen ghetto. De decentralisatie en spreiding, die daarvan het gevolg waren, zouden echter op den duur meer voor de Joden zelf dan voor de overige Nederlanders problemen scheppen.

De jeugdijaren van Abraham Capadose vallen juist in deze tijd van overgang, die een crisis in het Jodendom heeft teweeggebracht. Capadose leefde in een sfeer, die nog altijd sterk deed denken aan het Sephardische verleden, maar de begrenzing, die tot nu toe tevens een beveiliging had betekend, was opgeheven. Er waren er in zijn omgeving, die hun bewondering voor het toonaangevende liberalisme van hun tijd zeer wel met hun Jood-zijn wisten te rijmen. Zij lieten zich opnemen in het assimilatieproces en bleven zich Jood voelen.

Jeugdijaren te Amsterdam

Over de kinderjaren van Capadose zijn wij zeer schaars ingelicht. Enkele bijzonderheden betreffende hemzelf en zijn familie komen we te weten uit zijn bekeringsverhaal en enige van zijn brieven. Zo schrijft hij b.v. aan Koenen, dat zijn familie lang niet, zoals nagenoeg alle Portugees-Israëlietische families, zo vijandig stond tegenover de Fransman in het algemeen. Zijn beide ooms hebben op hun magnifieke buitenplaatsen zowel te Maarn als te Bennebroek meermalen twintig en meer Franse émigré's van hoge geboorte niet weken maar maanden te logeren gehad³².

³¹ H.J. Koenen, *t.a.p.*, blz. 365, waar Psalm 137: 3 (berijmd) is aangehaald.

³² Brief aan Koenen 25-5-1861.

Zijn vader is jaren achtereen met Isaïc da Costa's vader in een aanzienlijke wijnaffaire geassocieerd geweest. Het compagnieschap moest echter gestaakt worden uit hoofde van de grote dispariteit in beider karakter. Maar Mevrouw Capadose was de intieme vriendin van Mevrouw Da Costa³³.

Een lagere school schijnt Capadose niet bezocht te hebben. Het was in zijn milieu gebruikelijk het lagere onderwijs aan een gouverneur op te dragen.

Wel heeft Capadose de stedelijke Latijnse School te Amsterdam bezocht. Hij werd in het Album Discipulorum ingeschreven op 1 October 1807 als "Abrahamus Isaaci Capadose, Amstelodamensis, aetate XIII, classis VI". Over zijn vorderingen spreekt slechts een bewaard gebleven klasselijst van de halfjaarlijkse beoordeling in April 1808, waaruit blijkt, dat hij toen met 54 "vitia" in zijn thema's no. 6 van de 17 leerlingen van zijn klas was. Verdere bijzonderheden ontbreken³⁴.

Capadose schijnt intussen een bijzondere voorkeur voor het Latijn te zijn bijgebleven. Aan De Clercq schreef hij eens, dat hij er een dolle liefhebber van was, veel aan de Latijnse literatuur had gedaan en zonder moeite zijn gedachten in het Latijn wist uit te drukken³⁵. Hij schreef het toe aan het Oosterse en Spaanse bloed, dat hij in de aderen had, dat hij niet kon gewinnen aan de afgemeten en koude taal van Cicero, diens "Catilinaria" dan uitgezonderd, maar oneindig meer genot vond in Sallustius b.v., "die meer ex plenitudine cordis schreef"³⁶.

In zijn bekeringsverhaal deelt Capadose mede, dat hij reeds vroeg "smaak in letterkunde en geleerdheid" had, zo zelfs dat de studie hem meer voldeed dan de wereldse vermaken, van welke laatste zijn familie niet bepaald afkerig bleek te zijn. Hij maakte kennis met de geschriften van Voltaire en Rousseau. Hoewel meer neigende naar wijsbegeerte en hogere wetenschappen, werd hij door zijn ouders toch bestemd om geneesheer te worden.

Zijn opvoeding in het gezin was meer zedelijk dan godsdienstig gericht. Zij bestond in het verwekken van afschuw van het kwaad en van liefde voor hetgeen de wereld deugd noemt. Zelden zag hij thuis iemand bidden. Uit een zeker verlangen om het zelf te kunnen vroeg hij op zijn negende jaar zijn ouders om een gebedenboek, hetzij in het Frans hetzij in het Nederlands, om tevens te verstaan wat hij las. De Israëlieten waren namelijk gewoon hun gebeden in het Hebreeuws uit te spreken. De jonge Capadose was niet nalatig in het enige, waarin zijn godsdienst bestond: het bidden. Het formulier besloot met de opmerkelijke woorden: "Op Uw verlossing hoop ik, o Heer!" Bij de vraag met welke vriendjes Capadose in zijn kinderjaren heeft omgegaan, denken wij in de eerste plaats aan Da Costa. Een feit is althans, dat Capadose en Da Costa elkaar van kind af aan hebben gekend. Toch is het niet zo voor de hand liggend een werkelijk hartelijke jeugdvriendschap te veronderstellen. Byvanck beneemt ons tenminste deze illusie. Hij deelt ons mede, dat Da Costa in zijn jeugd weinig omgang met vrienden heeft gehad, omdat de toon in huis geen intimiteit duldde, en vervolgt dan: "Zelfs de betrekking met Abraham Capadose was geen louter vriendschap. Tussen de twee gezinnen da Costa en Capadose bestond een vete van jaren her, zoals ze slechts onder verwanten kan heersen. Men was over en weer jaloers in grote en kleine zaken; tijden lang zag men elkander niet; men kon elkander niet uitstaan. Was

³³ Brief aan Koenen 16-3-1860.

³⁴ Gemeente-archief van Amsterdam.

³⁵ Brief aan De Clercq 15-2-1828. Een proeve van zijn stelkunst in het Latijn leverde Capadose eens door zijn uitgave van *Francisci Burmanni, V.D.M. Viri clarissimi, itineris Anglicani acta diurna*. Quae nunc primum edidit, praefatus est notisque illustravit Abrahamus Capadose, Med. Doct. Amstelaedami, apud J.H. den Ouden. 1828.

³⁶ Brief aan W. de Clercq 18-3-1828.

het oom Imanuel Capadose die de kameraadschap tusschen zijn twee veelbelovende neven voorsprak? Ik zou het bijna denken, want beider families deden hun best om de harten van de kinderen uiteen te houden en het bleef altijd een vriendschap met bitterheid en ijverzucht gemengd, tot op da Costa's en Capadose's bekering en ook soms nog daarna"³⁷.

Hetgeen Byvanck onmiddellijk hierop laat volgen, bevestigt onze indruk, dat in het gezin Capadose weinig ernst met de godsdienst werd gemaakt: "Misschien was het in tegenstelling tot de verwaarlozing van het geloof in het huis van de Capadose's, dat de vader van da Costa zo nauw op de vervulling van de kerkelijke plichten in eigen huis toezag"³⁸.

Byvanck deelt tenslotte ons ook iets mede over de sfeer, waarin Capadose opgroeide, en de stemming, waardoor diens kinderlijk gemoed gedrukt werd:

"In zijn ongelukkige jeugd had alleen zijn trots hem opgehouden. Zijn geslacht, eenmaal aanzienlijk, deelde in het algemeen verval van de Portugese natie, lichamelijk en moreel. Zijn huis was geen tehuis voor hem geweest en van zijn kindsheid af leed hij aan een benauwende ziekte. Hij zou te gronde zijn gegaan als hij niet het besef had gehad de eerste te wezen onder de zijnen. Daarom wilde hij het voorbeeld van zijn oom Dr. Imanuël Capadose volgen en één van die geneesheren worden wier invloed zich over de gehele samenleving uitstreckte. Aäron Capadose was, in de 18de eeuw, aan zijn neef Imanuël voorafgegaan, Imanuël werd op zijn beurt, in de 19de eeuw, de voorganger van Abraham Capadose. Het zou een glorierijke reeks worden, getuige van Israëls nationale kracht.

Want Capadose's persoonlijke trots en persoonlijk verdriet smolten samen met zijn gevoel voor Israël"³⁹.

Student te Leiden 1814-1818

In 1814 vestigde Capadose zich te Leiden om overeenkomstig de wens van zijn ouders aan de academie geneeskunde te studeren⁴⁰. Deze jaren zijn belangrijk geweest

³⁷ W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa* (1798-1825), I, Leiden 1894, blz. 21 vlg. Byvanck geeft in zijn verhaal geen bronnen aan. In zijn "Opdracht" (I, blz. VII-XVII) verklaart hij echter zich veel moeite en tijd te hebben getroost om het zeer uitgebreide en uiteenlopende materiaal meester te worden en geschreven te hebben "zonder, naar mijn overtuiging, aan de strikte waarheid te kort te doen, of liever, om, voor mijn gevoel, aan de strikte waarheid hulde te bewijzen." Men kan zich een denkbeeld van de door hem gevolgde methode vormen door de noten, toegevoegd aan de gedeeltelijke publicatie van het eerste deel in de Mei-, Juni- en Juli-nummers van *De Gids*, 1893, na te gaan. J. Meijer (*Isaäc da Costa's weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*, Amsterdam 1946², blz. 118) heeft bedenkingen tegen Capadose's verklaring (*Bekeering*, Kampen 1920⁶, blz. 37 vlg., naar welke in taal en stijl verbeterde uitgave wij voortaan verwijzen), dat hij van zijn vroegste jeugd met Da Costa zou verbonden zijn geweest en met deze "in vele opzichten dezelfde gevoelens en dezelfde vrienden" zou hebben gehad. Meijer schrijft: "Intusschen schijnt het mij toe, dat hun intense vriendschap eerst dateert van hun studententijd te Leiden. Het was overigens ook toen geen "gemakkelijke" vriendschap. De oorzaken van de talrijke botsingen tusschen de beide vrienden waren van velerlei aard. De bron hiervoor vormen de intieme mededelingen van Capadose aan De Clercq. Zie *Dagboek* van De Clercq 19 Juni 1822. De Clercq spreekt over "de grootste verscheidenheid in hun character", voorts over de "vroegere Antipathie die in hunne families steeds geheerscht heeft" en ten slotte over de "versmaadde liefde van Da Costa voor de zuster van Capadose" die "in het midden hunner vriendschap nog een soort van bitterheid mengt."

³⁸ *Jeugd van Da Costa*, I, blz. 22.

³⁹ *Jeugd van Da Costa*, I, blz. 55 vlg.

⁴⁰ *Bekeering*, blz. 37. Hij had reeds twee jaren te Amsterdam medicijnen gestudeerd, zodat hij te Leiden terstond voor het derde studiejaar werd ingeschreven (*Album Academicum van het Athenaeum illustre en van de universiteit van Amsterdam*, Amsterdam 1913, blz. 74: "1812/13. Capadose (Abraham), *Med.*, geboren te Amsterdam op 22 Augustus 1795. Ingeschreven te Leiden in 1814." *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*, Hagae Comitum, MDCCCLXXV, col. 1236: "3 November 1814

niet alleen voor zijn wetenschappelijke maar vooral ook voor zijn zedelijk-godsdienstige vorming. Bij Capadose met zijn uitgesproken religieuze en verstandelijke aanleg werden beide als door één bedding geleid.

Het is niet zo eenvoudig zich een duidelijk beeld te vormen van de aard van de studie en van de toestanden aan de Leidse universiteit in Capadose's dagen. Een studentenalmanak verschaft ons wel een relaas van gebeurtenissen en lotgevallen, waaruit de dankbaarheid voor de bevrijding van het knellende juk, waaronder ons volk tijdens de Franse overheersing had gezocht, ons tegenklinkt⁴¹, maar geeft ons toch geen klaar idee van de wereld, waarin Capadose binnentrad. Prof. Siegenbeeks "Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool"⁴² kan ons op dit punt al evenmin bevredigen.

In de geneeskunde gold blijkbaar nog altijd de Griekse natuurfilosoof Hippocrates als gezaghebbend. 7 Maart 1818 hield Prof. J.C.B. Bernard, Capadose's promotor in datzelfde jaar, een inaugurele rede "over de geneeswijze van Hippocrates, in onze dagen niet minder aanbevelenswaardig, dan in die van Boerhaave"⁴³. Later zou Capadose zich bij zijn bestrijding van de vaccinatie telkens op de "Hippocratische geneeswijze" beroepen.

Het heeft weinig zin de hoogleraren te noemen, onder wier leiding Capadose heeft gestudeerd, daar met uitzondering van Prof. S.J. Brugmans, die botanie, chemie en natuurlijke historie doceerde, de bronnen geen melding maken van een meer of minder persoonlijk contact van Capadose met hen of van enige invloed van betekenis, die hij van hen zou hebben ondergaan. Byvanck tekent Capadose in zijn academietijd als een "animal disputax, den Geist der verneint", die kon uitvaren tegen de Leidenaars en met verachting over de professoren sprak. "Het huppelen van Tydeman, de opgeblazenheid van Kemper, werden door hem belachelijk gemaakt en over het burgercanaille werd uit de hoogte de staf gebroken"⁴⁴. Tydeman en Kemper waren geen medici, maar sterk op de voorgrond tredende figuren⁴⁵.

Enkele jaren na de voltooiing van zijn academische studie heeft Capadose een lofrede op Brugmans geschreven, waarvoor hem door de Hollandsche Maatschappij voor Fraaije Kunsten en Wetenschappen de zilveren erepenning is toegekend⁴⁶. In een nauwkeurig en omstandig verhaal tekent hij de persoon en het werk van deze eminente geleerde, die niet alleen door zijn didactische kwaliteiten maar ook door zijn praktische zin zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt voor de bevordering van de empirische wetenschappen. Brugmans moet wel een edelmoedig mens zijn geweest, die, gedreven door naastenliefde, er voornamelijk op uit was zijn kennis anderen ten nutte te maken, vooral wanneer er ergens nood te lenigen viel. Later schrijft Capadose wel aan De Clercq, dat hij er niet meer zo licht toe zou komen een lofrede op een

Abraham Capadose Amstelaedamensis. 19, M. a.s. 3."

⁴¹ *Studenten Almanak, van 1815-1824*, Leyden 1826, bevat een "Korte Geschiedenis der Leydsche Akademie, van 1811-1824".

⁴² Matthijs Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool, van hare oprigting in den jare 1575, tot het jaar 1825*, I, Leiden 1829; II, Leiden 1832.

⁴³ "De ratione Hippocratica, nostra non minus quam Boerhavii aetate, commendanda" (Siegenbeek, *t.a.p.*, II, T. en B., blz. 259).

⁴⁴ *Jeugd van Da Costa*, I, blz. 53 vlg.

⁴⁵ H.W. Tydeman, vriend van Bilderdijk, en J.M. Kemper waren beiden hoogleraar in de rechtsgeleerdheid.

⁴⁶ Abraham Capadose, *Medicinae Doctor*, aan wien de uitgeloopte zilveren erepenning is toegekend, *Lofrede op Sebaldu Justinus Brugmans, 1821-22*, in: *Werken der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*, VII, Leyden 1825, bl. 363-605. In dezelfde bundel vindt men ook van H.C. van der Boon Mesch, aan wie de gouden erepenning werd toegekend, een lofrede op Brugmans.

persoon te schrijven⁴⁷, maar dan ligt zijn bekering ertussen, waardoor zijn geestelijke structuur zo grondig is gewijzigd, dat hij zich niet meer in staat acht een mens te vereren zoals hij vroeger heeft gedaan, ook al is deze nog zo begaafd. Met dit al staat vast, dat Capadose Brugmans' invloed onderging en de grote man bewonderde. Hij schijnt ook vaak bij hem aan huis te zijn geweest: hij ontmoette er tenminste “één en ander maal” Ds. L. Egeling, de bekende Leidse predikant, bij wie hij zich later tot de doop zou voorbereiden⁴⁸.

Onder de academiëvrienden blijken het Dirk van Hogendorp en Isaäc da Costa te zijn geweest, met wie Capadose vertrouwelijk omging.

Dirk van Hogendorp, in 1797 geboren als zoon van de bekende Gijsbert Karel, die bij de bevrijding in 1813 zo'n belangrijke rol had gespeeld, liet zich in het najaar van 1815 te Leiden voor de Letteren en Rechten inschrijven. Uit een ongedateerde brief van Capadose aan hem valt op te maken, hoe de verhouding is gegroeid. Capadose haalt herinneringen aan Leiden op, waar op de wandelingen en in de vriendenkring aan de gezellige vuurhaard tussen hen beiden langzaam aan “het eerste kiempje van die troostvolle broederlijke vereniging, waarin wij thans juichen en gelukkig zijn!” zich ontwikkelde. Na de voltooiing van de academische studie bleef de vriendschap niet alleen intact, maar werd zij zelfs verdiept en verinnigd.

Met Da Costa, die in 1816 naar Leiden kwam, was Capadose, zoals wij boven zagen, reeds bevriend. De oude heer Da Costa had in zijn overdreven zorg voor zijn zoon Isaac eerst lang gearzeld deze van huis te laten gaan. Hij had er tenslotte in bewilligd, nadat Abraham Capadose hem had beloofd Isaäc in de kring van zijn academiëvrienden, van wie hij kon verzekeren, dat ze “hoogst fatsoenlijk” waren, in te leiden⁴⁹. Toch schijnt Capadose onder de vrienden niet de eerste plaats bij Da Costa te hebben ingenomen. Byvanck althans schrijft, dat Da Costa onder een schaar van kennissen zich twee boezemvrienden had verworven, Willem van Hogendorp en Nicolaas Carbasius, en dat tussen deze “driemannen” een nauwere verbinding was ontstaan, die het opgaan in het leven van de grote vriendenclub uitsloot⁵⁰.

Buiten hen verdient de privaatchoort Willem Bilderdijk te worden genoemd als de man, aan wie Capadose zich zou hechten als aan een vaderlijke vriend, wiens woord hij gaarne ter harte nam. De invloed van Bilderdijk is diepgaand en verstrekkend geweest, omdat mede daardoor Capadose's weg naar het Christendom is bepaald.

Mei 1 817 had Bilderdijk zich voor de derde maal in “het altijd door hem beminde Leiden” gevestigd⁵¹. Hij had het in Amsterdam niet meer kunnen uithouden, gededesillusioneerde als hij was, omdat hem door een intrigue een professoraat was ontgaan. Bij Da Costa te Leiden wenste hij nu te zijn, bij “zijn da Costa”, in wie hij na de kennismaking in 1813 een “zoon en erfgenaam” had gevonden. Hij zou er de studerende jongelingschap om zich verenigen en een “universiteit in de universiteit” vormen. Het was steeds het verlangen van zijn hart geweest in die stad een leraar der “ontluikende jeugd” te wezen⁵². “De aanleiding tot het houden van Lessen, overeenkomstig zijn, ook maatschappelijk, onmiskenbaar recht en bevoegdheid, over de *Geschiedenis van het Vaderland* is gans eenvoudig geweest de uitgedrukte begeerte

⁴⁷ 29-11-1825. Capadose vleit zich evenwel met de hoop, dat de lezer ertoe zal komen in hem, die vele hoogst nuttige gaven heeft ontvangen, de Schenker daarvan te zoeken, te eren, te danken en te aanbidden.

⁴⁸ Brief aan Koenen 15-6-1860.

⁴⁹ Brief aan Koenen 16-3-1860.

⁵⁰ *Jeugd van Da Costa*, I, blz. 59.

⁵¹ Voor de eerste maal in de jaren 1780-82 als student in de rechten, voor de tweede maal in 1806-07 na zijn terugkeer uit het buitenland.

⁵² Byvanck, *t.a.p.*, I, blz. 69 vlg.; over de kennismaking van Bilderdijk met Da Costa blz. 34-38.

van een klein aantal jeugdige Academieburgers, die verlangend waren om ook eens een niet-officiële stem over gewichtige vraagpunten van Nederlands Leen- en Staatsrecht, Oudheidkunde, geschiedenis en geaardheid van middeleeuwse en latere personen en partijen te horen”⁵³. Zij waren in dit verlangen aangemoedigd door de vrijzinnige hoogleraar H.W. Tydeman, wiens boezemvriend Bilderdijk was en die hem reeds vóór 1816 had aangespoord zich te Leiden te vestigen en daar colleges te geven⁵⁴.

Eind September of begin October opende Bilderdijk een privatissimum over de Vaderlandse geschiedenis. Deze eerste cursus werd gevolgd door zes studenten: Isaäk da Costa, Abraham Capadose, Willem en Dirk van Hogendorp, Nicolaas Carbasius en Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis. Bilderdijk toonde zich in zijn geschied-beschouwing een tegenstander van “Wagenaar en het gros van onze oude voor het meest zo eenzijdige en bekrompen Hoeks- en Staatsgezinde historieschrijvers”⁵⁵. Hij was “beslist monarchaal, warm Oranjegezind, antirevolutionair, anti-Barnevelts, anti-Loevesteins, anti-liberalistisch”⁵⁶. Enkele jaren later werden er voor de juridische faculteit dissertaties verdedigd, die gedrenkt waren met de geest van Bilderdijk⁵⁷.

Daar Capadose reeds in zijn laatste studiejaar was, heeft hij Bilderdijk niet zo lang te Leiden gevolgd. Desniettemin heeft Bilderdijks invloed diep op hem ingewerkt. Duidelijk merkbaar is dat in zijn geschriften tegen de geest van de eeuw, hoewel hij daarbij niet in slaafse navolging vervalt.

Het is ook Bilderdijk geweest, die, zonder het bewust te willen, Capadose in de richting van het Christendom heeft gestuwd. Zo iemand, dan was Da Costa, die èn Bilderdijk èn Capadose psychisch wist te benaderen, tot oordelen bevoegd. Hetgeen hij schrijft, is typerend voor Capadose’s karakter en zijn zijn verhouding tot Bilderdijk: “Daar was... Abraham Capadose, minder rechtstreeks in het eerst, maar straks niet minder innig aan de grote Christendichter met betrekking tot de hoogste ziels- en levensbelangen verplicht, ook hij één van die naturen, die zich niet gemakkelijk, dat is, zonder drang van degelijke redenen, op welk gebied ook van denken en gevoelen, en zeker nooit aan bloot menselijk gezag, gevangen geven, maar dan ook aan de eens van God ontvangen overtuiging verlangen getrouw te blijven tot in de uiterste nood en dood”⁵⁸. Capadose volgde de lessen van Bilderdijk, maar diens invloed zou eerst ten volle doorwerken, nadat hij in een zware geestelijke crisis was geworpen. En ook dan nog zou het Da Costa zijn, die als drager van Bilderdijks geest Capadose, die altijd een zekere gereserveerdheid tegenover de meester aan de dag had gelegd, uit zijn twijfel tot de zekerheid zou leiden.

Wij zijn ondertussen gekomen aan de vraag, hoe het met Capadose’s godsdienstig leven in zijn studentenjaren stond.

In het “Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek”⁵⁹ lezen wij, dat Capadose te Leiden nog naar de synagoge op het Levendaal ging, maar dat hem daar de andere

⁵³ Is. da Costa, *De Mensch en de Dichter Willem Bilderdijk. Eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter en schriften*, Haarlem 1859, blz. 325 vlg.

⁵⁴ R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn Werken*, II, Amsterdam 1891, blz. 70.

⁵⁵ *Mensch en Dichter Bilderdijk*, blz. 327.

⁵⁶ *Mensch en Dichter Bilderdijk*, blz. 328.

⁵⁷ Geruchtmakend was die van Jacob Rau: “Over de monarchie als de beste regeringsvorm”, op 11 April 1821 verdedigd. Verder zijn te noemen de dissertaties van I. Vosmaer en van Willem en Dirk van Hogendorp.

⁵⁸ *Mensch en Dichter Bilderdijk*, blz. 330 vlg.

⁵⁹ *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VI, onder redactie van Dr P.C. Molhuysen, Prof. Dr. P.J. Blok en Dr. Fr.K.H. Kossman, Leiden 1924, kol. 267.

ritus bij de dienst, het gemis van het Portugees-Joods decorum, de andere uitspraak van het Hebreeuws en bovenal de grote sociale afstand tussen hem en deze gemeente van minder beschaafde Hoogduitse Joden afstootten. Dit beantwoordt ongeveer aan wat Capadose zelf in zijn bekeringsverhaal schrijft: “In de synagoge, waar ik mij nog uit welvoegelijkheid heen begaf, trof ik niets aan, dat enige indruk op mij kon maken; integendeel, al die plechtigheden, welke niets tot mijn hart zeiden, die weinige eerbied, dat uitroepen, dat weinig welluidende gezang en dit alles nog in een taal, waarvan meer dan drie vierde van de vergadering geen syllabe verstond: al die toestel zonder ziel en leven walgde mij dermate, dat ik mij niet meer gezet daarheen begeven kon, want ik had altijd een afschuw van huichelarij”⁶⁰.

Hiermee in tegenspraak echter is, wat Capadose enkele tientallen jaren later aan Koenen schrijft, dat namelijk Da Costa en hijzelf zich in godsdienstig opzicht te Leiden allesbehalve als Jood gedroegen, daar zij geen enkel voorschrift van de Wet nakwamen. “Een enkele zaak had hij (sc. Da Costa) op de Acad. meer dan ik ten deze: om zijn moeder genoegen te doen al hij ’s middags alleen op zijn kamer van een Joodse kok, maar dan wreekte hij zich des avonds door met mij en andere studenten bij onze gewone restaurateur Biefstuk & te genieten. *Noch hij noch ik hebben ooit de Synagoge bezocht, te Leiden*”⁶¹.

Hoe het ook zij, wij kunnen veilig aannemen, dat Capadose zich als Leids student weinig om de “officiële godsdienst” heeft bekommerd. Maar dat wil nog niet zeggen, dat hij er geen godsdienstige gevoelens op nahield. Hij was religieus aangelegd. Reeds als kind had hij uit innerlijke drang van het hart op zijn manier aan godsdienst gedaan. Wanneer Capadose enige jaren later in een brief aan Dirk van Hogendorp zich zijn tijd, dat hij “heiden” was⁶², in herinnering brengt, dan ligt hierin de erkenning, dat hij zich innerlijk van alle werkelijk positieve religie verre hield. Noch het Jodendom noch het Christendom scheen hem enig belang in te boezemen. Veelzeggend was ook zijn verklaring: “Mijn vriendenkring bestond uitsluitend uit jonge lieden, die uitwendig het christendom beleden, terwijl onze gesprekken aan de Hogeschool bijna altoos liepen over de Autonomie van Kant, over de Platonische wijsbegeerte, of ook wel over het Cartesiaanse stelsel; in één woord, over wijsgerige onderwerpen”⁶³.

Byvanck tekent de student Capadose aldus:

“...wanneer Da Costa, als leerling van Bilderdijk, de vaccine bestreed, wees zijn vriend hem scherp terecht. Want Capadose, die in de medicijnen studeerde, had toen een pantheïstische levensbeschouwing; de natuur, van de stenen af tot de hoogst ontwikkelde organismen toe, was voor hem een alleven, en hij zag geen ontheiliging in de vermenging van de koestof met het menselijk lichaam, zoals later. Eerder schiep hij genoegen in het aanschouwen hoe alle krachten van de natuur elkander doordringen, en hoe een wezenlijke eenheid aan alle levensverrichtingen ten grondslag ligt.

Hij was een dweper, tegelijk materialist en mysticus, in den trant der Duitse natuurfilosofen wier spoor hij volgde. Hij hield van het geheimzinnige en grillige en verdorvene in de natuur; hij nam de houding aan van een ingewijde in haar mysteries.

⁶⁰ *Bekeering*, blz. 39 vlg.

⁶¹ 25-5-1861 (cursivering van mij).

⁶² 18-4-1826 (3½ jaar na zijn doop): “want het Praktijk van mijn oom, ’t welk mij allerwaarschijnlijkst zou zijn te beurt gevallen, indien ik heiden was gebleven (immers Jood was ik ook niet wel) dat Praktijk moest voor mij geheel verloren zijn bij de vernieuwing van mijn staat...”

⁶³ *Bekeering*, blz. 37.

Zijn aard bestond in een vreemde vereniging van weelderig zinnelijke verbeelding en scherp berekenend verstand”⁶⁴.

Doch wij lezen daartegenover ook zeer duidelijk in Capadose's bekeringsverhaal, dat zulk een geestelijke instelling hem op den duur onmogelijk kon bevredigen. Verlangend als hij was naar positieve waarheid, moet onder invloed van Bilderdijk zijn denken zich toen wel in een andere richting zijn gaan bewegen.

Veelzeggend is in dit verband het wijsgerig slot van Capadose's “Lofrede op Brugmans”. Bij zijn beantwoording van de vraag, of positieve waarheden slechts door zintuiglijke waarneming of a priori door redenering of door vereniging van beide worden vastgesteld, geeft hij blijk met deze probleemstelling, die voor zijn tijd overigens niet nieuw meer was, te hebben afgerekend. Hij doet er dan ook geen keus uit. Maar wel stelt hij een “inwendig zintuig, dat ons geleiden moet” en ons “als gelovigen” door Gods goedheid en oneindige barmhartigheid is geschonken, centraal. Het is dat “oog van het innerlijk gevoel, verheven boven het stoflijk zintuig, en verheven boven het menselijk verstand”, door God onderhouden en ontwikkeld, dat ons het verband leert kennen tussen “de zelfgenoegzame Schepper” en het van Hem geheel afhankelijke schepsel. Positiever drukt Capadose zich in de volgende woorden uit: “Het is de Geest van God Die ons hart onweerstaanlijk trekt om tot God te naderen om zich met Hem te verenigen, Hij is het ook, Die bij ons de behoefte doet ontstaan, waarheden in de Schepping te zoeken, en het vermogen gaf ook dáár waarheden te vinden; Hij is het eindelijk, die ons leert ons verstand aan het gevoel en 't geloof, en niet ons geloof en gevoel aan 't verstand te onderwerpen: maar ook nu hebben wij de zintuiglijke wereld nodig; wij moeten ook 't licht van het verstand bezigen en gebruiken, zo wij beiden slechts dienstbaar maken aan dit inwendig beginsel, dat ook steeds de ondervinding tot haar ontwikkeling behoeft. Wanneer wij dit nu op ene wijsgerige beschouwing van de Natuur toepassen, o! hoe verheven wordt dan haar studie, hoe rijk wordt dan de Schepping aan hart en ziel verkwikkende waarheden! Dan, en dan alleen zal ons gemoed bevredigd zijn, en het inwendig zintuig, het geestelijk oog, zal ook dan de ganse Schepping als een voor haar ontrold tekendoek beschouwen, waarop de onzichtbare hand van God, zelfs in 't verbasterde en verganklijke, zichtbare omtrekken van Zijn wijsheid, van Zijn grootheid en majesteit heeft willen afschetsen en mededelen”⁶⁵.

Capadose meent “met enige grond van waarheid” ook in Brugmans “diezelfde strekking, die zelfde beschouwingswijze” te mogen veronderstellen⁶⁶. Wanneer wij echter bedenken, dat volgens Bilderdijk de ware wijsbegeerte bestond in “het met het hart aanvaarden van die wijsheid, welke van boven, uit God, en een gave van Zijn genade is; die niet in het verstand huist, maar door de Geest van God in het hart ontgloort”⁶⁷, dan zijn wij geneigd meer aan diens invloed te denken. “Waarneming en verstand leiden volgens Bilderdijk tot kennis van de zienlijke, fenomenale wereld, tot kennis van de verschijnselen en van hun onderling verband; maar het ware wezen van de dingen, de onzienlijke, geestelijke wereld wordt slechts door openbaring van God, door de inwerking van Gods Geest in het hart van de mensen erkend. 't Is Gods Geest, die kennis meedeelt”⁶⁸.

Het religieus sentiment, dat uit Capadose's woorden spreekt, herinnert dus sterk aan het gedachtenklimaat van de Christen-wijsgeer Bilderdijk. Wanneer wij in aanmerking

⁶⁴ *Jeugd van Da Costa*, I, blz. 54.

⁶⁵ *Werken Holl Mij Fraaije K. en W.*, VII, blz. 538 vlg.

⁶⁶ *Werken Holl. Mij Fraaije K. en W.*, VII, blz. 539.

⁶⁷ H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*, Kampen 1906, blz. 36.

⁶⁸ Bavinck, *t.a.p.*, blz. 38 vlg.

nemen, dat Capadose zijn “Lofrede” in de jaren 1821-22 heeft geschreven, spreekt het voor ons welhaast vanzelf, dat hij daarin gevoelens voordraagt, die eerst na zijn academietijd zijn gerijpt. Men kan het ervoor houden, dat daarmee een stap is gezet op de weg naar zijn bekering, die weldra volgt. Op het punt van wijsgerig denken verandert er dan eigenlijk niets bij hem; alleen zal bij hem alles door een veel sterkere innerlijke overtuiging worden gedragen. Hij zal voortaan alleen in de Heilige Schrift als de eigenlijke bron van de kennis van de Godsopenbaring ook in de natuur het voedsel voor zijn wijsgerig denken zoeken. De bestrijder van de vaccine in 1823 verschilt dan ook slechts hierin van de lofredenaar op Brugmans in 1822, dat eerst de ontdekking van de “Enige Waarachtige Waarheid” hem op een vaste levensgrond had doen steunen.

24 Juni 1818 promoveerde Capadose tot doctor in de geneeskunde op een “Dissertatio physiologico-pathologica inauguralis de foetu intra foetum”. Achterin het boek vinden wij een vers van Is. da Costa en een van H.C. van der Boon Mesch, Capadose’s latere tegenstander in de strijd over de vaccinatie.

Terugkeer naar Amsterdam. Praktizerend geneesheer

Na de voltooiing van zijn studie keerde Capadose naar zijn geboortestad Amsterdam terug, “vervuld van de streelendste uitzichten voor de toekomst”, zoals hijzelf in zijn bekeringsverhaal ons mededeelt. Een schone en aanzienlijke loopbaan scheen zich voor hem te openen. “Ik had een oom, één van de eerste geneesheren uit Holland, een geleerd man en terecht bij de aanzienlijkste families geacht, daar hij zich het algemeen vertrouwen, zowel als geneeskundige als vanwege zijne maatschappelijke betrekkingen verworven had. Geen kinderen hebbende, had hij mij als zijn zoon en opvolger aangenomen, en aan zijn invloed was ik het dan ook verschuldigd, dat ik mij weldra ingeleid vond in een uitgebreide kring van zeer aanzienlijke en achtenswaardige lieden...”⁶⁹

Capadose ging bij zijn oom, die weduwnaar was geworden, inwonen⁷⁰ en moest hem veel ’s avonds gezelschap houden. Hij werd een voorspoedig dokter, die het vertrouwen van zijn patiënten genoot. Daar hij een bijzonder zwak voor kinderen had, kreeg hij in een zekere buurt zelfs de naam van “kinderdokter”. Een buitengewone aandoening en ongerustheid overviel hem, wanneer hij een kind in levensgevaar zag⁷¹. Sinds enige jaren had Capadose meer met Christenen dan met Joden omgang gehad. Over het Christendom was echter hoegenaamd niet gesproken. De vrienden en jonge ambtgenoten, met wie Capadose thans vele avonden in de week doorbracht, droegen zelfs roem op hun ongeloof. Zijn Joodse omgeving stelde er zich mee tevreden, dat hij eerlijk en fatsoenlijk zijn weg ging temidden van geloofsgenoten en andersdenkenden. Zijn openlijke toetreding tot het Christendom leidde echter tot een breuk met zijn omgeving met als onmiddellijk gevolg, dat hem de schitterende praktijk van zijn oom ontging. Hij moest nu trachten zichzelf te redden. Vanzelfsprekend raakte hij verschillende relaties, die hij aan zijn oom te danken had, kwijt. Hij behoefde daarom echter niet als geneesheer te mislukken. Ook na zijn bekering heeft hij nog enige jaren de praktijk uitgeoefend zonder daarin bepaald ongelukkig te zijn. Dat hij er tenslotte mee moest ophouden, lag aan zijn slechte gezondheid. Menigmaal was hij, door hevige astmatische accessen gekweld, niet in staat zijn patiënten te bezoeken. Hij heeft ook eens, door de herhaalde schokken, die zijn ziel had ondergaan, reeds

⁶⁹ *Bekeering*, blz. 41.

⁷⁰ Herengracht 12 bij de Amstel, thans Herengracht 607 (volgens mededeling van het Gemeente-archief van Amsterdam het adres in 1823).

⁷¹ Brief aan D. v. Hogendorp 6-4-1824.

verzwakt en door het gure jaarseizoen sterk aangedaan, nagenoeg zes weken in de allerellendigste krampen zijn praktijk waargenomen. Het vele trappen klimmen werd hoe langer hoe bezwaarlijker⁷². Totaal uitgeput kwam hij soms bij de mensen aan. Tenslotte werd de praktijk in Januari 1827 “als van zelf zonder formaliteiten hoegenaamd afgebroken”. Capadose zou echter dokter blijven, en zo de Heere hem eenmaal de fysieke kracht ertoe hergaf, hoopte hij zijn vroegere werkzaamheden te hervatten⁷³.

Bekering

De belangrijkste bron voor onze kennis van Capadose's bekering is het door hemzelf in het Frans geschreven en door het Genootschap van de Vrienden Israëls te Neuchâtel in 1837 uitgegeven verhaal, dat in hetzelfde jaar door M.J. Chevallier, zoon van de Waalse predikant P. Chevallier te Amsterdam en amanuensis van het Brits- en Buitenlands Bijbelgenootschap, in het Nederlands werd vertaald⁷⁴. Het boekje maakte zon opgang, dat het, naar men zegt, in wel zestig talen werd verspreid⁷⁵.

Capadose heeft zich door Petavel, “Hoogleraar in de Letterkunde en Bedienaar van het Evangelie” te Neuchâtel, en andere Zwitserse vrienden laten overhalen zijn bekeringsgeschiedenis op schrift te stellen⁷⁶. Sinds 1831 onderhield Capadose met Petavel een geregelde briefwisseling. De lectuur van Capadose's “Le Despotisme”⁷⁷ was voor deze een aanleiding geweest zich tot de schrijver te richten met de wens “met zulk een godvruchtig en verlicht christen in betrekking te komen”⁷⁸. Capadose ontmoette hem voor het eerst in Augustus 1836, toen hij voor zijn gezondheid met zijn gezin naar Zwitserland was gegaan⁷⁹.

Uit het boekje spreekt overduidelijk de tendens Joden tot bekering te wekken door hen ervan te overtuigen, dat Jezus Christus de aan de vaders beloofde Messias en de

⁷² Brief aan D. v. Hogendorp 21-11-1826.

⁷³ Brief aan D. v. Hogendorp 22-1-1827.

⁷⁴ *Conversion de M. le Docteur Capadose, Israélite Portugais*. Publiée par la Société des amis d'Israël de Neuchâtel, Neuchâtel 1837. *Bekeering van Doctor A. Capadose, Portugeesch Israëliet*. Uitgegeven door het Genootschap der Vrienden van Israël te Neuchâtel. Uit het Fransch vertaald door M.J. Chevallier, Amsterdam 1837.

⁷⁵ *Noble Families*, p. 173: “His account of his conversion to Christianity has been translated into many languages (it is said, no less than sixty)...”

⁷⁶ *Bekeering*, blz. 28 vlg., 36; brief aan Koenen 31-12-1836.

⁷⁷ A. Capadose, *Le Despotisme considéré comme le développement naturel du système libéral et comme le complément de la révolte de l'homme contre Dieu*, Amsterdam 1830.

⁷⁸ *Bekeering*, (Voorrede van Pétavel), blz. 26.

⁷⁹ Brief aan Da Costa 31-8-1836. Capadose kwam niet in de herfst van 1836 in Zwitserland aan, zoals Petavel schrijft (*Bekeering*, blz. 28).

Abram François Petavel (de schrijfwijze “Petavel” is gebruikelijker dan “Pettavel” of “Pétavel”) was “professeur de belles-lettres aux auditoires de Neuchâtel dès 1813, professeur de philologie à l'académie 1840-1848, premier recteur de l'académie 1840-1842 (*Dictionnaire historique et biographique de la Suisse*, vol. 5, Neuchâtel 1921-1933 7 vol. et 1 suppl.). Uit een brief van 20 Juli 1955 van “Monsieur Jean Pettavel, Bôle, Ne, le Pralet” aan Daniel von Allmen, theologisch student te Neuchâtel, door wiens bemiddeling ik uitvoerig over de familie Petavel werd ingelicht: “C'est bien ABRAM- FRANCOIS PETAVEL-Junod (1791-1870) que vise votre correspondant hollandais. Dr en Philosophie de l'université de Berlin, il enseigna le grec et le latin l'Académie nouvellement fondée, ce qui ne l'empêcha d'être diacre du Val de Ruz et pasteur à Neuchâtel. S'il créa la première société neuchâteloise des missions, il se donna entièrement évangélisation des Juifs. Sa connaissance parfaite de l'hébreu lui permettait de pénétrer, non sans péril, dans les synagogues. C'est ainsi qu'à Amsterdam, il faillit même en perdre la vie... Le docteur ABRAHAM CAPADOSE, médecin juif hollandais fut l'ami de A.F. Petavel et parrain de Abram ci-dessus” (Abram wordt in de brief als één van Petavels kinderen genoemd; men zie ook brief van Capadose aan Da Costa 24-10-1832). In 1851 en 1852 heeft Petavel bij Capadose gelogeerd (brieven aan Da Costa 10-5-1851; 12.8-1852; Sept. 1852).

eniggeboren Zoon van God is. Geschreven met grote openhartigheid en gloed van overtuiging boeit het de lezer van het begin tot het einde. Ontroerend is de beschrijving van de innerlijke worsteling, aangrijpend die van de botsingen met de familie. Maar Capadose beziet het gehele gebeuren op een afstand van vijftien jaren, jaren van geestelijke groei en dus een zich steeds meer distantiëren van de gedachtenwereld, waarin hij vóór zijn bekering had geleefd. Het ondraaglijke gevoel van onvoldaanheid, van schrijnende geestelijke armoede van één die als in het duister rondtast naar die waarheid, welke als het enige levensbeginsel mag gelden, heeft plaats gemaakt voor de scherp critische houding van de Christusbelijder, die steunt op de Heilige Schrift als de enige bron van de waarheid. Zo geeft dan Capadose, geestelijk gerijpt, een reconstructie van wat hij eertijds in de crisisperiode van zijn bekering heeft doorgemaakt. Bepaalde emoties zijn sterk in zijn herinnering blijven voortleven, terwijl hij daarnaast goed laat uitkomen, dat het meer verstandelijke overwegingen zijn geweest, die hem tot de stap hebben doen besluiten.

Een samenvatting moge hier volgen.

Capadose erkent het louter aan de Goddelijke goedertierenheid te danken te hebben, dat hij later niet tot openlijke ongodisterij is overgeslagen. In zijn jeugd was hij immers bekend geraakt met de geschriften van Voltaire en Rousseau. Maar de verschrikkelijke gevolgen van de daarin voorgedragen stelsels had hij in de dagen van de Franse omwenteling uit eigen ondervinding leren kennen. De geest onder de Leidse studenten was, zoals wij boven zagen⁸⁰, al evenmin bevorderlijk geweest om hem godsdienstig te stemmen. Gelukkig daarom, dat hij toen de vriendschap genoot van Isaäk de Costa en een “beroemd geleerde”, Bilderdijk, die tevens een “oprecht volger van Christus” was⁸¹.

Hij toonde zich in zijn studiejaren zeer ontvankelijk voor religieuze indrukken. Wanneer hij op de Zaterdagavond een arme vrouw op straat psalmen hoorde zingen, kon hij ontroerd voor het venster staan luisteren, en wanneer hij op de Zondagmorgen uit een nabij zijn woning⁸² gelegen kerk psalmgezag opving, werd hij op dezelfde wijze aangegrepen. Toen hij eens op een avond in de schouwburg bij de opvoering van “Jozef in Egypte” het “morgengebed naar het Hebreeuws” hoorde, schoten hem, die vol liefde voor zijn vaderland was, terstond de tranen in de ogen. Maar in de synagoge trof hij niets aan, dat indruk op hem maakte. Hij kon zich, evenmin als zijn vriend, naar het hedendaagse Jodendom schikken.

Dat hedendaagse Jodendom had de kunst uitgevonden “om naar willekeur de verschillende voorschriften van de Mozaïsche wet te mogen houden of na te laten”⁸³. Capadose en zijn vriend vatten nu het ernstige voornemen op “om ware Israëlieten en strenge waarnemers van alle instellingen van de wet te worden, (zich) door geen gezag te laten afschrikken, en zodoende christenen te noodzaken meer eerbied voor het Joodse volk te koesteren”⁸⁴. Doch hoe ver het er vandaan was daarbij in de eerste plaats het eigen religieus besef te verdiepen, blijkt niet alleen uit de wijze, waarop zij hun voornemen trachtten uit te voeren, maar ook uit wat Capadose middellijk laat volgen: “De nationale hoogmoed, dat gevoel, hetwelk mij in mijn jeugd reeds drong om aan mijn moeder, zo dikwerf ik haar bedroefd zag, te zeggen: “Troost u, lieve moeder! wanneer ik groot ben, zal ik u naar Jeruzalem brengen;” die nationale hoog-

⁸⁰ Blz. 25.

⁸¹ *Bekeering*, blz. 38.

⁸² Volgens de *Studenten Almanak* 1815-1824 heeft Capadose in de jaren 1815-16 op het Rapenburg en in de jaren 1817-18 in de Nieuwsteeg gewoond.

⁸³ *Bekeering*, blz. 40.

⁸⁴ *T.z.p.*

moed wies in die tijd zó sterk in ons aan, dat hij onze ganse ziel vervulde”⁸⁵. Zeer vele jaren later schreef Capadose aan zijn vriend Koenen: “Da Costa was met mij begonnen de Schrift te lezen in ’t jaar 1816 uit louter Nationale trots, waarin echter wellicht iets meer in ’t verborgen lag. Wij wilden Joden van den oude stempel worden, dat zo genoemd juste milieu, dat wij in onze ouderlijke woningen en in onze Joodse kringen veelal zagen, walgde ons. Wij wilden de natie verheffen door in haar een meerdere zelfstandigheid te doen ontwikkelen en voor haar meer eerbied aan de Christenen te zien in te boezemen”⁸⁶.

“Het was in deze gemoedsstemming en met dergelijke bedoelingen, dat wij het voornemen opvatten om de Bijbel geregeld te onderzoeken. Maar ach! hoe afschuwelijk en rampzalig is de toestand van de onbekeerde ziel! Het was ons niet mogelijk verder dan Genesis door te lezen”⁸⁷. De beide vrienden veroorloofden zich bij hun Bijbelonderzoek geestigheden en spottereien “het natuurlijk gemoed eigen”, ja zelfs lasteringen, zodat Capadose tenslotte voorstelde er maar liever mee op te houden, hetgeen zij dan ook deden. Enige jaren later zouden zij het samen lezen “in een andere geest, zeker onder hoger invloed” hervatten⁸⁸.

Hoewel Capadose, bij zijn oom inwonend, meer met Christenen dan Joden in aanraking kwam, was er toch niemand die ooit met hem over het Christendom sprak. Maar toen er zich eens onder hen met weinig eerbied over de Heere Jezus Christus uitten, gaf Capadose hun zijn verwondering daarover te kennen en zei hun openlijk, “dat ieder christen, die, schoon niet erkennende dat Jezus Christus God is, Hem echter een goddelijke eer bewijst en Hem aanbidt, een afgodendienaar was”⁸⁹. Eén van de jonge geneeskundigen uit het gezelschap, beschaamd door deze bestraffing uit de mond van een Israëliet, werd enige jaren later bekeerd.

Hoewel veelvuldig bezig en in het genot van al de geriefelijkheden van het leven was Capadose er verre van zich inwendig gelukkig te voelen. Hij beschrijft zijn gemoedstoestand in die dagen aldus: “Ik ondervond integendeel een onverklaarbare amechtigheid in mijn ziel. De begeerte naar kennis, de dorst naar waarheid met betrekking tot het wetenschappelijke vermeerderden in mij, naarmate de wereldse vermaken mij walgelijker werden. Maar al mijn onderzoekingen, al mijn studies, al mijn pogingen om voldoening te geven aan de inwendige behoefte, welke mij kwelde, bleven vruchteloos en lieten in mijn ziel niets dan een verschrikkelijke leegte achter. In de lange slapeloze nachten, veroorzaakt door eene aamborstigheid, waaraan ik van mijne jeugd af veel geleden heb, riep ik dikwerf in mijn droefheid uit: “Waarom ben ik op aarde? Wat is de mens! Zou ik niet duizendmaal gelukkiger zijn, zo ik een geringer schepsel, een aardworm was? Ik zou dan, wel is waar, in een nauwere en beperkte kring mij omwenden, maar dan ook niet ondergaan, wat ik thans naar ziel en lichaam lijd”. Dikwerf eindigde ik het avondgebed, waarvan ik reeds gesproken heb, met deze zielsklacht: “Ware deze maar de laatste dag van mijn leven geweest!”⁹⁰.

Zijn levenswijze mishaagde hem. Hoewel hij een voorspoedig dokter was, kon de medische praktijk hem toch niet bevredigen. Hij dorstte naar waarheid, zag om naar een vast beginsel, maar vond ook in de geneeskunde niet wat hij zocht. Zijn oom hield er niet van, dat hij zich in zijn avonduren met de studie bezighield, zodat hij er wel de

⁸⁵ T.z.p.

⁸⁶ 16-3-1860.

⁸⁷ *Bekeering*, blz. 40.

⁸⁸ Brief aan Koenen 16-3.1860.

⁸⁹ *Bekeering*, blz. 41 vlg.

⁹⁰ *Bekeering*, blz. 42.

nachten voor gebruiken moest. Aldus werd het waken hem tot een gewoonte. Niettemin bleef de verschrikkelijke leegte, welke hem het leven zo bitter maakte. Toen Capadose in deze tijd Da Costa, die pas in het huwelijk was getreden⁹¹, bezocht, las deze hem een brief van Bilderdijk, waaraan verzen waren toegevoegd, voor. Eén van die verzen eindigde aldus:

“Wees braaf, en... Christen! en, mijn Zoon!
Zo was 't niet vruchteloos dat ik leefde”⁹².

Capadose was diep verontwaardigd en vermaande zijn vriend op zijn hoede te zijn: “men heeft het plan gevormd om ons te verleiden”. In allerijl liep hij weg. Toch gaf het hem veel te denken, “dat een man van zulke hoge geleerdheid aan de echtheid van de christelijken godsdienst geloof sloeg”⁹³.

Capadose kwam er daardoor opnieuw toe de Schrift te onderzoeken. Ditmaal begon hij met het Evangelie van Mattheüs. Het trof hem, dat daarin helemaal niet het gezag van het Oude Testament omvergeworpen, integendeel juist de eenheid van Oud en Nieuw Testament uit de vervulling der profetie bewezen werd.

Evenals enige jaren geleden kwam hij nu vaak met zijn vriend tezamen om de Schrift te bestuderen, maar thans “met zeer verschillende bedoelingen en in eene gans andere gemoedsgesteldheid”⁹⁴. Het enige menselijke geschrift, dat zij daarbij gebruikten, was een Spaans werk van Prof. Heideck: “Verdediging van het Christelijke geloof”⁹⁵. “Deze geleerde was eertijds rabbijn in Duitsland geweest; later het katholicisme omhelsd hebbende, was hij tot Hoogleraar in de Oosterse talen te Madrid benoemd, waar hij, zover mij bekend is, nog in leven is. Dit werk, in de vorm van brieven geschreven, en waarin veel leven en ervarenheid in de Schriften doorstraalt, behelst een verdediging van het christendom tegen het rationalismus. De lezing daarvan was ons in meer dan één opzicht nuttig, daar wij niet konden nalaten op te merken, hoezeer die krachtige en bewijzvolle redeneeringen, waarmede hij de beginselen en de drogredenen van een Voltaire en Rousseau bestreed, hem verlieten, zodra hij het katholicisme tegen het protestantisme wilde handhaven”⁹⁶.

Capadose las ook “Gesprek met de Jood Tryphon” uit “Justini philosophi et martyris opera”, welke grote foliant hij in de bibliotheek van zijn oom had ontdekt. Hij vond er een kort overzicht van de Messiaanse profetieën in. In een nacht Jesaja 53 lezende, werd hij getroffen door de zeer sterke overeenkomst met hetgeen hij in het Evangelie omtrent het lijden van Christus had gelezen. Hij kon er nu niet meer aan twijfelen, dat Jezus de beloofde Messias was. Reeds vaak had hij hetzelfde hoofdstuk gelezen, maar nu deed hij het “bestraald met het licht van Gods Geest”⁹⁷.

Dit was het ogenblik van Capadose's bekering. Hij beschrijft het met de volgende woorden: “Van toen af herkende ik volkomen in Jezus de ware Messias, en onze onderzoekingen in het Woord Gods kregen een geheel nieuw aanzien. Het was als de

⁹¹ Met zijn nicht Hanna Belmonte. Het huwelijk werd naar Joodse ritus ingezegend op 11 Juli 1821 (Meijer, *Da Costa's weg*, blz. 103).

⁹² Slotstrophe van “De Dichter aan Mr. Izaäk da Costa” (W. Bilderdijk, *Krekelzangen*, III, Rotterdam 1823, blz. 49-55).

⁹³ *Bekeering*, blz. 44.

⁹⁴ *Bekeering*, blz. 45. Dit stemt overeen met het boven geciteerde (p. 31, n. 3).

⁹⁵ *Bekeering*, blz. 46. Dr. Juan Joseph Heideck. *Defensa de la Religion Christiana*, Madrid 1797. Het is enigszins bevreemdend, dat over de schrijver en zijn werk zo weinig bekend schijnt te zijn. Wij zullen moeten volstaan met hetgeen Capadose, Da Costa en Byvanck over hem mededelen.

⁹⁶ *Bekeering*, blz. 48 vlg.

⁹⁷ *Bekeering*, blz. 47.

aanvang, de dageraad van een luisterrijke dag voor onze zielen; het licht verspreidde meer en meer zijne levenwekkende stralen, klaarde ons verstand op, verwarmde onze harten, en reeds toen was een onuitsprekelijke troost mijn deel. Ik begon nu het waarom van zovele raadselen in dit leven in te zien, en van datgene, wat ik mij zo dikwerf angstvallig afgevraagd had, veeleer om mij te kwellen en mij te bedroeven, dan wel om mijn gemoed te bevredigen en te onderwijzen. Alles rondom mij scheen te herleven. Uit een gans ander oogpunt bezag ik nu het doel en het belang van mijn aanwezen. Gelukkige en gezegende dagen, bij het gevoel van de tegenwoordigheid van de Meester! Nimmer zullen zij uit mijn gedachten gewist worden. Zo dikwerf ik de tocht van de twee discipelen naar Emmaus lees, herinner ik mij de uren, waarop ik met mijn vriend wandelde. Evenals zij konden wij zeggen: “Was ons hart niet brandende in ons, als Hij tot ons sprak op den weg en als Hij ons de Schriften opende?”⁹⁸.

Daarna werd Capadose er nog steeds vaster van overtuigd, dat het Christendom alleen de waarheid bevatte. Zijn veranderde gezindheid bracht bovendien mede, dat hij zich met loutere kennis niet meer tevreden stelde; hij moest liefhebben. Hij kwam geheel anders te staan tegenover het gevoel van ellende en leegte, dat hem tot nu toe gedrukt had: “Ik erkende, dat de Heere uit liefde mij had opgezocht, ik begon nu ook wel mijne zonden te gevoelen, of om liever te zeggen, mijne algehele ellende, maar dit gevoel smolt weg in de liefde van God. Nu had ik in Christus mijn leven gevonden, Hij was het middelpunt van al mijn genegenheden en beschouwingen geworden, het enig voorwerp, hetwelk de oneindige leegte van mijn hart vervullen kon, de sleutel van alle verborgenheden, het beginsel van alle ware wijsbegeerte, van alle waarheid, ja de Waarheid zelf”⁹⁹.

Voorlopig onthield Capadose, evenals Da Costa, er zich van met anderen over zijn bekering te spreken. Intussen was zijn gestel tengevolge van de doorgestane emoties hevig aangedaan, zodat zijn oom hem de raad gaf enige weken naar buiten te gaan. Hij deed dit, vergezeld door zijn moeder¹⁰⁰. Op een wandeling vond hij de gelegenheid gunstig zijn hart voor haar te ontsluiten. Mevrouw Capadose antwoordde slechts: “Al wie zijn plicht als een braaf mens betracht, is God aangenaam. En u, mijn zoon! zie toe, dat u zich niet laat vervoeren door uw levendigheid en sterke verbeelding”, en wist behendig te voorkomen, dat er verder over gesproken werd. Maar thuisgekomen lichtte zij haar andere zoon in en vermaande hem ernstig zich tegen alle verleiding te wapenen.

Hoewel hij er zich toe gedrongen gevoelde, zag Capadose er zeer tegenop zijn oom de bekentenis te doen, omdat hij vreesde de gezondheid van de oude man een schok toe te brengen, die wel eens dodelijk zou kunnen zijn. Toch kwam het er eindelijk van. De oom reageerde heftig; “er ontstond een van de ontroerendste toonelen; hij sloeg zich op de borst, vervloekte zijn dag en riep in de bitterheid van zijn ziel uit, dat ik zijn grijze haren met droefheid ten grave zou doen dalen”¹⁰¹. De volgende dag deelde hij alles aan Abrahams ouders mede. Men kwam overeen te trachten hem door zachte middelen tot andere gedachten te brengen en zorgvuldig elk gesprek over het onderwerp te ontwijken. Oom Immanuël merkte echter, dat de poging niet slaagde, en nam, niet kunnende verdragen, dat het eenmaal tot een openbare belijdenis zou komen, zijn toevlucht tot spotternijen, beledigingen en zelfs harde bejegeningen, die

⁹⁸ *Bekeering*, blz. 48.

⁹⁹ *Bekeering*, blz. 50.

¹⁰⁰ Blijkens een brief van 15-7-1822 van Bilderdijk aan Capadose was het Velp, waar deze zijn vakantie doorbracht (*Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, V, Rotterdam 1837, blz. 5).

¹⁰¹ *Bekeering*, blz. 54.

meestal met stilzwijgen werden verdragen. Maar toen hij eindelijk de naam van Christus begon te lasteren, ging Abraham vóór hem staan en betuigde het huis onmiddellijk te zullen verlaten en daarin niet weder te keren, indien zijn oom daarmee dacht voort te gaan. Dit hielp afdoende.

In zijn ouderlijk huis kreeg Abraham in deze dagen veel te verduren. Zijn vader, die een opvliegend man was en reeds meermalen tegen hem was uitgevaren, bracht hem eens, hem bij de arm nemend, bij zijn moeder, die ziek van verslagenheid in een hoek van de kamer zat, en beet hem toe. “U ziet haar, zie daar uw werk! U bent de moordenaar van uw moeder.” Nog nooit zo diep geschokt vluchtte Abraham het huis uit en doorkruiste, zonder te weten waar hij liep, de straten tot hij kwam bij de stadspoort. “Wat zou het einde van deze dag geweest zijn, zo de Heere mij niet ondersteund had! Nauwelijks had ik de brug betreden of een schitterende regenboog vertoont zich op eens voor mijn beschreide ogen en trekt mijn aandacht tot zich. Aangrijpende het teken van de goddelijke belofte, roep ik uit: “Ziedaar de God van het eeuwige Verbond!” Mijn angsten wijken, mijn geloof wordt gesterkt en de Geest van God giet een vertroostende balsem in de wond van mijn hart uit. Naar het lichaam wel zwak, maar naar den inwendige mens krachtig ondersteund, wend ik nu mijn schreden, en ik keer weer gelaten en onderworpen in het vaderlijk huis terug. Christus had tot de beroerde zee gezegd: “Wees stil!” en zij was kalm geworden”¹⁰².

Aangrijpend was de ontmoeting, die Capadose en Da Costa destijds hadden met “een eerwaardige rabbijn, een vaster en bidder, een man uitgeteerd door vrijwillige onthoudingen, en vanwege zijn vroomheid hoog geacht bij het gansche Israëlietische volk”¹⁰³. Zelf had deze om een samenkomst verzocht. Met grote bedaardheid legde hij de vrienden enige bedenkingen voor, die echter zonder moeite werden weerlegd. Toen trachtte hij op hun gemoed te werken en zeide, plechtig opstaande: “Mijne heren! binnen weinige dagen zullen onze geloofsgenoten in alle deden van de aarde zich met zak en as bedekken, om de groten verzoendag te vieren; dan mag een iegelijk Israëliet, die zich vernedert voor onze God en Hem een oprechte belijdenis van zijn zonden doet, zich verzekerd houden, dat hij in genade zal aangenomen worden; ik nodig u uit, mijne heren! om hieraan ernstig te denken, en indien u zich als Israëlieten met berouw zult vernederen over het voornemen, hetwelk u durfde opvatten, zult u vergeving vinden bij onze God”¹⁰⁴. Ziende dat zijn woorden geen doel troffen, sprak hij bij het heengaan: “Welnu, mijne heren! ik heb gedaan, wat ik meende te moeten doen. Nu wij zullen scheiden, wellicht om elkander niet weder te zien, mag ik u niet mijn dankbaarheid aan God verbergen, dat ik nog in onze dagen dezulken ontmoet heb, die aan de bijbel geloven”¹⁰⁵.

De vrienden besloten zich niet te Amsterdam, waar hun families woonden en als onder het oog van hun oom, te laten dopen. September 1822 vertrokken zij naar Leiden om zich bij Ds. Egeling¹⁰⁶ tot de openbare belijdenis van het geloof voor te bereiden. De dag vóór zijn doop, die op 20 October plaats had, nam Capadose per brief afscheid van de synagoge: hij bleef zichzelf echter als Israëliet beschouwen, maar dan een Israëliet, die zijn Messias had gevonden; hij zou niet vertragen in het gebed, dat ook zijn broeders naar het vlees “weldra tot de Heere hun God en tot David hun Koning mochten terugkeren”¹⁰⁷. Weinige dagen later schreef zijn oom hem, dat hij bij zijn

¹⁰² *Bekeering*, blz. 57.

¹⁰³ *Bekeering*, blz. 58.

¹⁰⁴ *T.z.p.*

¹⁰⁵ *Bekeering*, blz. 58 vlg.

¹⁰⁶ Capadose kende Egeling reeds (vgl. boven, blz. 22).

¹⁰⁷ *Bekeering*, blz. 61. In het archief van de Portugees-Israëlietische Gemeente te Amsterdam is er door

terugkomst in Amsterdam niet meer zijn intrek bij hem kon nemen. Wel werd hem het huis niet ontzegd, maar hij zou er nimmer over zijn godsdienstige gevoelens mogen spreken.

“In Amsterdam teruggekeerd, betrok ik twee kleine kamers, waar ik in de eenzaamheid met mijn God een vreugde en hemelse blijdschap genoot, welke alle verstand te boven gaat”¹⁰⁸. Deze woorden, waarmee Capadose zijn bekeringsverhaal besluit, geven treffend de stemming weer, waarin hij toen verkeerde.

Hij vermeldt verder in het boekje enige sterfgevallen in zijn familie, beschrijft de bekering en het overlijden van zijn broer Joseph¹⁰⁹ en wekt tenslotte zijn broeders in het geloof op zich in hun liefde met hem te verenigen in het gebed voor “een dierbare moeder, die twee broeders onder het hart gedragen heeft, aan wie Christus Zijn genade verheerlijkte”¹¹⁰, van welke genade hij hoopt, dat zij niet alleen haar deel maar ook dat van zijn geliefde zuster zal worden. Zij moeten zich bovenal het uitstekend voorrecht herinneren, dat zij door hun gebeden voor Israël en door hun liefde jegens dat volk Gods medewerkers zijn, Die Israël zal verlossen tot Zijn eer.

Ongetwijfeld vormt Capadose’s zelfgetuigenis de belangrijkste bron voor onze kennis van zijn bekering. Da Costa las het boekje “met innige stichting en diepe beschaming”¹¹¹, hetgeen pleit voor de juistheid van de beschrijving. Wij beschikken evenwel over nog andere mededelingen, die wel niet alle in het bijzonder de persoon van Capadose betreffen, maar toch kunnen dienen om ons inzicht in zijn bekering te verhelderen¹¹².

Als vanzelf komen we er toe een vergelijking tussen Capadose’s en Da Costa’s bekering te maken. Beiden stamden immers uit het Amsterdamse Sephardische milieu, ondergingen de invloed van Bilderdijk en genoten, na samen de Heilige Schrift te hebben bestudeerd, het catechetisch onderricht van Ds. Egeling. Naast punten van verschil, voornamelijk toe te schrijven aan hun uiteenlopende aard, aanleg en levensomstandigheden, valt ons dan ook onmiddellijk een overeenkomst in hun beider weg in het oog.

Da Costa had eerder dan Capadose innerlijk voor het Christendom gekozen. In zijn “De Mensch en de Dichter Bilderdijk” lezen wij, dat “op een onvergetelijke dag in October 1820 de schellen hem vielen van de oogen, en hij gelovend mocht nedervallen voor die *Jezus de Nazarener, de Koning der Joden, als ook zijn Heere en zijn God!*”¹¹³. In zijn inleiding op “Brieven van Mr. Willem Bilderdijk, Vierde

verplaatsing wegens oorlogsomstandigheden enige wanorde ontstaan. Men heeft daardoor de brief niet kunnen vinden.

¹⁰⁸ T.z.p.

¹⁰⁹ De titel van de Duitse uitgave luidt dan ook: *Die Bekehrung der Brüder Cappadose*. Von dem überlebenden Bruder, Dr. Cappadose, erzählt. Aus dem Französischen. Herausgegeben von der Amerikanischen Tractat-Gesellschaft. New York o.J.

¹¹⁰ *Bekeering*, blz. 72.

¹¹¹ Brief van Da Costa aan De Clercq 7-10-1837.

¹¹² Zo vinden wij belangrijke bijzonderheden in *Dagboek*, I. Daarnaast verdient vermelding Da Costa’s eigen bekeringsverhaal in *The Voice of Israel* van 1 Februari 1845, waarvan een Nederlandse vertaling “Uit het leven van Mr. Is. de Costa” in *De Tijd, Merkwaardigheden der letterkunde en geschiedenis van den dag, voor de beschaafde wereld*, I, 2, ’s-Gravenhage 1845, blz. 276-281. Dit laatste artikel is verre te verkiezen boven *Een en ander uit het leven van Dr. da Costa, door hem zelve beschreven*, Amsterdam 1845, dat een vertaling is naar de op vele plaatsen foutieve Hoogduitse tekst van J.A. Hausmeister. Dr Meijer (*Da Costa’s weg*, blz. 13 en 119 vlg.) vestigt daar extra de aandacht op, omdat alle Da Costa-biografen “van het “*Een en ander*” naar hartelust hebben gebruik gemaakt”.

¹¹³ Blz. 283.

deel”¹¹⁴ deelt hij mede, dat hij buiten Bilderdijk het eerst zijn jonge echtgenote en de boezemvriend van zijn jeugd Capadose zijn hartsgeheim toevertrouwde¹¹⁵. Capadose zag er eerst een dwaasheid in, maar na er ernstig over te hebben nagedacht vond hij er toch aanleiding in om opnieuw samen met zijn vriend de Schrift te bestuderen¹¹⁶. Toen Da Costa’s vader stierf, was Capadose nog maar kort met dat Schriftonderzoek bezig¹¹⁷.

Ook blijkt, dat Da Costa in veel sterker mate dan Capadose de invloed van Bilderdijk heeft ondergaan en dat het speciaal deze invloed is geweest, die hem uit overtuiging tot het Christendom deed overgaan, terwijl Capadose meer bepaaldelijk door Bilderdijs proseliet Da Costa tot de beslissende keuze is gekomen.

Tenslotte is Da Costa’s strijd wel een enigszins andere dan die van Capadose geweest. Dr. Meijer merkt terecht op, dat bij deze laatste “de bindingen aan het Jodendom uiterst gering waren”, zodat het hem niet moeilijk kon vallen, “eenmaal innerlijk besloten Christen te zijn, zich van het Jodendom los te maken”¹¹⁸. Zijn Joods bewustzijn miste immers een werkelijk geestelijke grondslag. Daarnaast klaagde hij over die verschrikkelijke leegte, welke hem tot een psychische kwelling werd en voor welke vulling het Jodendom, waarin hij was opgevoed, niet kon dienen. Gewin spreekt van “onbevredigdheid en religieuze dispositie van jongsaf”¹¹⁹. Maar Da Costa was streng Joods opgevoed, leefde uit Joodse idealen en zag voor zijn volk nog een grootse toekomst weggelegd. In bijzondere mate boeide hem de Messias-verwachting¹²⁰. Ja het denkbeeld “voor een lijdend volk een lijdende Messias”, dat aan het Jodendom niet vreemd was, vervulde zijn hart, lang voordat het in hem opkwam, “dat de Lijder bij uitnemendheid, de gekruiste Jezus uit Nazareth wel die lijdende Messias zou kunnen zijn!”¹²¹.

Da Costa is tot het inzicht gekomen, dat de Wet en de Profeten vervuld zijn in de Messias Jezus van Nazareth. Daardoor was het hem mogelijk ook na zijn bekering Jood in zijn hart te blijven. “Het Christendom was naar zijn opvatting niets anders dan een zuiver Joods fenomeen. Het aanvaarden van Christus als de Messias was een vorm van Joods Messianisme en betekende voor zijn leven slechts een heroriëntatie van het

¹¹⁴ Rotterdam, 1837.

¹¹⁵ Inleiding, blz. XVI.

¹¹⁶ Vgl. boven, blz. 32.

¹¹⁷ Datum van overlijden: 25 Februari 1822 (Meijer, *Da Costa’s weg*, blz. 170). Dat Da Costa en Capadose toen nog niet zo lang met hun hernieuwd gezamenlijk Schriftonderzoek bezig waren, valt tenminste uit een zin van de reeds geciteerde brief van Capadose aan Koenen van 16-3-1860 op te maken: “Het was in *dat eerste tijdstip* (cursivering van mij) van onze nieuwe onderzoekingen, dat de oude Heer krank werd en stierf, maar op zijn doodsbed heeft hij nog een proeve van zijn doorzicht gegeven, daar hij eens zijn vrouw toeriep: “Ik ga sterven, maar u zult schrikkelijke dingen beleven.””

¹¹⁸ *Da Costa’s weg*, blz. 107.

¹¹⁹ *In den Réveilkring*, blz. 73.

¹²⁰ Volgens Meijer heeft het Joodse Messianisme van Da Costa aanvankelijk niets te maken met het Bijbelse, oud-Joodse Messiasverlangen. “Hierbij valt nog op te merken dat Da Costa niet door Joodse invloeden, doch door Bilderdijk met de werkelijke Messias-gedachte in aanraking komt” (*Da Costa’s weg*, blz. 166). Volgens Kluit, *Het Réveil*, blz. 43, sloot het Messianisme van Da Costa aan bij dat van de Sephardim in de zeventiende eeuw. Meijer acht dit onjuist: “Hierbij dient slechts opgemerkt, dat sinds het einde van de 18e eeuw bij de Amsterdamse Sefardië van Messianisme totaal geen sprake meer is. Wat geldt voor het Messianisme, geldt evenzeer voor het Apocalyptisch element in Da Costa’s latere theologie. Ook dit is, in plaats van direct te zijn ontleend aan het Jodendom, een product van Bilderdijs invloed. Da Costa’s kennis van de Joodse literatuur was, gelijk wij reeds vaststelden, zeer gering (*Da Costa’s weg*, blz. 166).

¹²¹ *Mensch en Dichter Bilderdijk*, blz. 282 vlg., waar herinnerd wordt aan Messias Ben Joseph. Vgl. W. Bousset, *Die Religion des judentums im neutestamentlichen Zeitalter*, Berlin 1906², S. 264 ff.

Jodendom”¹²². Toen zijn vader overleden was, kon hij dan ook, reeds Christen in zijn hart doch nog niet in het openbaar, zonder te veinzen aan het Joodse rouwritueel deelnemen. “Met de joodse plechtigheden had hij de geest verenigd,... Als Christen erkende hij in de joodse gebeden, die bij het doodbed van zijn vader uitgesproken werden, de ware geest van het Christendom, en zelfs het heerlijke: *in Uw handen beveel ik mijn geest*”¹²³.

Capadose daarentegen zocht naar een religie, omdat hij er eigenlijk geen had. Hem kon derhalve het Jood-zijn in verband met zijn bekering niet tot een netelig probleem worden. Hij begon eerst begrip voor het Jodendom te krijgen, toen het hem duidelijk werd, dat het Joodse Messiasideaal zijn ware uitdrukking vond in het christelijk geloof. Sindsdien werd hij in zijn denken daar zelfs helemaal bij bepaald. Bij hem kan er dus niet van een groei uit het Jodendom naar het Christendom gesproken worden. Zijn strijd is geweest, dat hij toebde met levensvragen, waar het Jodendom geen en zijn wijsbegeerte slechts zeer ten dele antwoord op gaf. Tezamen met Da Costa de boeken van het Oude en Nieuwe Verbond bestuderende en in stille uren er alleen mee bezig zijnde, leerde hij inzien, dat Christus de wezenlijke zin van de Joodse religie was en de rabbijnen het Oude Testament dus niet op de rechte wijze hadden uitgelegd. Slechts onder een “deksel” was bij zijn broeders naar het vlees de waarheid te vinden. Zo is dan Capadose, eerst nadat hij van de waarheid van het Christendom was overtuigd, het Jodendom anders gaan waarderen en er zich ook meer dan tevoren voor gaan interesseren.

Het is merkwaardig, dat Bilderdijk van zijn kant nooit opzettelijk gepoogd heeft van Da Costa en Capadose bekeerlingen te maken. Bij Capadose lezen we daaromtrent: “Schoon hij met mij vóór mijn bekering nooit over het christendom gesproken heeft, oefende hij evenwel een zeer gewichtige en heilzame invloed op mijn hart uit”¹²⁴. Bij Da Costa: “Want ook daarin was hij Christen Nederlander, dat hij mij als Israëliet, dat hij mijn natie om der Vadersen wille lief had; en dat hij, nimmer enige invloed op de jongeling die aan zijn mond hing, gebruikende om hem tot een soort *proselyt* te maken, nimmer evenwel de gelegenheid verzuimde om hem begerig te doen worden naar waarheid, naar hogere waarheid, naar de waarheid van God... Op Israëls Messias, die eenmaal aan Israël en aan geheel de wereld in heerlijkheid stond te verschijnen, wees mij Bilderdijk alleen uit de Wet en de Profeten. Daarin verenigde zich, zei hij, de hoop van Jood en Christen, of, gelijk hij het later in een mij toegezongen vers uitdrukte:

“De aan God getrouwe Jood is Christen in ’t verlangen”¹²⁵.

Het lag niet in Bilderdijks lijn om onder de Joden proselieten voor het Christendom te maken. Hij bezag het Joodse volk in zijn apart karakter als “belangrijk voorbeeld van God’s leiding in het wereldgebeuren”¹²⁶. “Voor hem bleven de Joden Gods uitverkoren kinderen, welke eens, in het einde der dagen, Christus zouden erkennen als de Verlosser. Want “de tijd nadert, dat Hij zich vertonen zal in al Zijn kracht en heerlijkheid... Wien de oudste zonen van het verbond (de Joden) bij Zijn verschijning

¹²² Meijer, *Da Costa’s weg*, blz. 98.

¹²³ *Dagboek*, I, blz. 213 vlg. Meijer evenwel merkt in verband hiermede op: “Toch verliest de fictie van het Joodse Christendom voor hem meer en meer haar waarde, naarmate hij beseft, dat een keuze onvermijdelijk is. En tenslotte wordt de situatie zelfs onhoudbaar” (*Da Costa’s weg*, blz. 105).

¹²⁴ *Bekeering*, blz. 38.

¹²⁵ *Brieven van Bilderdijk*, I, blz. IX vlg.

¹²⁶ Meijer, *Da Costa’s weg*, blz. 69.

hulde zullen bewijzen vóór en boven de Christen, en dus rechtmatig in hun recht van Eerstgeborenen zullen hersteld worden”¹²⁷.

Capadose zou het Bilderdijk niet eens in dank hebben afgenomen, zo deze hem had trachten over te halen. Hij maakte zich tenminste boos, toen Bilderdijk eens in een vers aan Da Costa op een mogelijke overgang zinspeelde¹²⁸.

Da Costa en Capadose zijn tot het gemeenschappelijke inzicht gekomen, dat het Oude Testament getuigt van de aan de Vaderen beloofde en in Jezus van Nazareth verschenen Messias. Naast het Nieuwe Testament waren het ook menselijke geschriften, die hen van deze waarheid overtuigden. Da Costa noemt evenals Capadose dat “van een Joodse bekeerling in het Katholieke Spanje (*D. Juan Joseph Heideck*), die de waarheid van de Christelijke Godsdienst op een treffende wijze uit Mozes en de Profeten voor zijn Israëlitische stamgenoten verkondigde”¹²⁹. Capadose noemt daarnaast Justinus “Gesprek met de Jood Tryphon”¹³⁰. Beide geschriften moeten gezien worden als apologieën tegen het wetenschappelijke Jodendom en heidendom. Hiermee stemt overeen, hetgeen wij in “Willem de Clercq naar zijn Dagboek” lezen:

“Men kan dus wel aannemen, dat Da Costa op volkomen dezelfde wijze tot het Christendom gekomen is, als waarop de grote Christelijke Apologeten van de drie eerste eeuwen hun tijdgenoten tot de belijdenis van Jezus zochten te brengen. De leidende gedachte is steeds: In het Jodendom gelijk in de Griekse wijsbegeerte ligt de Christelijke waarheid als in een kiem verborgen; een gedachte, door Bilderdijk aldus uitgedrukt: de Godgetrouwe Jood is Christen in verwachting. Het blijkt ook uit deze mededeling van het Dagboek:

“Da Costa’s plan is, om door de Rabbijnen, door hetgeen dezen zich tegen hun wil hebben laten ontvallen, de waarheid van het Christendom te bewijzen. De Griekse wijsbegeerte was slechts een afdruk van de oude Oosterse. Porphyrius beschuldigt de Christenen hun denkbeelden uit Plato en uit de Joodse geschriften genomen te hebben. Nu, zegt hij, kenden de oude Joodse Rabbijnen Plato niet; zo derhalve hun denkbeelden met de zijne overeenstemden, dan moeten beiden uit een hogere bron geput hebben. Dit bewijst dus opnieuw, dat het Christendom zo oud als de wereld is.” Juist het gewone thema van de eerste Christelijke Apologeten.

¹²⁷ Meijer, t.z.p. (geciteerd uit: *Historie der Vaderlands*, VI, blz. 231, in de *Ophelderingen en Bijvoegselen*; zie *Da Costa’s weg*, blz. 151). Geheel in dezelfde geest spreekt ook Da Costa over Bilderdijk: “Hij was van ganser harte de waarheden van de hervormde kerk toegedaan, doch daarenboven had hij reeds vroeg de heerlijke toekomst van het volk van Israël erkend, gelijk ze verkondigd is door de oude Profeten van de Heere, namelijk dat Israël zich nog eenmaal nationaal zal bekeren tot de Messias, Die het heeft gekruisigd. Bilderdijk had daarom Israël in het bijzonder lief en was het om hunner vaderen wille van harte toegenegen, ja, om Christus wille, Die naar het vlees uit Israël afstamt (*De Tijd*, I, 2, 1845, blz. 279).

R.A. Kolléwijn (*Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken*, II, Amsterdam 1891, blz. 195) twijfelt er echter aan, of Da Costa en Capadose een mogelijk “bepaald opzet” om hen te bekeren of te overtuigen bij Bilderdijk wel zouden hebben bespeurd. Meijer schrijft later met betrekking tot Da Costa: “Het is ondenkbaar, dat Bilderdijk het er niet op aangelegd heeft (deze uitdrukking wordt hier bewust gekozen) deze waardevolle knaap tot het Christendom te brengen. Zijn Evangelie dwong hem hiertoe!” (Jaap Meijer, *Martelgang of Cirkelgang. Isaac da Costa als Joods romanticus*, Paramaribo-Suriname 1954, blz. 48).

¹²⁸ Zie boven, blz. 32.

¹²⁹ *Brieven van Bilderdijk*, IV, blz. XV.

¹³⁰ *Bekeering*, blz. 47; brief aan Koenen 1-7-1861.

“Christus heeft de oude godsdienst hersteld, zegt Da Costa... God denkt of schept, dat is hetzelfde; God denkt Zichzelf, dat is Christus. God als oneindig wezen kan zich niet aan den mens openbaren, hij moet zich openbaren in God de Zoon...”¹³¹

Uit dit citaat spreekt onmiskenbaar de geest van Bilderdijk, die zeer kritisch stond tegenover de rationalistische filosofie van zijn tijd, “welke vroeger en later en vooral ook in den tegenwoordige tijd de openbaring van God in natuur en Schrift miskende en de waarheid alleen uit de rede wilde afleiden”¹³², maar de ware wijsbegeerte hoog schatte. “Deze bestond volgens hem in het met het hart aanvaarden van die wijsheid, welke van boven, uit God, en een gave van Zijn genade is; die niet in het verstand huist, maar door de Geest van God in het hart ontgloort; hij wilde geen wijsheid, die Socrates boven Christus verheft... Maar hij vond echte waarheid en wezenlijke wijsheid in Gods woord vervat en erkende deze in het hart. Van dit standpunt uit bezag en beoordeelde hij de verschillende wijsgerige stelsels. Hoewel zij hem geen van alle bevredigden, had hij toch oog voor het goede, dat zij bevatten”¹³³.

“Wanneer de Allerhoogste schept, wat is of wat kan dat zijn? Het is denken. ’t Geen God denkt, bestaat door dat denken; zijn *denken* is *waarheid*; geen *onderstellen*, maar *daarstellen*... Doch zou God ook Zichzelf niet denken? Voorzeker, maar Hij kan Zichzelf niet buiten zich denken (want dan was Hij God niet, buiten Wie niets was), maar Zichzelf denkende, denkt Hij Zichzelf in zich. En nu is dat denken derhalve geen scheppen, geen daarstellen buiten zich, maar het is *telen*, het is *genereren*, gelijk de H. Schrift het noemt; en daar dit denken van God, God is, is dit geteelde, God; en daar God het in Zich gedacht heeft, is het God als Hij, en niet bloot als Hij, maar Hem gelijk en in Hem, niet buiten of afgescheiden van Hem, maar één Wezen met Hem. En zie daar wat wij noemen de Tweede Persoon in de Godheid, de Zoon, de Vader gelijk, en Wie minder dan den Vader te stellen, Godsclastering is en de ontkenning van de Vader als God in Zich sluit. Door Wie derhalve de Vader ook alles geschapen heeft, alles doet”¹³⁴.

Wij wezen er reeds op, dat Capadose's wijsgerige uiteenzetting aan het einde van zijn “Lofrede”, in de winter van 1821-22 geschreven, duidelijk de sporen van Bilderdijks invloed draagt en kenmerkend is voor de periode van overgang van een “heidense” levensbeschouwing tot het geloof in de H. Schrift. Wij zagen boven¹³⁵, dat Da Costa kort na zijn huwelijk op 11 Juli 1821 aan Capadose het vers van Bilderdijk, dat zozeer diens verontwaardiging wekte, maar hem toch tot hernieuwd Schriftonderzoek prikkelde, liet lezen¹³⁶. Toen Da Costa's vader stierf (25 Februari 1822), was

¹³¹ *Dagboek*, I, blz. 191 vlg.

¹³² Bavinck, *t.a.p.*, blz. 35.

¹³³ Bavinck, *t.a.p.*, blz. 36.

¹³⁴ Bavinck, *t.a.p.*, blz. 49 vlg. Hetgeen wij lezen in “Uit het leven van Mr. Is. de Costa” (*De Tijd*, I, 2, 1845, blz. 280), stemt hiermee overeen: “In het jaar 1820 onderhielden wij elkander, Bilderdijk en ik, zeer ernstig over Goddelijke zaken en waarheden. In de loop van een levendig onderhoud zei Bilderdijk tot mij: “De oude Joden hebben een meerderheid van personen erkend in de onuitsprekelijke eenheid van God. God, Zichzelf ziende, Zichzelf beschouwende, Zichzelf weerstralende, bracht van eeuwigheid de Zoon voort; deze Zoon is het, Die de Christenen aanbidden in den persoon van Jezus Christus, de Gekruiste.”

¹³⁵ Blz. 32.

¹³⁶ Volgens *De Tijd*, I, 2, 1845, blz. 280, sprak Da Costa eerst met Capadose over zijn veranderde inzichten en liet hij daarna Hanna Belmonte als derde aan het gemeenschappelijk Schriftonderzoek deelnemen. Wij vernemen uit genoemd artikel “Uit het leven van Mr. Is. da Costa” in *De Tijd* ook, dat Da Costa reeds in 1820 opnieuw was begonnen met Capadose de Schrift te bestuderen. Vermoedelijk was dat dan naar aanleiding van het in noot 133 van deze bladzijde vermeld gesprek met Bilderdijk.

Capadose samen met zijn vriend daarmee bezig¹³⁷, maar blijkbaar nog ten volle besloten openlijk tot het Christendom toe te treden¹³⁸. Tussen beide data valt de periode van studie, nadenken en innerlijke strijd, waarin hij zijn vroegere gedachtenwereld zag ineensinken.

Maar een nieuwe wereld ging voor hem open, toen hij, “bestraald met het licht van Gods Geest” Jesaja 53 lezende, Jezus als de ware Messias herkende en het “*waarom van zovele raadselen in dit leven*” begon in te zien¹³⁹. Zijn hart had geleden, zolang zijn verstand niet van de waarheid van het Christendom overtuigd was. Hij was een bij uitstek verstandelijke natuur. Da Costa schreef in de zomer van 1822, d.i. na de maanden van gezamenlijke Schriftstudie, waarin hij gelegenheid te over had gehad Capadose van die zijde te leren kennen, over hem aan De Clercq: “Hij is iemand van een singulier genie. Een grote consequentie in zijn principes (misschien soms al te groot) is de hoofdtrek van zijn verstand. Hij is diep denkend, en tevens allergevoeligst voor het dichterlijke van de zaken. Zijn hart is ijverig en warm voor Godsdienst en geloof. Zijn verstand daarbij blijft kalm, en is niet dronken, gelijk bij de dwepers plaats heeft) door de verhitte van het hart. Ik ken niemand, die een gezonder *Logica* heeft.” In dezelfde brief had Da Costa het over de Duitsers van zijn dagen, wier rede “niet koel, niet bedaard, niet (om onze denkbeelden nauwer te verbinden, door een verklaring, die anders vreemd zou schijnen) *Cappadosisch*” was¹⁴⁰. Ook Meijer heeft het over Capadose’s “verstandelijke wijze van redeneren” en schrijft: “Hij nam het Da Costa kwalijk dat deze zo bleef hechten aan Joodse gebruiken. Iets dergelijks was voor hem onbegrijpelijk. Capadose schijnt ons in zijn principiele stellingname tegenover de problemen consequenter dan Da Costa”¹⁴¹.

In Capadose’s geschriften blijkt ook later onmiskenbaar de verstandelijke trek van zijn geloof zijn beschouwingen te beheersen. Daarmee is echter niet gezegd, dat het geloof voor hem geen zaak van het hart was, maar het verklaart wel zijn consequent, soms al te rechtlijnig redeneren vanuit een eenmaal beleden waarheid. Als leerling van Bilderdijk koos hij, evenals Da Costa, voor het zeventiende-eeuwse Calvinistische Christendom¹⁴², welks belijdenisgeschriften, mede door hun strakheid op verschillende punten, in hem een warm verdediger vonden.

De datum van de doop werd vervroegd, omdat de familie Capadose op een nogal onkiese wijze aan de tot nu toe zoveel mogelijk geheimgehouden bekering ruchtbaarheid had gegeven. Da Costa heeft zich hierover bitter beklagd tegenover

¹³⁷ Vgl. boven, noot 116.

¹³⁸ Na eenmaal innerlijk definitief besloten te hebben, werd hem, daar hij maar moest zwijgen, de toestand, waarin hij bij zijn oom thuis verkeerde, op den duur ondraaglijk, zodat het voor zijn gezondheid wenselijk werd een paar weken vakantie te nemen. In de maand Juli bevond hij zich te Velp. De tijd daartussen kan hoogstens enkele maanden hebben geduurd.

¹³⁹ *Bekeering*, blz. 47 vlg.; vgl. boven, blz. 33.

¹⁴⁰ 4-7-1822. Vgl. *Bekeering*, blz. 50: “Maar hetgeen bij de aanvang behoefte voor mijn verstand geweest was, werd nu een behoefte voor mijn hart.” Byvanck schrijft (*De jeugd van Isaïc da Costa* (1798-1825), II, Leiden 1896, blz. 180): “Het geloof was hem (Capadose) gekomen door het verstand, dan had het zijn ganse persoon ingenomen...”

¹⁴¹ *Da Costa’s weg*, blz. 107; vgl. blz. 154: “Capadose nam het Da Costa bijzonder kwalijk, dat deze, reeds in het geheim Christen, de Joodse treurplechtigheden naar aanleiding van het sterven van Daniël da Costa nauwkeurig waarnam.”

¹⁴² Bilderdijk wist, aldus Meijer (*Da Costa’s weg*, blz. 111) Da Costa “het Christendom in de vorm van de canons van de Dordtse synode smakelijk te maken”, “pikante formulering” ontleend aan J. Halbertsma (Meijer, *Martelgang*, blz. 47).

Bilderdijk¹⁴³. In Augustus 1822, na zijn terugkeer uit Velp, waren voor Capadose de twisten met zijn familie begonnen¹⁴⁴.

De omstandigheid, dat zij door Bilderdijk en hun vrienden allereerst met het Protestantse Christendom van de Nederlandse Hervormde Kerk hadden kennisgemaakt, zal voor de jonge bekeerlingen wel de voornaamste reden zijn geweest, dat zij zich bij deze kerk aansloten. Een vijftigtal jaren later schreef Capadose echter: „Het was eerst toen de Heere mij bij een opzettelijk onderzoek van de Tridentynsche Concilie, van onze geloofsbelijdenisschriften en van de Luthersen bepaald had, dat ik mij als van Godswege geroepen heb gevoeld, mij tot de Gereformeerde kerk te moeten voegen”¹⁴⁵.

Waarom liet men voor de doop en bevestiging het oog op Ds. Egeling vallen? Bij Dr. Kluit lezen wij: “Bilderdijk had inderdaad den juiste catecheet gekozen”¹⁴⁶. Jaren later schreef Capadose evenwel, dat het door zijn toedoen was: Egeling maakte reeds zulk een gunstige indruk op hem, wanneer hij in zijn studententijd hem wel eens bij Prof. Brugmans aan huis ontmoette¹⁴⁷.

Het één behoeft het ander niet uit te sluiten. Wij zullen in ieder geval in aanmerking hebben te nemen, dat Da Costa, die in deze jaren sterk de invloed van Bilderdijk onderging, bij de keuze van kerk en predikant een belangrijke stem in het kapittel heeft gehad.

Lucas Egeling was in zijn tijd een markante figuur¹⁴⁸. In 1764 te Utrecht geboren en aldaar ook opgevoed, onderging hij sterk de invloed van de predikant Jacobus Hinlopen, door hem later “de wijze en godvruchtige vader Hinlopen” genoemd¹⁴⁹. Na de gemeenten te Hemmen, Vollenhove en Hoorn te hebben gediend, kwam hij in 1804 naar Leiden, waar zijn beroeping tot “hevige debatten in eene alleronstuimigste vergadering” aanleiding had gegeven¹⁵⁰. Hij is er tot zijn dood in 1835 werkzaam geweest.

¹⁴³ M.E. Kluit, *t.a.p.*, blz. 79: “Bitter beklagde Da Costa zich aan Bilderdijk over die lastige familie Capadose; 4 September 1822. “De omstandigheden zijn zodanig op dit oogenblik. dat het verwijl, hetwelk ik tot bewaring van alle uiterlijke decentie, mij als noodzakelijk voorgesteld had, nu eerder tot ergernis zou strekken. Mijn moeder zelf wenst dat alles zich nu maar zo spoedig mogelijk volbrengt.” “Zo zeer ik van mijn kant reden heb God te danken over de houding van mijn lieve moeder, zo bedroevend is het gedrag van de familie Capadose. Men is woedend tegen ons, en ontziet zich niet ons alle smaad, die in hun macht staat, aan te doen. God zij er mede verheerlijkt. Zij zelf hebben gelegenheid gegeven tot het algemeen bekend worden van onze gevoelens en voornemens, die op dit oogenblik voor geen lid van de Portugese gemeente langer een geheim zijn en waarvan het gerucht zich overal in de stad verspreidt.”

¹⁴⁴ Capadose had, blijkens Bilderdijks antwoord van 16 Augustus, deze 12 Augustus over zijn moeilijkheden geschreven. Bilderdijk sprak hem moed in en had veel vertrouwen in oom Immanuel (*Brieven van Bilderdijk*, V, blz. 8-11).

¹⁴⁵ *De Synode en hare jongst benoemde commissie*, 's-Gravenhage 1873, blz. 19.

¹⁴⁶ *Het Réveil*, blz. 81.

¹⁴⁷ Brief van Capadose aan Koenen 15-6-1860. In deze brief staat ook te lezen, dat Da Costa door Bilderdijk aan Egeling werd “gepresenteerd”.

¹⁴⁸ Vgl. *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, onder redactie van Dr. J.P. de Bie en Mr. J. Loosjes, II, 's-Gravenhage z.j.; H.C. Rogge, *Lucas Egeling*, in: W. Moll, *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, II, Amsterdam 1857, blz. 241-256; Christiaan Sepp, *Proeve eener Pragmatische Geschiedenis der Theologie in Nederland, van 1787 tot 1858*, Leiden 1869³, blz. 266-270 en passim.

¹⁴⁹ *Kalender Prot. in Nederland*, II, blz. 243. Men zie verder over Hinlopen: Jodocus Heringa, *Kerkelijke Raadvrager en Raadgever*, I, Utrecht 1821, blz. 135-167; *Biogr. Wb. Prot. Godgel.*, IV, 's-Gravenhage 1931.

¹⁵⁰ Volgens aantekening van 28 November 1803 in de “Alfabetische lijst van predikanten” van de Hervormde gemeente te Leiden.

In zijn prediking en geschriften heeft Egeling zich doen kennen als een ernstig, christelijk, bovenal Bijbels gevormd denker. Zijn handel en wandel, daarmee in overeenstemming, getuigden van zijn oprecht streven een levend Christendom te bevorderen.

Een duidelijk beeld van Egelings Bijbels denken krijgen wij, wanneer wij zijn “De Weg der Zaligheid naar het beloop des Bijbels”¹⁵¹ lezen. Het is het belangrijkste door hem geschreven werk. Als leesboek voor de eenvoudig theologisch-geschoolden bedoeld, is het “met recht een parel genoemd aan de kroon van onze populair-godgeleerde letterkunde”¹⁵².

Hoewel als rechtzinnig theoloog zich onderscheidend van de heersende vrijzinnige stroming in zijn dagen, gevoelde hij er zich allerminst toe gedrongen de verschilpunten aan te roeren. Hij was een vijand van alle twist en tweedracht in de kerk. Het gezegde van vader Hinlopen: “een scheurmaker is een groot wangedrocht in de kerk; en het is een gevaarlijke zonde, een kleine te ergeren, omdat hij ons niet volgt”, had diepe indruk op hem gemaakt¹⁵³. Hem kenmerkte de geest van geven en nemen, die op theologisch gebied domineerde. Zijn boek draagt daar het stempel van. Het eigenlijk confessioneel beginsel wordt erin “genivelleerd”¹⁵⁴.

In het 653 bladzijden tellende eerste deel van “De Weg der Zaligheid” wordt ons een geschiedkundig overzicht van de inhoud van de Bijbel geboden. In het 673 bladzijden tellende tweede deel volgt een meer opzettelijke behandeling van het leerstellige gedeelte van de stof. Egeling acht het een zaak van de eerste orde zich een beeld te vormen van “die allergewichtigste Geschiedenis, welke ons leert, dat, en hoe *God voortijds*, onder het Oude Verbond, *veelmaal en op velerlei wijze tot de Vaders*, tot het vroegere Israël, *gesproken hebbende door de Profeten, in deze laatste dagen*, in de dagen van het Nieuwe Verbond, *tot ons gesproken heeft door Zijn Zoon* en deszelfs Apostelen” (Hebr. 1: 1)¹⁵⁵. In zijn poging om “duidelijk, eenvoudig en hartelijk”, “omdat Godsdienst en Christendom vooral een zaak voor het hart is”, te schrijven mag Egeling ongetwijfeld geslaagd heten. Hij dringt er bij de lezer op aan zich al meer en meer aan de Bijbel te houden, zich gemeenzaam te maken met die Schriften, welke ons wijs maken tot zaligheid.

Het tweede deel, waarin de leer van de zaligheid systematisch wordt uiteengezet, bevat de “zakelijke inhoud” van de reeks van de Goddelijke openbaringen, in het eerste deel medegedeeld. Het wil een eenvoudige dogmatiek zijn, die onmiddellijk bij de Bijbelse geschiedenis aansluit. De schrijver is er zich daarbij van bewust met “een zeer tedere zaak” bezig te zijn, “want hier ontmoeten wij Verborgenheden van God, die wij niet begrijpen kunnen, en waarvan men lichtelijk iets te weinig, en nog lichter iets te veel, zeggen kan; waaraan onze wijsheid ras iets kan toevoegen of ontnemen, dat niet behoort”¹⁵⁶. ’s Mans bescheidenheid verbiedt hem aan zijn geschrift het gezag van onfeilbare waarheid toe te kennen. Hij wil het beschouwd hebben als een persoonlijke en dus subjectieve weergave van de Goddelijke waarheden. “Ik heb van kinds af veel in de Bijbel gelezen, en, in de laatst verlopen jaren vooral, met oplettendheid, nadenken en belangstelling; uit de Bijbel heb ik geput. Ik geef u, wat mijn oog daarin las en leest; wat mijn verstand daarbij dacht en denkt; wat mijn hart

¹⁵¹ L. Egeling, *De Weg der Zaligheid naar het beloop des Bijbels. Een leesboek voor mijne tegenwoordige en voormalige leerlingen. Ook voor anderen, die de kennis der waarheid liefhebben*, 2 dln., Amsterdam 1844¹⁰. De eerste uitgave is van het jaar 1820.

¹⁵² *Kalender*, II, blz. 252.

¹⁵³ *Kalender*, II, blz. 253.

¹⁵⁴ Sepp, *Proeve*, blz. 268.

¹⁵⁵ *Weg der Zaligheid*, I, Voorerigt, blz. VII.

¹⁵⁶ *Weg der Zaligheid*, II, Voorerigt, blz. VI.

daarvan gelooft en wenst te gelooven. Ik geef u de waarheid, die zich aan mijn geweten en aan het geweten van zeer velen, aan welke ik dit Evangelie, jaren lang, gepredikt heb, openbaarde als goede, krachtige, Gode-waardige, heiligende en zaligende waarheid. Ik wil echter hieruit het gevolg niet trekken, alsof mijn onderwijzing in iedere bijzonderheid de juiste en volle waarheid zou bevatten: dat zij verre! Het is zeer mogelijk, dat het één of ander min nauwkeurig is voorgesteld, en dat ik in het gebruik van de Bijbelse bewijzen hier of daar misgetast heb; evenwel vertrouw ik, dat men in de hoofdleer van de zaligheid geen blijkbare dwalingen vinden zal. Ik heb de waarheid lief; ik zoek dezelve, en bid God, dat ik mijn Gemeente en mijn Leerlingen op geen valse en schadelijke wegen leidt, want het geldt hier de ware rust en eeuwige behoudenis van de ziel”¹⁵⁷.

Met waardering spreekt Egeling over de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus, welke geschriften “vol zijn van Bijbels onderwijs en Christelijke stichting”¹⁵⁸. Toch wil hij er voor het heden niet meer die betekenis aan toekennen, welke zij vroeger bezaten. Als voortbrengsel van hun tijd bevatten zij “alleen de hoofdzakelijke inhoud van de leer van de zaligheid, naar de omstandigheden en behoeften van die tijd”¹⁵⁹. Naar “het begrip van de Hervormde Kerk omtrent gevoelens, die naderhand eerst zijn opgekomen” zoekt men tevergeefs¹⁶⁰. Om deze geschriften te kunnen uitleggen zullen wij ons moeten verplaatsen “in de geest en de geschiedenis van die tijden, en in de omstandigheden, waarin de Hervormden zich bevonden”¹⁶¹.

Kan Egeling dus aan de beide eerste Formulieren van Enigheid wegens hun tijdbepaaldheid slechts een betrekkelijke waarde toekennen, bepaald afkerig toont hij zich van de Dordtse Leerregels als derde Formulier. Hij kan het alleen maar betreuren, dat deze opgesteld zijn. “Het ware gelukkig geweest, als dit tweetal Formulieren van Enigheid nimmer had behoeven vermeerderd te worden: maar toen, in het begin van de Zeventiende Eeuw, de Hervormde Kerk in ons Vaderland in Remonstranten en Contra-Remonstranten gescheurd werd, is er nog een derde bijgevoegd in *de Regels van de Dordtse Synode*. Helaas! men kon elkander niet verstaan omtrent de tederste en heiligste stukken van de leer; men twistte over Gods eeuwige ondoorgrondelijke raad en deszelfs uitvoering in de zaliging van zondaren door Jezus Christus”¹⁶².

Onomwonden komt Egeling er voor uit, dat hij de drie Formulieren niet beschouwt als “de grondslagen van de leer van onze Kerk”: “wij geven dus aan dezelve ook geen volstrekt bindend gezag, gelijk de Roomse Kerk dit geeft aan de bepalingen van het Trentse Concilie. Nee! wat voor haar dit Concilie is, dat is voor ons de Bijbel, en niets bovendien”¹⁶³...” Het ware goed geweest, indien wij nooit een ander Formulier van Enigheid, dan de Bijbel zelf, gehad hadden, gelijk de eerste Christenen geen ander gekend of gezocht hebben”¹⁶⁴.

Waar nu Egeling voor zijn dogmatisch denken zich als bij uitsluiting op de Bijbel wenst te gronden, dringt zich de vraag aan ons op, van welke Schriftbeschouwing hij uitgaat. Hoe denkt hij over de verhouding tussen Bijbel en Goddelijke openbaring en in hoeverre acht hij de Bijbel historisch betrouwbaar?

¹⁵⁷ W.d.Z., II, blz. VII vlg.

¹⁵⁸ W.d.Z., II, blz. 531.

¹⁵⁹ T.z.p.

¹⁶⁰ T.z.p.

¹⁶¹ T.z.p.

¹⁶² W.d.Z., II, blz. 531 vlg. Ook geciteerd bij Sepp, *t.a.p.*, blz. 268.

¹⁶³ W.d.Z., II, blz. 532.

¹⁶⁴ W.d.Z., II, blz. 533.

Ten aanzien van het eerste neemt Egeling een voor zijn tijd nogal kritisch standpunt in. Hij schrijft: “de Bijbel bevat in zich de Goddelijke Openbaringen; hij is *het beschreven Woord van God*. Niet alles echter, wat in den Bijbel staat, is Goddelijke Openbaring: maar alle Goddelijke Openbaring, die wij ter onzer zaligheid nodig te weten hebben, staat in de Bijbel”¹⁶⁵. Op dit laatste komt voor Egeling eigenlijk alles aan: voor onze kennis van de weg van de zaligheid is de Bijbel toereikend.

Egeling houdt de Bijbel overigens voor historisch betrouwbaar. De verhalen zijn niet verdund, opgesierd of vervalst, maar beantwoorden aan het werkelijk gebeurde. Er is ook geen reden om de wonderen, die verteld worden, te ontkennen. “*Wonderen zijn niet vreemd in een Geschiedenis, die ons leert, wat God gedaan heeft, om boze mensen weer terecht te brengen*”¹⁶⁶. En dan: het Israëlitische volk, welks geschiedenis in de Bijbel verhaald wordt, staat tot op deze dag als een blijvend wonder voor onze ogen.

Zo steunt dan de hemelse leer op gebeurde zaken en staat zij dus vast. De vraag is niet, wat mensen denken en oordelen, maar wat God gedaan heeft. Wat is er gebeurd, gezien, gehoord? Een beroep wordt gedaan “niet op ons kortzichtig en bedriegelijk oordeel, maar op de gezonde menselijke zintuigen”¹⁶⁷. De apostelen hebben zich niet met velerlei redeneringen opgehouden om de waarheid en Goddelijkheid van het Evangelie te bewijzen, maar eenvoudigweg “geschiedenis” gepredikt.

Egeling acht het daarom dwaas tussen geschiedenis en leer een dusdanig onderscheid te maken, dat de eerste “slechts de schors” en de laatste “de pit, de vrucht” heet. Schors en pit zijn niet van elkaar te scheiden. Wie meent de eerste te mogen wegwerpen, werpt het Evangelie zelf weg: “dan hebt u mij God en de Heere Jezus Christus Zelf weggenomen”¹⁶⁸. En wil men nu eenmaal een vergelijking, “laat ons dan liever zeggen, dat de Geschiedenis de grondslag is, waarop de Leer gebouwd moet zijn en alleen vaststaat; dat zij is de wortel, waaruit het Christendom is voortgesproten, waaruit hetzelfde steeds zijn leven, voedsel en groei heeft, en zonder dewelke het niet kan blijven bestaan. Het Christendom, zonder de Geschiedenis van den gekruiste, en nu in de hemel levende Christus, is een lichaam zonder ziel. Daarom ook heeft Petrus zijn Evangelie-prediking op de Geschiedenis van zijn Heere gebouwd, toen hij schreef: *Wij zijn geen kunstig verdichte fabelen nagevolgd,...*” (2 Petr. 1: 16-18)¹⁶⁹.

Van een man als Egeling was te verwachten, dat hij in zijn prediking zich toelagde op een werkelijk Bijbelse verkondiging. En daar hem als zielzorger het geestelijk welzijn van zijn hoorders zeer ter harte ging, trachtte hij zo te prediken, dat zijn woord ook ingang vond. De Bijbelkennis moest zijns inziens worden gemaakt tot een levende kennis, waaruit men kracht en troost kon putten. Zich van zijn eigen tekortkomingen ten aanzien van de prediking bewust en wetende, dat er op dit punt ook bij zijn collega's in het algemeen nog wel het één en ander te verbeteren viel, gaf hij in de “Kerkelijke Raadvrager en Raadgever” enige behartigingswaardige homiletische wenken om de prediking “nuttiger en vruchtbaarder voor de gemeente te maken”¹⁷⁰.

¹⁶⁵ W.d.Z., II, blz. 593.

¹⁶⁶ W.d.Z., II, blz. 618.

¹⁶⁷ W.d.Z., II, blz. 623.

¹⁶⁸ W.d.Z., II, blz. 624.

¹⁶⁹ W.d.Z., II, blz. 625.

¹⁷⁰ J. Heringa, *Kerkelijke Raadvrager en Raadgever*, III¹, Utrecht 1828, blz. 1-40; Lucas Egeling, *Zouden wij Dienaars, Predikers van het Evangelie, onze prediking niet nuttiger en vruchtbaarder voor de Gemeente kunnen maken? Eene vriendelijke vraag aan mijne Medebroeders*. Leyden, d. 6^e Sept. 1826.

Hij was bescheiden genoeg om dat niet te doen in de vorm van een voorschrift, maar stelde slechts bepaalde mogelijkheden, die zijns inziens de overweging waard waren. Men behoort evenals Jezus Christus eenvoudig en verstaanbaar voor iedereen te zijn. Men houdt te veel een “leerrede”, soms wel een “deftige redevoering”, in plaats van zoals vroeger een “predicatie”, die tegelijk verkondiging van het Evangelie is.

Men houde rekening met de “eerste en meest dringende geestelijke behoeften en krankheden” van de mensen door nadruk te leggen op het diepgeworteld bederf en de noodzakelijkheid van de vernieuwing van het hart door de Heilige Geest en stelle daartegenover de hoge waardij van Gods vergevende genade in het licht. Het voorstel van de leraar mag niet in het oppervlakkige en algemene blijven hangen. Men weet het allang, dat iedereen vergeving behoeft, maar de blinde zondaar moet in de prediking zijn eigen beeld getrouw en nauwkeurig getekend zien en het geweten van de hardhorende mens moet gedrongen worden te zeggen: “gij zijt die man”¹⁷¹.

Hoe Egeling zich een werkelijk Bijbelse prediking denkt, drukt hij aldus uit: “Ik wil niet zeggen, dat wij niet *naar* de Bijbel, veel minder, dat wij *tegen* de Bijbel prediken; maar dit: wij houden ons niet altijd dicht genoeg bij de Bijbel; wij putten niet altijd genoeg eerst en vooral *uit* de Bijbel; wij gronden ons voorstel niet altijd genoeg *op* de Bijbel; wij helderen het zelve daaruit niet genoeg op”¹⁷².

De prediking behoort ook aangepast te zijn bij de bijzondere tijdsomstandigheden. Een verstandig leraar zal naar de eis van het ogenblik een wijs en goed woord weten te spreken. Er moesten ook meer “gelegenheids-predicatiën” worden gehouden.

En laat de leraar toch bovenal bedenken, dat hij om zijn prediking vruchtbaar te doen zijn zich afhankelijk van God moet weten en dus biddende zijn werk moet doen.

Tenslotte: “*Zal onze prediking vrucht doen, dan moet woord en wandel in de Leraar met elkander overeenstemmen*”¹⁷³.

Uit het bovenstaande moge genoegzaam gebleken zijn, dat Egeling inderdaad Bijbels begeerde te denken, maar vanuit zijn neiging tot tolerantie weinig met de belijdenisformulieren ophad. Nu was Capadose een allesbehalve irenisch man, waar het beginsel in het geding kwam. Toen hij eenmaal zijn hart aan de Formulieren van Enigheid had verpand, wilde hij ook voor haar handhaving strijden. En dat was niet in de geest van Egeling. Capadose moet dan ook later zijn leidsman tot de openbare belijdenis en doop stellig zijn gaan rekenen onder die leraren, over wie hij met bitterheid spreekt als wel gelovige maar zwakke en vreesachtige broeders, die uit valse vredelievendheid weigeren te waken en te strijden voor de belangen van de kerk. Het zal wel mede daaruit te verklaren zijn, dat wij niets bemerken van een duurzaam contact tussen de beide mannen.

De Clercq heeft Egeling treffend getypeerd. Hij beschrijft hem, zoals hij de Zaterdag vóór de doop hem leerde kennen, als “een bejaard man, met iets eenvoudigs, iets kinderlijks”¹⁷⁴, die echter helemaal niet aan zijn verwachtingen beantwoordde: “In de vroege verbeelding van mijn jeugd was mij toch het Christendom altijd als iets aktiefs voorgekomen, en zelfs nu had ik mij de aanneming van Da Costa nog voorgesteld als een triomf ter ere van de Christenheld, als een stap waardoor Da Costa zeker het Christendom in de opinie van het algemeen enig gewicht kon bijzetten. En hoe geheel anders ging dit alles! Hij komt bij Egeling, die hem niet met het enthousiasme van een

¹⁷¹ *Kerkelijke Raadvrager*, III¹, blz. 13-16.

¹⁷² *Kerkelijke Raadvrager*, III¹, blz. 17.

¹⁷³ *Kerkelijke Raadvrager*, III¹, blz. 34.

¹⁷⁴ *Dagboek*, I, blz. 227.

dweper ontvangt of met de verrukking van iemand, die bij zulk een gelegenheid zijn welsprekendheid eens recht wil doen schitteren, integendeel hij ontvangt hem met die schroom, die iemand van zijn jaren altoos tegen bekeerlingen voeden moet. Egeling is geen vriend van Bilderdijk, integendeel bevreesd voor zijn invloed. Eer hij tot het onderwerp overgaat, moet hij nog één en ander van Da Costa weten. Eindelijk tot het onderwerp overgaande, zoekt hij hem gedurig terug te houden, zegt: “de heren (Da Costa en Capadose) spreken zo rad, ik wilde dit wel op schrift zien”, merkt het aan, zodra hun uitdrukkingen niet Bijbels zijn, spreekt van de Openbaring van Johannes, waarin Da Costa zich met zoveel geestdrift verdiept, als een voor ons geheel uitgesloten boek, en berispt Capadose wanneer deze van de heilige maagd spreekt. Aan deze man, zo weinig geschikt geestdrift in te boezemen of te bevorderen, onderwerpt zich de vurige Da Costa, daar hij in hem de leerling van Jezus Christus ziet”¹⁷⁵. Capadose hield van Egeling en achtte hem hoog. Hij stemde geheel in met diens visie op de dogmata van de kerk, maar vond, dat hij zich zo strikt hield aan de bewoordingen van de Schrift¹⁷⁶. Te verwonderen is het echter niet, dat Capadose en Da Costa, die zich als autodidacten op de Schrift hadden geworpen, zich van Egeling op menig punt een correctie moesten laten welgevalen.

De doopplechtigheid had op Zondag 20 October 1822 in de morgendienst in de Pieterskerk te Leiden plaats. Alles was uiterst stil gehouden, zodat er weinig toeloop was. Egeling had de datum zelfs niet aan zijn huisgenoten meegedeeld. Als tekst had hij Romeinen 11: 5 gekozen: “Alzo is er dan ook in deze tegenwoordige tijd een overblijfsel geworden, naar de verkiezing van de genade”¹⁷⁷. Hij zei in zijn preek o.a.: “Nooit moeten wij dan een Jood verachten, omdat hij *Jood* is: al zijn zij *vijanden* Gods, met betrekking tot het Evangelie dat zij verwerpen, zij zijn *beminden* bij God, zoveel Zijn genadige verkiezing aangaat, *om der Vaderen wil*, vs. 28, hoe verblind en verhard zij ook mogen wezen, zij zijn niet van God verstoten, en zouden wij dit doen mogen, dit willen of durven doen?”¹⁷⁸. Capadose tekent in zijn bekeringsverhaal aan: ““VERKIEZING DER GENADE!” ziedaar de slotsom van alles, wat ik heb medegedeeld; ziedaar in het kort de geschiedenis van mijn bekeering, het is die van ieder ander;... genade voor genade, tot roem van die God, Wiens verkiezing vrij en ongebonden, gedaan vóór de grondlegging van de wereld, de enige bron en het enig beginsel is, waaruit alle genade en zaligheid voortvloeien”¹⁷⁹. Voor Capadose was het de door de Dordtse vaderen geformuleerde strenge leer van de eeuwige verkiezing en verwerping, waarin het begrip verkiezende genade zijn juiste omschrijving had gevonden.

De Clercq geeft een levendige beschrijving van de doopdienst:

“Reeds vroeg zat ik nabij Carbasius en naast Hogendorp in de ouderlingenbank. Alles was stil en eerbiedig, en ik beleefde nooit een godsdiensttoefening die mij zozeer trof...

¹⁷⁵ *Dagboek*, I, blz. 227 vlg.

¹⁷⁶ Brief van Capadose aan De Clercq 3-10-1822: “Le Pasteur Egeling me plait infiniment. Par sa douceur, sa simplicité, sa candeur il me paroit digne d’occuper la place importante que la Providence a daigné lui confier, et nous nous entendons parfaitement pour ce qui regarde les dogmes de notre Eglise et les choses en elles-mêmes, mais il est excessivement tenace pour ne se servir que des propres mots de la Bible. J’avoue qu’il a raison puisque nul mortel, quelqu’éclairé qu’il soit, pourrait s’exprimer d’une manière plus précise et vraie, que ces hommes, doués du St. Esprit, mais avec tout cela c’est la seule chose qui nous gêne plus ou moins. Tout va pourtant selon nos désirs.”

¹⁷⁷ Leerrede en dooptoespraak zijn, echter niet woordelijk, in druk gegeven: L. Egeling, *Leerrede over Romeinen XI vers 5. Bij gelegenheid van de bediening des Doop aan drie, tot onzen Heer bekeerde, Israelieten*, Leyden 1822.

¹⁷⁸ *Leerrede Rom. 11: 5*, blz. 23.

¹⁷⁹ *Bekeering*, blz. 60 vlg.

Alles was eenvoudig maar christelijk, en alles toonde hoe daar, waar de geest van Christus heerst, geen menselijke wijsheid nodig is. De gebeden kwamen zo uit het hart, en toen eindelijk de doopplechtigheid na het lezen van de formulieren geschiedde, trof mij meer dan ooit de formule: Ik doop u in de naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes.

..De man sprak zo populair, dat ieder die maar Christen was, het verstaan kon, en dit moest veel indruk maken. Ook Bilderdijk was ter kerk geweest, en zat daar met een onderwerping, een ontvangbaarheid, een aandacht die ik wens mij lang te kunnen herinneren”¹⁸⁰.

Met zijn familie bleef Capadose, zoals we nog zullen zien, op gespannen voet. Bilderdijk, die verwacht had, dat oom Immanuël van zijn kant er zijn neef te meer om zou liefhebben, dat hij Gods roeping in het hart had gevolgd, bleek zich te vergissen¹⁸¹. Da Costa, die zich overigens weinig om de houding van zijn oom bekommerde¹⁸², had een betere kijk op deze, zoals blijkt uit zijn schrijven aan De Clercq: “Doch hij is Jood in het hart, en hoe meer men hem leert kennen, hoe meer men den ouderwetse Portugese Israëliet gewaar wordt, die zich alleenlijk door de wrijving van de wereld en eindelijk door de gewoonte van enige uiterlijkheden ontdaan heeft. Menselijkerwijze gesproken, is hij niet van het deeg, waaruit zich Christenen vormen in onze dagen”¹⁸³. Meijer noemt Immanuël Capadose “het standaardtype van de Sefardie uit dien tijd”¹⁸⁴ en zegt omtrent hem: “In Capadose culmineert de maatschappelijk geslaagde Sefardische Jood die, bij al zijn successen in de wereld, ernaar streeft zijn waardigheid als Jood niet te verliezen”¹⁸⁵.

Op maatschappelijke successen behoefde Abraham Capadose voorlopig niet meer te rekenen. Het was hem daar trouwens ook niet om te doen. In dat opzicht kon hij in geen geval als het evenbeeld van zijn oom gelden. Hij zou voor zijn nieuw beginsel gaan strijden en daarvoor zelfs relaties, die voordelig voor hem konden zijn, opofferen. Zijn bestrijding van de vaccine als onmiddellijke vrucht van zijn bekering kan als bewijs daarvan dienen¹⁸⁶. Hij legde daarbij een onverschrokkenheid aan de dag, die werkelijk uitdagend mocht heten.

Droefheid en kommer

Na de doop ondervond Capadose van de zijde van zijn familie geen felle bejegeningen meer, maar wel koelheid, terughouding en minachting. De gemoederen werden enigszins milder gestemd, toen hij door zijn geschriften, tegen de vaccinatie! van verschillende zijden zoveel onaangenaamheden kreeg te verduren, terwijl ook zijn praktijk er niet weinig onder te lijden had. Van zijn broeder Joseph ondervond hij echter “de vertroostendste blijken van zijn hartelijke toegenegenheid”. Capadose bad vurig voor hem en trachtte hem te overtuigen van de vervulling van de Messiaanse profetieën van het Oude Testament in de persoon van Jezus Christus. Joseph moest evenwel bekennen niet te kunnen geloven, dat er een onmiddellijke openbaring van God was¹⁸⁷.

¹⁸⁰ *Dagboek*, I, blz. 228 vlgg.

¹⁸¹ *Brieven van Bilderdijk*, V, blz. 9; deze brief aan Capadose is gedateerd 16-8-1822.

¹⁸² Brief van Da Costa aan W. v. Hogendorp 23-8-1822, aangehaald bij Meijer, *Da Costa's weg*, blz. 172.

¹⁸³ 4-7-1822.

¹⁸⁴ *Da Costa's weg*, blz. 22.

¹⁸⁵ *Da Costa's weg*, blz. 23.

¹⁸⁶ Zie beneden, hst. II.

¹⁸⁷ *Bekeering*, blz. 62 vlg.

Met Capadose's vader ging het gaandeweg slechter. In een brief aan Koenen spreekt Capadose van het samenvakken van "een zware en verwoesting dreigende onweerswolk over (zijn) dierbare ouders uit hoofde van een niet fysieke maar morele ziekte, die (zijn) vader helaas buiten zichzelf maakt en zich zowel als die hem omringen in een jammerpoel van ellende stort"¹⁸⁸. De familie zag zich tenslotte genoodzaakt, ten einde grotere rampen te voorkomen, de ongelukkige man in een inrichting te laten verplegen. Waarin voor Capadose de oorzaak van al deze ellende gelegen was, lezen wij niet onduidelijk in een brief aan Dirk van Hogendorp¹⁸⁹: "Ach, mijn vriend! u kent mij en weet, dat ik steeds tranen en zuchten gestort en geslaakt heb voor de droevige staat, waarin mijn betrekkingen waren, als zonder God in de wereld levende. Toen, toen heb ik meermalen, ja bij herhaling hen voorzegt, dat die vrede, die genoegens van de wereld, die comedie's, concerten & en die tevredenheid met zichzelf, hoewel zij God niet erkenden, een allerdroevigste omkeer zouden hebben, want dat er op den duur geen zegen over een huis zijn *kan*, daar Hij, van Wien alleen de zegen komt, vergeten en miskend wordt. Ik werd toen dikwerf begroet met de naam van Profeet van ongelukken, en men sloeg mijn raadgevingen, mijn prediking van 't Evangelie, in de wind. Thans, nu er tranen, bloedtranen, gestort worden, profeteer ik zegen en een gelukkige omkeer, mits men nu de Hand van de Slaande, van de Rechtvaardige en altijd als Vader kastijdigende, God erkenne, zich voor Hem verootmoedige en, naar 't licht, waarin Hij ieder van ons geplaatst heeft, Hem aanbidde".

Het smartte Capadose zeer, dat zijn vader niet ophield hem als de enige oorzaak van zijn rampen te beschouwen en hem daarom niet meer wilde zien. Eerst nadat er bijna een jaar verstreken was, gaf de man, kalmer geworden, de wens te kennen, dat zijn zoon hem zou komen bezoeken. Zijn haat maakte toen zelfs plaats voor de grootste tederheid. Doch nog jaren later moest Capadose, zoals hij aan Da Costa schreef¹⁹⁰, met afgrijzen denken aan de jammerdagen van 1826, toen hij met zijn arme troosteloze moeder door de ijzeren poorten en langs de getraliede vensters zijn ongelukkige vader ging bezoeken.

27 September 1826 verloor Capadose zijn vader. Hij had niet nagelaten er bij hem op aan te dringen "als een zondaar zich aan de voet van het kruis te werpen", en koesterde na zijn laatste gesprek zelfs veel hoop voor hem, "die vroeger niets van de waarheid wilde horen". Een week tevoren, 20 September, was oom Immanuël overleden¹⁹¹.

Capadose trachtte zijn familie te troosten met het Evangelie, maar vond gesloten deuren. De droefheid werd er „koud en stoicè" geleden. Men scheen er zelfs een schande in te zien troost te behoeven en aan zichzelf niet genoeg te hebben¹⁹².

Een nieuwe slag echter zou de familie treffen: enkele weken later, 21 October, stierf op negentwintigjarige leeftijd Capadose's broeder. Wij lezen er aandoenlijke bladzijden over in het bekeringsverhaal¹⁹³. Het zwakke zenuwgestel van de jongeman, die toch al de meeste jaren van zijn leven in kommer en angsten had doorgebracht, was door al het gebeurde, waaronder vooral ook de schrikkelijke tonelen rondom het

¹⁸⁸ 12-1-1825.

¹⁸⁹ 19-5-1825.

¹⁹⁰ 17-1-1845.

¹⁹¹ Brieven aan D. v. Hogendorp 24-9-1826; 4-10-1826. Elders (*Bekeering*, blz. 66) schrijft Capadose echter, dat het overlijden van zijn oom op dat van zijn vader is gevolgd.

¹⁹² Brief aan D. v. Hogendorp 13-10-1826.

¹⁹³ Blz. 66-70.

sterfgeval van zijn oom gerekend zullen moeten worden, zo aangedaan, dat zijn gezondheid er geheel door ondermijnd was.

Joseph Capadose heeft een zeer moeilijk ziekbed gehad. Hij klaagde, dat hij voor zich, “zulk een groot zondaar”, geen hoop meer had. Zijn broeder legde hem toen “al de rijkdom van het Evangelie van de genade” open en vermaande hem tot Jezus Christus zijn toevlucht te nemen. De arme lijder verzonk daarop in diep nadenken en in zijn ziel daalde er een vrede, die hem met blijmoedige berusting het einde deed tegemoet zien. De volgende avond riep hij uit: “Broeder ! ik zie voor mij twee wegen; op de ene zie ik lijken en in het zwart geklede mannen, maar op den andere menschen met lange witte klederen, en... ik zie onze waarde vader onder deze.” Kort voor zijn sterven sprak hij: “Roep, roep mijn moeder, roep mijn zuster ! Ik sterf; maar ik geloof in God de Vader, de Zoon en de Heiligen Geest. Ik geloof in Jezus Christus, mijn Zaligmaker. Hij is de Heere, de Koning der koningen; allen moeten tot Hem komen. Europa, Azië, Afrika en Amerika behooren Hem toe. Men moet aan de Synagoge bekend maken, dat ik gestorven ben in Zijn Naam!”¹⁹⁴.

Bij het vernemen van het overlijden van Joseph Capadose viel een zuster van zijn moeder dood neer en weinige weken later stierf plotseling een zuster van zijn vader.

Mevrouw Capadose wenste zich door haar zoon Abraham niet te laten vertroosten. Deze hield haar voor een vrouw met een buitengewoon en mannelijk verstand¹⁹⁵, dat haar het leed met een zekere koelheid deed aanvaarden. Toch ontdekte hij wel meer ernst bij zijn moeder en zuster, wanneer hij met haar over de Heiland sprak. Zelfs toonde zijn moeder, naar hij meende, “meer dan ooit in verband te staan met Hem die over het goddeloos Jeruzalem heeft geweend”¹⁹⁶.

De Amsterdamse Vriendenkring

Betrekkelijk weinig valt er mede te delen over Capadose's omgang met vrienden in zijn Amsterdamse jaren sinds 1822. In geschriften over het Réveil komt zijn naam meestal in combinatie met die van Da Costa voor, maar dan zo, dat hij bij deze, die de bekwame en bezielende leider is, in de schaduw wordt gesteld. Over Capadose's persoonlijke contacten licht zijn eigen correspondentie ons nog het best in. Het blijkt dan tevens, dat hij sinds zijn bekering zijn vrienden voornamelijk onder zijn geestverwanten heeft gehad.

Het Réveil, een geestelijke beweging, welke in de twintiger jaren van de negentiende eeuw zich onder de aanzienlijke Protestantse burgerkringen te Amsterdam, Den Haag en Rotterdam verbreidde¹⁹⁷, schiep het milieu, waarin Capadose gaarne verkeerde. Mensen van verschillende kerkelijke denominaties kwamen bijeen om door verlevendiging en vermeerdering van hun kennis van de Heilige Schrift hun geloofsleven te verdiepen. Men denke hierbij echter niet aan de uitvoering van een vooraf gemeenschappelijk beraamd plan, doch veeleer aan het toegeven aan een innerlijke drang om in een tijd van geestelijke armoede zich in eigen kring het voedsel te verschaffen, dat de kerk niet of in te geringe mate bood. De beweging, aan persoonlijke initiatieven ontsproten, droeg een spontaan karakter. Maar op den duur ging men meer planmatig te werk. De kring, die zich had gevormd, trad naar buiten getuigend op om de oude christelijke waarheid de haar toekomstige plaats in de samenleving te hergeven. De bedoeling was een dam op te werpen tegen de

¹⁹⁴ *Bekeering*, blz. 68; brief aan D. v. Hogendorp 27-10-1826.

¹⁹⁵ Brief aan D. v. Hogendorp 19-1-1827.

¹⁹⁶ Brief aan D. v. Hogendorp 21-2-1827.

¹⁹⁷ Men zie vooral Kluit, *Réveil*.

voortschrijdende macht van het ongeloof, die bezig was de oude grondslagen van godsdienst en zedelijkheid te ondergraven.

De eigenlijke oorsprong moet worden gezocht in het private onderwijs, dat Bilderdijk te Leiden aan een kleine kring van studenten gaf, die hij bekend maakte met zijn ideeën¹⁹⁸, op welke verbreiding vooral Da Costa zich na zijn bekering heeft toegelegd. Doch het optreden van een figuur als C. Baron van Zuylen van Nijvelt te Den Haag, die in 1817 een vereniging van “Ware vrienden van het Christendom” oprichtte om elkaar door briefwisseling in het geloof te versterken¹⁹⁹, kan mede ten bewijze strekken, dat de idee op zichzelf, die levensvatbaarheid aan de beweging moest verlenen, niet nieuw was. C. van Zuylen en zijn broer P.J. Baron van Zuylen van Nijvelt te Rotterdam hebben zich ook op het houden van godsdienstige samenkomsten toegelegd. Wanneer wij naast Bilderdijk op deze beide mannen letten, hebben wij alle reden om het Réveil nader te karakteriseren als een reactie van de oudvaderlandse orthodoxie op die geest van de eeuw, welke in het godsdienstig denken aan de rede de voorrang boven het openbaringsgeloof toekende²⁰⁰. Capadose onderhield in de twintiger jaren zijn vriendschap met Bilderdijk²⁰¹ en maakte zeer tot zijn genoegen kennis met de beide Van Zuydens²⁰².

In Amsterdam kwam het onder Da Costa's leiding tot een groeppvorming. Hij begon in 1823 voor een kleine kring van vrienden, waaronder Capadose en Willem de Clercq, een cursus over taalkunde, daarna over de kerkgeschiedenis van de zeventiende eeuw, alles in de geest van Bilderdijk. In 1826 stelde hij op Zondagsavond zijn huis open voor hen, die zich op ernstige Bijbelstudie wensten toe te leggen. De prikkel hiertoe was uitgegaan van Ds. A. Chavannes uit Waadland in Zwitserland, die in Juni van dat jaar door Ds L.G. James, Waals predikant te Breda, bij Da Costa was geïntroduceerd en deze het één en ander over de Zwitserse samenkomsten had verteld. Wel waren er reeds eerder Bijbelavonden gehouden. Mevrouw F.A.C. Koenen-Pauw had er het initiatief toe genomen, maar Da Costa had door zijn gesprekken met Chavannes er een geschiktere vorm voor gevonden.

Capadose schijnt in zijn Amsterdamse jaren geen betekenisvolle plaats in deze kring te hebben ingenomen. Bij Pierson lezen wij wel, dat hij “noch Da Costa's gaven, noch zijn roem, maar voor het minst evenveel invloed” had²⁰³, maar Pierson beschrijft het Réveil, zoals hij het in de jaren tussen 1840 en 1850 van zijn volle krachtsontwikkeling heeft gekend²⁰⁴, en zal dus meer bepaald aan Capadose's optreden hebben gedacht, toen diens invloed werkelijk niet te onderschatten was. Het is ons thans slechts te doen om de vraag, hoe de jonge bekeerlingen en hun nieuwe omgeving zich bij elkaar wisten aan te passen. Bij Dr. Kluit lezen wij, dat Capadose door zijn houding en toon aanstoot gaf. “Dit bepaalde ook zijn verdere positie. Tot Da Costa ontstond een zekere toenadering, maar Capadose bleef een vreemdeling, de man, die niet begrepen werd. Verschillende van de oudere studenten als Koenen, Van Hall, Gefken, zochten contact met Da Costa, maar Capadose gingen zij uit de weg. De Clercq moest iets overwinnen ten opzichte van Capadose; Messchert schreef na een verblijf in Amsterdam 10 December 1825: “Da Costa heb ik nader leren kennen, achten en beminnen. Ook Capadose ken ik nu beter. Hij is anders als Da Costa, ik voel

¹⁹⁸ Vgl. boven, blz. 23 vlg.

¹⁹⁹ Kluit, *t.a.p.*, blz. 133.

²⁰⁰ Vgl. Kluit, *t.a.p.*, blz. 140 vlg.

²⁰¹ Men zie beneden, blz. 69 vlg.

²⁰² Brieven aan D. v. Hogendorp 19-11-1824; 17-10-1825; aan W. Bilderdijk 6-4-1827; 10-4-1827; Kluit, *t.a.p.*, blz. 158.

²⁰³ *Oudere Tijdgenooten*, blz. 106.

²⁰⁴ *Oudere Tijdgenooten*, Voorrede van Rullmann, blz. VII vlg.

mij *niet* zeer tot hem aangetrokken, maar toch ik acht hem hoog en verblijd mij in zijn vriendschap.” Een zekere reserve is in deze regels niet te miskennen²⁰⁵.

Maar Capadose had in ieder geval zijn vrienden in de Amsterdamse kring. Hij noemt ze in zijn brieven aan D. v. Hogendorp en De Clercq en in die aan Da Costa uit Scherpenzeel, waar hij in 1831 ging wonen. Daar was M.J. Chevallier, wiens vader de Waalse predikant P. Chevallier Da Costa's schoonmoeder en haar oudste dochter Esther Belmonte had gedoopt. Ds. Chevallier overleed in 1825; Capadose en Da Costa waren aan zijn sterfbed²⁰⁶. Dan was daar Ds. J. ter Borg, die zonder evenwel zijn kerkgenootschap te verlaten in December 1828 zijn ambt als Doopsgezind leraar neerlegde. Capadose heeft menig gesprek met hem over de kinderdoop gehad²⁰⁷. Vermelding verdienen verder: Jozua van Eik, eveneens Doopsgezind en een trouwe volgeling van Ter Borg, die nogal eens bij Capadose aanliep en dan gaarne met hem alleen was²⁰⁸; H.F. Kohlbrugge, die in 1827 wegens een conflict inzake de leer als hulpprediker door de kerkeraad van de Hersteld Lutherse gemeente werd afgezet; de student H.P. Scholte, die zich in 1834 als predikant te Doeveren van de Nederlandse Hervormde Kerk zou afscheiden; B. Heykens, een eenvoudige burgerman uit Muiden, met wie de democratie toegang kreeg tot het “zeer aristocratische gezelschap” van de Réveilkring²⁰⁹ en met wie Capadose later in Den Haag nog zulk een vertrouwelijke omgang zou hebben²¹⁰. Tenslotte de gebroeders Bousquet²¹¹, de weduwnaar Smit²¹², Mevrouw Koenen-Pauw en Mevrouw M. C. Smislaert-Hooft.

Maar hoe stond het eigenlijk met de vriendschap tussen Capadose en Da Costa in deze jaren?

Daar blijkt het één en ander aan gehaperd te hebben. Vooral Capadose's brieven aan D. van Hogendorp uit het jaar 1826 geven ons ontboezemingen te lezen, die twijfel wekken ten aanzien van de hechtheid ervan. Dat er meningsverschillen waren, behoeft op zichzelf ons nog niet te bevreemden ook de overige Réveilvrienden waren het in lang niet alles met elkaar eens maar dat deze meningsverschillen meer dan eens de goede verstandhouding konden verstoren en dan zelfs pijnlijke ontladingen van geïrriteerdheid ten gevolge hadden, geeft ons toch veel te denken.

Men heeft wel gedacht aan een nawerking van een oude rancune tussen de families Capadose en Da Costa en ook wel aan een teleurgestelde liefde van Da Costa, die immers tevergeefs naar de hand van Capadose's zuster zou hebben gedongen²¹³. In het eerste geval zouden wij echter gaarne weten, waarin de “familievete” heeft bestaan, die maakte, dat de beide vrienden elkaar soms niet konden of wilden verstaan. En wat het tweede betreft, Da Costa trouwde in 1821 met zijn nicht; zou zijn teleurstelling met Hetty Capadose zelfs na jaren zijn verhouding met haar broer vertroebeld hebben? Dit is toch eigenlijk moeilijk aan te nemen. Tenslotte wordt er ook niet, voor zover ons bekend²¹⁴, in de correspondentie tussen Capadose en Da Costa op oorzaken als

²⁰⁵ *Het Réveil*, blz.. 118.

²⁰⁶ Brief aan D. v. Hogendorp 21-8-1825.

²⁰⁷ Brieven aan De Clercq 3-12-1828; 7-1-1829.

²⁰⁸ Brief aan D. v. Hogendorp 18-4-1826.

²⁰⁹ Kluit, *t.a.p.*, blz. 138.

²¹⁰ Brieven aan Da Costa 5-7-1836; 31-1-1838; 17-3-1838; 11-10-1840; 3-6-1845.

²¹¹ Dudok en Jan Bousquet (Kluit, *t.a.p.*, blz. 116, 200).

²¹² Kluit, *t.a.p.*, blz. 116.

²¹³ Zie boven, blz. 20 noot 1.

²¹⁴ Brieven van Da Costa aan Capadose bezitten wij niet. Vermoedelijk zou er daarin toch niets over te vinden zijn, omdat Capadose in zijn brieven aan Da Costa er ook geheel over zwijgt.

bovengenoemd gezinspeeld. Wel blijkt meer dan eens, dat diepgaande meningsverschillen beide vrienden scherp tegenover elkaar deden staan.

In 1826 heeft het zeer gespannen. Capadose had een jaar tevoren de benoeming van een zekere heer Brasz tot ouderling van de Hervormde gemeente te Amsterdam ongedaan gemaakt en naar aanleiding daarvan twee geschriften in het licht gegeven, waarin hij felle kritiek oefende op de toestanden in de Nederlandse Hervormde Kerk²¹⁵. Da Costa had hem dat hoogst kwalijk genomen. Capadose vroeg Dirk van Hogendorp om zijn voorbede en schreef hem: “sedert verscheidene maanden ja van mijn affaire met Brasz, is er tusschen Da C. en mij een zaad van tweedracht door de boze gestrooid, dat ik helaas! steeds meer en meer zie toenemen, en dieper wortel zie schieten, zodat ik er, laat ’t zwakheid zijn, soms onder gebukt ga”²¹⁶.

In zijn brieven uit Rijzenburg, waar hij voor zijn gezondheid vertoefde, uitte Capadose tegenover dezelfde vriend menige klacht over Da Costa’s houding. Wij lezen o.a.²¹⁷, dat Da Costa zich ongevoelig toonde voor de menigvuldige droeve voorvallen, welke in Capadose’s familie hadden plaatsgehad, en hemzelf al sinds meer dan een jaar alleen in gevallen van ziekte, en dan nog op zeer koele wijze, een bezoek bracht. Daartegenover kon Da Costa voor anderen, ook al gingen dezen, zoals De Clercq b.v., hem veeltijds schandelijk voorbij, zo gevoelig en teder zijn. Zijn karakter was “allerhevigst”. Hij kon geen tegenspraak dulden en was in niet geringe mate hoogmoedig, terwijl Capadose van zijn kant in zijn onbuigzaamheid niet schroomde hem zijn tegenovergesteld gevoel te kennen te geven. Op den duur was het hem onmogelijk geworden nog dagelijks bij Da Costa de maaltijd te gebruiken, zodat hij was gaan zwerven en meestal in een logement at. Wel bracht hij nog de Zondag en Woensdag bij Da Costa door, maar wanneer er geen derde bij was, ontstichtte het samenzijn hen beiden zo, dat Capadose weer naar zijn eenzaam verblijf terug verlangde.

Een zeer onaangenaam incident deed zich voor, toen Da Costa eens voor een paar dagen met zijn gezin in Zeist logeerde en Capadose in Rijzenburg opzocht. Op een wandeling voorbij Doorn onderhield hij hem toen “in een zeer geconcentreerde drift en onchristelijke stemming” over zijn laatste werkje²¹⁸. Hij werd erg zenuwachtig en hilde zelfs, om spoedig in een allervreemdste opgewektheid te eindigen, zoals Capadose dikwijls ook bij Bilderdijk, wanneer deze in een hoogmoedige vlaag was, had waargenomen. Het overviel hem “als een emmer water”. Van nu aan meende hij het in Gods weg te liggen, dat hij en Da Costa elkaar in Amsterdam “veel minder familiair” zagen²¹⁹.

Capadose heeft zich zelfs genoodzaakt gezien Da Costa’s huis vaarwel te zeggen, totdat het de Heere zou behagen hem wederom “naar Zijn wil” daarheen te leiden²²⁰. Doch enige maanden later waren “door Gods kenbare hand” de moeilijkheden met Da Costa uit de weg geruimd en werden er woorden van verzoening en vrede gesproken²²¹.

Ook in het jaar 1830, Capadose was een jaar tevoren in het huwelijk getreden, blijken er moeilijkheden tussen de beide vrienden te zijn geweest. Da Costa schreef aan De Clercq: “Gode zij dank, ik mag zeggen dat er nimmer wellicht zulk een intimiteit

²¹⁵ Men zie voor de kwestie-Brasz beneden, blz. 223-234; voor de geschriften “Omstandig verhaal” (1825) en “Des Christens wettelijke strijd” (1826) blz. 240 noot 1.

²¹⁶ 24-6-1826.

²¹⁷ 4-7-1826.

²¹⁸ Bedoeld zal zijn: *Des Christen: wettelijke strijd*.

²¹⁹ Brief aan D. v. Hogendorp 30/31-7-1826.

²²⁰ Brief aan D. v. Bogendorp 13-10-1826.

²²¹ Brief aan D. V. Bogendorp, 31-5-1827.

bestaan heeft tusschen Capadose en mij, als juist in deze tijden, ofschoon uw opmerking waarheid blijft al te zeer, dat er kleinigheden nog steeds blijven bestaan, die niet in een met deze innige betrekking overeenkomstige orde zijn, en smart doen aan het hart veeltijds van beide kanten. Doch waar vandaan is dit? van een misverstaan dikwijls van de bedoelingen en betekenissen van enkele woorden, of wijzen van beschouwen in kleinere bijzonderheden, en van het altijd blijvende *individuele* verschil, te groter bij de overeenkomst anders van gevoelen en wens. Doch zal ik zeggen hetgeen ik denk, dan vrees ik dat deze kleine misverstanden meer eigenlijk tussen de wederzijdse huisgezinnen als zodanig, dat is “tussen de nog niet geheel (zo het mij voorkomt) met elkander als zusters harmoniserende vrouwtjes, als tussen de beide mannen plaats hebben, ofschoon ook tussen dezen in de grond van de zaak wederzijdse belangstelling en liefde niet in twijfel getrokken mag worden”²²².

Daar evenwel de moeilijkheden reeds van vóór Capadose's trouwen (1829) dateerden, zullen wij de mindere vertrouwelijkheid tussen de beide dames toch meer als een bijkomstige factor hebben te beschouwen. Het staat in ieder geval vast, dat uiteenlopende kerkelijke inzichten meer dan eens spanningen hebben veroorzaakt. Capadose nam door zijn eng kerkelijk standpunt reeds een vrij geïsoleerde plaats in de kring van de Réveilvrienden, althans te Amsterdam, in. “Hij stelde al zijn vertrouwen op de zuivere Gereformeerde kerk. Hierin botste hij met Chevallier en Da Costa. De laatste b.v. vond dat men de kerkelijke geschiedenis, zoals deze door Bilderdijk geleerd werd, niet louter kon beschouwen vanuit het standpunt van de Gereformeerde kerk, indien men dit deed liep het uit op onbegrip. Capadose daarentegen verwachtte de „verbetering” of beter de “heerschappij” van de Christenen uitsluitend van de Gereformeerde kerk, en was van gevoelen dat de geroepen uit de andere gemeenten tot die kerk zouden moeten overkomen. Dikwijls bespraken zij het verschilpunt, dat hun veel verdriet gaf. Maar geen van beiden konden zij het eigen standpunt opgeven. Scherper nog was de verhouding van Capadose tot Chevallier, die op zeer heftige wijze de partij van Da Costa had genomen”²²³.

Dr. Kluit beschrijft een “klein incident, niet geheel vrij van een komisch element”, waaruit blijkt, hoe verstoord de familie Da Costa op Capadose was. Op één van de Zondagavonden verzocht Da Costa aan Capadose het nagebed te doen. Mevrouw Da Costa en haar zuster Henriëtte Belmonte, toen nog de verloofde van Chevallier, wensten evenwel niet door Capadose te worden gesticht en verlieten, zonder dat deze het merkte, de kamer. “Na het amen keerde het weerbarstige tweetal terug. Da Costa en Chevallier toonden hun misnoegen. Capadose bemerkte, dat er wat gaande was en vroeg om explicatie. Henriëtte Belmonte wilde zich verontschuldigen, maar haar aanstaande kwam tussenbeide met de heftige uitroep: “Nee, zwijgt of u versterkt hem in zijn dwaling”. Zijn tegenzin tegen Capadose, die hem al lang dwars zat, was sterker dan zijn verontwaardiging over de onbeleefdheid van zijn meisje. Gekwetst keerde Capadose zich tot Chevallier, die zijn gezegde nog onderstreepte door te verklaren dat, zolang Capadose zijn eng kerkelijke gevoelens bleef koesteren, hij in hem geen broeder kon zien. Nadien vermeed Capadose lange tijd het huis van Da Costa, al kwam er met de Da Costa's zelf een verzoening tot stand”²²⁴.

²²² 5-12-1830. Da Costa blijkt er ook Capadose over geschreven te hebben. Wij lezen tenminste in een ongedateerde brief van deze aan Da Costa: “Daarbij komt, 't geen ik U geheel toegeef en waaronder ik soms gebukt ga, de mindere familiairiteit die er tussen onze vrouwen bestaat die zeker ook al van weerszijden aan gebrek van liefde zal worden toegeschreven 't geen ook mij inderdaad meer te strijden geeft, dan gij wellicht denken kunt.”

²²³ Kluit, *t.a.p.*, blz. 119.

²²⁴ *T.a.p.*, blz. 119 vlg.

Inderdaad veelzeggend is Capadose's uitlating van enige jaren later tegenover De Clercq. "En nu wil ik beginnen met 't geen mij waarlijk geheel vervuld en een onuitspreeklijk smertgevoel veroorzaakt: 't is namelijk de tegenwoordige bestaande, in 't oog lopende, verkoeling in de broederlijke betrekking, *die sedert wij, Da Costa en ik, één Heere mochten kennen en door één doop mochten die Heere tezamen belijden, steeds had plaats gehad*"²²⁵. Doch weer enige jaren later heette het aan dezelfde vriend omtrent Da Costa: "Een tweelingbroeder in de genade, een vriend van mijn eerste jeugd, wiens lotgevallen jaren achtereen zo op 't innigst met de mijne verbonden zijn geweest. Een boezemvriend, wiens hart terzelfder oogenblik door dezelfde straal van de Zon van de gerechtigheid verlicht en verwarmd werd!"²²⁶.

Byvanck heeft wel zeer juist aangegeven, waar de schoen wrong, toen hij schreef:

"Maar kon het, op den duur, wel uitblijven dat het voorbeeld en het talent van Da Costa zijn omgeving zouden meeslepen? Vooral Capadose! Die twee stonden te dicht bij elkander, en Capadose, met zijn hartstochtelijk in zich zelf besloten karakter, had te weinig zelfkennis en, bij oogenblikken, te weinig zelfbeheersing om niet over te willen grijpen in het gebied van zijn broeder, "uit dezelfde rotssteen gehouwen".

Hij was een pretendent, en hij maakte aanspraken. Toen de gelegenheid voor hem stond, vergat hij waar zijn kracht lag en welke taak zijn vrienden hem hadden aangewezen. Hij wilde meer zijn dan een medicus die de wereld waarschuwde tegen het luisteren naar de natuurbeschouwing van de 19^e eeuw, en hij kwam op het terrein van Da Costa, als een tweede profeet en boetgezaat"²²⁷.

De Clercq, die met beide vrienden vertrouwelijk omging, oordeelde niet minder juist: "Het zijn zonnen die niet te dicht bij elkander moeten staan"²²⁸.

Bij dit alles is het haast ondenkbaar, dat geen strikt persoonlijke motieven in de vele pijnlijke verwickelingen een zekere rol zouden hebben gespeeld. Da Costa en Capadose waren nu eenmaal mensen met uiteenlopende karakters. Zij waren bovendien afstammelingen van een betrekkelijk kleine gesloten klasse van Joodse patriciërs, die door onderlinge huwelijken de voornaamheid van hun stand trachtten op te houden, maar daardoor tegens een geslacht kweekten, dat aan lichamelijke en psychische zwakte leed. Capadose en Da Costa hebben beiden aan zichzelf de nadelen daarvan ondervonden²²⁹. Het behoeft geen verwondering te wekken, dat de vrienden zich zo gevoelig en prikkelbaar tegenover elkaar toonden. Wellicht hebben ook verdrietige ervaringen in hun jeugd, verband houdende met familieconflicten, men had elkaar nodig, maar wist ook te veel van elkaar, littekens nagelaten, waardoor het hun niet meer mogelijk was geheel onbevangen tegenover elkaar te staan.

Het zegt evenwel veel, dat verkoeling niet tot vervreemding leidde. De vriendschap bleek geheiligd door de band van het geloof en daardoor tegen schokken bestand. Zij bleef onverzwakt, totdat de dood scheiding maakte.

²²⁵ Brief 18-6-1858 (cursivering van mij).

²²⁶ 28-10-1842.

²²⁷ *Jeugd van Isaäk da Costa*, II, blz. 337 vlg.

²²⁸ *Dagboek*, II, blz. 179.

²²⁹ In het artikel "Abraham Capadose" van S. Kalff (*De Nieuwe Gids*, XLII, 2, blz. 683 lezen wij: "Beiden werden door de kroniekschrijver (Zwarts) beschreven als klein van postuur en zwak van gestel; hetgeen volgens dezen zijn oorzaak zou vinden in het degeneratie-proces voortvloeiende uit de voortdurende huwelijken in beperkte kring, in de nauwe vermaagschapping van de joodse aristocratie, d.i. in het weerstreven van de natuur, die een kruising van de rassen wil. Beide, zoo leest men, "hebben heel hun leven tegen deze lichamelijke en geestelijke ziekte gestreden" (Nieuw Biogr. Woordenboek. VI 266)."

Verloving en huwelijk

Na het vertrek uit het huis van zijn oom had Capadose zich genoodzaakt gezien in Amsterdam kamers te huren. Alle adressen zijn ons niet bekend. Hij heeft o.a. bij zijn boekverkoper Sulpke in de Kalverstraat bij de Heiligeweg²³⁰ en aan de Bloemmarkt²³¹ gewoond. In 1827 betrok hij een huis voor zichzelf²³².

In goede financiële omstandigheden gekomen en wat zijn gezondheid betreft zich beter gevoelende dan toen hij nog zijn praktijk waarnam, begon Capadose ernaar te verlangen “met een wederhelft de Heere te vrezen”²³³. De begeerte om in het huwelijk te treden werd hem dagelijks een voorwerp van zijn gebeden²³⁴. Hij schreef er herhaaldelijk over aan Dirk van Hogendorp, die in Den Haag woonde: “Meer dan ooit te voren kan mijn ziel dringen in ’t zalig genot van met een erfgename van de hemel ’t leven, ’t lief en leed te mogen delen en aan de verhevene bestemming van de Christelijke huwelijksband te beantwoorden door zaad voor de Heere te winnen, Hem voor, in en na de geboorte als zijn eigendom opgedragen. Wat mij betreft, ik zit als een hijgend hert, die ja, eeuwige dank zij de gezegende Heiland, de levende waterstromen gevonden heeft, maar uit en rondziet naar de hinde die met hem drinken mocht.” Toch vroeg Capadose soms zich af, of hij met zijn “lijdend leven” het een liefhebbende vrouw wel mocht aandoen met hem getrouwd te zijn. Maar dan hief hij weer het oog omhoog naar zijn Verlosser, zijn Voorspraak, zijn Heiland, zijn Weldoener²³⁵.

Door Willem de Clercq is Capadose, nog altijd te Amsterdam woonachtig, met zijn aanstaande echtgenote in aanraking gekomen. De Clercq behoorde tot Da Costa’s vriendenkring²³⁶. Toen hij nog in Amsterdam woonde, was hij koopman in granen en maakte hij reeds naam als improvisator. In 1824 tot secretaris van de toen opgerichte Nederlandse Handelsmaatschappij benoemd, verhuisde hij naar Den Haag, waar de hoofdadministratie van de maatschappij gevestigd was, om in 1831, wegens de verplaatsing van de kantoren naar Amsterdam, als secretaris-directeur naar zijn oude woonplaats terug te keren. Met Capadose schijnt zijn omgang in de eerste jaren niet zo vertrouwelijk te zijn geweest, zodat deze zelfs meende, dat De Clercq een vooroordeel tegen hem had²³⁷. Tenslotte was het toch De Clercq, die Capadose verzocht met hem te corresponderen, waartoe deze zich gaarne bereid toonde²³⁸.

Hendrik Christiaan van der Houven werd bij de oprichting directeur van de maatschappij. Hij verhuisde van Rotterdam naar Den Haag, waar hij zich op het Huis ter Noot vestigde, een in de Bezuidenhout gelegen buiten²³⁹. Toen ook hij in 1831 in Amsterdam moest gaan wonen, hield hij zijn huis in Den Haag aan om er met zijn

²³⁰ Brief aan D. v. Hogendorp 25-4-1824.

²³¹ Brief aan D. v. Hogendorp 14-12-1826.

²³² Brieven aan D. v. Hogendorp 21-2-1827; 5-5-1827; 14-5-1827.

²³³ Brief aan D. v. Hogendorp 8-1-1827.

²³⁴ Brief aan D. v. Hogendorp 6-3-1827.

²³⁵ Brief aan D. v. Hogendorp 7-6-1828; brief aan Mevr. K.W. Bilderdijk 25-1-1828: “O! ’t moet een hemel op aarde zijn als het vaderooog een dierbare gade zijn kind mag zien voeden!”

²³⁶ Over de vriendschap tussen Da Costa en De Clercq, die bijzonder hecht was. *Dagboek* 1821 en Byvanck, *t.a.p.*, II, blz. 1-74.

²³⁷ Brief aan De Clerck 6-1-1828.

²³⁸ Brief aan De Clerck 18-3-1828.

²³⁹ Het “Huis ter Noot”, waarvan een afbeelding in Kluit, *Het Réveil*, blz. 320, bevond zich iets ten Zuiden van de Bezuidenhoutseweg tussen de 1e en 2e Van den Boschstraat. De laatste bewoner, Jhr. Mr. P.J. Elout van Soeterwoude, moet het huis in 1864 of 1865 hebben verlaten. Het is spoedig daarna gesloopt (Gemeente-archief ’s-Gravenhage).

gezin ieder jaar een paar maanden te verblijven. In 1834 werd Van der Houven president van de maatschappij.

Van der Houven was gehuwd met Johanna Elisabeth van Genneep. Adriana, geboren 13 Juli 1804, was één van de vijf dochters.

De Clercq was op Huis ter Noot, waar hij wegens zijn werkzaamheden vaak moest zijn, een gaarne geziene gast. Hij heeft er ook Da Costa en Capadose geïntroduceerd²⁴⁰.

Uit Capadose's correspondentie is wel enigszins vast te stellen, hoe de kennismaking tot een verloving heeft geleid. 21 April 1829 schreef Capadose aan De Clercq: "De familie van de Heer Van der Houven schijnt een interessante familie te zijn; gaarne zou ik ze van nabij leren kennen, zo 't in 's Heeren weg mag zijn", en sprak hij over het gemis aan zijn zijde van één, "in wier boezem ik de gewaarwordingen van mijn ziel uitstorten kan".

In een ongedateerde brief aan D. van Hogendorp verhaalt Capadose van een bezoek aan Huis ter Noot, waarbij hij gelegenheid kreeg in een meer vertrouwelijk contact met Adriana te komen. Door de knecht in een vertrek gelaten, waar hij moest wachten, sprak hij met haar wel een groot kwartier over de wijze van bidden en gebedsverhoring. Welke indruk haar uiterlijk op hem maakte, brengt hij aldus onder woorden: "'t lieve meisje is niet schoon, maar bij Salomo vinden wij daar iets over Spr. 31-30". Hij is er echter nog niet zeker van, of zijn wens vervuld zal worden, maar hij wacht stil, bidt en strijdt: "Ach! mijn Verlosser zend Uw geest en dan vooruit! Ontwaakt, Noordenwind en komt gij Zuidenwind, doorwaait de hof van mijn vreugdevolle hoop en dat zijn specerijen uitvloeien! Amen!"

Ten huize van De Clercq heeft Capadose een "conferentie" van anderhalf uur met de heer Van der Houven gehad, die een uitstel van veertien dagen verlangde, hoewel de moeder en de dochters zeer voor de verbintenis waren²⁴¹. Intussen wachtte Capadose met brandend verlangen maar zonder ongeduld, aanhoudend in het gebed. Hij wanhoopde niet aan de uitkomst: "O! neen: de Machtige Jacobs is een trouwe Verbondsgod en Hij staat aan de rechterzijde van Zijn gunstgenoten: Zie ik mij dan alleen staan tegenover die macht van vijanden, die niet ophouden door brief op brief de Heer v.d. H. te ontraden en af te manen welk getal ik verneem dat dagelijks toeneemt omdat 't nu bij zeer velen schijnt bekend te zijn zowel in Amsterdam als in Rotterdam, één ding weet ik, dat onze God die mij ziet, met mijn twisters zal twisten en dat zij zonder God geen vinger roeren kunnen, geen lid bewegen veel min mijn geluk op aarde verstooien... Zonderlinge handelwijze van de vreesachtige en wankelmoedige vader"²⁴².

Capadose werd tenslotte met open armen in het talrijke gezin ontvangen. Ook de kennismaking met de Rotterdamse familie en vrienden was allergenoeglijkst. Zijn verjaardag (22 Augustus) vierde hij in Den Haag als nooit tevoren. Het was een feest voor het Huis ter Noot. De Clercq en de zijnen waren er ook bij. En dat terwijl het nog geen zes maanden geleden was, dat Capadose op gebogen knieën God bad om het hart en de hand van haar, die hem toen nog persoonlijk onbekend was²⁴³.

De dag van de huwelijksluiting, 18 November 1829, op Ter Noot gevierd, is voor Capadose onvergetelijk geworden. Da Costa en zijn vrouw behoorden tot de

²⁴⁰ Kluit, *t.a.p.*, blz. 137.

²⁴¹ Brief aan D. v. Hogendorp 22-5-1829.

²⁴² Brief aan D. v. Hogendorp 30-5-1829. Capadose doelt hier op het inwinnen van inlichtingen. In een brief aan Da Costa van 30-5-1831 noemt Capadose als een van zijn geduchtste tegenwerkers de Amsterdamse predikant Van Eik, bij wie zijn vrouw belijdenis had gedaan.

²⁴³ Brief aan D. v. Hogendorp 29-8-1829.

genodigden en logeerden bij De Clercq. Maar ondanks de vreugde, die hem het herdenken in later jaren gaf, kon Capadose toch niet vergeten “die gewichtige worstelingen die voorafgegaan zijn, waarin de vijanden alles wat maar in hun vermogen was, deden om die verbintenis tegen te gaan, die in Christus haar grondslag had: maar waarin de Heere ons zo genadig heeft doen triumferen”²⁴⁴.

Capadose heeft zich in zijn eerste huwelijk, dat nog geen zeven en een half jaar mocht duren, zeer gelukkig gevoeld. “Jeane” was in haar geloof eenvoudig en oprecht en paste met haar stille godsvrucht geheel bij haar man. In zijn brieven spreekt hij met veel achting en liefde over haar.

Er werden drie kinderen geboren: Esther 12 September 1830 te Amsterdam; Hendrik Christiaan 30 November 1832 te Scherpenzeel; Isaäc 2 Augustus 1834 te Den Haag.

Scherpenzeel 1831-1833

Eind April 1831 verhuisde Capadose met zijn gezin naar Scherpenzeel in Gelderland. De periode van twee jaren, welke hij daar zou wonen, werd belangrijk voor hem, omdat hij gelegenheid kreeg in een kring van eenvoudige geloofsgenoten geheel zelfstandig zijn gaven als evangelist te ontplooien.

Met zijn vrouw had hij er al steeds naar verlangd om “stil buiten te gaan leven en in de gulle omgang met weinigen, maar met ons op ’t smalle pad van het leven wandelende vrienden, de dagen van onze voorbereiding voor een nimmer eindigende gelukzaligheid door te brengen”. Daar kwam bij, dat het stadsleven hem te duur werd. Hij was, door zijn zwakke gezondheid en doordat hij geen patiënten kreeg, er te Amsterdam niet in. geslaagd de dokterspraktijk te hervatten²⁴⁵. Het jaarlijks inkomen van f 2.400,—, dat hij uit eigen middelen genoot, was niet toereikend om in het onderhoud van zijn groeiend gezin te voorzien. In Scherpenzeel kon hij “¼ beterkoop” leven²⁴⁶.

Hij betrok de “Zandenhoeft”, een flinke woning in het centrum van het dorp, welke hij huurde van de heer P.J. van Namen, sedert 1801 eigenaar van de heerlijkheid Scherpenzeel²⁴⁷. Hij voelde er zich terstond thuis. De kennismaking met de familie Van Namen en de predikant Jhr. P.H.G. Nahuijs en diens vrouw verliep naar wederzijds genoegen. Met de Amsterdamse vrienden bleef het contact door correspondentie onderhouden. In Capadose’s brieven uit Scherpenzeel wordt verder melding gemaakt van Ds. C.C. Callenbach te Nijkerk, “een dierbaar mens, getrouw en liefderijk in zijn spreken”²⁴⁸, “tante Gobius”, die op het “Suikerhuis” te Utrecht woonde²⁴⁹, Dr. H.F. Kohlbrugge, eveneens te Utrecht woonachtig en door Capadose

²⁴⁴ Brief aan Da Costa 18-11-1835. Over een kerkelijke huwelijksinzegening is mij niets bekend kunnen worden.

²⁴⁵ Brief aan De Clercq 5-12-1830.

²⁴⁶ Brief aan Da Costa 4-3-1840.

²⁴⁷ Een fotografische afbeelding van het huis is te vinden op blz. 5 van *Gedenkboek der Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging*, uitgegeven bij gelegenheid van haar veertigjarig bestaan, Amsterdam 1906. Uitwendig is het huis, dat in het centrum (Dorpsstraat 108) gelegen en waarin thans de Wilhelmina-Ziekenverpleging gevestigd is, onveranderd gebleven, maar inwendig is het geheel gerestaureerd en vernieuwd.

Olivier Sterk was van 1818 tot 1848 burgemeester van Scherpenzeel en niet Pieter Johannes van Namen, heer van Scherpenzeel, zoals Gewin (*In den Réveilkring*, blz. 90) ten onrechte schrijft. De heer Van Namen bezat ook het collatierecht, dat later is afgeschaft (Gemeente-archief Scherpenzeel).

²⁴⁸ Brief aan Da Costa 26-7-1831.

²⁴⁹ Met “tante Gobius” wordt Theodora van Gennep, de oudste van het gezin van tien kinderen, waarvan Johanna Elisabeth van Gennep, Capadose’s schoonmoeder, de jongste was, bedoeld. “Suikerhuis” was de populaire naam voor een in 1721 op het Lucasbolwerk gebouwd woonhuis met annexe suikerraffinaderij. In 1804 werd Jacob Frederik Gobius volledig eigenaar van het complex.

nog steeds tot de Amsterdamse vriendenkring gerekend²⁵⁰, en de “vrienden Van de Poll te Zeist”²⁵¹. Met al deze mensen had de familie Capadose een recht hartelijke omgang.

Het waren te Scherpenzeel overigens eenvoudige lieden, met wie kennis werd gemaakt. Onder hen bevond zich “veel van Gods volk”²⁵², “godvrezende en meestal lieve en toegekeerde mensen, ware kinderen van Sion”²⁵³; Capadose, die het zeer goed met hen kon vinden, beschrijft hen aldus: “eenvoud, zuiverheid in de leer, gematigdheid en liefde zijn hun kenmerken, doch zij zijn meestal wat neergedrukt en er lopen er vele die wel als Lazarus uit de dood opgewekt zijn maar op ’t machtwoord van de Heere wachtende zijn, Ontbindt hem: vele zuchten nog in Bethesda en zien te veel om naar iemand die hen in ’t badwater werpt in plaats van in ’t geloof de hand van de Verlosser aan te grijpen zonder vrees”²⁵⁴. Onder hen scheen de oude heer Renesse, door Capadose meer dan eens in zijn brieven aan Da Costa genoemd, een vooraanstaande plaats in te nemen.

Dr. Kluit beschrijft in hoofdstuk IX van haar boek “Het Réveil zoekt de praktijk”²⁵⁵ het optreden van de Réveilvrienden naar buiten op het terrein van staat en maatschappij, kerk en theologie, evangelisatie en filantropie, waarmee zij omstreeks 1830 begonnen, en laat daaronder ook Capadose’s werkzaamheid te Scherpenzeel vallen²⁵⁶, hetgeen op zichzelf juist is, omdat het houden van godsdienstige bijeenkomsten al of niet in besloten kring geheel in de lijn van het Réveil lag en steeds meer gedaan werd. Zij vestigt er echter ook de aandacht op, dat er bij de Réveilvrienden bedenkingen tegen Capadose’s oefeningen te Scherpenzeel waren gerezen²⁵⁷.

Gewin typeert Capadose's samenkomsten zeer juist als “conventikels”. “Zulke conventikels waren niet iets nieuws, door de eeuwen heen waren ze onder de vromen in ons vaderland in zwang. Ze waren niet alle gelijk. Capadose b.v. kwam in zijn Amsterdamse tijd met een beperkt aantal geestverwanten wekelijks samen, maar de

Deze Gobius, die o.a. notaris, schepen, raad en burgemeester van Utrecht is geweest, trouwde in 1803 als weduwnaar van Anna Maria du Sart met bovengenoemde Theodora van Gennep. Toen hij in 1821 overleed, erfde de weduwe Gobius de nalatenschap en werd haar “confirmatie van de erfhuur der gronden, uitmakende de suikerraffinaderij cum annexis” verleend. Bij haar overlijden in 1843 was de fabriek ten dode opgeschreven. In 1872 werd het Suikerhuis gesloopt (Oud-Archief der gemeente Utrecht).

Capadose noemt tante Gobius in zijn brieven aan Da Costa van (20?)-5-1831; 26-7-1831; 23-2-1832; 31-7-1839; 9-8-1839 en een ongedateerde brief, waarin het adres “’t Suikerhuis te Utrecht” wordt genoemd. Uit de brieven uit het jaar 1839 blijkt, dat Kohlbrugge haar vaak bezocht. De nichten hadden veel met hem op. De dochter en de kleindochter van Mevrouw Gobius waren “geheel Kohlbruggiaans”.

²⁵⁰ Brief aan Da Costa 13-9-1831; vgl. boven blz. 54.

²⁵¹ Brieven aan Da Costa 21-6-1831; 28-10-1831 e.a.

²⁵² Brief aan Da Costa 21-6-1831.

²⁵³ Brief aan Da Costa (20?)-5-1831.

²⁵⁴ Brief aan Da Costa (20?)-5-1831.

²⁵⁵ *Réveil*, blz. 200-261.

²⁵⁶ *T.a.p.*, blz. 205-207.

²⁵⁷ *T.a.p.*, blz. 207: “Het werd een punt in ’t gesprek en de correspondentie van de Réveil- vrienden, in hoever Capadose wel of niet goed deed met zijn Maandagavonden. Misschien had Groen het bij het rechte eind, toen hij aan De Clercq op 24 Februari 1832 schreef: “Ik ben blij dat Capadose te Scherpenzeel kan blijven; intussen is het houden van oefeningen wel iets, dat, vooral in een dergelijke landgemeente met zeer veel Christelijke wijsheid plaats hebben moet. Ik vind dat al een zeer moeilijk punt. Aan de ene kant moet men met kracht de waarheid verkondigen en de leugen tegenspreken; maar aan den andere kant geeft men gelegenheid tot zo veel verkeerde opvattingen, twisten enz., die de zaak, welke men bevorderen wil, licht kunnen benadelen...”

bekende Zondagavondsamenkomsten bij da Costa waren uitgebreider en één persoon leidde de samenkomst, die dan meer het karakter droeg van godsdienstoefening. Zulk een samenkomst en die waarvan de heer Tronchin, een aanzienlijk Geneefs réveilman meldde, waar hij zegt op het dorp waar hij 's zomers buiten is, een honderdtal boeren Zondagsavonds ter godsdienstige samenkomst op zijn buiten te noden, dat zijn samenkomsten zoals Capadose langzamerhand in zijn huis te Scherpenzeel op Maandagavond ging organiseren²⁵⁸.

Capadose evangeliseerde dus te Scherpenzeel, echter niet onder de van het geloof vervreemden, maar onder de “kinderen van Sion”. Had hij zich toegelegd op het opsporen en terechtbrengen van de afgedwaalden, dan zou hij een evangelist in de meest ware zin van het woord zijn geweest, maar nu ging hij werken onder degenen, die in het algemeen al voor “vroom” doorgingen. Het waren mensen, wier hart behoefte had aan een geestelijke spijs en drank, welke de kerk hun niet altijd gaf, maar Capadose hun in ruime mate uitdeelde. In de samenkomsten werd Gods Woord verkondigd, maar ook de vroomheid “geoefend” door veel nadruk te leggen op de “bevinding”, zoals dat in conventikels gebruikelijk is.

Scherpenzeel was in zeker opzicht voor Capadose de vervulling van een hartewens. Ware hij geen man en vader geweest, dan zou hij niets liever gedaan hebben dan “het land rond te reizen predikende 't Evangelie”, schreef hij eens aan De Clercq²⁵⁹. In dezelfde brief verklaarde hij: “Ja zeer ernstig heb ik jaren geleden... bij mij zelf overdacht op mijn eenzame wandelingen en bijzondere ontmoetingen zo in Gelderland als te Driebergen, of ik mij niet bij uitsluiting daartoe zou overgeven, en ik geloof zeker, dat, zo mijn zwakke gezondheid mij toen niet gedurig en tot alles onbekwaam gemaakt had, ik dit levendig verlangen van mijn ziel in deze was opgevolgd”. Bij Gewin lezen wij: “Toen later kritiek werd geoefend op het houden van zulke conventikels (door de deelnemers zelf “het gezelschap” geheten), en de mening werd geuit dat Capadose opzettelijk om te “oefenen” en als “godsdienstoefenaar” op te treden, naar Scherpenzeel was gegaan, toen zei Capadose dat hij in deze nieuwe woonplaats aanvankelijk gedurende drie maanden dagelijks de knieën had gebogen, God met tranen smekend om hem niet nutteloos op aarde te doen leven, en dat hij eerst naar aanleiding van een bezoek van Ds. Kohlbrugge, had besloten om geregelde godsdienstige samenkomsten in zijn huis te houden²⁶⁰.”

Dat Capadose zich over zijn optreden te Scherpenzeel heeft willen verantwoorden, is begrijpelijk: hij is er in moeilijkheden door gekomen en daardoor bleef kritiek ook van buiten Scherpenzeel niet uit.

Een persoonlijke verwikkeling gaf aan de moeilijkheden bovendien een zeer onaangenaam karakter: Capadose kwam met Ds. Nahuijs op gespannen voet te verkeren!

Het bezoek van de dominee en zijn vrouw, dat al vrij spoedig werd gebracht, was erg meegevallen. Toen Capadose met zijn vrouw op een contrabezoek bij hen was, deed het hem erg veel genoegen, dat de dominee zich sterk afkeurend uitliet over Brouwers “Bijbelleer aangaande de persoon van Jezus Christus”²⁶¹, in welk boek immers Ariaanse ketterij geleerd werd²⁶². Capadose dacht er dan ook niet aan Ds. Nahuijs van

²⁵⁸ *In den Réveilkring*, blz. 85 vlg.

²⁵⁹ 11-3-1833.

²⁶⁰ *T.a.p.*, blz. 86.

²⁶¹ P.W. Brouwer, *De Bijbelleer, aangaande den Persoon van Jezus Christus*, in het licht gesteld, 2de vermeerderde druk, Arnhem 1827 (Eerste druk 1826). Zie verder beneden. blz. 287.

²⁶² A. Capadose, *Jehovah-Jesus, of de Wolke der Getuigen voor de Godheid van den gezegenden*

onrechtzinnigheid te betichten. Hij had een ander bezwaar tegen hem: zijn preken waren niet stichtelijk! Wanneer hij op Zondag onder zijn gehoor was, werd hij niet bevredigd.

In Capadose's brieven aan Da Costa heet het eerst: "de preek van de Dominee was niet kwaad maar ook niet goed: er ontbrak veel maar ketterij heb ik niet gehoord"²⁶³; daarna: "Zondagmorgen waren wij te kerk bij Ds. Nahuys en hoorden een ellendige preek, die mij zeer ontstichtte over de heerlijke woorden van de Klaagliederen van Jeremia 3: 22"²⁶⁴; "zijn preek was zondag bedroevend, mocht de Heere hem bekeren!"²⁶⁵; tenslotte waren het "allerellendigste preken"²⁶⁶.

Capadose was een zeer trouw kerkganger, maar luisterde met een kritisch oor. Hij was bepaald ontstemd, wanneer hij in de prediking het bevindelijke element miste²⁶⁷. Vandaar dat hij bij sommige dominees vrij vaak kerkte, bij andere daarentegen maar zelden. De "ware kinderen va Sion" nu, die hij in Scherpenzeel ontmoette, waren bevindingsvromen, die door zijn woord meer gesticht moeten zijn geweest dan door de prediking van Ds. Nahuijs. Doch het laat zich daartegenover ook verstaan, dat deze zich in zijn persoon gekwetst voelde, dat Capadose aan het verlangen van "Gods volk" tegemoet kwam door op Maandagavond bij zich aan huis bijbellezingen te houden om aldus de leemte, die de plaatselijke prediking bleek te vertonen, aan te vullen.

In een brief van 21 Juni 1831 aan Da Costa maakt Capadose melding van een "biddag"²⁶⁸, die hij op Zaterdag met "de oude Renesse en nog enige lieve broeders en zusters" heeft gehouden en die beëindigd werd met "enige versen en gedeelten van de heerlijke redevoeringen of preken van Costerus Neerlands vloek en zegen"²⁶⁹. In een brief van 26 Juli 1831 aan Da Costa lezen wij van een bijeenkomst bij "onze broeder Renesse", waar men met achttien man bijeen was. Ds. Callenbach van Nijkerk, die met Capadose tot de genodigden behoorde, "eindigde met een versje te zingen uit de 119^e Psalm (vers 3) en hij deed toen knielende met ons een niet lang, eenvoudig en zalvend gebed".

Het in de huizen tot onderlinge stichting samenkomen schijnt dus in Scherpenzeel reeds gebruikelijk te zijn geweest, toen Capadose er zich vestigde. Zij, die tot Gods volk behoorden, zullen hun kring hebben gehad, waarin nu ook Capadose als gast mocht komen.

Op Zondag 11 September 1831 is er 's avonds bij Capadose aan huis een bijeenkomst met achttien personen gehouden. Kohlbrugge, die met vrouw en kind bij Capadose logeerde, sprak die avond over Hosea 2. Zijn broeder, die met een vriend was meegekomen, zat als jongste van het gezelschap toevallig tussen de twee oudsten: "de 83-jarige Renesse en de 85-jarige Willemijntje"²⁷⁰. 3 October 1831 schrijft Capadose

Middelaar en Borg van zijn diep onwaardig volk, derde en laatste deel, 's-Gravenhage 1845, Voorrede, blz. VI vlg. Capadose was reeds in 1827 met dit werk begonnen.

²⁶³ 2-5-1831.

²⁶⁴ 21-6-1831.

²⁶⁵ 28-6-1831.

²⁶⁶ Aug. 1831.

²⁶⁷ In een brief aan D. v. Hogendorp 21-4-1827 noemt Capadose de toepassing een gewichtig stuk in de prediking.

²⁶⁸ Capadose keurde het af, dat men de Zondag voor een bid- of dankuur gebruikte (brief aan D. v. Hogendorp 13-7-1832). Het was in de dagen van de Belgische opstand. In 1832 woedde ook de cholera.

²⁶⁹ Over Florentius Costerus, sinds 1656 predikant te Hoorn, overleden in 1703: *Biogr. Wb. Prot. Godgel.*, II, blz. 284 vlg., waar men ook een korte bespreking van de bundel leerredenen "Nederlandts vloek en zegen en deszelfs re-unie" vindt.

²⁷⁰ Brief aan Da Costa 13-9-1831.

aan Da Costa, dat “wij tegenwoordig alle Maandagavonden met Gods volk ons verenigen in ons huis”

Van Capadose's samenkomsten ging al spoedig een roep naar buiten uit, zodat ook verschillende vromen uit de omliggende plaatsen hem verzochten op zijn Maandagavonden te worden toegelaten. Er kwamen er vooral uit “'t Veen” (Veenendaal), waarheen hij zelfs een “beroep” ontving, waarvoor hij echter bedankt²⁷¹. Te Ede hadden er “krachtdadige bekeringen” plaats en uit Kuilenburg kwam er eens een wagen met belangstellenden om een bijeenkomst van Capadose bij te wonen²⁷².

Naast een gedetailleerd bekeringsverhaal van de “vrouw van de schoolmeester”²⁷³ deelt Capadose ons ook een scène met een toevallijdster mede, die na een aanval “juichend, lovend, aanbiddend de Heere” uit de slaap ontwaakte²⁷⁴. Dergelijke gevallen stemden hem tot dankbaarheid, maar de “bekering” van een dienstbode te Ede, die zich al bijzonder vreemd aanstelde, wekte, toen hij haar bezocht, zijn wantrouwen en deed hem veeleer denken aan een “door het dierlijk magnetisme sprekende ziel”²⁷⁵.

Te prijzen was het, dat Capadose waarschuwde tegen de “bevinding buiten 't Woord”²⁷⁶. In zijn Scherpenzeelse tijd werkte hij aan zijn “Jehovah-Jesus”²⁷⁷, waarin hij voor zijn lezers uiteenzette, wat hij “*bij bevinding*” als Christusgetuigenis had leren kennen, hetgeen hij later verduidelijkte met de volgende woorden: “...het Woord legt de grondslag van de bevinding en de bevinding strekt ter verzegeling van het Woord”²⁷⁸. Hij achtte zich in zijn bevinding strikt aan het Woord gebonden. Het was er hem om te doen “het huis van zijn zaligheid te mogen weten gegrondvest niet op de beweeglijke zandgrond van gevoelige genietingen, niet op de rusteloze golven van de menselijke bevindingen maar op Hem, die de rotssteen der Eeuwen en tevens die van onze Hope is, op Hem, Wiens geest ook te midden der stormen en onweersvlagen met onze geest getuigt en toeroept: Vrede zij U!”²⁷⁹. Capadose was hierin gezond bevindelijk, dat hij voortdurend zijn eigen innerlijke belevenissen onder biddend opzien onderwierp aan de toets van Gods Woord. Zijn brieven strekken op vele plaatsen ten bewijze daarvan.

In Februari 1832 ondervond Capadose echter vanwege zijn Maandagavond- bijeenkomsten enige moeilijkheid bij het opnieuw inhuren van de woning. De burgemeester toonde zich vijandig²⁸⁰. Ook de heer Van Namen had bedenkingen, maar gaf Capadose toch te kennen het op prijs te stellen, wanneer hij in de woning bleef²⁸¹. De dominee drong er bij Capadose op aan zijn attestatie uit Amsterdam op te vragen; er werd gemompeld, dat men naar een middel zocht om aan de bijeenkomsten een einde te maken²⁸².

²⁷¹ Brief aan Da Costa 28-10-1831.

²⁷² Brief aan Da Costa 17-10-1832. Capadose bevond zich echter juist te Nijkerk.

²⁷³ Brief aan Da Costa 7-12-1831; aan De Clercq 11-12-1831; Gewin, *t.a.p.*, blz. 87.

²⁷⁴ Brief aan Da Costa 19-12-1831; Gewin, *t.a.p.*, blz. 87 vlg.

²⁷⁵ Brief aan Da Costa 4-4-1832; Gewin, *t.a.p.*, blz. 88 vlg.

²⁷⁶ In een brief aan Da Costa van Augustus 1832 heeft Capadose het over iemand, die geestelijk zeer is achteruitgegaan, omdat hij een “louter bestaan van bevinding buiten 't Woord” leidt.

²⁷⁷ Zie boven, blz. 64 noot 262.

²⁷⁸ Derde deel, Voorrede, blz. IV. Hoewel jaren later geschreven, stemt dit woord met Capadose's uitlatingen in deze tijd overeen.

²⁷⁹ Brief aan De Clercq 20-6-1835.

²⁸⁰ Brief aan Da Costa 8-2-1832.

²⁸¹ Brief aan Da Costa 23-2-1832.

²⁸² Brieven aan Da Costa 8-2-1832 en Maart 1832. De attestatie werd 23 Februari 1832 verstrekt.

Capadose informeerde intussen bij Koenen, “wat hem te doen stond, wanneer men eens art. 291 uit zucht tot chicane tegen hem wilde gebruiken”²⁸³. De overheid placht wel zijn toevlucht te nemen tot art. 291 van het „Code Pénal” van Napoleon om vergaderingen van meer dan twintig personen te verbieden²⁸⁴. Koenen adviseerde de vergaderingen niet op vaste dagen te houden, niet altoos dezelfde mensen te vragen, een request bij de Koning in te dienen en om een “patent voor een bepaald doel, b.v. zich in de heilige zangkunst te oefenen” te verzoeken, zodat men niet geacht kon worden “*sans autorisation du gouvernement*” bijeen te zijn. Het bleek alles echter niet nodig te zijn. Capadose kon ongehinderd doorgaan met zijn Maandagavonden²⁸⁵.

De belangstelling nam gaandeweg nog toe. Op een avond had Capadose zelfs de leraar van 't Veen met twee ouderlingen en een diaken onder zijn talrijk gehoor²⁸⁶. Hij zag zich op den duur wegens gebrek aan ruimte - er waren er eens meer dan tachtig gekomen - genoodzaakt die van andere plaatsen de toegang te ontzeggen²⁸⁷.

Eindelijk kwam het zo ver, dat de heer van Scherpenzeel de familie Capadose geen verlenging van de huurtermijn meer wilde toestaan. Het beviel hem niet, dat hij, nu eens te Utrecht, dan weer in Amsterdam, door de Maandagavond-samenkomsten “in onaangename pourparlers” was geraakt²⁸⁸.

De pourparlers hielden verband met gistingen te Utrecht in de herfst van 1832, veroorzaakt door studenten en “gemeen volk”. Dezen waren voornemens een gebedssamenkomst aldaar in de Elizabethstraat ten huize van twee godvruchtige jonge mensen te verstoren en dan “op te trekken naar Scherpenzeel tegen de Heer Capadose”²⁸⁹. Kohlbrugge kwam het Capadose in Scherpenzeel meedelen. Deze kreeg toen ook bezoek van een oefenaar Ludwig en nog twee heren, die Kohlbrugge voorstelden leraar van een herstelde Hervormde gemeente te Utrecht te worden. Doch noch Kohlbrugge, noch Capadose wilde van een scheiding weten²⁹⁰.

De minister van eredienst F.W.F.T. Pallandt van Keppel schreef de Koning: “De bewegingen van de scheurmakers in de stad en de provincie Utrecht, is een gevolg van de woelingen van die aard, welke in de naburige Veluwe plaats hebben, waar Capadose, Da Costa en anderen als 't ware hun hoofdkwartier gevestigd hebben: voor Utrecht schijnt de leiding bijzonder door hen aanbevolen aan de bekende Kohlbrugge, die tot zoveel geruchtmakende twisten in de gemeente van de Herstelde Lutherse te Amsterdam heeft aanleiding gegeven”²⁹¹. Hij adviseerde de Koning toepassing van de bepaling van de Franse wetgeving ter beperking van godsdienstige bijeenkomsten²⁹². Kohlbrugge en Capadose werden dus voor de ongeregelde heden aansprakelijk gesteld. De beweging bedaarde intussen.

²⁸³ Brief van Koenen aan Groen 16-3-1832 in: C. Gerretson en A. Goslinga, *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap*, II. *Briefwisseling* I, 1808-1833, bewerkt door Dr. C. Gerretson, 's-Gravenhage 1925, blz. 554.

²⁸⁴ Vgl. Gerretson, *t.z.p.*, waar onder voetnoot 4 deze bepaling staat afgedrukt.

²⁸⁵ Gerretson-Goslinga, *Briefwisseling Groen* I, blz. 554 vlg. Capadose rept in zijn brieven na Februari 1832 voorlopig niet meer van moeilijkheden.

²⁸⁶ Brief aan Da Costa 23-2-1832.

²⁸⁷ Brief aan Da Costa 17-10-1832.

²⁸⁸ Brief aan De Clercq 18-10-1832.

²⁸⁹ Gerretson, *Briefwisseling Groen*, I, blz. 615 (brief van Kohlbrugge aan Groen 8-10-1832).

²⁹⁰ Brief aan Da Costa 24.10-1832; *Dagboek*, II, blz. 183 vlg.

²⁹¹ *Briefwisseling Groen*, I, blz. 863. De brief is gedateerd 15-11-1832. Uit het gebruik van de term “scheurmakers” spreekt een zekere vooringenomenheid tegen Kohlbrugge, Da Costa en Capadose. Van Da Costa kon overigens niet worden gezegd, dat hij met Capadose zijn “hoofdkwartier” op de Veluwe had gevestigd. Hij bezocht Capadose te Scherpenzeel in Juli 1832 (vgl. brief aan Da Costa 21-7-1832) en schijnt het bij deze keer te hebben gelaten.

²⁹² *Briefwisseling Groen*, I, blz. 862 vlg.

Zoals wij nog nader zullen zien, konden de Capadoses zich met de omgang van de Scherpenzeelers alleen niet tevreden stellen. Zij bleven met de wereld buiten hun woonplaats meeleven. Vaak hadden zij bezoek van familie of vrienden en maakten zij ook zelf wel uitstapjes.

Twee gebeurtenissen uit de Scherpenzeelse tijd verdienen nog afzonderlijke vermelding: het overlijden van Bilderdijk in December 1831 en een bijeenkomst van Réveilvrienden te Rheden in de zomer van 1832.

Bilderdijk overleed Zondag 18 December 1831 te Haarlem. Capadose ontving het bericht van diens zoon Lodewijk, die nu wees was; 16 April 1830 had deze zijn moeder verloren. Hoe gaarne zou Capadose bij het sterven zijn geweest om, zoals hij aan Lodewijk schreef, “met hem in ’t Zoenbloed des Lams nog eens te juichen gelijk ons bij ’t sterfbed van uw onvergetelijke moeder bij ’t tranen storten over haar gemis, gegeven geweest is de Heer in de redding van haar ziel groot te maken”²⁹³. Lodewijk schreef aan Capadose: “De schilder Michaelis heeft hem geportretteerd met de grootste blijdschap, met de doodskleur op het gelaat. Ik zag Papa na de dood slechts aan de rechterzij, maar nu Papa is afgelegd in de gele doodskleeren, op de linker die nu naar mij toegekeerd is. En het gelaat wordt al lieflijker en schoner”²⁹⁴.

Capadose reisde Donderdag naar Haarlem om er Vrijdag de begrafenis bij te wonen. Hij hoopte op de terugreis de nacht bij zijn moeder en zuster in Amsterdam door te brengen en Zaterdag weer thuis te zijn²⁹⁵.

De Clercq beschrijft in zijn “Dagboek” de rouwdienst en begrafenis in de Grote Kerk te Haarlem. Da Costa, die ook bij het sterven was geweest²⁹⁶, en Capadose waren “allerbitterst bedroefd”. Da Costa sprak in de kerk “letterlijk snikkende”. Bij de terugkeer in de consistoriekamer improviseerde De Clercq²⁹⁷.

Da Costa en Capadose waren tot voogden over Lodewijk aangesteld. Capadose’s brieven getuigen van de bijzondere nauwgezetheid, waarmee hij zich, ook tijdens Lodewijks meerderjarigheid, van zijn taak heeft gekweten²⁹⁸.

Over de verhouding tussen Bilderdijk en Capadose licht hun onderlinge correspondentie ons in²⁹⁹. Zij was recht vertrouwelijk en hartelijk. Capadose bezat in Bilderdijk een oudere en wijzere vriend; grote bewondering had hij voor het geniale in hem. Hij bleef hem ook na zijn studententijd bezoeken, eerst te Leiden, daarna te Haarlem, en genoot dan zeer van de uitermate leerzame gesprekken. Mevrouw Bilderdijk betoonde zich een vriendelijke, gulle gastvrouw.

Hoe de eerste kennismaking te Leiden in 1817 weldra tot een vertrouwelijke omgang was geworden, beschrijft Capadose zelf op de volgende wijze: “Ik was te Leiden student, toen ik van mijn onvergetelijke broeder da Costa, die te Amsterdam aan de mazelen lag, een brief ontving, op zijn ziekbed geschreven. Die brief schijnt de overbrenger van de smetstof geweest te zijn; althans ik kreeg dezelfde avond de verschijnselen van deze ziekte, die bij de hevige astma, waaraan ik destijds leed, niet zonder zorg aanving. Voordat mijn ouders daarvan verwittigd waren, stond Bilderdijk

²⁹³ Brief aan L. W. Bilderdijk 18-12-1831, dus juist op de sterfdag geschreven.

²⁹⁴ Brief (in klad) van Lodewijk Bilderdijk aan Capadose 19-12-1831.

²⁹⁵ Brief aan W.L. (vaak verwisseld met L.W.) Bilderdijk 21-12-1831; brief aan Da Costa (te dateren 21-12-1831).

²⁹⁶ Brief aan Lodewijk B. c. 19-12-1831.

²⁹⁷ *Dagboek*, II, blz. 161-164.

²⁹⁸ Brieven aan Da Costa en aan Lodewijk zelf.

²⁹⁹ *Brieven van Bilderdijk*, V, blz. 1-189 (74 brieven); 20 brieven van Capadose aan W. en Mevr. K.W. Bilderdijk uit de jaren 1825-31.

aan mijn lijdenssponde; zijn vaderlijke, liefdevolle woorden deden mij reeds goed; maar, eer hij mij verliet, deed hij een gebed, waarin bij de kiesheid, als staande tegenover een Israëlitische jongeling, een gloed van liefde leefde, die mij reeds toen in de ziel ging³⁰⁰. Zijn erkentelijkheid voor deze vriendelijke attentie betuigde Capadose aan Bilderdijk zelf eens met de volgende woorden: “hoe, dierbare vrienden, zou ik u vergeten, ik, die ja ik herrinner ’t mij met wellust der ziel, ouderlijke liefde van u eens aan mijn krankbed en zo menigmaal in zulke heilige en gezegende omstandigheden ondervonden heb,...”³⁰¹.

Bilderdijk en Capadose waren twee zielen, die ook in hun geloofsleven op elkaar waren afgestemd. Het lijden was hun geen van beiden bespaard gebleven, maar had voor hen beiden ook geestelijke winst betekend. Met het oog op de verdrukkingen en beproevingen schreef Capadose de familie Bilderdijk eens een stichtelijke brief, waaruit een sterk schuldbesef en een vast vertrouwen op Christus’ zoenbloed sprak: “Zalig lot van de kinderen van God, die hier op aarde leren hoe onzalig zij zouden zijn, zo ze niet gevoelden dat de naaste weg naar Golgotha door de vlammen van Sinai gebaad is, welk gezicht zo vreselijk was dat een Mozes moest uitroepen, ik ben gants bevreesd en bevende!”³⁰².

Maar Bilderdijk had ook zijn onbegrijpelijke eigenaardigheden. Zo legde hij bij de eerste herdenking van de doopdatum van Da Costa en Capadose, bij zich aan huis gehouden, zulk een “raadselachtige koelheid” aan de dag, dat er niets van terecht kwam. Capadose kon er slechts een werk van de duivel in zien³⁰³. De eigenlijke reden was, dat Bilderdijk de gebroeders Willem en Dirk van Hogendorp, die mede uitgenodigd waren, er ditmaal toch liever niet bij had gehad om maar met zijn Amsterdamse vrienden alleen te zijn³⁰⁴.

Een raadsel was Bilderdijk voor Capadose verder als voorbeeld van “iemand, bij wie ’t leven van de oude en de nieuwe mens zo geprononceerd, zo sterk van leven, is”. Wanneer hij Bilderdijks “min of meer wellustige versen” las, dan stond hij er versteld over, “hoe een man van 70 jaren de kracht en ’t leven van het vlees als van een jongeman van 18 jaren schijnt behouden te hebben”. Maar wanneer hij de “Godsdienstige, zo geheel een innig Christelijke geest ademende verzen, die hij op ’t zelfde tijdstip maakt en waarvan zijn ziele ook zo geheel doordrongen is”, las, dan versmolt zijn hart in dankbaarheid tot God³⁰⁵.

In één van zijn laatste brieven aan hem brengt Capadose Bilderdijk het ogenblik in herinnering, waarop hij, negen jaar geleden, na de doopplechtigheid in diens huis weergekeerd, van hem een Nieuw Testament met enige regels van zijn hand daarin mocht ontvangen, een Nieuw Testament, dat hij nog dagelijks met dankbaarheid gebruikt, en Bilderdijk hem vol liefde aan het hart drukte. Treffend zijn de volgende woorden uit deze brief: “Uw dierbare nu voor Gods troon juichende gade, die ook op die dag zo ontzaglijk getroffen was, had ik gisteren ook gedurig voor de geest. Alles is wentelende en wisselende op de aarde wat voor de aarde is, maar wat daar voor de hemel is, dat is en blijft bestendig. Zo dan ook mijn onbeweeglijke verknochtheid aan u en de zalig afgestorvene, wier nagedachtenis mij tot zegen is”³⁰⁶.

³⁰⁰ Kollewijn, *Bilderdijk*, II, blz. 193 vlg. (voetnoot 6: “Improvisatie van den heer A. Capadose bij de Steenplaatsing in 1867 *Steenplaatsing*, blz. 35”).

³⁰¹ Brief aan W. Bilderdijk 8-12-1829.

³⁰² Brief aan Mevr. K.W. Bilderdijk 16-2-1827.

³⁰³ Brief aan D. v. Hogendorp 28-10-1823.

³⁰⁴ Kollewijn, *Bilderdijk*, II, blz. 234.

³⁰⁵ Ongedateerde brief aan D. v. Hogendorp.

³⁰⁶ Brief aan W. Bilderdijk 21-10-1831.

Te Rheden stond sinds 1831 als Hervormd predikant Willem Laatsman, in 1806 geboren, en overgekomen van Hurwenen (Herwijnen), waar hij in 1828 als proponent was bevestigd. In 1841 vertrok hij van Rheden naar Maastricht.

“W. Laatsman was één van die, als “levend-gereformeerde predikanten” geroemden, die op de Réveilbeweging in Nederland niet geringe invloed hebben uitgeoefend. In bijzondere mate bezat hij de gave van het woord”³⁰⁷. Door de kennismaking met De Clercq in de Réveilkring opgenomen, ontving hij menigmaal de vrienden te Rheden tot het houden van godsdienstige samenkomsten³⁰⁸.

Laatsman, zelf een man van de bevindelijke vroomheid, paste geheel in het geestelijk klimaat van Rheden en omgeving, waar het conventikelwezen bloeide. Toen echter De Clercq ermee in aanraking kwam, hinderde het hem, dat de mensen het beter bleken te vinden in de bijeenkomsten “niet over het Woord te spreken, maar wel over hetgeen God aan onze zielen gedaan heeft”³⁰⁹, meer nadruk dus legden op de bevinding dan op het Woord van God. Het viel hem ook tegen, dat Laatsman zo ver ging, dat hij geloof en bevinding van het geloof vereenzelvigde. Zelf een dergelijke bevinding niet kennende, gevoelde hij zich hierdoor “buiten Christus”. Doch in een preek van Laatsman beluisterde hij daarna de “zuiverheid van het Evangelie”, hetgeen hem weer beschaamd deed zijn over zijn ongelooft³¹⁰.

Van zijn verblijf in Rheden, waar hij in het laatst van Juli 1832 met vrouw en kind heen reisde, heeft Capadose zeer genoten. Zijn indruk van Laatsman, die in een kostuum was, dat hem deed denken aan een jong officier, beschreef hij met de volgende woorden: “Het komt mij voor, dat hij een man is voor grote dingen bestemd en wiens vrijmoedigheid met innigheid gepaard wellicht in onze dagen bij een tweede leraar vruchteloos gezocht wordt. Hij is geheel van de nieuwe teelt, van dat nagras waarop de dauw van de geest is neergevallen en een groen heeft, dat vruchteloos elders op ’t veld gezocht wordt. Geheel zoals u hem beschreef bevond ik hem, alleen wat meer studentachtig als ik dacht, en wat minder ernstig als ik vermoed had. Wij hebben elkander verstaan bij de eerste tien minuten mag ik zeggen, want wij erkennen aan elkaar dat de goede Herder ons Zijn Stem had doen horen”³¹¹. “Laatsman is een dierbaar man, een broeder, die de broeders liefheeft, en de voor een leraar vooral onwaardeerbare gaven van vrijmoedigheid en vrijzijn van dienst van mensen in een hoge mate bezit. Zijn talent is uitnemend, wellicht wat al te schoon voor de kansel, zijn voordracht krachtig zonder terugstoting, ouderwets orthodox zonder stijfheid”³¹². De bewondering, bij de eerste kennismaking gaande gemaakt, zou echter voor zeer ernstige bezwaren plaats maken. Door zijn leer van de heiligmaking, die hij met Kohlbrugge deelde³¹³, zou Laatsman verdeeldheid in de Réveilkring veroorzaken en

³⁰⁷ *Biogr. Wb. Prot. Godgel.*, V, blz. 450-454; Kluit *t.a.p.*, blz. 186-190.

³⁰⁸ De Clercq maakte in Maart 1831 kennis met Laatsman, toen deze onverwacht in Den Haag voor zijn deur stond. Weldra had er een “verbroedering” plaats. Toen Laatsman spoedig daarop in Rheden stond, “werd voor vele Réveilvrienden dit dorp een geliefkoosd buitenverblijf” (Kluit, *t.a.p.*, blz. 187).

³⁰⁹ Kluit, *t.a.p.*, blz. 187 vlg.

³¹⁰ Kluit, *t.a.p.*, blz. 188.

³¹¹ Brief aan Da Costa 1-8-1832.

³¹² Brief aan De Clercq 15-8-1832.

³¹³ Kluit, *t.a.p.*, blz. 188: “Laatsman deelde Kohlbrugge’s opvatting: “Ben ik niet vroom zo is mijn Heiland toch vroom, ben ik niet heilig, zo is mijn Heiland toch heilig”, een uitspraak, welke typerend is voor de leer van de heiligmaking bij Kohlbrugge.

Laatsman maakte door zijn betrekking met de Réveilvrienden kennis met Kohlbrugge, welke kennismaking voor beiden van betekenis werd. Toen Kohlbrugge in 1833 te Elberfeld in zijn “Drei Gast-Predigten über Rom. 7: 14, Ps. 65: 5, Ps. 45: 14-16” een voorstelling van de heiligmaking ontwikkelde, “die kennelijk inging tegen de opvatting, die daaromtrent door velen ook in de Réveilkring hier te lande gehuldigd werd”, heeft men wel aan invloed van Laatsman op Kohlbrugge

“bij de ene helft een bijna dwepende bewondering, bij de andere helft van de Réveil-mannen strenge afkeuring” vinden³¹⁴. “De Rhedense partij werd een punt in het Réveil-leven. Een richting waar men mee streed, een richting, die men aanhing”³¹⁵. Capadose zou Laatsmans felle tegenstander worden. Thans echter kon hij nog schrijven: “Ik heb hem hartelijk lief en denk, dat hij nu nog tot veel bestemd is”³¹⁶. Uiterst voldaan keerde Capadose dus naar Scherpenzeel terug. Hem was buitendien het voorrecht te beurt gevallen, dat hij in Laatsmans kerk had mogen oefenen. Maar deze haalde zich hierdoor een ernstige berisping van het Classicaal Bestuur van Arnhem op de hals en werd daarbij “ten strengste gewaarschuwd niet weder daarin te vervallen”³¹⁷.

Capadose heeft zich de eerste tijd in Scherpenzeel recht gelukkig gevoeld. Afgezien van een oogontsteking, waaraan hij vroeger ook geleden had³¹⁸, genoot hij een vrij goede gezondheid. Uit zijn brieven krijgen wij de indruk, dat er in zijn gezin een allerprettigste sfeer heerste. Met grote teerheid schrijft hij over zijn Estertje, dat “engelachtig kind”, dat met lopen slechts weinig vorderde, maar met praten des te meer. Groot was zijn vreugde, toen hem een zoon, Hendrik, geboren werd. In die dagen voelde hij zich juist afgemat en uitgeput en leed hij weer aan een oogontsteking.

Slechts twee jaren heeft Capadose te Scherpenzeel gewoond. Hij was vrij spoedig gaan inzien, dat noch hij noch zijn vrouw er op den duur konden aarden. Beiden misten er de regelmatige omgang met mensen van hun stand. Toen zij er ruim vijf maanden zaten, schreef Capadose aan Da Costa: “De innige lieve vrienden, die wij zien en steeds met waar genoegen, zijn alle uit de geringe klasse en schoon ’t verre, verre van ons is (althans zo wij ons wel in deze kennen want ’t hart blijft toch arglistig) dat een gevoel van hoogmoed of trotsheid ons in deze zou aankleven, is ’t echter op den duur niet zeer aangenaam mensen te zien, die in ’t uitwendige zo zeer van ons verschillen als wij in ’t inwendige mogen verenigd zijn: daarenboven zijn ze over ’t algemeen niet zeer opgeruimd en zeer stil, zodat enige uitgezonderd wij bijkans uitsluitelijk het gesprek moeten voeren of ten minste levendig zoeken te houden”³¹⁹. En aan D. v. Hogendorp schreef hij: “Wel wenste ik dat wij hier al was ’t maar een enkel huisgezin uit onze stand hadden; dit zou voor mij maar zeer bijzonder voor mijn lieve vrouw een grote aanwinst zijn: doch de vaste overtuiging door de hand van de Heere en zo wij hopen durven niet geheel zonder Zijn zegen zo voor ons zelf als voor velen van Gods volk hier geplaatst te zijn, is een dagelijkse stof van dank en aanbidding”³²⁰.

Ook bleek de woning niet aan de eisen te voldoen; zij was ten minste erg vochtig. Aan De Clercq schreef Capadose: “vreselijk is ’t om te zien, hoe men mij misleid heeft, toen men van ’t droge van ’t huis zoveel opgaf”³²¹.

gedacht. Het is echter moeilijk te constateren, in hoeverre dit juist is (*Biogr. Wb. Prot. Godgel.*, V, blz. 451 vlg.). Men zie verder beneden, blz. 297-304.

³¹⁴ Kluit, *t.a.p.*, blz. 186.

³¹⁵ Kluit, *t.a.p.*, blz. 189.

³¹⁶ Brief aan De Clercq 15-8-1832.

³¹⁷ *Biogr. Wb. Prot. Godgel.*, V, blz. 451; *Dagboek*, II, blz. 183. Laatsman had Da Costa en Capadose in zijn kerk laten optreden.

³¹⁸ In een brief van 2-12-1823 aan D. v. Hogendorp spreekt Capadose van een lastige inflammatie aan het oog, waaraan hij eens zo gewond is geweest

³¹⁹ 3-10-1831.

³²⁰ 13-3-1832.

³²¹ 11-12-1831.

Tenslotte kwam er nog bij, dat Capadose zeer met zijn gezondheid ging tobben. Voor zichzelf had de familie aldus redenen te over Scherpenzeel weer voor een grote stad te verwisselen. Toen Capadose dan ook in October 1832 de huur met een termijn van ruim een half jaar werd opgezegd, was zijn besluit genomen: denkende aan de beide laatste verzen van Handelingen was hij toch niet van plan langer dan twee jaar in Scherpenzeel te vertoeven³²².

Het speet de vrienden zeer, dat Capadose wilde verhuizen. Zij misten niet gaarne de bijeenkomsten in zijn huis. Eén van hun bood zelfs aan een geschikte woning voor hem te bouwen. Capadose wilde daar echter niet van weten. Voor hem was het in Scherpenzeel een “afgesneden zaak”. Hij zag te duidelijk, dat het dorpsleven voor zijn Jeane, die wel het meest leed onder de eenzaamheid en het gemis van mensen van haar kring en stand, een “stoornis in haar geluk” was³²³.

In Januari 1833 slaagde Capadose erin een huis in Den Haag te huren³²⁴.

Kort vóór zijn vertrek kwam Capadose door zijn optreden tegen Ds. Nahuijs in een onaangenaam conflict met de kerkeraad. Hij had namelijk op Pasen “een allerellendigste preek” van de dominee gehoord en zich deswege gedrongen gevoeld met hem erover te gaan spreken; daardoor is het een kerkeradszaak geworden³²⁵. In de notulen van 15 April 1833 lezen wij: “In deze vergadering stond binnen A. Capadose en werd ernstig onderhouden over zijn wangedrag”³²⁶.

In het algemeen reeds vond Capadose's optreden afkeuring bij de kerkeraad. Zo vermelden de notulen van de vergadering van 2 April 1833: “Er geschiedde censura morum, waarbij niets berispelijks voorkwam. Alleen vielen er aanmerkingen op het onrustig gedrag van A. Capadose”. Hierbij werd vanzelfsprekend gedacht aan de Maandagavonden en aan de biduren, die Capadose tijdens de cholera-epidemie Donderdagsavonds had gehouden³²⁷. Wellicht ook aan zijn ziekenbezoek om geestelijke bijstand te verlenen³²⁸.

Toen Capadose goed en wel in Den Haag zat, werd zijn aanvraag om een lidmaatsattestatie een aanleiding om zijn optreden nog eens aan een uitvoerige bespreking te onderwerpen. In de kerkeradsvergadering, op 22 Juli 1833 gehouden en waarin alle leden aanwezig waren, was men eenparig van oordeel, dat Capadose oefeningen had gehouden “verboden bij art. 14 en 15 van het reglement op het godsdienstig onderwijs”; “dat die oefeningen en het verder gedrag van die heer meermalen heeft gestrekt, om wanorde en verdeeldheid te verwekken”, dat hij zich tegen de Predikant en vervolgens tegen de Kerkeraad onbescheiden en onchristelijk gedragen, en hardnekkig geweigerd heeft naar vermaningen en bestraffingen te horen”. Lettende op art. 2 en 7 van het reglement op de kerkelijke tucht³²⁹ en op art. 13, 14 en 15 van het reglement op het godsdienstig onderwijs³³⁰, besloot men nu, “dat

³²² Brief aan Da Costa 17-10-1832.

³²³ Brief aan Da Costa 14-12-1832.

³²⁴ Brief aan Da Costa 25-1-1833.

³²⁵ Brief aan Da Costa 17-4-1833.

³²⁶ Archief van de kerkeraad van de Hervormde gemeente te Scherpenzeel.

³²⁷ Ook De Clercq schrijft over de cholera: *Dagboek*, II, blz. 182 vlg.

³²⁸ Brief aan Da Costa 23-2-1832.

³²⁹ Volgens art. 2 van het “Reglement op de uitoefening van kerkelijk opzicht en tucht voor de Nederlandsche Hervormde Kerk” van 28 September 1825 behoren de kerkeraden kennis te nemen van “daden en handelingen, welke strijden tegen de kerkelijke wetten en reglementen”, en volgens art. 7 toezicht uit te oefenen over “alles wat de goede orde in de kerk kan verstoren”.

³³⁰ Het “Reglement op het Godsdienstig onderwijs in de Nederlandsche Hervormde Kerk” van 1816 erkent in art. 13 slechts herders en leraars, catechiseermeesters en catechiseermeesteressen, kandidaten en geordende leraars buiten vaste bediening als “Godsdienstige Onderwijzers”; het verbiedt in art. 14

aan voornoemde A. Capadose geenszins kan noch mag gegeven worden de getuigenis van: *onergerlijk of onbesproken in leer en leven*, maar dat men alleen zal bezigen de woorden: niet *te beschuldigen in de leer noch zedeloos van leven*: en dat men hierbij in de attestatie, tot een wenk voor de kerkeraad van 's-Gravenhage, de wens zal uitdrukken, dat hij (Capadose) voortaan de kring van zijn bemoeiingen zal beperken tot hetgeen elk rustig lidmaat betaamt en zich wachten van alles, wat wantrouwen of verdeeldheid in de kerkelijke gemeente zou kunnen verwekken”³³¹.

Met een dergelijke attestatie nam Capadose echter geen genoegen. Ds. D. Molenaar te 's-Gravenhage, die zich zeer verontwaardigd toonde, gaf hem de raad het er niet bij te laten³³². Capadose verzocht derhalve de kerkeraad van Scherpenzeel om een andere attestatie, “in gewone vorm; met bedreiging van de zaak te zullen vervolgen, indien men aan zijn verzoek niet voldeed”³³³. Op diens weigering voelde Capadose zich wel geroepen zich tot het Classicaal Bestuur van Arnhem te wenden, “daar zich een eerlijk man niet mag tevreden houden met een getuigenis *dat hij geen dief is* noch een Christen dat hij niet *zedeloos is van leven*”³³⁴. Het Classicaal Bestuur stelde hem echter in het ongelijk, zijn vonnis motiverende op het bericht van de kerkeraad, “als waaruit blijkt dat (Capadose zich) geenzins binnen de perken van een rustig lidmaat gehouden (heeft)”³³⁵.

Hiermede niet tevreden, besloot Capadose op het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland te appelleren³³⁶.

Den Haag 1833-1836

Capadose heeft gearzeld naar welke plaats hij van Scherpenzeel zou verhuizen. “Toen hij een ogenblik dacht aan Amsterdam kreeg hij van de vrienden weinig aanmoediging en toen hij tot Den Haag besloot, was 't genoeg eveneens gering”³³⁷. Hij heeft er met zijn vrouw een gebedszaak van gemaakt: Den Haag werd hem door de Heere aangewezen³³⁸. De Clercq scheen zich ongerust te maken, dat Capadose's voorafgemaakt plan was om ook in Den Haag vergaderingen te gaan houden, maar deze schreef hem, dat dit helemaal zijn bedoeling niet was: hij wenste slechts “in stilte zich meer in de gemeenschap met zijn Heere te begeven, de vrienden nu en dan te zien en biddend af te wachten wat de Heere over hem beschikken wil”³³⁹. Met dat al toonde men zich in Den Haag weinig verheugd over Capadose's voorgenomen overkomst;... “aan Groen schrijft de Clercq, dat hij tegen Capadose's plan bezwaar heeft. Waarom, dat blijkt niet duidelijk. Aan waardering voor Capadose's ernst, voor zijn kennis en probiteit, ontbreekt het allerm minst. Maar uit de Clercq's opmerking dat de Haagse kerk die schudding misschien wel nodig heeft en uit Willem van

het houden van “zogenaamde Oefeningen” aan anderen dan genoemde personen en verklaart in art. 15 de overtreding van art. 14 “kerkelijk censurabel”.

³³¹ Notulen kerkeradsvergadering 22 Juli 1833.

³³² Brief aan Da Costa 19-12-1833.

³³³ Notulen van de kerkeradsvergadering te Scherpenzeel 20-1-1834.

³³⁴ Brief aan Da Costa 1-2-1834.

³³⁵ Brief aan Da Costa 15-6-1834; Notulen van de kerkeradsvergadering van 2-12-1834: “In deze vergadering werd gelezen het besluit van het Classicaal Bestuur waarbij A. Capadose zijn eis ontzegd werd, en de handelwijze van de Kerkeraad goedgekeurd”.

³³⁶ De stukken, die hierop betrekking hebben, moeten bewaard zijn geweest in het grote Kerkerads-archief in de Grote Kerk te Arnhem, hetwelk in 1944 door oorlogshandelingen totaal werd verwoest, Uit Capadose's brieven is het verdere verloop niet na te gaan.

³³⁷ Gewin, *t.a.p.*, blz. 93.

³³⁸ Brief aan H. J. Koenen 12-2-1833.

³³⁹ Brief aan De Clercq 5/7-1-1833.

Hogendorp's opmerking over Capadose's drijven en exclusivisme, is de vrees op te maken dat Capadose te veel ijver zou aan de dag leggen³⁴⁰.

Mei 1833 betrok Capadose een huis aan de Prinsegracht³⁴¹. Zich de sombere dagen van weleer herinnerende, toen hij bij zijn huwelijksaanzoek op zoveel tegenwerking stuitte, was zijn hart thans met grote dankbaarheid vervuld: "Toen ik voor 't eerst met vrouw en kinderen intrad, kwam mij voor de geest de ontzaglijkheid van de trouw van onze God, die mij nu vier jaren geleden juist op hetzelfde tijdstip in deze plaats bracht alleen om er mij nu met een geliefde vrouw en dierbaar kroost te doen wederkeren"³⁴². Hij had ondervonden, dat alle dingen mogelijk zijn degene die gelooft.

Toch viel het hem niet mee het zonder de broederlijke gemeenschap te stellen, die hij ook voor zijn fysiek welzijn onontbeerlijk achtte³⁴³. Het duurde echter niet lang, of hij had zijn kring gevonden. Reeds in Juli schreef hij aan Da Costa over bijeenkomsten met vrienden, ook bij hem thuis. In de Amsterdamse kring vond hij echter meer opgewektheid dan in de Haagse, "waar de vrienden meestal erg koel zijn"³⁴⁴. 9 Februari 1834 schreef hij aan De Clercq: "U kunt zich geen denkbeeld maken, hoe weinig tijd ik heb zonder iets bepaaldelijk aan de hand te hebben, maar bijzonder vanwege de menigvuldige aanloop, die ik heb van Gods volk, waarmede ik allergezegendste, en voor mijn ziel recht nuttige, gesprekken soms (niet altijd echter) mag hebben, zodat ik, buiten enige bepaaldelijke werkzaamheid gesteld zijnde, in gemoede geen vrijheid heb hen niet op te wachten. Ook de vrienden in onze kring komen ons nogal veel opzoeken". Capadose placht zijn vrienden op Donderdagavond te ontvangen³⁴⁵. Zowel bij hem als bij Groen van Prinsterer werden er „aangename réunies" gehouden³⁴⁶.

Tot de kring behoorden o.a.: de Hervormde predikant D. Molenaar, de anonieme schrijver van het in 1827 te Amsterdam uitgegeven "Adres aan al mijn Hervormde Geloofsgenoten", welk boekje zoveel stof heeft opgejaagd; de Waalse predikant J.C.I. Sécretan³⁴⁷, C.M. van der Kemp, J.W. Gefken, Willem en Dirk van Hogendorp en de weduwe D. Uyttenbogaart.

Het wilde Capadose in het eerst maar niet gelukken met G. Groen van Prinsterer op vertrouwelijke voet te komen. Hij schreef dat toe aan het feit, dat diens vader zo'n "geweldige haat" tegen hem koesterde³⁴⁸. Eerst toen de oude heer overleden was, zou ook bij de jonge Groen een "préjugé" zijn weggevallen³⁴⁹.

Dr. Kluit vestigt in haar boek de aandacht op een belangrijke tegenstelling tussen het Amsterdamse en het Haagse Réveil. Het laatste, eveneens rond 1820 begonnen, ontwikkelde zich meer kerkelijk. Men hield er niet van die vergaderingen, waarin een

³⁴⁰ Gewin, *t.a.p.*, blz. 93.

³⁴¹ Brief aan D. v. Hogendorp 28-1-1833: "Intussen zult u wellicht met verbazing vernemen dat ik in Den Haag op de Prinsegracht een huis gehuurd heb en onder de zegen van God, Die mijn weg aldaar kennelijk bestierd en voorspoedig gemaakt heeft, hetzelve met de mijne aanstaande Mei hoop te betrekken".

³⁴² Brief aan Da Costa 6-5-1833.

³⁴³ Brief aan Koenen 19-6-1833.

³⁴⁴ Brief aan Da Costa eind Augustus 1833.

³⁴⁵ Brieven aan Da Costa 7-4-1834; 9-5-1835; 9-6-1835; 22-12-1835.

³⁴⁶ Brief aan Da Costa 7-5-1834.

³⁴⁷ Van 1828 tot 1860 predikant bij de Waalse gemeente te 's-Gravenhage. Volgens W.P. Keijzer (*Vinet en Hollande*, Wageningen 1941, p. 173 note 1) wordt de naam geschreven: "Secretan" (zonder accent). Op de naamlijst van predikanten in de consistoriekamer van de Waalse kerk in Den Haag lezen wij echter: "Sécretan" (accent aigu op de eerste e). Sécretans handtekening in het huwelijksboek vertoont dezelfde schrijfwijze.

³⁴⁸ Brief aan De Clercq 24-7-1834.

³⁴⁹ Brief aan De Clercq 18-6-1838.

leek de leiding had “Die oefening gezelschappen waar een elk preken mag kunnen niet anders dan in scholen van hoogmoed, ijverzucht en veinzerij ontaarden”, schreef Dirk van Hogendorp aan Da Costa³⁵⁰. Dr. Kluit tekent hierbij aan: “Ook al zou deze afkeer van de oefeningen, toen zij zich in wat andere vorm begonnen te vertonen, afnemen, het Haagse Réveil zou zijn middelpunten niet zoeken in de particuliere huizen maar in de kerk. Er vormde zich een kring in de Nederlands Hervormde kerk rond Ds. Molenaar en één in de Wale-kerk, nadat daar in 1828 Ds. Sécretan zijn intree had gedaan”³⁵¹. De verhouding tussen de beide mannen vinden wij aldus getekend: “Molenaar was dus geworden de leider van de rechtzinnige partij. Zijn eenvoudige, recht op het doel afgaande, maar wel eens wat grove prediking, althans voor sommige oren, pakte velen. Er vormde zich om hem heen inderdaad een kring van opgewekt godsdienstig leven. Maar toch aan allen, die naar die opwekking zochten, kon hij niet voldoen. Molenaar had zijn complement nodig en sinds 1828 werd dat complement gevonden in de Waalse predikant, Ds. Secrétan”³⁵². “Molenaar en Secrétan stonden naast elkaar en werkten beiden als opwekkende krachten...”³⁵³.

Capadose kerkte vaak bij Molenaar, doch kon niet altijd diens preken waarderen. Hij achtte hem hoog als rechtzinnig predikant en hoorde van hem wel “zeer goede en krachtige preken”³⁵⁴, “zeer goede en echt praktische leerredenen”³⁵⁵, maar vond, dat hij “altoos zo gezwollen” was en “zo zelden een zondaarsgestalte en ootmoed” betoonde³⁵⁶. Eens schreef Capadose aan De Clercq: “Molenaar is Molenaar en blijft Molenaar, en zijn molen is naarmate de wind waait: hedenmorgen was er een liefelijke koelte, en wij hoorden hem met stichting over Ps. 63: 9. Toen maalde hij inderdaad koren, maar soms heeft hij meer van een houtmolenaar, en dan ga ik met zaagsel bestuifd weer naar huis”³⁵⁷.

Veel had Capadose op met Sécretan. Ten huize van De Clercq had hij in November 1828 kennis met hem gemaakt³⁵⁸. Het beviel Capadose toen niet uit de mond van Sécretan te vernemen, dat een afscheiding van de wereld niet nodig was, mits men maar innerlijk Christen bleef, omdat Christus toch ook naar bruiloftspartijen ging. Hij antwoordde daarop, dat een door Gods genade bekeerde zich niet met wereldse vermaken mag ophouden, wijl deze afleiden van het heil en daarom zondig zijn; dat de bruiloft door Christus bijgewoond een zaak van hoge betekenis was en Christus bij tollenaar en Farizeeër at om ook hun het Evangelie te verkondigen³⁵⁹. Toch dacht Capadose blijkens zijn schrijven aan De Clercq³⁶⁰ niet bepaald ongunstig over Sécretan: “Evenwel is hij niet zo kwaadaardig tegen de waarheid, als zo dikwerf bij den natuurlijke mens plaats heeft,... de goede man kent inderdaad de waarheid nog niet,...”. — Later vernam Capadose verblijdende tijdingen over de vooruitgang van

³⁵⁰ Kluit, *t.a.p.*, blz. 133.

³⁵¹ Kluit, *t.z.p.*

³⁵² Kluit, *t.a.p.*, blz. 142.

³⁵³ Kluit, *t.a.p.*, blz. 143.

³⁵⁴ Brief aan De Clercq 28-8-1833.

³⁵⁵ Brief aan De Clercq 9-2-1834.

³⁵⁶ Brief aan Da Costa 23-1-1834.

³⁵⁷ 2-6-1833.

³⁵⁸ Kluit, *t.a.p.*, blz. 143 vlg.

³⁵⁹ Vgl. Keijzer, *Vinet en Hollande*, p. 173 n. 1: “(Sécretan) a pris une part active à la vie religieuse de La Haye... Il nous semble probable que Secretan a propagé à La Haye certaines idées de son ami Vinet, qu’il estimait beaucoup. Il est plus souple, moins rigide quant au problème des rapports du chrétien avec le monde que les Capadose et les Dirk van Hogendorp. Il ne condamne pas tous les plaisirs terrestres. L’essentiel est d’être chrétien dans son for intérieur”.

³⁶⁰ 11-11-1828.

Sécretans prediking³⁶¹. Toen hij eenmaal in Den Haag woonde, hoorde hij van Sécretan nu eens een uitstekende³⁶², dan weer een “alleruitstekendste, het hart doordringende preek”³⁶³. In een brief aan De Clercq heette het eens: “Ik kan u niet zeggen met welk een kracht, met welk een onctie en hoe doordringend zijn taal was. Er was inderdaad iets buitengewoons in zijn staan, in zijn spreken, in zijn gelaat zelfs, en de gehele vergadering scheen als geschokt... Hij heeft de schrikkelijke geestelijke anatomie van ’t hart in al zijn details voorgesteld. Ik was, o! mijn lieve de Clercq, diep doordrongen en, dank zij God, diep beschaamd en vernederd”³⁶⁴. Opvallend voor Capadose en voor hem niet alleen was intussen “het ontzettend verschil, dat tussen de luchtige en losse toon van de conversatie van Sécretan heerst en de ernstige, plechtige wijze, waarop hij van de kansel spreekt”³⁶⁵.

De Haagse broeders hadden Capadose’s komst niet met vreugde tegemoet gezien, beducht als zij waren, dat hij door zijn te grote ijver onrust verwekken zou. Toen het echter meeviel, schreef Groen aan De Clercq, dat hij meer en meer geloofde, dat Capadose’s komst voor velen in Den Haag een zegen zou kunnen zijn³⁶⁶. En De Clercq had reeds 17 December 1832 aan Groen geschreven: “Misschien heeft de Kerk in Den Haag wel een kleine schudding nodig”³⁶⁷.

De ontheiliging van het Huis Gods

Het was “met ontroering des harten”, dat Capadose op 20 October 1834, de herdenkingsdag van zijn doop, in het Dagblad van 's-Gravenhage behalve de beschrijving van enige stormrampen ook een uitgebreid verslag las van een muziekfeest, op 16 en 17 October, terzelfder tijd dat de storm woedde, in de Grote of St. Jacobskerk te Den Haag gehouden.

Op de eerste avond van het feest waren ruim 4.000 personen uit alle oorden van het land aanwezig. Onder hen bevonden zich naast vele hoge autoriteiten en H.D. de Hertogin van Saksen-Weimar ook Z.M. de Koning, Z.K.H. de Prins van Oranje en diens oudste zoon. Op een versierd amphitheater in het koor van de kerk waren de 130 muzikanten gezeten, waaronder al de beste meesters van het Rijk, en de 240 à 250 zangers en zangeressen, waaronder velen van de aanzienlijkste standen. Het geheel stond onder leiding van de heet Lübeck, die voor deze gelegenheid een speciale ouverture had vervaardigd, welke van ’s mans grote bekwaamheden moest getuigen. Het feest werd besloten met het eerste gedeelte van het Oratorium “Die letzten Dinge” van L. Spohr.

De volgende avond was de opkomst nog groter. Wederom waren er de koninklijke gasten. Ongemene bijval vond het Oratorium “Das Ende des Gerechten” van Schicht, tweede gedeelte. Ditmaal werd het feest besloten met het Halleluja uit de Messias van Händel. Aan de heer Lübeck werd de grootste eer voor het welslagen van het feest toegekend. Er vond daarom vóór het einde een “plechtigheid” plaats, waarbij hem als huldeblijk namens alle medewerkers een prachtige gouden snuifdoos en een krans van eikebladeren werden aangeboden, terwijl de dames hem met bloemen bestrooiden.

³⁶¹ Brief aan De Clercq 23-2-1829.

³⁶² Brief aan Da Costa 6-5-1833.

³⁶³ Brief aan Da Costa (22?)-7-1833.

³⁶⁴ 2-8-1833. Capadose verheugde er zich bovendien over, dat Sécretan zijn bakkebaardjes had afgeschoren (Gewin, *t.a.p.*, blz. 170).

³⁶⁵ Brief aan De Clercq 28-8-1833.

³⁶⁶ Gewin, *t.a.p.*, blz. 93.

³⁶⁷ Kluit, *t.a.p.*, blz. 207; *Briefwisseling Groen*, I, blz. 642; vgl. boven, blz. 75.

Na dit alles gelezen te hebben stortte Capadose de verontwaardiging en droefheid van zijn licht ontvlambaar gemoed uit in een fel geschriftje “De ontheiliging van het Huis Gods”³⁶⁸. Mochten er dan al zijn, die zich met het feest ingenomen toonden, omdat zij het uit het oogpunt van “kunst alleen” of van “onschuldig en geoorloofd zingenot” beschouwden, Capadose, die als Christen het beoordeelde “uit ’t oogpunt van de vreze Gods”, kon er slechts een “*Godonterende ontheiliging van Zijn Heilige Naam, van Zijn Woord en van de plaats aan Zijn dienst gewijd*” in zien³⁶⁹.

De kerk is Gods huis en wordt door de Heere zelf een Huis des gebeds genoemd. Maar op het feest kon er niet gebeden worden, omdat de samenkomst niet gezegd kon worden tot eer van God te zijn.

In het huis van God pleegt de zondaar tegen de dienst van de *wereld* gewaarschuwd te worden, maar hier werd hij juist in zijn werelddienst gesterkt.

Gods heilige naam is genoemd om de *kunst* te dienen en derhalve op het schrikkelijkt misbruikt. De heiligste zaken uit Gods Woord zijn aan de muziek *dienstbaar* gemaakt. Geen gezamenlijk psalmgezing is de Heere opgezonden, maar een menigte van 4.000 hoorders heeft één enkele stem *aangehoord* van “een mens, een kind van ’t stof, een ellendig zondaar, op wiens bezoedelde lippen de woorden van de gezegende Godmens al zingende gelegd zijn: Ik ben ’t, de eerste en de laatste...” (Openb. 1 : 17c, 18). “In het huis Gods moet Hij, in Wiens naam men te zamen komt, begin, midden en einde zijn, en aan Hem alleen moet dan ook de Ere worden toegebracht, maar hier op ’t feest is men met de wereld begonnen, voortgegaan en geëindigd; aan zangers en zangeressen is eer en lof toegebracht en de orkestmeester is met een lauwerkrans bekroond” (Capadose verwijst hierbij naar Matth. 21: 13; Marc. 11: 16; 1 Kon. 8: 29). “Ziet! de bede- en dankdagen worden thans uit ’t huis Gods geweerd, en de zangers en speeltuigen nemen derzelve plaats in!” “Hoe zou zulk een vermengen van de heiligste zaken met ijdelheden, van Christus met Belial, van de dienst aan God en de dienst aan de wereld God niet mishagen, die *geestelijke dingen met geestelijke wil samengevoegd hebben* (1 Cor. 2: 13),...”³⁷⁰.

Capadose maakte de critiek van Newton³⁷¹ op de Messias van Händel tot de zijne: “één van die menigvuldige beschaafde vermaaklijkheden, welke het karakter van deze losbandige eeuw kenmerken”; “niet beter dan een *ontheiliging van Gods naam en waarheden en een hervatte kruisiging van Gods Zoon!*”³⁷². Hij achtte deze woorden volkomen van toepassing op de stukken, die op het feest ten gehore waren gebracht.

Wie waren er verantwoordelijk voor te stellen, dat de kerk “tot zulke hemel-tergende einden” was afgestaan? “O droevig verval van onze dagen! Men zegge niet, dat dit alleen van de Kerkvoogden afhangt, wien, bij uitsluiting van anderen, de zorg over de kerkgebouwen volgens de tegenwoordige ongoddelijke kerkverordening is toevertrouwd; dan had toch van de Wachters van Gods huis openlijk protest tegen dergelijke ontheiligingen moeten gedaan zijn, en de goede gemeente rechtstreeks en

³⁶⁸ A. Capadose, *De ontheiliging van het huis Gods, op den 16den en 17den October 1834, te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1834².

³⁶⁹ *Ontheiliging*, blz. 10 vlg.

³⁷⁰ *Ontheiliging*, blz. 15-18.

³⁷¹ 9 Juli 1827 had Capadose aan D. van Hogendorp geschreven, dat hij van de “Cardiphonia” van de godzalige schrijver Newton een soortgelijke zalving als van de psalmen in zijn beproevingen had ondergaan (John Newton, laatst predikant te Londen, *Cardiphonia of Taal van het hart. In gemeenzame brieven, meestal geschreven aan godvruchtige vrienden, ter hunner aanmoediging en besturing op den weg des geloof,- en der godsvrucht*. Uit het Engels vertaald door M. van Werkhoven 3 dln., Amsterdam 1828-29⁴).

³⁷² *Ontheiliging*, blz. 23.

onbewimpeld gewaarschuwd zijn geweest, dat zij zich zouden wachten aan deze feesten deel te nemen”³⁷³.

Maar de leraren hebben allen gezwezen, ja, “O! diep verval van onze dagen!” er zijn er zelfs geweest, die het feest hebben bijgewoond en dergelijke ergerlijke tonelen hebben toegejuicht! Van de “logenleraars en werelddienaars” was zulks te wachten, maar hoe zullen nu voortaan de ernstiggestemden de gemeente nog van de kansel kunnen waarschuwen tegen de vermenging van de dienst van de wereld en die van Christus?

Zondag tevoren, 12 October, werden in dezelfde kerk, *waar de tafel des Heren stond aangericht*, de voorbereidselen voor het feest reeds gezien. Dus nog geen week tevoren hadden diezelfde leraren de dood van de Gekruiste verkondigd! Men zij er bedroefd over, maar verwondert zich niet: “de Geest van God schijnt uit de kerk te willen gaan: de *schechina* heeft haar verlaten: de sleutel van de kennis is weggenomen en door de valse en Godslanderlijke leer... werd eerst de kerk geestelijk verontreinigd, nu schijnt de Heere haar over te geven om ook uitwendig ontheiligd te worden”³⁷⁴.

Intussen heeft er toch een indrukwekkende waarschuwing geklonken: beide avonden heeft een vreselijke storm, met onweer gepaard, het feest gestoord. Het was de stem van Gods toom, die sprak: “Ja, is die aankondiging niet plechtig van de Hemel gehoord? hebben de stenen van de tempel niet gesproken, nu zijn Wachters zwegen? hebben de binten en poorten van Gods huis op die avonden niet geschud en geraas gemaakt en zo er al aan de tempelwanden geen Vinger gezien werd als op het gastmaal van Belzazar, gehoord, gehoord is aldaar de vreselijke stem van God: de God der ere heeft gedonderd; en terwijl Zijn Huis tot een plaats van verlustiging, Zijn Woord tot een snarenspeel en wereldse vermaking ontheiligd werd, drong die onbedwingbare stem in de bulderende storm, door het sterk geluid van ’t bezet orkest van 130 instrumenten en 250 zangers en zangeressen, tot in ’t midden van de vergaderde feestgenoten door, als wilde Hij, die de Cederen van Libanon verbreekt, hen toeroepen: Mensenkinderen, wat doet u? Speelt u hier in mijn Huis *het laatste Oordeel; het einde aller dingen?* Eenmaal zal dat oordeel, eenmaal zal dat einde in waarheid komen; dan zullen ook deze avonden, aldus in mijn Heiligdom doorgebracht, in het gericht geoordeeld worden!”³⁷⁵.

Het boekje van Capadose werd gretig gekocht³⁷⁶. Toch was de reactie niet onverdeeld gunstig. Konden de Amsterdamse vrienden en broeders er allen mee instemmen, in Den Haag waren velen “razend boos”; tegen het geschrift werd zelfs “iets bloeddorstigs bij de mensen alhier in de conversatie openbaar”³⁷⁷.

Capadose had “zielesmart” geleden om het feit, dat zijn vriend Sécretan beide avonden op het “gruwelijke” feest was geweest, en dat terwijl hij hem na de eerste avond er zo ernstig over onderhouden had. In een slappe preek over Jesaja 52: 11, voor een ontzettende menigte gehouden, had Sécretan het feest vergoelijkt en onderscheid gemaakt tussen wezen en vorm. Toch was uit zijn preek ook gebleken, dat hij ging wankelen³⁷⁸. Door Capadose’s geschrift is hij “zonder twijfel van gevoelen veranderd”, doch hij kon niet de trap van zelfverloochening bereiken om dat ook ronduit van de kansel te verklaren, zoals Capadose zo gaarne had gezien. Hij

³⁷³ *Ontheiliging*, blz. 18.

³⁷⁴ *Ontheiliging*, blz. 25.

³⁷⁵ *Ontheiliging*, blz. 25 vlg.

³⁷⁶ Brief aan Da Costa 7-11-1834: “Het debiet is bijzonder: de dag zelve toen ’t *twee uren* van de pers kwam heeft Golverdinge over de 100 verkocht” (J. van Golverdinge was de uitgever). In een brief van 2-12-1834 aan Da Costa maakt Capadose reeds melding van een vierde druk.

³⁷⁷ Brief aan De Clercq 11-11-1834: “om mij van de expressie van W. Hogendorp te bedienen.”

³⁷⁸ Brief aan Da Costa 28-10-1834.

maakte tegenover deze slechts aanmerkingen op enige uitdrukkingen in het boekje, maar vond overigens “les argumentations parfaitement justes et plausibles”³⁷⁹.

Molenaar, die pas op plechtige wijze zijn vijftienvijftigjarig ambtsjubileum had gevierd³⁸⁰, en zijn “aanbidders” waren boos, omdat Capadose in zijn stukje had beweerd, dat geen van de leraren zich van de kansel *rechtstreeks* tegen het feest had verklaard. Men vond dat nogal krenkend voor Molenaar, die dat wel zou hebben gedaan. Capadose had echter vernomen, dat in de preek “slechts nietsbeduidende steken ter zijde en uitgezochte uitdrukkingen, die weinig om ’t lijf hadden”, waren voorgekomen en er menig woord tegen het oordelen en veroordelen in gezegd was. Maar Molenaar, die een “zwak man” was, moest zich niet het air geven van krachtig te zijn, vond Capadose³⁸¹. Toch verbaasde diens houding Capadose, toen deze hem een visite bracht: Molenaar sprak geen woord over de zaak en toonde zich als altijd vriendelijks³⁸². Achteraf bleken het dan ook meer de “Molenarianen” te zijn, die Capadose zijn “Ontheiliging” niet geheel vergeven konden. Diens Zondagavonden werden er zelfs minder door bezocht³⁸³.

Capadose’s schoonvader was zeer ontstemd; “zijne reflexien en toon de laatste maal, dat wij samen waren, hebben mij in de ziel bedroefd”, schreef Capadose aan De Clercq³⁸⁴.

Een bewijs van verbittering ontving Capadose in een anonieme brief, “één uit meerdere”, maar het werd hem gegeven voor de “ongelukkige schrijver” te bidden³⁸⁵.

De redactie van de “Nederlandsche Stemmen” plaatste zich aan de kant van Capadose. Zij had reeds geheel in diens geest haar afkeuring over het feest uitgesproken in het nummer van 25 October 1834, toen het boekje nog niet verschenen was, en daarbij o.a. gezegd: “De Nederlandsche Stemmen zullen hierin geen redeneringen over het jongst gehouden Muziekfeest treden. Zij wenschen alleen, wijzende op het woord van God, en op de gedachtenis van de Vaderen, te doen opmerken, hoe weinig een muziek, waarvan het doel zich bij zingenot en mensenroem bepaalt, met de bestemming overeenkomt van een plaats, toegewijd aan de verkondiging van een voor zondaars gekruisigde Heere! Gevaarlijk is de zielsbegoocheling van de muziek boven velen, juist om een schijnbaar Godsdienstig gevoel, dat zij soms verwekt en dat van de Godsdienst in *Geest en Waarheid* wel het allerverst verwijderd is”³⁸⁶.

Het nummer van 15 November 1834 recenseerde met instemming Capadose’s “Ontheiliging”. Gewezen werd op de ernst van de tijden en gewaarschuwd tegen lichtvaardigheid. De vermaning, die uit het boekje sprak, beluisteren wij ook in de slotwoorden van het artikel: “Bedenkt wat tot uw vrede dient! Zoekt de God van uw vaderen, eer de laatste vermaning in een lichtvaardig feestgedruis versmoort! Bij

³⁷⁹ Brief aan De Clercq 11-11-1834.

³⁸⁰ Ongedateerde brief aan Da Costa. Ds. Molenaar had 1 October 1809 in De Vuursche als zijn eerste gemeente zijn intrede gedaan (E.J.W. Posthumus Meyjes, *Hervormd ’s-Gravenhage in de negentiende eeuw. Kerkhistorische schetsen*, ’s-Gravenhage 1935, blz. 342).

³⁸¹ Brief aan Da Costa 3-11-1834.

³⁸² Brief aan De Clercq 11-11-1834.

³⁸³ Brieven aan De Clercq 11-11-1834; aan Koenen 15-11-1834; 12-1-1835; aan Da Costa 15-12-1834; 3-1-1835.

³⁸⁴ 14-1-1835.

³⁸⁵ Brief aan Da Costa 15-12-1834.

³⁸⁶ Blz. 4. “Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde- was een te Amsterdam sinds Mei 1834 uitgegeven week-, later maandblad, dat geredigeerd werd door I. da Costa, W. de Clercq, A.M.C. van Hall en H. J. Koenen en waarin de stukken als van de redactie in haar geheel uitgaande doorgaans anoniem verschenen (Kluit, *t.a.p.*, blz. 214 vlg.; J. Bosch, *Figuren en aspecten uit de eeuw der Afscheiding*, Goes 1952, blz. 57).

Christus is rust, vrede en zaligheid; doch Hij moet niet door de toverspiegel van de kunst, maar in waarheid gekend worden. Het behage God deze kennis aan velen te geven, en dan kan datgene, hetwelk tot diepe droefheid van de gelovigen gestrekt heeft, nog door de hand van die God, Die ook het kwade regeert, vruchten voor de eeuwigheid voortbrengen”³⁸⁷.

De Afscheiding

In 1834 was er nog een zaak, die Capadose's volle aandacht had en zijn gemoed schokte: de afscheiding met een groot aantal gemeenteleden van Hendrik de Cock, predikant te Ulrum, en Hendrik Peter Scholte, predikant te Doeveren, Genderen en Gansoijen, van de Nederlandse Hervormde Kerk, welk feit met zovele droeve verwickelingen en pijnlijke incidenten gepaard ging.

Er waren groepen in de kerk, die zich niet konden verenigen met de prediking, welke onder invloed van de tijdgeest afweek van de oude rechtzinnige leer, vervat in de drie Formulieren van Enigheid, en met het door Koning Willem I in 1816 aan de kerk opgelegde “Algemeen Reglement”, dat haar bond aan een organisatie, welke niet in overeenstemming met haar wezen werd geacht. Bij het eenvoudige kerkvolk was het misnoegen voornamelijk tegen de prediking gericht, terwijl in de meer ontwikkelde kringen niet alleen de prediking maar ook de kerkorde aan ernstige kritiek werd onderworpen.

Het ontbrak daarbij niet aan voortekenen van een ophanden zijnde scheiding van de volkskerk. Daar wij meer bepaald het oog hebben op de herleving van de zeventiende-eeuwse orthodoxie, voor welke men in sommige kringen een separatie geboden achtte om haar te bestendigen, kunnen wij het sectarisme van de Zwijndrechtse Nieuwlichters met hun bijbels-communistische idealen en van Jan Mazereeuw en zijn volgelingen, die zich aan chiliastische bespiegelingen overgaven, gevoeglijk buiten beschouwing laten. Echter niet het optreden van de oefenaar Johannes Willem Vijgeboom, die als de voorloper van de Afgescheidenen van 1834 en latere jaren geldt³⁸⁸. Capadose had weinig met hem op en sprak van “de eerste zaden bij Vijgeboom en anderen van een, ja zuiver dogmatisme, maar met een zichtbare tendence om de gruwzaamste liefdeloosheid en verdoemingszucht als het fundament aan te nemen van die Godsdienst, die ons leert, dat *ons geloof door de liefde moet werken* (Gal. 5 : 6)”³⁸⁹.

Een uitlating van Capadose uit het jaar 1830 was niet alleen typerend voor de houding, welke hij tegenover de scheiding, die toen nog te wachten stond, zou aannemen, maar ook voor de situatie, waarin de kerk verkeerde: “En principe ben ik geweldig tegen 't separatismus uit hoofde van verval, gelijk ik het noodzakelijk vind, zo er afval plaats heeft. De vraag komt nu hierop neer, is er afval van de leer? is de gelegenheid ontnomen aan een leraar om binnen de kerk zijn ambt getrouw waar te nemen in de volste zin van het woord zo ten opzichte van de tuchtoefening als van de zuivere verkondiging? Ik durf niet ten volle voor de ene of andere zijde beslissen, maar naar 't mij voorkomt, staat ons van die kant een droevige twist te wachten onder Gods volk in ons land”³⁹⁰.

³⁸⁷ Blz. 16.

³⁸⁸ J. Reitsma - J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 's-Gravenhage 1949⁵, blz. 440.

³⁸⁹ Brief aan D. v. Hogendorp 27-3-1824.

³⁹⁰ Brief aan De Clercq 16-5-1830.

Het kan hier de plaats niet zijn in bijzonderheden de ontwikkeling van de gebeurtenissen, welke tot de Afscheiding hebben geleid, na te gaan. Het is ons slechts te doen om de vraag, hoe Capadose op de gedragingen van de beide voormannen van dit kerkelijk separatisme, dat op een nieuwe kerkstichting uitliep, en hun tegenstanders reageerde.

Scholte, die in zijn jonge jaren de Zondagavonden van Da Costa had bezocht, was voor Capadose geen onbekende. Na zijn theologische studie te Leiden te hebben voltooid, werd hij in 1833 te Doeveren als predikant bevestigd. Hij gevoelde niet zo heel sterk de band met de Nederlandse Hervormde Kerk, daar hij al eens een kerkovergang had meegemaakt³⁹¹ en door zijn bekendheid met de kerkelijke toestanden in Zwitserland sympathie voor het denkbeeld van vrije kerken had opgevat³⁹². Hij zou zich later zelfs als een congregationalist doen kennen. Door de lectuur van De Cocks brochures was hij ertoe gebracht met zijn verdrukke ambtsbroeder in correspondentie te treden. Nadat deze door het Classicaal Bestuur van Middelstum was geschorst, zinspeelde hij in een schrijven van 9 Januari 1834 aan hem op een verbreking van de band met de “Synodale Hervormde Kerk” en de vorming van een afzonderlijke gemeente³⁹³.

Capadose maakte met De Cock kennis in de Meimaand van 1834, toen deze in gezelschap van de catechiseermeester P.R. de Wit uit Wildervank met een verzoekschrift van de Ulrumse kerkeraad naar Den Haag was gereisd om bij de Koning op audiëntie te gaan en bij deze gelegenheid hem een bezoek bracht. Capadose vond hem een gewichtig man, die hem zeer aan Ter Borg deed denken, doch niets van dat “zalvende” had³⁹⁴. “Hij is op een gruwelijke wijze behandeld. Met veel vrijmoedigheid en tevens met beradenheid heeft hij de Koning gesproken”³⁹⁵. Toch had Capadose iets op De Cock, hoewel deze zich nog niet had afgescheiden, tegen: “Ook mij bleef nog wel wat te verlangen bij de Cock, doch ik houd hem niet alleen voor een oprecht maar ook voor een geestelijk mens; dat bleek mij bijzonder in zijn treffend gebed:... Jammer is ’t dat de man door zijn schrijven of liever door zijn uitgeven... veel kwaad doet omdat daardoor de opgeruide geest van de geringere standen zeer wordt aangekweekt en al wat fatsoenlijk is, hoe ook met de zaak van de Cock eens stemmende, zich met dergelijke producten niet verenigen kan noch mag: ik verneem tot mijn smart dat er weer nieuwe brochures van die aard op handen zijn”³⁹⁶. Naar aanleiding van een brief van De Cock aan Van Hogendorp, Van der Kemp³⁹⁷, Molenaar en Capadose met copie van de uitgewisselde stukken en de finale afzetting

³⁹¹ Van huis uit Hersteld-Evangelisch-Luthers, was hij door openbare belijdenis tot de Ned. Herv. Kerk toegetreden.

³⁹² Vgl. W. Volger, *De Leer der Hervormde Kerk*, I (1816-1852), Franeker, 1946², blz. 116.

³⁹³ De kerkrechtelijke procedure tegen De Cock liep over de volgende besluiten: 19 December 1833 schorsing door het Classicaal Bestuur van Middelstum voor onbepaalde tijd met behoud van tractement; 1 April 1834 schorsing door het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen voor twee jaren met verlies van tractement; 29 Mei 1834 ontzetting uit zijn dienst als predikant door hetzelfde Prov. Kerkbestuur, welk besluit door de Synode in haar Julivergadering werd vervangen door schorsing voor twee jaren met verlies van tractement, waarop afzetting zou volgen, indien De Cock niet binnen een half jaar van berouw en leedwezen aan het Prov. Kerkbestuur blijk gaf.

13 October 1834 tekende De Cock met zijn kerkeraad de “Acte van Afscheiding of Wederkering”.

³⁹⁴ Brieven aan Da Costa 17-5-1834 en 3-6-1834.

³⁹⁵ Brief aan Da Costa 17-5-1834.

³⁹⁶ Brief aan Da Costa 3-6-1834.

³⁹⁷ C.M. van der Kemp, jurist en behorende tot de Haagse Réveilkring, stond afwijzend tegenover de Afscheiding, maar zou zich toch als verdediger van de rechtspositie van de Afscheidenen opwerpen in zijn *Beoordeling van het geschil over de maatregelen tegen de Afscheidenen*, 2 dln., Rotterdam 1837-38, zoals ook Groen van Prinsterer in zijn *De maatregelen tegen de Afscheidenen aan het*

schreef Capadose aan Da Costa: “Bij het Bestuur verregaande vijandschap, onrechtvaardige bejegening en schandelijk optreden, maar de stukken van de Cock zijn bedroevend van stijl, van omslag, van hevigheid en veroordelenden geest. Zijn brochures zijn ellendig”³⁹⁸. De Cock vroeg om raad en verkeerde in de veronderstelling, dat de broeders bereid zouden blijven de boetes te betalen, maar dat ging volgens Capadose niet.

Het optreden van Scholte te Ulrum in de Octoberdagen van 1834³⁹⁹ vond bij Capadose strenge afkeuring. Deze sprak van een ijver zonder verstand, een wild en woest te werk gaan. Scholte had niet tegen de weigering van de consulent in van de kerk gebruik mogen maken: wie erom vraagt, zal zich ook bij een weigering moeten neerleggen! Dan gedroeg De Cock zich beter. Scholte trad als een scheurmaker op. Hij had er geen reden toe, omdat in zijn gemeente het Woord zijn loop had. Capadose vreesde, dat degenen, die zich van de kerk afscheurden, zich met de Kohlbruggianen zouden verenigen “tot jammerlijke verwoesting van broederliefde en geloofsleven”⁴⁰⁰. Capadose was evenals Da Costa tegen afscheiding, maar wenste toch gematigd te zijn in zijn afkeuring, “omdat indien eens inderdaad al de thans erkende welgezinde en godzalige leraars zich bij deze voegden en dan het verfoeilijke juk van de waarheidvertrappende Synode met waardigheid en stevigheid zouden nederleggen en zich constitueeren niet als een afgescheiden gemeente maar als de Hervormde Kerk (casu posito) wat dan?”⁴⁰¹.

Toen Scholte na zijn schorsing in Den Haag kwam, waar hij bij Van Hogendorp logeerde, gaf Capadose hem onomwonden te kennen, dat de gronden en motieven van zijn afscheiding onvoldoende waren. Hij was tegen alle scheiding, die, van de mens uitgaande, volstrekt geen grond had in de Bijbel noch in de leiding van God met de kerk: “ik lees wel *Zij zullen u uit de Synagoge werpen* maar nergens gaat uit en scheidt u af”. Het zich afscheiden van een kerk, die haar belijdenis nog heeft, werd door Capadose veroordeeld. Met Malan stond het anders: deze kon niet een getrouw leraar blijven en zich houden aan de vijf punten, “die een nieuwe leer en dus een nieuwe kerk daargestelden”. Scholte daarentegen koos een weg van “schijnbare verdmkking om een pretext te hebben tot de lang reeds gewenste scheiding”⁴⁰².

Capadose oordeelde, dat bij Scholte bovendien de miskende afgod van het “Eigen Ik” een grote rol bij het afbreken van andere afgoden speelde. Hij maakte dezelfde vergelijking als Da Costa tussen De Cock en Scholte: “De Cock zijn zaak is, mag ik ’t zo uitdrukken, *morsiger*, maar zij is *geestelijk* reiner”⁴⁰³.

Het standpunt, dat Capadose tegenover de Afscheiding innam, stemde vrijwel overeen met dat van de “Nederlandsche Stemmen”, hetwelk wij aldus geformuleerd vinden:

staatsregt getoetst, Leiden 1837,

³⁹⁸ 15-6-1834.

³⁹⁹ Scholte was Donderdag 9 October 1834 onverwacht naar Ulrum gekomen. Vrijdagavond daarop preekte hij op verzoek van de kerkeraad, doch in weerwil van de weigering van de consulent om daar zijn goedkeuring aan te hechten, in de kerk. Toen het hem de Zondag daarop niet gelukte de kerk tot zijn beschikking te krijgen, preekte hij op het land van de pastorie.

⁴⁰⁰ Ongedateerde brief aan Da Costa.

⁴⁰¹ Brief aan Da Costa 28-10-1834.

⁴⁰² Brief aan Da Costa 7-11-1834. César Malan, predikant te Genève en één van de voormannen van het Zwitserse Réveil, had zich niet kunnen verenigen met het besluit van het predikantencollege te Genève, waarbij het verboden werd in de prediking over de vereniging van de beide naturen in Christus, de erfzonde, de predestinatie en dergelijke leerstellingen te spreken. Malan zag zich hierdoor in het prediken belet. Zonder echter met de Zwitserse Nationale Kerk te breken ging hij nu voor in de Eglise du Témoignage. Tenslotte werd hij in het kanton Genève uit zijn ambt onttzet. De raad van de stad verleende hem toen godsdienstvrijheid voor zijn kerk (Vgl. Kluit, *t.a.p.*, blz. 11-14).

⁴⁰³ Brief aan Da Costa 2-12-1834.

“Ofschoon ook het lichaam van onze Nederlandse Gereformeerde Kerk in openbare leer, bestuur, en tucht van haar oorspronkelijke belijdenis en bestemming ongetwijfeld is afgeweken, zo stelt deze afwijking, op zichzelf beschouwd, nog geenszins het kenmerk dáár van die *valse kerk*, waarvan men volgens art. 28 van onze Nederlandse Geloofsbelijdenis moet uitgaan, noch geeft zij naar Gods Woord de ware gelovigen, zonder naderbijkomende wenk en leiding van Boven, vrijheid om zich van de gemeenschap van die Kerk af te scheiden, en een nieuwe te vestigen”⁴⁰⁴.

Ten aanzien van de leer achtten de “Stemmen” het verval diep en de verbastering hartgrievend. Doch zolang binnen de bestaande kerk nog voorgangers en leden werden gevonden, die aan de waarheid in Christus getrouw bleven, was het niet nodig de gemeenschap van het geloof buiten haar te zoeken of opnieuw te vormen. In artikel 27 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis wordt herinnerd aan de zeventiende in Israël onder Achab, die hun knieën voor Baal niet hadden gebogen. Dezen hadden zich wel van de gemeenschap met Baäl maar niet van die met Israël afgezonderd. Men diende verder in het oog te houden, dat, waar de Geloofsbelijdenis (in artikel 29) de ware tegenover de valse kerk stelt, zij in haar dagen deze laatste benaming op de “Roomse of liever Pauselijke Antichristelijke geworden Kerk” toepaste, welke niet alleen de kenmerken van verderf en afval maar ook, hetgeen allesbeslissend was, dat van onherstelbaarheid, blijkens de bepalingen, uitspraken en anathema’s van het Concilie van Trente, openbaar vertoonde. “Geen scheiding of uitgang dus uit de bestaande Kerk, dan een zodanige, als ons door Gods Woord en in Zijn weg wordt aangewezen!” De apostelen en Christenen uit de Joden zijn zich als leden van de Joodse kerk blijven beschouwen, hoewel deze zich aan Messiasloochening en -moord had schuldig gemaakt, tot de verwoesting van stad en tempel, welke “voor die bedeling” haar einde betekende. “Zo was het ook later bij de gezegende Kerkhervorming. Luther beleed en streed binnen de Kerk; hij werd uitgezet; de Heere Zelf richtte eene nieuwe en gezuiverde kerkgemeenschap voor en door de Zijnen op. Een iegelijk dan blijve aan zijn plaatse, en verbeide den weg, het werk, de wenk van God!”⁴⁰⁵.

De “Stemmen” keurden, evenals Capadose, Scholte’s optreden te Ulrum en het zich haastig afscheiden van zijn gemeenten ernstig af. Zij droegen hem broederlijke genegenheid toe zowel om zijn persoon als om zijn zuivere en getrouwe evangelieprediking, maar konden zich niet anders dan tegen alle scheiding en uitgang verklaren, zolang het gewenste herstel nog binnen de kerk mogelijk was en “behalve het erkende verval geen nog nadere drangreden en leiding van Boven” zulk een stap gebod⁴⁰⁶.

Dit alles betekende echter nog niet, dat de “Stemmen” hun goedkeuring aan de synodale handelingen hechtten. Zij gevoelden “geen band van geestelijke eenheid” met het hoogste bestuurscollege van de kerk maar hadden wel de overtuiging, “dat het lichaam, tot hetwelk die Synode behoort, in weerwil van het onmiskenbare verval, nog was en bleef de Gereformeerde Kerk”, Zij gaven daarbij toe, dat de Synode zich veeleer als een staatkundig lichaam gedroeg door niet te willen antwoorden op “de aanvragen van verscheidene Leraars over het voortdurend bestaan van een verbindende geloofsbelijdenis in onze kerk”, waardoor zij meer en meer bewees, “dat zij haar bestaan en dat van de kerk als geheel en al onafhankelijk beschouwt van de waarheden, uit Gods woord in de Belijdenissen verrat”⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴ 15-11-1834, blz. 13.

⁴⁰⁵ 15-11-1834, blz. 14.

⁴⁰⁶ 6-12-1834, blz. 29; 3-1-1835, blz. 54.

⁴⁰⁷ 22-8-1835, blz. 99.

Ondanks kritiek wisten de “Stemmen” de scheiding ook positief te waarderen door in haar een teken van “leven te midden van een algemene versterving” te zien. “Ook zij draagt veelzins de blijken, dat zij in verband staat met die waarlijk geestelijke opwekking, die door geheel Europa, en ook in ons Vaderland, zich als het *zuurdesem van het Koninkrijk* verbreidt. Ook zij getuigt tegen de heersende afval”⁴⁰⁸.

En wat de straffe maatregelen van de regering tegen de Afgescheidenen als het opleggen van geldboeten en de inkwartiering van militairen betrof, daarin zagen de “Stemmen” “een soort van vervolging of gewetensdwang, die in openbare strijd is, niet alleen met die hoog opgevijzelde, maar weinig toegepaste beginselen van hedendaagse verlichting en verdraagzaamheid, waarvan men zoveel spreekt; maar zelfs met de inzichten van een door de ervaring voorgelicht verstand”. Voor wereldse en bepaald zondige doeleinden waren geregelde bijeenkomsten toegestaan, maar de belijders van de Gereformeerde leer werden wegens hun samenkomsten door de rechtbank vervolgd. Dat was een meten met twee maten. Weigerde men dan al de Afgescheidenen als niet behorende “tot een tijdens het uitvaardigen van de grondwet bestaande gezindheid”⁴⁰⁹ *bescherming*, men kon hun tenminste alle *vrijheid*, welke de rust van de staat niet bedreigde, verlenen⁴¹⁰.

In zijn “Ernstig en biddend woord”⁴¹¹ verklaarde Capadose zich in deze tijd tegen een “scheuring van”, maar voor een “geestelijke scheiding binnen de kerk”, namelijk die tussen de Gereformeerde en niet-Gereformeerde leraren, zoals wij straks in een ander verband nog nader willen bezien⁴¹². De Gereformeerde gezindte had immers op grond van de nimmer afgeschafte Formulieren van Enigheid nog haar erkende plaats in de kerk. “De enige, van wie men kan zeggen, dat hij om zijn gereformeerde overtuiging geweerd is, is Kohlbrugge. Zonder opgave van redenen had men hem de toelating tot de Ned. Herv. Kerk geweigerd. Maar, niettegenstaande die botte weigering, heeft hij zichzelf steeds als innerlijk tot de Hervormde Kerk behorende beschouwd. Wel een beschamend voorbeeld van trouw voor die velen, die moedwillig de oude Kerk verlieten!”⁴¹³.

Capadose was tegen de afscheiding, omdat hij de kerk nog niet als zo diep gezonken beschouwde, of zij zou zich met Gods hulp van haar dwalingen kunnen herstellen. Met groot misnoegen constateerde hij bovendien bij hen, die zo voor separatie ijverden, een geest van liefdeloosheid en veroordeling tegenover hen, die in de “valse kerk” waren gebleven. Op zijn gezelschap kreeg hij soms de scherpste verwijten van hen aan te horen, zodat hij het zelfs raadzaam vond de bijeenkomsten een poos te staken. Afkerig was hij bovendien van het geweld en de oproerigheid, waaraan sommigen onder hen zich te buiten gingen. Het optreden van de Synode vond hij

⁴⁰⁸ T.z.p.

⁴⁰⁹ Artikel 191 van de “Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden” van 1815 luidde: “Aan alle godsdienstige gezindheden in het Koninkrijk bestaande, wordt gelijke bescherming verleend.” De Afgescheidenen werden echter als een nog niet bij het uitvaardigen van de grondwet bestaande godsdienstige gezindheid beschouwd en konden daarom geen aanspraak op die gelijke bescherming maken.

⁴¹⁰ 22-8-1835, blz. 100.

⁴¹¹ A. Capadose, *Ernstig en biddend woord aan de getrouwe leeraren der Hervormde Kerk in Nederland, betreffende den tegenwoordigen toestand van de Kerk en derzelver synodaal bestuur*, Amsterdam 1835.

⁴¹² Zie beneden, blz. 242.

⁴¹³ Loos, *De theologie van Kohlbrugge*, Amsterdam 1948, blz. 32.

gruwelijk en verfoeilijk. Maar hij geloofde met Da Costa, dat de Heere met de scheiding iets bijzonders voorhad⁴¹⁴.

De maatregelen van de regering tegen de Afscheidenen stuitten hem tegen de borst. Met de “Stemmen” was hij verontwaardigd over de “gruwel van de verdrukking”⁴¹⁵. Hij noemde de jammerlijke vervolgingen, vreedzame burgers aangedaan, omdat zij God naar de inspraak van hun geweten wensten te dienen, onverstandig en ongoddelijk⁴¹⁶.

Hoewel Scholte zich door de toevloed van hoorders liet begoochelen en verblinden, zodat hij de zeilen al hoger en hoger op ging halen, ja zich als een halfgod liet vereren, bleef Capadose het contact met hem onderhouden. Hij bleef hem liefhebben, ook al vond hij in zijn optreden, geschriften en persoon iets, dat zijns inziens niet was overeen te brengen met “de kracht Gods die in zwakheid volbracht wordt”⁴¹⁷. In 1839 was hij op een Zondagmorgen eens onder zijn gehoor en vond hij in de preek veel, “dat geschikt was om de hoogmoed van de gescheiden gemeenten hoger op te zetten”. Taal en stijl waren vreselijk plat. Scholte had Capadose opgemerkt en hem laten verzoeken bij hem binnen te komen, hetgeen deze deed⁴¹⁸.

Veel verdriet deed het Capadose, dat ook A.M.C. van Hall, de halfbroer van de latere minister F.A. van Hall, met de Afscheiding meeding. Hij was op de Belgische veldtocht in 1831 onder invloed van de Dacostiaanse luitenant Dudok Bousquet tot bekering gekomen. Te Amsterdam teruggekeerd, sloot hij zich bij de Réveilkring aan. Bezoeken van de afgescheiden predikant H.J. Buddingh te Biggekerke deden hem en zijn vrouw Suze van Schermbeek 29 Juni 1836 tot separatie besluiten. Dit leidde tot een breuk met zijn broer, op wiens advocatenkantoor hij werkzaam was. Hij verliet Amsterdam om zich te 's-Gravenhage als advocaat te vestigen. Daar hield hij in zijn woning samenkomsten met de Afscheidenen. Inmiddels was hij ook uit de redactie van de “Stemmen”, waarin de samenwerking wegens gebrek aan eenstemmigheid niet meer wilde vlotten, getreden en zijn medewerking aan “De Reformatie”, het blad van Scholte, gaan verlenen. Voor de rechtbank toonde hij zich een van de bekwaamste verdedigers van de Afscheidenen⁴¹⁹.

Op een avond had Capadose Van Hall en J.W. van Gefken, die eveneens als advocaat in verschillende processen ten gunste van de Afscheidenen optrad, hoewel hij in de Afscheiding zelf “voorbarig mensenwerk en een zeer ongelukkige poging tot herstel van de kerk” zag⁴²⁰, met hun vrouwen bij zich thuis gevraagd. Van Hall en Gefken

⁴¹⁴ Brief van 18-7-1835 en enige ongedateerde brieven aan Da Costa. Over ergerlijke tonelen bij de afscheiding in Groningen en Friesland: brief aan De Clercq 31-10.1834.

⁴¹⁵ Brief aan Da Costa 9-5-1835.

⁴¹⁶ Brief aan Koenen 31-12-1836.

⁴¹⁷ Brief van 13-10-1836 en een ongedateerde brief aan Da Costa, waarin Capadose ook van een “onmiskkenbare helling naar Labadisterij” bij Scholte spreekt.

⁴¹⁸ Brief aan Da Costa 9-8-1839. In Juli 1836 had Scholte zijn domicilie van Gorinchem naar Utrecht verplaatst. 7 Juli 1838 werden in deze laatste stad door de Afscheiden gemeente twee huizen gekocht aan de Oostzijde van de Nieuwegracht tussen de Herenstraat en de Brigittenstraat, in één waarvan, vermoedelijk in Februari 1839, Scholte zijn intrek nam. Toen werd namelijk de koninklijke erkenning verkregen, waardoor de Afscheidenen voortaan ongehinderd konden bijeenkomen. Scholte bleef daar tot aan zijn vertrek naar Amerika in April 1847 wonen (Oud-Archief van de gemeente Utrecht).

⁴¹⁹ Over A.M.C. van Hall: *Nieuw Ned. Biogr. Wb.*, X, blz. 323 vlg.; J. Bosch, *Figuren en aspecten*, blz. 54-76; Kluit, *Réveil*, blz. 200 vlg.; 219-225 en passim. Pleidooien van Van Hall: *De vrijheid van godsdienst-oefeningen in Nederland, verdedigd*, Amsterdam 1835; *De vrijheid der Gereformeerde gemeenten in Nederland, verdedigd. Pleitrede uitgesproken in de terechtzitting van het Hoog Geregtschhof te 's-Gravenhage... den 10den October October 1836*, Amsterdam 1836.

⁴²⁰ Kluit, *Réveil*, blz. 220.

waren steeds vrienden geweest. Maar die avond ontstond er een woordentwist waarin Van Hall het zich niet afscheiden een zonde noemde en Gefken juist het tegenovergestelde beweerde⁴²¹. Capadose vond de geest van veroordeling, die Van Hall tegen al wat niet afgescheiden was bezielde, jammerlijk en droevig⁴²².

Van Hall, die een zwakke gezondheid had, overleed 15 Augustus 1838 op slechts dertigjarige leeftijd. Enkele maanden tevoren, 27 Mei, had Capadose aan Da Costa geschreven, dat hij Van Hall er akelig uit vond zien en zelfs vreesde, dat deze de winter niet meer zou halen.

Onvoldaanheid

Hoewel Capadose voor zichzelf wist, dat Den Haag hem door de Heere was aangewezen, heeft hij er zich blijkbaar de eerste jaren niet geheel en al thuis kunnen gevoelen. Hij miste er de sfeer, waarin hij geestelijk kon ademen. De Haag heeft hem, wat de vrienden betreft, teleurgesteld.

Onder de aanzienlijke stand vond hij het “allerellendigst” wat “de broederlijke liefde en daaruit voortspruitende gemeenschap” betrof. Verenigingen in de geest van Matth. 18: 20 vond hij er niet. Het stemde hem echter tot dankbaarheid, dat hij er zovelen, die arm naar de wereld maar rijk in Christus waren, mocht ontmoeten⁴²³. Overigens was het: “tweespalt, verdenken, veroordelen en vreemde leringen...: antinomianisme, valse profeten, bevindelijkheid buiten ’t Woord, historisch geloof, separatisme en rebel-lerende geest onder de naam van ijver...”⁴²⁴. Hij klaagde tegenover Da Costa: “Hoe gaarne zou ik ook een avond met de vrienden alhier aan ’t onderzoek van de Profeten doorbrengen, doch daar is hier niet aan te denken: ’t is over ’t algemeen hier zeer dor en dodig: wonderlijk in een stad, waar twee Predikanten met getrouwheid mogen ’t Woord verkondigen en vooral de één met bijzondere kracht en toenemende getrouwheid, ik bedoel Secretan, zulk een bedroevende dorheid... Ik spartel hier in deze dorre streek als een vis op ’t zand. Het is geen geringe beproeving geen weerklank te vinden of liever geen objecten aan wie een levendig bestaan behoefte is... U kent mij, ik hou zeer van samenzijn en dat is hier al zeer weinig”⁴²⁵.

Het houden van godsdienstige samenkomsten bij zich thuis begon bij Capadose op verschillende bezwaren te stuiten. Toen hij er echter mee wilde ophouden, bleef men er bij hem op aandringen ermee door te gaan⁴²⁶. Hij vond het b.v. een zeer moeilijk punt, wie hij al of niet moest toelaten. Er waren er, die er zo heel ellendig en armoedig uitzagen en dan bezorgde hem in verband met Jac. 2: 1-4 het aanwijzen van de plaatsen dikwijls een zware strijd. Toen hij er tenslotte toe kwam geen voorrang meer te laten gelden, werd hij ook genoodzaakt met de samenkomsten op te houden: “er kwam namelijk tussen beide een enigzins benauwde lucht en die van de meer gegoede klasse bleven daarom weg, het werd voor mijn lieve Jeane ook soms benauwd en toen is er bij mij de onaangenaamheden met de gescheidenen bijgekomen, en ziedaar hoe ’t bij mij is toegegaan”⁴²⁷. Wij lezen echter ook in een brief aan Da Costa, dat Capadose Woensdagavond de armen ontving⁴²⁸.

⁴²¹ Brief aan Da Costa 15-2-(vermoedelijk 1838).

⁴²² Brief aan Da Costa 5-1.1838.

⁴²³ Brief aan Koenen 28-9-1833.

⁴²⁴ Brief aan Da Costa 27-6-1835.

⁴²⁵ Brief aan Da Costa 16-10-1835.

⁴²⁶ Brieven aan Da Costa 9-5-1835; 9-6-1835.

⁴²⁷ Brief aan Da Costa 5-5-1836.

⁴²⁸ 13 Juni (jaar niet vermeld).

Capadose leed in deze tijd bovendien aan een onbeschrijfelijke innerlijke onvoldaanheid, waaraan hij zichzelf schuldig rekende. Hem voldeed niet meer “dat koffiedrinken en ochtendbezoeken en dat altijd wandelen”. Hij snakte naar enige bepaalde werkzaamheid. Hij stortte er bij Da Costa zijn hart over uit: “Ach! ik wil u dan ook niet ontveinzen, dat ik met schaamte en afschuw mijzelf aanschouw. O! ik verfoei mij, en krijg meer en meer te zien hoe ellendig, hoe nietig, hoe verwerpelijk maar tevens hoe zondig en schuldig ik ben. Maar moet ’t daarbij blijven? Moet ik *dit* schandelijke bestaan van een ledigganger en Godonterende broodeter voortzetten? vliegen mij de vlammen niet in ’t gezicht als ik lees: in ’t zweet uws aangezichts zult gij uw brood eten? en waaraan wordt mijn geloof als een levend geloof kenbaar? ik eet en drink en wandel en praat en ziedaar wat een leven des geloofs zal heten! Och! mijn da Costa, waarom dan dat rusteloos verlangen in mijn ziele om tot Eer van God te leven, terwijl ik inderdaad ieder jaar meer zink en als wegsmeelt!” Capadose voelde zich als een afgehouden tak wegwijnen, omdat hij zijn roeping: rondtrekkend evangelist te zijn, had miskend en voorbij laten gaan⁴²⁹.

Daar kwam nog bij, dat zijn kwaal verergerde. Hij voelde zich sinds lange tijd nauwelijks geheel vrij van astma, zodat hij zelden ’s morgens vóór tien uur beneden kon zijn en de ochtenddienst door zijn vrouw moest laten verrichten. Uit ging hij niet meer dan zo nu en dan met een koets⁴³⁰.

Het lijden maakte hem zo bedrukt, dat hij dacht weldra te zullen sterven. Reeds jaren geleden had hij met de mogelijkheid van een spoedige ontbinding rekening gehouden⁴³¹. Eenmaal getrouwd, koesterde hij het verlangen zijn kinderen tenminste nog groot te zien⁴³². Bang was hij niet, zijn geloof deed hem in de dood “een engel van de verlossing” zien, maar hij wenste slechts te blijven leven om iets toe te brengen tot de verheerlijking van Gods Naam en de bevordering van het geluk van zijn gezin⁴³³.

In het voorjaar van 1836 begon Capadose er ernstig over te denken in het buitenland, in een “droger, een meer geoxigeneerde luchtstreek”, herstel van gezondheid te zoeken. Niemand, die het niet ondervonden had, kon begrijpen, wat hij “fysiek maar ook in gevolge daarvan moraliter” leed door dat voortdurend maar benauwd en tot werkeloosheid gedoemd zijn. Als huisvader voelde hij zich verplicht om, *voor zoveel in hem was*, voor de verlenging van zijn levensdagen zorg te dragen. Het viel hem echter nog moeilijk twee zaken met elkaar te verenigen: *het lijdzaam wachten op de Heere en het gelovig handelen in de Here*⁴³⁴.

De vrienden en broeders waren van mening, dat Capadose het middel niet onbeproefd mocht laten, en de dokter zei: “Van de apotheek kunt u ’t niet meer wachten”⁴³⁵.

Zo nam Capadose zich dan voor tegen Augustus met zijn gezin naar Zwitserland te gaan. Hij was ervan overtuigd, en Jeane met hem,, dat dit in Gods weg was, ja dat hij er door God toe gedrongen en gedreven werd⁴³⁶. Zijn bedoeling was anderhalf jaar te blijven⁴³⁷.

⁴²⁹ Brief aan Da Costa 4-6-1836.

⁴³⁰ Brief aan Da Costa 21-2-1836.

⁴³¹ Brief aan D. v. Hogendorp 25-1-1826.

⁴³² Brief aan De Clercq 4-(5?)-1833.

⁴³³ Ongedateerde brief aan De Clercq.

⁴³⁴ Brief aan Da Costa 2-3-1836.

⁴³⁵ Brief aan Da Costa 1-4-1836.

⁴³⁶ Brief aan Da Costa 12-4-1836.

⁴³⁷ Brief aan Da Costa 17-5-1836.

Wel zag hij er tegenop het vaderland en zovele dierbare betrekkingen te verlaten⁴³⁸.

Zwitserland 1836-1837

In gezelschap van Jeane, de drie kinderen en een dienstbode werd de reis grotendeels per stoomboot van Rotterdam voorbij Nijmegen, Keulen en Coblenz gedaan. Het natuurschoon en de kastelen langs de Rijn wekten Capadose's bewondering⁴³⁹.

In een brief aan Van der Kemp⁴⁴⁰ maakt Capadose melding van enige ontmoetingen. Zo had hij een gesprek met de merkwaardige "abt Bautain", hoogleraar in de filosofie te Straatsburg⁴⁴¹. Te Bazel bezocht hij Johann Christoph Blumhardt, het hoofd van de Missionsgesellschaft aldaar. Maar Vinet trof hij niet thuis. Deze was bovendien door een ongesteldheid verhinderd Capadose in de avond een voorgenomen bezoek te brengen⁴⁴². In de hoofdkerk werd het graf van Erasmus met het lange Latijnse epitaphium, "onderschreven door Episcopus en nog twee Remonstrantse leraars", bezichtigd. Intussen had Petavel reeds zoveel ruchtbaarheid aan Capadose's ophanden zijnde aankomst gegeven, dat deze op de weg naar Neuchâtel meer dan eens van onbekenden te horen kreeg: "Seriez-vous donc par hasard Mr. Capadose?" Capadose's eerste indruk van Petavel was: "een allerliefste broeder, zacht van aard, zeer liefderijk en bij veel kennis een eenvoudigheid, die mij zeer trof."

Het gezin genoot de eerste weken gastvrijheid bij de vrienden Petavel, door wie het "als op de handen gedragen werd"⁴⁴³. Ook bij de andere vrienden was de ontvangst allerhartelijkst. De laatste dag van zijn verblijf te Neuchâtel dineerde Capadose bij de maire, die hem door de lectuur van "Le despotisme" en "Jehovah-Jesus"⁴⁴⁴ reeds liefhad, voordat hij hem had gezien.

Over Lausanne werd verder gereisd naar het romantische dorp Clarens aan het Meer van Genève, "het beroemde of beruchte Clarens van Rousseau", gelegen tussen Montreux en Vevey, waar hij bij de dames Chevallier zijn intrek nam⁴⁴⁵. Ook deze waren allervriendelijkst en zusters in de Heere. Sinds enige jaren werden er op verschillende plaatsen drie- of viermaal in de week godsdienstige samenkomsten gehouden, waarbij geen onderscheid tussen rijk en arm werd gemaakt. Capadose woonde zulk een oefening bij in de grote zaal op het kasteel Le Châtelard, waarbij de leraar, die "rechtzinnig en zalvend" was, voorging⁴⁴⁶.

Intussen was het met het kerkelijk en geestelijk leven in Zwitserland ook al niet zo goed gesteld⁴⁴⁷. In Neuchâtel hoorde Capadose op een Zondagmorgen een "ellendige preek", nog wel van iemand die de waarheid goed gezind was. Hoewel de preek 's middags veel beter was, vond Capadose er toch niet "veel leven en geprononceerdheid" in. "De toestand is hier over 't algemeen dodig: veel respect voor

⁴³⁸ Brief aan Groen van Prinsterer 2-6-1836.

⁴³⁹ Brief aan Da Costa 17-8-1836.

⁴⁴⁰ 24-9-1836.

⁴⁴¹ Over L. Bautain: *De Abt Bautain en de Joodsche bekeerlingen te Straatsburg (Stemmen en Beschouwingen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*, II (Nov. 1839 - Oct 1840), Amsterdam 1840, blz. 76-85). Het artikel is blijkens de inhoud door Da Costa geschreven. Capadose kwam de abt, door wie drie van zijn broeders naar het vlees tot bekering waren gekomen, de hand drukken. Zij waren het eens over "het enige waarachtige Fundament: de Godheid van onze Heere" (blz. 84 vlg.).

⁴⁴² Ook volgens Keijzer (Vinet en Hollande, p. 174 note 3) blijkt Capadose geen ontmoeting met Alexandre Vinet te hebben gehad.

⁴⁴³ Brief aan Da Costa 31-8-1836.

⁴⁴⁴ Brief aan Da Costa 19-9-1836; zie boven, blz. 29, 64; beneden, blz. 285 vlg.

⁴⁴⁵ Brieven aan Da Costa 28-6-1836; 19-9-1836.

⁴⁴⁶ Brief aan D. v. Hogendorp 8-10-1836.

⁴⁴⁷ Brief aan Koenen 20-6-1837.

de orde, voor de vrede, voor orthodoxie in een zekere mate, sterk tegen de scheiding, ook sterk tegen grove neologie”. Petavel had er veel mee te strijden. “De kring van de broeders is volmaakt met die te vergelijken, die jaren geleden in Amsterdam plaats had: vele gaan mee, vele maken zich illusies, maar er zijn ook dierbare zielen en onder jonge lieden vooral vindt men grote belangstelling”⁴⁴⁸.

Te Clarens stond het met de kerk wel beter dan in Holland, maar bij de leraars ontbrak het aan leven. Capadose hoorde van een “een allerellendigste preek”, van een ander wel weer twee goede preken, “doch niet met veel leven, niet zeer krachtig”⁴⁴⁹.

Op een uitstapje van vier dagen naar Genève dineerde Capadose bij J.H. Merle d’Aubigné, hoogleraar aan de theologische hogeschool van de Société évangélique. In de Oratoire hoorde hij van Prof. A.J.L. Galland een preek over Hebreëen 11: 1, die „nogal droog en zeer redenerend“ was en waar hij weinig aan had. Maar de catechisatie voor kinderen van Prof. L. Gaussen in de Oratoire was “heerlijk helder, eenvoudig, geestelijk en zalvend”. Gaussen bezat “een allerbijzonderst talent om met kinderen om te gaan en hen te leren”. In het kerkje van Ds. C. Malan te Pré l’Evêque hoorde Capadose een “zielverkwikkend woord”, Hij genoot ook zeer in de Bourg de Four, waar hij “in de drie tenten van de geliefde broeders” ter kerke was. Op een gebedssamenkomst in de Oratoire traden leraren van de drie gescheiden kerken op. Ook daar had Capadose het zeer goed. Hij vergeleek “het gebed van Merle met een stromend levend water, dat van Malan met een opgaande vuurvlam, dat van Gaussen met een neerdruppelende, zalvende, welriekende olie”⁴⁵⁰.

Capadose onderging de weldadige invloed van het Zwitserse klimaat. Hij voelde zich veel beter dan in Holland, hetgeen weer gunstig werkte op zijn geestesgesteldheid⁴⁵¹.

Grote zorg begon hem echter de toestand van zijn vrouw te baren, die in haar zwangerschap zich niet zoals anders in zulke omstandigheden gevoelde. Zij klaagde over benauwdheid en was veelal treurig gestemd. Daarbij kwam, dat zij verschillende geriefelijkheden, die zij in Holland had, miste en het en pension zijn haar op den duur tegenstond. Omdat straks de woonruimte wel helemaal te klein zou zijn, huurde Capadose tegen matige prijs een huis met dertien zeer goed gemeubileerde kamers te La Tour de Peilz, een klein stadje op tien minuten van Vevey, dat hij dan tegen Maart hoopte te betrekken. De omgang met de dames Chevallier was overigens zeer hartelijk. Ook werden er evenals in Den Haag op Zondagsavond samenkomsten met Schriftlezing en gebed gehouden⁴⁵².

Mevrouw Capadose bleef sukkelend. In haar neerslachtigheid gevoelde zij dubbel de scheiding van het lieve vaderland. De winter was zeer stil en het dorp Clarens doods. Capadose hoopte, dat het beter zou worden, wanneer hij 1 Maart met zijn gezin zijn

⁴⁴⁸ Brief aan Da Costa 31-8-1836.

⁴⁴⁹ Brief aan Da Costa 19-9-1836.

⁴⁵⁰ Brief aan De Clercq 19-10-1836.

Naast de Nationale Kerk ontstond in 1817 te Genève de “Eglise du Bourg de Four” (naar een kwartier in het centrum van Genève genoemd), die in 1849 werd verenigd met de in 1820 door César Malan gestichte “Eglise du Témoignage”. Uitgaande van de “Société évangélique” werd er de theologische school gesticht, waaraan Merle d’Aubigné, Gaussen en Galland les gaven. De “Oratoire” was een bijbehorende kerk, die aan 1.000 toehoorders plaats bood (J. N. Bakhuizen van den Brink en J. Lindeboom, *Handboek der Kerkgeschiedenis*, II, 's-Gravenhage 1946², blz. 295 vlg.; Kluit *t.a.p.*, blz. 13-16).

⁴⁵¹ Brief aan Da Costa 26-12-1836.

⁴⁵² Brief aan Da Costa 26-12-1836.

intrek in de woning te La Tour de Peilz nam⁴⁵³ Hij verlangde zeer naar dat ogenblik. Te Vevey zou hij bovendien vele broeders ontmoeten⁴⁵⁴.

Doch 20 Maart 1837 schreef Capadose uit Clarens aan Da Costa: “Mijn dierbare Jeane is zeer ernstig ziek”, en 6 April d.a.v. dat zij overleden was: “O! hoe zalig is ’t volk, dat het geklank hoort, zij wandelen in ’t licht van Gods aangezicht! dat geklank hoort mijn dierbare, ja zij heft zelf aan en ’t lied van het Lam is haar juichtoon”. In dezelfde brief sprak hij ook van de God van genade en liefde, Die hem vertroostte. Hem wachtte de 7de April nog een “zwarte post”; “tegen 3 uren ga ik de dierbare panden op haar legerstede nederleggen waar zij rusten zullen totdat de bazuin zal gehoord worden”⁴⁵⁵.

Aan D. v. Hogendorp schreef Capadose: “De boom is met de vrucht in het paradijs van God”⁴⁵⁶. Toen hij de laatste morgen met zijn vrouw over haar heengaan sprak, zei ze met een klare en heldere stem: “O! welk een hemelse blijdschap vervult mijn ziel, weldra zal ik dan bij Jezus zijn”. Er volgde een hartbrekend gebed: zij verlangde naar de ontbinding, maar wenste tegelijk zo vurig “nog bij mij en de schapen die ons zo gelukkig maakten te mogen blijven”⁴⁵⁷. Zij was de laatste dag van haar leven maar gedurig bezig met de tekst: “wat Ik nu doe, weet gij niet, maar gij zult het namaals verstaan”⁴⁵⁸. ’s Morgens had zij van Ester, haar oudste, tegen twee uur van Hendrik afscheid genomen en gezegd: “Och! Wat heb ik gelukkige dagen met die dierbare kinderen doorgebracht”. Zij bad daarop: “Och! Heere Jezus, breek U dan de banden” Toen zij ’s avonds laat de kleine Isaïc nog eens kuste; zei ze, dat ze tevreden was⁴⁵⁹.

Door de ziekte van Mevrouw Capadose was de verhuizing uitgesteld. Capadose kon nu alleen met zijn drie kinderen in La Tour gaan wonen. De komst van zijn schoonzuster Keetje was hem een onuitsprekelijke weldaad⁴⁶⁰.

Capadose had zich nog de laatste Oudejaarsavond, toen hij met zijn vrouw, die zo bedrukt kon zijn, de wegen van God besprak, zeer gelukkig gevoeld haar ook eens blijmoedig te zien: “Och! een hemel ging mij op...” In haar dagboek had zij aangetekend: “De slotsom van alles was: Geloofd zij God met diepst ontzag”⁴⁶¹.

De smart drukte Capadose diep temeer. Aan Da Costa schreef hij, dat hij reikhalzend naar zijn eigen dag des doods zou uitzien, indien er geen drie lievelingen aan zijn vaderlijke zorgen waren toevertrouwd. Hij had trouwens het gevoel, dat zijn zwerven op aarde niet zo lang meer zou duren en hij dus spoedig zijn “onvergetelijke, overdierbare Jeane” zou volgen⁴⁶².

Desondanks bleef hij in het leven belangstellen. Zijn brieven leggen daar getuigenis van af. Met Keetje sprak hij zeer afkeurend over de “Laatsmanse richting”⁴⁶³. Vriendschap onderhield hij met Ds. Rochat, een predikant van de Afgescheidenen in Zwitserland, bij wie hij gaarne ter kerk ging⁴⁶⁴. Meer dan eens hield hij een

⁴⁵³ Brieven aan De Clercq 6-1-1837; aan D. v. Hogendorp 14-1-1837; aan Da Costa 11-2-1837.

⁴⁵⁴ Brief aan D. v. Hogendorp 14-1-1837.

⁴⁵⁵ Brief aan De Clercq 3-4-1837 vermeldt 3 April als datum van overlijden.

⁴⁵⁶ 18-4-1837.

⁴⁵⁷ Brief aan De Clercq 18-4-1837.

⁴⁵⁸ Brief aan Da Costa 24-11-1845. De tekst is Joh. 13: 7.

⁴⁵⁹ Brief aan D. v. Hogendorp 3-5-1837.

⁴⁶⁰ Brief aan D. v. Hogendorp 3-5-1837. Keetje was een zuster van Mevrouw Capadose.

⁴⁶¹ Brief aan D. v. Hogendorp 3-5-1837; ook brief aan Da Costa 5-1-1838.

⁴⁶² Brief aan Da Costa 13-5-1837.

⁴⁶³ Brief aan Da Costa 11-6-1837. Keetje was een aanhangster van de Laatsmanse richting (beneden, blz. 307-309).

⁴⁶⁴ Brieven aan Da Costa 19-11-1836; 10-5-1837; 13-6-1837. Ten overvloede neem ik uit een particulier schrijven van Prof. Henri Meylan te Lausanne aan Daniel von Allmen te Neuchâtel, over

eenvoudige “voorstelling” in de Oratoire om de predikant te vervangen. Ook bij andere gelegenheden verkondigde hij het Evangelie en had dan meestal een talrijk gehoor⁴⁶⁵.

Zeer teleurgesteld voelde Capadose zich in Ds. Sécrotan, die, in Zwitserland vertoevende, hem één en andermaal ontmoette, maar dan nauwelijks met hem over het verlies van zijn Jeane sprak. Zo levendig als zijn hoofd was, zo koud scheen zijn hart. De ongevoeligheid of althans weinige hartelijkheid van deze vriend heeft Capadose verbaasd en bedroefd⁴⁶⁶.

In September 1837 keerde Capadose naar het vaderland terug. Hij had zijn schoonvader verzocht naar een huis in Den Haag voor hem om te zien, dat hij dan 1 November hoopte te betrekken⁴⁶⁷. Het was eerst zijn bedoeling niet bij het naderen van het winterseizoen Zwitserland te verlaten, maar Keetje kon wegens de ernstige ziekte van haar jongste zuster niet langer blijven⁴⁶⁸.

Terugkeer in Den Haag

Capadose kwam 3 October met zijn gezin te Amsterdam aan om daar enige weken te blijven⁴⁶⁹. Vaak was hij met Da Costa samen, die zich in deze dagen meer dan ooit nauw met hem verbonden gevoelde⁴⁷⁰.

In Den Haag had Capadose het in het begin zeer moeilijk⁴⁷¹. Zolang Keetje bij hem was, ging het nog, maar na haar vertrek gevoelde hij zich eerst recht weduwnaar. Geholpen door Estertje, maakte hij 's morgens voor de kinderen, die bijzonder lief voor hem waren, het ontbijt gereed⁴⁷². Tegenover Da Costa klaagde hij over zijn lichaams- en zielesmart. Hij meende zelfs, dat zijn ogen door het wenen begonnen te verzwakken; de oogranden waren soms als uitgebeten. Hij wist evenwel: “Maar eenmaal zal 't zijn een zalig uitgekreten en afgewist de traan in zielesmart geweend, Als Jezus dierbre hand mij in Zijn Woning neemt.” Er waren ogenblikken, dat hij zich door God getroost, ja zichzelf met zijn kruis door Jezus gedragen voelde⁴⁷³.

Auguste Rochat over: “Son histoire est étroitement liée celle du Réveil vaudois et de la première dissidence. Auguste Rochat était pasteur à Bière, lorsqu’il démissionna de ses fonctions et sortit du clergé national, 22 janvier 1824, à la suite de l’arrêté du conseil d’état contre les “mômiers”, qui sera transformé bientôt en loi, la loi du 20 mai. Il se fixa à Rolle, où il devint bientôt le pasteur de la petite communauté dissidente, c’est là qu’il est mort en 1847.”

Mededeling van het overlijden van Ds. A. Rochat in *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*, I, 1847, blz. 664. “Overdenkingen van het achttiende hoofdstuk van Genesis, uit het Frans van Rochat, medegedeeld door Dr. A. Capadose” in *De Vereeniging*, V, VI.

⁴⁶⁵ Brieven aan Van der Kemp 2-8-1837; aan D. v. Hogendorp 29-8-1837; aan Da Costa 1-9-1837.

⁴⁶⁶ Brieven aan Da Costa 13-5-1837; 13-6-1837.

⁴⁶⁷ Brieven aan Da Costa 19-7-1837; 1-9-1837.

⁴⁶⁸ Brief aan Van der Kemp 2-8-1837.

⁴⁶⁹ Brief aan Da Costa 1-9-1837; van Da Costa aan De Clercq 4-10-1837.

⁴⁷⁰ Brieven van Da Costa aan De Clercq 4-10-1837; 7-10-1837; 10-10-1837; 20-10-1837; 24-10-1837; 12-11-1837.

⁴⁷¹ Daar Capadose's brieven in de eerste jaren sinds 1837 van een verhuizing geen gewag maken, zullen wij, afgaande op de gegevens van de volkstelling 1840 en het bevolkingsregister 1845 (Gemeente-archief van 's-Gravenhage), met tamelijke zekerheid kunnen vaststellen, welke woning Capadose betrok. Wij vinden aangegeven: Lange Beestenmarkt 324. Het huis is afgebroken, maar bevond zich ongeveer op de plaats, waar men thans de nummers 111, 111A en 113A tegenover een in later jaren gebouwde Gereformeerde kerk aantreft.

⁴⁷² Brief aan Da Costa 28-11-1837.

⁴⁷³ Brief aan Da Costa 2-3-1838.

Na enkele weken hervatte hij, uit innerlijke drang en herhaaldelijk daartoe verzocht, zijn Bijbeloefeningen op Zondagavond bij zich thuis⁴⁷⁴.

Van nu aan zien wij Capadose ook in toenemende mate naar buiten optreden. Het Reveil legde zich gaandeweg meer in organisatorisch verband toe op evangelisatie- en christelijk-filantropische arbeid. Capadose nam daar ijverig aan deel. Zijn tweede periode in Den Haag werd gekenmerkt door een levendige activiteit op het terrein van de inwendige zending. Wij denken hierbij bepaaldelijk aan zijn Zondagsschool, zijn evangelisatie onder Israël en zijn Nederlandse Evangelisch-Protestantse Vereniging, takken van arbeid, die, evenals zijn optreden in de kerk, een afzonderlijke behandeling in dit boek vereisen⁴⁷⁵.

Meer op zichzelf staat een poging om door middel van georganiseerd huisbezoek in de naaste omgeving zending te drijven: “En sedert ik enige maanden een Innere Mission in ’t klein hier heb ingesteld, waarin achttien godzalige arbeidslieden van tijd tot tijd geheel geldeloos en met een bijzondere geestdrift en liefde werkzaam zijn om de huizen van de armen te bezoeken, schijnt het zeer aan te wakkeren. Ook heb ik in ons gezelschap, waar zij mij sedert een paar jaar president gemaakt hebben, alle zeer eenvoudige ambachtsmannen, waarmede ik om de 14 dagen (als ik gezond ben) een avond doorbreng in het hofje van onze Groen, een gewezen R.K. als Evangelist aangesteld die met kennelijke zegen Gods werkt en inderdaad ontbiedingen krijgt bij goede gezeten burgers om over God en Zijn waarheid te spreken”⁴⁷⁶.

Capadose was verder lid van het genootschap ter bevordering van de afschaffing van de slavernij in de Westindische koloniën⁴⁷⁷. Ook bezocht hij de vergaderingen van de “Christelijke Vrienden” te Amsterdam⁴⁷⁸. Op onderwijsgebied schijnt hij zich weinig te hebben bewogen. Wel deed hij zich evenals Groen als een voorstander van gezindheidsscholen kennen⁴⁷⁹.

Tweede huwelijk

Geen vaste werkkring hebbende, kon Capadose zich veel met zijn kinderen bezighouden en met hulp van dienstpersoneel zijn huishouding regelen. Maar in een brief van 21 December 1837 bedankte hij de vrienden Da Costa voor hun “dienst en medewerking” die tot aanneming van een juffrouw voor de huishouding hadden geleid, aan wie hij met een gerust hart de verzorging kon overlaten. Wel kostte het hem heel wat aan “Juffrouw Abrahamsz” alle sleutels, die sedert de dood van zijn onvergetelijke Jeane in geen andere handen waren geweest, toe te vertrouwen⁴⁸⁰.

Juffrouw Abrahamsz beantwoordde aan de verwachtingen, zo zelfs, dat Capadose zeer tevreden over haar was. 27 Mei 1838 schreef hij aan Da Costa over haar zuster Kootje, die drie dagen bij hem gelogeed was geweest en die hij een “heel lief meisje” vond. Met haar, Hendrika Jacoba Abrahams, geboren 18 October 1811 te Alphen als dochter van Kornelis Abrahamsz en Anna Zwart, zou Capadose een tweede huwelijk aangaan. 15 October 1838 schreef hij aan Da Costa: “De uitzichten van weer een

⁴⁷⁴ Brief aan Da Costa 21-12-1837.

⁴⁷⁵ Men zie beneden de hoofdstukken III en IV.

⁴⁷⁶ Brief aan Da Costa 12-2-1852.

⁴⁷⁷ Brieven aan Da Costa 7/9-2-1842; 13-4-1842.

⁴⁷⁸ De in de jaren 1845-54 te Amsterdam gehouden lente- en herfstbijeenkomsten van aanhangers van het Réveil. Het initiatief was van Ds. O.G. Heldring uitgegaan. De eerste vergadering werd 26 Augustus 1845 ten huize van J.L. Gregory Pierson aan de Singel te Amsterdam gehouden en door Groen van Prinsterer geleid.

⁴⁷⁹ Brief aan Elout 25-7-1854. Voor Capadose’s bezwaar tegen de neutrale staatsschool: *Des Christens wettelijke strijd*, blz. 63 vlg.

⁴⁸⁰ Brief aan Da Costa 12-3-1838.

huisvaderlijk leven en huiselijk geluk, Deo volente, te mogen genieten en uit die smartvolle en beklemd toestand gered te worden, waaronder ik een geruime tijd gezucht heb, verheugt mij zeer.” Op Kootjes verjaardag had de verloving plaats⁴⁸¹. Het huwelijk werd 7 Februari 1839 te Den Haag gesloten en door Ds. Sécretan in de Waalse Kerk ingezegend. Hoewel Kootjes vader, die weduwnaar was, als makelaar te Amsterdam woonde, had Capadose ervan afgezien in deze stad te trouwen, omdat zijn schoonouders Van der Houven daar bezwaar tegen maakten. Een bruiloft werd er niet gehouden, slechts een eenvoudige maaltijd de aanwezige familie aangeboden⁴⁸². Het is Capadose echter niet mogelijk geweest zich in zijn tweede verlovingstijd geheel en al blij te gevoelen. Hij was vervuld met een “vermengd gevoel van *grote vreugde en diepe weemoed tevens*”⁴⁸³. Ook voelde hij “een kwalijk verborgen zucht naar de ontbinding en bevrijding van ’t lichaam dezes doods omdat er een nog zondige ziel in leeft” in zich⁴⁸⁴. Onophoudelijk was hij bezig met de gedachte des doods, “de ziczucht zelfs daarna opzende”⁴⁸⁵. In zijn bruidsdagen sukkelde hij erg met zijn gezondheid en wederom vervulden hem de doodsgedachten, “maar niet zonder vreugde, want daar zal *rust* zijn in de schoot van onze Heere”⁴⁸⁶. De weemoedsstemming, Capadose van nature eigen, sprak ook uit de volgende woorden, enige weken na zijn huwelijksdag neergeschreven: “Zeker het geluk dat ik met mijn beminnelijke vrouw en kinderen aanvankelijk geniet, de tedere liefdevolle zorg die zij ook voor de dierbare kinders heeft binden mij aan ’t leven, maar ik voedde des niettemin de hoop dat als ’t ogenblik daar zal zijn, de Heere ook die banden zal los maken en ik met blijdschap zal kunnen de verlossing van ’t lichaam dezes doods tegemoet gaan. Zelfs de overtuiging, die levendig is, van Gods weg gevolgd te hebben, door mijn lievelingen onder de moederlijke verzorging van Kootje achter te laten, zal mij met veel meer kalmte dat uur doen tegemoet zien komen”⁴⁸⁷. Kootje deed haar best een echte moeder voor de kinderen te zijn en slaagde daarin. Met liefde en zachtheid wist zij ze te leiden. Wanneer haar man ziek was, nam zij de lessen voor hem waar⁴⁸⁸. De kinderen hechtten zich zeer aan haar⁴⁸⁹.

Gezins- en familielevens

In 1847 verhuisde Capadose van de Lange Beestenmarkt naar de Paviljoensgracht, waar hij een door hemzelf gekochte woning betrok. Hij schreef bij deze gelegenheid aan Da Costa: “Het enig plekje dat ik tot hiertoe op aarde bezat in eigendom was die spelonk van Machpela, die ik van de kinderen van Helvetia gekocht heb om mijn dode te begraven, die mij zo dierbaar was en nu mag ik een grote bezitting met een voor mijn hart even dierbare en tedergeliefde vrouw en zorgende moeder van mijn kinderen betrekken.” Hij wenste zeer, dat zijn huis een Bethel zou worden⁴⁹⁰. In 1858 kocht hij het tweede huis aan de Bezuidenhout en bleef daar verder wonen⁴⁹¹.

⁴⁸¹ Brief aan Da Costa 15-10-1838.

⁴⁸² Brief aan Da Costa 23(26?)-12-1838.

⁴⁸³ Brief aan Da Costa 10-12-1838.

⁴⁸⁴ Brief aan Da Costa 10-11-1838.

⁴⁸⁵ Brief aan Da Costa 30-1-1839.

⁴⁸⁶ Brief aan Da Costa 6-2-1839.

⁴⁸⁷ Brief aan Da Costa 26-3-1839.

⁴⁸⁸ Brief aan Da Costa 31-12-1841.

⁴⁸⁹ Brieven aan De Clercq 18-3-1839; 17/20-10-1840; 4-12-1841.

⁴⁹⁰ Brief aan Da Costa 5-5-1847; men zie verder brief aan Da Costa 27-3-1847 en aan Koenen 22-5-1847. Het bevolkingsregister 1849-1859 vermeldt als adres: Paviljoensgracht 136. Op de plaats, waar het huis heeft gestaan, is thans het bedrijf van B. van Mentz N.V., dat het huisnummer 20 heeft, gevestigd.

⁴⁹¹ Brieven aan Da Costa 28-6-1858; 4-10-1858; 12-10-1858; 1910-1858; aan Koenen 16-3-1860.

Met de gezondheid bleef het tobben. Van de pokken, die hij in 1839 in zeer lichte graad kreeg, genas Capadose⁴⁹², maar zijn astma verergerde. Op advies van Prof. Nasse vertrok hij in Augustus 1841 voor acht weken met zijn gezin naar Wiesbaden om te trachten daar genezing te vinden⁴⁹³. Iedere morgen dronk hij, de eerste dagen niet zonder moeite, op zijn nuchtere maag vijf à zes grote bierglazen bronwater; om de andere dag nam hij een bad. Hij vond hier inderdaad baat bij, want attaques bleven uit en hij voelde zelfs niet meer de minste kramp. Ook genoot hij zeer van de omgeving. Van Koblenz uit besteeg hij met zijn vrouw in een calèche de Ehrenbreitstein, vanwaar zij van een schitterend vergezicht genoten. Hij woonde verder met veel genoegen te Frankfort een reunie van dertig getrouwe leraren en enige gemeenteleden - een "Brüder Verein" bij, waar hij o.a. Bonnet leerde kennen⁴⁹⁴.

De kuur scheen de eerste weken sinds de terugkeer in Holland wel geslaagd; niettegenstaande het ruwe weer bleven hevige accessen tenminste uit⁴⁹⁵. Doch maanden later schreef Capadose aan Da Costa: "Ik kan u niet zeggen, hoe ik geweest ben: tien uren achtereen bijna ademloos, zodat 't koude zweet mij langs 't aangezicht afgonsde"⁴⁹⁶. Hij vond het vreselijk vochtige van het Hollandse klimaat moordend voor zijn gezondheid en was ervan overtuigd, dat het zijn leven verkortte. Wanneer zijn innig dierbare vrienden en broeders hem niet hadden gebonden, zou hij niet ongaarne het land hebben verlaten. Ook was hij met diepe zorg over Nederlands toekomst vervuld. Veel hield hij van Schotland om het karakter en de godsvrucht van zijn bevolking en zijn bloeiend geestelijk leven. Wanneer dat land nu eens wat zuidelijker had gelegen, had hij er best wel eens bij wijze van proef voor een jaar willen wonen⁴⁹⁷.

Capadose hield zich in zijn gezin veel met zijn kinderen bezig. De eerste jaren gaf hij hun zelf les, later nam hij, vooral met het oog op de vakken, die op de Latijnse school werden onderwezen, een huisonderwijzer in dienst⁴⁹⁸. Met een zekere humor schrijft hij over de gang van het gezinsleven; in de tijd van de voorjaars schoonmaak: "Ook wij zijn redelijk wel; de verkoudheid van de kindertjes is veel beter, maar de ijselijke drukte in huis door de grote schoonmaak doet mij 't hoofd suizebollen en nauwelijks verlaat ik 't kleine hoekje in het logeerkamertje dat ik mij gereserveerd heb in die algemene opstand, of daar vliegen om mij heen als roofvogels een partij schoorsteenvegers, behangers, kachelruimers en wat niet al! Het zal met nadruk morgen een

Volgens het bevolkingsregister 1859-1879 Bezuidenhout 422. Ook dit huis is afgebroken; het stond op de plaats, waar men thans Bezuidenhout 3 heeft.

⁴⁹² Brieven aan Van der Kemp 9-10-1839; 12-12-1839; aan Elout 16-12-1839. In het gezicht waren de pokken niet het meest, maar het grootst. Dr. Gunning tekent "de oude Dr. Capadose" als "een kleine man, van de pokken geschonden" (Dr. J.H. Gunning J.Hz. (1858-1940), *Herinneringen uit mijn leven*. Uitgegeven en bewerkt door A. Brom Jr, Amsterdam z.j., blz. 39).

⁴⁹³ Brieven aan Da Costa 27-5-1841; 20-7-1841; 26-8-1841; 9-10-1841; aan Koenen 10-11-1841.

⁴⁹⁴ Brieven aan Elout 24-8-1841; 17-9-1841; aan Van der Kemp 30-8-1841. L. Bonnet was, toen hij zijn "De eenheid des geestes door den band des vredes" schreef (vgl. beneden, blz. 198 noot 6), predikant te Frankfort aan de Main. Op de réunie werd er gediscussieerd over de "prediking aan de geesten in de gevangenis" (1 Petrus 3 : 19, 20). In een lang gesprek verdedigde Capadose tegenover Groen en Gefken in afwijking van de verklaring van de kanttkenaars de letterlijke zin van deze woorden (Ongedateerde brief aan Da Costa; zie veder beneden blz. 355).

⁴⁹⁵ Brief aan Da Costa 25.11-1841.

⁴⁹⁶ Brief aan Da Costa 29-8-1842.

⁴⁹⁷ Brief aan Da Costa 14-9-1842.

⁴⁹⁸ Brieven aan Da Costa 4-3-1840; 30-9-1840; 11-10-1840; 12-1-1844; 28-4-1845; 28-5-1845; 27-7-1845; 11-8-1845; 1-10-1845; 14-9-1846.

sabbath zijn, als wanneer een halt komt tot na het feest”⁴⁹⁹; bij een andere gelegenheid: “Vergeef dit slordig schrift, maar ’t is kunst en vliegwerk, zoals ik deze heb geschreven, daar mijn beste Hendrik op mijn rug zit en mij heen en weer doet schudden als een door felle storm bewogen populierboom”⁵⁰⁰.

Over Esthertje heeft Capadose vaak ingezeten. Het kind heeft in haar kleuterjaren met beugeltjes moeten lopen⁵⁰¹. Later viel het eens van een trap met vijftien treden, hetgeen wonder boven wonder goed afliep⁵⁰². Bij het opgroeien maakte zij een zwakke en kwijnende indruk, doordat zij aan atrophie in de bovenleden leed; ook had zij eens een grote open wond in de rug maar op haar vijftiende verjaardag was zij er sinds lang recht goed aan toe⁵⁰³.

Isaïc was vlijtig en knap in het leren, maar ook hoogmoedig en soms erg driftig, hetgeen Capadose krachtig tegenging, omdat hij daar in zijn eigen kinderjaren de noodlottige gevolgen van gezien had. Hendrik daarentegen was levendig, los, beweeglijk, niet zo leerzaam en minder intelligent dan zijn broer, maar wel gevoelig, lief en “zeer genereus”, want hij kon geen onrecht zien en nam het voor zijn zuster op, wanneer zij door Isaïc werd geplaagd. Esther paste zeer braaf op, had een goed, maar geen buitengewoon verstand en een gevoelig, liefdevol en zorgzaam hart⁵⁰⁴.

Een zware slag trof het gezin, toen de oudste zoon Hendrik op ruim-twaalfjarige leeftijd stierf. Capadose vond hem er in de zomer van 1844 zwak en bleek uitzien⁵⁰⁵. In het voorjaar van 1845 werd zijn toestand zeer ernstig. Isak gaf in een brief aan zijn peetoom Da Costa⁵⁰⁶ een aandoenlijke beschrijving van Hendriks lijden: hij had het soms doodsbenuwd en gaf kommen vol op, maar wist in ’s Heeren wil te berusten. Capadose deed het overlijdensbericht aan Da Costa vergezeld gaan van een vers, opgedragen “Aan onze geliefde Zoon Isaïc”, dat niet alleen van diepe smart, maar ook van ontvangen troost getuigde:

““Dag Isaac, ween toch niet: ik sterf, maar ben gelukkig.
’k Ga tot de Heer”. Ziedaar wat onze Hendrik sprak,
Toen reeds het kille zweet zijn aangezicht bedekte
En de aanblik van de dood de draad zijns levens brak!”⁵⁰⁷

Capadose heeft daarna het ziekbed van zijn jongen en zijn bereidheid en verlangen om bij de Heer te zijn beschreven in “Het sterfbed van een twaalfjarig kind”⁵⁰⁸.

De ontstane leegte werd echter weldra gevuld door een pleegkind, Jan Willem, een zoontje van Chevallier, dat bij zijn geboorte zijn moeder verloor. Capadose en zijn

⁴⁹⁹ Brief aan Da Costa 17-4-1835.

⁵⁰⁰ Brief aan De Clercq 14-1-1836.

⁵⁰¹ Brief aan Da Costa 6-11-1833.

⁵⁰² Brief aan Da Costa 28-6-1839.

⁵⁰³ Brieven aan Da Costa 31-12-1839; 7-2-1842; 13-9-1845.

⁵⁰⁴ Brief aan Da Costa 7-5-1840.

⁵⁰⁵ Brief aan Da Costa 10-6-1844.

⁵⁰⁶ 24-3-1845.

⁵⁰⁷ Brief aan Da Costa 25-3-1845 (Er volgen nog drie coupletten). *Da Costa's Komplete Dichtwerken*, III, Haarlem 1863, blz. 26 vlg.:

“Gedachten bij het graf van de twaalfjarige Hendrik Christiaan Capadose, 28 Maart 1845.

De kleinen gaan ons voor in ’t koninkrijk des Heeren;

Door kindren wil ons God Zijn diepe wegen leeren!”

⁵⁰⁸ A. Capadose, *Het sterfbed van een twaalfjarig kind*, ’s-Gravenhage 1845. Bij de titel is een onderschrift: “Gaaf henen, Uw zoon leeft. Joh. 4: 50.”

vrouw namen volgaarne de verzorging van het kind op zich en hechtten er zich zeer aan⁵⁰⁹. Hoe blij zij ermee waren, vinden we treffend in de volgende woorden uitgedrukt: “Mijn interieur is zo geheel veranderd, hier een Hanoveraan als huisgenoot dagelijks aan onze dis, daar een zuigeling steeds op de armen of op de schoot van mijn lieve vrouw, die het niet *zelf* moeder zijn schijnt te vergeten in de blijdschap die de verzorging en de ontwikkeling van ’t lief kindje haar verwekt: en onze twee lievelingen. O! het is niet mogelijk een eigen broertje meer tedere liefde en aankleving te bewijzen als zij doen. Och! ik mag soms, veelgeliefde Broeder, ook tranen van dank in stilte storten bij het zo zichtbaar ontwaren dat de zegen van de Heere in ons huis is!”⁵¹⁰.

Maar de verhouding tussen Capadose en Chevallier werd vertroebeld, blijkbaar door “kwaadsprekerij en laster”⁵¹¹. Capadose, die zich van niets bewust was en gaarne een mogelijk misverstand uit de weg zou hebben geruimd, ging daar zeer gebukt onder. Doch het allerergste vond hij nog, dat hij Jan Willem, na ruim vijf jaar voor hem te hebben gezorgd, moest afstaan. Het kind was bij zijn vader gelogeed, toen deze Capadose de “verpletterende” tijding zond besloten te hebben het voorgoed bij zich te houden. Capadose dacht er niet aan Chevallier het recht op zijn kind te betwisten, maar vond een dergelijke handelwijze toch wel zeer grievend en verzuchtte in één van zijn brieven: “God beware deze broeder, die ons biddend medelijden zeer behoeft. U weet wat dit kind voor ons allen maar vooral voor mijn beste vrouw was! Zij is zeer bedroefd en wij mengen dikwerf onze tranen, maar Boven en over de bergen en wolken leeft onze God, Die het alles bestuurt”⁵¹². Jan Willem was een opgeruimd en vrolijk kereltje en had soms alleraardigste invallen. Hij scheen er zelf ook verdrietig onder niet meer bij zijn pleegouders te zijn, want in Haarlem gelogeed, barstte hij bij een huisdienst ineens in tranen uit. Om zijn vrouw afleiding te bezorgen ging Capadose dagelijks wat met haar uit, maar telkens kwam het gesprek weer op hetzelfde onderwerp⁵¹³.

Capadose’s gezin werd in 1846 andermaal uitgebreid door de komst van een tweede pleegzoon, Auguste, een frisse gezonde knaap van twaalf jaar, één van de negen kinderen van de Zwitserse predikant Victor Millet, die met zijn gezin in behoeftige omstandigheden was geraakt. Met Isaïc kon de jongen het weldra goed vinden⁵¹⁴. Voor de studie bleek hij geen aanleg te hebben, waarom hij later op een “winkel” ging om zich voor “horlogeriemaker” te bekwamen⁵¹⁵. In April 1851 werd hij door Ds. Sécretan als lidmaat bevestigd, hoewel Capadose, die hem een brave en goede jongen, maar de ijdelheid zelf vond, hem er nog niet rijp voor achtte. Capadose bleef hem daarom ’s morgens bij zijn “zielsbelangen” bepalen⁵¹⁶. Auguste nam voor hem als ’t ware de plaats van Hendrik in. Als laatste van de kinderen trad hij in 1859 in het huwelijk. Capadose miste hem toen zeer in huis⁵¹⁷.

⁵⁰⁹ Brieven aan Da Costa 28-4-1845; 12-5-1845.

⁵¹⁰ Brief aan Da Costa 28-5-1845. De Hannoveraan was een huisonderwijzer, de heer Damman, door Capadose sinds kort aangesteld.

⁵¹¹ Fragment van een brief aan Da Costa. Men zie verder brieven aan Da Costa 5-9-1849; 8-9-1849; 14-3-1850; 20-7-1850; 19-10-1850.

⁵¹² Brief aan Elout 28-8-1850.

⁵¹³ Brief aan Da Costa 30 Aug. z.j.

⁵¹⁴ Brieven aan Da Costa 17-4-1846; 27-7-1846; Mevr. Capadose aan Mevr. Da Costa 4-9-1846.

⁵¹⁵ Brieven aan Da Costa 14-9-1846; 20-7-1850; aan L. W. Bilderdijk 20-7-184...?

⁵¹⁶ Brief aan Da Costa 15-4-1851.

⁵¹⁷ Brief aan Da Costa 14-7-1859.

Uit Capadose's brieven vernemen wij verder geen uitingen van bezorgdheid over Esthers gezondheid meer. 4 October 1850 deed zij bij Ds Sécetan belijdenis⁵¹⁸. 18 November 1857, de dag, waarop het achtentwintig jaar was geleden, dat haar vader voor de eerste maal in het huwelijk trad, trouwde zij met Hendrik Carel Bervoets, beroepen predikant te Kootwijk. Da Costa en zijn vrouw waren voor het diner, dat Capadose bij zich thuis gaf, uitgenodigd⁵¹⁹. Het vertrek van het jonge paar bezorgde Capadose twee "geweldige ogenblikken": hij vond Esthers kamertje leeg en kon niet meer, zoals hij gewoon was, in de huisdienst bij het uitspreken van de zegen zijn hand op haar "dierbaar hoofd" leggen⁵²⁰. 29 November 1857 werd Bervoets door Ds. J. Moll van 's-Gravenhage in het ambt bevestigd⁵²¹. Capadose's brieven uit deze tijd wekken de indruk, dat zijn dochter en schoonzoon in Kootwijk een zeer gelukkige tijd hebben gehad.

Bervoets heeft na Kootwijk nog zeven andere gemeenten gediend: Hengelo (G.), Ridderkerk, Hattem, Zwolle, Utrecht, Kage en Veenendaal⁵²². Capadose was met zijn preken nogal ingenomen. Uit Hengelo schreef hij eens aan Elout: "ik mocht intussen gisteren twee zeer goede preken horen, één over Elia op de Karmel en één over de 13de Zondag, waarin B. met veel getrouwheid en ernst de talrijke toehoorders geen kaf maar koren uit de voorraadschuur van God gegeven heeft"⁵²³. Helemaal zonder aanmerking kwam Bervoets er toch ook niet af. Na te Zwolle een "zeer goede (evenwel vergeestelijkende) preek" over Jesaja 54 van hem te hebben gehoord, liet Capadose zich tegenover Elout aldus uit: "zeer getrouw in de leer maar ook hier weer een stroom van woorden uitgegoten als door stoomkracht zodat ik wel vrezen moet, het meer over zijn hoorders dan in dezelve zal zijn gegaan. Ik kan u niet zeggen, hoe mij die vreselijke agitatie vermoeit"⁵²⁴. Verder geeft de "Provinciale Overijsselse en Zwolse Courant" van 18 December 1867 enige indruk van Bervoets herderlijk werk. Zij schreef ter gelegenheid van zijn afscheid, hij was naar Utrecht beroepen uit een drietal, waarop o.a. Dr. A.W. Bronsveld van Charlois voorkwam: "Het vertrek van Ds. Bervoets wordt door velen in de gemeente zeer betreurd. Hij had een aantal vrienden, en bovendien had hij, gedurende zijn verblijf te Zwolle, zich de hoogachting van hen, die een andere richting waren toegedaan, weten te verwerven. Hij vinde die vriendschap en hoogachting in zijne nieuwe gemeente te Utrecht in even ruime mate weder."

Bervoets is niet oud geworden. In 1833 te 's-Gravenhage geboren, overleed hij reeds in 1881 te Veenendaal; Esther in 1896 te Utrecht. De genealogische tabel in "Noble Families" vermeldt geen kinderen.

Over Isaïc schreef Capadose eens in een ongedateerde brief aan Da Costa: "Hij is een aardige, altijd vrolijke en nogal leerzame jongen." Dat hij intellectueel begaafd was, blijkt wel hieruit, dat hij op zijn dertiende jaar glansrijk slaagde voor de tweede klas

⁵¹⁸ Brief aan Da Costa 5-10-1850.

⁵¹⁹ Brief aan Da Costa 27-10-1857.

⁵²⁰ Brief aan Da Costa 19-11-1857.

⁵²¹ Noch Capadose in zijn brief van 15 December 1857 aan Da Costa, noch de kerkeraadsnotulen van Kootwijk maken melding van de standplaats van Ds. Moll. Volgens een inlichting van het Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage kan deze niemand anders zijn geweest dan Ds. Jan Moll Jacobzn., die toen te 's-Gravenhage stond.

⁵²² G. van der Zee, *Schetsen uit het Kerkelijk verleden van Ridderkerk*, hst. XL (Plakboek artikelenreeks in *De Overmaassche*, later "De Combinatie" geheten).

⁵²³ Brief aan Elout 11-8-1862.

⁵²⁴ Brief aan Elout 27-6-1865.

van de Latijnse school⁵²⁵ en later te Leiden bij Prof. C.G. Cobet een examen *summa cum laude* aflegde⁵²⁶. Zijn brieven uit zijn kinderjaren, 1840 en daarna, aan zijn peetoom Da Costa munten uit door een net en stijlvol handschrift en verzorgde taal. Hij moest nog elf jaar worden, toen hij hem eens bedankte voor de toezending van de “Rudimenta der Griekse taal door Kappeyne van de Coppello”⁵²⁷. Maar ook hij heeft nogal eens met zijn gezondheid getobd. In Januari 1845 was zijn toestand zo ernstig, dat voor zijn leven werd gevreesd; in later jaren gaf hij bij het hoesten wel bloed op⁵²⁸. In Mei 1852 deed Isaïc belijdenis bij Ds. Sécretan, waarbij Singendonck als ouderling fungeerde⁵²⁹, en in September van hetzelfde jaar vertrok hij naar Leiden om in de rechten te studeren⁵³⁰. Hij had het er zeer naar zijn zin en gaf zijn ouders geen reden tot ongerustheid over zijn gedrag. Mevrouw Capadose schreef over hem aan de familie Da Costa: “de Heer heeft hem nogal tact gegeven... o hij geeft mij zulk een aangename blijde verwachting omdat hij zozeer oprecht is en niet zal zeggen amen als het van binnen geen ja is, ’t is ook geen meeloper, wat hij doet mag navraag velen en hij geeft gaarne reden”⁵³¹. Hij kwam iedere Zaterdag thuis en vertrok dan weer Zondagavond per nachtdiligence. Hij ging veel om met een “knappe, zedelijke en lieve jongen”, van wie Capadose het jammer vond, dat hij een discipel van Ds. Timmers Verhoeven⁵³² en de Groningse richting toegedaan was. Het speet Capadose ook, dat zijn Isaïc en de student Dirk van Hogendorp weinig met elkaar sympathiseerden⁵³³.

Isaïc verloofde zich met Anna Geertruida van Hoytema⁵³⁴. Met zijn ouders eens op een buitenlandse reis, kon hij het niet uithouden zo lang van haar gescheiden te zijn en keerde hij halverwege, te Brussel zijnde, terug. Capadose schreef aan Da Costa: “Ik heb gedacht dat hij meer kracht op zijn geest zou hebben, maar Amor, Amor”⁵³⁵. Isaïc trouwde in 1857. Uit het huwelijk werden twee zoons en zeven dochters, van welke laatste er twee zeer jong ontsliepen, geboren⁵³⁶.

Isaïc is een tijdlang ambtenaar aan het ministerie van koloniën geweest⁵³⁷. Hij was bevriend met Groen van Prinsterer en diens medestrijder voor de verbreiding van de

⁵²⁵ Brieven aan Da Costa 20-7-1847; 2-9-1847.

⁵²⁶ Ongedateerde brief aan Elout.

⁵²⁷ Isaïc Capadose aan Da Costa 12-3-1845.

⁵²⁸ Brieven aan Da Costa Jan. 1845; Juni 1852; Sept.-Oct. 1858.

⁵²⁹ Brief aan Da Costa 7-5-1852; Isaïc Capadose aan Da Costa 31-7-1852.

⁵³⁰ Brieven aan Da Costa 15-9-1852; 21-9-1852.

⁵³¹ 19-10-1852.

⁵³² Dr. H.P. Timmers Verhoeven was van 1837 tot 1854 predikant te 's-Gravenhage, daarna (1 Januari 1854) secretaris van de Alg. Synode der Ned. Herv. Kerk (Posthumus Meyjes, *t.a.p.*, blz. 32 noot 27).

⁵³³ Brief aan Da Costa 26-11-1852. Over deze Dirk van Hogendorp: B. de Gaay Fortman, *Leven en sterven van Dirk Graaf van Hogendorp* (1833-1857), overdruk *Stemmen des Tijds*, 1940. Zie beneden, blz. 111.

⁵³⁴ Genealogische tabel in *Noble Families*: “Anna Gertruida, dau. of Dominicus van Hoytema, Secretary-General of Finance at The Hague, Knight of the Order of the Netherlands Lion, Commander of the Order of Medjedie, and of Georgette Melville Gertruida van Angelbeek. b. Amsterdam 24 Jan. 1834. d. Albury 16 Apr. 1906.”

⁵³⁵ Brief aan Da Costa 2-7-1855. In deze brief maakt Capadose ook melding van zijn ontmoeting met de Belgische predikanten Anet, Van Maasdijk en Panchaud.

⁵³⁶ Brief aan Elout 24-8-1873; genealogische tabel in *Noble Families*. De oudste, Abraham, en de jongste, Antonius Everdinus, waren de twee zoons. De zoon van de laatste, James Isaac Geoffrey Capadose, geboren in 1925 en wonende te Hampstead, schreef mij 14 Mei 1952: “It may interest you to know that I am a great-grandson of Dr. Abraham Capadose and only male descendant bearing the name still alive.”

⁵³⁷ J.H. Gunning J.Hz., *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en Werken*, III, Rotterdam z.j., blz. 827 noot 1: “(Mr. Iz. Capadose) was jurist en ambtenaar aan het ministerie van koloniën. In 1867 werd hij Evangelist van de *Apostolische Gemeente*, later co-adjutor der *Apostelen* in Engeland.” Zie ook H.J.

antirevolutionaire beginselen en de bevordering van het christelijk nationaal onderwijs. Hij was er voor om als antirevolutionairen een geheel eigen weg te gaan zonder hetzij met de liberalen hetzij met de conservatieven te transigeren. “Liever nog dan een Ultramontaan, op wie we bij de herziening van de onderwijswet zouden kunnen rekenen”⁵³⁸. Verder heet het: “Ik verlang *niet*: Christelijk onderwijs van staatswege, maar *wel*, als einddoel: geen onderwijs & opvoeding door de staat, tenzij waar particuliere krachten tekort schieten”⁵³⁹. Ten aanzien van Indië verklaarde hij zich tegen het “uitzuigingsstelsel, waaronder die miljoenen inlanders zuchten”, welke hij een “vloek voor Nederland en in strijd met alle beginselen van het Christendom” achtte⁵⁴⁰. In het kerkelijke trok hem het ethisch-irenische standpunt meer dan het confessionele. Met mannen als Gunning, aan wie hij zich, naar hijzelf verklaarde, voor zijn hoogste belangen zo oneindig veel verplicht rekende, en Van der Bruggen had hij veel op⁵⁴¹. Hij schreef: “Op zijn sterfbed heeft onze dierbare da Costa, die door zijn laatste lijden veel had geleerd, een Evangelisch-irenische richting aanbevolen”⁵⁴². Capadose’s levensavond werd tenslotte nog versomberd door Isaäcs keuze van een godsdienstige richting, welke zo kwalijk met zijn van huis uit meegekregen geloof was overeen te brengen, wellicht het enige verdriet, dat Capadose zich ooit door één van zijn kinderen zag aangedaan. Hij, die wegens de invloed van de Groninger richting in het Zendelinggenootschap en aan de universiteiten er eertijds niet eens zo gaarne in zou hebben toegestemd, dat zijn zoon, die het als kind wel eens verlangd had, voor zendeling of predikant werd opgeleid⁵⁴³, zag deze later tot zijn grote smart in de armen van het Irvingianisme gedreven. Hij maakte zich zeer ongerust, toen Isaäc, die zich zo gemakkelijk tot een ander gevoelen liet overhalen en naar het abstracte en mystieke neigde, voornemens was met de “apostel” Böhm, onder wiens invloed hij was geraakt en van wie hij zelfs anoniem een boekje vertaalde, naar Londen te gaan. Capadose schreef in deze dagen aan Groen: “Ik ontstelde zeer, want dan wordt hij daar in hun Tabernakel geordend als Apostel, profeet of iets anders, en wordt in ons land een hoofd of middenpunt,...: mijn zoon... ach! het is mij zo pijnlijk op mijn oude dag, daar ik zoveel zielsvreugde van hem had, en mijn verwachting van zijn toekomst mij ook over het naderen van mijn einde een zo liefelijke vreugdestraal schonk, wat zal er alsdan van hem worden? Ik schreef hem een paar regels, dat hij zijn grijze vader één gunst, één bede vooreerst verlenen mocht, dat hij niet naar Londen zou afreizen, en dat beloofde hij mij... De Heere beware mijn zoon, dat hij zich niet late enroeren, want het Irvingisme is niet slechts een dwaze secte, maar ik ken het. Het oorspronkelijke dwaalbegrip, het apostolaat, hangt met alle andere afwijkingen van waarheden te samen, en ik heb grond te vreezen voor iemand met een karakter als Isaäc, dat hij, consequent doorgaande, of *Roomsch* wordt of *ongeloovig*. Reeds heb ik met enige weinige broeders een bidure ten mijnent in deze gewichtige aangelegenheid gehouden, en nu gevoel ik mij gedrongen u beide zeer nadrukkelijk te verzoeken deze mijn droefheid te gedenken en de afwering van het gevreesde kwaad van de

Smit, *Briefwisseling Groen*, III (1848-1866), 's-Gravenhage 1949 (C. Gerretson — A. Goslinga, *Groen van Prinsterer. Schriftelijke Nalatenschap*, IV), blz. 487 noot 1, waar wij o.a. lezen, dat Isaäc in 1856 tot doctor in de rechten promoveerde en in 1857 adjunct-commies aan het ministerie van Koloniën werd om in 1860 tot commies en in 1865 tot hoofdcommies op te klimmen.

⁵³⁸ Isaäc Capadose aan Groen 1864 zonder nadere datering. Op het Algemeen Rijksarchief in Den Haag bevindt zich een zeventigtal brieven van Isaäc Capadose aan Groen uit de jaren 1860-76.

⁵³⁹ Isaäc Capadose aan Groen 10-10-1866 (bijlage).

⁵⁴⁰ Isaäc Capadose aan Groen 10-10-1866 (bijlage).

⁵⁴¹ Isaäc Capadose aan Groen 1-1-1863; 8-9-1864.

⁵⁴² Isaäc Capadose aan Groen 1-1-1863.

⁵⁴³ Brief aan Da Costa 14-9-1846.

Almachtige *af te smeken* maar ook daarenboven, dat *U*, mijn getrouwe Broeder, eens hieromtrent onze Isaïc schrijve, want ik weet, dat u veel invloed op hem placht uit te oefenen...⁵⁴⁴. Enkele maanden later liet Capadose hierop volgen: “O! mijn geliefde vrienden, blijft voor dat kind van mijn ingewanden bidden en smeken, want, ik kan u zo niet alles zeggen, bij zo ontzaggelijk veel liefs en mij innige vreugde gevende, staat hij *waarlijk* in groot gevaar, maar onze God is een God van het Verbond...”⁵⁴⁵. Capadose droeg het leed zonder dat zijn vaderlijke erdoor geschonden werd⁵⁴⁶. Isaïc, die eens voor de post van gouverneur van Suriname werd aangezocht, bedankte hiervoor om aan een “hogere roeping” te gehoorzamen. In 1876, dus na de dood van zijn vader, vestigde hij zich metterwoon in het romantische dorp Albury in Surrey, waar zich het hoofdkwartier van het Irvingianisme bevond met Henry Drummond en Spencer Perceval en tien andere Engelsen en Schotten als apostelen. Hij liet zich met zijn gezin op zijn oudste zoon Abraham na, die in Utrecht rechten bleef studeren, tot Brits onderdaan naturaliseren. Uitnemend bestuurder en pastor en begiftigd met een zeldzaam redenaarstalent, werd hij als “coadjutor” bij de apostelen een zeer invloedrijk persoon in de “Catholic Apostolic Church”. Hij overleed 13 October 1920 op zesentachtigjarige leeftijd te Albury⁵⁴⁷.

Een oorzaak van groot verdriet was het verder voor Capadose, dat het hem niet mocht gelukken zijn moeder van de waarheid van het Christendom te overtuigen. Maar hij verweet zichzelf ook gruwelijke ontrouw en onvermogen, want hij wist niet het rechte woord tot haar te spreken, als hij bij haar was. In stilte aanbad hij dan de ondoorgrondelijke wijsheid en liefde van God, dat hij met haar niet in eenzelfde stad woonde” daar hem aldus de gelegenheid was geschonken haar door middel van zijn brieven het Evangelie te verkondigen. Ook trachtte hij door betoon van meer liefde en teerheid haar tot het inzicht te brengen: “het Christendom maakt dus de mensen beter dan zij waren”⁵⁴⁸. Hij bleef bovendien voor haar zieleheil bidden, zoals ook voor dat van Da Costa’s moeder, die zich eveneens onbekeerlijk toonde⁵⁴⁹. Het gaf hem een sprankje hoop, dat zijn moeder toch nog bij haar leven, zij overleed in Februari 1842, eindelijk eens, voor het eerst en het laatst op zijn aanhoudend en dringend vragen, een soort belijdenis tegenover hem aflegde: zij geloofde aan een eeuwig leven, hoopte genade bij God te vinden en verwachtte de zaligheid. Capadose oordeelde: “Het is niets en ’t is toch veel meer dan bij menig gedoopt Christen gevonden wordt.” Hij voelde zich door de Here gesterkt en wist het nu over te geven⁵⁵⁰.

Eén van de redenen, waarom Capadose er de voorkeur aan gaf in ons land te blijven, was de toestand van zijn zuster Hetty⁵⁵¹. Ook haar had hij zo gaarne bekeerd gezien. Zij kwam vaak bij hem aan en luisterde dan in de gewichtige gesprekken, die zij met hem had, met aandacht naar hem, maar betoonde toch geen toenadering⁵⁵². In de zomer van 1855 maakte zij, blijkbaar wegens overspanning, een kuur van zes weken te Bad Laubach bij Koblenz door. Capadose vond haar, toen hij haar voor de eerste maal bezocht, tot zijn grote smart er nog niet zo best aan toe en schreef Da Costa:

⁵⁴⁴ Brief aan Groen 22-5-1865.

⁵⁴⁵ Brief aan Groen 16(?) -8-1865.

⁵⁴⁶ Vgl. brief aan Elout 2-8-1871.

⁵⁴⁷ *Noble Families*, p. 181 seq.

⁵⁴⁸ Brief aan Da Costa 27-7-1835.

⁵⁴⁹ Brieven aan Da Costa 6-3-1838; 27-1-1840.

⁵⁵⁰ Brief aan Da Costa 18-2-1842.

⁵⁵¹ Brief aan Da Costa 14-9-1846.

⁵⁵² Brieven aan Da Costa 9/10-9-1842; 31-8(?) -1847.

“Het ging tot in ’t diepste van mijn ziel, die groote benauwdheid, jaging en angst en die verstomdheid om iets dat naar Goddelijke hulp of troost gelijkt te behoeven of te verstaan: en haar vriendin, uw nicht Bueno, die met zulk een vriendschap mijn zuster gezelschap houdt, is helaas! op ’t punt van Godsdienst even zo gedecideerd afstotend, zodat zij, toen ik een Psalm wilde lezen, zich zodanig uitliet, dat ik haar eens voor al, met hoge ernst over haar vreemde houding heb onderhouden, zodra men van God en het Oude Testament sprak. Naderhand is zij wel iets gedweër geworden zo zelfs dat ik de laatste morgen haar het 11de Hoofdstuk van Paulus aan de Romeinen heb kunnen voorlezen. Ik was overigens zeer wel met haar en de brief die ik heden van mijn ongelukkige zuster ontving, kwam mij voor iets beter te zijn.” Capadose had intussen, om dicht bij zijn zuster te zijn, voor zich en zijn gezin voor veertien dagen kamers te Laubach gehuurd, maar hoopte op de heenreis eerst nog een week te Brussel door te brengen⁵⁵³. Hetty kwam met haar vriendin de familie Capadose bij aankomst opgeruimd tegemoet, zag er goed uit en bleek veel kalmer geworden te zijn⁵⁵⁴. Capadose, die dagelijks met haar samen was, vond haar wel vooruitgaande, maar in geestelijk opzicht nog steeds dezelfde. Toch was er iets, dat hem soms met blijde hoop vervulde: “Zij is zo eens uit die ellendige kring gerukt, daar zij zelf het schrikkelijke van inzielt”⁵⁵⁵. De kwaal bleek echter ongeneeslijk te zijn. Want zestien jaar later schreef Capadose aan Elout: “Na een verblijf van meer dan 3 maanden te Laubach zijn wij eindelijk in de vorige week met onze arme patiente terug gekomen, helaas! nog altijd patiente, hebbende zeer weinig baat gevonden van de kuur, maar de heerlijke lucht en omgevingen hebben haar voorzeker veel goed gedaan, wat het gehele gestel betreft. Maar O! hoe treurig is die ziel altijd gejaagd, altijd bekommerd en onrustig. Het is een epoque in mijn leven, die ik niet licht vergeten zal. In de eerste plaats het gewonde hart bij het aanhoudend zien lijden van onze arme zuster die even indrukkeloos bleef voor lichamelijke als morele hulp”⁵⁵⁶. Hetty Capadose, die nooit gehuwd was geweest, overleed in 1878 op vieren-tachtigjarige leeftijd.

Capadose’s tweede huwelijk heeft geen inbreuk gemaakt op de goede verstandhouding tussen hem en de familie Van der Houven. Zijn brieven getuigen integendeel van een wederzijds hartelijk medeleven. Daar was trouwens wel reden toe. Toen de familie op 26 November 1845 ter gelegenheid van de verjaardag van de heer Van der Houven op Ter Noot bijeen was, was het ditmaal een herdenken met weemoed: in het voorjaar was de kleinzoon Hendrik en in de zomer de dochter Betsy gestorven⁵⁵⁷. De heer Van der Houven overleed, negenenzeventig jaar oud, op 9 December 1852, het jaar, waarin hij nog zijn gouden bruiloft had mogen vieren. Zijn weduwe en Keetje, de enig overgeblevene van de vijf dochters, waren diep geschokt, zoals ook Esther en Isaïc, die aan hun grootouders zeer gehecht waren. De familie Capadose vertoefde in deze dagen gedurig op Ter Noot⁵⁵⁸.

⁵⁵³ Brief aan Da Costa 16-6-1855.

⁵⁵⁴ Brief aan Elout 6-7-1855, waarin wij ook lezen, dat Isaïc van Brussel terugkeerde om bij Anna te kunnen zijn.

⁵⁵⁵ Brief aan Da Costa 18-7-1855.

⁵⁵⁶ Brief aan Elout 13-9-1871.

⁵⁵⁷ Brief aan Da Costa 24-11-1845. In brief aan Da Costa 11-7-1845 het overlijden van Betsy medegedeeld (Elisabeth van der Houven, echtgenote van de suikerraffinadeur Hendrik van Oordt te Rotterdam, overleed 30 Juni 1845 op 42-jarige leeftijd ten huize van haar ouders in Den Haag (Advertentie *Rotterdamsche Courant*, 3 Juli 1845); vgl. volkstellingsregister 1839 van Rotterdam).

⁵⁵⁸ Brieven aan Da Costa 11-12-1852; 12-12-1852.

Over Capadose's schoonvader Abrahamsz, die aan de Gelderse kade te Amsterdam woonde, vernemen wij weinig. In 1850 was hij voor de verjaardag van zijn dochter overgekomen; Capadose sprak toen met hem over het "ene nodige"⁵⁵⁹.

Vrienden

Capadose had in en buiten Den Haag een uitgebreide kring van vrienden. Hij hield bijeenkomsten bij zich thuis om hun "de hoogstgewichtige belangen van onze kerk op het hart te drukken". Hoe gaarne had hij zich met hen ook op Schriftonderzoek toegelegd, zoals hij in Zwitserland gewoon was, maar mede wegens "de rechterlijke werkzaamheid van de meesten" scheen daar geen tijd voor te zijn⁵⁶⁰. Met de vrienden, die hij weinig kon ontmoeten, zoals die buiten de stad, onderhield hij door correspondentie het contact; voor elk van hun had hij een portefeuille⁵⁶¹.

Onder de vrienden uit de kring van Bilderdijk, met wie Capadose te Leiden kennis had gemaakt, waren het vooral Willem en Dirk van Hogendorp, met wie hij vertrouwelijk bleef omgaan.

Willem heeft het, evenmin als Dirk, innerlijk gemakkelijk gehad. Zijn geestelijke scholing zowel van zijn vader Gijsbert Karel als van zijn leermeester Bilderdijk ontvangen hebbende, dobberde hij voortdurend tussen het realisme van de eerste, die als liberaal staatsman toonde zijn tijd te begrijpen, en het romanticisme van de laatste, die zich in de wereld van zijn dagen niet thuis kon gevoelen, omdat hij er de maatstaf van het verleden voor aanlegde⁵⁶². Verschillende omstandigheden werkten samen om hem zwaarmoedig te stemmen: naast een zwakke gezondheid en het leed van een teleurgestelde liefde ervoer hij tot zijn spijt, dat de ongenade van de Koning jegens zijn vader hem een politieke carrière deed ontgaan. Hij meende de kans van zijn leven gegrepen te hebben, toen hij in 1825 naar Java vertrok, waar hij zich weldra tot een expert in koloniale aangelegenheden ontwikkelde. Echter moest hij in 1830, aan een hardnekkige dysenterie lijdende, naar het vaderland terugkeren. Hij genas weliswaar, maar kreeg astma, waaraan hij in 1838, nog slechts drieënveertig jaar oud, overleed.

Hoe gaarne zou Capadose ook Willem, evenals Dirk, als "zijn waarde medebroeder in de gezegende Verlosser" hebben bemind⁵⁶³. In het gaan naar Indië zag hij een "verleiding van de boze geest"⁵⁶⁴. Het stemde hem later echter dankbaar, dat Willem niet met zijn hart aan het "vreselijke Batavia" met zijn aanlokkelikheden scheen te hangen⁵⁶⁵. Bij het vernemen van diens plan om terug te keren schreef hij vol vreugde aan Dirk: "O! mocht hij door die ziekte met meer ernst op zijn eeuwig heil opmerkzaam geworden zijn!"⁵⁶⁶.

Doch ook in het vaderland verlustigde Willem zich in wereldse vermaken. Hij bleef evenwel "allerhartelijkst", toen Capadose, die om zijn "schitterend verstand en levendigheid van geest" zijn omgang gaarne zocht, hem daar eens ernstig over

⁵⁵⁹ Brief aan Da Costa 19-10-1850; vgl. brief aan Da Costa 9-9-1859.

⁵⁶⁰ Brief aan De Clercq 30-11-(1842?); aan Da Costa 13-6-1842; 25-11-1842.

⁵⁶¹ Brief aan Da Costa 20-2-1844. Wij laten Capadose's Nederlandse vrienden in en buiten Den Haag zoveel mogelijk naar de tijdsorde, waarin zij in zijn leven optraden, de revue passeren, om daarop diegenen onder hen, over wie niet zoveel valt mede te delen, en de buitenlanders te laten volgen.

⁵⁶² Vgl. Z.W. Sneller in *Christendom en Historie*, Amsterdam 1925, blz. 243-264: *Willem van Hogendorp in zijn betrekking tot het Réveil*.

⁵⁶³ Brief aan D. v. Hogendorp 29-6-1826. Brieven van Capadose aan Willem van Hogendorp konden mij niet ter beschikking worden gesteld. Wellicht bevinden er zich nog in één of ander familie-archief.

⁵⁶⁴ Brief aan D. v. Hogendorp 2-9-1825.

⁵⁶⁵ Brief aan D. v. Hogendorp 16-6-1827.

⁵⁶⁶ Brief aan D. v. Hogendorp 7-6-1830.

onderhield⁵⁶⁷. Capadose trof hem eens thuis temidden van zijn Oosterse weelde aan in gezelschap van ijdel en zouteloos pratende heren van de eerste noblesse. Hij nam daarom spoedig de wijk. Willem liet hem echter daarop dringend verzoeken weldra terug te komen en beloofde hem dan voor een ander niet thuis te geven⁵⁶⁸.

Het hinderde Capadose, dat Willem, die nogal trots op zijn afkomst scheen te zijn, het rigoureuze Christendom voor mensen van zijn rang en stand ongeschikt achtte en “’t *frena laxare* d.i. ’t meedoen met de wereld” de Christen-edelman niet als zonde aanrekende⁵⁶⁹.

Hoe hebben daarom Willems laatste woorden, daags voor zijn sterven tot hem gesproken, Capadose gerustgesteld en getroost. Deze vroeg hem: “Is ’t nu nog vrede bij u, lieve Willem?” Het antwoord hierop was een “verstaanbare handdruk”. Dirk heeft des avonds met hem gebeden: “Heere! U hebt de mensen gesteld eenmaal te sterven en daarna ’t oordeel.” Willem vulde toen onmiddellijk aan met “*ten leven*”!⁵⁷⁰.

Met Dirk gevoelde Capadose zich in de volle zin des woords eens geestes. Hij schreef hem eens: “Wie hadt ’t ons kunnen doen geloven, toen wij te Leiden bij Balie aten, dat er een tijd zou zijn, dat onze zielen door hetzelfde hemelse Manna zouden gevoed worden, en wij inderdaad ook nu aan een en dezelfde geestelijke tafel elkander zouden wedervinden? De Heere zij er voor gedankt, en Hij schenke verder Zijn zegen op een in zijn naam gegronde vriendschapsband”⁵⁷¹.

Dirk, die in ernstige mate aan melancholie leed, verkeerde met zijn vader en andere gezinsleden, wier wereldse levensopvatting hem tegenstond, op gespannen voet en zonderde zich door terughoudendheid en zwijgzaamheid geheel van hen af. Hij volgde tenslotte de raad van Capadose om op zichzelf te gaan wonen⁵⁷².

Dirk werd lid van de ridderschap van Holland, in 1830 substituut-officier bij de arrondissementsrechtbank te Amsterdam en in 1833 raadsheer bij het provinciaal gerechtshof van Zuid-Holland. Hij trouwde in April 1830 met zijn volle nicht Marianne Cathérine van Hogendorp. Ook in dit jonge gezin kon de stemming gedrukt zijn. Capadose keerde eens met zijn vrouw van een visite terug, die hem niet wel bekomen was: “Vooreerst was ’t een aller insipiedste avond: u kent onze beste Dirk en zijn benauwende stilzwijgendheid, nu die van zijn zuster is zo mogelijk nog erger en Willem was ook zeer stil en verveelde zich geloof ik, evenals wij, zodat ik u betuigen kan, dat ik vermoeid was ’t huis komende van ’t zoeken naar stof tot conversatie”⁵⁷³. Maar het zich snel uitbreidende kindertal wees op voorspoed. Capadose wenste Dirk hartelijk geluk daarmee: “Uw wijnstok schijnt zomer en winter, lente en najaar gelijkelijk te bloeien, het zij om ranken voort te brengen geënt in de ware wijnstok en Hem ter ere!”⁵⁷⁴.

Dirk stierf 18 Maart 1845 op slechts zevenenveertigjarige leeftijd. Daags tevoren had Capadose nog aan zijn ziekbed gebeden en Dirk daarop “met de hem gewone vastigheid” zijn levend geloof, “*Mijn anker staat vast*” beleden⁵⁷⁵.

⁵⁶⁷ Brief aan Da Costa 3-3-1835.

⁵⁶⁸ Brief aan Da Costa 21-12-1837.

⁵⁶⁹ Brief aan Da Costa 31-1-1838; vgl. brief aan Da Costa 19-1-1838.

⁵⁷⁰ Brief aan Da Costa 10-7-1838, de sterfdag van Willem van Hogendorp.

⁵⁷¹ Brief aan D. v. Hogendorp 2-9-1825.

⁵⁷² Brieven aan D. v. Hogendorp 18-7-1826; 22-7-1826; 23-12-1826; 19-1-1827; 21-21827; 31-5-1827. In een ongedateerde brief aan Dirk heeft Capadose het over een briefje van diens hospita.

⁵⁷³ Brief aan Da Costa 20-2-1835.

⁵⁷⁴ Brief aan D. v. Hogendorp 14-1-1837.

⁵⁷⁵ Brief aan Koenen 23-4-1845.

Met de weduwe Van Hogendorp en haar kinderen bleven de Capadoses een hartelijke vriendschap onderhouden. Men bezocht elkaar regelmatig⁵⁷⁶. De zoon Dirk was het evenbeeld van zijn vader. Hij wekte reeds als student te Leiden grootse verwachtingen voor de toekomst van zijn geslacht en voor de wetenschap. Maar hij stierf in de lente van zijn leven. Na nog in December het doctoraal examen in de rechten te hebben afgelegd, bezweek hij, drieëntwintig jaar oud, op 25 Januari 1857 aan de typhus. Capadose heeft aan zijn ziekbed gebeden en op de begraafplaats met diep ontroerde stem de gevoelens van de aanwezigen vertolkt⁵⁷⁷.

In 1845 ontviel Capadose nog een vriend: de oude heer Heykens, die van Muiden naar Den Haag was verhuisd, waar hij sinds het voorjaar van 1838 bij zijn dochter inwoonde. Hij kwam vrij vaak bij Capadose en toonde dan in de stichtelijke gesprekken, die hij met deze had, veel leven en geestelijke blijdschap⁵⁷⁸. Capadose schreef Da Costa eens naar aanleiding van zulk een visite: “wij hadden ’t recht vertrouwdlijk samen en mochten beide geknield voor Gods troon niet zonder tranen ook de belangen van u en de uwen Hem opdragen”⁵⁷⁹.

Het vrij onverwachte overlijden van De Clercq op 4 Februari 1844 greep Capadose zeer aan⁵⁸⁰. Hij las nog eens diens portefeuille met brieven door en zuchtte weemoedig: “Hier zal geen nieuwe brief van hem meer worden toegevoegd”⁵⁸¹.

Jaren later, een oud man geworden, gevoelde Capadose bij de lectuur van “Willem de Clercq naar zijn Dagboek”⁵⁸² herinneringen aan de tijden van weleer in zich verlevendigd en schreef hij: “Rijk en overvloedig was de bedeling van de Heilige Geestes in de jaren 1820-22 niet alleen bij ons maar ook in andere landen: menigmaal is mijn aandacht gevallen op die jaren als door bijzondere zegeningen, vooral geestelijke, gekenmerkt. Wat heeft die lieve hoogst-impressionabele de Clercq *hauts* en *bas* gehad, zoals men zegt en hoe groot is bij hem de invloed van de omgevingen geweest. Ik heb hem eerst later recht leren kennen, maar daar is altoos iets dobberend in zijn karakter geweest, maar hij was een uitnemend, nobel mens. Veelomvattend verstand en ruim van hart, een schone combinatie”⁵⁸³.

Het “dobberende” in De Clercq’s karakter houdt ongetwijfeld verband met wat Dr. Te Lintum de “breuk in De Clercq’s ontwikkelingsgang” noemt. Hij kon zich niet losmaken van het “ideaal”, dat hij zich onder invloed van Kohlbrugge had gesteld, en ademde daardoor in een geestelijke atmosfeer, die niet de zijne was. Beets sprak over Kohlbrugge als “de fanaticus, die op de tere ziel van De Clercq zulk een invloed heeft gehad”⁵⁸⁴.

Capadose ontving kort na het heengaan van De Clercq bericht van het overlijden van Willem Messchert, in wiens rijke brievenverzameling hij nu ook ging lezen⁵⁸⁵. Deze “dichter en bierbrouwer-azijnfabrikant” behoorde tot de kring van Van Zuylen van

⁵⁷⁶ Brieven aan Da Costa 18-7-1855; 23-7-1855; 28-6-1858; 19-10-1858; 14-7-1859; 23-8-1859; 1-10-1859.

⁵⁷⁷ B. de Gaay Fortman, *Leven en sterven van Dirk Graaf van Hogendorp* (1833-1857).

⁵⁷⁸ Brief aan Da Costa 31-1-1838.

⁵⁷⁹ Brief aan Da Costa 17-3-1838.

⁵⁸⁰ Brief aan Da Costa 6-2-1844.

⁵⁸¹ Brief aan Da Costa 20-2-1844.

⁵⁸² *Willem de Clercq naar zijn Dagboek*, 2 dln., Haarlem z.j. (Inleiding van A. Pierson, September 1869).

⁵⁸³ Brief aan Elout 12-12-1870.

⁵⁸⁴ C. E. te Lintum, *Willem de Clercq. De mensch en zijn strijd*, Utrecht 1938, blz. 177 vlg.

⁵⁸⁵ Brief aan Da Costa 20-2-1844.

Nijvelt te Rotterdam, in welke stad hij in 1790 was geboren en 14 Februari 1844 overleed. Hij voelde zich eerst weinig tot Capadose aangetrokken, maar leerde hem in 1825 bij een verblijf te Amsterdam beter kennen⁵⁸⁶. In 1826 bracht hij zelfs enige dagen te Rijzenburg en in 1831 te Scherpenzeel bij hem door⁵⁸⁷. Capadose heeft in 1835 nog gevreesd, dat Messchert met de Afscheiding zou meegaan, hetgeen deze echter niet gedaan heeft⁵⁸⁸.

Diep onder de indruk van het overlijden van De Clercq en Messchert gevoelde Capadose een sterke behoefte zich inniger met de nog in leven zijnde vrienden te verbinden en schreef hij Da Costa: “En met wie dan meer dan met u, tederbeminde broeder, met wie ik het pad naar Emmaus bewandelde, toen de Opgestane uit de doden Zich aan ons beide openbaarde en ons met een onuitsprekelijke en ongekende vreugde het hart vervulde. Wij willen dan ook samen blijven gaan lieve broeder, ja wij willen samen naar Jeruzalem naar de andere broeders gaan, naar dat betere Jeruzalem, waar zij reeds zijn ingegaan en waarheen de stem van onze Heere ons roept”⁵⁸⁹. De doop werd ieder jaar herdacht: “Nee, waarachtig, wij zijn geen kunstelijk verdichte fabelen gevolgd, toen wij geknield voor Gods aangezicht in het midden van Zijn gemeente op deze dag het plechtig *ja* mochten uitgalmen”⁵⁹⁰.

Het deed Capadose verdriet, dat Da Costa het financieel wel eens moeilijk had⁵⁹¹. Hoe gaarne had hij hem professor gezien⁵⁹². Door voorlezingen in Amsterdam en Den Haag heeft Da Costa wel getracht aan het nodige geld te komen⁵⁹³.

Da Costa werd in het najaar van 1859 ernstig ziek en overleed 28 April 1860. Capadose voerde als geestverwant en boezemvriend het eerst het woord bij het geopende graf. Met een stem, die van diepe aandoening trilde, en met tranen in de ogen prees hij de overledene als een toonbeeld van een Christen, een mens en een vriend. Hij vermaande de zoon Abraham de voetstappen van zulk een vader boven duizenden te drukken, en vervolgde: “Voor mij is het verlies onuitsprekelijk groot: Ach! die zijn levensweg kennen, zullen mij verstaan, als ik betuig verloren te hebben een vriend en broeder zoals ik er geen tweede heb op de wereld. Eerst te zamen speelgenoten, weldra te zamen akademievrienden, te zamen verbonden aan onze onvergetelijke Bilderdijk, tezamen aan de voeten van Jezus gebracht, tezamen in Gods huis geknield om het merk- en veldteken van Christus aan ons voorhoofd te ontvangen. Ziet wat al tedere banden snoerden onze harten aan elkaar. Nu kunt u beseffen, wat mijn ziele verliest, nu ik voor het geopend graf van mijn da Costa sta.” Hij besloot zijn toespraak met de volgende regels van de diepbetreurde dichter:

“Hij viel neêr, en hij slaapt, en zijn glorie heeft uit!
Maar hij zal, ja! hij zal weêr ontwaken
Op de daavrende klank van ’t bazuinend geluid,
Dat de kerker der doden zal slaken!

⁵⁸⁶ Zie boven, blz. 54.

⁵⁸⁷ Brief aan D. v. Hogendorp 30/31-7-1826; aan Da Costa 16-7-1831; 19-12-1831; aan De Clercq 19-7-1831.

⁵⁸⁸ Brieven aan Da Costa 18-7-1835; 27-7-1835.

⁵⁸⁹ Brief aan Da Costa 20-2-1844.

⁵⁹⁰ Brief aan Da Costa 20-10-1845.

⁵⁹¹ Brieven aan Da Costa 16-10-1839; 11-7-1845.

⁵⁹² Brief aan Da Costa 8-4-1839 (in verband met de vacature-Van Kampen); brieven aan Da Costa 10-6-1844 en 21(29?)-11-1844, volgens welke laatste Da Costa, hoewel een ernstige kandidaat, door de machinaties van zijn vijanden gepasseerd schijnt te zijn.

⁵⁹³ Brief aan Da Costa 11-7-1845.

Doch de vriendschap, die hier onze harten verbond
 In den naam van de God onzer Vadersen,
 Zinkt niet weg in de schoot van de gapende grond,
 Die onze as in zijn nacht zal vergaderen!”⁵⁹⁴

Onder de predikanten was het vooral Ds C.C. Callenbach, met wie Capadose een recht hartelijke vriendschap onderhield. Callenbach, in 1803 te Amsterdam geboren, werd in 1825 predikant te Kortenhoeve, in 1828 te Nijkerk en in 1861 te Elburg, van welke gemeente hij in 1867 met emeritaat afscheid nam. Hij was een rechtzinnig en gewild prediker; ook zijn geschriften vielen, getuigen de vele herdrukken, in de smaak⁵⁹⁵.

Capadose had Callenbach lief om zijn welgemeende hartelijkheid, zijn gemoedelijke eenvoud en zijn kinderlijk geloof, maar sloeg zijn intelligentie niet hoog aan⁵⁹⁶. Aan Da Costa schreef hij eens over hem: “Bij weinig geestelijke verstandsontwikkeling, allermint wetenschappelijke opleiding, leeft die lieve voorganger in een helder en klaar geloof met zijn lieve vrouw en 13 kinderen, terwijl de 14de is wachtende en dat met zo sober inkomen dat u evenals ik de handen in elkaar zou slaan... Zijn blijmoedige geloofsstand en zeer, zeer eenvoudig waarlijk geloofsleven treffen en beschamen mij. Reeds meer dan een zeer goede en stichtende preek heeft hij ons en onze vrienden alhier meegedeeld”⁵⁹⁷.

Callenbach overleed in 1873. Capadose schreef ter nagedachtenis van de waardige man een nogal gekunsteld gedicht: “Het heengaan naar ’s Vaders huis”⁵⁹⁸. In een naschrift deelt Capadose ons mede, dat Callenbach als student te Leiden een huisvriend van Bilderdijk was en bij het verlaten van de academie diens zegen bij de aanvang van zijn gewichtige nieuwe loopbaan begeerde. Het was een aandoenlijk ogenblik, “toen, na het uitspreken van een kort maar vurig gebed, de grijze dichter zijne bevende handen op het hoofd van de jeugdige, nog blozenden kandidaat onder het uitspreken van een hartelijke zegen legde”.

Hendrik Jacob Koenen behoorde tot een deftige Amsterdamse familie. In 1831 stelde hij Capadose voor de plaats van De Clercq, die in dat jaar naar Amsterdam terugkeerde, als correspondentievriend in te nemen. Capadose deed dit volgaarne⁵⁹⁹. De briefwisseling ging in het algemeen over theologische en staatkundige onderwerpen. Capadose prees Koenens duidelijk en schoon handschrift⁶⁰⁰.

Koenen was “niet bij uitnemendheid de man van het openbare en bedrijvige leven; veeleer de man van de studeerkamer... Hij las buitengewoon veel, en dat vele was in de regel ontleend aan het gebied van godgeleerdheid, wijsbegeerte, letterkunde,

⁵⁹⁴ Stukken betreffende I. da Costa, Handschriften No. 75 C 56 Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, met uitknipsel uit *Algemeen Handelsblad* 7 Mei 1860. De versregels zijn uit “Aan Doctor Abraham Capadose (*Da Costa's Kompletee Dichtwerken*, I, Haarlem 1861, blz. 376-379).

⁵⁹⁵ *Biogr. Wb. Prot. Godgel.*, II, blz. 8 vlgg.

⁵⁹⁶ Brieven aan Da Costa 26-7-1831; 12-7-1832; 8-10-1832.

⁵⁹⁷ Brief aan Da Costa 28-6-1845.

⁵⁹⁸ A. Capadose, *Het heengaan naar 's Vaders huis, of het afsterven van den Wel Eerwaarden Heer C.C. Callenbach, rust. leeraar. Gestorven te Elst, bij Nijmegen, den 25 October 1873*, 's-Gravenhage 1873.

⁵⁹⁹ Brief aan Koenen 29-6-1831.

⁶⁰⁰ Brief aan Koenen 30-8-1863.

geschiedenis en koophandel”⁶⁰¹ Capadose vond bij hem “recht goede en in de Schrift gewortelde” principes en een praktische, werkzame geest⁶⁰².

Van welke aard de vriendschap was, daarover licht Capadose zelf ons in een brief aan Koenen in: “Ja, lieve Broeder, het is geen dag of jaar, dat wij elkaar kennen, en nog zeer goed herinner ik mij de dagen, toen ik meermalen, in gepeins en gedachten als verzonken, aan het raam ten huize van mijn oom stond en u als een opkomende jongeling met de boeken onder de arm zag thuis komen⁶⁰³, vooral sedert ik het zalig voorrecht had Christen te worden en al zeer spoedig met uw waardige vrouw moeder in intieme en op Christus gebouwde relatie mocht komen. Die avonden, bij haar Ed. in de zogenaamde blauwe kamer doorgebracht, als onze onvergetelijke vriend⁶⁰⁴ ons uit de rijke voorraad van Gods Woord door zijn diepe opvatting zo nuttige en verkwikkende avonden mocht geven, dan waart u daar met meer dan belangstelling reeds, en Gods genade heeft u en mij sedert onder vele, vele zwakheden en ontrouw, echter naar de rigting onzes harten, steeds Hem doen belijden, die ons leven en onze hoop is, en het is inderdaad niet, omdat u er gewag van maakt of uitlokt, maar ik kan u zeggen, dat ik altijd een grote sympathie en christelijke aantrekking tot u gevoeld heb, en zeer dikwerf betreurt, dat wij niet in een stad wonen om meer tezamen het zoete van de broederlijke gemeenschap te kunnen genieten”⁶⁰⁵.

Capadose schatte Groen van Prinsterer hoog om zijn beginselen en zijn talent. Bij de verschijning van diens “Beschouwingen over staats- en volkenregt”⁶⁰⁶ verheugde hij zich, “dat er weer een stem meer in ’t koor van de Godsleviten gehoord (werd), en welk een stem! deftig, klaar en zalvend”⁶⁰⁷. Hij was vol lof over het vijftiental voorlezingen, door Groen in de winter van 1845-46 in Den Haag gehouden en waarvan hij er slechts twee had gemist. Hij vergat het gebrekkige van de voordracht, stem noch houding bevielen hem, voor de buitengewone helderheid en overtuigende kracht van het kernachtig betoog, waarvan het voornaamste doel was het tegenwoordige staatkundige bestel uit de beginselen van de Franse revolutie te verklaren. Hetzelfde onderwerp had ook Capadose bij het schrijven van zijn “Despotisme” beziggehouden⁶⁰⁸. Aan Groen zelf betuigde hij: “En hoezeer ik het door God u gegeven talent hoog waardeer, schrijf ik de krachtige en blijvende indruk van het gehoorde nog meer toe aan de waarheid en echtheid van de beginselen, tot welker verdediging de Heere u aangordt en, wordt mijn bede verhoord, nog lang en bij toeneming tot Zijn eer en het heil van het Vaderland zal blijven sterken en schragen”⁶⁰⁹.

Capadose was gewoon Groen op zijn verjaardag op 21 Augustus, de dag vóór zijn eigen verjaardag, hetzij mondeling hetzij schriftelijk geluk te wensen. De laatste maal, in 1874, schreef hij hem: “Hier kunnen wij elkander niet veel zien, maar hoe strelend

⁶⁰¹ Pierson, *Oudere Tijdgenoten*, blz. 86.

⁶⁰² Brief aan Da Costa 7-11-1842.

⁶⁰³ Koenens ouderlijk huis stond aan de Herengracht bij de Amstel, thans no. 580, schuin tegenover het huis van Dr I. Capadose, thans no. 607, bij wie Capadose toen inwoonde (Gemeente-Archief van Amsterdam).

⁶⁰⁴ Da Costa (vgl. Kluit, *Réveil*, blz. 115 vlg.).

⁶⁰⁵ Brief aan Koenen 9-2-1864.

⁶⁰⁶ I. Leiden 1834.

⁶⁰⁷ Brief aan De Clercq 24-7-1834.

⁶⁰⁸ Brieven aan Da Costa 24-11-1845; 7-4-1846.

⁶⁰⁹ Brief aan Groen 29-11-1845.

het gevoel dat wij elke dag het gezegend tijdstip naderen, waarin wij Hem zullen aanschouwen die ons leven is, en elkander to part no more”⁶¹⁰.

Met Nicolaas Beets kon Capadose het zeer goed vinden. Hij had ook waardering voor diens “Rijmbijbel”⁶¹¹ en andere poëzie. In 1842 hoorde hij, toen hij een dag bij de familie Koenen doorbracht, twee “recht stichtelijke preken van de rijkbegaaftde en begenadigde leraar”, die het Woord van God “recht sneed”. In 1844 had hij het op zijn uitstapje van drie weken recht goed bij hem⁶¹².

In 1861 ontving Beets een beroep naar de residentie. Capadose hoopte, dat hij het zou aannemen en schreef hem: “De vereisten van het herdersleven vergunnen geen lang verblijf aan een zelfde plaats... De Haagse gemeente heeft meer dan u wellicht vermoedt een stem van leven, van geloof en van liefde nodig”⁶¹³.

P.J. Elout van Soeterwoude, in 1805 te 's-Gravenhage geboren, was één van Capadose's intiemste vrienden. Hij verloor evenals deze zijn eerste vrouw in het voorjaar van 1837. Een klein jaar later bij Capadose, die hem een “recht lief, jong christen” vond, een avond doorbrengend, bleef hij tot over half twaalf „alleraangenaamst en waarlijk van hart tot hart” praten. Capadose schreef aan De Clercq: “wij eindigden met beide Gods aangezicht te zoeken en Hem ook te danken voor de zegen van de beproevingen, die 't hart als door 't kruis tot 't kruis nader en nader brengen wil. Hij is een allerliefst mens, en de hand van de Heere ontdekt hem niet alleen waarheid voor 't verstand maar ook zonde in 't hart, en de eenzaamheid met een biddend hart is voor hem gezegend, daar de Heere hem in een bevindelijke weg leidt.”⁶¹⁴.

Elout hertrouwde in 1845. Capadose leefde van harte mee in zijn huwelijksgeluk.

De vriendschap was voor het leven gesloten. In zijn laatste verjaardagsfelicitering schreef Capadose aan Elout: “En wat zal ik u nu wensen? Ik meen te mogen zeggen: Wat u zelf het meest verlangt. Welnu, dat wordt ook door mij voor uen voor mij afgesmeekt, een steeds inniger verbonden zijn met uw Heiland, een steeds krachtiger doordrongen zijn van Zijn Heilige Geest, om steeds meer bereid te worden om met heilige ootmoed en heilige moed, als Hij roept, te mogen antwoorden: Ziet, hier ben ik!... Die God spare u ook voor mij, daar ik in alle oprechtheid van u kan zeggen wat eenmaal onze geliefde Da Costa van mij heeft willen uitdrukken:

In de dorre woestijn van de weg naar het graf
Is me uw vriendschap een smeltende regen!
En bij smart en bij vreugd in dit leven van straf
Is me uw vriendschap een schuilplaats, een zegen!”⁶¹⁵

C.M. van der Kemp maakte door zijn “stugheid en dorheid”, door “iets allernaangenaamst in zijn karakter”, het Capadose niet gemakkelijk met hem om te gaan. Toch vond Capadose ook weer “zo heel veel goeds en degelijks” in hem, dat hij hem

⁶¹⁰ Brief aan Groen 21-8-1874.

⁶¹¹ Haarlem 1839. Brief aan Da Costa 24-8-1839.

⁶¹² Brieven aan Da Costa 24-7-1844; 27-7-1846; aan Koenen 10-6-1843.

⁶¹³ Brief aan Beets 27-2-1861. Beets heeft voor het beroep bedankt.

⁶¹⁴ Brieven aan De Clercq 18-1-1838; 6-2-1838.

⁶¹⁵ Brief aan Elout 11-8-1874. De versregels zijn uit *Da Costa's Kompleete Dichtwerken*, I, blz. 376-379 (“Aan Doctor Abraham Capadose”). De derde regel van het aangehaalde couplet luidt daar echter: “Bij de stormen des Lots in dit leven van straf.”

als een broeder bleef liefhebben⁶¹⁶. Hij schreef over deze vriend, die 17 September 1862 overleed, aan Koenen: “Door zijn humeur had hij niets aanlokkends, maar die hem wezenlijk kende, moest hem liefhebben om zijn oprechtheid en wezenlijke nederigheid met niet gewone talenten en kunde”⁶¹⁷.

Met J.W. Gefken vond Capadose de omgang niet zo aangenaam. Gefken was nogal met zichzelf ingenomen⁶¹⁸. Dat hij meestal grapte, verveelde Capadose op den duur⁶¹⁹. Op een uitstapje van drie weken in de zomer van 1844 heeft Capadose ook Nijmegen bezocht en daar met zeer veel genoeg J.J.L. van der Bruggen bij wie hij een hele dag doorbracht, nader leren kennen. “Ik gevoel mij zeer aan die geliefde en ijverige broeder verbonden, en de weinige onvergetelijke dagen, die ik te Nijmegen en meestal met hem heb doorgebracht, heeft een onverbreekbare band van liefde in Christus tussen ons gelegd”⁶²⁰.

De vriendschap met de Waalse predikant L.G. James te Breda bracht deze ertoe Capadose te verzoeken peet over zijn elfde kind te zijn. Capadose kwam voor de doopplechtigheid over, maar kon door een hevig accès en koorts haar niet bijwonen⁶²¹. Toen James zijn veertigjarig ambtsjubileum vierde, was de familie Capadose enige dagen bij hem te gast⁶²².

Met de predikanten Molenaar en Sécretan schijnt, wanneer wij tenminste op Capadose's brieven afgaan, de omgang niet druk te zijn geweest. Capadose vond de laatste in zijn verkondiging op den duur “allervelendst, zeer onduidelijk, filosofisch en meermalen onverstaanbaar”⁶²³. Bij diens collega Ph. Boucher kerkte hij gaarne⁶²⁴, zoals ook bij R. Kögel, de predikant van de Duitse Evangelische gemeente te 's-Gravenhage⁶²⁵. De families Kögel en Capadose gingen vriendschappelijk met elkaar om⁶²⁶.

Wij vermelden tenslotte J.A. Singendonck en diens beide zusters onder Capadose's vrienden⁶²⁷.

⁶¹⁶ Brieven aan Koenen 18-11-1844; 26-11-1846.

⁶¹⁷ Brief aan Koenen 31-12-1862.

De polemiek over de Jodenzending blijkt de vriendschap tussen Van der Kemp en Capadose zeer verstoord te hebben (zie beneden, blz. 181-187). De eerste schreef 24 Juli 1847 aan Koenen: “Mijn omgang met Capadose is gelukkig al een aantal maanden afgebroken. Daardoor ben ik niet in de gelegenheid geweest een nieuwe schok aan zijn gevoel van pauselijke hoogheid en onfeilbaarheid toe te brengen. Er is weinig lust onder de broeders elkaars kritiek welwillend en vriendschappelijk aan te horen. Er is thans veel minachtend zwijgen en hatelijke tegenspraak”. Ook dit citaat, ontleend aan J. P. Moet, *C.M. van der Kemp (1799-1862), inzonderheit als Réveil-figuur*, Vlaardingen 1948, blz. 140, strekt ten bewijze, dat het onder de Réveil-vrienden niet altijd even vriendschappelijk toeging. Meningsverschillen wekten veelal persoonlijke antipathieën, welke dan aan de spanningen een onaangenaam karakter gaven. De verstandhouding tussen Capadose en Van der Kemp werd intussen hersteld, maar het meningsverschil bleef. Men zie verder: Moet, *t.a.p.*, blz. 136-142: “Van der Kemp en Capadose”.

⁶¹⁸ Brief aan Da Costa 7-5-1840.

⁶¹⁹ Ongedateerde brief (uit de dagen der Afscheiding) aan Da Costa.

⁶²⁰ Brief aan Koenen 18-11-1844; vgl. brieven aan Da Costa 29-6-1844; 17-9-1844; 29-8-1844.

⁶²¹ Brief aan Da Costa 11-5-1844. Voor een door Capadose vertaalde preek van James zie beneden, blz. 371.

⁶²² Brief aan Groen 21-8-1860. L.G. James, 12 Juli 1795 te Crête bij Genève geboren, was van 1820 tot 1867 predikant bij de Waalse gemeente te Breda. Hij overleed 30 Mei 1867.

⁶²³ Brief aan Da Costa 2-2-1858.

⁶²⁴ Brieven aan Da Costa 13-1-1851; 13-2-1851; 21-2-1851; 18-7-1851; 26-12-1857; 2-2-1858; 8-5-1858. Boucher was van 1851 tot 1858 predikant bij de Waalse Gemeente te Den Haag.

⁶²⁵ Brieven aan Da Costa 26-12-1857; 2-2-1858; 28-9-1858.

⁶²⁶ Brieven aan Da Costa 28-6-1858; 7-8-1859.

⁶²⁷ Brieven aan Da Costa 22-4-1841; 1-10-1859; brief aan Van der Kemp 30-8-1841: aan De Clercq 1842 zonder nadere datering; aan Elout 10-7-1854.

Van de buitenlandse vrienden verdienen naast A.S. Thelwall en A.F. Petavel⁶²⁸ vermeld te worden: C. Malan, E.W. Hengstenberg, A. Tholuck en F.W. Krummacher. De Zwitserse Réveil-man Malan, die op zijn evangelisatiereizen vijfmaal Nederland aandeed, bracht in 1834 Capadose een visite. Deze was met de kennismaking zeer ingenomen en al spoedig in een innig gesprek met hem gewikkeld. Hij gaf als zijn indruk: “Zijn uiterlijk was ook treffend, en hij bracht mij levendig voor de geest de tijden van Calvijn, Viret, Beza &. Hij was geheel oud Geneefs gekleed met een ronde stormhoed, die bij de geklede rok een vreemd gezicht had, en daarbij die lange grijze haarlokken, die hem van de schouders afgolfd, gaven hem een zeer eerbiedwaardig uiterlijk”⁶²⁹. 12 October 1842 leidde Malan 's avonds een samenkomst ten huize van Capadose⁶³⁰, die enkele weken later over hem aan Koenen schreef: “Wat mij betreft, hij is mij tot grote zegen geweest...”⁶³¹.

Met de Berlijnse hoogleraar Hengstenberg, oriëntalist en oprichter van de “Evangelische Kirchenzeitung”, heeft Capadose eveneens in 1834 vóór diens terugreis een onderhoudend gesprek gehad. Hij was het echter niet in alles met hem eens. Hengstenberg was van gevoelen, “dat bij de wedergeboorte in de ziel Jezus Christus geboren werd naar lichaam en ziel, en Hij werkelijk naar Zijn menselijke en goddelijke natuur in de gelovigen woont,... dat 't opgestane lichaam van Christus van dien aard is, dat 't, met de Eeuwige ziel van Jezus verbonden, bij de wederbaring in het hart van de gelovigen instroomt”. Capadose zag daar een “nadelig mysticisme” in. Ook vond hij, dat de bediening van de Geest, kenmerkend voor de nieuwtestamentische bedeling, in de Lutherse kerk al te zeer van Christus en niet van de derde Persoon in het Goddelijk Wezen uitgaande gedacht werd⁶³².

Hengstenbergs vriend Tholuck, hoogleraar te Halle en de eigenlijke vader van het Neo-Piëtisme, heeft in 1835 op een terugreis uit Engeland enkele dagen en een nacht bij Capadose doorgebracht. Deze schreef naar aanleiding daarvan aan Da Costa: “Veel heb ik aan hem gehad; hij was ontzaglijk toegenomen in geestelijkheid en innigheid maar jammerlijk vervallen naar 't lichaam en zo vreselijk zwak in 't hoofd dat hij naauwlijks twee uren 's nachts rust geniet.” Tholuck scheen zich zeer voor Holland te interesseren⁶³³.

Capadose vermeldt in zijn brieven geen voorletters, maar het zal wel Dr. F.W. Krummacher, van wie hij een preek in het Nederlands heeft vertaald, zijn geweest, met wie hij vertrouwelijk omging⁶³⁴. Krummacher heeft in 1835 ten huize van Capadose gesproken over de woorden: “Maar Jeruzalem dat boven is, dat is vrij, hetwelk is ons aller moeder” (Gal. 4: 26). Capadose's oordeel luidde: “'T was uitmuntend, krachtig, zalvend, een geheel vormend, geestelijk samenhangend en, uitgenomen een enkele passage, waar meer zijn bijzondere richting in voorkwam,

⁶²⁸ Over Petavel zie boven, blz. 29 noot 5.

⁶²⁹ Brief aan De Clercq 11-9-1834. Men zie vooral: W.P. Keijzer, *César Malan en zijn contact met ons land* (Gereformeerd Theologisch Tijdschrift, L-LII, Kampen 1950-52).

⁶³⁰ Keijzer, *Geref. Theol. Tijdschrift*, LI, blz. 142.

⁶³¹ Brief aan Koenen 3-11-1842.

⁶³² Brief aan De Clercq 11-9-1834.

⁶³³ Brief aan Da Costa 9-6-1835; vgl. brief aan Koenen 4-6-1835.

⁶³⁴ Capadose schreef 9 Juli 1827 aan D. van Hogendorp, dat hij voornemens was in het laatst van de maand een uitstapje naar Elberfeld te doen. Vermoedelijk hoorde hij toen de preek, die hij vertaalde en in druk uitgaf: *Een woord van troost en bemoediging, voor bedrukten en lijdenden, of Leerrede over Psalm 126: 5. Die met tranen zaeijen, sullen met gejuich maeijen*. Door Dr. Fried. Wilh. Krummacher, Hervormd Leeraar te Gemarke. Uit het Hoogduitsch met een Voorrede door Abraham Capadose, Med. Doct., Amsterdam 1827.

heerlijk en gloeiend van een levendige en geestelijke waarheid: Christus was 't begin en 't einde'⁶³⁵.

Capadose bleek veel belang te stellen in de opwekkingsbeweging in het Wuppertal. In 1840 bracht hij met zijn gezin en verschillende broeders een korte tijd in Elberfeld door en schreef hij aan Da Costa: "Wij waren dagelijks met Krummacher. Zijn omgang is evenals zijn prediking vol leven, vol vuur, wellicht mocht er enigszins meer ernst en zalving bij hem zijn"⁶³⁶.

Thelwall had Capadose's hart gewonnen door zijn brochure "Keert u tot Hem, Die slaat"⁶³⁷. Toen hij in 1847 in moeilijke financiële omstandigheden was geraakt, hield Capadose, uit dankbaarheid voor de getrouwe ijver, door Thelwall bij de watersnood in 1825 aan land en Kerk betoond, voor hem een geldinzameling onder zijn Nederlandse vrienden⁶³⁸. In 1858 had hij hem met zijn vrouw en zoon te logeren en schreef hij: "Hij (Thelwall) is 32 jaar geleden te Amsterdam geweest als een missionaris voor de Joden, maar is meer tot zegen geweest voor de Christenen door zijne excellente brochure *Keert u tot Hem, Die slaat*"⁶³⁹.

Op zijn reis naar Spanje vertoefde Capadose enige dagen te Neuchâtel en had hij sterk het gevoel Petavel voor het laatst op aarde te hebben gezien⁶⁴⁰. Zeven jaar later echter, in 1870, heeft hij, komende van Berlijn, nog bij hem gelogeerd⁶⁴¹.

Laatste levensjaren en overlijden

Capadose heeft ondanks zijn zwakke gezondheid een vrij hoge leeftijd mogen bereiken en toonde tot zelfs in zijn laatste levensjaren een voor zijn doen bewonderenswaardige vitaliteit. Klaagde hij op zijn negenenveertigste jaar tegenover Koenen, die hij een "atleet van gezondheid en kracht" noemde, over zijn "gestadig lijdend en kwijnend leven"⁶⁴², op zijn zevenenzestigste jaar ondernam hij een reis naar Spanje en op zijn vierenzeventigste naar Berlijn en Zwitserland⁶⁴³. Op zijn zeventigste jaar leidde hij gedurende zes maanden iedere morgen tegen half negen een openbare bidstond in de Duitse kerk in Den Haag⁶⁴⁴. Wel klaagde hij over toenemende hardhorendheid⁶⁴⁵, maar met zijn ogen ging het beter, zodat hij zelfs drie uren achtereen zonder vermoeienis en zonder bril kon lezen⁶⁴⁶.

Zijn vrouw was een flinke steun voor hem: "mijn dierbare en kostelijke vrouw, die schat mij door een God oneindig in barmhartigheid gegeven, is voor mij meer dan ooit

⁶³⁵ Brief aan De Clercq 11-8-1835.

⁶³⁶ Brief aan Da Costa 26-8-1840. Men zie verder een ongedateerde brief aan Da Costa, in deze tijd te plaatsen, omdat daarin, evenals in een brief aan D. v. Hogendorp van 7-8-1840, ook over een bezoek aan Kleef wordt gesproken.

⁶³⁷ Vgl. J.C. Rullmann, *Keert u tot Hem die slaat. Thelwall's Christelijke opwekking aan de Nederlanders bij gelegenheid van de overstromingen in Februari 1825*. Na honderd jaren opnieuw uitgegeven en van een historische toelichting voorzien, Amsterdam 1925. Blijkens een brief van Capadose aan D. v. Hogendorp 11-2-1825 was het manuscript door Da Costa in het Nederlands vertaald.

⁶³⁸ Brieven aan Da Costa 31.8-1847; 11-9- (jaartal niet aangegeven, maar stellig 1847 bedoeld); 21-9-1847.

⁶³⁹ Brief aan A.M.C. van Asch van Wyck 2-9-1858.

⁶⁴⁰ Brief aan Elout 10-4-1863.

⁶⁴¹ Brief aan Elout 30-5-1870.

⁶⁴² Brief aan Koenen 19-2-1845.

⁶⁴³ Brieven aan Elout 2-5-1870; 30-5-1870.

⁶⁴⁴ Brief aan Koenen 1865 zonder nadere datering. Volgens brief aan Elout 26-9-1866 hield Capadose nog steeds zijn morgensamenkomsten, welke taak door Bervoets, toen deze bij hem logeerde, om de andere dag werd overgenomen.

⁶⁴⁵ Brieven aan Elout 2-1-1869; 7-12-1870 en andere brieven.

⁶⁴⁶ Brief aan Elout 12-12-1870.

eene onwaardeerbare hulp als tegenover mij”⁶⁴⁷. Op zijn vijftienvigjarig huwelijksfeest kwamen de kinderen, kleinkinderen en talrijke vrienden hem gelukwensen en ontving hij veelvuldige en kostbare geschenken⁶⁴⁸.

Dat op de samenkomsten het verschil tussen de wereld en het Christendom begon weg te vallen, hinderde Capadose. Elouts dochters zaten met het minste met de waaier in de hand en droegen slepen, waarvoor men moest oppassen om er niet over te vallen. Ook de dochters van Mevrouw Van Hogendorp gingen zeer werelds gekleed⁶⁴⁹.

De 20ste October 1872, de vijftigste verjaardag van zijn doop, was een bijzondere dag in Capadose's leven. In de middag kwamen vele vrienden hem gelukwensen en had hij in de Duitse kerk een bijeenkomst met de Zondagsschoolkinderen. In de avond werden in diezelfde kerk voor een grote schare verschillende toespraken gehouden, welke de jubilaris slechts kon beantwoorden met: “Laat ons buigen, buigen, nederbuigen en zeggen: Niet ons, o Heer! Uw Naam zij de eere, totdat de engelen juichen als zij dat horen”, waarop de vergadering hem de zegenbede Psalm 134: 3 toezong⁶⁵⁰.

16 December 1874 overleed Capadose. In het Januari-nummer 1875 van “De Hope Israëls” werd een woord ter nagedachtenis met een kort levensbericht geplaatst⁶⁵¹. Op zijn sterfbed tengevolge van lichaamszwakte door zware benauwdheden gekweld, behield hij echter zijn helderheid van geest en staarde hij met de blijdschap van het geloof, die hem ook in zijn aardse leven het lijden had doen aanvaarden, op de heerlijkheid, die hem stond geopenbaard te worden. Hij verzocht de omstanders te zingen: Psalm 42: 1: 't Hijgend hert der jacht ontkomen, en Gezang 50: 4: Amen! Jezus Christus! Amen!

Tenslotte:

“Here we suffer grief and pain,
Here we meet to part again,
In heaven we part no more.
O that will be joyful,
Joyful, joyful, joyful,
When we meet to part no more.”

Onder grote belangstelling en met “plechtige statigheid” had op 19 December de begrafenis op “Eik en Duinen” te 's-Gravenhage plaats. Evangelisten der N.E.P.V. droegen de baar, die in het familiegraf werd neergelaten. Ds. Ch.J. Bryce, Elout en Delprat te 's-Gravenhage en de evangelist Th. Kousbroek te Dordrecht voerden het woord. De laatste sprak daarop een gebed uit. Nadat nog Gezang 50: 4 was gezongen,

⁶⁴⁷ Brief aan Da Costa 6-1-1858.

⁶⁴⁸ Brief aan Koenen 9-2-1864.

⁶⁴⁹ Brief aan Elout 7-12-1870: omdat Capadose zich een oprecht vriend van Elout voelde, kon hij tegenover hem deze dingen niet verzwijgen.

⁶⁵⁰ *Gods groote daden .aan Israël. Gedenkboek uitgegeven bij de herdenking van het 50-jarig bestaan der Nederlandsche Vereeniging voor Israël*, z.p. 1911, blz. 153 vlg.

⁶⁵¹ Het artikel “Als droevig zijnde, doch altijd blijde” (2 Cor. 6: 10a) van de hand van M.S. Bromet werd overgenomen door *De Heidenbode. Berichten der Ned. Gereformeerde Zendings-Vereeniging*, Nieuwe serie VII, 10, Februari 1875. Men zie ook: *Gods groote daden*, blz. 154 vlg. Men vindt een overlijdensadvertentie in het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* van 18 December 1874.

bedankte Ds. Bervoets, “overstelpst van aandoening, voor de belangstelling en eer, aan zijn diepbetreurde behuwdvader bewezen”⁶⁵².

Mevrouw Capadose-Abrahamsz overleefde haar man bijna zeventien jaren: zij stierf 11 Augustus 1891⁶⁵³. Het bevolkingsregister van 's-Gravenhage vermeldt ten aanzien van haar adres, Bezuidenhout 3, geen verandering, zodat wij wel moeten aannemen, dat Mevrouw Capadose daar tot haar overlijden is blijven wonen⁶⁵⁴.

⁶⁵² Volgens verslag in het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* van 19 December 1874, overgenomen door *De Standaard* van 22 December 1874. Men zie ook: *Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging. Gedenkschrift Vijftigjarig Jubileum 1853-1903*, 's-Gravenhage 1903, blz. 32 vlg. Posthumus Meyjes vermeldt G. Delprat als met Capadose tot de Haagse vriendenkring behorende (*t.a.p.*, blz. 83).

⁶⁵³ Overlijdensadvertenties in *Het Vaderland* van 12 en 14 Augustus 1991.

⁶⁵⁴ Mededeling van de gemeente-archivaris van 's-Gravenhage.

HOOFDSTUK II

BESTRIJDING VAN DE KOEPOKINENTING

*De vaccinatie en haar voorgeschiedenis*⁶⁵⁵

De *variola*, *pokziekte* of *pokken* moet tot de kwaadaardigste ziekten worden gerekend, welke ooit het mensdom hebben geteisterd. Ruim 3.000 jaar geleden kwam zij reeds in Indië en China voor. In Zuid-Europa werd zij voor het eerst in de zesde eeuw van onze jaartelling geconstateerd. Aan het einde van de middeleeuwen vertoonde zij zich ook in ons land en in Duitsland. In de zeventiende en achttiende eeuw heerste zij in ons werelddeel endemisch, d.w.z. kwam zij vrij geregeld voor; in sommige gebieden echter ook epidemisch, met als gevolg, dat de morbiditeit⁶⁵⁶ gedurende enige tijd sterk steeg om daarna voor kortere of langere tijd weer laag te zijn.

De *variola* is een infectieziekte, waarvoor de mens zeer vatbaar is en die zich dus zeer gemakkelijk verspreidt. Waar zij in vroeger eeuwen woedde, was er bijna geen ontkomen aan. Een greep uit de verschillende getallen, die wel niet op nauwkeurig bijgehouden statistieken, maar op ruwe schattingen berusten, geeft ons enige indruk van de omvang. In verschillende delen van Europa werd in de achttiende eeuw wel 95% van de bevolking door de ziekte aangetast; wie ervan genas, bleef er in de regel de zichtbare sporen van dragen, zodat het “pokdalig” zijn een normaal verschijnsel was. Angstwekkend was ook de mortaliteit⁶⁵⁷. In Duitsland stierven per jaar wel 70.000 mensen aan de gevreesde ziekte, terwijl in Londen ongeveer 10% van de sterfgevallen op haar rekening kwam. Verreweg de meeste slachtoffers werden er onder de kinderen gemaakt, zodat men van de “kinderziekte” is gaan spreken.

Na een incubatietijd van gemeenlijk twee weken openbaren zich de eerste verschijnselen: koude rilling en koorts tot 40° à 41°, pijn in het hoofd en in de lendenen, algemeen ziektegevoel, veelal ook uitslag als bij mazelen en roodvonk, die echter weldra verbleekt, terwijl de temperatuur weer daalt. Maar op de derde of vierde dag komen er rode vlekjes te voorschijn, die blaasjes vormen en ongeveer de negende ziektedag beginnen te veretteren. De temperatuur stijgt dan opnieuw en de patiënt voelt zich zeer ziek. Daarna verdrogen de puisten en wordt de korst, die zich intussen heeft gevormd, afgestoten. Er blijft tenslotte een litteken achter. De puisten komen niet alleen voor op de huid, vooral van het gezicht, maar zetten zich ook op de bovenste luchtwegen, waaronder keel en luchtpijp. Wordt het hoornvlies van het oog erdoor aangetast, dan kan dit blindheid ten gevolge hebben. Bij een gunstig verloop daalt de temperatuur geleidelijk vanaf ongeveer de twaalfde ziektedag.

Een gemitigeerde vorm van de *variola* is de zgn. *varioloïd*, die zich kenmerkt door geringe of helemaal geen huiduitslag. De puisten veretteren niet en laten geen

⁶⁵⁵ Voor een wetenschappelijke uiteenzetting raadplege men: *Verslag van de Staatscommissie inzake de Vaccinatie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 26 januari 1938 No. 23*, 's-Gravenhage 1939; de dissertaties: A.J.A. Thomas, *De Vaccinatie-quaestie*, Utrecht 1883, en J.M.W. Scheltema, *De Pokkenepidemie te 's-Gravenzande in 1894*, Delft 1900; de betreffende bladzijden in: J.J. van Loghem, *Algemeene Gezondheidsleer*, Amsterdam-Antwerpen 1947⁴, en A. Charlotte Ruys e.a., *Leerboek der Microbiologie en Immunologie*, Utrecht 1950.

Een geschiedkundig overzicht vinden wij b.v. in: C.E. Daniëls, *De kinderpok- inenting in Nederland. Eene medisch-historische studie*, Amsterdam 1875.

De ethische zijde van het vraagstuk vindt men, sterk ten gunste van de vaccinatie, belicht in: Rijk Kramer, *Het vaccinatie-probleem*, Kampen 1916, waarin naar veel literatuur van voor- en tegenstanders wordt verwezen.

⁶⁵⁶ Aantal ziektegevallen per 1.000 inwoners.

⁶⁵⁷ Aantal sterfgevallen per 1.000 inwoners.

littekens na. Vooral personen, die een zekere immuniteit uit een vroegere pokziekte of uit een inenting hebben overgehouden, vertonen dit lichte ziektebeeld. Het gevaarlijkst zijn nog de *samenvloeiende pokken* (*variola confluens*) en de *zwarte pokken* (*variola haemorrhagica*). Deze laatste ziekte dankt haar naam aan de donkere kleur van de puisten, waarin bloedingen optreden. Per honderd zieken sterven er wel twintig à dertig, soms tot vijftig aan.

Het is te begrijpen, dat men reeds in overoude tijden naar middelen heeft gezocht om de ziekte, die zoveel mensenlevens wegvaagde, te bestrijden. Men placht toen reeds de poklijder van zijn omgeving af te zonderen. Zijn lichaam was immers een kweekplaats van ziektekiemen, die zich o zo gemakkelijk aan anderen mededeelden. Maar de afzondering kon toch nooit zo afdoende geschieden, dat men volledig tegen het gevaar van besmetting beveiligd was. Daarbij kwam nog, dat de geïnfecteerde in het algemeen reeds in het stadium der incubatie zijn medemens had aangestoken. Bovendien vormden kledingstukken, beddegoed enz., waarmee de patiënt in aanraking was geweest, even zoveel infectiehaarden, zolang de smetstof in leven bleef.

Men had echter ook opgemerkt, dat degenen, die de pokziekte hadden doorstaan, er gemeenlijk niet meer vatbaar voor waren. Men behoefde haar zelfs, niet eens in ernstige mate te hebben gehad. Vandaar dat men op het denkbeeld kwam gezonde individuen door opzettelijke besmetting voor de ziekte immuun te maken. Men ging hierbij natuurlijk voorzichtig te werk, maar slaagde er inderdaad in door verwekking van de ziekte in lichte graad erger te voorkomen. De Chinezen hadden de gewoonte om korsten van goedaardige pokken, die zij lange tijd onder voorzichtige verwarming hadden bewaard, in de neusgaten van kinderen te steken. De Indiërs maakten schrapjes op de arm, die zij met gedroogd virus uit pokpuisten besmetten. Bij de Arabieren werd de pokkenetter publiek verkocht en met naalden ingeënt. Deze methoden waren nu wel niet van gevaar ontbloomd, daar er soms juist ernstige ziekten door ontstonden en dikwijls ook de omgeving besmet werd, maar in de regel kon men toch licht verlopende ziektegevallen constateren. Het was in ieder geval al heel wat gewonnen, dat men zich en anderen tegen het risico van een toevallige besmetting kon beveiligen.

In 1721 werd door Lady Montague, de gemalin van de Engelse gezant te Constantinopel, die in haar land zelf het voorbeeld gaf door haar beide kinderen met smetstof uit echte pokken te laten inenten, de kunstbewerking ook in Europa bekend. Spoedig werden in Engeland op koninklijk bevel op enige misdadigers en vijf weeskinderen inentingsproeven gedaan, die gelukkig verliepen. Deze *variolisatie* of *inoculatie* bleek, ook toen ze op ruimere schaal werd toegepast, een succes te zijn, daar zij op personen, die de pokken hadden doorstaan, niets uitwerkte, terwijl degenen, die er nog niet aan geleden hadden, werden aangetast, maar er dan ook verder immuun voor waren. Een algemene invoering heeft men echter nooit aangedurfd wegens de reeds genoemde bezwaren. Het risico was te groot om de inoculatie populair te doen worden. Maar de idee: het voorkomen van een levensgevaarlijke ziekte door het opwekken van een gelijksoortige aandoening in lichte graad, bleef men vasthouden. Men zocht daarom naar een toepassing, die als ongevaarlijk kon worden beschouwd. Men vond deze in de *koepokinenting* of *vaccinatie*. Niet onwaarschijnlijk zijn de Hindoes er in de hoge Oudheid reeds mee bekend geweest. In dat geval zouden we van een herontdekking in de achttiende eeuw moeten spreken.

In sommige streken van Engeland en in Jutland had men waargenomen, dat melkers, die de pokken nog niet hadden gehad, op verscheidene plaatsen aan hun handen zweren kregen tengevolge van besmetting met een uitslagziekte aan de tepels van

koeien. Zij nu, die deze zweren, welke een geregeld verloop hadden en op een vaste tijd verdroogden, gehad hadden, werden er niet meer door aangetast, maar bleken verder evenmin vatbaar te zijn voor de kinderziekte. De boerenbevolking noemde deze zweren “koepokken”. Boerinnen in Jutland lieten zelfs wel hun jonge meisjes door koeien besmetten om later, zoals zij zeiden, mooie dochters te hebben. Als regel gold: wie koe-uitslag heeft gehad, krijgt geen pokken. In Gloucestershire in Engeland was er een pachter, die ontdekte dat hij, sinds hij met koepokken was besmet geweest, voor infectie met variola onvatbaar was, en nu met een gunstig resultaat ook zijn vrouw en twee zoons met “cow-pox” inentte. Het volk wilde er echter nog niet aan en dacht aan bijgeloof.

Dergelijke geruchten en eigen waarnemingen brachten Dr. Edward Jenner te Berkdey in Gloucester ertoe een onderzoek in te stellen. Hij begon ermee in 1768 en paste eindelijk in 1796 voor het eerst in het openbaar de verbeterde inentingsmethode toe. Hij entte een achtjarige knaap in met virus uit de puisten van een melkmeisje, dat door een aan cow-pox lijdend rund besmet was. Het succes was verrassend, want een variolisatie, een zeven weken later op dezelfde knaap toegepast, sloeg niet aan, een bewijs, dat deze voor de pokken immuun was gemaakt. Vaccinaties op andere personen hadden een even gunstig verloop. Jenner is hiermede de wetenschappelijke grondlegger van de vaccinatie geworden. Hij legde de resultaten van zijn arbeid neer in een geschrift “An inquiry into the causes and effects of the variolae vaccine, a disease discovered in some of the western counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the name of the Cow Pox, London 1798”⁶⁵⁸.

De koepokinenting levert ongeveer hetzelfde ziektebeeld op. Na een incubatietijd van drie dagen heeft er een plaatselijke uitbotting plaats, die vier dagen duurt en waarin de pokken zich volledig ontwikkelen. De daaropvolgende koortsperiode, waarin de temperatuur zelden tot 39° stijgt, duurt 24 à 36 uren en gaat gepaard met een pijnlijk gevoel onder de oksels en zwelling der okselklieren. De pokken zijn gevuld met een heldere vloeistof, die, wanneer ze wordt overgebracht op mensen, die niet gevaccineerd zijn of geen kinderziekte hebben gehad, bij dezen dezelfde verschijnselen in dezelfde orde veroorzaakt. Op de tiende en elfde dag na de inenting vertoont zich rondom het pokje een ontsteking met zwelling in de huid. Tenslotte verdrogen de pokken, vormen korstjes, die afvallen, en laten platte littekens na. Een enkele maal treedt er in het tijdperk van de plaatselijke uitbotting een algemene eruptie over het gehele lichaam op van puistjes, blaasjes, vlekken, soms ook phlegmonen, doch deze is dan slechts van korte duur en behoort werkelijk tot de zeldzaamheden.

De heilzame gevolgen der vaccinatie waren niet te ontkennen. De pokkenepidemieën, die in de eerste decennia van de negentiende eeuw in verschillende landen van Europa woedden, werden inderdaad zelfzamer, waar de vaccinatie werd toegepast. Doch ook deze inenting bleek niet zonder gevaar te zijn. Want doordat men met het virus van een gevaccineerde andere personen inentte, men zorgde ervoor doorlopend over “stofkinderen” te beschikken, gebeurde het meermalen, dat ook andere ziektekiemen op de gevaccineerde werden overgebracht. Er deden zich b.v. gevallen van syphilisbesmetting voor. Men gaf er daarom de voorkeur aan koepokstof op kalveren te kweken. Het sprak daarbij vanzelf, dat men ervoor zorgde over inderdaad gezonde

⁶⁵⁸ Dr. L. Davids, arts te Rotterdam, die in ons land in 1799 de eerste vaccinatie verrichtte, bezorgde een Nederlandse vertaling: *Onderzoek naar de oorzaaken en uitwerkselen der variolae vaccine, eene ziekte, in de westelijke gedeelten van Engeland ontdekt, voornaamlijk in het graafschap Gloucester, en aldaar bekend onder den naam van Koepokken*; door Edw. Jenner, Med. Dod. In het Nederduits vertaald en met een bijvoegsel vermeerderd, Haarlem 1801.

dieren te beschikken. Aldus hoopte men een product te verkrijgen, dat vrij van schadelijke bestanddelen was. Voortaan entte men nu regelrecht van het kalf met de “variola vaccine” in. Men slaagde er bovendien in de animale pokstof in gedroogde vorm en in glycerine vrij lang in goede staat te bewaren, terwijl instituten ernaar bleven streven een zo onschadelijk mogelijk product te leveren en de inentingsmethoden te verbeteren⁶⁵⁹.

De aanval

Jenner's ontdekking werd in het algemeen met vreugde begroet. Zijn boek werd veelvuldig vertaald en prikkelde tot ernstig en nauwgezet onderzoek. Door de feiten overtuigd, bleken weldra aanvankelijke tegenstanders de ijverigste verbreiders te zijn van het nieuwe middel tegen een plaag, die het mensdom op meer slachtoffers was komen te staan dan de oorlogen tot nu toe hadden geëist.

Ook in ons land werd de vaccinatie populair, doch ook weer niet zonder dat er, evenals in andere landen, met name Engeland(!), zekere weerstanden moesten worden overwonnen. Het zouden bij ons meer de godsdienstige dan de medische bezwaren zijn, die zich een algemene invoering in de weg plaatsten. De geneeskunde rekent met de uitkomsten van haar experimenten. Het viel niet tegen te spreken, dat de praktijk als de beste proef op de som haar in het gelijk stelde, zodat veler wantrouwen overwonnen werd. Maar godsdienstige en zedelijke bezwaren laten zich, geworteld als zij veelal zijn in de geaardheid en traditie van een volk of volksgroep, daarmee niet zo maar prijsgeven. Ten onzent heeft Capadose stem gegeven aan het in sommige kringen heersende sentiment, dat van de vaccinatie als ongeoorloofde kunstbewerking afkerig was. Om principiële redenen bond hij er de strijd tegen aan. Hetgeen hij en zijn geestverwanten als Christenen beleden, maakte het hun onmogelijk bij de invoering lijdelijk toe te zien.

Capadose zette in 1823 de aanval in met een geschrift, waarvan reeds de titel deed uitkomen, dat het godsdienstig motief het zwaarst bij hem woog: “Bestrijding der vaccine of de vaccine aan de beginselen der godsdienst, der rede en der ware geneeskunde getoetst”⁶⁶⁰. In zijn “Voorrede” gaf hij rekenschap van zijn schrijven door te wijzen op het verband tussen zijn bekering en zijn strijd tegen de vaccinatie. Van deze laatste was hij vroeger een voorstander geweest, doch zonder eigenlijk zelf te weten waarom⁶⁶¹. Hij had, evenals thans zovele andere, vooral jonge

⁶⁵⁹ Reeds in 1810 was men te Napels begonnen de van arm op arm voortgeplante koepokstof op het rund terug te brengen (*retrovaccinatie*) om haar te verfrissen en van menselijke smetten te zuiveren. Negri voerde er in 1840 de *animale vaccinatie*, d.i. de koepokinenting regelrecht van het rund op de mens, in. Het duurde echter tot 1864, in welk jaar Dr. Palasciano, senator te Napels, haar toepassing op het internationaal geneeskundig congres te Lyon wereldkundig maakte, eer deze nieuwe methode ook in andere gedeelten van Italië en buiten dit koninkrijk ingang vond. In Nederland begon het Rotterdamse genootschap tot bevordering van de koepokinenting “Ne pestis intret vigile” er in 1868 mee door de opening van een “*parc vaccinogène*”; in 1869 volgde Amsterdam en in 1871 's-Gravenhage.

Een *parc vaccinogène* is een inrichting, waarin de koepokstof op kalveren wordt gekweekt. De dieren worden vooraf aan een strenge keuring onderworpen en krijgen een uitstekende hygiënische verzorging. Op een kaalgeschoren en goed gereinigd gedeelte van de onderbuik worden al naar men nodig vindt een zeventig à honderd piqûres verricht. Men slaagt er aldus in op vaste tijden over rijpe koepokstof te beschikken, welke men dan onmiddellijk van het kalf op de mens kan inenten (B. Carsten, *De Vaccinatie en het Parc vaccinogène te 's-Gravenhage*, Haarlem 1883. In het thans nog bestaande gebouwtje aan het Rijswijkseplein op de hoek van het Huygenspark en het Zieken had de “s-Gravenhaagsche Vereniging voor Koepokinenting”, in het leven geroepen onder de indruk van de pokkenepidemie in de jaren 1870 tot 1873, haar *parc vaccinogène*).

⁶⁶⁰ Amsterdam 1823.

⁶⁶¹ Bestrijding vaccine, blz. VI vlg. Het zijn in ons land vooral Joodse artsen geweest, die de vaccinatie

geneeskundigen, zonder een onderzoek in te stellen zich gerust op het gezag van de eerste “doordrijvers” verlaten en dan ook meermalen gevaccineerd. Maar toen hij tot het inzicht was gekomen van de “Enige Waarachtige Waarheid, van waar alle anderen als uit een levende bron afstromen, om de dorstende te laven, de behoeftigen te verzadigen”, was hij zich meer dan ooit gedrongen gaan gevoelen het terrein van de geneeskunde te onderzoeken⁶⁶². Hij ontdekte, dat de vaccine op een “allerverderfelijkste dwaling” berustte en achtte zich voortaan geroepen er krachtig strijd tegen te voeren.

De vorderingen, die de geneeskunde in de negentiende eeuw maakte en de mensen met eerbied en trots vervulden, konden Capadose alleen maar wantrouwen en afkeer inboezemen. Hij kon alleen maar oog hebben voor het naar zijn mening ongeoorloofde en misdadige, dat zo geredelijk aanvaard werd. Naast de vaccine wees hij op “een zo verfoeilijke en duivelse kunst” als het magnetisme, dat in zijn tijd krachtig en algemeen werd aangewend en aangeprezen en zelfs aan de hogescholen “ex Professo” werd onderwezen⁶⁶³. Magnetisme en vaccine beschouwde hij als “de karaktertekenen waardoor de geneeskunde van deze eeuw zich bij uitstek van die van vorige tijden onderscheidt”⁶⁶⁴. Het was niet meer die geneeskunde, “welke zelfs de Heidense, maar hierin Christelijkdenkende Hippocrates, van God afkomstig noemde”⁶⁶⁵. Nee, het was die geneeskunde, waarvan Capadose slechts kon zeggen: “zij is achteruitgegaan, zij is gevallen en de oorzaak ligt alleen hierin, dat zij God vergeten heeft en alle middelen, hoe wonderbaarlijk ook in uitwerking, gemeend heeft te mogen aannemen, zonder ze vooraf aan de beginselen van de Godsdienst te toetsen”⁶⁶⁶.

Capadose plaatst als motto boven het eerste hoofdstuk van zijn “Bestrijding”, waarin hij meer bepaaldelijk op geneeskundige gronden zijn veroordeling van de vaccinatie uitspreekt, het woord uit Lucas 5: 31 “En Jezus antwoordende zeide tot haar, die gezond zijn hebben de Medicijnmeester niet van node, maar die ziek zijn”. Deze tekst beheerst zijn denken en dat van de latere vaccinebestrijders. Hij acht het dwaas en roekeloos op gezonde mensen een medische kunstbewerking toe te passen. Maar hij verwondert er zich niet over, wanneer hij erop let, wat het voor geneesheren zijn, aan wie de mensen zich moeten toevertrouwen. Hij verduidelijkt zijn oordeel door hen in vier klassen te onderscheiden, die hij achtereenvolgens behandelt om er tenslotte zijn keus uit te doen⁶⁶⁷.

1. Voor de *systematici of theoristen* zijn rede en verstand maatstaf van alle waarheid. Zij willen de natuur in een bepaald systema dwingen. Onverklaarbare werkingen in de natuur passen daarom niet in hun stelsel en worden door hen dan ook niet als wezenlijk erkend.
2. De *empirici* vertrouwen slechts op hun zintuiglijke waarneming, zoals de theorist

hebben bevorderd. Meijer (*Da Costa's weg*, blz. 127) verwijst hiervoor naar het artikel van S. Seeligmann “De vaccinatie en de Joodsche doktoren” in *De Vrijdagavond*, I, 2, blz. 326c, 327 (13 Febr. 1925). Capadose volgde aanvankelijk het voorbeeld van zijn Joodse collega's, onder wie zijn oom zeer voor de vaccinatie heeft geijverd (vgl. boven blz. 25).

⁶⁶² *Bestrijding vaccine*, blz. V vlg.

⁶⁶³ *Bestrijding vaccine*, blz. IX.

⁶⁶⁴ *Bestrijding vaccine*, blz. X.

⁶⁶⁵ *Bestrijding vaccine*, blz. VIII.

⁶⁶⁶ *Bestrijding vaccine*, blz. X.vlg.

⁶⁶⁷ Capadose laat deze verdeling voor zijn eigen rekening (A. Capadose, *Ontijds ja en neen*, Amsterdam 1825, blz. 1).

op zijn bijzonder stelsel. Zij bezoeken wel kranken, maar daar zij alle onderzoek naar de oorzaken van de ziekten verwerpen, zijn zij veelal niet in staat een ziekte werkelijk waar te nemen. Echte kwakzalvers zijn het.

3. De derde klasse houdt het midden tussen de beide eerste, doordat zij de nadelige strekking van beide hun methoden in zich verenigt. Zij telt de meeste aanhangers. Als empiristen houden dezen zich alleen met de feiten bezig zonder tot de oorzaken door te dringen. En hebben zij eenmaal één of ander geneesmiddel bij een bepaalde ziekte nuttig bevonden, dan wenden zij het in alle soortgelijke gevallen aan zonder te letten op omstandigheden als geslacht, ouderdom, levenswijze of temperament. De ervaring levert hun de bouwstof voor een systeem. Dat systeem is de *routine*. Zonder schroom verwerpen zij alles wat buiten dit hun *systema empiriae* valt. Ook alle hogere geestelijke invloeden sluiten zij uit. Zij verwerpen daarom het magnetisme als ongeoorloofd en hoogstgevaarlijk, wat op zichzelf wel juist is, maar toch niet gegrond mag zijn op de ontkenning van die hogere invloeden. Het magnetisme bestaat wel degelijk en moet uit die invloeden worden verklaard.
4. Bij het rechte eind hebben het de aanhangers van de *empiria rationalis*. Zij gaan er tenminste van uit, dat er in de werkingen van de natuur veel, oneindig veel is, dat hun zwak verstand te boven gaat en ver verheven is zelfs boven de hoogste trap van menselijke redenering, en dat er niet iets kan zijn, dat strijdig is met reeds bewezen waarheden. Voor een geneesheer van deze klasse is de ondervinding een gedurige oefening, die zijn onderzoekende geest voedsel verschaft en hem opwekt om van het verschijnsel tot de oorzaak op te klimmen. Hij is er zich ook van bewust “zieken” en geen “ziekten” te behandelen. Daarom let hij wel terdege op geslacht, ouderdom, temperament, levenswijze en vele andere omstandigheden. Het komt verder niet in hem op te trachten de natuur te dwingen. Hij beschouwt immers ieder ziekteverschijnsel als veroorzaakt door een poging van de natuur om het verbroken evenwicht te herstellen. Zijn werk is te trachten de hinderpalen weg te nemen, die de vrije werking van de natuur belemmeren. Hij verlangt slechts dienaar te zijn van de inwendige geneeskracht van de natuur, ons uit genade geschonken.

In zijn “Ernstige en herhaalde waarschuwing”⁶⁶⁸ gaat Capadose op dit laatste nog nader in. De ware arts is zijns inziens hierin *Naturae Minister*, dat hij zich stelt in de dienst van die natuur, welke als de inwerking van Gods geest op de kranke moet worden beschouwd. Die natuur blijft in ons werkzaam en vermeerderd haar activiteit in geval van ziekte. Zo is zij dan in *fysiologische* zin de *levenskracht* en in *pathologische* zin de *geneeskracht*. Haar behoren wij dan ook te allen tijde gehoorzaam te volgen, want zonder haar zijn wij niet in staat te leven noch genezing aan te brengen.

Capadose gaat nu in zijn “Bestrijding” over tot de behandeling van de gronden, die worden aangevoerd om de vaccinatie aan te bevelen. Hij verdeelt ze van tevoren in twee soorten: “*argumenta negativa*” en “*argumenta positiva*”. De eerste moeten dienen om het onschadelijke van de vaccinatie tegenover het schadelijke van de inoculatie in het licht te stellen. Capadose is er spoedig mee klaar: inoculatie en

⁶⁶⁸ A. Capadose, *Ernstige en herhaalde waarschuwing aan allen, die de waarheid liefhebben, tegen de ongeoorloofde en verderflijke koepokinenting, of de Waarde der vaccine, van den Med. Doct. C.G. Ontijd, volledig wederlegd en eenige voornamen punten der Bestrijding verder ontwikkeld*, Amsterdam 1825.

vaccinatie stemmen hierin overeen dat ze beide schadelijk zijn. Zoals licht te begrijpen is, kan de inoculatie helemaal geen genade vinden in zijn ogen. Hoe kan nu de kunstmatig verwekte kinderziekte geacht worden diezelfde ziekte te voorkomen? Schrijft men soms ook iemand die tot vomeren geneigd is een vomitief voor? Een ieder moet toch de ongerijmdheid hiervan inzien. Maar de vaccinatores beschouwen en de inoculatie en de vaccinatie als voorbehoedmiddelen, alleen achten zij de laatste in het algemeen voor-, de eerste nadelig.

De *argumenta negativa* of “grondstellingen” van de vaccinatores, die Capadose nu gaat bestrijden, luiden aldus:

1. De inoculatie brengt soms een zeer gevaarlijke, ja dodelijke ziekte voort; de vaccinatie daarentegen veroorzaakt slechts een geringe en lichte ziekte.
2. De inoculatie misvormt somtijds de mens met naden, pokdalen enz.; van de vaccine heeft men niets dergelijks te vrezen.
3. De inoculatie verwekt een besmettelijke ziekte; de vaccinatie niet.
4. De inoculatie kan niet onder alle omstandigheden en op alle personen zonder onderscheid worden in het werk gesteld; de vaccinatie wel.
5. De inoculatie vermeerdert de sterfte; de vaccinatie vermindert deze.

Men moet de kracht en het gevaar van de vergiften, aldus Capadose, meten naar de kleine hoeveelheid, die men tot een groot oogmerk, in het onderhavige geval de afwending van de pokziekte, aanwendt. Het laat zich daarom verstaan, hoe gevaarlijk de vaccinstof is: al komt het zelden voor, aan één drop ervan kan men toch sterven. En het is niet eens waar, dat de vatbaarheid voor de kinderziekte erdoor wordt opgeheven. Men moet ook niet menen, dat de koepok slechts een plaatselijke ziekte is. Ziekten, die slechts plaatselijk zijn, bestaan er niet. Maar hoe kan nu, hiervan afgezien, door een geheel *plaatselijke* werking de *inwendige* vatbaarheid voor de kinderziekte vernietigd worden? De inoculatie is als zeer gevaarlijk terecht afgeschaft, maar nu moet men niet gaan denken, dat de koepokstof een onschuldig geneesmiddel is, dat men veilig kan gebruiken. Zij kan integendeel wegens haar diepdoordringende werking niet anders dan hoogstgevaarlijk zijn. De naam *koepokgift* of *koepoksmet* zegt toch zeker al genoeg?

Onder de gevaccineerden doen zich stellig gevallen voor van huiduitslag en ontsteking aan de arm, ook van puisten, die evenals de natuurlijke pokken tot verettering overgaan en daarom wel voor mensenvokken worden gehouden, zelfs van samenvloeiende pokken bij kinderen, die erdoor besmet zijn. Capadose wil toegeven, dat koepokineters zelden terstond na de vaccinatie een uitslag waarnemen en er geen misvormingen achterblijven; maar wanneer een ander meent het bevrijd blijven van de kinderziekte aan de vaccinatie te mogen toeschrijven, dan kent hij zichzelf het recht toe de oorzaak van het ontstaan van meer uitslagziekten bij gevaccineerden te zoeken in het brengen van smetstof in het lichaam. Het volk denkt er trouwens net zo over en daar behoeft men nog geen onverstand, blind bijgeloof of dom vooroordeel in te zien. Indertijd was het ook de stem van het volk, die zich tegen de inoculatie liet horen.

De vaccinatie is inderdaad boven de inoculatie te verkiezen, in zoverre zij niet zoals de laatste een besmettelijke ziekte verwekt. Maar dat is op zichzelf nog geen bewijs van een voordelige invloed op het menselijk lichaam. Op grond waarvan zouden de voorstanders van de vaccinatie, die het vroeger van de inoculatie waren, thans bedachtzamer zijn?

Zou de inenting met natuurlijke pokken stuiten op bezwaren als het tanden krijgen bij de kinderen en de maandelijkse zuivering en de zwangere staat van de vrouwen, maar

de koepokken aan alle “voorwerpen” zonder onderscheid kunnen worden medegedeeld, ongeacht de leeftijd, het seizoen of de één of andere natuurlijke ongesteldheid? Maar dat is schandelijke kwakzalverij ! Dat berust op de grofste empirie! Deze bewering is in lijnrechte strijd met alle wetten van de zuivere natuurkunde, ziektekunde en geneeskundige ervaring. Het is een onweersprekelijke fysiologische waarheid, dat er geen twee personen worden gevonden, die elkaar volkomen gelijk zijn. De pathologie leert, dat iedere zieke een hem eigen ziekte heeft, en de therapie, dat niet ieder middel, dat ter bestrijding van een bepaalde ziekte nuttig is gebleken, zonder onderscheid op alle individuen en op dezelfde wijze kan of mag worden aangewend.

Wij geven in het algemeen aan de één of andere ziekte een bepaalde naam. Om verwarring te voorkomen vormen we bovendien een soort systeem. Het wordt ons daardoor mogelijk een ziekte ergens onder te brengen. Daarmee is echter niet ontkend, dat iedere zieke een hem eigen ziekte heeft en daarom de ware geneeskunde op het beginsel van de *ongelijkheid* van de mensen gegrond is. Maar de kwakzalverij gaat uit van de *gelijkheid* van de mensen en dient nu een genees- of zogenaamd voorbehoedmiddel tegen een bepaalde ziekte op één en dezelfde wijze aan alle individuen zonder onderscheid toe. Men houdt er gewoonweg geen rekening mee, dat verschil van jaren alleen al een verschil in vatbaarheid voor een bepaalde ziekte met zich brengt en iemands gestel mede beïnvloed wordt door zijn geslacht, temperament en levensomstandigheden.

Er zal nog een mensenleeftijd overheen moeten gaan om vast te stellen, of de vaccinatie de sterfte inderdaad vermindert. Het is nog niet bewezen, dat de koepokinenting voor *altijd* tegen de kinderziekte beveiligt. In de “vondelingenhuizen” sterven nog steeds 93 van de 100 kinderen hoewel daar de koepokinenting toch zeker wel algemeen mag heten⁶⁶⁹.

Laat men vóór alles toch bedenken, dat het alleen *Gods* werk en niet dat van de geneeskunde is om de bevolking van het aardrijk te vermeerderen of te verminderen. Het *voorbested* getal van de doden zal ongestoord in een bepaald tijdsverloop de weg van alle vlees moeten gaan. Begin en einde van 's mensen leeftijd worden niet door menselijke beschikkingen bepaald. Het is alles in Gods hand. Laten er thans minder dan voorheen aan de kinderziekte sterven, andere ziekten zullen daarentegen een groter aantal slachtoffers maken.

In zijn “Ernstige en herhaalde waarschuwing”⁶⁷⁰ licht Capadose deze zijn laatste bewering toe en laat hij ons tevens zien, hoe bij hem de geneeskunde ondergeschikt is gemaakt aan zijn leerstellige visie op de Christelijke waarheid. Evenals het getal van de voorverordineerden tot het eeuwige leven, aldus Capadose, door God van alle eeuwigheid is bepaald zonder dat de prediking van het evangelie daar enige invloed op heeft, zo is ook het getal van de levenden in deze wereld voorbestemd en bepaald, zodat het uitgesloten is, dat de geneeskundigen dat zouden kunnen vermeerderen of verminderen. “Zo zeg ik, met betrekking tot het getal van de voorverordineerden ten Eeuwigen Leven, dat het zeker om het even is, of wij de hartespijs van een Gomar en Bogerman genieten, of wel de laffe smakeloze kost van de hedendaagse predikers

⁶⁶⁹ *Bestrijding vaccine*, blz. 55. Men komt er licht toe de toestanden in deze tehuizen hemelschreiend te noemen.

Een Koninklijk Besluit uit het jaar 1818 verplichtte de administrateurs van gestichten voor kinderen, welke geheel of gedeeltelijk uit publieke of plaatselijke kassen werden onderhouden, aan kinderen, die de pokken niet hadden gehad of niet waren gevaccineerd, “de vaccine te doen appliceren”. Bij administrateurs van gestichten, uit eigen fondsen of uit particuliere kassen onderhouden, werd er op aangedrongen hetzelfde te doen.

⁶⁷⁰ Noot blz. 68-72.

van een koude zedeleer inzwelgen... God kent de zijnen en die Hij tevoren verordineerd heeft, dezen heeft Hij ook geroepen". Maar het is van zulk een uitstekend belang, of er ter *genezing van de geestelijke krankheden* een verderfelijke of een gezonde leer wordt gepredikt. Zo komt ook het zeer grote aantal zieken mede op rekening van de verkeerde behandeling en onkunde van de geneesheren, maar het getal van de in leven blijvenden wordt er toch niet door beïnvloed. God is immers de Fontein van het leven. In Job. 14: 5 lezen we: "Dewijl zijn dagen bestemd zijn, het getal zijner maanden bij U is,..." Men moet daarom de middelen niet tot meer laten dienen dan *waartoe* en *zo verre* zij daartoe bestemd zijn.

Er is aldus een onmiskenbare overeenkomst tussen het ambt van de evangelieprediker en dat van de geneesheer. De eerste is in Gods hand het middel om voor de gezondheid van de zielen te waken en geestelijke krankheden te genezen, de laatste om voor de gezondheid van de lichamen te zorgen en ziekten te genezen. Zo min echter een leraar in staat is het getal van de uitverkorenen te vermeerderen, zo min is een geneesheer bij machte de bevolking te doen toenemen. In beide gevallen zou immers het middel de doeleinden, *waartoe* het geschapen is, voorbijstreven.

Capadose vat de *argumenta positiva*, de bewijsgronden, die sinds het jaar 1796 zijn aangevoerd om de betekenis van de vaccinatie in zichzelf in het licht te stellen, in de volgende volzin samen:

*"De koepokstof is een veilig en schuldeloos gift, dat, ingeënt zijnde, de inoculatie verdient voorgetrokken te worden, en een altijd plaatselijke, nooit gevaarlijke uitbotting veroorzaakt, welke voor alle individuen zonder onderscheid niet alleen een zeker, altoosdurend en onfeilbaar middel is tegen de kinderziekte, doordien zij de vatbaarheid voor deze ziekte uitroeit, maar ook, blijkens de vermindering van de sterfte in het algemeen, een krachtige invloed heeft op de gezondheid van geheel het menselijk geslacht"*⁶⁷¹.

Het heeft geen zin alle bovenstaande beweringen stuk voor stuk na te gaan, omdat verschillende ervan reeds onder de *argumenta negativa* vallen. Capadose's bestrijding komt hoofdzakelijk op het volgende neer.

De koepokinenting kan de vatbaarheid voor de kinderziekte niet vernietigen. Alle pathologi zijn het erover eens, dat een ziekte door de samenwerking van twee oorzaken ontstaat: de inwendige of de vatbaarheid en de uitwendige of opwekkende of gelegenheidsoorzaak. Die eerste oorzaak nu, de vatbaarheid, is niet te vernietigen, wijl ze haar oorsprong heeft in de zondeval. De Allerhoogste heeft tot Adam gezegd: "*Met smart* zult gij van het aardrijk eten al de dagen uws levens". Daaronder valt de vatbaarheid voor het lijden. Met de vatbaarheid voor alle ziekten zijn wij geboren, omdat wij van de eerste vader van de mensen afstammen. Men dient echter in aanmerking te nemen, dat er een oneindige verscheidenheid is zowel wat betreft de graden van vatbaarheid als wat betreft de gelegenheidsoorzaken. Hierdoor kan de één door een ziekte worden aangetast en de ander er vrij van blijven. Het is echter een volstrekte onmogelijkheid de aangeboren vatbaarheid voor de kinderziekte, de menselijke natuur zo eigen, te vernietigen.

In weerwil daarvan wendt men de koepokstof aan met haar krachtdadige en tot het binnenste van het lichaam doordringende werking, waardoor zij ziekteverschijnselen verwekt. Maar de ondankbare mens vordert dan ook meer dan de algoede Schepper hem in zijn onbegrensde liefde heeft willen geven aan middelen om *ziekten van allerlei aard te genezen*; wat de kinderziekte betreft verlangt hij iets buitengewoons;

⁶⁷¹ Bestrijding vaccine, blz. 63 vlg.

hij wil haar *voorkomen*! “Beklagenswaardige maar tevens bespottelijke trotsheid! wat verhovaardigt zich niet stof en as! De Almachtige Vader noemt Zichzelf de *Geneesheer*, de nietige aardworm wil meer wezen!”⁶⁷².

Capadose beschouwt de natuurlijke pokken als één van de middelen, die de natuur in het werk stelt om de groei te bevorderen; hij ziet er een bewijs van “hoger gestemd leven” in: door deze crisis van de natuur gaat de ontwikkeling haar gang, zodat de kinderen er groter, sterker en gezonder door worden. In haar aard is de kinderziekte daarenboven niet eens zo gevaarlijk als de vaccinatores wel willen beweren.

En wat nu de koepokstof betreft, zij behoort als produkt van een ziekelijke afscheiding tot de dierlijke vergiften, ja zij komt in haar eigenschappen en werking overeen met het virus van de *pustulae malignae*, een hoogstgevaarlijk soort puisten van grazend vee, die een wel langzame en heimelijke maar toch krachtige werking op de hersenen en ingewanden uitoefenen. Capadose meent ook de zwarte pokken, door sommige Duitse en Poolse geneesheren waargenomen, ermee in verband te moeten brengen.

“Wij maken dus het volgende besluit: daar de drie genoemde uitslagziekten (de kwaadaardige puist, de zwarte pok en de koepok) in haar loop niet alleen zeer veel overeenkomst hebben, maar ook in haar oorzaak, (daar allen uit een *miasma* der grazende dieren ontstaan), mogen wij dan niet met enig recht een overeenkomstige wijze van werken op het menselijk lichaam bij allen vermoeden? En daar beide eerstgenoemde ziekten krachtadig het gestel, vooral de hersenen en ingewanden, aangrijpen, waarom zou dan de vaccine alleen in het lichaam een heilzame verandering teweeg brengen? Nee, wij mogen veeleer het tegendeel aannemen...”⁶⁷³.

De vaccine moet ook als één van de voornaamste oorzaken “van de verslapping, van de ontzenuwing en verkwijning van het nu bestaande geslacht” worden beschouwd. “Ja, de vaccine is één van die, in onze dagen zo vermenigvuldigd wordende middelen, waardoor het gestel van het kind vroeg rijp wordt, en op de manbare jaren *anticipeert*”⁶⁷⁴. Aan deze verhaasting van de ontwikkeling van het kind worden krachten verspild, die moeten dienen tot de voeding en ontwikkeling van de fundamentele delen van het lichaam, hetgeen niet anders dan een bron van onheilen kan zijn.

Capadose komt dan ook tot een conclusie, die precies tegenovergesteld is aan die van de vaccinatores:

*“De koepokstof is een gevaarlijk en schadelijk gift, zodat de koepokinenting met hetzelfde recht als de gewone inoculatie, ja met nog veel meer recht verdient verworpen te worden, daar ze meermalen zeer onaangename, soms zelfs gevaarlijke uitslagziekten veroorzaakt, en niet alleen nimmer voor alle individuen zonder onderscheid als een zeker, altoosdurend, veel min als een onfeilbaar middel tegen de kinderziekte moet beschouwd worden, (geen middel in staat zijnde de vatbaarheid voor één of andere ziekte uit te roeien), maar zelfs, hoewel op de sterfte in het algemeen het zij ten voor- het zij ten nadele nauwelijks enige invloed hebbende, zodanig een diepdoordringende werking en blijvende verandering in het lichaam teweeg brengt, dat ze de natuurlijke ontwikkeling stoort en dus gezondheid en leven ondermijnt”*⁶⁷⁵.

In het tweede hoofdstuk “Over de wijze waarop zich de ontdekking en verdere verspreiding van de vaccine heeft voorgedaan” geeft Capadose niet een zo objectief

⁶⁷² Bestrijding vaccine, blz. 102.

⁶⁷³ Bestrijding vaccine, blz. 115 vlg.

⁶⁷⁴ Bestrijding vaccine, blz. 125.

⁶⁷⁵ Bestrijding vaccine, blz. 127 vlg.

mogelijke historische weergave van de feiten, maar een tekening, die een aanklacht wil zijn tegen de geest van zijn eeuw, in het licht waarvan hij de vaccine beziet en dus veroordeelt.

Het einde van de achttiende eeuw is van de ontdekking van de vaccine “zwanger gegaan”. “Wij weten wat dit zegt!” roept Capadose uit. Het was “een tijdstip gebrandmerkt met het zegel van de vervloeking van ieder die God en de waarheid lief heeft, een tijdstip, dat de Almachtige schijnt te hebben willen bestemmen, om de afvallige mens door de geest van de duisternis gedreven, een tijdelijk; maar bittere zegepraal over het waarachtige licht te vergunnen”⁶⁷⁶. “Een verachtelijke Voltaire en diens nietige aanhangers” hadden dit tijdvak voorbereid. “Ongeloof en Godslasteren waren plicht en deugd genaamd”⁶⁷⁷. En nu had Jenner een middel gevonden “om de dood afbreuk te doen”, “in staat een ziekte, die ieder uur zijn slachtoffers wegrukt, en die steeds als de gesel van het menselijk geslacht beschouwd werd, *van de aarde te verdrijven en uit te roeien*”⁶⁷⁸. “*Aan het heela!*” had hij, zoals hij het uitdrukte, zijn ontdekking “geopenbaard”⁶⁷⁹. Vanaf de eerste tijden van de geneeskunde had nog niemand de “verregaande verwaandheid” gehad voor te geven een middel ter uitroeiing van een ziekte te hebben gevonden en nog niemand had zulk een algemene en toenemende bijval genoten als Jenner. “Die menselijke trotsheid en verdorvenheid moesten voor de achttiende Eeuw bewaard blijven”⁶⁸⁰.

“Trotsheid deed in de ontdekking van de vaccine een schild zien, waarmede de schuldige mens zich meende te kunnen beveiligen tegen de slagen van Gods almachtige tuchtroede; dweepzucht, blind bijgeloof en dolzinnige woede, die onmiskenbare krachten waarmede de Vorst van de duisternis zijn rijk tracht uit te breiden, zijn de middelen geweest, die de vaccine tegen alle aanvallen hardnekkig moesten verdedigen en de oppervlakte van de ganse aardbodem als met een gloeiende lavastroom overdekken”⁶⁸¹.

Capadose laakt scherp de middelen van directe en indirecte dwang, die te baat werden genomen om de koepokinenting te bevorderen en waarvan bepaaldelijk de behoeftige klasse de dupe was⁶⁸². Zo konden b.v. de rijke burgers voor hun kinderen het dure huisonderwijs bekostigen, indien voor toelating tot de lagere school een vaccinebewijs moest worden overgelegd, maar de mindere man had veelal geen andere keus dan of zijn kroost met het “gif van de koeien” te laten besmetten of het van schoolonderwijs verstoken te houden. Capadose steekt de beginselvasten een hart onder de riem: “O tedere ouders, zijt getroost en berust op God! Wie weet of Hij dit onrecht niet daarom geoorloofd heeft, opdat uw kinderen van menig ander vergif dat niet met het lancet, maar met een geestelijke inenting in hun onnozele zielen geschiedt, mogen bevrijd

⁶⁷⁶ *Bestrijding vaccine*, blz: 131.

⁶⁷⁷ *Bestrijding vaccine*, blz. 132.

⁶⁷⁸ *Bestrijding vaccine*, blz. 132; vgl. Jenner, *Inquiries*, London 1800², p. 182, waar de koepok wordt genoemd “an antidote that is capable of extirpating from the earth a disease which is every hour devouring its victims; a disease that has ever been considered as the severest scourge of the human race”.

⁶⁷⁹ *Bestrijding vaccine*, blz. 133; Jenner, *l.c.*, p. VI: “made known to the world.”

⁶⁸⁰ *Bestrijding vaccine*, blz. 133.

⁶⁸¹ *Bestrijding vaccine*, blz. 154 vlg.

⁶⁸² Er waren scholen, waar kinderen slechts op vertoon van een schriftelijke verklaring van de natuurlijke pokken te hebben gehad of gevaccineerd te zijn werden toegelaten. Van hogerhand werd er bij gemeentebesturen op aangedrongen om op grond van het K.B. van 1818 door een dergelijke indirecte dwang de koepokinenting te bevorderen. Vgl. Rijk Kramer, *Vaccinatie-probleem*, blz. 223 vlgg. Hierbij zij o.a. verwezen naar een “Notificatie van de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland van 9 September 1825” en een circulaire van de gouverneur van Zuid-Holland van 12 April 1825, waarin wordt verwezen naar een aanschrijving van 17 September 1823 (Archief van de gemeente Rotterdam).

worden!”⁶⁸³.

Men heeft het maar over “*de eigen waarde, de adel van de mens, zijn rechten en verdiensten*”, terwijl men tegelijkertijd alles in het werk stelt om ons al meer en meer “tot het dier te verlagen” “Te vergeefs zwellen thans de moederlijke borsten van het voor hun kroost enig geschikt voedsel, dat door allerhande kunstgrepen moet verdreven worden”⁶⁸⁴, terwijl men, vergetende de plichten die God aan al wat de naam van moeder draagt heeft opgelegd, niet alleen zijn vlees en bloed aan een gehuurde loontrekster vertrouwt, (die aldus het wettig erfdeel van haar eigen kroost ontvreemdt,) maar zelfs de onbeschaamdheid tot zover gebracht heeft, om bij een log en redeloos dier het eerste voedsel voor hem te zoeken, die mogelijk eenmaal Gods beeldtenis zal dragen! Droevig is dit denkbeeld, maar het verschijnsel is niet minder bespottelijk, en wellicht zijn de tijden niet ver af, dat men die aangebeden koe, die nu reeds van het veld achter de huizen van sommige verlichte ouders verplaatst is, naast het kraambed zal vinden, opdat toch de melk haar natuurlijke warmte behoude. Anderen, en wel een partij geneeskundigen, die zich Kantiaanse Wijsgeren noemen, willen de mens *per fas et nefas* van een AAP doen afstammen, en met deze drogredenen hun Systeem van *perfectibiliteit* staande houden. Zo zien wij dan dat wij bij de Aap onze afkomst, bij de Koe onze eerste voeding, en in een ziekelijke gesteldheid van datzelfde beest gezondheid, of ten minste bevrijding van één van de meest verwoestende plagen moeten zoeken!”⁶⁸⁵.

Grote ergernis wekte bij Capaclose bovendien de overdreven hulde, welke men de ontdekker van de vaccine, die hij van “grove Empirie op het ruwste materialisme gebouwd” beschuldigde, had toegebracht. Dr. F. van der Breggen, hoogleraar in de geneeskunde te Amsterdam, had op 14 Mei 1823, de dag, waarop het zevenentwintig jaar geleden was, dat Jenner voor het eerst in het openbaar vaccineerde, een feestrede⁶⁸⁶ uitgesproken, die om haar gezwollen taal zelfs bij medestanders geen onverdeelde waardering kon vinden⁶⁸⁷. Jenner was 26 Januari 1823 overleden, een kwarteeuw na zijn befaamde publicatie. Capadose walgde van de afgodische eer, hem thans toegebracht. Van der Breggen had o.a. gezegd: “Driewerf gelukkig de sterveling, die als door de Godheid verwekt, het middel wordt om als zijn plaatsbekleder van haar zegenende goedheid, onder zijn natuurgelovigen te verschijnen, en als held van de mensheid, die miljoenen in het leven spaart, verdient geroemd te worden. Ja! driewerf gelukkige Edward Jenner, voor wie een nadere wenk van de Voorzienigheid bewaard was, voor wie de oudheid altaren gesticht, en de kostbaarste offers zou hebben doen ontbranden, u wijden wij deze eenvoudige feestviering”⁶⁸⁸. Hij sprak van de 14de Mei als een “heilige dag”, het feest van “een fysische wedergeboorte van hets menselijke geslacht”⁶⁸⁹, en droeg een gedicht voor, waarin het o.a. heette:

⁶⁸³ *Bestrijding vaccine*, blz. 158.

⁶⁸⁴ Capadose brengt de toenemende borstkanker hiermede in verband (*Bestrijding vaccine*, noot blz. 166).

⁶⁸⁵ *Bestrijding vaccine*, blz. 165 vlgg.

⁶⁸⁶ F. van der Breggen, Cz., *Feestviering ter huldiging van Edward Jenner, en ter verheffing van de waardij der koepokinenting, van wegen het Genootschap Arti Salutiferae te Amsterdam, gehouden den XIV Mei 1823*, Amsterdam 1823.

⁶⁸⁷ *De Recensent, ook der recensenten*, XVI, 1, Amsterdam 1823, blz. 520 vlg., noemt de uitdrukking “het feest van een fysische wedergeboorte van het menselijke geslacht” voor de 14de Mei overdreven en herinnert de schrijver aan het “*simplex sigillum veri*” van Boerhaave.

⁶⁸⁸ Van der Breggen, *Feestviering*, blz. 5 vlg.

⁶⁸⁹ *Feestviering*, blz. 11.

“Voor Jenner klinkt hun⁶⁹⁰ dank: Voor Jenner staan de altaren
 Als voor een weldoend God, door hen alom gesierd:
 Door ’t kroost dat nu ontluikt, door ’t kroost van later jaren
 Wordt eeuwig Jenners Naam als Vadersnaam gevierd!!”⁶⁹¹.

Capadose echter roept vol verontwaardiging uit: “Doch heeft men hem met allerhande lof in zijn leven overladen, thans nu hij dood is zal hij weldra aanbeden en vergoed worden!” Waarom ook niet, vraagt hij, “op het tijdstip dat men in het bloedig Parijs een tempel van de Rede zijn trotse en godtergende muren zag verheffen, waar de schandelijkste afgoderijen werden gepleegd met een tot de laagste trap van verdorvenheid gezonken en geheel verbeestelijkt wijf onder de naam van Godin van de Rede aanbeden”, en Jenner op zijn buitenverblijf een gebouw voor de koepokinenting heeft laten zetten, “hetwelk de *Tempel van de Vaccine* genoemd werd?”⁶⁹² Capadose gruwelt ervan en waarschuwt ernstig tegen de geest, die “ter aanprijzing en uitbreiding van Jenner’s ontdekking is werkzaam geweest”.

In het derde hoofdstuk “De Vaccine aan de beginselen van de Godsdienst getoetst” spreekt Capadose allereerst zijn afkeuring uit over het streven van de mensen om door middel van verenigingen samen te werken voor een bepaald doel, b.v. tot onderling hulpbetoon, om alzo te trachten de hinderpalen te overwinnen, welke de Voorzienigheid de plannen van de beperkte mens in de weg heeft gelegd⁶⁹³. Men verwacht het niet van Gods Geest, maar wil het beleid en verstand van de mensen doen uitblinken. “Zodanige verbroederings zijn daarom het werk van de Vorst van deze wereld tegen God en Zijn Gezalfde”. Slechts een verbroedering ter onderlinge stichting en onderwijs, vooral ter opwekking en aanmoediging om God en de plicht standvastig getrouw te blijven, is geoorloofd. Maar met een stichting als die “voor de uitroeiing van de kinderziekte”⁶⁹⁴ trekt men openlijk tegen de Almachtige ten strijde. Nog eens moet Prof. Van der Breggen het om zijn feestrede ontgelden. Deze had o.a. gezegd: “Met de vorderingen van de wetenschap streeft immers ook de mens in zijn volkomenheid en onafhankelijkheid van de fysieke natuur, het doel van alle menselijke ontwikkelingen, voorwaarts; en een ontdekking heeft des te groter waarde, hoe meer zij hem in staat stelt, in zijne hoogste aardse betrekkingen, het noodlot en de noodzakelijkheid te ontwinden, zijn kluisters te verbreken, en in het volle genot van zijn vrijheid te treden, en zo bestaat er dan ook in de geschiedenis van de ontdekkingen en uitvindingen geen schitterender voorbeeld, hoezeer de menselijke

⁶⁹⁰ Nl. der ouders.

⁶⁹¹ *Bestrijding vaccine*, noot blz. 181. Voorin het boekje van Van der Breggen vindt men een Latijns lofdicht op Jenner van H. Collot d’Escury en op blz. 30 de Nederlandse vertaling van de hand van M.C. van Hall. Het door Capadose gewraakte couplet luidt in het Latijn:

“Jennerum celebrant, Jennero altaria ponunt,
 Jennerum magni nurninis instar habent.
 Succrescens proles, et postera turba per aevum
 Hunc merito patrem dixerit esse suum.”

⁶⁹² *Bestrijding vaccine*, blz. 180 vlgg.

⁶⁹³ B.v. ter wederkerige schadeloosstelling bij brand, hagel en dgl., ouderdoms- en levensverzekering (*Bestrijding vaccine*, noot blz. 190 vlg.). Men zoekt zijn steun buiten God om bij eventuele ongevallen niet verlegen te staan (vgl. beneden blz. 341 vlg.).

⁶⁹⁴ Capadose doelt hier op het in 1803 in Engeland opgerichte “Royal Jennerian Society, for the extermination of the Small-pox” (*Bestrijding vaccine*, blz. 192). In 1801 was er te Rotterdam en in 1803 te Amsterdam een genootschap opgericht om de koepokinenting onder minvermogenen te bevorderen.

geest de Proteus van de Natuur weet te breidelen en te beheersen, als de *Vaccinatie*”⁶⁹⁵
 “Zo werd de bliksem, van bode van een vertoornde Godheid, tot vuurwerk, waarmede men nu speelt, dat de kinderen zonder nadeel door de hand laten lopen, en om welks vreselijke uitbarstingen te voorkomen, één enkele draad slechts behoeft gebezigd te worden!”⁶⁹⁶. Capadose verzucht: “Welk een taal! welk een hoogmoed! ziedaar de mens aan zichzelf overgegeven; geheel bedweld door de zwijmeldrank van de eigenliefde gevoelt hij niet eens meer de gruwelen die van zijn lippen rollen. Beklagen wij hen en laten wij voor hen bidden, want zij weten niet wat zij doen!”⁶⁹⁷.

Capadose’s godsdienstig bezwaar tegen de koepokinenting vinden wij nog eens samengevat in de volgende vermaning tot zijn lezers: “Treden wij dus niet in Gods wegen, door ons op te werpen, om zogenaamde *Goddelijke* weldaden over het mensdom uit te storten! De Godsdienst verbiedt de zwakke sterveling, zulk een algemeen en bovenmenselijk plan te maken, en keurt ten sterkste af hetgeen ons van de mens met de naam van *onfeilbaar of eeuwigdurend of tot in het laatste geslacht zijn kracht behoudende*, wordt aangeprezen”⁶⁹⁸.

Terecht toornst Capadose tegen een misdadig geëxperimenteer, waartoe dolzinnige ijveraars zich lieten vervoeren. Het zijn inderdaad weerzinwekkende staaltjes van “grove empirie”, die hij mededeelt. Men bracht gevaccineerde kinderen, in de regel vondelingen en wezen, niet alleen in aanraking met lijders aan de ergste soort pokken, maar trok hun zelfs hemden en doeken aan, die nog warm en van het pus variolosum doorweekt waren. Men gaf gevaccineerde baby’s over aan zoogsters, die aan zware pokken krank lagen. Zelfs liet men ze wel gedroogde etter, met kinderziektstof besmet, doorslikken. Dit alles om maar te kunnen aantonen, dat de vaccinatie zo doelmatig was⁶⁹⁹. Een geestdriftig lofredenaar noemde de smet van de koe-uiers een “Goddelijke stof”⁷⁰⁰.

In een slotwoord klaagt Capadose, dat de kinderen mede door de vaccine zo vroegrijp worden gemaakt en daarom ook vroeg oud en afgeleefd zullen zijn. “*Er zijn geen kinderen meer!*” roept hij uit, “Welk een droevige waarheid! nee, er zijn geen kinderen meer! hoogst zeldzaam, zo ooit, zijn bij hen niet alleen de onnozelheid van het hart, de eenvoudigheid van het kinderlijk verstand meer te vinden. maar ook het kinderlijk lichaamsgestel. Waarom zullen wij dan verwonderd zijn, al zagen wij nauwelijks een enkel voorbeeld meer van kinderziekte, daar wij ook nauwelijks kinderen meer aantreffen!”⁷⁰¹; “...het kinderlijk gelaat toont niet meer die frisse blozende wangen, dat teken van de gezondheid van de sappen, niet meer dat helder oog, waarin, hoe ook vervallen van de eerste, oorspronkelijke staat, nog een schaduw van onnozelheid, van kinderlijke liefde in wemelde, nee, een vale, bleke kleur dekt thans hun droge en schrale kaken, een bovenmate glinsterend oog, dat iets verschrikkelijks heeft, verradt de inwendige onrust van de ziel. Overprikkeling en zwakheid maken hun gestel uit, en de zenuwachtige aandoeningen, eertijds aan die jaren eigen, waarop de mens (de vrouw vooral) begint te vervallen, worden nu, gelijk één van onze Hoogleraren enige jaren geleden zeer juist aanmerkte, in de kinderkamers terug gevonden! Alle treurige gevolgen van een te vroege en verkeerd

⁶⁹⁵ *Bestrijding vaccine*, blz. 194 vlg.; Van der Breggen, *Feestviering*, blz. 13.

⁶⁹⁶ *Bestrijding vaccine*, blz. 195; *Feestviering*, blz. 15.

⁶⁹⁷ *Bestrijding vaccine*, blz. 195.

⁶⁹⁸ *Bestrijding vaccine*, blz. 201 vlg.

⁶⁹⁹ *Bestrijding vaccine*, noot blz. 202 vlg.

⁷⁰⁰ *Bestrijding vaccine*, noot blz. 204.

⁷⁰¹ *Bestrijding vaccine*, blz. 212.

ingerichte ontwikkeling, die een onafzienbare keten van allerlei kwalen met zich zal slepen, zo Gods genade en barmhartigheid het niet verhoeden”⁷⁰².

Capadose ziet een allernauwst verband tussen het *tegenwoordige onderwijs*, dat “om zo te zeggen de gezondheid en het leven van het zedelijk gevoel, dat God ons in het hart legt en aankweekt”, vernietigt, het *magnetisme*, dat “de gezondheid en het leven van het oordeel, doordien het de mens kennis en verstand buiten God doet zoeken”, vernietigt, en de *vaccine*, die “de lichamelijke gezondheid en het leven, daar ze de Natuur en haar werkingen die steeds het welzijn van ieder individu ten doel hebben, op het gevaarlijkste tijdstip van hets leven verstoort en tegenwerkt”, vernietigt⁷⁰³.

Met het oog op “het vreselijk uur van de vlamme wreake van Jehova” vermaant Capadose zijn landgenoten om te waken en te bidden. Hij herinnert hen eraan, hoe in alle tijden Nederland, evenals weleer Judea, door Gods genade kennelijk en overvloedig gezegend is. De godsvrucht was steeds de hoofdtrek van onze natie. Met Oranje aan het hoofd werd Holland “door de Hemelse genade als een bolwerk gebruikt voor de ware Godsdienst”⁷⁰⁴. Hoe eenvoudig christelijk toch leefden onze brave voorouders! En hoe zijn wij thans bastaardtelgen!

“Zoeken wij dan niet langer voedsel voor het hart in dat *Frankrijk*, waar een verfoeilijke Voltaire en andere zielsmoordenaren van dat soort de lucht verpest hebben... Zoeken wij niet langer voedsel voor het verstand bij de dweepzieke Duitser, die ons zijn filosofie, zijn Magnetisme en andere giften voor de ware, ons door de Almachtige geschonken rede aanbiedt... Eindelijk dat wij niet langer bij de roekeloze en dolzinnige Engelsman verzorging voor ons fysiek bestaan zoeken; ook hier wordt ons alsem voor honing, gift voor geneesmiddel gegeven”⁷⁰⁵.

Capadose verklaart tenslotte zich geroepen te achten te doen wat in zijn vermogen is “om ouders en voogden van het gevaarlijke en nadelige van de schijnbaar zacht en gunstig werkende vaccinatie te overtuigen”⁷⁰⁶.

Weerlegging

Te voorzien was, dat Capadose met zijn aanval op de koepokinenting, die sinds een kwarteeuw in de ogen van velen haar doelmatigheid en recht van bestaan had bewezen, hevige reacties zou ontketenen. De positie van de vaccinatie bleek namelijk nog niet zo stevig te zijn. Moeilijk te overwinnen vooroordelen, vooral bij de lagere volksklasse, stonden haar algemene invoering in de weg. Capadose voedde het wantrouwen nog, doordat hij als medisch deskundige het middel als hoogstverderfelijk en ongeoorloofd brandmerkte. Hij wist bovendien door zijn meeslepend betoog en bewogen taal vele eenvoudige lieden voor zich in te nemen.

De strijd werd fel en hatelijk. Capadose had door zijn honende kritiek de medische wereld tegen zich uitgedaagd. Oudere en meer ervaren collega's voelden zich onheelbaar gekrenkt en rekenden zich aan hun stand als geneesheren verplicht de in hun ogen doldrieste jeugdige ambtgenoot grondig van repliek te dienen. Zijn geschrift werd uiteengerafeld en hijzelf als een waanwijs, brutaal en onkundig jongmens aan de kaak gesteld.

Onder de geschriften, in het licht verschenen om Capadose te weerleggen, neemt dat van Dr. Ontijd te 's-Gravenhage, een kundig geneesheer met een vijfentwintigjarige

⁷⁰² *Bestrijding vaccine*, blz. 212 vlg.

⁷⁰³ *Bestrijding vaccine*, blz. 213 vlg.

⁷⁰⁴ *Bestrijding vaccine*, blz. 216.

⁷⁰⁵ *Bestrijding vaccine*, blz. 216 vlg.

⁷⁰⁶ *Bestrijding vaccine*, blz. 220.

praktijk en een goede reputatie in de medische wereld, een eerste plaats in⁷⁰⁷. Men proeft er het bewustzijn van wetenschappelijke superioriteit uit. Ontijd wees Capadose zakelijk maar ook uit de hoogte terecht, hetgeen deze met ergernis deed spreken van “een belachelijke zelfsvoldoening en pedanterie, die ons de toon en houding van een in eigenwaan opgeblazen dorpsschoolmeester duidelijk voor de geest stellen”⁷⁰⁸.

Capadose beoogde met zijn geschrift de bestrijding van de geest van het ongeloof op geneeskundig terrein. Hij baseerde zijn medische beschouwingen op zijn vooronderstelling, dat de vaccine uit een pogen, dat met God en gebod geen rekening hield, was ontstaan. Hij bezag het vraagstuk uit het oogpunt van de antithese tussen het positieve Christendom, dat voor hem het zuiverst in de Gereformeerde orthodoxie belichaamd was, en het achttiende- en negentiende- eeuwse liberalisme, dat hij als Gode-wederstrevig kwalificeerde. Door de vaccinatie in deze antithese te betrekken deed Capadose zijn geschrift aan wetenschappelijke onbevangenheid inboeten. Ontijd voelde zeer goed aan, op welke punten hij Capadose moest aanvallen. Hij beoordeelde zijn geschrift van medisch en godsdienstig standpunt beide.

Ontijd begint met Capadose “een adept van de *Bilderdijkse* secte” te noemen en vervolgt: “deze mensen, veinzende, of ten minste voorgevende, door de onbedriegelijke geest van God geleid te zijn, drijven de onbeschaamdheid tot het uiterste, en beschouwen alle andere mensen, die door geen *Bilderdijkse* bril zien, als zulken, die door de geest van de duisternis worden voortgezweept, zodat, indien men hun slechts geloven wil, er geen licht bestaat dan bij hune kleine secte, onder welke Vader Bilderdijk en de twee profeten die van hem uitgegaan zijn, de Doctors Da Costa en Capadose, dan natuurlijk uitblinken als flonkerende starren onder het verbasterd geslacht van deze droevige negentiende Eeuw”⁷⁰⁹.

Ontijd zelf heeft met het magnetisme, dat hij overigens niet kenmerkend voor de eeuw acht, weinig op, maar hij kan er toch ook weer niet zoals Capadose “een verfoeilijke en duivelse kunst” in zien. Hij is zelfs van mening, dat het onder behoorlijke geneeskundige leiding bij sommige zenuwziekten nog van nut kan zijn.

Dat wij niets zonder de Goddelijke hulp vermogen, daarvan is Ontijd ten volle overtuigd. Het staat echter evenzeer voor hem vast, dat de Opperste Wijsheid in de weg van Zijn aanbiddelijke voorzienigheid zich van de natuur- en geneeskundigen bedient “ter redding van het mensdom, en ter leniging van de rampen van hun natuurgelatenen”⁷¹⁰.

Hoe Ontijd over Capadose's geschrift in het algemeen oordeelt, doet hij deze gevoelens in de volgende schrobbering die hij hem toedient: “Nee, jeugdige Kunstgenoot! wij vinden ons gedrongen, het u ter dezer gelegenheid onder het oog te brengen, nauwkeurige waarnemingen, stellige bondige bewijsredenen, en een waarheidlievende christelijke geest hebben wij in uw geschrift tevergeefs gezocht, doch daarentegen hebben wij hetzelfde doorzult gevonden met afgetrokkene *theoretische* bespiegelingen, schijnbewijzen en drogredenen, en doorgaans vervuld van een geest van bittere haat, nijd en laster tegen de *Vaccine* en de *Vaccinatores*, of liever, tegen de Geneeskunst en

⁷⁰⁷ C.G. Ontijd, *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd, en op nieuws aanbevolen aan ouders en kunstgenooten, tegen de bestrijding derzelve van den Med. Doct. Abraham Capadose, of, De Vaccine aan de beginselen van Godsdienst, Rede en ware Geneeskunde getoetst*, 's-Gravenhage 1824.

⁷⁰⁸ *Ernstige en herhaalde waarschuwing*, blz. 58.

⁷⁰⁹ *Waarde koepokinenting*, blz. 11. Da Costa had juist grote verontwaardiging verwekt door de uitgave van zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, Leiden 1823. Bilderdijk had hierop laten volgen: *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht*, Leiden 1823, waarin hij zich ten volle achter zijn leerling stelde.

⁷¹⁰ *Waarde koepokinenting*, blz. 60.

haar Beoefenaars”⁷¹¹.

Capadose had ontkend, dat de koepokinenting de vatbaarheid voor de kinderziekte zou kunnen vernietigen. De vatbaarheid voor *alle* ziekten zou haar oorsprong hebben in de zondeval en derhalve onvernietigbaar zijn. Ontijd kon het daar niet mee eens zijn. Hij hield het ervoor, dat Adams val een zedelijke verdorvenheid ten gevolge had, welke op zijn nakomelingen overging en een zeer nadelige invloed oefende op het fysiek van de mens. Allerlei zondige hartstochten, angst, zorg en kommer zouden van lieverlede het lichamelijk organisme ondermijnen met als onvermijdelijk gevolg de dood. Men moest dus de natuurlijk dood *niet* zien als een *willekeurige straf* wegens de overtreding van het proefgebod, maar als een *onmiddellijk gevolg* van de zonde, zoals door God was voorzien (Gen. 3: 3). Aanvankelijk onderging Adams gestel dan ook hoegenaamd geen verandering; hij bereikte zelfs de leeftijd van 930 jaren. Nergens in de Bijbel trouwens vinden wij ziekten genoemd als een onmiddellijk gevolg van Adams val; alleen de dood. Volgens Rom. 5: 12 zijn door de zonde niet de ziekten, maar is de dood de wereld binnengekomen. Onjuist is het dus ook om met Capadose onder het met smart eten in Gen. 3: 17-19 ziekte of lichamelijke pijn of smart te verstaan; moeite, zorg, kommer en inwendig hartzeer worden ermee bedoeld, aldus Ontijd. Ons aller stamvader zag steeds meer of minder de genoegens van zijn langdurig leven vergald door het bittere berouw en het gestaag herinnerd worden aan de rampen.

Kort samengevat komt Ontijds beschouwing tegenover Capadose hierop neer, dat tengevolge van Adams val de mens behept is met een *algemene* vatbaarheid om te lijden en ziek te worden, welke dan verband houdt met zijn vroeger of later intredende natuurlijke dood, doch niet met een vatbaarheid voor alle ziekten. Nog minder is er sprake van, dat hij de kiemen van alle ziekten in zich zou omdragen. Zeer vele ziekten zijn eerst in latere eeuwen door een samenloop van omstandigheden “*verkrege*”. De vaccinatie zal daarom wel terdege effect sorteren. Men tracht immers helemaal niet ongedaan te maken, wat God als straf over de mens heeft beschikt, doch alleen een bepaald gevolg, uit de algemene vatbaarheid kunnende voortvloeien, te voorkomen. Men moet zo iets niet voor onmogelijk of zondig houden: uiteindelijk is het God Zelf, die de mens het middel aan de hand doet.

De vaccine is daarom een gave van God, waarvoor de mens niet dankbaar genoeg kan zijn. Het is er verre van, dat zij in strijd is met zedelijkheid en godsdienst. Zij verdient ten volle door de overheid bevorderd te worden “in weerwil van overtuiging en geweten, of liever in weerwil van onkunde en halstarrigheid”⁷¹². Ontijds conclusie is precies tegenovergesteld aan die van Capadose: “Ja, de Vaccine is uit God, en de onsterfelijke Jenner is slechts een werktuig in Gods hand geweest; zij is één van de grootste weldaden, welke de Almachtige het kwijnend mensdom ooit geschonken heeft... waar ’s mensen hulp ijdelheid is, daar is hulp bij God, de Algoede sprak, Zijn geest verlichtte het verstand van Jenner, en de Vaccine was daar ter beteugeling van een pest, onder welker verschrikkelijke woede het menselijk geslacht in ons werelddeel gedurende zes eeuwen gezucht had, en welke aan hetzelfde meer slachtoffer had gekost, dan de bloedigste oorlogen”⁷¹³.

Ten diepste verontwaardigd is Ontijd over Capadose’s voornemen om, waar zijn raad iets vermag, ouders en voogden voor de vaccinatie te doen terugschrikken. Hij vraagt, in hoeverre hierin de profetische geest van Dr. Capadose gezegd kan worden uit God te zijn. Het ademt geheel de geest van oproer, wanneer hij openlijk verklaart een naar

⁷¹¹ Waarde koepokinenting, blz. 85.

⁷¹² Waarde koepokinenting, blz. 174.

⁷¹³ Waarde koepokinenting, blz. 168 vlg.

grondwettige normen door Z.M. de Koning geëmaneerde wet te zullen tegenwerken⁷¹⁴.

Ontijd doet als 't ware een beroep op het christelijk volksgeweten, wanneer hij zich nog eens met ergernis uitlaat over een geschrift, “hetwelk een opeenstapeling van ijdele *suppositiën*, niets ter zake doende declamatiën, valse stellingen, en van Geneeskundige en Godsdienstige drogredenen uitmaakt,... waarin van het begin tot het einde bittere nijd en twistgierigheid heerst, waarin schier op elke bladzijde onder de dekmantel van Christelijke ootmoed een, vooral aan de ware geest van het Christendom geheel vreemde waanwijsheid, ijdele hoogmoed, laakbare eigenliefde en drieste onbeschaamdheid doorstralen; waarvan het slot tegen de duidelijke letter van Gods woord (Rom. 13: 1, 2) en met een onbeschaamde verklaring van opzettelijke wederstand tegen een door zijne Majesteit de Koning vastgestelde Rijks-wet eindigt, het lijdt geen twijfel, of zulk een geschrift is niet uit God, maar uit de Boze, en de daarin doorstralende geest is kennelijk *uit de vader de duivel*,... (Johannes 8 : 44)”⁷¹⁵.

Ontijd is bedroefd en teleurgesteld over de gedragingen van Da Costa en Capadose na hun bekering: men had zo iets geheel anders van hen verwacht; zij schenen immers jongelingen van goede aanleg en vlijt. “Doch de geest van het kwaad wist voordeel op hen te krijgen, want ongelukkig bezat dit paar bekeerde *Israëlieten* een buitengewone graad van waanwijsheid, hoogmoed, en eigenliefde, en daar zij zich in eigen oog niet slechts voor buitengewone vernuften, maar zelfs voor *geïnspireerde* wezens aanzagen, zo werden zij welhaast met 's mans⁷¹⁶ licht en gloed doortrokken, en achtten nu zich bevoegd, om als zijn Profeten zijn bijzondere begrippen en *paradoxe* stellingen, als zo vele in het Heilig Evangelie gegronde Godspraken, te verkondigen,...”⁷¹⁷.

Men kan het sacrament van de Heilige Doop ontvangen hebben en nochtans zijn en blijven in een gans bittere gal en samenknoping der ongerechtigheid (Hand. 8: 13, 23), aldus Ontijd. Hij hoopt echter, “dat deze twee bekeerde *Israëlieten* wellicht door God tot bederf van het vlees voor een tijd zijn overgegeven, opdat hun geest behouden mag worden in den dag van de Heere Jezus”⁷¹⁸.

Wie eenmaal Ontijds “De Waarde van de Koepokinenting gehandhaafd” heeft gelezen, vindt bij de overige bestrijders van Capadose weinig nieuws meer. Zij zijn het er in het algemeen over eens, dat de ervaring ten gunste van de vaccine pleit, dat Capadose door zijn geestelijke vader Bilderdijk is geïnspireerd en dat men slechts door bekrompenheid en vooroordeel geleid zich nog langer tegen de geest van verlichting en vooruitgang kan blijven verzetten.

Prof. Van der Breggen, door Capadose voor “ellendeling”⁷¹⁹ uitgemaakt, toont zich nog het meest beledigd, dat deze verklaard heeft voor hem te zullen “bidden”. Hij wenst zelf verantwoordelijk te worden gelaten voor door hem gebezigde uitdrukkingen en niet gerekend te worden onder degenen, voor wie “als *niet wetende*

⁷¹⁴ Bedoeld is het Koninklijk Besluit van 1818 inzake de koepokinenting.

⁷¹⁵ *Waarde koepokinenting*, blz. 225 vlg.

⁷¹⁶ Willem Bilderdijk.

⁷¹⁷ *Waarde koepokinenting*, blz. 227.

⁷¹⁸ *Waarde koepokinenting*, blz. 231.

⁷¹⁹ *Bestrijding vaccine*, blz. 34, waar Capadose die liever geen namen noemt (noot blz. 12 vlg.), kennelijk op Van der Breggen doelt. Deze verlangde naar het aanbreken van de “zo heilvolle dag” van de gehele uitroeiing van de kinderpokken: “Mochten daartoe de Besturen van de landen ijverig medewerken, het enigste, alleen in hun handen gestelde, middel, wij schromen het niet openlijk te zeggen, is de *algemene inenting, door de wet te bevelen*” (*Feestviering*, blz. 34). Ontijd nam Capadose de uitdrukking zeer kwalijk (*Waarde koepokinenting*, blz. 41).

wat zij deden” Capadose meent te moeten bidden. Ter schuldvergeving zal hij zelf zich wel weten te wenden tot Hem, die hem “door het Evangelie de vrijmoedigheid geschonken heeft, om tot Zijn allesomvattende liefde te naderen”⁷²⁰. Capadose’s werkje noemt hij een “overtollig en nutteloos geschrift”, omdat het twintig jaar eerder geschreven had kunnen zijn. Nu is het “’t licht van een uitgaande lamp” geworden⁷²¹. Van der Breggen erkent, dat over de wijze, waarop de vaccine werkt, vele gissingen zijn te maken, maar acht het verschijnsel, dat de koepok en de natuurlijke pok een gemeenschappelijk vermogen hebben, belangrijk. In de aanwending van dit voorbehoedmiddel, door de ervaring aan de hand gedaan, kan zijns inziens niets goddeloos opgesloten liggen, tenzij men iedere genezing als een aanval op de Goddelijke voorzienigheid beschouwt⁷²².

“De Recensent, ook der Recensenten”⁷²³ constateert bij Capadose bezwaren, die reeds twintig jaren geleden door beroemde mannen zijn weerlegd. De toenmalige tegenstrevers zijn thans de ijverigste verdedigers en bevorderaars van de vaccine. Nieuw is echter, dat Capadose de vaccine in verband brengt met de heilloze toestand van het mensdom en de staat van verachtering van de geneeskunde in de negentiende eeuw.

Geen dokter weet van al zijn geneesmiddelen de werking naar behoren te verklaren. Dat men het van de koepokstof evenmin kan, behoeft dus geen reden te zijn om de onschadelijke werking ervan als beveiligingsmiddel tegen de kinderziekte in twijfel te trekken. Overheidsdwang inzake de vaccinatie behoeft niet “met alle goddelijke en menselijke wetten strijdig” te heten. Capadose grondt zijn gevoel, dat de vaccine niet alleen een bron van ziekten kan maar ook moet openen, niet op feiten maar op bespiegelingen en uit de lucht gegrepen redeneringen. Hij ziet in de pokken een *ontwikkelingsziekte*, een *crisis*!! Waarvan een crisis? Een crisis moet toch het gevolg van een ziekte zijn? Onzin is het om, zoals Capadose doet, de “crisis” van de kinderziekte gelijk te stellen met het tanden krijgen van de kinderen, de ongesteldheden van de jonge maagden en de weeën bij het baren.

De pseudonieme recensent Leydensis in de “Vaderlandsche Letteroefeningen”⁷²⁴ is van mening, dat een dwaze en dweepzieke geest de schrijver Capadose bezielt, hetgeen zelfs blijkt in het geneeskundige gedeelte van zijn boekje.

Waarom wil deze de vaccine onder die verschijnselen gerekend hebben, welker oorzaak en uitwerking men genoegzaam kan verklaren? Hij erkent zelf, dat er in de natuur oneindig veel wordt gevonden, dat verre verheven is boven de hoogste trap van menselijke redenering.

Hetgeen hij een schandelijke kwakzalverij noemt, dat namelijk de vaccinatie onder alle omstandigheden op alle personen zonder onderscheid wordt toegepast, is niet eens waar. Het merendeel van de geneeskundigen wenst dat trouwens niet. Enige heethoofden buiten beschouwing gelaten, zal men er niet zo licht toe overgaan iemand met een morbeuze affectie te vaccineren, of het moest zijn, dat een kwaadaardige en

⁷²⁰ F. van der Breggen, Cornz., *Voorloopige Brief aan den Schrijver van de Bestrijding der vaccine, of de Vaccine aan de beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst; aan Abraham Capadose, Med. Doct.*, Amsterdam 1823, blz. 5.

⁷²¹ *Voorloopige brief*, blz. 15 vlgg.

⁷²² *Voorloopige brief*, blz. 31 vlg.

⁷²³ XVI, 1 (*Recensiën*), Amsterdam 1823, blz. 648-666. Capadose heeft vernomen, dat Ontijd de schrijver van deze recensie is (Brief van Capadose aan D. v. Hogendorp, Januari 1824).

⁷²⁴ *Vaderlandsche Letteroefeningen, of Tijdschrift van Kunsten en Wetenschappen*, Amsterdam 1824, I, blz. 6-29.

sterk verbreide epidemie alle uitstel gevaarlijk maakt. Tegenwoordig zullen nog maar zeer weinig vaccinatores volhouden, dat, zoals Capadose hun in de mond legt, de koepokstof een “zeker altoosdurend en onfeilbaar voorbehoedmiddel tegen de kinderziekte” is. Ook na de vaccinatie blijft de mogelijkheid van besmetting bestaan. Het is om het even of men zegt, dat de vaccine het ontstaan van kinderziekte als verschijnsel belet dan of zij de vatbaarheid ervoor uitroeit. Waarschijnlijk is de pokziekte door de kruisvaarders in de twaalfde eeuw van de Arabieren naar Europa overgebracht. Fysiek onmogelijk is het niet, dat door uitbanning van de kwaal de oude toestand terugkeert. Belachelijk is het om van een “ontwikkelingsziekte” te spreken. De schrijver van deze recensie noemt Capadose’s “Bestrijding” een “gevaarlijk prulschrift”. Hij hoopt, “dat het Bilderdijk, Da Costa en Capadose ga naar verdienste; dat elke kring van vrienden van de Mensheid en van het Vaderland hen, als pesten van de maatschappij, met verachting en verontwaardiging uit hun midden verbanne; en, wat Capadose in het bijzonder aangaat, dat elk verstandige zich hoe eerder hoe beter ontdoe van een Geneesheer, wie de verdediging van dweepzucht, domheid en bijgeloof nader aan het hart ligt, dan de gezondheid en het leven van zijn *patienten*”⁷²⁵.

Bij dit alles doet het weldadig aan te vernemen, dat Capadose’s vader niet kon verdragen, dat zijn zoon het zo wreed te verduren kreeg. In de universiteitsbibliotheek te Utrecht bevindt zich een exemplaar van Ontijds “Waarde van de koepokinenting”, dat blijkens de potloodaantekeningen in margine het persoonlijk eigendom van Capadose Sr. moet zijn geweest. Deze erkent tot zijn “groot leedwezen”, dat zijn zoon een “adept van de Bilderdijkse secte” is (blz. 11), maar scheldt Ontijd, die de lof van “de achtingwaardige oom, de kundige arts” Capadose bezingt en de vaccinatores in bescherming neemt, voor een “Pluimstrijker” (blz. 7 en 43). Waar Ontijd het over Capadose’s jeugd heeft, werpt hij hem tegen: “Bent u niet jong geweest, doch geen opvoeding gehad om een ander aldus te taxeren” (blz. 16). Het gaat zijns inziens Ontijd ook niet aan, dat Van der Breggen met “ellendeling” is bestempeld (blz. 41). Tegenover Ontijds aantijging van “onkunde of kwaadwilligheid” geeft hij als zijn mening: “Onkundig is hij niet en kwaadwillig is hij nog minder *maar u*” (blz. 58). Hij verklaart verder geen schrijver, maar een gevoelige vader te zijn en zou daarom willen weten, hoe Ontijd zulk een honende taal, tegen “een brave zoon” geuit, zou opnemen (blz. 86 vlg.).

Wij bevonden, dat Capadose voornamelijk op godsdienstige gronden de vaccinatie bestreed en zelfs medische bezwaren voor hem daaruit voortvloeiden. Hij beschouwde immers de geneeskunde niet als een ten aanzien van de christelijke godsdienst autonome wetenschap. Maar ook zijn tegenstanders voerden naast medische bepaalde godsdienstige motieven aan om op hun beurt de koepokinenting te verdedigen. Vooral Ontijd was, zoals boven bleek, daar sterk in. Naast hem waren er vele anderen, die het zonder meer als een plicht beschouwden van de vaccine als een weldaad van de Voorzienigheid gebruik te maken⁷²⁶. Men geloofde in God als het almachtige Opperwezen, Wiens vaderlijke zorg het mensdom van het goede en nodige voorziet; de miskennis daarvan in de verwerping van de vaccine merkte men als zonde aan.

⁷²⁵ Blz. 28 vlg.

⁷²⁶ Vgl. *Waarde koepokinenting*, blz. 212-218.

Vernieuwde aanval

Capadose was er de man niet naar om zich door een groot getal tegenstanders uit het veld te laten slaan. Ook al gingen dezen nog zo tegen hem tekeer, er was bij hem geen denken aan een eenmaal geuite bewering terug te nemen of te verzachten; wat hij had geschreven, was op zuivere waarheid gegrond! Zijn verantwoording bestond dan ook slechts in een verduidelijking en onderstropping van hetgeen hij vroeger had gezegd. Soms vond hij het zelfs nodig zich met nog fellere gramschap te werpen op hen, die op zo'n onhebbelijke wijze tegen hem in het krijt waren getreden. Zijn toon bleef verbeteren en scherp. Zijn verdediging werd een vernieuwde aanval.

Er waren vaccinatores, wier geschriften uitmunten door bezadigdheid en die Capadose niet hard vielen. Het was hun slechts te doen om de koepokinenting als wetenschappelijk verantwoord en wezenlijk nuttig uiteen te zetten⁷²⁷. Maar overigens toonde men van weerszijden niet de minste neiging elkaar te begrijpen. Men was er integendeel op uit elkaar met uitgezochte hatelijkheden te grieven. In de vaccinatiekwestie ging het immers om de antithese tussen Bilderdijkianisme en liberalisme.

Capadose kon over Ontijd, die indertijd onder leiding van de onsterfelijke Brugmans zo'n uitmuntende dissertatie had geschreven⁷²⁸, niet uit. Diens daarin verdedigde stellingen waren gegrond op de echte zuilen van een empiria rationalis. Nauwelijks drie jaren later echter bevond hij zich onder de voorname verspreiders van nieuwigheden in de praxis medica. Thans gaf hij blijk van "een zo verregaande verblindheid, hardnekkigheid en zodanig een gebrek aan de kennis van de eerste beginselen van onze kunst", dat hij zich waagde aan een opzettelijke weerlegging van de gronden, waarop hij, Capadose, zijn bestrijding had doen steunen⁷²⁹. Maar laten de vaccinatores Ontijd maar beschouwen als één van hun voornaamste helden en een formidabele vijand van de tegenpartij, Capadose is er verre van hem te vrezen en hoopt hem tot in zijn laatste verschansingen te zullen najagen en tot overgave te noodzaken⁷³⁰.

Op de taal van het "Gezondheidsblad" wenst hij als fatsoenlijk man niet te antwoorden. Hij wil slechts met die kunstgenoten te maken hebben, die openlijk en zonder bitterheid zich tegen zijn gevoelens hebben verklaard⁷³¹.

De recensent van de "Vaderlandsche Letteroefeningen" heeft het bewijs van een verregaande onkunde geleverd. Ook heeft hij met laagheid, valsheid, haat en nijd geopponeerd en zich niet geschaamd anoniem de honendste en afschuwelijkste uitdrukkingen te bezigen. Maar moge de blodaard dan al voor een openbare schande bewaard willen blijven, Capadose zal hem in zijn eenzaamheid en voor zijn geweten

⁷²⁷ Capadose noemt zelf Dr. Van Heusden en de Utrechtse hoogleraar De Fremery (A. Capadose, *Nieuwe Bijdrage tot de bestrijding der vaccine, behelzende de ontwikkeling van sommige voorname punten en derzelver bevestiging door feiten, vervat in de wederlegging van onderscheidene recensien en tegenschriften*, Amsterdam 1824, Voorrede, blz. V). Vgl. A.J.M. van Heusden, *Verdediging der vaccine, tegen de bestrijding van den heer A. Capadose, Med. Doct*, Breda 1824; *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, II, Amsterdam 1824, blz. 116-130: "De vragen: Verdient de Vaccine thans nog, als voorbehoedmiddel tegen de Kinderziekte, te worden aangeprezen? en wat heeft daaromtrent de Utrechtse Kinderziekte-Epidemie van het jaar 1823 geleerd? beantwoord door N.C. de Fremery (In een spreekbeurt in het Natuurkundig Gezelschap aldaar de 19de December 1823)"

⁷²⁸ *De morte et varia moriendi ratione*, Lugduni Batavorum 1797 (Over de dood en de onderscheiden wijze van sterven).

⁷²⁹ *Ontijds ja en neen*, Voorrede, blz. II. Capadose stelt in dit geschrift beweringen van Ontijd uit het jaar 1824 naast die uit 1797, 1801 en 1804 om de onderlinge tegenstrijdigheid te doen opvallen.

⁷³⁰ *Ontijds ja en neen*, blz. VII.

⁷³¹ *Nieuwe bijdrage*, blz. V (Het "Gezondheidsblad" heb ik niet ter inzage kunnen krijgen).

doen blozen. Hij zal zijn lasteringen stilzwijgend voorbijgaan, maar niet zijn wartaal, waarin zijn kwade trouw zichtbaar wordt. Capadose noemt hem een ellendeling en een domoor⁷³².

In zijn “Ernstige en herhaalde waarschuwing” oefent Capadose nog eens scherpe critiek op wat hij het neologisme in de geneeskunde noemt. Men maakt een dolzinnig gebruik van kwikmiddelen tegen de Venusziekte, zet in de hospitalen te Parijs per jaar wel 5 á 6 miljoen bloedzuigers en tracht in Duitsland het toenemende aantal krankzinnigen te genezen door de ongelukkigen op een rad te binden met het hoofd naar het middelpunt en de benen naar de omtrek, opdat door de centrifugale kracht, opgewekt door de snelle draaiing van het rad, het in de hersenen opgehoopte bloed naar de benen kan vloeien. Te Munster is er een geneesheer, die zelfs speeksel, bloed, urine en drekstof van poklijders inent. Capadose noemt dit een wijden van gezondheid en leven van anderen aan de Molochdienst. Hij ziet de oorzaak van het verval alleen hierin, dat men God heeft vergeten. Men houdt geen rekening meer met het nauwe verband tussen godsdienst en geneeskunde⁷³³. De ellendige Voltaire en zijn nog ellendiger napraters ontkennen, dat de grondregels van alle kunsten en wetenschappen, die het wezenlijk nut van de mensen dienen, uitsluitend bij het door God uitverkoren volk en niet bij de heidenen moeten gezocht worden. Zij verwachten nog iets goeds van het zogenaamd natuurlijk licht van de mensen in plaats van de Heilige Geest. Capadose spreekt daarom van het “Jacobinismus” in de geneeskunde, d.i. het meesterschap van de arts boven de wettige en alleen-heersende natuur⁷³⁴.

Capadose stelt naast het “Alle ziel zij de machten, over haar gesteld, onderworpen” (Rom. 13: 1), door Ontijd aangehaald om verzet tegen de overheidsmaatregelen inzake de vaccinatie als zonde aan te merken, het “vreest God; eert de koning” (1 Petrus 2: 17). Inderdaad gebiedt het Evangelie onderworpenheid aan de over ons gestelde machten. Men dient echter een scherp onderscheid te maken tussen het staatsburger- en het Christen-zijn. Is de *monarch* de macht, waaraan wij als burgers van de staat onderworpen zijn, als Christenen zijn wij onderdanen van *Koning Jezus*. En zo heeft ook de Christengeneesheer in de betrekking, waarin hij tot de Natuur of liever de werking van de Geest is geplaatst, in deze zijn wettige monarch te zien⁷³⁵. Op de wenken en tekenen van deze Natuur behoort hij te letten. Dan kan in waarheid gezegd worden, dat hij zijn gewichtig ambt onder een *theocratie* waarneemt. Maar de geneesheer, die op *het gebied van zijn kunst* de wetten van de wereldlijke monarch meer gehoorzaamt dan die van de Onzichtbare, maakt zich aan dezelfde misdaad schuldig als eertijds Israël, dat, onder een theocratie levende, de Heere verwierp door Hem niet meer als Koning te erkennen en een andere koning te begeren⁷³⁶.

Er behoort gewetensvrijheid te zijn. Gewetensvrijheid is dienstbaarheid aan en gevangen zijn onder de Geest van God. Doch wat is het geval? Zoals eertijds de gewetens hebben gezocht onder de dwang van de “driedubbel gekroonde Antichrist”, zo dreigen ook thans de gewetens overmeesterd te worden, welk “Papisme” evenzeer dient verfoeid te worden als het tyrannieke, troon en altaar omverwerpende “Jacobinisme”⁷³⁷.

⁷³² Nieuwe bijdrage, blz. 2 vlgg., 10, 32.

⁷³³ Ernstige en herhaalde waarschuwing, blz. 17.

⁷³⁴ Ernstige en herhaalde waarschuwing, noot blz. 17 vlgg.; blz. 47.

⁷³⁵ Ernstige en herhaalde waarschuwing, blz. 48.

⁷³⁶ Ernstige en herhaalde waarschuwing, blz. 49.

⁷³⁷ Ernstige en herhaalde waarschuwing, blz. 50.

Het geweten is niet van de koning maar van God. De ouders moeten daarom niet tegen hun geweten hun kinderen laten vaccineren. Laten zij liever lijden, gelijk het een Christen betaamt, en de tijdelijke en eeuwige belangen van hun kroost, dat om des gewetens wil van onderwijs verstoken moet blijven in het ootmoedig gebed opdragen aan Hem, die de kinderen hier op aarde heeft gezegend en hen ook thans niet zal vergeten. Hun tijdelijke schade zal dan in overvloedige zegeningen veranderd worden; want die met tranen zaaien, zullen met vreugde maaïen. Capadose zou, indien hij vader was, er niet aan denken zijn kroost aan de “ziel en lichaam verpestende vaccine” prijs te geven. Hij zou, wanneer men hem zou trachten te dwingen, openlijk tegenstand bieden, zoals ook Luther en Willem van Oranje met het Evangelie in hand en hart tenslotte de gewetensvrijheid boven de plichtmatige gehoorzaamheid aan de over hen gestelde machten hebben verkozen⁷³⁸.

Capadose gruwte van Papisme en Jacobinisme beide. Onder het eerste verstaat hij de onwettige macht, welke de gewetens dwingt, onder het tweede het zich onttrekken aan wettige machten. Ontijd bevordert als arts beide: het Papisme door in de geneeskunde gehoorzaamheid aan een macht, die niet over haar gesteld is, aan te bevelen; het Jacobinisme door zich tegen de dienstbaarheid van de arts aan de natuur, zijn wettige souverain, te verklaren⁷³⁹.

En dat terwijl in de pauselijke staten onlangs alle dwangmiddelen inzake de vaccinatie zijn opgeheven. Daar genieten de onderdanen thans een volkomen vrijheid in deze. “Welk een Eeuw is de onze, roept Capadose uit, daar men gewetensvrijheid in Rome moet gaan zoeken!”⁷⁴⁰.

Capadose gaat nog nader in op het begrip “natuur” in de geneeskunde. Ontijd had het hem namelijk als een dwaling, die noodlottig kon worden, aangerekend een ziekteverschijnsel als een poging van de natuur om het verbroken evenwicht in het lichaam te herstellen te beschouwen en om die reden de natuur niet te willen dwingen⁷⁴¹. Capadose echter verstond onder natuur niet de natuur van de ziekte, maar de inwerking van Gods Geest op het zieke lichaam ter genezing. Zonder dat wij het zelf bemerken werkt en strijdt deze natuur in ons, zolang wij leven. Zij houdt ons gezond en verhoogt haar activiteit, wanneer wij ziek zijn. “Haar werking is het die in eene fysiologische zin *de levenskracht*, in een pathologische *de geneeskracht* is”. De taak van de arts nu is de *vires naturae medicatrices*, de geneeskrachten van de natuur, ongestoord hun werk te laten doen. Hij behoort de oplettende amanuensis van de natuur te zijn. De ware Hippocratische geneesheren noemden de arts een “*Naturae Minister*”, een dienaar van de natuur⁷⁴².

Het zou dus in Capadose niet opkomen de kinderziekte ongestoord te laten voortwoeden hetgeen de recensent in de “Vaderlandsche Letteroefeningen” hem ten laste legt; hij verklaart zich alleen tegen haar bestrijding hetzij door inoculatie hetzij door vaccinatie. Hij wenst de *via regia* te volgen door te trachten de kinderziekte te genezen, haar evenals iedere andere besmettelijke ziekte te beteugelen, bij sterke epidemieën door *cordons sanitaires*, doch nimmer door storing van de bestaande gezondheid⁷⁴³. Slechts hij, die zich niet van het effen pad van een gelouterde

⁷³⁸ *Ernstige en herhaalde waarschuwing*, blz. 51 vlg.

⁷³⁹ *Ernstige en herhaalde waarschuwing*, blz. 52 vlg.

⁷⁴⁰ *Ernstige en herhaalde waarschuwing*, noot blz. 53.

⁷⁴¹ Vgl. *Bestrijding vaccine*, blz. 8.

⁷⁴² *Ontijds ja en neen*, blz. 1 vlgg.; *Ernstige en herhaalde waarschuwing*, blz. 30-37 (citaat: blz. 34).

⁷⁴³ *Nieuwe bijdrage*, blz. 28; vgl. *Vad. Letteroef.*, I, 1824, blz. 21.

geneeskunde, de *via regia empiriae rationalis*, laat wegslepen, is de voortreffelijke naam van geneesheer waardig⁷⁴⁴.

En laat Ontijd dat nu maar dwaas, bespottelijk en ongerijmd vinden, maar Capadose blijft in de kinderziekte een *ontwikkelingsziekte* zien⁷⁴⁵, haar rekenen onder de zuiverende ziekten (*morbi depuratorii*)⁷⁴⁶. Hij acht haar dan ook in haar aard niet eens zo gevaarlijk. Dat er zovelen aan sterven, is zijns inziens meestal te wijten aan de verkeerde, ja moordende behandeling van onkundige geneesheren, die de natuur niet ondersteunen maar dwingen⁷⁴⁷.

De vaccinatie is daarom zo gevaarlijk, dat ze in het lichaam IETS achterlaat, Capadose wenst in het midden te laten wat, hetwelk het gestel grondig en blijvend verandert. Dat onbekende iets is nodig om tegen de kinderziekte te beveiligen, maar tegelijk ondermijnt het de gezondheid en verstoort het de levensenergie. Het is daarom helemaal geen goed teken te achten, dat van de 720 kinderen, door de hoogleraar De Fremery gedurende 21 jaren gevaccineerd, geen enkele is bevonden de ware of zogenaamde gewijzigde pokken gekregen te hebben⁷⁴⁸: “hoe meer voorbeelden van ontstane kinderziekte zich na de vaccine opdoen, met des te meer recht mag men vaststellen, dat dit moordend middel door de natuur zelf of liever door de vires medicatrices Naturae in zijn werking is gestoord geworden”⁷⁴⁹.

Inderdaad is sinds de invoering van de koepokinenting de sterfte aan de kinderziekte minder geworden, maar daartegenover staat, dat andere ziekten zijn toegenomen en zelfs dodelijker geworden. Mazelen en roodvonk treden thans veel meer dan vroeger op en zijn daarbij veel gevaarlijker. Zo is dan wel de relatieve sterfte aan de kinderziekte tengevolge van de vaccinatie verminderd, maar die aan mazelen en roodvonk belangrijk toegenomen, zodat van een gunstige beïnvloeding van de absolute sterfte niet gesproken mag worden. Verder zijn nog te noemen de vele gevallen van scrophulae (klierziekten), chronische uitslagziekten, aantasting van het beengestel, ondermijning van het zenuwgestel, belemmering van de voeding, vervroegde ontwikkeling van de teeldelen, kinkhoest, croup (of stikzinking), “terwijl daarentegen de Kinderpokken steeds een zuiverende ziekte (*morbus depuratorius*) is, die hoewel soms zeer gevaarlijk, ja dodelijk, meestal echter door een zachte en de Natuur volgende behandeling gelukkig wordt te boven gekomen”⁷⁵⁰.

Capadose vindt voor deze opvatting steun in een Duits geschrift, dat de vraag beantwoordt, of door de inenting veeziekten meer vat op de mensen hebben gekregen en door het mededelen van dierlijke stof een verandering van de bestanddelen van het menselijk lichaam te vrezen is⁷⁵¹.

De redenering luidt in het kort aldus. Besmetting doet een ziekte ontstaan, wanneer

⁷⁴⁴ *Ontijds ja en neen*, blz. 2; vgl. *Bestrijding vaccine*, blz. 6.

⁷⁴⁵ *Ernstige en herhaalde waarschuwing*, blz. 139.

⁷⁴⁶ *Ernstige en herhaalde waarschuwing*, blz. 126 en 168.

⁷⁴⁷ *Ernstige en herhaalde waarschuwing*, blz. 123; *Bestrijding vaccine*, blz. 104.

⁷⁴⁸ *Nieuwe bijdrage*, Voorrede, blz. VIII vlg.; vl. *Vad. Letteroef.*, II, 1824, blz. 118.

⁷⁴⁹ *Nieuwe bijdrage*, blz. IX.

⁷⁵⁰ *De koepokinenting of eenige vraagstukken nopens de vaccine, onpartijdig onderzocht tot heil des menschdoms. Aan alle regeeringen en artzen op het harte gedrukt door een veele jaren gepractiseerd hebbende geneesheer*. Uit het Hoogduitsch vertaald, met eene voorrede en ingevlochte aanmerkingen vermeerderd door Abraham Capadose, Med. Doct., Amsterdam 1827, Voorrede, blz. XI; *Ernstige en herhaalde waarschuwing*, blz. 155-168 (citaat: blz. 168); vgl. *Bestrijding vaccine*, blz. 110-128.

⁷⁵¹ *Koepokinenting of eenige vraagstukken*, noot blz. I. De omslachtige titel van het te Hamburg anoniem en zonder jaartal uitgegeven geschrift stelt o.a. de vraag, “ob die Viehsuchen auch wohl durch die Impfung mehrern Einfluss auf die Menschen erhalten haben, und ob durch das mittheilen der Thiermaterie eine Verwandlung des MenschenStof fs zu befürchten ist”. Vgl. *Bestrijding vaccine*, blz. 122. vlg.

een bepaalde ziektestof, in het lichaam aanwezig, door de prikkeling van buiten tot ontwikkeling komt. Nu is bij de ware kinderziekte de uitgedreven ziektestof dikwijls wel duizendmaal zo groot als bij de koepokinenting, zodat niet mag worden aangenomen, dat de vaccine de stof naar buiten lokt. Maar dan moet wel de in het lichaam aanwezige pokstof een zodanige verandering ondergaan, dat ze niet meer als pokstof in puisten op de huid te voorschijn kan komen. Nu hebben sommige kinderen na de koepokinenting een hardnekkige uitslag gekregen, een enkele maal zelfs met dodelijke afloop. Ook is de kinkhoest thans vrij algemeen geworden. Er zijn geneesheren, die dit aan de geheel niet of slechts gedeeltelijk vernietigde pokstof toeschrijven. Men moet hieruit wel besluiten, dat aan de pokstof alleen maar de kracht is ontnomen om in de vorm van pokken uit te breken. Maar dan komt alles eigenlijk hierop neer, dat de afzichtelijke kinderziekte een andere vorm heeft aangenomen, doordat de ziektestof zich op een andere wijze uiterkt. En daaruit zou dan te verklaren zijn, dat de vaccine de algemene sterfte niet heeft kunnen doen afnemen. Het zou daarnaast de moeite waard zijn eens nauwkeurig na te gaan, hoe veeziekten tegenwoordig veel meer vat op de mensen hebben gekregen. Het is niet onmogelijk, dat het koepokgift daar schuld aan heeft.

Te verwonderen is niet, dat Capadose van harte met het boekje instemt. Alleen het slot vindt hij ellendig. Want wat zegt de schrijver daar? Hij heeft slechts *als mogelijk verondersteld*, dat in de toekomst wel eens iets nadeligs uit de vaccine zou kunnen ontstaan. Maar een mogelijkheid is nog geen zekerheid, zelfs geen waarschijnlijkheid. Hij geeft daarom de raad met alle mogelijke voorzichtigheid van het tegenwoordig *goede* gebruik te maken en wel zo, dat men niet ten laatste voor zekere *kwade* gevolgen behoeft te vrezen⁷⁵².

Capadose blijft echter volhouden, dat de koepokstof een vreemdsoortige en steeds dieper werkende stof is, die in het menselijk organisme wortel schiet om nimmer tevoren gekende kwalen te veroorzaken. Dat men er op het ogenblik de gevolgen nog niet van ziet, komt doordat het zaad voor die vreemde kwalen tijd nodig heeft om tot volkomen rijpheid en ontwikkeling te komen. Maar het gift zal in de kinderen worden voortgeplant⁷⁵³.

Capadose's tegenstanders hebben er verder weinig voor gevoeld de polemieken met hem voort te zetten. De "Vaderlandsche Letteroefeningen"⁷⁵⁴ achtte het na lezing van Capadose's "Nieuwe bijdrage" ten hoogste dwaas en nutteloos nog een poging te wagen om hem te overtuigen en tot inkeer te brengen. De vorige maal was het slechts de bedoeling geweest het dwaze en gevaarlijke van Capadose's leerstellingen voor het publiek in het licht te stellen.

Ontijd werd als een grondig kenner van de Heilige Schrift en bekwaam geneeskundige beschouwd. Bij hem waren "waarheidsliefde, rondheid en gezonde redenering" te vinden; bij Capadose slechts "een opeenstapeling van sofismen en machtspreuken en een valse voorstelling van zaken en gebeurtenissen"⁷⁵⁵.

Capadose zelf hield, voorlopig althans, eveneens op met schrijven⁷⁵⁶. Een verslagene voelde hij zich niet en hij hield het er voor, dat niet zo spoedig iemand het nog zou ondernemen de vaccine wetenschappelijk te verdedigen⁷⁵⁷.

⁷⁵² Koepokinenting of eenige vraagstukken, blz. 32.

⁷⁵³ Koepokinenting of eenige vraagstukken, blz. 43 vlg.

⁷⁵⁴ I, 1824, blz. 337 vlg.

⁷⁵⁵ I, 1824, blz. 652 vlg., waar Ontijds "Waarde der koepokinenting" wordt besproken.

⁷⁵⁶ Het bleef voorlopig bij: *De Koepok-inenting tegen de leer des Bijbels strijdende of Korte aanwijzing voor Godvreezende ouders*, Amsterdam 1828.

Bilderdijk, die in zijn leerdicht “De ziekte van de geleerden” (1806) de vaccine had beschreven als “de felle smet van ’t etterend pokvenijn”, stond reeds principieel aan de kant van Capadose. De lectuur van diens “Bestrijding” gaf hem een gedicht “Aan de Heer A. Capadose, op zijn bestrijding van de beestpokinenting”⁷⁵⁸ in de pen, waarin de volgende strofen voorkomen:

“Heb dank, mijn Vriend, uit naam van Godsdienst en Geweten,
Voor ’t opgeheven schild in d’onverzoenbre strijd
Ter wering van ’t geweld, dat God- en plichtvergeten,
’t Onnozel kroost in darm eens Helsen Molochs smijt.

Geneeskunst, in deze eeuw van laffe dwingelanden,
Vervallen van haar aard, tot werktuig van de Hel,
Bestaat thans, in Natuur vijandig aan te randen,
En ’t voorschrift dat zij geeft werd strafloos moordbevel”.

Toen Bilderdijk Capadose’s “Nieuwe bijdrage” had gelezen, maakte hij hem het volgende compliment: “...het heeft mij verblijd en verbaasd door de kracht van de overtuigende waarheid, die met alle de zachtheid van uw ziel zich daarin uitgestort heeft. Waarlijk het is voortreffelijk geschreven, en de Geest van het reine Christendom zweeft het door”⁷⁵⁹.

Da Costa had zich vroeger reeds als een tegenstander van de vaccinatie doen kennen⁷⁶⁰. Van diens instemming kon Capadose zich dus reeds bij voorbaat verzekerd houden.

Doch met dat al had Capadose, evenals Da Costa⁷⁶¹, van nu aan de grootste moeite om zijn werkjes gedrukt te krijgen. Sulpke, die Capadose’s eerste geschriften tegen de vaccine had uitgegeven, leed in zijn zaken een gevoelig verlies, doordat men aan de Utrechtse academie besloot hem van de leverantie van Duitse en Hollandse boeken uit te sluiten, terwijl de Amsterdamse predikanten hun catechisanten en de studenten in de theologie afraadden bij hem te kopen. Capadose qualificeerde dit als consequent liberalisme verenigd met bloedraad en inquisitie⁷⁶².

Het was te voorzien, dat de strijd, zij het met onderbreking van langdurige rustpozen, zou voortduren. Capadose had immers een beroep gedaan op het godsdienstig geweten van een bepaald orthodox-Protestants deel van de bevolking, naar welks hart hij sprak. Hij wist bovendien zijn gedachten zo te formuleren, dat ook de eenvoudige man hem zeer goed begreep en dus in zijn vooroordeel werd bevestigd. Redenerend vanuit zijn “vast geloof aan de eeuwige voorverordining van God” vatte hij nog eens voor “Godvrezende ouders” in een klein geschrift “De Koepok-inenting tegen de leer van de Bijbel strijdende”⁷⁶³ zijn godsdienstige bezwaren tegen de “vuilaardige etterstof, gevormd oorspronkelijk in een beestepok”⁷⁶⁴, samen. Hij noemt daarin de vaccinatie

⁷⁵⁷ Brief aan D. v. Hogendorp 7-4-1825.

⁷⁵⁸ W. Bilderdijk, *Rotsgalmen*, I, Schiedam 1854, blz. 69, ook te vinden in het anoniem uitgegeven geschriftje *Bilderdijk en de vaccine*, 's-Gravenhage 1873, blz. 11 vlg.

⁷⁵⁹ *Brieven van Bilderdijk*, V, blz. 94.

⁷⁶⁰ Zie boven, blz. 25.

⁷⁶¹ Op zijn “Bezwaren” had Da Costa laten volgen: *De Sadduceën*, Leyden 1824, eveneens een fel geschrift tegen de geest der eeuw.

⁷⁶² Brief aan D. v. Hogendorp 14-9-1824.

⁷⁶³ Vgl. boven, blz. 150 noot 5.

⁷⁶⁴ Blz. 9.

een *verzoeken*, immers een vooruitlopen van God, voortkomend uit *wantrouwen* tegen God, als zou Hij in geval van nood Zijn hulp niet kunnen zenden. Een verzoeken van God is het ook, dat men het bloed verontreinigt met een vuile stof, die de gezondheid bedreigt. De vaccinatie is ook een dwaze *strijd tegen God*, omdat men in vermetele hoogmoed meent aan de Heere van leven en dood de tuchtroede te kunnen ontnemen. Laten de ouders voor hun kinderen het verbondsteken van de Heilige Doop toch verkiezen boven het “merkteken van het beest”, aldus vermaant Capadose. Zo was dan voor Capadose’s geestverwanten op dit punt de strijd tegen de vaccinatie een strijd tegen het ongelooft.

Gedachten van vrienden over de vaccinatie

Het deed Capadose bitter leed, dat zijn bezwaren tegen de koepokinenting ook in de vriendenkring niet eenstemmig werden gedeeld. Op Dirk van Hogendorp kon hij volkomen aan. Deze was een felle tegenstander. In zijn brieven redetwist Capadose dan ook helemaal niet met hem over dit punt. Maar De Clercq legde in zijn houding een grote gereserveerdheid aan de dag en liet tenslotte, zij het na veel strijd, zijn kinderen vaccineren⁷⁶⁵.

Een hem door Capadose toegezonden boekje over de vaccine las De Clercq “niet zonder schok”⁷⁶⁶. Hij vond er geen nieuwe argumenten in, kon ook niet, zoals Capadose het voorstelde, het ongeoorloofde van de vaccine bewezen achten en zag in de naam beestpokinenting slechts een middel om de zaak hatelijk te maken. Met het teken van het Beest in de Openbaring moet immers een geheel ander merkteken dan dat van de vaccine zijn bedoeld. Tegenover het vooruitlopen op Gods wil als het grote en enige argument, dat indruk maakte, voerde De Clercq aan, dat de mens, die “met de dispositie en dus niet gezond” wordt geboren, het “door de Voorzienigheid aangewezen middel tot wegneming van die dispositie” mag gebruiken. Hij kon ook niet in de kinderziekte, die eens nieuw was geweest, een natuurlijke ziekte zien. “God zendt nieuwe ziekten, doch kan ook de oude wegnemen. De koepokinenting is in de middellijke weg van de Voorzienigheid door een waarneming ontdekt.. De zaak is niet in 1795, doch reeds kort na het midden van de eeuw bekend geworden. Zij heeft lang gesluimerd en is slechts in de negentiende eeuw hier verspreid geworden. Dertig jaren ondervinding, niet alleen hier, maar in geheel Europa, hebben misschien niet al die voordelen, welke men van de vaccine verwacht had, ontwikkeld, doch echter ook niet die nadelen, die Capadose afschildert, aan de dag gebracht. In vele landen is de vaccine, geheel afgescheiden van enig liberalisme, vooruitgegaan; rust alles op ondervinding. Ook dit middel is misbruikt, gelijk de mens alle gaven van God misbruikt om zich tegen God te verheffen. ...Als een voorzorg *tegen God* mag de

⁷⁶⁵ Kluit, Réveil, blz. 139.

Capadose wees Van Hogendorp ook op de zijns inziens funeste gevolgen van het gebruik van levertraan, waarmee men de door de vaccine “losgerukte” beenvezels tracht “als ’t ware te lijmen”. Herhaalde “fracturae” zouden echter niet uitblijven. “Geloof mij, lieve vriend, het *videri quam esse* is de leus des Duivels in alle tijden maar in deze 19de Eeuw zo kennelijk, dat geen Christen zich hierdoor kan laten bedriegen” (Brief aan D. v. Hogendorp 7-5-1824). Opgemerkt hebbende, dat de vaccine oorzaak is van “een allerbijzonderst zwak beengestel” der kinderen, heeft de “geest des verderfs” de levertraan doen ontstaan, “doch zeker is ’t, dat het daaglijks algemeen gebruik bij gezonde kinderen, die echter zwak van beengestel zijn, duivelachtig is” (Brief aan D. v. Hogendorp 24-1-1825). Capadose’s zienswijze omtrent de werking van levertraan schijnt zich later echter belangrijk te hebben gewijzigd. Mevrouw Capadose verzocht tenminste eens Mevrouw Da Costa, om als zij met haar man naar Den Haag overkwam, een fles van de beste levertraan mee te brengen (Brief 18-3-1845).

⁷⁶⁶ Vermoedelijk het in 1828 uitgekomen “De Koepok-inenting tegen de leer des Bijbels strijdende”, waarin, evenals in “Ernstige en herhaalde waarschuwing” (blz. 183), met nogal veel nadruk tegen het merkteken van het “Beest” wordt gewaarschuwd.

vaccine niet gebruikt worden, wel als een middel door Hem gegeven, en dan ook waarlijk als een geneesmiddel, want de ziekelijke dispositie bestaat in het kind...”⁷⁶⁷. De Clercq blijkt Capadose zijn mening over het boekje te kennen te hebben gegeven. Deze bleef hem het antwoord niet schuldig: De Clercq zag de zaak niet in, maar hij, Capadose, had haar van alle kanten bekeken: “Dus basta! van mij geen woord meer over dit punt”⁷⁶⁸. Jaren later kreeg Capadose, toen De Clercq de kwestie nog eens opwierp, opnieuw gelegenheid zijn bezwaren tegenover hem uiteen te zetten⁷⁶⁹.

De allergrootste schok stond Capadose echter nog te wachten: Da Costa zou zich eenmaal op zijn vroegere opvattingen gaan bezinnen en tot een veel milder oordeel over de vaccinatie komen⁷⁷⁰.

Als student te Leiden was hij, zoals wij boven zagen⁷⁷¹, er een principieel tegenstander van geweest, terwijl Capadose, die zich in zijn studiejaren nogal vooruitstrevend toonde, het nieuwe kunstmiddel als iets vanzelfsprekends aanvaardde en in de eerste jaren van zijn medische praktijk zonder enig gewetensbezwaar toepaste. In Da Costa echter verried zich reeds de leerling van Bilderdijk, lang voordat de opvattingen van de grote meester het denken van Capadose was gaan beheersen. Maar toen deze zich eenmaal daaraan gewonnen had gegeven, bleef hij zichzelf verder volkomen gelijk en voerde hij steeds dezelfde argumenten aan om zijn opvattingen kracht bij te zeden. Bij de vele meningsverschillen, die er tussen Da Costa en Capadose reeds waren, kwam daardoor ook nog dat inzake de vaccinatie, doch andersom als toen zij samen in Leiden studeerden.

23 Mei 1837 schreef Da Costa aan De Clercq, dat hij in de laatste jaren de zaak van de vaccine “meer *subjectief*” was gaan beschouwen, dus niet meer met die vurige ijver, die hem en Capadose vroeger op dat punt kenmerkte. *Voor zichzelf* meende hij toen klaar in te zien, “dat de vaccine (hem) geen verordend middel in de weg (was), maar een vooruitlopen, en een zich onttrekken aan de leiding van Hem, Die krank maakt en geneest, zo en wanneer Hij wil, en gezegd heeft: dat niet de gezonde, maar de kranke de geneesheer (hoeveel te minder het geneesmiddel) behoeft!” Deze grond weerhield hem ervan zijn kinderen te laten vaccineren, maar hij beschouwde hem als louter subjectief en dacht er dan ook niet aan De Clercq, die hem om raad vroeg, zijn gevoelens op te dringen.

Maart 1838 deed de pokziekte haar intrede in het gezin van Da Costa. Hij schreef aan De Clercq, dat hij zich nimmer “zo ontbloot van argumenten tegen de vaccine” had bevonden. Hij bleef haar echter als een voor ieder zuiver persoonlijke aangelegenheid beschouwen: “Maar het is mij, alsof het vertrouwen *zonder vaccine* een privilege van de gelovigen is, die (op zijn oud-Joodsch, zoals wij zeggen) alles onmiddellijk van hun God mogen verwachten en in Zijn hand stellen”⁷⁷².

Da Costa's zoon Jacques stierf aan de pokken. Capadose werd niet in het minst in zijn overtuiging geschokt en schreef de bedroefde vader. “Waarlijk u kunt niet anders dan de gunstige uitwerking erkennen, die de eens doorgestane kinderziekte op de gestellen heeft, al is 't dan ook dat 't gelaat met enige putjes ontsierd blijft! Want de dood van uw lieve Jacques beschouw ik veeleer uit hoofde van zijn bijzondere zwakte en weinig

⁷⁶⁷ Dagboek, II, blz. 53 vlgg. (1828).

⁷⁶⁸ Brief aan De Clercq 30-4-1828.

⁷⁶⁹ Brief aan De Clercq 25-7-1840.

⁷⁷⁰ 10 Mei 1838 schreef Capadose aan De Clercq over “de tegenwoordige, mij schokkende en boven alle uitdrukking bedroevende dwarreling van onze dierbare Da Costa over dit hoogstgewichtig punt”.

⁷⁷¹ Vgl. boven, blz. 25.

⁷⁷² 23-3-1838.

developement, die hem evenzo naar menselijke berekening bij een andere zware ziekte had weggenomen”⁷⁷³.

Maar Da Costa zelf was veel gunstiger over de vaccine gaan denken. Onmogelijk kon hij er nog langer zonder meer afwijzend tegenover staan. Wij citeren uit twee ongedateerde brieven aan De Clercq, die in deze tijd te plaatsen zijn: “Doch dat de vaccine voor mij, temidden van alle deze worstelingen, anders als vroeger beoordeeld wordt, is wonderlijk, en toch waar. Een iegelijk moet weten, wat hij *doet* of *niet doet* in het geloof. De vaccine kan een weldaad in de loop van de natuurlijke dingen zijn. Ik verheug mij in God metterdaad tegen de hoogheid, waarmede zij verdedigd en aanbevolen werd, te hebben mogen protesteren”. “Aangaande de vaccine, het is mij zelf een verwondering; en toch! het is zo. Ik sta in een ander gevoelen, dat alleen nog een nadere bevestiging nodig heeft... Ik schreef het u reeds, lang voordat de kinderziekte ons huis intrad, was mijn enige grond, waarbij ik rust vond en (die ik) niet nodig had verder te onderzoeken, dat woord des Heeren: *Zegt de kinderen Israëls dat zij voorttrekken*. En zo blijf ik mij ook verheugen, dat ik niet gevaccineerd, er veeleer metterdaad tegen geprotesteerd heb. Was ik nu weer in de gelegenheid, het zou mij een zaak van onderzoek geheel opnieuw zijn, naar de wil van God *voor het vervolg...*, Het is een zaak tussen God en de ziel. Alleen op geloof, dat is *wetenschap en verzekerdheid in God* komt het aan”.

Capadose noemde het in Da Costa een allergevaarlijkste afwijking, dat hij zich verenigde met hen, die in het geloof hun kinderen al of niet lieten vaccineren. Een ongeoorloofde daad mag immers niet daarom geoorloofd heten, dat men meent haar in het geloof te kunnen verrichten. De vaccine is zulk een ongeoorloofde daad; zij is in haar aard rebellie tegen God, Wie men de roede uit de hand poogt te rukken, en daarom reeds verkeerd⁷⁷⁴.

Het verschil in zienswijze tussen Da Costa en Capadose komt dus hierop neer, dat de eerste de vaccinatie zedelijk beoordeelt naar de geestelijke gesteldheid van de persoon, die haar verricht of laat verrichten, terwijl de laatste de vaccinatie in zichzelf reeds zonde noemt.

Wij leren Da Costa's veranderde inzichten nog het best kennen uit een door hem in manuscript nagelaten opstel, dat door H. de Cock, zoon van de afgescheiden predikant te Ulrum en leraar aan de Theologische School te Kampen, onder de titel “Mr. I. da Costa's denkbeelden betreffende de vaccine” met een beschouwing van hemzelf werd gepubliceerd⁷⁷⁵.

De Cocks schets is belangrijk, omdat zij een godsdienstig misverstand, waarmee vele antivaccinatoren in zijn dagen behept waren en waaraan Capadose op voorgang van Bilderdijk debet was, signaleert. De strekking van het betoog is het fictieve van de gemoedsbezwaren in het licht te stellen.

De Cock, wiens vader de bezwaren van Capadose had gedeeld, stond om deze reden eveneens eerst afwijzend tegenover de vaccine zonder echter te kunnen inzien, hoe het woord des Heeren: de gezonden hebben de medicijnmeester niet van node maar die ziek zijn, daarbij als argument kon dienen. Maar het meeste gewicht legde bij hem in de schaal, dat de gelovigen, met wie hij omging, bijna zonder uitzondering de vaccine veroordeelden. Aan een onderzoek van de medische zijde van het vraagstuk kwam hij niet toe. Toen hij echter in Schotland eens aan een broeder de vraag stelde, hoe men

⁷⁷³ 26-3-1839 (een jaar na het overlijden van Jacques).

⁷⁷⁴ Brief aan Da Costa 8-4-1839.

⁷⁷⁵ H. de Cock, *Waarom heb ik mijne kinderen laten vaccineeren? Open brief aan den heer D. Wijnbeek*. Benevens *Mr. I. da Costa's denkbeelden betreffende de vaccine*, Kampen 1871.

daar in de kringen van de gelovigen over de vaccine dacht, verbaasde het hem te bemerken, dat hij niet begrepen werd. Hem werd tenslotte verzekerd, “dat al de gelovigen het roeping en plicht rekenden zichzelf en hun kinderen te laten vaccineren en de meesten zelfs, om dit om de 7 jaren bij vernieuwing te laten doen”⁷⁷⁶. De Cocks achtte voor de overtuiging van de gelovigen in Nederland werd hierdoor hevig geschokt. Ongeveer terzelfder tijd deelde hem een Duits student mede, “dat hij nergens bij de gelovigen bezwaren tegen de vaccine had gevonden dan alleen in Nederland”⁷⁷⁷.

Hierover peinzende kwam De Cock tot de volgende wel zeer nuchtere maar stellig juiste conclusie: “Toen in ons land voor een 50tal jaren zich enkele stemmen deden horen voor de waarheid, ging dat gepaard met een krachtig protest tegen de geest van de eeuw, en een man als Bilderdijk ijverde op medische en godsdienstige gronden tegen de vaccine. Dat was voor vele Christenen een krachtige stem. Later deed zich ook een medicinae-doctor, een bekeerde Israëliet, de heer Dr. A. Capadose in denzelfde geest horen. Dr. A. Capadose, Mr. W. Bilderdijk en Mr. I. da Costa waren voor niet weinigen mannen van invloed en gezag. En het verwondert mij niet, dat hun gevoelen dat van de geloovigen is geworden, althans in de eerste tijd van de opwekking. Alles toch werkte daartoe mede en maakte dit bijna onvermijdelijk. Zij, die de vaccine voorstonden en verdedigden, namen niet zelden de schijn aan alsof door de vaccine de mens het in zijn macht had de hand van God af te keren. Dit was een gruwel in de ogen van de gelovigen en zal het ook wel blijven, althans behoren te blijven. Maar wat niet aldus behoorde te zijn was dit, dat de onhandige en ongeoorloofde wijze van verdediging van de zaak velen doof en blind deed zijn voor de gronden, waarop de vaccine verdedigd kon worden en ook werkelijk door enkele gelovigen, en onder dezen ook doctoren, verdedigd werd”⁷⁷⁸. De Cock had zijn vader meermalen deze opmerking horen maken: “wat de medische en godsdienstige bezwaren betreft, heb ik meer crediet in één gelovige dokter, zoals de bekeerde Israëliet Capadose, dan in al de ongelovige doctoren tezamen”⁷⁷⁹. Intussen was voor hemzelf komen vast te staan, dat zowel onder de voor- als tegenstanders van de vaccine weinige gelovige doctoren werden gevonden. Hij besloot hieruit, dat het niet het geloof of ongeloof, maar de wetenschappelijke overtuiging was, die bij geneeskundigen het standpunt ten aanzien van de vaccine bepaalde. Zo achtte hij het dan ook voor een patiënt niet in de allereerste plaats belangrijk, of zijn dokter een gelovige of ongelovige was, maar wel of deze over de nodige bekwaamheid beschikte⁷⁸⁰.

De Cock stond tenslotte niets in de weg om zijn kinderen te laten vaccineren: “Mijn gemoedelijke bezwaren begonnen mij te ontvallen, zodra ik merkte, dat in andere landen de Christenen niet de minste bedenking hadden tegen iets wat in ons land bij zeer vele Christenen een groot bezwaar is. Mijn medische bezwaren kon ik op goede gronden niet blijven handhaven, tenzij ik kon besluiten een cursus over de geneeskunde te volgen”⁷⁸¹.

Wat nu “Da Costa's denkbeelden” betreft, wij vinden er een weerlegging in van wat hij vroeger had geloofd en gemeend had op medische en Schriftuurlijke gronden te

⁷⁷⁶ *Waarom heb ik mijne kinderen laten vaccineeren?*, blz. 11 vlg.

⁷⁷⁷ *T.a.p.*, blz. 12.

⁷⁷⁸ *T.a.p.*, blz. 12 vlg.

⁷⁷⁹ *T.a.p.*, blz. 13.

⁷⁸⁰ *T.a.p.*, blz. 14 vlg.

⁷⁸¹ *T.a.p.*, blz. 18.

moeten staande houden, en dat waren de denkbeelden van Capadose⁷⁸². Hij moet zijn opstel, vrucht van “een driejarig nadenken en opmerken over het hooggewichtig punt”⁷⁸³ in of kort na het jaar 1841 hebben geschreven⁷⁸⁴.

Da Costa is tot een andere waardering van de vaccine gekomen, doordat hij haar als voortbrengsel van zijn eeuw los van de geest van zijn eeuw is gaan zien: “Wat dan mijn eerste en meer algemeen of voorlopig bezwaar tegen de Vaccine betreft, ik ben reeds voor lang van dit mijn consequentisme teruggekomen, dat hetgeen onze eeuw voortbracht, of zelfs in haar hoogmoedige zin en geest onmatig opvijzelt, daarom dan ook in *zichzelf* niet goed, weldadig en van God kon zijn. Daarin toch juist bestond van de aanvang de zonde van de mens, dat hij het *schepsel*, de *gave*, het *middel* naast, ja boven Hem die te prijzen is boven allen dorst plaatsen. Maar wordt daarom *het schepsel*, de *gave*, het *middel* zelf meer verwerpelijk, zondig of ongoddelijk? Dat zij verre!”⁷⁸⁵. “De vaccine is, om te beginnen, geen wetenschappelijk uitgedacht, geen kunstmatig overlegd of in de laboratoria van de wijzen toebereid middel. Zij is de toepassing en uitbreiding van een zeer eenvoudig ontdekt, en onwedersprekelijk gebleken *natuurfeit*”⁷⁸⁶.

Na Capadose's naam slechts eenmaal te hebben genoemd, ontzenuwt Da Costa in dertien punten diens bezwaren⁷⁸⁷ om te besluiten met een beschouwing van de tekst: de gezonden hebben de medicijnmeester niet van node. Hij acht deze woorden niet van toepassing op de vaccine, omdat zij, in hun verband gelezen, niet een verbod, doch alleen de opmerking van een feit behelsden (Matt. 9: 12). Jezus vergelijkt de Farizeeën, die zich geen zondaars gevoelden en daarom weigerden tot Hem te komen, met “*ingebeelde gezonden*”. Da Costa vraagt: “Waar is hier schijn of schaduw, dat het iemand die fysiek gezond is, of *meent* te zijn, niet geoorloofd zou zijn, één of andere medicinale bewerking te ondergaan?”⁷⁸⁸.

Capadose doet Da Costa bepaald onrecht, wanneer hij later schrijft, “dat de vrees, en dus het gemis van geloofsvertrouwen ook bij hem de overgangspunt geweest is”, toen bij een hevige pokkenepidemie één van zijn kinderen, “een altijd zwak en sukkelend kind”, stierf, en daaraan toevoegt: “Als men op de Grote Markt in de residentie gaat, kan men op het Stadhuis met grote letters lezen: Aliquando bonus dormitat Homerus (Ook de goede Homerus valt wel eens in slaap). Welnu ook hier hebt u een Homerus, wiens verstand in deze in slaap gevallen is”⁷⁸⁹. Immers was Da Costa, reeds voordat zijn zoon aan de pokken stierf, anders over de vaccine gaan denken door er geen kwaad op zichzelf meer in te zien, maar het gebruik ervan als een zaak van persoonlijk geloof te beschouwen. En dat het verlies van zijn kind hem er te meer toe gebracht heeft bezwaren uit vroeger tijd te laten vallen, geeft ons nog niet het recht hem nu ook van “gemis van geloofsvertrouwen” te betichten.

Zelfs is de vraag gewettigd, of Da Costa wel ooit een *overtuigd* tegenstander van de vaccinatie is geweest. Capadose doet er ons tenminste aan twijfelen, wanneer hij schrijft: “Wat onze onvergetelijke Da Costa betreft, ik weet het en heb er genoeg om getreurd, ook met andere van mijn en zijn vrienden. De grote man heeft zwakke

⁷⁸² T.a.p., blz. 23 vlg.

⁷⁸³ T.a.p., blz. 24.

⁷⁸⁴ Op blz. 27 spreekt hij tenminste van de waarnemingen van Dr. Ceely in de “Edinburgh Review” van Januari 1841 en op blz. 28 van een meer dan veertigjarige toepassing van de vaccine.

⁷⁸⁵ T.a.p., blz. 24 vlg.

⁷⁸⁶ T.a.p., blz. 26.

⁷⁸⁷ Oude argumenten voor en tegen worden nog eens in het kort vermeld.

⁷⁸⁸ T.a.p., blz. 32.

⁷⁸⁹ A. Capadose, *Ds. Gunning's woorden over de inenting der pokken, getoetst en wederlegd*, 's-Gravenhage 1873, blz. 10.

ogenblikken gehad, en de vrees bij de nadering van de Epidemie heeft aan de dag gebracht, dat hij nooit na een gezet onderzoek van de zaak tot de anti-vaccinatoren behoord heeft”⁷⁹⁰. In deze opmerking kan veel waarschuilen. Het waren immers ook Bilderdijs ideeën, die Da Costa als diens getrouwe leerling in zijn “Bezwaren tegen de geest van de eeuw” ontwikkelde. Zelfstandig nadenken heeft hem dan later tot een heroriëntatie ten aanzien van het vraagstuk van de vaccine gebracht.

Capadose verdroeg het van zijn vrienden niet, dat zij op het punt van de vaccine met hem van mening verschilden. Ook in Elout noemde hij het een daad van zwakheid, die hem innig smartte, dat hij zijn kinderen had laten vaccineren⁷⁹¹.

Strijd voor gewetensvrijheid

Nu de koepokinenting haar doelmatigheid gedurende enige tientallen jaren in de praktijk had bewezen en Capadose’s sombere voorspelling, dat andere nog gevaarlijker ziekten erdoor zouden uitbreken, door de uitkomst niet bevestigd scheen, viel het hoe langer hoe moeilijker haar op medische gronden als een verderfelijke en ongeoorloofd middel voor te stellen. Er gingen zelfs geruchten, dat ook Capadose van zienswijze was veranderd en van een bestrijder een voorstander was geworden. Dit bracht hem ertoe om nog eens een geschriftje in het licht te geven, waarin hij staande hield, “dat de Vaccinatie of de inenting van een vuile etterstof, uit een beesten-zweer herkomstig, een voor de gezondheid hoogst schadelijke en met het waar vertrouwen op God onverenigbare praktijk (was)”⁷⁹². Hij volstond verder met het aanhalen van enkele getuigenissen van anti-vaccinatoren en een beknopte samenvatting van het vroeger door hem geschrevene, waarvan hij meende, dat het zijn volle betekenis had behouden. Hij eindigde met de woorden: “De Godvruchtige ouders houden zich vast aan het getuigenis van de Heere: de gezonden hebben de Medicijnmeester niet van node, en zij zullen er zich wèl bij bevinden”⁷⁹³.

Nog eenmaal zou Capadose zich genoodzaakt zien zich in de strijd te werpen. Doordat in de jaren 1870-74 geheel Europa door een pokkenepidemie werd geteisterd, kwam het vaccinatieprobleem opnieuw in een stadium van actualiteit. In de loop van de negentiende eeuw was het aantal immunen door sterfte dergenen die de pokken hadden doorstaan of geïnculeerd of gevaccineerd waren, sterk verminderd, terwijl aan de revaccinatie in het algemeen slecht de hand was gehouden. Vaccinatie waarborgt een geleidelijk verzwakkende immuniteit voor zeven jaren. Geen wonder, dat in het jaar 1870 het pokkenvirus vele slachtoffers maakte. Het viel daarbij op, dat tijdens de Frans-Duitse oorlog in het Franse leger 23.469 en in het Duitse leger 459 manschappen aan de pokken stierven. Maar in het Duitse leger gold dan ook de bepaling, dat alle recruten zonder uitzondering moesten worden gerevaccineerd. Ten gunste van de vaccinatie sprak ook het feit, dat onder de burgers van het Duitse Rijk, voor wie in het algemeen de revaccinatieplicht niet gold, de sterfte aan pokken verhoudingsgewijs vijfmaal zo groot was als in het Duitse leger⁷⁹⁴.

In ons land werd de noodzaak ingezien om van regeringswege door een wettelijke regeling de bevolking tegen de epidemie te beveiligen. 21 Augustus 1871 bood minister Thorbecke de Tweede Kamer een ontwerp van wet tot voorziening tegen besmettelijke ziekten aan, waarin werd voorgesteld, dat geen ongevaccineerden in de scholen zouden worden toegelaten en personen in liefdadigheidsinstellingen en

⁷⁹⁰ Brief aan Koenen 30-8-1863.

⁷⁹¹ Brief aan Elout 27-3-1858.

⁷⁹² A. Capadose, *Hernieuwde waarschuwing tegen de vaccine*, 's-Gravenhage 1864, blz. 3.

⁷⁹³ *T.a.p.*, blz. 28.

⁷⁹⁴ J.M.W. Scheltema, *t.a.p.*, blz. 21 en 25.

gevangenissen binnen veertien dagen na opname moesten worden ingeënt, welke bepaling ook voor militairen bij het in dienst treden van toepassing zou zijn. Volgens de Memorie van Toelichting beoogde het ontwerp “Geen greep in ieders zorg voor eigen lijf en gezin, *dan voor zover bij aanraking met anderen uit zijn doen of laten, gevaar voor dezen kan ontstaan*. In scholen en in ’t algemeen plaatsen, waar een aantal kinderen of ook volwassenen geregeld samenkomen en verblijven, wil de wet ouders en het publiek zoveel mogelijk waarborgen tegen een zorgeloosheid die alle andere tot dusver beproefde middelen, toekenning van premiës, beschikbaarstelling van pokstof, subsidiering van vaccinatie-bureaux niet hebben kunnen overwinnen; een zorgeloosheid waarvan de noodlottige gevolgen onlangs op grote schaal zijn gebleken”⁷⁹⁵. De wetgever zou zich ook niet door godsdienstige bedenkingen laten weerhouden van “*hetgeen de bescherming van het algemeen vordert*”⁷⁹⁶. In zijn Memorie van Antwoord verklaarde Thorbecke, dat het ontwerp slechts ingreep in de persoonlijke vrijheid van de ingezetenen om roekeloos besmetting op anderen over te brengen. De zorgeloosheid en onverschilligheid van het publiek maakte de wet nodig. Terecht schreef Dr. A. Kuyper: “Er kan in ons land geen pokken-epidemie heersen, of de strijd over de vaccine ontbrandt opnieuw”. Hoe hij de situatie beschouwde, bracht hij aldus kernachtig onder woorden:

“Aan *beide* zijden niet slechts ernstige en gemoedelijke mannen, maar ook heldere hoofden en wel ontwikkelde verstanden, zodat het verwijt, dat onder de tegenstanders uit een godsdienstig oogpunt tegen de vaccine, slechts bekrompen zielen zijn te vinden, eenvoudig gebrek aan kennis van de werkelijkheid zou verraden.

...Zolang de tegenstanders van de vaccine ten onzent hun Dr. Capadose hebben, mag niemand laag op hun bewering neerzien, en blijft hun gemoedsbezwaar van volle kracht. Doen alsof het niet bestond, gaat in dat geval eenvoudig niet aan.

Toch doet de Regering in dit wetsartikel niets minder dan dat.

In plaats van het gewetensbezwaar te eerbiedigen, waar het zich voordoet;... stelt nu de Staat zich oppermachtig boven de gewetens en besluit eigener autoriteit welk gevoelen zegevieren zal, welk voor altijd moet zwijgen. De Staat zelf kent nu eenmaal geen gemoedsbezwaren tegen de vaccine: reden genoeg om die ook bij den burger niet te gedogen en, zo hij ze toch op de school van zijn kinderen handhaven wil, hem het recht om die school te hebben, eenvoudig te ontnemen”⁷⁹⁷.

Vooraf uit de kringen van het christelijk onderwijs had het protest tegen het wetsvoorstel geklonken. De dwang zou nu immers ook over de bijzondere school, waarvoor de gemeentelijke verordeningen omtrent de koepokinenting geen geldingskracht hadden gehad, worden uitgebreid.

Ook zag Kuyper in de vaccine niet “*een door de wetenschap geboden voorbehoedmiddel*, omdat de wetenschap haar op verre na nog niet als zodanig gestempeld heeft”⁷⁹⁸.

Zijns inziens zijn er drie kwesties bij het vraagstuk der koepokinenting in het spel: het godsdienstig geloof, de staatkundige vrijheid en de geneeskundige wetenschap.

Het gaat er maar om of men in de koepokinenting een gave Gods ziet. “Wie, na gevaccineerd te zijn, er God niet voor danken kan, die heeft niet uit geloof gehandeld, maar gezondigd. Maar evenzeer gezondigd heeft hij, die, de vaccinatie nalatend, niet uit het volle hart God danken kan, dat Hij hem kracht schonk tot onthouden”⁷⁹⁹. Hij

⁷⁹⁵ Geciteerd bij: Rijk Kramer, *Vaccinatie-probleem*, blz. 229 (cursivering van Kramer).

⁷⁹⁶ Geciteerd bij Kramer, *t.a.p.*, blz. 230 (cursivering van Kramer).

⁷⁹⁷ A. Kuyper, “*Ons Program*”, Amsterdam 1879, blz. 847.

⁷⁹⁸ *T.z.p.*

⁷⁹⁹ “*Ons Program*”, blz. 849.

acht een enkele druppel geloofsleven voor ons volk zo oneindig hoger dan stromen van volksgezondheid, dat hij onvoorwaardelijk zijn sympathie aan Dr Capadose geeft, “ook al wordt zijn zienswijze over de zaak zelf niet door (hem) gedeeld”. “Duizendwerf hoger staat een gelovig volk, hoe ook met vooroordelen behept, dan een hoogwijs volk, dat zijn geloof heeft begraven”⁸⁰⁰.

De geneeskunst schijnt er op uit te zijn “ons des noods door de Staat te doen buigen voor haar decreten. Tegen zulk een dwang nu moet het burgerlijk vrijheidsgevoel in verzet komen. ...Het Staatsalvermogen zover te willen drijven, dat men zelfs de vrijheid over het eigen bloed benemen zou, dat ware toppunt van geweldenaarij en heerszucht, waaronder alle vrije leven zou worden verstikt”⁸⁰¹.

Op geneeskundig terrein gevoelde Kuyper zich te zeer een leek om zich over de wetenschappelijke kwestie uit te laten, welke trouwens ook de deskundigen in voor- en tegenstanders deed uiteengaan. In Engeland was er zelfs een verbond tegen de vaccinatie opgericht, dat 100.000 leden telde en niet door geestelijken, maar door doctors en parlementsleden werd geleid en de strijd niet met “gemoedelijke bezwaren, maar met statistieken en wetenschappelijke argumenten” voerde⁸⁰².

Zonder de vaccine als een kwaad in zichzelf te beschouwen verklaarde Kuyper zich dus tegen de vaccinatedwang van overheidswege, waardoor zijns inziens inbreuk op de gewetensvrijheid werd gemaakt. Hij stond hierin niet alleen. Afgezien van de vraag, of de vaccine uit medisch oogpunt goed of kwaad is te noemen, zijn er altijd geweest, die bij een poging om haar algemeen te maken allereerst gemoedsbezwaren tot gelding gebracht wensten te zien. Ook het latere verzet is voornamelijk op gemoedsbezwaren gebaseerd geweest.

Een stem uit het andere kamp was die van Dr. H.J. Broers, arts te Utrecht, die in zijn brochure “De vaccine en de ultra-orthodoxe theologen”⁸⁰³ de spot dreef met de godsdienstige argumenten van zijn tegenstanders.

Broers was door “predikanten van de ultra-orthodoxe richting” aangevallen nadat hij de geneesheer Capadose had bestreden “met wapenen van ironie”. Deze had namelijk, zodra de pokkenepidemie was uitgebroken, een stuk ter bestrijding van de vaccinatie geplaatst, “en wel met dezelfde argumenten van vroeger, op grond van zogenaamde geneeskundige bezwaren en op grond van bijbelteksten”⁸⁰⁴.

Ds J.H. Gunning van 's-Gravenhage en Dr. A. Kuyper van Amsterdam hadden Broers aangevallen. Daar hem nu door “Het Vaderland” en “De Nieuwe Rotterdamsche Courant” het wederwoord was geweigerd “op de beschuldiging van *godslastering* en *hoon*, *spot* en *ergernis geven*, die de beide heren (hem) naar het hoofd geslingerd (hadden)”, was hij tot het schrijven van de brochure overgegaan⁸⁰⁵.

Daar nu voor Da Costa, De Cock en Ds J.P. Nonhebel van Middelburg⁸⁰⁶ het woord des Heeren: de gezonden hebben de medicijnmeester niet van node, maar die ziek

⁸⁰⁰ “*Ons Program*”, blz. 850.

⁸⁰¹ *T.z.p.*

⁸⁰² “*Ons Program*”, blz. 851.

⁸⁰³ Utrecht 1871.

⁸⁰⁴ *De vaccine en de ultra-orthodoxe theologen*, blz. 4. Kuyper (“*Ons Program*”, blz. 849) doelde blijkbaar eveneens op dit ingezonden stuk in het “Dagblad van Zuid Holland en 's Gravenhage” van 14 Januari 1871. In een naschrift verklaarde de redactie het met Capadose niet eens te zijn en te wensen dat de door hem geuite meningen geen ingang zouden vinden.

⁸⁰⁵ *T.a.p.*, blz. 4.

⁸⁰⁶ Schrijver van *Vaccinatie. Een woord tot zijn landgenoten*, Middelburg 1871², waar hij op blz. 5 vlgg. verklaart inzake de vaccinatie niet aan de zijde van Capadose te staan, maar toch wel te wensen, dat gemoedsbezwaren werden geëerbiedigd.

zijn, niet op de vaccinatie van toepassing is, meent Broers te mogen aannemen, “dat Dr. Capadose geen recht hoegenaamd heeft om die tekst, als redelijk gemoedsbezwaar, aan te prijzen en er velen de dood en het ongeluk door tegemoet te voeren”. Hij vervolgt: “Maar kan men het mij nu met grond ten kwade duiden, dat ik die halsstarrige man, die als *gelovig* geneesheer een grote autoriteit schijnt te bezitten, met ironie en spot bestreed? Is er een ander, beter werkend middel denkbaar, waar hij doof blijft voor de stem van de gemoedelijke Da Costa, om zijn moordenaarshand tegen te houden?... Moest ik die man vereren, die geen enkele degelijke grond hebbende, om de vaccine te bestrijden, dan misschien dat het een erfstuk was van zijn vreemde vriend Bilderdijk, altijd maar als blinde leidsman van de blinden optreedt?”⁸⁰⁷. Broers kan niet anders dan de draak steken “met die collega Capadose, met wie geen wetenschappelijk redeneren mogelijk is, geen gewoon redeneren zelfs”⁸⁰⁸.

De kwestie resumerende komt Broers tot de volgende slotsom:

“Er bestaan noch redelijke gemoedsbezwaren, noch wetenschappelijke bezwaren tegen de vaccine (met zorg toegepast), het is alleen het blind navolgen van Bilderdijk en Capadose, zonder een ogenblik nadenken of eigen oordeel te gebruiken, dat de mensen van de vaccine terughoudt. Ook zij, die de vaccine als een genadegave beschouwen, slaan liever de verzenen tegen de prikkelen, verloochenen liever de dienst van de ware God, om Capadose te aanbidden, en te knielen aan zijn voeten.

Capadosedienst is het dus, in plaats van godsdienst, en daarom worden zo veel arme kleine kinderen de Moloch geofferd! In andere landen drijft men zulke afgoderij niet; De Cock werd in Schotland niet begrepen toen hij vroeg of men daar ook gemoedsbezwaren had tegen de vaccine!”⁸⁰⁹.

Volgens Broers biedt het volk van Capadose “een hardnekkig verzet zonder enige minste reden van gemoedsbezwaar of godsdienstig bezwaar”. “De tegenstand door de “vromen” (uitdrukking van Nonhebel) geboden, is op de keper beschouwd niets anders dan een modeartikel, of iets shibboletisch, voor die lieden, zoals een witte das, een lang gezicht en afgeschoren bakkenbaarden het zijn”⁸¹⁰.

In 1872 was Thorbecke als minister van binnenlandse zaken afgetreden en opgevolgd door J.H. Geertsema. Deze kwam met een nieuw ontwerp, dat geen wettelijke dwang beoogde, maar door de Tweede Kamer in deze zin werd geamendeerd, dat zonder overlegging van een schriftelijke verklaring van deugdelijke inenting geen onderwijzer of leerling meer in een school van wat aard ook werd toegelaten.

Verwijzende naar Engeland, waar sinds een paar jaren een hevige strijd werd gevoerd tegen “de vaccine als hoogstverderfelijk voor het mensdom, zijnde een langzaam werkend virus of venijn, het bloed verontreinigende en oorzaak wordende van nieuwe krankten of het gevaarlijker, ja soms dodelijk worden van andere”, achtte Capadose zich verplicht in een klein geschrift “Vaccine en Gewetens-vrijheid”⁸¹¹ zijn landgenoten te waarschuwen tegen het “gruwelijke dwangstelsel”, dat hun door het aangenomen amendement te wachten stond: “Het is goed alle wettige middelen door adressen enz. in het werk te stellen bij de Eerste Kamer en vooral bij de Koning om te voorkomen, dat de wet doorgaat en dus dat schandaal, van het land, dat na tachtigjarige strijd gewetensvrijheid verkregen heeft, geweerd blijve; maar als dit niet geschiedt, het verbaze ons niet, wij zullen meer zien. Ik wist wel wat ik zei toen ik

⁸⁰⁷ *T.a.p.*, blz. 7.

⁸⁰⁸ *T.a.p.*, blz. 14.

⁸⁰⁹ *T.a.p.*, blz. 15.

⁸¹⁰ *T.a.p.*, blz. 19.

⁸¹¹ 's-Gravenhage 1872.

reeds in 1830 schreef over het Despotisme, zich uit het Liberalisme natuurlijk ontwikkelende”⁸¹². “Ons op liberale beginselen gegronde regeringsstelsel moet in despotieke maatregelen eindigen”. Capadose wekte zijn lezers op zich niet aan gewetensdwang te onderwerpen en besloot met de vermaning: “*Zijt dan standvastig, onbeweeglijk*, Maranatha, de Heere komt.”

Capadose had een krachtige bondgenoot in Kuyper, die van “Een slag in ons aangezicht”⁸¹³ sprak en voorts schreef:

“Het brengt ons een merkelijke schrede op de weg, die aanbidding van de Almacht van God achterstelt voor aanbidding van het Staatsalvermogen, en de spil van ons Staatsbeleid voor elks oog doet afglijden naar de gleuf van volksmacht en menselijke zelfgenoegzaamheid”⁸¹⁴.

“*God alleen, niet de mens*, rechter van het geweten, ziedaar de onverbidelijke tegenstelling tussen Philips en Willem van Oranje, tussen Alva en Marnix, tussen Inquisitie en Gewetensvrijheid.

Waarom moeten we er bijvoegen: tusschen het *liberalistisch land* en de *Christelijke kern van de natie*?”⁸¹⁵.

Het gewijzigde ontwerp werd door de Eerste Kamer aanvaard en door de Koning gesanctioneerd. Artikel 17 van de “Wet van de 4e December 1872, tot voorziening tegen besmettelijke ziekten” schreef voor: “Onderwijzers, onderwijzeressen of leerlingen, die niet, blijkens verklaring van een geneeskundige, met goed gevolg of meer dan eens de inenting der koepokken hebben ondergaan, of aan de natuurlijke kinderpokken (*variolae*) hebben geleden, worden in de scholen niet toegelaten.”

De geestverwanten van Capadose zouden het artikel niet onaangevochten laten. Hijzelf was intussen een oud man geworden en zou aan de ophanden zijnde strijd niet deelnemen. Hij had echter met zijn vriend Ds. Gunning nog een meningsverschil te bespreken.

Gunning was bestuurslid van de “Vereëiging tot bevordering van de Koepokinenting”. Van hem was dus geen bestrijding van de vaccine te verwachten. Hij nam het in een openbare lezing, op 31 Januari 1873 te Den Haag gehouden, echter wel op voor de gelovige, die zijn geweten geen geweld wilde aandoen.

De eigenlijke grond van veler weerzin tegen de vaccine is voor Gunning gelegen in “een verkeerde beschouwing van Gods Almacht (samenhangende met onze geschiedenis en onze landaard, want buiten onze grenzen vindt men de *religieuze* bezwaren tegen de vaccine bijna niet)”. Hij zoekt de oorzaak van alle krankheden en ellenden niet rechtstreeks in God, maar in de zonde. Slechts met Zijn “wil van de *toorn*”, geenszins met Zijn “goede, welbehagelijke en volmaakte wil” brengt God het kwaad over ons. In het geloof hebben wij niet alleen de vrijheid maar ook de verplichting het kwaad zo krachtig mogelijk te bestrijden, allereerst met de geestelijke wapenen, welke de Christen kent⁸¹⁶.

“Die in de levende God gelooft, verblijdt zich in al Zijn gaven, dus ook in de wetenschap. Hij heeft een wijd geopend oog voor de werkelijkheid op elk gebied”⁸¹⁷. En daar wij nu in het geloof te doen hebben met iets, dat alleen langs de weg van de

⁸¹² Zie boven, blz. 29.

⁸¹³ “*Ons Program*”, blz. 852.

⁸¹⁴ “*Ons Program*”, blz. 853.

⁸¹⁵ “*Ons Program*”, blz. 857.

⁸¹⁶ J.H. Gunning Jr., *Een woord over de inenting der pokken, te 's Hage in Diligentia gesproken*, 's-Gravenhage 1873, blz. 5 vlg.

⁸¹⁷ *T.a.p.*, blz. 7

overtuiging, zonder dwang, mag en kan worden bevorderd, verlangen wij vrijheid voor ons en onze tegenstanders. Gunning is dan ook omwille van de wetenschap een voorstander van de koepokinenting, maar omwille van de vrijheid keurt hij het af, dat men haar door dwang wil bevorderen. Daarom heeft hij persoonlijk van harte mee gepetitionneerd *tegen* het veelbesproken vaccine-amendement: “Een gewetensbezwaar moet ons heilig zijn”⁸¹⁸.

Hij keurt het eveneens af, dat in geschriftjes en liedjes op de “pest-wet” of op de “beest-etter” wordt gescholden, maar stelt er de doordrijvers van de wetsbepaling voor een goed deel verantwoordelijk voor. Men had slechts de *zedelijke* weg van de *overtuiging* mogen volgen. De vaccinatie is immers in de wetenschappelijke wereld nog niet *algemeen* erkend.

Volgens Gunning schuilt er een grote *waarheid* in de bedenking, dat men niet vooraf mag trachten een ziekte af te weren, omdat men dan God vooruitloopt, de Almachtige trotseert, de Heilige verzoekt. Dit *vooraf* verradt gebrek aan geloofsvertrouwen. Gunning noemt deze bedenking “eerbiedwaard en belangrijk”. “In een geloof dat de middelen voorbijziet, is niet alleen meer godsvrucht maar ten slotte ook meer wijsheid, dan in een gebruiken van de middelen zonder geloof. Wetenschap en beschaving zonder godsdienst, wat zijn ze, wat betekenen ze?”⁸¹⁹.

Over de wetenschap kan Gunning met zoveel eerbied spreken, omdat hij haar betreft in de sfeer van het geloof: “Er is een geloof dat de wetenschap en haar ontdekkingen, de menselijke schrandheid en haar berekeningen, gaarne gebruikt, reinigt, en heiligt. Alles hangt af van de gezindheid van het hart, waarmee wij iets doen. Men kan, wat onze verplichting als Christenen betreft, niet zeggen: vaccineren is geoorloofd of ongeoorloofd. Men kan alleen zeggen: in het geloof vaccineren is plichtmatig en goed, buiten het geloof vaccineren is goddeloos en verkeerd”⁸²⁰. Wanneer dan ook iemand in de vaccinatie iets zondigs ziet, dan behoort hij haar te verwerpen: “want al wat niet uit het geloof is, dat is zonde”⁸²¹. Zich en de zijnen echter heeft Gunning met een gerust geweten de bewerking laten ondergaan.

Gunning vraagt dus evenals Kuyper eerbied voor het persoonlijke geweten: vaccinedwang kan een conflict met de “gezindheid van het hart” oproepen.

Capadose vernam met leedwezen, dat Gunning in het openbaar een rede ter aanbeveling van de vaccine had uitgesproken. Nu was hij niet beducht voor diens argumenten, “want die snijden geen hout”, maar doordat zijn naam onder velen gezag had, zou wellicht menig eenvoudige alleen al op het gerucht “Ds. Gunning heeft het sterk aangeprezen” ertoe overgaan zijn kind te laten vaccineren en “de in onze dagen niet meer zeldzame bittere resultaten van die kunstbewerking, die alsdan ook bij dat kind of die kinderen, helaas! naderhand mochten worden waargenomen”, zouden dan “op rekening van Zijn Eerw.” komen. “De grote vlugheid en kordaatheid om alles aan te pakken, die die ijverigen man onderscheidt, heeft ook haar gevaarlijke en nadelige zijde”⁸²².

Diezelfde vlugheid deed Gunning in de titel van zijn geschrift van “Inenting van de Pokken”, d.i. inoculatie of inenting van de natuurlijke pokken, spreken. Men leze:

⁸¹⁸ *T.a.p.*, blz. 10

⁸¹⁹ *T.a.p.*, blz. 16.

⁸²⁰ *T.a.p.*, blz. 17 vlg.

⁸²¹ *T.a.p.*, blz. 20.

⁸²² *Ds. Gunning's woorden over de inenting*, blz. 4.

“Inenting van de Koepokken”. En wat Gunning verder zegt, gaat niet diep, aldus Capadose⁸²³.

De cardinale fout in Gunnings redenering is, dat hij telkens twee “heterogene denkbeelden” op een in het oog lopende wijze verwart: “middel” en “voorbehoedmiddel”; “daad, die men doet” en “wijze, waarop men deze doet”; “zorg” en “voorzorg”. “Het is juist uit de vermenging van deze hemelsbreed verschillende zaken, dat het onlogische van de redenering, het onhoudbare van de schijnargumenten kan bewezen worden”⁸²⁴.

Capadose vervalt verder in zijn oude argumenten. In een “hoog ernstig woord” spreekt hij nogmaals zijn leedwezen erover uit, dat “de waardige man, de man van zo groot talent en ijver voor de waarheid” als Gunning het voor de vaccinatie heeft opgenomen. “Die kordate belijder moest niet als lofredenaar van de vaccine in Diligentia, maar als Leraar en Pleitbezorger voor de vrijheid van het geweten, in het paleis van de Koning gevonden zijn, voordat die wet de koninklijke sanctie verkregen had! dáár, dáár was de plaats van de Godsgezant, hoe hij dan ook over de inenting zelf dacht. Hoe schoon, hoe indrukwekkend zou het geweest zijn, indien men hem, alleen of in gezelschap met andere God- getrouwe collega's, had zien optreden in de volle bewustheid van de zalvende kracht van een Kruisgezant en met de heilige vrijmoedigheid en ernst van een knecht van God om de Koning te bidden, Hoogstdeszelfs bekrachtiging van een het geweten van een deel van zijn onderdanen verdrukkende wet te weigeren!... wie zal ons zeggen of hierdoor niet een snaar in 's Konings hart bewogen ware geweest en onder de zegen van God door de weigering van de sanctie, de smarten en bekommernissen van duizenden in den lande zouden zijn afgeweerd!... (De Leraar zou wellicht te beurt zijn gevallen, wat schrijver dezes vruchteloos vóór de sanctie beproefd had, de eer en het voorrecht te genieten bij Z.M. te worden toegelaten) ...maar nee, geen enkel van de leraren, die te midden van zo groot een aantal leugen-dienaars nog de waarheid zijn toegedaan, heeft zich in deze de zaak van de gewetensvrijheid op zulk een indrukwekkende en ernstige wijze aangetrokken! overal *altum silentium* (doodse stilte)! waar een groot deel van de gemeente in het heiligste, dat het bezit, verdrukt wordt! Helaas! een blijk, een treurig blijk te meer, van de diepe val van een alle energie en leven door ontrouw verloren hebbende Kerk! De Schechina heeft haar verlaten en zij is in een TOHOE VABOHOE veranderd! Alleen de Geest van het leven kan redding geven. ONTWAAKT GIJ NOORDENWIND en KOMT GIJ ZUIDENWIND, DOORWAAIT MIJN HOF OPDAT DE SPECERIJEN UITVLOEIEN! (Hoogl. 4: 16). Zo zij het!”⁸²⁵.

Het is het laatste woord of één van de laatste woorden tegen de koepokinenting, dat wij van Capadose bezitten⁸²⁶. Zijn strijd getuigde van zijn diep en oprecht geloof in God, Wiens eer geschonden wordt, wanneer de mens door hoogmoedige zelfverheffing in Zijn voorzienigheid treedt, welke zonde hij in de vaccinatie als een zich veilig stellen tegen Zijn slaande hand belichaamd zag.

De strijd voortgezet

Capadose stierf in 1874, maar de bestrijding van de vaccine, die een uitgesproken godsdienstig karakter bleef dragen, zoals van de erfgenamen van de geest van

⁸²³ T.a.p., blz. 4 vlg.

⁸²⁴ T.a.p., blz. 12.

⁸²⁵ T.a.p., blz. 21 vlg.

⁸²⁶ R. van der Meulen, *Repertorium op Brinkman's catalogussen 1850-1882*, Amsterdam z.j., vermeldt nog: A. Capadose, *De boer en de geneesheer. Gesprek over de vaccine*, 1873. In de openbare bibliotheken schijnt er geen exemplaar van aanwezig te zijn.

Bilderdijk en Capadose te verwachten was, werd met onverminderde kracht voortgezet.

Wij noemen in de eerste plaats Mr L.W. C. Keuchenius, één van de voormannen van de Antirevolutionaire partij en voorzitter van de “Bond tegen Vaccinedwang”, die 4 November 1881 zijn eerste jaarvergadering hield. Hij schreef: “Ook het Jenner-Dagon-beeld van deze eeuw heeft naast de ark van ons behoud en het Woord van God niet kunnen staande blijven; het is evenzeer ter aarde nedergeworpen; het werd echter weder opgericht en met revaccinatie gestut; het is andermaal, maar met gebroken hoofd en handen, nedergefallen; en God heeft de volken daarenboven met oude pokplagen en nieuwe ziekten en kwalen bezocht; maar voor de zucht van de mannen van Asdod: “Zijne hand is hard over ons!” nu slechts de woeste kreet: “Jenner is God en ieder *zal* Hem eren!” en onder verwijdering van Gods Woord, als het Levensboek ter verlichting en opvoeding van mens en kind, zien de volken zich nu door hun vertegenwoordigers en hun Regeringen *gedwongen* voor het verminkte, gebrokene en onthoofde afgodsbeeld te *blijven* neerknielen en onder straffe van de school *uit-* of de gevangenis in te gaan, zich, er kome van, wat er wille! te laten *vaccineren* en *revaccineren*”⁸²⁷.

Keuchenius’ particuliere aantekeningen⁸²⁸ ademen dezelfde geest:

“Het Evangelie (is) een kracht Gods tot zaligheid. De vaccine een kracht van Jenner of van de koe tot reinigmaking en gezondheid”;

“Voor het eeuwig blijvend Evangelie van Gods genade in Christus hebben de verlichten van deze eeuw een ander Evangelie uitgedacht, het Evangelie van Jenners mensenliefde in de koe, hetwelk nog wel spreekt van zonde en verlossing, maar van zonde, alleen door pokken, en van verlossing: alleen van erfpoksmet.

Daar heet het: Het bloed van de mensen is boos, is pokziek, van zijn geboorte af aan; en de groten en wijzen van de aarde stemmen juichend met Jenner in, als hij, na de heilsbelofte: Ik wil u reinigen; ik kan u reinigen; ik zal u reinigen; u zult gereinigd zijn!, wijzende op de zweer aan de uier van een koe, ons toeroept: “Hier is uw Heere en uw God! Wordt genezen en behouden met de etter van zijn zweren!”

“Jenner is genoemd, geëerd en gediend geworden als de God, die leven geeft en behoudt.

Gelijk Christus de Verlosser is van een zondige wereld, is hij de verlosser van een pokzieke mensheid.

God zag, dat zijn werk goed; Jenner bevond, dat het slecht was.

God stelde de mens tot heer over de dieren; Jenner verhief de koe tot heer over de mensen”;

“Tegenover de onfeilbaarheid van Gods Woord gesteld de onfeilbaarheid van de vaccine”.

Volgens Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman, die als minister van Binnenlandse zaken in 1890 een wetsontwerp ter bevordering van de vaccinatie van regeringswege, *doch zonder dwang*, indiende, het wetsontwerp werd na de val van het ministerie door zijn opvolger ingetrokken, was bij de ijver voor de vaccinatie het “*prestige van de officiële wetenschap*” in geding⁸²⁹. Zij werd als negentiende-eeuwse instelling “evenals goud,

⁸²⁷ L.W.C. Keuchenius, *Vaccine en vaccinedwang* (Overgedrukt uit *De Standaard*), Amsterdam 1883, blz. 70.

⁸²⁸ De stukken bevinden zich op de Handschriftenkamer van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (D.J.H. ter Horst, *Beschrijving der schriftelijke nalatenschap van Mr. L.W.C. Keuchenius, 1822-1893*, Kampen 1940: Aantekeningen over de vaccinatie, 68 E 12).

⁸²⁹ A.F. de Savornin Lohman, *Vaccine-vereering! Met een brief* (Uitgegeven door de Anti-Vaccine-

zilver, maat of gewicht, van *regeringswege geijkt*”, want voor de “priesters van de wetenschap” is het een groot moreel belang, dat het vaccine-geloof bij de natie in stand blijft. Nu stelt ons volk, dat uit zijn aard godsdienstig is, gewetensvrijheid op hoge prijs, terwijl de verlichte rede verbiedt met elk gewetensbezwaar rekening te houden. De medici trekken daar handig partij van door de bestrijding van de inenting vast te knopen aan het gewetensbezwaar van enige “Gereformeerden”, met name de “predestinatiedrijvers”. Zij zijn dan alvast verzekerd van de steun van al wat anti-Gereformeerd en Rooms-Katholiek is. Want men denke het zich eens even in: kwam het vaccine-geloof te vallen, dan zou het schijnen, alsof de voorstanders van de vaccinatie ongelijk hadden. Wat zou er dan overblijven van het prestige van de wetenschap? “Nee: liever van tijd tot tijd een slachtoffer, *hoogstens één op de honderd ingeënten*, gewijd aan de verering van de wetenschap, dan tegenover zulke lieden te erkennen dat men gedwaald heeft!”⁸³⁰.

Keuchenius en Lohman, naast wie nog anderen te noemen zijn⁸³¹, waren jongere tijdgenoten van Capadose. Zij kunnen geacht worden diens taak onmiddellijk te hebben overgenomen. Thans zijn wij twee generaties verder en wordt nog steeds op dezelfde gronden de vaccinatie bestreden. De Staatkundig Gereformeerde Partij ontzegt in artikel 8 van haar “Program van beginselen” aan de overheid de bevoegdheid haar te bevorderen: “zij hoede tegen uitbreiding van besmettelijke ziekten, wanneer en waar die voorkomen, met zulke middelen als tegen het Woord Gods niet strijden (afzondering, ontsmetting); zij dwinge echter niet tot een kunstbewerking aan den lijve (geen vaccinatie dus), waardoor en de vrije beschikking over eigen lichaam en over dat van zijn kinderen en de vrijheid van het geweten wordt gekrenkt”⁸³².

Intussen heeft de vaccinatie een grote uitbreiding ondergaan, doordat Pasteur en na hem anderen op de door Jenner ingeslagen weg voortgingen om ook andere infectieziekten dan de pokken door inenting te bestrijden. Aan de ontdekkingen, sindsdien gedaan, hebben miljoenen het te danken gehad, dat zij tegen een menigmaal dodelijke ziekte gevrijwaard bleven. Gevaccineerd wordt er b.v. tegen tuberculose en gele koorts.

Het is thans zeer normaal, dat de volksgezondheid niet alleen door de gebruikelijke hygiënische maatregelen, maar ook door bijzondere profylactische behandelingen bevorderd wordt. Het wetenschappelijk onderzoek heeft bovendien in de diergeneeskunde en bij de bestrijding van plantenziekten de profylaxe een ruime toepassing doen vinden.

De huidige vaccinatietoestand

Capadose heeft de stelling van de vaccinadores, dat de koepokstof een “veilig en schuldeloos gift” is, steeds met grote beslistheid ontkend en bestreden. Zijn tegenstanders echter hebben niet opgehouden te verklaren, dat hij het “post hoc ergo propter hoc” al te lichtvaardig hanteerde om de koepokinenting verdacht te maken. Desniettemin heeft men bepaalde ziekteverschijnselen, die na de vaccinatie optraden,

dwangbond), 's-Gravenhage 1892, blz. 10 Later erkende Lohman, dat de brief “in te satirische, ja in bittere toon” was geschreven (L.C. Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken*, 's-Gravenhage 1948, blz. 369 noot 37, en Lohmans brochure *Een vaccine-aanbidder*, 's-Gravenhage 1912, blz. 9 en 46).

⁸³⁰ *Vaccine-verering*, blz. 12.

⁸³¹ Kramer, *Vaccinatie-probleem*, blz. 36 vlgg.

⁸³² *Program van beginselen en Gemeenteprogram der Staatk. Gereform. Partij*, Partijbureau der S.G.P.: Frankenslag 123 's-Gravenhage.

aan een grondig onderzoek onderworpen. Thomas en Scheltema schonken in hun dissertaties beiden aandacht aan de “syphilis vaccinata”⁸³³.

Door de syphilis vaccinata kon met name in Rusland de vaccinatie niet populair worden, met als gevolg, dat pokkenepidemieën het land bleven teisteren. Maar toen het bleek, dat de overenting van arm op arm daarvan de oorzaak was en het rundvee voor een dergelijke infectie niet vatbaar was, ging men zorgen voor een lymphe, die na passage door de koe van syphilis verwekkende bestanddelen was gereinigd, en raakte de inenting van arm op arm in onbruik⁸³⁴.

Het vertrouwen in de vaccinatie werd in 1925 in ernstige mate geschokt door de mededelingen van Dr. F.S. van Bouwdijk Bastiaanse in het “Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde”⁸³⁵, welke verband deden vermoeden tussen de vaccinatie en de, als een verwikkeling daarvan? daarna optredende *encephalitis of hersenprikkeling*. Deze ziekte is vanwege haar hoge letaliteit⁸³⁶ en de soms na een genezing optredende ernstige restverschijnselen zeer gevaarlijk. De regering zag zich genoodzaakt de wet van 1872 buiten werking te stellen en de voorschriften te herzien. De door haar ingestelde “Encephalitis-commissie” uit de Gezondheidsraad constateerde op grond van de ervaring wel de mogelijkheid van een oorzakelijk verband tussen encephalitis en een daaraan voorafgegane vaccinatie, maar wist daar nog geen verklaring voor te geven⁸³⁷. Het probleem ligt er nog steeds. “De eenvoudigste verklaring is, dat er sinds enige tijd in Nederland en andere Europese landen waar encephalitis postvaccinalis wordt waargenomen, een commensaal virus algemeen verspreid is, dat na vaccinatie bij gedisperseerden een encephalitis, als commensale infectie, teweeg brengt”⁸³⁸. Het onderzoek heeft uitgewezen, dat deze ziekte bij kinderen beneden twee jaar slechts zeer zelden optreedt en dan nog als regel niet met de dood ten gevolge. Hierover is men het in de medische wereld dan ook vrijwel eens: “Zolang het postvaccinale encephalitis vraagstuk niet is opgelost, is het niet verantwoord om, in tijden dat geen pokken voorkomt, primo-vaccinaties te verrichten bij boven 2-jarigen, tenzij het personen betreft die in verband met een reis naar het buitenland daartoe gedwongen zijn”⁸³⁹.

De tegenwoordige inentingswet⁸⁴⁰ is gebaseerd op de adviezen van de “Staatscommissie inzake de Vaccinatie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 26 Januari 1938”, welke niet alleen met de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek maar ook met de godsdienstige bezwaren rekening heeft gehouden⁸⁴¹. Zij bevordert de vaccinatie tegen pokken van kinderen in het eerste levensjaar, maar oefent hiertoe geen dwang op ouders en voogden uit. Zodra een of meer gevallen van *variola major (pokken)* of

⁸³³ A.J.A. Thomas, *t.a.p.*, blz. 62 vlgg.; J.M.W. Scheltema, *t.a.p.*, blz. 62 vlgg.; Vgl. Capadose, *Ernstige en herhaalde waarschuwing*, blz. 9 vlg.

⁸³⁴ Vgl. boven blz. 125. Dr. med. Ad Lasaurie, *Das Unbegründete der Vaccinationslehre und das Unberechtigte des Zwanger*. Ein offenes Sendschreiben an den deutschen Reichstag, Hamburg 1873, grondt bezwaren tegen de vaccinatie op het verschijnsel van postvaccinale syphilis.

⁸³⁵ *Encephalitis na koepokinenting* (LXIX 1 A, Haarlem 1925, blz. 86 vlg.).

⁸³⁶ Aantal sterf- per 100 ziektegevallen; voor encephalitis 30 %.

⁸³⁷ *Algemeen samenvattend rapport van de Encephalitis-commissie* 1932. Uitgegeven door de Voorzitter van de Gezondheidsraad.

⁸³⁸ J. J. van Loghem, *Algemene Gezondheidsleer*, Amsterdam 1947⁴, blz. 203.

⁸³⁹ G.D. Hemmes, *Bestrijding van Pokken en postvaccinale encephalitis* (Overdruk *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, No. 1, 6 Jan. 1950), blz. 10.

⁸⁴⁰ *Wet van 22 December 1939, tot vaststelling van nieuwe bepalingen betreffende de inenting tegen pokken* (Inentingswet 1939).

⁸⁴¹ Eerbiediging van de gewetensvrijheid ! De commissie was veelzijdig samengesteld, er zaten medici, juristen en politici in, omdat het vaccinevraagstuk niet alleen medische en morele, maar ook “staatkundige en juridische” aspecten had (*Verslag*, blz. 7 vlg.).

van *variola minor (alastrim)* worden waargenomen, is de Minister tot bijzondere maatregelen bevoegd, welke echter geen directe dwang inhouden. Volgens de “Wet immunisatie militairen” van 7 Augustus 1953 is de Minister bevoegd militairen te verplichten zich aan de vaccinatie of revaccinatie te onderwerpen, doch ook hiervan kan op grond van gewetensbezwaren of om gezondheidsredenen vrijstelling worden verleend.

Nu de vaccinatie en revaccinatie ten onzent praktisch van ieders persoonlijk inzicht afhankelijk is gesteld, blijft de grootst mogelijke waakzaamheid inmiddels geboden. Slecht gevaccineerde gebieden als Tropisch Afrika en India, waar de ziekte endemisch heerst, leveren immers in verband met het toenemende snelverkeer, waardoor het mogelijk is, dat een geïnfecteerde binnen de incubatietermijn in zijn nieuwe omgeving aankomt, onmiddellijk gevaar op. Om import van pokken te voorkomen hebben de landen het recht iemand, die niet in het bezit van een geldig certificaat van inenting is, bij aankomst binnen de veertien dagen sinds zijn vertrek uit een besmet gebied onder toezicht te stellen en zo nodig te isoleren; een dergelijke reiziger wordt de inenting aangeboden⁸⁴². Ook kan elk land een wet uitvaardigen om van iedere inkomende vreemdeling een geldig pokkencertificaat te “eisen”. In de U.S.A. doet men dat.

⁸⁴² *International Sanitary Regulations*. World Health Organization Regulations No. 2, Geneva 1951², p. 31 (Art. 83).

HOOFDSTUK III

INWENDIGE ZENDING EN OECUMENISCH STREVEN

Wij zagen, dat Capadose zich gedrongen gevoelde anderen met het Evangelie bekend te maken en hiertoe zowel zelfstandig als in samenwerking met geloofsgenoten pogingen aanwendde⁸⁴³. Daarnaast hield hij zich steeds het ideaal van de heilige, algemene christelijke Kerk, van die gemeenschap, welker eenheid haar uitdrukking vindt in de belijdenis van de éne God en Zaligmaker Jezus Christus, voor ogen. Evangelisatie en zending gingen bij hem gepaard met het streven deze eenheid van Christus' Kerk tot een levende en beleefde werkelijkheid te maken. Hij vond met name in de Zondagsschool, de Israël-zending, de Evangelische Alliantie en de Nederlandse Evangelisch-Protestantse Vereniging terreinen, waarop hij zijn inspanning met rijke zegen bekroond zag.

De “eerste” Nederlandse Zondagsschool

Capadose werd de stichter van de “eerste” Nederlandse Zondagsschool en kan tevens als de eigenlijke grondlegger van het Nederlandse Zondagsschool-wezen worden beschouwd.

Wij denken hierbij aan het Zondagsschooltype, zoals wij dat thans als een geestelijke vrucht van het negentiende-eeuwse Réveil kennen. “Zondagsscholen” waren er immers reeds, doch van een geheel ander karakter: echte onderwijsinrichtingen, waaraan op Zondag bezoldigde leerkrachten aan volwassenen, die in hun jeugd veelal daarvan verstoken waren gebleven, enige uren les in lezen en schrijven gaven. Veelal ging het initiatief tot oprichting uit van het Nederlandse Zendelinggenootschap en het Nederlandse Bijbelgenootschap en verleenden predikanten daaraan hun medewerking, waarbij het dan de bedoeling was niet alleen beschaving en kennis onder de lagere volksklasse te bevorderen, maar deze ook het lezen van de Bijbel en godsdienstige lectuur mogelijk te maken⁸⁴⁴. Reeds in de zeventiende eeuw moeten er dergelijke Zondagsscholen zijn geweest⁸⁴⁵. De sociale wetgeving, die in haar eerste fase beperking van de kinderarbeid beoogde, en de Leerplichtwet van het jaar 1900 hebben tenslotte dit Zondagsschooltype overbodig gemaakt.

Capadose, die tijdens zijn verblijf in Zwitserland enige Zondagsscholen voor kinderen bezocht en er reeds over gelezen had, richtte na zijn terugkeer in Den Haag op zeer bescheiden wijze ook zulk een “schooltje” op. Zijn “zeer wel bewust gemis aan kunde en talenten en de hem zo eigene vadsigheid en luiheid” hadden hem steeds weerhouden naar iets om te zien. Maar op zekere dag verzocht hij zijn boodschappenjongen 's Zondags na de kerk een uur bij hem te komen om met de kinderen enig godsdienstonderwijs te ontvangen. Een ander jongetje vroeg om mee te mogen; daarna brachten beiden hun broertjes en zusjes mee en stuurde de schoonmaakster haar zoontje. Na anderhalve maand had Capadose een twaalfstal leerlingen. Zijn hart was zeer aan kinderen gehecht. Hij vond het werk, dat hij met de grootst mogelijke eenvoud deed, heerlijk, maar sprak er voorlopig niet met de broeders over. Da Costa stelde hij ervan in kennis, toen hij hem een artikel over de

⁸⁴³ Boven, blz. 96.

⁸⁴⁴ Vgl. J. Heringa, *Kerkelijke Raadvrager*, III, 1, Utrecht 1828, blz. 183-237: “Aanprijzing van Zondags-scholen, en voorbeelden van dezelve, in het Koninkrijk der Nederlanden.”

⁸⁴⁵ *Gedenkboek der Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging*. Uitgegeven bij gelegenheid van haar veertigjarig bestaan, Amsterdam 1906, blz. 7.

Zondagsschool voor de “Nederlandsche Stemmen” zond⁸⁴⁶.

In dat artikel beschrijft Capadose, hoe de Zondagsschool was ontstaan. Engeland was de bakermat. Het initiatief was niet uitgegaan van de bestaande kerken, maar van gelovigen, die de beide geboden “Predikt het Evangelie aan alle creaturen” en “Laat de kinderkens tot Mij komen” gehoorzaam wensten op te volgen. Capadose tekent hierbij aan: “in onze dagen vormt zich de Heere en verzamelt Hij zich uit onderscheidene kerkgemeenschappen levende stenen tot een tweede, een meerdere Tempel, die ja, onder vele stormen wordt opgetrokken, maar waarin Zijn heerlijkheid zal wonen”⁸⁴⁷. Het begin was, als niets anders dan de voorziening in een bestaande behoefte, zeer eenvoudig en de ontwikkeling langzaam. Niets deed denken aan de uitvoering van een vooraf beraamd en uitgewerkt plan. Capadose vergeleek het werk met een mosterdzaad, dat, in de hof geworpen, wies tot een grote boom, in welks takken de vogelen des hemels zich nestelden. Deze eenvoud was voor hem het kenmerk van het Gode welbehaaglijke en dus een reden te meer er een werk van God en niet van mensen in te zien.

In Engeland stichtte Robert Raikes, in 1735 te Gloucester geboren, een eenvoudig man en drukker van beroep, in 1780 de “eerste” Zondagsschool⁸⁴⁸. Daar zijn hart in het bijzonder tot de gestrafte misdadigers uitging, bezocht hij vaak de gevangenen. Dit deed hem weer bekommerd zijn over de verwaarloosde jeugd, die zonder enige godsdienstige vorming opgroeide. In een voorstad te Gloucester, waar de armoedigste en diepstgezonken volksklasse woonde en kinderen zich aan allerlei baldadigheid en de vreselijkste vloeken te buiten gingen, gelukte het hem verschillende van die kleine wilden op Zondag bijeen te brengen. Hieruit ontstond zijn Zondagsschool, die na drie jaren “nog slechts 300” leerlingen telde. Het was intussen duidelijk merkbaar, dat er een goede invloed van uitging. Ook werd de achterbuurt, waarin zij gelegen was, het centrum, vanwaar uit het Zondagsschoolwerk zich over geheel Engeland en tot zelfs in Ierland uitbreidde. In 1785 richtte William Fock, een koopman te Londen, wiens kennismaking met de Zondagsscholen hem met Raikes in briefwisseling had doen treden, een genootschap voor de Zondagsscholen op. Beide mannen hebben tot 1811, het sterfjaar van Raikes, ijverig en met veel zegen, niet alleen in hun vaderland maar ook daarbuiten, op dit terrein samengewerkt.

Een bijzonder heilzame invloed oefenden de Zondagsscholen in Wallis-land op de bevolking uit. De predikant Thomas Charles was er de ijverigste bevorderaar van. Hij kwam ook op het denkbeeld aan volwassenen, die in de week door hun arbeid geen tijd hadden, op Zondag lezen te leren om de Bijbel aldus toegankelijk voor hen te maken. Onder zijn leerlingen waren er zelfs drie, die de zeventig waren gepasseerd. Zijn voorbeeld vond op andere plaatsen navolging, hetgeen een aanleiding werd om een genootschap voor godsdienstonderwijs speciaal aan oude lieden op te richten.

Het in 1803 te Londen gestichte Zondagsschoolgenootschap begon met de uitgave van leerboekjes voor eerstbeginnenden.

In 1837 waren er in Engeland alleen al 13.000 Zondagsscholen met anderhalf miljoen kinderen en 140.000 onbezoldigde leerkrachten.

⁸⁴⁶ Brief aan Da Costa 31-1-1838; *Nederlandsche Stemmen*, 1838, blz. 124-132: “De Zondag-scholen.”

⁸⁴⁷ Blz. 125.

⁸⁴⁸ Vgl. Jhr M.C.T. van Lennep, *De ontwikkeling der inwendige zending in Nederland*, 's-Gravenhage 1946², blz. 83; Sidney Lee, *Dictionary of national biography*, London 1903, p. 1082: “Robert Raikes (1735-1811), promotor of Sunday schools; a printer at Gloucester; opened his first school in 1780; was not strictly the originator of the idea of teaching children on Sunday, but spread the knowledge of a plan for cheap schools, which was adapted to the wants of the day, and was really the origin of the modern system.”

Zonder bepaald de bedoeling te hebben Zondagsscholen op te richten en in vele gevallen misschien niet eens van hun bestaan in het buitenland afwetend, plachten gezinnen van voorname stand in Waadland (Canton de Vaud) in Zwitserland 's Zondags arme kinderen in hun huizen te nodigen om met hen te bidden, te zingen, de Schrift te lezen en te trachten hun Bijbelkennis bij te brengen. Een in 1836 uit de leraren van de Nationale Kerk daartoe benoemde commissie bestudeerde het Zondagsschoolvraagstuk en bracht een jaar later in de gewone jaarlijkse samenkomst ("Colloque") bij monde van Ds. A. Chavannes een uitvoerig rapport uit, waarin met klem op de noodzakelijkheid van de stichting van Zondagsscholen werd gewezen, en wel scholen, waarin uitsluitend aan kinderen op een eenvoudige wijze enig godsdienstonderwijs werd gegeven.

Capadose's bedoeling met zijn artikel was om ook de aandacht van de Christenen in Nederland op de hoogst nuttige en gezegende vruchten van de Zondagsschoolarbeid voor het opkomende geslacht te vestigen. Hij wekte de "Christen-huisvaders en huismoeders, ofwel ongehuwde jonge lieden en jonge dochters van de eerste, zowel als van de hogere klasse" broederlijk op zich 's Zondags in stilte een of twee uren met een klein aantal kinderen bezig te houden "om met hen in grote eenvoudigheid, zonder de minste stijfheid, of wat naar schoolse onderwijzing zweemt, over de Bijbel, over God en Zijn dienst te spreken, met hen het één en ander uit de Schrift te lezen, met hen in korte verzuchtingen de harten tot God op te heffen, door liefde hun vrijmoedige vragen en ongeunstelde antwoorden uit te lokken, in één woord, hen in een hun aandacht met aangenaamheid en zonder vermoeing bindend onderhoud te gewinnen, naar de dag van de Heeren te verlangen, .."⁸⁴⁹ Bijzondere begaafdheden waren zijns inziens hiertoe niet vereist; het kwam er slechts op aan "de taal van de liefde en van het geloof" tot de kinderen te spreken.

Capadose heeft door zijn met oordeelkundigheid geschreven opstel de ogen van veel Christenen in Nederland voor het nut van de Zondagsschool geopend⁸⁵⁰.

Zijn eigen schooltje groeide intussen langzaam en gestadig. In 1842 telde het dertig leerlingen, waaronder zijn eigen kinderen tot de beste "respondeurs" behoorden⁸⁵¹. Zijn vrouw werkte er ook aan mee⁸⁵². In 1855 telden zijn Zondagsschool en die van zijn dochter samen zeventig leerlingen. Hij was gewoon hen op Nieuwsjaarsdag bij zich thuis op een kop chocolade en een broodje te trakteren en met een kledingstukje te verrassen⁸⁵³.

In 1866 werd de "Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging" opgericht. Capadose's voorbeeld en opwekking waren niet onbeantwoord gebleven. Dit stemde hem tot een bijzondere vreugde. Toen hij 12 Augustus 1872 in "Vliedzorg" te Amsterdam de jaarvergadering van de Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging bijwoonde, waar ook buitenlanders aanwezig waren, werd hij er als de "Grootvader" van de Zondagsscholen in ons land begroet⁸⁵⁴. Voor het laatst bezocht hij 4 September 1874 zulk een vergadering in "de Koningskroon" te Amsterdam.

⁸⁴⁹ Blz. 131.

⁸⁵⁰ *Gedenkboek N.Z.V.*, blz. 6.

⁸⁵¹ Brief aan Da Costa 7/9-2-1842.

⁸⁵² Brief aan Da Costa 12-1-1844.

⁸⁵³ Brief aan Jhr. A.M.C. van Asch van Wyck 24-12-1855.

⁸⁵⁴ *Gedenkboek N.Z.V.*, blz. 6; brief aan Elout 6-9-8

Israël-zending

Capadose, wiens hart warm voor Israël klopte, had reeds in 1831 met de Zwitserse predikant Petavel, met wie hij briefwisseling onderhield en die een echte Jodenvriend was, afgesproken om op een bepaald uur in de week voor de bekering van Israël te bidden, hetgeen dan ook te Neuchâtel, Montmirail en Scherpenzeel op Woensdagmorgen van 11 tot 12 uur gelijktijdig geschiedde⁸⁵⁵.

Sinds zijn terugkeer uit Zwitserland onderhield Capadose meer dan vroeger contact met personen in het buitenland, die zich het lot van Israël aantrokken, en was hij hier voor zichzelf zeer mee bezig. In een gesprek met een Israëliet, die nogal wat “objectien” tegen de Statenvertaling had, gevoelde hij het echter als een groot gemis, dat hij geen Hebreeuws kende⁸⁵⁶.

Aan Ds. Sécretan en de andere Haagse broeders stelde Capadose voor op een bepaalde dag voor Israël te bidden en kleine publicaties onder dat volk te verspreiden. Dit vond niet alleen bij hen, maar ook bij de dames bijval. Men kwam overeen eens per maand op een Vrijdagavond ten huize van Sécretan tot gemeenschappelijk gebed, behandeling van een Schriftgedeelte “ad hoc” en bespreking van het één en ander tezamen te komen⁸⁵⁷.

De Haagse vriendenkring schijnt evenwel weinig actief te zijn geweest. Ondanks zijn herhaald aandringen mocht het Capadose niet gelukken er een middelpunt van evangelisatie door Bijbel- en tractaatverspreiding en vooral wekelijkse of maandelijksse gebedssamenkomsten van te vormen. Dat verdroot hem zeer, want hij gevoelde het als een hoge verplichting de 55.000 Israëlieten, door God in ons land gebracht, met het Evangelie bekend te maken⁸⁵⁸.

Capadose had alle reden om over de toestand van de Jodenzending in ons land sinds zijn terugkeer in Den Haag ontevreden te zijn. De arbeid van het Londense Genootschap tot bevordering van het Christendom onder de Joden, dat verscheidene jaren een Zendingspost te Amsterdam had gehad, was in 1835 door moeilijkheden met de regering gestagneerd om tot 1844 geheel stil te liggen⁸⁵⁹.

Bij de beantwoording van de vraag, hoe het in vroeger eeuwen met de Jodenzending in het algemeen stond, valt er op schromelijke tekorten te wijzen. Afgezien van enkele hoogstaande figuren was de middeleeuwse kerk zich van geen roeping in deze bewust. Er werden meer dan eens massale bekeringspogingen ondernomen, wanneer namelijk omstandigheden er toe drongen, doch men ging dan door toepassing van dwang zo onverstandig te werk, dat er van een eigenlijke missie niet gesproken kon worden. De geschiedenis weet daartegenover echter ook opzienbare bekeringsgevallen te vermelden, die als vrucht van diep nadenken ten volle ernstig zijn te nemen⁸⁶⁰.

De Hervormers stonden in het algemeen welwillend tegenover de Joden en wisten zich ook wel tot zending onder hen geroepen⁸⁶¹, maar maakten er weinig werk van. Da Costa wijst in zijn “Israël en de Volken” op de eenzijdigheid van “de van Rome en de Kerkvaders van ouds ontvangen *spiritualistische* verklaring van Israëls Profeten”, waardoor het de Reformatie voorshands niet gegeven was het Joodse vraagstuk op de rechte wijze te bezien. Hij acht het “in lijnrechte tegenspraak met de uitleggingswijze

⁸⁵⁵ Brief aan De Clercq 17-9-1831. Over Petavel zie boven, blz. 29 noot 5.

⁸⁵⁶ Brief aan Da Costa 25-10-1838.

⁸⁵⁷ Brief aan Da Costa 26(23?)-12-1838.

⁸⁵⁸ Brief aan Koenen 6-1-1842.

⁸⁵⁹ A.R. Zalman-Marda, *Van een Engelse plant in Hollandse bodem*, 's-Gravenhage z.j., blz. 22.

⁸⁶⁰ Vgl. I. da Costa, *Israël en de Volken*, blz. 202-209; 443-456: “Paulus van Burgos en zijn zonen.”

⁸⁶¹ Vgl. *Gods grote daden aan Israël*, blz. 12-19.

der Oud-Testamentische beloften zo van de Heere Zelf als van zijn Apostelen en Evangelisten” slechts de straffen en oordelen over Israël letterlijk op te vatten, maar de zegen en belofte op allegorisch-geestelijke wijze ten gunste van de “Gemeenten uit de volken” uit te leggen. “Over het geheel dan ook bracht de Kerkhervorming... weinig of geen verandering te weeg in de gezindheid der gemoederen jegens het eenmaal uitverkoren, sedert om zijn hoofdzonde over de aarde rondzwervend Israël”⁸⁶². Tekenend was Luthers houding. Eerst de Joden zo gunstig gezind, liet hij zich later, blijkbaar teleurgesteld in zijn verwachtingen van de evangelieverkondiging aan hen, in zijn geschrift “Over de Joden en hun leugens” zeer scherp over hen uit. Da Costa oordeelt, dat hier “de Christen zich verloor in den van ouds tegen Israël vijandige Duitscher”⁸⁶³.

In Holland richtte de Dordtse Synode zich in het jaar 1619 met een adres tot de Staten-Generaal om bij hen de Jodenzending aan te bevelen⁸⁶⁴. Het is echter de vraag, of het ten onzent wel een zuiver missiegevoel was, dat tot bekeringsijver prikkelde. Men zag namelijk in de evangelieverkondiging vooral ook een middel om de grond van “de klachten over de nadeligen invloed, die door de Joden op hun Christelijke omgeving werd uitgeoefend” weg te nemen. De Leidse hoogleraar in de Hebreeuwse taal Constantijn l’Empereur van Oppyck trachtte op een zachtmoedige wijze in zijn geschriften de Joden van de christelijke waarheid te overtuigen. In de zeventiende en achttiende eeuw klonk er in ons land menige wekroep om de Joden zo mogelijk tot bekering te bewegen⁸⁶⁵.

Eerst vanuit het Piëtistische centrum te Halle, waarvan August Hermann Francke als hoogleraar (1694-1727) jaren achtereen de leider is geweest, begon men de zending onder de Joden meer systematisch te drijven. Prof. Johann Heinrich Callenberg stichtte er in 1728 het “Institutum Judaicum”, dat tot 1792 heeft bestaan. Ook Ludwig Graaf von Zinzendorf was de Joden welgezind en trachtte hen voor Christus te winnen.

De taak van het Callenbergse instituut werd in 1809 door “the London Society for promoting Christianity amongst the Jews”, in de loop der jaren korthedshalve “the London Society” genoemd, opnieuw opgevat. Vrij spoedig na haar stichting (op 15 Februari 1809) werd de jonge rechtsgeleerde Lewis Way haar bezielende leider. Op een inspectiereis door Holland, Duitsland en Rusland, die hij in de jaren 1817-18 met twee vrienden voor het Genootschap ondernam, bezocht hij o.a. Rotterdam, Den Haag en Amsterdam. Het resultaat was, dat vanuit Londen in Nederland het eerste buitenlandse centrum voor Jodenzending werd gesticht⁸⁶⁶. Benjamin Nehemia Solomon, een gewezen rabbijn uit Galicië en man van buitengewone gaven, vestigde zich als eerste zendeling van de “London Society” te Rotterdam. Naast hem trad hier als tweede zendeling op de bekeerde Nederlandse Jood E.H. Simon, die als Rotterdammer de naam Erasmus bij zijn doop aan zijn eigen naam had toegevoegd. Amsterdam bood vanwege zijn talrijke Joodse bevolking het grootste arbeidsterrein. Lewis Way wist te bewerken, dat de voorganger van de Engels-episcopale gemeente in deze stad tot zendeling onder Israël werd benoemd. Ds. A.S. Thelwall was de eerste, die (in 1820) deze dubbele functie aanvaardde. Hij werd door bovengenoemde

⁸⁶² *Israël en de Volken*, blz. 303 vlg.

⁸⁶³ *Israël en de Volken*, blz. 304; *Gods groote daden*, blz. 15. In beide werken worden ook nog andere redenen voor Luthers afkeer van de Joden genoemd.

⁸⁶⁴ Zalman-Marda, *t.a.p.*, blz. 8.

⁸⁶⁵ *Gods grote daden*, blz. 89-93.

⁸⁶⁶ W.T. Gidney, *The history of the London Society for promoting Christianity amongst the Jews, from 1809 to 1908*, London 1908, p. 81: “Holland has the honour of being the first foreign station of the Society.” Vgl. Zalman-Marda, *t.a.p.*, blz. 17.

Simon bijgestaan. In 1826 keerde Thelwall wegens zijn geschokte gezondheid naar Engeland terug. Capadose onderhield in zijn Amsterdamse jaren en ook daarna vriendschappelijke betrekkingen met hem. Thelwall's "Keert u tot Hem die slaat", een bekeringsoproep tot het Nederlandse volk naar aanleiding van de watersnood in 1825, had niet alleen op hem maar ook op vele andere ernstigdenkenden in den lande een diepe indruk gemaakt⁸⁶⁷.

Thelwall heeft in betrekkelijk korte tijd verschillende opvolgers gehad, zodat het werk nogal eens onderbroken werd, totdat, zoals wij boven zagen, in 1835 een vacature intrad, die negen jaren zou duren.

Gezien de situatie, waarin de Jodenzending in ons land in deze jaren verkeerde, kon Capadose met zijn werkzame geest zich met de gebedsuren, die hij met zijn vrienden hield, alleen niet tevreden stellen. Zijn bekeringsijver drong hem tot daden. In 1844 besloot hij iedere tweede Maandag in de maand in zijn huis "gelegenheid te geven aan *allen*, uit welke klasse ook, die wat het heil van Israël en de uitbreiding van Gods koninkrijk betreft, ter harte nemen, zich met (hem) voor Gods troon te verenigen in verzuchtingen en gebeden"⁸⁶⁸.

Hij mocht ook de vreugde smaken, dat jonge Israëlieten zich tot het Christendom bekeerden. Een meisje van tweeëntwintig jaar was "in de eerste ontwaking uit vroegere duisternis" en bereidde zich tot de belijdenis voor⁸⁶⁹. Twee jonge Portugese Israëlieten, Moses Salvador en diens neef Jacob de Pinto, hadden met Capadose uitvoerige gesprekken over het Evangelie⁸⁷⁰. De Pinto liet zich dopen; Ds. Sécretan leidde de dienst en Capadose trad als getuige op⁸⁷¹. Tot groot verdriet van Capadose ging De Pinto later tot de gemeente van Scholte over, daar hem door de Heilige Geest "in het Woord" zou zijn geopenbaard, dat bij de gescheidenen de kenmerken van de ware Kerk te vinden waren. Hij beschouwde zijn overgang zelfs als een tweede bekering. Maar volgens Capadose doorzag hij de "listige omtuining van Scholte" niet. Deze ging namelijk met "slinkse wegen" te werk. Hoe meer Capadose Scholte leerde kennen, hoe meer hij "lelijke dingen in zijn karakter" ontdekt⁸⁷².

Onderwijl leefde Capadose van harte mee met hetgeen in het buitenland voor Israël werd gedaan. Behalve uit Zwitserland ontving hij vooral ook uit Schotland goede tijdingen. Zo vernam hij, dat de Schotse kerk zich tot de Nederlandse had gewend of zou wenden om de prediking van het Evangelie aan Israël ook in ons land in ernstige overweging te nemen⁸⁷³. Capadose gevoelde veel sympathie voor Schotland, niet alleen omdat daar zoveel Israël-vrienden waren, maar ook omdat de Gereformeerde kerk er in zulk een bloeiende staat verkeerde⁸⁷⁴.

Van Schotland zou er een krachtige impuls uitgaan om de Jodenzending in Nederland aan te vatten. Vooraf had Capadose echter weten te bereiken, dat er een "genootschap" tot stand kwam; in het laatst van 1845 schreef hij tenminste aan Da Costa, dat hij in een vergadering van zeventig "Vrienden Israëls" bij zich thuis in zijn

⁸⁶⁷ Volgens Rullmann droeg Thelwall's "Christelijke Opwekking" zelfs "de Afscheiding, de strijd voor Kerkherstel en de Doleantie" in haar schoot (*Keert u tot Hem die slaat*, blz. XXIII).

⁸⁶⁸ Brief aan Koenen 26-5-1844.

⁸⁶⁹ Brief aan Elout 20-9-1840.

⁸⁷⁰ Brieven aan Da Costa 7-5-1840; 11-10-1840.

⁸⁷¹ Brief aan Da Costa 7-4-1841. Waar de dienst heeft plaats gehad, vernemen wij niet. Wij lezen wel, dat het "dorpskerkje" erg vol was.

⁸⁷² Brief aan Da Costa 5-4-1843.

⁸⁷³ Brief aan Da Costa 9-7-1842.

⁸⁷⁴ Vgl. A. Capadose, *Een blijde boodschap uit Schotland (Stemmen en Beschouwingen, II, 1840, blz. 493-511; 545-557)*.

openingswoord erop had gewezen, “dat wij nog maar provisioneel als genootschap verenigd waren, wachtende op en spoedig hopende te verkrijgen de gevraagde autorisatie”⁸⁷⁵. Maar na zijn bezoek aan Schotland in 1846 zou het pas tot een meer doelmatige organisatie van de zending onder Israël komen.

Capadose was met enige broeders uitgenodigd de Algemene Vergadering van de in 1843 gestichte Vrije Schotse Kerk bij te wonen⁸⁷⁶. Hij maakte eerst bezwaar, omdat hij zich lichamelijk niet zo wel voelde, maar bezweek tenslotte voor de aandrang. Zijn gehele gezin, zelfs de kleine Jan Willem, het zoontje van Chevallier, dat toen nog zijn pleegkind was, en het dienstmeisje gingen ook mee. Van Rotterdam ging het per stoomboot naar Hull, vandaar per trein naar Liverpool, vervolgens per stoomboot over de Ierse Zee naar Greenock en tenslotte per kleine boot de rivier op naar Glasgow, waar de ontvangst door Mevrouw Wodrow, met wier man, die predikant was, Capadose briefwisseling had onderhouden, “aandoenlijk” was⁸⁷⁷.

In een brief aan Groen⁸⁷⁸ beschrijft Capadose enige van zijn wederwaardigheden te Edinburg. Hij woonde de plechtigheid van de eerste-steenlegging voor een monument ter ere van John Knox, de Hervormer van Schotland, bij. Het had hem pijnlijk getroffen, dat Edinburg wel een prachtig monument voor Hume maar niet voor Knox te zien gaf, zoals er ook in Genève wel een monument voor Rousseau maar niet voor Calvijn te vinden was. In een stad met zoveel schitterende gedenktekenen wist de grote menigte zelfs nauwelijks, waar Knox begraven lag. In de General Assembly in de Mill-Hall, waar wel vier- à vijfduizend mensen bijeen waren, kreeg Capadose een zeer goede plaats voor het voorzittersgestoelte. Hem viel tevens de eer te beurt voor die grote vergadering de naam van zijn Heiland te belijden. Zijn rede, die hij in het Nederlands had opgesteld en in het Engels had laten vertalen, duurde bijna twee uren en werd herhaaldelijk door bijvalsbetuigingen onderbroken. Veel had hij op met Thomas Chalmers, die hem na afloop van de vergadering hartelijk verwelkomde.

Chalmers was de grondlegger van de Free Church en een verdienstelijk man op economisch en sociaal gebied in de stad van zijn inwoning, daarbij iemand, die blijk gaf van een “Christelijke geest en blijdschap van het geloof”. Capadose beschouwde zulk een man als “één van de uitstekende weldaden van God” in een land, zo lezen wij in een brief aan Da Costa⁸⁷⁹. Capadose bekent daarin ook, dat het hem enige moeite kostte toespraken in het Engels te houden, maar tevens gevoelde, dat hij daarbij door Gods goedheid werd ondersteund. Vol lof was hij verder over de liefde en hartelijkheid van de Schotse broeders.

In zijn op 25 Mei uitgesproken rede gaf Capadose de vergadering zijn vreugde te kennen voor het eerst “een Kerk in waarheid van Jezus Christus” voor ogen te hebben. De Hervormde Kerk in Nederland had hem bitter teleurgesteld, want van de 1.400 á 1.500 voorgangers kon geen tiende deel geacht worden getrouwe verkondigers van een “vol en waarachtig Evangelie” te zijn, Gelukkig was door Gods genade in de laatste jaren het getal bekeerde leraren, vooral onder de jongeren, toegenomen en in de hogere maatschappelijke kringen een opleving gaande. Doch niet als afgevaardigde van de Nederlandse Hervormde Kerk maar van “vele Vrienden in de Heere” trad Capadose in deze kerkvergadering op. “Mogelijk dat het de Heere nog eenmaal zal

⁸⁷⁵ Brief aan Da Costa 21-12-1845.

⁸⁷⁶ Brief aan Da Costa 12-3-1846.

⁸⁷⁷ Brieven aan Da Costa 17-4-1846; 9/11-5-1846.

⁸⁷⁸ 25-6-1846.

⁸⁷⁹ Brief aan Da Costa 10-6-1846; vgl. J. de Bruyn, *Thomas Chalmers en zijn kerkelijk streven*, Nijkerk 1954, blz. 43-78.

behagen in Zijn grenzeloze liefde de beide Kerken, getrouw in de waarheid en vrij onder haar Goddelijk Hoofd, met elkander als Kerken verenigd te doen zijn in de verheerlijking van Zijn gezegende Naam en zich verheugende in de zegen van de gemeenschappelijke levens uit Hem”.

Na met nadruk te hebben gezegd, dat de Vrije Kerk van Schotland de banden met de staat had verbroken om de eer van Koning Immanuël tegenover elke macht, ook die van de staat, te handhaven, vestigde Capadose de aandacht op een leemte in haar overigens uitmuntende kerkbelijdenis: daarin was, evenmin als in de vorige voornaamste belijdenisgeschriften van de Hervorming, nog geen verklaring van de on vervulde profetieën te vinden. Men was tot nu toe in het algemeen gewoon geweest de Schriftplaatsen, die van toekomstige zegeningen, bloei en heerlijkheid in Israël gewag maken, in geestelijke zin alleen op de Christelijke Kerk toe te passen, maar bij Abrahams nakomelingen de letterlijke vervulling van de bedreigingen en strafaankondigingen te zoeken. Capadose zag nu zo gaarne, dat de Vrije Kerk andere kerken ten voorbeeld in haar belijdenis een additioneel artikel opnam, “waarin het herstel van Israël in zijn erfland en de persoonlijke regering van Koning Jezus in heerlijkheid vóór de dag van het oordeel erkend wordt”. In haar openbare belijdenis mocht niet langer ontbreken “hetgeen tot het geheel van de Koninklijke rechten van onze Heere Jezus Christus behoort, Zijn regering namelijk op aarde en de wederaan-neming van Zijn oud volk”.

Voor de waarheid, dat Christus eenmaal met nieuwe koninklijke glans te voorschijn zal treden, en voor de handhaving van Zijn koninklijke rechten heeft ook de held John Knox gestreden, aldus Capadose, die thans “niet alleen als een lid van de Nederlandse Kerk, maar ook als een zoon van Abraham” sprak, welke vader van de gelovigen evenals Knox “DE RECHTVAARDIGING UIT HET GELOOF ALLEEN” gepredikt had⁸⁸⁰.

Directe gevolgen voor de Israël-zending in Nederland heeft Capadose's bezoek aan Schotland niet gehad. Maar er was een nauwe geestelijke verwantschap tussen Capadose c.s. en de Schotse vrienden, zich uitsprekend in de liefde voor de Calvinistische beginselen en de ijver om het Evangelie aan Gods oude bondsvolk te verkondigen. Het contact was in ieder geval verstevigd. Verder zullen wij het aan Capadose's eigen initiatief hebben toe te schrijven, dat hij nog meer dan vroeger zijn best deed om een genootschap van Nederlandse Vrienden van Israël, “waarvan het voornaamste doel is om de 14 dagen gemeenschappelijk gebeden ad hoc tot de Heere te doen opgaan”, op te richten⁸⁸¹. In de Octobervergadering van 1846 van de “Christelijke Vrienden” maakte hij er een voorstel van. Van der Bruggen wenste evenwel een collecte voor een evangelist onder de Joden te laten houden. Pierson verenigde toen beide gedachten tot één voorstel, dat aangenomen werd, zodat het tot het houden van bidstonden en evangelisatie beide kwam. Doch hoe ijverig Capadose de laatste ook bevorderde, hij bleef toch in het gebed, dat hij op zichzelf al als een krachtige daad beschouwde, het voornaamste doel zien. In het op ruime schaal verspreide prospectus liet hij dat duidelijk uitkomen, terwijl in de algemene bepalingen de uitzending van colporteurs, niet eens evangelisten genoemd, pas op de derde plaats kwam⁸⁸².

⁸⁸⁰ A. Capadose, *Eene Rede in de hoogste Kerk-vergadering der Vrije Kerk in Schotland*. Uitgesproken door Dr. A. Capadose (op 25 Mei 1846), 's Hage 1849.

⁸⁸¹ Brief aan Da Costa 22-9-1846.

⁸⁸² Brieven aan Da Costa 23-2-1848; 25-6-1849. Met het prospectus zal wel de in de volgende alinea genoemde circulaire bedoeld zijn. De voorletters van Pierson worden niet genoemd. Bedoeld zal wel

Een circulaire, ondertekend met “Namens het Hoofdbestuur, Capadose” en gedateerd “s-Gravenhage 3 November 1846”, wees op het bestaan van genootschappen van “Vrienden Israëls” in Engeland, Schotland, Frankrijk, Duitsland en Zwitserland, en betoogde de noodzakelijkheid van evangelieverkondiging aan Israël ook in Nederland. De Christenen in Nederland werden daarom opgewekt aan het thans opgerichte “Nederlandsch Genootschap van Vrienden Israëls” hun medewerking te verlenen⁸⁸³.

Het hoofdbestuur, welks leden over verschillende steden verspreid woonden, was te s-Gravenhage gevestigd. Plaatselijke comité's hadden tot taak maandelijks, dus niet om de veertien dagen, gebedssamenkomsten te beleggen. In Amsterdam was Da Costa voorzitter van het comité van vier leden. Over de Hagenaars, die in hun traagheid bij de voortvarende Amsterdammers ongunstig afstaken, viel in het eerst niet te roemen⁸⁸⁴. Toch werd ook in hun stad een comité gevestigd. Naast Capadose hadden daarin zitting: Ds. Molenaar, Ds. Sécretan, Groen, Elout, Singendonck en “een lieve broeder De Zwaan”. Verder kwam het te Utrecht, Nijmegen en Breda tot oprichting van een comité. In deze laatste stad leidden de predikanten L.G. James en J.P. Hasebroek beurtelings de bidstonden. Het mocht Capadose aanvankelijk niet gelukken te Rotterdam e 'en comité te vormen. De agent van de “London Society”, de bekeerde Jood Ds C.W.H. Pauli, had er sinds 1844 zijn standplaats. Een tweede centrum van Israël-zending werd door de vrienden aldaar overbodig geacht⁸⁸⁵. Capadose hield echter vol en slaagde er tenslotte in een comité tot stand te brengen⁸⁸⁶. Wij vernemen verder, dat Capadose in bidstonden te Leiden, Longerhouw, Gorkum, Opheusden, Haarlem, Gouda, Maassluis, Vlaardingen, Delft en Schiedam voorging⁸⁸⁷. Het Utrechtse comité schijnt een beetje lastig te zijn geweest; het geraakte, doordat het zo op zijn stuk bleef staan, in een administratieve verwikkeling met het hoofdbestuur⁸⁸⁸. Was men begonnen met in particuliere huizen bijeen te komen om voor Israël te bidden, Capadose drong er op aan het in het openbaar te doen; men kon dan op meer belangstelling rekenen. Zelf had hij het in Den Haag weldra wenselijk gevonden naar een betere gelegenheid om te zien⁸⁸⁹. Door de vriendelijke bemiddeling van de Engelse “minister”, de Engelse pastor loci, kreeg hij voor zijn “prayer-meetings” de beschikking over de “allerliefste Engelse kerk”⁸⁹⁰. Later nam hij ergens in een zaal zijn intrek⁸⁹¹. In Rotterdam werd de Schotse kerk voor de bidstonden afgestaan⁸⁹²; in Amsterdam de Lutherse kerk. Dit laatste deed Capadose hopen en verwachten, dat “uit de dubbele batterij van de Lutherse en Armenische kerk wel enige bres zou worden geschoten”⁸⁹³.

zijn: J.L. Gregory Pierson, te wiens huize de eerste vergadering der “Christelijke Vrienden” in 1845 is gehouden.

⁸⁸³ *Gods groote daden*, blz. 112 vlg.; A. Capadose, *Aan de geloovigen in Nederland (De Vereeniging*, 1, 1847, blz. 318 vlgg.).

⁸⁸⁴ Brief van Mevr. Capadose-Abrahamsz aan Da Costa en Mevr. Da Costa 26-10-1896.

⁸⁸⁵ Brief aan Da Costa 7-12-1846.

⁸⁸⁶ Brieven aan Da Costa 25-12-1849; 18-2-1850; 21-1-1851.

⁸⁸⁷ Capadose vermeldt deze plaatsen in zijn brieven aan Da Costa. Te Longerhouw en Opheusden zullen er wel geen comité's gevestigd zijn geweest. Capadose hield er bidstond, toen hij bij zijn vriend, Ds Felix logeerde (Brieven aan Da Costa resp. 17-8-1849 en 26-7-1852; in de laatste schrijft Capadose, dat hij Woensdag 11. de eerste bidstond voor Israël instelde en bij deze gelegenheid voor een gehoor van 1.200 mensen optrad).

⁸⁸⁸ Brieven aan Da Costa 8-11-1849; 18-2-1850; 14-3-1850.

⁸⁸⁹ Brief aan Da Costa 21-1-1847.

⁸⁹⁰ Brief aan Beets 14-10-1847.

⁸⁹¹ Brieven aan Da Costa 11-3-1851; 18-4-1851. Waar deze zaal gelegen was, vernemen wij niet.

⁸⁹² Brieven aan Da Costa 2-12-1849; 25-12-1849.

⁸⁹³ Brieven aan Da Costa 17-6-1849; 13-2-1850. In de Armeense of Perzische kerk hield de predikant

Capadose was er ook voor om vrienden van elders te laten optreden, zoals hij het zelf meer dan eens voor Da Costa in Amsterdam en deze voor hem in Den Haag deed⁸⁹⁴. Tegen predikanten als Molenaar liet hij echter als bezwaar gelden, dat zij hun gehoor niet altijd bij de letterlijke verklaring van de profetieën ten aanzien van Israël bepaalden. Hij kon zich evenmin verenigen met het gevoelen, “waardoor het herstel van de Joden veeleer als een afdeling van de Gereformeerde kerk beschouwd wordt onder het oude volk en in de oude stad plaats hebbende”⁸⁹⁵. Toch bezocht Molenaar in het begin vrij regelmatig de bidstonden en deed hij gewoonlijk het voorgebed⁸⁹⁶. Van de predikanten, die op uitnodiging van Capadose in een bidstond voorgingen, noemen wij verder: J.W. Felix, D. Chantepie de la Saussaye, W. Krayenbelt, A. van Herwaarden, J.A. Meulemans en G. Barger⁸⁹⁷.

Capadose kreeg intussen met twee moeilijkheden te worstelen, die het genootschap in haar bestaan raakten en hem met verdubbelde ijver in de weef deden zijn om een oplossing te vinden: een meningsverschil in de eigen kring van de vrienden en de weigering van de koninklijke goedkeuring.

In het tijdschrift “De Vereeniging” had C.M. van der Kemp zekere bedenkingen tegen het gebed voor en de evangelieverkondiging onder de Joden ontwikkeld⁸⁹⁸.

Tegenover hen, die thans zo voor de evangelieverkondiging onder de Joden ijveren, wenst Van der Kemp één bepaald punt, één onloochenbaar feit, waarop door hen niet wordt gelet, maar hun beschouwing van de zaak toch belangrijk zal moeten wijzigen, opnieuw in het licht te stellen, te weten: “*het oordeel van verblindings en verharding, hetwelk God, naar Zijn woord, over Israël gebracht heeft, en waardoor het buiten staat is de Evangelieverkondiging te begrijpen en te geloven, vóór en aler dat oordeel zij opgeheven*”⁸⁹⁹. Ter adstruatie voert hij teksten aan als: Jes. 6: 9, 10; Mt. 13: 11-15; Mc. 4: 11, 12; Lc. 8: 10; Joh. 12: 37-41; Hand. 28: 25-28; Rom. 11: 7-11; Jes.

en zendeling onder Israël vanwege de Vrije Schotse Kerk, Dr. Schwartz, zijn godsdienstoefeningen.

⁸⁹⁴ Brieven aan Da Costa 17-6-1849; 10-8-1849; 18-2-1850; 27-12-1850 e.a.

⁸⁹⁵ Brieven aan Da Costa 17-6-1849; 3-7-1849; 19-10-1850. Capadose schreef Da Costa eens n.a.v. Molenaars behandeling van Jesaja 11 in een bidstond: “het gehele gehalte van het voorstel (was) uit het oude sop en de spiritualiserende hoek” (27-12-1850).

⁸⁹⁶ Brieven aan Beets 14-10-1847; 28-1-1848.

⁸⁹⁷ Felix trad, nog proponent zijnde, “één en andermaal” voor Capadose in Den Haag op (Brief aan Beets 28-1-1848). Hij kwam er ook uit zijn tweede gemeente Opheusden voor over (Brief aan Beets 8-5-1852).

Chantepie de la Saussaye, Waals predikant te Leiden, sprak zijn genoegen uit over een bidstond aldaar onder leiding van Capadose, door hem bijgewoond. Hij gaf deze de wens te kennen de volgende maal het gebed op zich te nemen (Brief aan Da Costa 2-5-1849). In Den Haag voldeed hij echter weinig door zijn droge toon en voordracht en doordat hij alles, zelfs zijn gebed, las (Brief aan Da Costa 5-10-1849). Krayenbelt stond het langst (van 1840 tot 1857) op Overschie en zag daar de rijkste zegen op zijn arbeid (*Biogr. Wb. Prot. Godgel.*, V, blz. 255). Capadose vond hem veel van Callenbach weg hebben (Brief aan Da Costa 31-10-1849). In zijn brieven aan Da Costa van 20-10-1849; 20-7-1850 en 21-2-1851 spreekt Capadose van bidstonden door Krayenbelt in Den Haag geleid.

Van Herwaarden kwam van Fynaart en Heiningen over om voor Capadose in een bidstond voor te gaan (Brief aan Da Costa 18-3-1851).

Meulemans te Scheveningen deed eens een “recht goed voorstel over Jesaja 65” (Brief aan Da Costa 21-6-1851).

Barger kwam wel eens uit Vreeland, vanwaar hij in 1852 naar Delfshaven vertrok, over om een bidstond te leiden (Brief aan Beets 8-5-1852; brieven aan Da Costa 31-10-1849; 23-5-1852).

⁸⁹⁸ *De Vereeniging*, I, 1847, blz. 385-399.

⁸⁹⁹ Blz. 386.

29: 10-14; Ps. 69: 23-29; 2 Cor. 3: 14, 15. Israël is “als natie” wegens zijn Messiasverwerping zozeer aan verblinding en verharding overgegeven, dat zelfs de getrouwste en duidelijkste evangeliieverkondiging het niet tot bekering kan wekken. Paulus noemt dat oordeel een deksel, dat Israël belet de rechte zin van het Oude Testament: Christus tot rechtvaardigheid voor een ieder die gelooft, te verstaan.

Bij de verklaring van de woorden “dat de verharding voor een deel over Israël gekomen is” (Rom. 11: 25) betreft Van der Kemp het “voor een deel” op “verharding” en niet op “Israël”, zodat hier sprake is van een “gedeeltelijke verharding”, d.i. een verharding, die niet altijd zal duren. Immers wordt in Rom. 11: 29 gezegd, dat de genadegiften en de roeping Gods onberouwelijk zijn, in Rom. 11: 26, dat eenmaal geheel Israël zalig zal worden, en in 2 Cor. 3: 16, dat eenmaal het deksel van hun hart zal worden weggenomen⁹⁰⁰. Een nationale bekering is dus in de toekomst niet uitgesloten. Waar het echter voor Van der Kemp op aankomt, is, dat deze op grond van het oordeel van verblinding en verharding niet het gevolg van de evangeliieverkondiging aan Israël kan zijn. Men dient de twee tekenen af te wachten, die God aan die nationale bekering zal laten voorafgaan: het ingaan van de volheid van de heidenen (Rom. 11: 25) en de bekering van Israël tot de Heere (2 Cor. 3: 16). Tot zolang moet de mogelijkheid van een nationale bekering uitgesloten worden geacht.

Hoezeer aangaande de verkiezing beminden om van de vaderen wil, zijn de Joden aangaande het Evangelie vijanden om der heidenen wil (Rom. 11: 28), d.w.z.: zij zijn vijanden, zolang alle heidenen Jezus Christus nog niet erkennen als de Zaligmaker van de wereld en de Heere van hemel en van aarde. Deze erkenning zal als eerste teken plaats hebben.

Met en door het tweede teken: Israël zal zich tot de Heere bekeren, zal het deksel worden weggenomen. Onder deze bekering wordt dan niet verstaan de algehele inwendige bekering van de harten, welke immers niet mogelijk is, aangezien het deksel de prediking vruchteloos maakt, maar de aanvankelijke erkenning, dat Christus de Heere is. Deze zal op een geheel buitengewone wijze plaats hebben. Door het te niet doen van het deksel door Christus (2 Cor. 3: 14) in verband met de wederkomst van de Heere (Mt. 24: 23-30) te zien “stellen wij ons voor, dat Christus door een zichtbaar teken in de hemel voor aller Israëlieten oog zal verschijnen met een even onbetwistbare zekerheid van Zijn komst, als het schijnen van de bliksem van het Oosten tot het Westen. Alzoo met de ogen van het lichaam Hem ziende, Wie zij doorstoken hebben, zullen zij wenende tot Hem komen en Hem erkennen als hun Heer en Koning; dan zal tevens het deksel van hun harten wijken: zij zullen de aloude voorzeggingen en het vervulde Evangelie leren verstaan: zij zullen voortgaan van kracht tot kracht en hun bekering zal voltooid worden: en gelijk hun val en vermindering en verwerping de verzoening van de wereld en de rijkdom van de Heidenen zal geweest zijn, zo zal dan hun volheid en aanneming wezen als het leven uit de doden”⁹⁰¹.

⁹⁰⁰ De Statenvertaling heeft: “dat de verharding voor een deel over Israël gekomen is”; de kanttekenaars geven hierbij de volgende verklaring: “Dat is, niet van alle Joden, maar van enige, hoewel zeer vele. Want daar noch altijd enig overblijfsel is behouden geweest, en daar na zullen ze haar niet grote menigte bekeren.” A.M. Brouwer, *Het Nieuwe Testament vertaald en van aantekeningen voorzien*, Leiden 1942, blz. 386: “dat namelijk een gedeeltelijke verharding over Israël gekomen is.” Vertaling van het Ned. Bijbelgenootschap: “een gedeeltelijke verharding is over Israël gekomen.” Brouwer en het N.B.G. stellen dus Van der Kemp, de kanttekenaars daarentegen, zoals wij nog nader zullen zien, Capadose in het gelijk, wat de syntactische functie van het “voor een deel” betreft.

⁹⁰¹ Blz. 390.

Dit alles sluit evenwel niet uit, dat er ten allen tijde, ook voordat deze algemene volksbekering zal hebben plaats gehad, “enigen” zullen zijn, die bekeerd worden. Paulus beschouwt zichzelf als een voorbeeld daarvan. Er is ook in deze tegenwoordige tijd naar de verkiezing van de genade nog een overblijfsel gelaten. Israël heeft zijn uitverkorenen, die vroeger dan de natie begenadigd worden, hoezeer ook op hun hart een deksel ligt. Zij worden van Israël als natie afgezonderd om tot het tijdstip van de algemene volksbekering niet de tot Christus bekeerde heidenen tot één volk, één gemeente vermengd te worden. Maar het deksel, dat krachtens een Goddelijk oordeel op hun harten ligt, wordt dan ook niet door menselijke middelen, bidstonden en evangelieprediking, maar door een “bijzondere Godskracht” verbroken⁹⁰².

Beide bovengenoemde tekenen zijn thans nog niet geschied. Nog altijd ligt dus het volk Israël onder het oordeel van de verblindende en verhardende. Van der Kemp wil daar de ogen voor openen, omdat het te weinig bij de oproep tot evangelieverkondiging aan de Joden in aanmerking is genomen. Zijns inziens ten onrechte ziet b.v. iemand als Gaussen met de tegenwoordige Joden zending Ezechiël 37 in vervulling gaan⁹⁰³.

Daarmee wil Van der Kemp nog niet zeggen, dat men niets tot de zaligheid van de Joden mag doen: “Nee! Men *bidde* en men *werke* tot hun zaligheid: men bezige dus die beide middelen, waartoe tegenwoordig de Christenen worden opgeroepen; maar in de wijze hoe, verschillen wij”⁹⁰⁴.

Het gebed voor Israël overeenkomstig Rom. 10: 1 behoort namelijk, overeenkomstig 1 Tim. 2: 1 een gebed voor de zaligheid van *alle mensen* te zijn, “om het even of zij Christenen of Heidenen of Mohammedanen of Joden zijn”. Naar Gods geopenbaarde wil hebben thans niet alleen de Christenen, maar ook de heidenen de voorrang boven de Joden. Van der Kemp kan zich daarom niet verenigen met bidstonden, welke zo uitsluitend de bekering van de Joden ten doel hebben.

Ten aanzien van het werken voor Israël geldt dus, dat men onderscheid behoort te maken “tusschen het als nog verworpen *Israël* en die *enigen* of *uitverkorenen* uit Israël, die naar Gods genadige verkiezing nog vóór de tijd van de bekering van het volk bekeerd zullen worden. Aan de zaligheid van Israël zelf is rechtstreeks niets te doen, tenzij wij tegen God willen strijden, die haar zaligheid nog niet wil. Zijdelings kan men er toe medewerken, zo wij de ingang van de volheid van de Heidenen zoeken te verhaasten. Want hoe spoediger dat plaats heeft, hoe spoediger wij mogen verwachten, dat. Israëls straf zal ophouden en de tijd zal aanbreken van deszelfs zaligheid”⁹⁰⁵. Men beperke daarom de rechtstreekse werkzaamheid tot de uitverkorenen uit Israël. Men vorse uit, wie het zijn, van wier hart reeds het deksel is weggenomen. Doch men richte zich met het Evangelie niet onbepaald tot de Joden⁹⁰⁶.

Inderdaad was Jezus slechts gezonden tot de verloren schapen van het huis Israëls (Mt. 15: 24) en liet Hij datzelfde ook voor Zijn discipelen gelden (Mt. 10: 5, 6), doch na Zijn opstanding gebod Hij dezen uit te gaan tot alle volken, te beginnen bij Jeruzalem (Lc. 24: 47). En plaatsen als Hand. 13: 46; 18: 6 en 19: 9 leren ons, dat de Joden door hun verwerping van het Evangelie hun rang en voorrecht boven de

⁹⁰² Blz. 390 vlg.

⁹⁰³ Blz. 391 vlgg. Vgl. Gaussen, *De Joden eindelijk het Evangelie verkondigd, en zij weldra hersteld*. Naar het Frans, Amsterdam 1843, blz. 28-33.

⁹⁰⁴ Blz. 393 vlg.

⁹⁰⁵ Blz. 394.

⁹⁰⁶ Blz. 395.

heideneen hebben verbeurd “tot de tijd toe, dat zij hun straf zullen hebben voldragen en weder in genade worden aangenomen”⁹⁰⁷.

Men houde daarom de menigvuldige bekeringen, waarvan gewag wordt gemaakt, voor even zovele bewijzen van het overblijfsel van de verkiezing naar Gods genade ook nog in de tegenwoordige tijd. “Maar er zou mij moeten bewezen worden, dat, voor zover zij oprecht zijn, zij in haar eerste oorsprong en aanvang, (ik zeg niet, in de bevestiging en voltooiing,) door de opzettelijke, met dat doel ingestelde werkzaamheden van de Christenen veroorzaakt zijn. Zo dit zo was, zou, dunkt mij, de Schrift onwaarheid spreken, die van een deksel op het hart van de Joden gewaagt, hetwelk onmogelijk door enige menselijke middelen te vernietigen is”⁹⁰⁸.

Capadose duidde Van der Kemp zijn artikel zo euvel, dat er zelfs een tijdelijke verwijdering tussen de beide vrienden ontstond⁹⁰⁹. Da Costa evenwel deelde de zienswijze van Van der Kemp. Jaren later, in 1856, ontwikkelde hij op de zendingsdag van de Broedergemeente te Zeist de stelling, dat wij Christenen nooit “Israël als volk, Israël in zijn geheel” tot het geloof in Christus zouden brengen, maar ons slechts aan de “eerstelingen” zouden verzadigen⁹¹⁰. Capadose daarentegen begreep niet, dat Da Costa in Van der Kemps opvatting geen “doorslaand hard oordeel over de Joden” kon zien; hij werkte intussen aan een refutatie van Van der Kemps bedenkingen, die hij weldra liet volgen⁹¹¹.

Als “strijdig met geheel de inhoud van de Schrift, strijdig met de ondervinding van alle eeuwen, strijdig met het wezen van de Goddelijke deugden” beschouwt Capadose Van der Kemps stelling, dat God Israël als geheel aan het oordeel van de verharding heeft overgegeven⁹¹². Daaruit zou dan volgen, “dat God het ongeloof wil”. En dat kan Capadose nergens in de Schrift lezen. Wel ziet hij verharding als straf op het stellig ongeloof en de verwerping van de genademiddelen volgen, maar dat betekent voor hem niet, dat het oordeel van God ook het ongeloof bedoelt. “Het Evangelie sluit nooit a priori een zondaar uit, ook niet een volk” (vgl. Rom. 11: 1, 2)⁹¹³.

Capadose aanvaardt ten volle de “eeuwige verordining van God tot zaligheid alleen van de uitverkorenen” en is volkomen overtuigd, “dat gelijk er geen zal zalig worden, die niet in den eeuwig raad van God daartoe bestand is, evenzo geen zal verloren gaan, dan die daartoe te voren is toebereid”. Desondanks mag zijns inziens toch geen zondaar van de verkondiging van het Evangelie worden uitgesloten. Immers zijn de verborgen dingen voor de Heere en de geopenbaarde voor de kinderen van de mensen. En wanneer wij in het oog houden, dat bij die verkondiging zowel Gods genade als Zijn gerechtigheid, zowel Zijn barmhartigheid als Zijn heiligheid openbaar worden, zodat het Evangelie te allen tijde zowel tot een opstanding als tot een val aanleiding is, dan hebben wij geen vrijheid ten aanzien van Israël alleen van een val te spreken. Wanneer geen evangelieverkondiging de Joden wegens hun verblindings en verharding iets zou kunnen baten, dan zou ook de door de Geest van God bezielde Simeon, die van de Heere Jezus getuigde, dat Hij tot een val en opstanding in Israël was gesteld (Lc. 2: 34), ongelijk hebben.

⁹⁰⁷ Blz. 396 vlg.

⁹⁰⁸ Blz. 397.

⁹⁰⁹ Vgl. boven, blz. 116.

⁹¹⁰ *Gods grote daden*, blz. 225.

⁹¹¹ Brief aan Da Costa 21-1-1847; *De Vereeniging*, I, 1847, blz. 513-539: A. Capadose, *Wederlegging der bedenkingen over de evangelieverkondiging onder de Joden*.

⁹¹² Blz. 514.

⁹¹³ Blz. 515.

Daarbij komt, dat in het programma en de algemene bepalingen van het Ned. Genootschap van Vrienden van Israël geen schijn of schaduw te vinden is van een poging om de bekering van Israël “als natie” te bevorderen. Zulks zou zelfs niet mogelijk zijn. Van der Kemp begaat echter de fout de woorden “voor een deel” op de verharding in plaats van op Israël toe te passen, waardoor hij de schuld van de Joden wegens hun verwerping van het Evangelie nog groter maakt. Immers zou volgens hem de apostel bedoelen, “dat de verharding over Israël niet zo sterk is, of *daar is veel groter licht overgebleven bij de verhardde Israëliet dan bij de blinde Heiden*”⁹¹⁴. De apostel legt om de geroepenen uit de heidenen tegen hoogmoedige gedachten te vermanen op twee dingen de nadruk:

1. Als takken van de wilde olijfbom dragen zij niet de wortel maar de wortel hen.
2. Niet *geheel* Israël maar slechts *een deel* is wegens ongeloof verhard; te allen tijde wordt, evenals in de dagen van Elia, naar de verkiezing van de genade een overblijfsel gevonden. De geroepenen uit de heidenen hebben dus geen reden om zichzelf wijs te achten.

Capadose stemt toe dat de nationale bekering van Israël pas na het geschieden van het eerste teken: het ingaan van de volheid van de heidenen, zal plaats hebben. Hij wil echter hieruit niet laten volgen, dat tot dat tijdstip de evangelieverkondiging aan de Joden vruchteloos zal zijn. Immers geldt voor iedere Israëliet evenzeer als voor iedere zondaar, die tot bekering komt, dat door Christus het deksel wordt weggenomen. Dat wegnemen van het deksel bestaat in het genezen van vooroordeel, blindheid en verharding, waarom ook in 2 Cor. 3: 17 onmiddellijk volgt: “De Heere nu is de Geest” (vgl. Ef. 5: 14). Uit 2 Cor. 3 : 16 valt dan ook in het minst niet op te maken, dat het wegnemen van het deksel niet door de prediking van het Evangelie maar op een buitengewone wijze door een wonderteken in de lucht zal geschieden⁹¹⁵.

Waar het de bekering betreft, wordt er in de Schrift dus geen onderscheid gemaakt tussen de Israëliet en de heiden als individu en geldt voor beiden, dat door een bijzondere Godskracht het deksel moet worden weggenomen. Maar daarmee is dan ook voor Capadose Van der Kemps stelling, dat de evangelieverkondiging onder de Joden geen vrucht zal afwerpen, omdat God hun ongeloof zou hebben gewild, als onhoudbaar bewezen. Hij voegt zich daarom maar liever naar Paulus’ woord in 1 Cor. 1: 23, 24⁹¹⁶.

Capadose wil het zijns inziens absurde van Van der Kemps opvatting, dat bidden en werken tot de zaligheid van Israël slechts mogelijk en geoorloofd is, voor zover men dat “*zijdelings*” doet, dus niet door speciale bidstonden voor Israël en rechtstreekse prediking aan Israël, maar gebed voor en prediking aan alle mensen, om op die wijze te trachten de ingang van de heidenen te verhaasten, in het licht stellen door zijn betoog over dit punt aldus te besluiten: “Ik stel mij dan voor de geest een ijverig Christen, vervuld met liefde voor Israël, en wensende zoveel in hem is, bekwaam gemaakt te worden om voor hen te bidden en te werken. Deze ontmoet een Israëliet. Hij uit zich aan deze, en zegt hem: “Vurig verlang ik ulieder toebrenging tot de gemeente die zalig wordt en daarom *bid ik voor alle mensen*: en daar ik wens gebruikt te worden ten nutte van Israël en *te werken tot hun zaligheid*, zo ga ik ijlings tot de Eskimo’s, en mijn broeders naar de Laplanders, om dezen het Evangelie te verkondigen: want aan ulieden is rechtstreeks niets te doen!” Ik mag mij op de

⁹¹⁴ Blz. 518.

⁹¹⁵ Blz. 521.

⁹¹⁶ Blz. 522.

billijkheid van de geachte Schrijver zelf verlaten en hem vragen of ooit iemand aan de woorden: *bidden en werken tot de zaligheid van Israël*, die zin zou hechten?”⁹¹⁷.

En hoe zou Van der Kemp, om niet tegen God te strijden! de rechtstreekse werkzaamheid zoveel mogelijk alleen op diegenen in Israël, die vóór de nationale bekering tot bekering zouden komen, de uitverkorenen dus, willen laten richten? Hoe weet hij dezen dan aan te wijzen? En hoe is dat te rijmen met het “predikt het Evangelie aan alle creaturen”? Worden dan de onder het oordeel van de verharding liggende Joden soms niet onder de creaturen gerekend? “Nee, het dierbaar Evangelie van mijn Goël is het grote net, dat in de zee van de Joden zowel als in die van de Heidenen wijd moet uitgebreid worden! Ruim, ruim is de aanbieding, uitlokkend het wezen van de Evangeliebediening: geen beperkingen in deze van de zijde van de mensen! Voor het harte dat gevoelt een zendelings-element te bezitten (en moest dat niet elke gelovige bezielen?) zijn die zijdelingse middelen geheel in strijd met de geest van het Christendom en die uitsluitingen, die beperkingen te koud, te eng! En toch bij dit levendig en krachtig gevoel, dat geheel mijn wezen sedert de Morgenster van het heil de nacht in mijn binnenste is komen vervangen, doortrokken heeft, ben ik even zeker overtuigd, even diep doordrongen van de waarheid, dat zij en zij alleen die in de eeuwige raad bij God zijn aangeschreven ten leven, zullen behouden worden en dat alleen dezulken door de wederbarende Geest herboren worden. Maar die gedachte, in plaats van mijn ijver te verlammen of te verkoelen, vuurt mij aan en wekt mij op, om met verdubbelde ernst en aandrang gebeden uit te storten en pogingen in het werk te stellen bij Heidenen en Joden tot uitbreiding van Gods gezegend koninkrijk”⁹¹⁸.

“De Christen moet missionair zijn, want het zendelings-element behoort tot het wezen van een levendig en levenwekkend Christendom! En waarom zou het niet geoorloofd zijn, bepaalde bidstonden en zendingen voor de Joden, zowel als voor de Heidenen te hebben? Hoe kan men zulks wraken met dat Evangelie in de hand, waarin de Heere van de kerk zowel bepaaldelijk een Apostel voor de besnijdenis als voor de voorhuid, heeft uitgezonden?”⁹¹⁹.

Aldus had Capadose het als oprichter van het Genootschap van Vrienden van Israël in ons land nodig gevonden Van der Kemps bedenkingen ten aanzien van de evangelieverkondiging onder de Joden uitvoerig te weerleggen. Zijn vriendschap voor deze broeder was echter niet verflauwd door diens tegenstaan van de zaak van de Jodenzending. Alleen verwonderde het Capadose, dat Da Costa in tegenstelling met de andere broeders het niet in alle opzichten met de weerlegging eens was. Overigens was hij hem dankbaar voor zijn broederlijke bemiddeling, waardoor de vriendschap met Van der Kemp hersteld werd⁹²⁰.

De andere moeilijkheid, waarmee Capadose te kampen kreeg, was van formele aard: het Genootschap ontving geen koninklijke goedkeuring op zijn statuten.

In een vlugschrift “Aan de Christenen in Nederland, 1847” geeft Capadose een uiteenzetting van de toedracht. Eerst had hij van de Koning op programma en statuten met bijgaande missive een welwillend antwoord ontvangen. Maar in het laatst van Juli 1847 ontving het hoofdbestuur⁹²¹ op zijn request om officiële erkenning, November

⁹¹⁷ Blz. 524.

⁹¹⁸ Blz. 525 vlg.

⁹¹⁹ Blz. 526 vlg.

⁹²⁰ Brief aan Da Costa 1-4-1847. 14 Januari 1848 schreef Capadose aan Da Costa, dat hij met Van der Kemp was verzoend en de avond tevoren met enige vrienden bij hem was geweest.

⁹²¹ Naast Capadose en Da Costa zaten in het hoofdbestuur E.A. Fruitier de Talma te Utrecht, W.F. van

1846 bij de regering ingediend, een niet-gemotiveerd weigerend antwoord. Officieus had Capadose vernomen, dat één van de redenen een volksoploop te Amsterdam was geweest, waartoe een bewaarschooltje voor Israëlietische kinderen, door enige christelijke dames gehouden, aanleiding had gegeven, waarbij enige ruiten van het lokaal waren ingeslagen. Hij herhaalde daarom zijn verzoek om autorisatie en vestigde in zijn schrijven er de aandacht op, dat het schooltje in geen “onmiddellijk” verband met het Genootschap stond en dat de heer Pauli, de Engelse agent van de “London Society”, die hetzelfde doel nastreefde als het Genootschap, wel de steun van Z.M. had gekregen. Per ministerieel schrijven werd toen aan Capadose medegedeeld, dat het voorgevallene met het schooltje op de beslissing niet van invloed was geweest en dat de heer Pauli slechts ten antwoord had gekregen, dat hij “als geestelijke van de Engelse Bisschoppelijke Kerk” de toestemming van de regering niet behoefde om zijn functies in de Hoogduitse taal uit te oefenen. Nogmaals werd aan het Genootschap de koninklijke goedkeuring geweigerd.

Zo werd dan het Genootschap ontbonden. Maar de Vrienden van Israëls zouden, in ieder geval verbonden door de geestelijke band van Christus lichaam, met hun gemeenschappelijke bidstonden en hun evangelisatie voortgaan.

Op een audiëntie bij de minister van eredienst H. van Zuylen van Nyevelt, kort na de eerste weigering, deelde deze Capadose vriendschappelijk mede, dat het artikel van Van der Kemp een onaangename indruk op de Koning had gemaakt, omdat daaruit dan toch maar weer was gebleken, dat de vrienden het, zo geheel anders als bij de Roomsens, nooit samen eens waren. Ook was het hem duidelijk geworden, dat het Genootschap propaganda beoogde (het bewaarschooltje!), en dat kon hij noch van Roomsens noch van anderen in zijn land gedogen⁹²².

Intussen kregen de Vrienden van Israël, die, nu zij geen genootschap mochten vormen, in hun plaatselijke comité's georganiseerd bleven, een krachtige steun voor hun arbeid in een man, die in de jaren 1849-64 met uitnemend talent en voorbeeldeloze ijver de zending onder de Joden te Amsterdam en daarbuiten leiden en bezielen zou. Dr. Carl Schwartz, 20 Januari 1817 te Meseritz in Pruisisch Polen geboren, was als jongeling naar Berlijn gezonden om voor rabbijn te studeren. Op twintigjarige leeftijd liet hij zich echter door de doop in het Christendom opnemen. Na te Halle en Berlijn theologie te hebben gestudeerd trad hij in dienst van het Londense Genootschap, dat hem als zendeling onder Israël naar Constantinopel zond. Hij onderbrak de heenreis te Pesth, waar hij met veel zegen het Evangelie aan de Joden predikte. Na een jaar te Constantinopel werkzaam te zijn geweest nam hij een beroep aan, door de Vrije Kerk van Schotland op hem uitgebracht, voor de arbeid onder de Joden te Berlijn. In 1849 naar Praag gezonden, kon hij daar maar weinig utruchten en werd hem opgedragen een bezoek aan Amsterdam te brengen, waar hij door Da Costa en Capadose hartelijk verwelkomd werd. Het Amsterdamse Comité van Vrienden van Israël richtte nu tot de Vrije Kerk van Schotland het verzoek Schwartz in Amsterdam te laten. Reeds in October 1849 werd hieraan gevolg gegeven.

Schwartz werd te Amsterdam een man van veel invloed, niet alleen vanwege zijn arbeid onder de Joden, maar vooral ook door zijn rechtzinnige prediking en zijn optreden tegen de ongezonde toestanden in de Nederlandse Hervormde Kerk. Capadose, die Schwartz' levensbeschrijving van de hand van diens zwager Adolf Saphir in een Nederlandse vertaling het licht heeft doen zien noemt hem in zijn voorwoord “Gereformeerd Confessioneel” in de volste zin van het woord. Het leerstuk

Reede van Oudtshoorn te Rotterdam, Ds. L.G. James te Breda en Ds. C. Westhoff te Nijmegen.

⁹²² Brief aan Da Costa 27-7-1847.

van de verkiezing uit genade was hem als Israëliet dubbel dierbaar, omdat hij alleen daarin de waarborg voor de vervulling van de beloften van God, aan zijn vaderen geschonken, en de pleitgrond van zijn ziel voor zijn arme verblinde broeders naar het vlees voor de troon van de genade en bij de gemeente van de Heere zag⁹²³. Capadose is van oordeel, dat Nederland in het algemeen en Amsterdam in het bijzonder aan Schwartz zeer veel verplicht zijn. Diens blad “De Heraut”⁹²⁴ had nieuw leven in de dorre doodsbeenderen gewekt. Getrouwe volgelingen van Schwartz kregen als ouderling of diaken zitting in de Amsterdamse kerkeraad, terwijl het kiescollege voor een aanmerkelijk deel bestond uit mannen, die hun geestelijke ontwikkeling in meerdere of mindere mate aan Schwartz’ prediking te danken hadden⁹²⁵.

Al sprak Schwartz het Nederlands, dat hij in betrekkelijk korte tijd had aangeleerd, niet vlot en onberispelijk, door de overtuigende kracht en de warme toon van zijn prediking trok hij toch talrijke toehoorders⁹²⁶. De godsdienstoefeningen werden eerst in de Perziaanse kerk, daarna in een gebouw aan de Oudezijds Voorburgwal, doch spoedig daarop, toen de ruimte te klein bleek, in de voormalige Franse komedie, sinds 1856 als “Schotse Zendingskerk” ingericht, gehouden. Er kwamen op Zondag wel 1.400 mensen.

Reeds het jaarverslag over 1850 van de Vrienden van Israël te Amsterdam maakte met blijdschap melding van “de vestiging (thans sinds meer dan een jaar) van de Weleerw. Heer C. Schwartz, Leraar en Zendeling onder Israël van de Vrije Schotse kerk”. Men beschouwde deze gebeurtenis als één van de meest blijkbare verhoringen van het gebed voor Gods oude volk⁹²⁷.

Eén van de belangrijkste maatregelen, door de Vrije Schotse Kerk in samenwerking met de Vrienden van Israël genomen en uitgevoerd, was de oprichting van een “Theologisch Seminarie voor binnen- en buitenlandse Evangelisatie”, waarvan Schwartz, de man, “die voor het streven naar kerkherstel in de Hervormde kerk van ongemene beteekenis is geweest”, als de eigenlijke auctor intellectualis is te beschouwen⁹²⁸. De totstandkoming heeft echter een voorgeschiedenis gehad, die ons laat zien, dat de gedachte op zichzelf niet geheel nieuw was; zij leefde reeds onder sommige aanhangers van de Gereformeerde gezindte, maar deed tegelijk ook pijnlijke onderlinge verschillen aan het licht treden.

Er was te Arnhem een theologische school onder leiding van Ds. A. Brummelkamp en voor rekening van de gezamenlijke Christelijk Afgescheiden gemeenten van Gelderland en Overijssel. In 1850 werd Ds G.W. van Houte als tweede leraar benoemd. Er was toen ook sprake van een verplaatsing van de school naar Amsterdam, waar men dan met de medewerking van Hervormde vrienden, die de Gereformeerde belijdenis waren toegedaan, de school hoopte uit te breiden. Vooral de deurwaarder J.A. Wormser, één van de eerste Afgescheidenen te Amsterdam, maar die tengevolge van de twisten, welke de gemeenten beroerden, weer uit hun gemeenschap was getreden zonder echter tot de Hervormde Kerk terug te keren, verlangde er vurig naar de beide “helften van de Gereformeerde Gezindheid” weer tot elkaar te brengen; hij zag in een gemeenschappelijke opleidingsschool voor aanstaande dienaren van het Woord, zowel in de Hervormde Kerk als in de Afgescheiden kerken, het meest

⁹²³ A. Capadose, *Ter nagedachtenis aan Dr. Carl Schwartz*, Amsterdam 1871.

⁹²⁴ *De Heraut. Eene Nederlandsche stem voor Israëls Koning, het Hoofd der gemeente.*

⁹²⁵ Capadose, *Carl Schwartz*, blz. 12 vlg.

⁹²⁶ Capadose, *t.a.p.*, blz. 21 vlg.

⁹²⁷ *Gods groote daden*, blz. 125

⁹²⁸ G.M. den Hartogh, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam*, Delft z.j., blz. 4.

geschikte, ja het van God gegeven middel daartoe⁹²⁹. Aan Groen schreef hij eens: “Ik stel het brandpunt van de onderneming in een kordate toenadering van gescheidenen en niet-gescheidenen, om kracht uit te oefenen tot openbaring van de Hervormde Kerk”⁹³⁰. Da Costa, die in “de ongelovige theologie van Groningen en Leiden en de halfslachtige orthodoxie van Utrecht” zijn “Carthago delenda” zag, was er ook enthousiast voor⁹³¹. Maar Groen had nogal bedenkingen: het initiatief behoorde zijns inziens niet van de Afgescheidenen, maar van de Hervormden uit te gaan; het gebrek aan wetenschappelijke mannen bij de Afgescheidenen zou het onderwijs beslist doen achterstaan bij dat aan de theologische faculteiten van de landsacademies; tenslotte bleef Groen “ook als jurist te zeer overtuigd van het recht van de Gereformeerde gezindheid op haar kerk, haar belijdenis, haar akademiën, gesticht vooral om aan de kerk kweekscholen van kundige en waardige leraars te bezorgen”⁹³².

Wormser en Brummelkamp hielden echter vol. De school zou de naam van “Christelijk Gereformeerd Seminarie” dragen. Naast Brummelkamp en Van Houte zouden Da Costa, Schwartz, die een knap Hebraïcus was, en J.J. Teding van Berkhout als Hervormde docenten optreden. Reeds werd het programma van de lessen van 1 November 1851 tot 1 Mei 1852 voorlopig vastgesteld. De kerkelijke kwestie tussen Hervormden en Afgescheidenen deed echter het seminariescheepje in het gezicht van de haven stranden⁹³³.

De kerkeraad van de Christelijk Afgescheiden Gemeente te Amsterdam onder presidium van Ds. S. van Velzen publiceerde namelijk een verklaring, dat hij geheel vreemd was aan het voornemen tot oprichting van de theologische school, nog steeds op het oorspronkelijke standpunt van de scheiding stond, derhalve geen personen buiten de gemeente tot de bondszegels zou toelaten, en aan een vermenging van kerkgenootschappen niet de hand zou lenen⁹³⁴. Brummelkamp, voor een dilemma geplaatst, koos “overeenkomstig zijn diepste overtuiging” de richting van Van Velzen⁹³⁵. Hij gaf Da Costa onomwonden te kennen, dat zij, die in het Hervormde kerkgenootschap bleven, “in een zondige weg” verkeerden⁹³⁶. Middenin de drukte van de verhuizing keerde hij naar Arnhem terug om zijn school voort te zetten. In 1854 werd hij docent aan de toen opgerichte Theologische School van *alle* Afgescheiden gemeenten, welke 6 December 1854 te Kampen werd geopend.

Da Costa, Schwartz en Teding van Berkhout lieten het er echter niet bij zitten. Schwartz, die al eerder verlangd had van Brummelkamp af te zijn, zette nu zijn eigen plan door. Hij slaagde erin de rijke en milde Mevrouw Zeelt te Baambrugge, die Brummelkamp een gebouw aan de Oudezijds Voorburgwal en f 20.000 voor het op te richten seminarie ter beschikking had gesteld, over te halen beide aan de Vrije Schotse Kerk aan te bieden. Sinds enige maanden hield hij reeds zijn godsdienstoefeningen in de kerkzaal van het gebouw; hij hoopte nu in de overige ruimte een seminarie, over welks oprichting hij met de General Assembly van zijn kerk onderhandelingen voerde, onder te brengen⁹³⁷. Alles verliep vrij vlot. 17 Augustus 1852 had Schwartz bij zich thuis een vergadering met afgevaardigden van de Vrije Schotse Kerk en van verschillende comité's van Vrienden van Israël, welke besloot tot oprichting van een

⁹²⁹ A. Brummelkamp, *Levensbeschrijving van wijlen Prof. A. Brummelkamp*, Kampen 1910, blz. 391.

⁹³⁰ Brummelkamp, *t.a.p.*, blz. 403.

⁹³¹ Brummelkamp, *t.a.p.*, blz. 399.

⁹³² Brummelkamp, *t.a.p.*, blz. 400 vlg.

⁹³³ Den Hartogh, *t.a.p.*, blz. 123-141, waar een beschrijving van de verwikkelingen wordt gegeven.

⁹³⁴ Men vindt deze verklaring bij Brummelkamp, *t.a.p.*, blz. 404.

⁹³⁵ Den Hartogh, *t.a.p.*, bh. 123; een verklaring van Brummelkamps houding op blz. 135-138.

⁹³⁶ Brummelkamp, *t.a.p.*, blz. 405.

⁹³⁷ Den Hartogh, *t.a.p.*, blz. 146 vlgg.

“Theologisch Seminarie voor binnen- en buitenlandse Evangelisatie” ter opleiding van colporteurs of evangelisten en onder het oppertoezicht van de Vrije Kerk van Schotland. Capadose, in die vergadering aanwezig, kreeg ook zitting in het bestuur⁹³⁸. Nog in het najaar van 1852 werd het seminarie geopend⁹³⁹. Het Haagse comité benoemde Capadose als examiner voor de toelating van leerlingen met Elout als secundus⁹⁴⁰.

Het “Schotse seminarie” vatte haar taak nogal breed op. Zij wenste niet alleen de Israël-zending, maar de verbreiding van het Evangelie “onder de Joden vooreerst, maar daarbij ook onder de Roomsen” door opleiding van colporteurs en evangelisten (assistent-missionairs) te bevorderen, en dat niet alleen in ons land, maar ook in België. Dat was haar hoofddoel, aldus Schwartz, die daarnaast echter ook andere mogelijkheden zag: “Indien zij daarbij iets kan bijdragen om in Holland Christelijk leven en Christelijke wetenschap te verspreiden, zou haar dit een reden van blijdschap zijn; het is wel geen hoofddoel, maar het zou haar toch verheugen, indien zij in Holland werkende, dienst kon bewijzen aan hetzij Hervormden, hetzij Afscheidenen...; men hoopt aan het Seminarie in staat te zijn voldoende *wetenschappelijk* onderwijs te geven”⁹⁴¹. Men bleek het intussen over de doelstelling onderling toch niet geheel eens te zijn. Da Costa, die als docent in de theologie “de ziel van de inrichting” was⁹⁴², had een “soort van Academie”, een protest van de gelovige tegen de ongeloovige wetenschap” op het oog. Capadose daarentegen zag er van het begin af liever “in verband met de hoge behoeften, ja met de nood van het land, een kweekschool voor eenvoudige maar met Evangelische kennis rijk begaafde Evangelisten” in⁹⁴³; hij hoopte, dat het seminarie evangelisten voor de verwaarloosde gemeenten in provincies als Overijssel, Drente, Friesland en Groningen zou leveren⁹⁴⁴. Voor zijn Nederlandse Evangelisch-Protestantse Vereniging, heeft hij, evenals voor zijn Jodenzending, van haar diensten een ruim gebruik gemaakt.

Bovendien spraken bij Capadose zekere gevoeligheden, waardoor de gang van zaken hem niet ten volle bevredigde. De Schotse deputaten, die aan de totstandkoming van het seminarie hadden meegewerkt, lieten het naar buiten voorkomen, alsof de inrichting niets nationaals had, maar geheel onder voogdij van de Vrije Schotse Kerk stond, ja alsof de Israël-zending in Nederland eerst met Schwartz’ komst goed op gang was gebracht, terwijl in werkelijkheid Schwartz, die zelf nooit Joden bezocht, de Vrienden van Israël links liet liggen om zijn eigen “mission” aan betekenis te doen winnen⁹⁴⁵. Capadose had daar hinder van. Ook de slimme manier, waarop Schwartz aan het seminarie was gekomen, zinde hem niet en deed hem denken aan een “Hoogduitse Jood”; Schwartz’ handelwijze tegenover de Gescheidenen en Mevrouw Zeelt qualificeerde hij met een “it is not fair”⁹⁴⁶. Evenmin kon de wijze, waarop Schwartz het seminarie als “een present aan de Schotsche kerk of liever aan de

⁹³⁸ *Gods groote daden*, blz. 128.

⁹³⁹ A. Brummelkamp, *t.a.p.*, blz. 411.

⁹⁴⁰ Brief van Capadose aan Da Costa 21-9-1852.

⁹⁴¹ A. Brummelkamp, *t.a.p.*, blz. 140; aangehaald uit: *De Vereeniging*, VII, 1853, blz. 318.

Belangstelling voor het Evangelie in België blijkt o.a. uit: A. Capadose, *Het Evangelie in België*, en Van Schelven, *Evangelisatie in België (De Vereeniging, IX, 1855, resp. blz. 562-574 en 766-778)*.

⁹⁴² A. Brummelkamp, *t.a.p.*, blz. 411 vlg.

⁹⁴³ Brief van Capadose aan Da Costa 14-7-1859; Da Costa’s oogmerk met het seminarie blijkt uit een brief van hem aan Groen, door Brummelkamp aangehaald (*t.a.p.*, blz. 412): “Alleenlijk blijft het denkbeeld van Seminarie tegenover de Academiën en haar valse wetenschap mijn *Carthago est delenda*”.

⁹⁴⁴ Brief van Capadose aan Da Costa 12-8-1852.

⁹⁴⁵ Brief aan Da Costa 26-11-1852.

⁹⁴⁶ Brief aan Da Costa 18-6-1859.

Schotse missie in Holland” voorstelde, Capadose’s sympathie wegdragen⁹⁴⁷. In verband met een andere zaak schreef deze eens: “Ik heb zelden zulk een diplomaat gezien als Schwartz is”⁹⁴⁸. En dat er van lieverlede door Schwartz’ toedoen een afgescheiden kerk onder de titel van “Jew’s Missionary”, welke veel meer “op ’t Christelijk dan op het Israël-terrein” werkte, te Amsterdam was gesticht, daarin bleef Capadose iets vreemds zien⁹⁴⁹.

Aan het seminarie is geen lang leven beschoren geweest. 12 Mei 1860, veertien dagen na het overlijden van Da Costa, schreef Wormser aan Schwartz, die van mening was, dat het seminarie bestond door het geloof van Da Costa: “Ik was steeds ongeveer van dezelfde gedachten en ben van gevoelen dat het Seminarie de heer Da Costa zal volgen in het graf.” Volgens een in “De Heraut” gepubliceerd besluit van de Vrije Schotse Kerk werd het seminarie 1 October 1861 opgeheven “onder dankbetuiging aan allen, die deze instelling met hun gebeden en gaven hebben geschraagd en op enige wijze hebben begunstigd”⁹⁵⁰.

Een schok van ontroering ging door de harten, toen op Zondagmorgen 1 Augustus 1858 een Joodse jongeling op Schwartz, die juist de kansel had beklommen, een aanslag pleegde door hem een dolk in de linkerschouder te steken. Capadose, wie het getelegrafeerd werd, ging Schwartz ijlings bezoeken. Deze mocht gelukkig herstellen, maar Capadose bracht de weken, gedurende welke zijn vriend ziek lag, in spanning door. Hij schreef hem te geloven, “dat de Heere iets groots, iets tot uitbreiding van Zijn koninkrijk voor heeft met een daad, die, in blinde, fanatische ijver bedreven, zovele harten geschokt niet alleen maar ook geopend heeft”⁹⁵¹. 29 Augustus nam Capadose “niet zonder aandoening” voor een ontzaglijke schare de dienst voor Schwartz in de Zendingskerk waar. Wat de dader betrof, had hij goede hoop, dat de Heere van de Saulus een Paulus zou maken⁹⁵². 26 September preekte Schwartz zelf weer.

Na het overlijden van Da Costa nam Schwartz de leiding van de werkzaamheden van de Amsterdamse Vrienden van Israël op zich en redigeerde hij voortaan ook hun orgaan “De Vriend van Israël”. In 1864 nam hij een beroep naar Londen aan. Bij een bezoek aan Holland in 1870 preekte hij nog eens op 14 en 21 Augustus te Amsterdam en was hij op 19 Augustus de gast van Capadose. Naar Londen teruggekeerd, overleed hij daar plotseling op 24 Augustus.

De gewezen rabbijn Theod. J. Meyer, door Schwartz te Berlijn gedoopt, volgde eerst in 1867 deze als zendeling-leraar van de Vrije Schotse Kerk te Amsterdam op. Doch in 1871 vertrok ook hij naar Londen.

⁹⁴⁷ Brief aan Da Costa 14-7-1859. Op de vraag, hoe de Schotse kerk op de gedachte kwam hier te lande een seminarie te vestigen, gaf Schwartz zelf eens ten antwoord: “De reden is tweeledig: vooreerst een ongezocht aanbod, ten andere het belang der Vrije Schotse Kerk zelf. De Schotse Kerk heeft zich niet opgedrongen; zij heeft een aanbod van hier aangenomen; zij is niet de zoekende, maar de gezochte. Terwijl de beschouwing van den toestand van ons land, wel is waar, veel heeft bijgedragen, om dit aanbod te doen aannemen, moet men echter de Schotse Kerk zich niet al te edelmoedig voorstellen, alsof zij alleen ten dienste van Holland de zaak ondernam; zij heeft er zelf groot belang bij, namelijk dit: zij heeft hier ter stede een Joodse Zending; deze is nog te veel een verloren post, is te veel aan zichzelf overgelaten, wordt door weinigen met billijkheid beoordeeld; daarom moest er iets geschieden om haar te bevorderen; het aanbod is dus aangenomen, als een weg door de Heere geopend, om een betere en als ’t ware meer respectabele positie te verkrijgen...” (Brummelkamp, *t.a.p.*, blz. 409 vlg., aangehaald uit: *De Vereeniging*, VII, blz. 317).

⁹⁴⁸ Brief aan Da Costa 20-5-1859.

⁹⁴⁹ Brief aan Da Costa 18-6-1859.

⁹⁵⁰ Door Brummelkamp aangehaald, *t.a.p.*, blz. 412.

⁹⁵¹ *Gods groote daden*, blz. 136.

⁹⁵² Brief aan A.M.C. van Asch van Wyck 2-9-1858.

De samenwerking tussen de Vrije Schotse Kerk en de Vrienden van Israël is voor de Jodenzending in Nederland tot grote zegen geweest. Het bewustzijn van nauwe verbondenheid sprak uit de redevoeringen van Schwartz en Da Costa op de eerste algemene vergadering van de Vrienden van Israël, op 17 Juni 1858 in de Schotse Zendingskerk gehouden: de eerste noemde de zending van de Vrije Schotse Kerk te Amsterdam “een vrucht van de Bidstonden voor Israël”; de laatste zeide: “Dr. Capadose had het voorrecht hier de bidstonden in te voeren. De zending van Dr. Schwartz, ook op velerlei wijze dienstbaar aan het belang van de Kerk, is er een vrucht van”⁹⁵³.

In een op 5 November 1861 gehouden vergadering van afgevaardigden van de Vrienden van Israël werd aan het Amsterdamse comité de uitvoering van een voorstel om de Vrienden nauwer aan elkander te verbinden opgedragen. Dit comité besloot toen in zijn vergadering van 8 November d.a.v., dat de Amsterdamse afdeling van de Vrienden van Israël voortaan een afdeling van de “Nederlandse Vereniging voor Israël” zou zijn en dat haar orgaan “De Vriend van Israël” door “De Hoop van Israël” als orgaan van de Vereniging zou worden vervangen. Erkend dient te worden, dat de Vereniging voornamelijk door haar verband met de Vrije Schotse Kerk zich krachtig heeft kunnen ontplooien. Zij genoot gastvrijheid in de lokalen van de Schotse Zendingskerk en koos de mannen, achtereenvolgens door Schotland naar ons land gezonden, steeds als haar voorzitter. Zij bleef zich echter bewust, dat zij niet uit de Schotse zending, maar uit de comité’s van Vrienden van Israël, welker ontstaan van oudere datum was, was voortgekomen. Toen dan ook in de algemene vergadering van 1863 werd voorgesteld om in artikel I van de statuten te lezen, dat de Vereniging van de Vrije Schotse Kerk uitgaat, wilde men daar niet van weten. Had men erin toegestemd, dan zou erkenning van regeringswege niet nodig zijn geweest, omdat de Vrije Schotse Kerk in ons land reeds vóór 1853 bestond⁹⁵⁴. Men gaf er echter de voorkeur aan de historie te laten beslissen. Eerst in 1903 zag de Vereniging, die op haar eerste aanvraag in 1862 een weigering had bekommen, zich bij Koninklijk Besluit als rechtspersoon erkend⁹⁵⁵.

In 1863 viel Capadose de eer te beurt, dat hem het honorair praesidium van de Nederlandse Vereniging voor Israël werd aangeboden, hoewel hij zich met zijn Haagse Vereniging van Vrienden van Israël toch niet bij haar had aangesloten, maar er de voorkeur aan had gegeven met behoud van eigen zelfstandigheid hartelijk en broederlijk met haar samen te werken. In de zeventien jaren van haar bestaan (sinds 1846) had zijn vereniging reeds een zevental evangelisten uitgezonden⁹⁵⁶. Thans trad ook zij toe. De bedoeling was om gemeenschappelijk aan de Joden in Suriname het Evangelie te verkondigen⁹⁵⁷.

Capadose heeft bij al zijn arbeid in verenigingsverband er in zijn naaste omgeving

⁹⁵³ *Gods groote daden*, blz. 134 vlg.

⁹⁵⁴ *Gods groote daden*, blz. 157. Volgens de “Wet tot regeling van het toezicht op de onderscheiden kerkgenootschappen” van 10 September 1853 behoefde de Vrije Schotse Kerk de koninklijke goedkeuring op haar instellingen niet aan te vragen; reeds van vóór 1853 in ons land daterend viel zij onder het eerste lid van artikel 1 van genoemde wet: “Aan alle kerkgenootschappen is en blijft de volkomen vrijheid verzekerd alles wat hun godsdienst en de uitoefening daarvan in hun eigen boezem betreft, te regelen.”

⁹⁵⁵ *Gods groote daden*, blz. 157.

⁹⁵⁶ *Gods groote daden*, blz. 158 vlg. Capadose noemt in zijn correspondentie namen van bekeerde Joden als Cohen, Rosenzweig en Axtmeyer, die met de evangelisatie waren belast.

⁹⁵⁷ Vgl. *Gods groote daden*, blz. 165-172.

naar gestreefd door persoonlijke contacten Joden met de waarheid van het Evangelie bekend te maken. Teleurstellingen zijn hem daarbij niet bespaard gebleven. Meermalen deed hij met bekeerlingen de verdrietige ervaring op, dat het hun bij hun overgang slechts om tijdelijk gewin te doen was geweest. Door dergelijke ontuchtingen geleerd, betrachtte hij de uiterste voorzichtigheid, wanneer Joden hem de wens te kennen gaven zich te laten dopen⁹⁵⁸. Als renegaat en zendeling onder zijn voormalige geloofsgenoten had hij ook veel van hun kwaadwilligheid te lijden. Het bleek zijn medewerkers trouwens ook niet mee te vallen. De evangelist Axtmeyer, te Rotterdam werkzaam, had zelfs, door vrees bevangen, toen de Joden aldaar hem dreigden de benen te zullen breken, zoals zij ook eens Pauli een pak slaag hadden gegeven, de arbeid gestaakt en was tot het Jodendom teruggekeerd⁹⁵⁹. De vijandige houding, die de Joden in Den Haag tegenover Capadose aannamen, bleek hem een ernstige belemmering te zijn om met hen in conversatie te treden⁹⁶⁰. Zelfs werd hij op straat, ook wanneer hij met zijn vrouw wandelde, door hen lastig gevallen en smadelijk bejegend⁹⁶¹. Het Joodse weekblad “De Vrijdagavond” maakt hier melding van en vertelt van een bekeringspoging, door Capadose ondernomen, welke onder Joden en Christenen nogal deining veroorzaakte en hem in opspraak bracht. Hij had namelijk de vijftienjarige Joodse dichteres Estella Hertzveld om haar tot het Christendom over te halen een uit het Engels vertaalde bekeringsgeschiedenis opgedragen, welke opdracht niet alleen geweigerd, maar hem ook als in strijd met de beleefdheid zeer kwalijk genomen werd⁹⁶².

Vermelding verdient nog de bekering van de van Duits-Joodse immigranten stammende Salomon Lion Cachet en zijn vrouw Rachel Hamburger, omdat de tweede van hun zes kinderen, de latere Ds. Frans Lion Cachet, als predikant in Zuid-Afrika en Nederland zoveel van zich heeft doen spreken. Dat Capadose, die in Den Haag woonde, zijn invloed rechtstreeks heeft aangewend om het te Amsterdam gevestigde gezin Cachet tot het Christendom over te halen, is niet uit zijn brieven aan Da Costa, waarin de naam Cachet enkele malen voorkomt, op te maken en ook niet voor waarschijnlijk te houden. Wij lezen echter in “Hervormde Theologische Studies”: “Dit (nl. het gezin Cachet) was ’n eenvoudige maar respektabele familie. Door bemiddeling van Isaac da Costa en Abr. Capadose wat onder die Amsterdamse Jode ge-evangeliseer het, het die gesin tot die Christendom oorgegaan en is op 30 September 1849 in die Noorderkerk van die Hervormde Gemeente Amsterdam deur ds. Willem van der Leeuw gedoopt”⁹⁶³. Capadose ging meer dan eens voor Da Costa in

⁹⁵⁸ Brieven aan Da Costa 22-9-1832; 20-9-1833; 12-7-1848; 18-9-1848.

⁹⁵⁹ Brieven aan Da Costa 17-2-1848; 21-2-1848.

⁹⁶⁰ Brief aan Da Costa 1-10-1851. Da Costa gaf, zoals blijkt uit een door Capadose aan hem gerichte brief van 23 Februari 1848, er de voorkeur aan Christenen uit de heidenen tot de Joden te zenden. Vgl. hiermee ook *Israël en de Volken*, blz. 461: “de Joden zelf schijnen liefst niet van een Israëliet, die in Jezus van Nazareth zijn Messias en Zaligmaker leerde erkennen, bijzonderheden uit de geschiedenis van Zijn en hun natie te vernemen.”

⁹⁶¹ Brief aan Da Costa 3-8-(1856?).

⁹⁶² J.S. da Silva Ross, *Dr. Abraham Capadose en Estella Hertzveld. Eene mislukte bekeeringspoging van een gedoopten Jood (De Vrijdagavond. Joodsch Weekblad, 26 December 1924, blz. 211b-212c)*. Het bewuste boekje was getiteld: *Leila Ada of de treffende geschiedenis en dood van eene jonge joodsche dochter*, ’s-Gravenhage 1853. De opdracht luidde: “Aan de jeugdige Israëlitische dichteres van Elias in de woestijn wordt dit Boekske met de bede, dat ook zij als Leila Ada in de donder en stormwind van Sinai de gerechtigheid, en in het suizen van de zachte stilte van het Evangelie de genade van de God van onze Vaders eenmaal zal leren kennen. Welwillend opgedragen door haar Stamgenoot Dr. A. Capadose.”

⁹⁶³ *Hervormde Theologische Studies*, 9de jg., afl. III en IV, Pretoria 1953, blz. 182. Prof. Dr. S.P.

een bidstond te Amsterdam voor. Het is zeer wel mogelijk, dat de Carnets mede door zijn woord tot de grote stap bewogen zijn. Capadose vond het later jammer, dat de jonge Cachet, na de lessen aan het Schotse seminarie te hebben gevolgd, niet in Nederland als predikant beroepen kon worden⁹⁶⁴.

Hoewel Capadose's liefde voor Israël heel vaak op onwil bij dit volk om naar zijn woord te luisteren stuitte, bleef zijn werk toch niet ongezegend. Wij lezen in een levensbericht over hem: "Heeft hij meer dan vijftig jaren gebeden voor Israëls heil, hij mocht ook meer dan vijftig uit Israël zien toetreden onder de banier van het kruis van Jezus"⁹⁶⁵. En wie zal kunnen nagaan, welk een zegen er is uitgegaan van zijn bewaarschooltje, waarvan hij eens schreef, dat de dames er dagelijks met elf van "die lammetjes uit Israëls kudde" bezig waren?⁹⁶⁶.

Evangelische Alliantie en Nederlandse Evangelisch-Protestantse Vereniging

Thomas Chalmers, de eigenlijke stichter van de Vrije Kerk van Schotland, nam toch niet een eng kerkelijk standpunt in, maar streefde naar een vereniging van bewust evangelische Christenen uit de Protestantse kerken van de verschillende landen⁹⁶⁷. Hij achtte het geboden een dam op te werpen tegen de toenemende invloed van Rome, welke in zijn tijd zich met name in de romaniserende tendenzen van het Puseyisme in de Engelse staatskerk openbaarde, en stelling te nemen tegen het ongeloof, dat niet alleen buiten maar ook binnen de kerken zich steeds drierster liet gelden⁹⁶⁸. Mede door zijn optreden kwam het tot een oecumenische samenwerking onder de leuze van het "Unum Corpus in Christo sumus"⁹⁶⁹.

Engelbrecht geeft in dit "Herdenkingsnummer Algemene Kerkvergadering 1853-1953" een interessante biografie van Ds. Frans Lion Cachet (blz. 181-231). Cachet is in Nederland predikant te Nieuw-Loosdrecht, Valkenburg bij Leiden en Rotterdam geweest. Hij verwekte door zijn optreden veel verwickelingen. In Rotterdam wierp hij zich als leider van de doleantie op. Dr. A.W. Bronsveld schreef naar aanleiding hiervan: "Te Rotterdam maakt de heer Lion Cachet met zijn ene collega en zijn figurerende "kerkedaad" zich belachelijk, wat kwaad is voor een man, wie reeds zo veel is overkomen" (Engelbrecht, *t.a.p.*, blz. 230, geciteerd uit: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 1887, blz. 432 vlg.).

⁹⁶⁴ Brief aan Da Costa 15-6-1859.

⁹⁶⁵ M. S. Bromet, *Als droevig zijnde, doch altijd blijde*, in: *De Heidenbode*, Februari 1875 (overgenomen uit "De Hope Israëls").

⁹⁶⁶ Brief aan Beets 28-1-1848.

⁹⁶⁷ Chalmers en de zijnen hadden zich in 1843 als "Free Church of Scotland" van de "Established Church", de staatskerk van Schotland, afgescheiden, omdat zij zich niet langer met het daarin heersende patronaatsrecht konden verenigen. Zij wensten, dat het beroepingsrecht aan de gemeenten zelf werd toegekend. Deze uittrekking wegens een kerkrechtelijke kwestie betekende voor Chalmers geen beletsel om met gelovigen uit andere kerken samen te werken. Hij zocht integendeel terstond na de "Disruption" contact met andere vrije kerkgroepen. Vertegenwoordigers van kerken uit Zwitserland, Frankrijk en Nederland waren op de eerste synoden van de Free Church aanwezig (De Bruyn, *t.a.p.*, blz. 218). Capadose kwam in 1846 echter niet als vertegenwoordiger van een bepaalde kerk naar Edinburg (zie boven, blz. 178).

⁹⁶⁸ Johannes von Walter, *Die Geschichte des Christentums*, II, 2, Gütersloh 1950³, S. 899: "Schon 1845 hatte Chalmers eine internationale Allianz bewusst protestantischer Christen angeregt, die sich sowohl zum Kampf gegen Rom als auch zur Abwehr des "Unglaubens" zusammenschliessen sollte." Chalmers had dan ook aan de benaming van "Protestant Alliance" boven die van "Evangelical Alliance" de voorkeur gegeven (De Bruyn, *t.a.p.*, blz. 228). M. Cohen Stuart, *Evangelische Alliantie. Verslag van de vijfde algemene vergadering, gehouden te Amsterdam, 18-27 Augustus 1867*, Rotterdam z.j., Inleiding, blz. II: "En waar nu het ongeloof, Christendom en Evangelie zelf aanrandend, zich met stouter overmoed deed gelden, werd de behoefte aan eenheid en aansluiting van alle gelovigen meer erkend en dieper gevoeld. Uit die behoefte is de Alliantie geboren."

⁹⁶⁹ L.W. Bakhuizen van den Brink, *De Evangelische Alliantie*, Baarn 1910, blz. 26; J.N. Bakhuizen van den Brink en J. Lindeboom, *Handboek der Kerkgeschiedenis*, II, blz. 288: "Tegenover Puseyisme en Katholicisme stichtte Chalmers de Evangelical Alliance ...op basis van orthodoxe, maar niet dogmatisch-knellende geloofsverklaring, over de grenzen van de kerken heen gelijkgezinden

De gedachte van een dergelijke aaneensluiting was op zichzelf niet nieuw. “Het waren de dagen van de doorwerking van het Reveil. Omstreeks het jaar 1827 hadden reeds de hoogleraren te Genève, L. Gaussen en J.H. Merle d’Aubigné, enige jaren later de aartsdeken van Dantzig, Dr. Kniewel, in Amerika Dr. Schmucker, president van het Lutherse Seminarie te Gettysburg in Pennsylvanië, en in Frankrijk de predikanten Fisch en Froissard op de behoefte aan bevordering van de eenheid van de gelovigen gewezen”⁹⁷⁰. Maar in Engeland bleek toch een bepaalde geestelijke stroming er de meer directe aanleiding toe te zijn. De universiteit van Oxford, waaraan de hoogleraren John Henry Newman en Henry Edward Pusey als de voornaamste vertegenwoordigers van de Hoogkerkelijke partij veel invloed hadden, was het brandpunt geworden van een streven naar een pausvrij Katholicisme als “via media” om de breuk tussen Rome en de Reformatie te helen. In liturgie en dogma gaf men zelfs zoveel van het Protestants-eigene prijs, dat voor tal van geestelijken en leken de overgang naar de Roomse kerk nog maar een kleine stap betekende. Newmans eigen voorbeeld werkte daarbij zeer aanstekelijk⁹⁷¹. In haar ontstaan kan de Evangelische Alliantie als een reactiebeweging daartegen worden beschouwd.

Onder leiding van de episcopale predikant Stewart te Liverpool had van 1 tot 3 October 1845 te Liverpool de eerste grondleggende vergadering van de Evangelische Alliantie plaats, als welker doelstelling werd aangegeven “de eenheid van de kerk van Christus bekend te maken, en in haar onderscheiden afdelingen de geest van broederlijke liefde op te wekken, en aan de wereld te openbaren”⁹⁷². De stoot was van Schotland uitgegaan en het resultaat was, dat de aanwezigen, afkomstig uit wel negentien à twintig verschillende kerken van Groot-Brittannië en Ierland, het eens werden over een gemeenschappelijke geloofsbasis. Deze werd nu aan het oordeel van een conferentie, van 19 Augustus tot 2 September 1846 te Londen gehouden, onderworpen. Van de 920 deelnemers waren er 87 uit Amerika en 47 van het vasteland van Europa gekomen. Men werd het eens over een “Korte verklaring van beginsel en grondslag van de Evangelische Alliantie”, bestaande uit negen geloofspunten, die niet moesten worden beschouwd “als een geloofsbelijdenis in formele of kerkelijke zin, maar eenvoudig als een aanwijzing wie de Alliantie wil omvatten”⁹⁷³. Zij beoogde immers “niet een ineensmelting van kerkgenootschappen, maar een vereniging van gelovigen, van natiën en individuen, geen Kerk-, maar een Christen-verbond; geen geloofsformulier, maar een eenheidsbanier. En dit is haar verdienste, dat haar zwaartepunt niet ligt in enige uitwendige organisatie, maar in het denkbeeld, het groot, heilig, echt christelijk denkbeeld, dat zij op de beste wijze, naar de eis van tijd en volk, voorstaan en verwezenlijken wil”⁹⁷⁴.

De Alliantie kreeg weldra vertakkingen in Frankrijk, Zwitserland, België, Duitsland, Zweden, Denemarken, Italië en Turkije, later ook in Amerika, Azië, Afrika en Australië⁹⁷⁵. “Dat zij ook zichtbare vruchten zou voortbrengen, was bij haar krachtige organisatie in Engeland en de praktische zin van haar leden te wachten. Geloofs- en gewetensvrijheid stond zij voor, waar het mogelijk was, met woord en daad. Zij hielp

bijeenbindende (leuze: *Unum corpus sumus in Christo...*).”

⁹⁷⁰ L.W. Bakhuizen van den Brink, *t.a.p.*, blz. 7.

⁹⁷¹ Vgl. Bakhuizen v.d. Brink-Lindeboom, *t.a.p.*, II, blz. 282 vlg.; J. von Walter, *a.a.O.*, II, 2, S. 793.

⁹⁷² M. Cohen Stuart, *t.a.p.*, blz. III.

⁹⁷³ L.W. Bakhuizen van den Brink, *t.a.p.*, blz. 10. Men vindt de “Korte verklaring”, waarvan het Latijnse opschrift luidt: “*Societatis Euangelicae Constitutionis et statutorum explicatio brevis*”, afgedrukt op blz. 8 vlg. van hetzelfde werkje. Eveneens in: *De Vereeniging*, VI, Amsterdam 1852, blz. 429.

⁹⁷⁴ M. Cohen Stuart, *t.a.p.*, blz. III.

⁹⁷⁵ M. Cohen Stuart, *t.a.p.*, blz. III vlg.

mee een bres te schieten in het bolwerk van Amerika's slavenstelsel, kwam in Turkije en Spanje voor de rechten van verdrukte geloofsgenoten op, en protesteerde in Rome tegen Roomse, in Zweden tegen Protestantse onverdraagzaamheid met nadruk en kracht⁹⁷⁶.

Ook in ons land leefde terzelfder tijd het verlangen naar eenheid en aaneensluiting op positief-Protestantse basis. De vergaderingen van de "Christelijke Vrienden" te Amsterdam, waartoe Ds. O.G. Heldring te Zetten in 1845 het initiatief had genomen, waren daar een uiting van⁹⁷⁷. Het maakte op J.J.L. van der Brugghen blijkbaar indruk, dat wat de grote Londense conferentie ondernam, in ons land eigenlijk reeds op "een allerkleinste schaal" plaats had: "Merkwaardig en treffend is het immers, dat, zonder van elkander iets te weten, enige weinige Christenen in ons vaderland, en duizend van hun broeders aan gindse kusten, door één Geest geleid, dezelfde behoefte hebben gevoeld, om hetzelfde denkbeeld van de verwezenlijking van de eenheid die tussen de discipelen van de enige Meester, bij al hun verscheidenheid, niet bestaan moest, maar bestaat, tot uitvoering te brengen"⁹⁷⁸.

Bijna alle staten van Noord-Amerika, Frankrijk, Zwitserland, Duitsland, België, Kaap de Goede Hoop, ja zelfs Indië, waren op de Londense conferentie vertegenwoordigd geweest. Het moet Van der Brugghen bepaald gespeten hebben, dat Nederland ontbrak⁹⁷⁹. Toch schijnt men hier in antwoord op de oproeping, door de vergadering te Liverpool naar de vijf werelddelen uitgezonden, ernstig over aaneensluiting te hebben gedacht. Blijkens de "Verzameling van stukken betreffende de oprichting van een Evangelische Maatschappij of Vereniging" is er op 28 Januari 1846 een vergadering gehouden, waarin de mogelijkheid om tot "een georganiseerde en duurzame Vereniging van de op die Vergadering aanwezige leden" onder de ogen werd gezien; de suggesties, aldaar geuit, wettigen het vermoeden, dat men ook hier een afdeling heeft willen oprichten⁹⁸⁰. Ds. J. de Liefde beoogde een "stellig-protestantse Vereniging", die, offensief tegenover het "antichristelijk beginsel, dat zich in Rome als geïncorporeerd heeft en zich buiten Rome in alle Rationalisme, Neologie, enz. vertoont", en defensief tegenover het "negatief-Protestantismus", zich de handhaving van de positieve waarheden, waarvan de Reformatie was uitgegaan, ten doel stelde; volgens hem behoorden de grondstellige waarheden van het Christendom, welke de Lutherse en Gereformeerde kerken gemeen hebben, de grondslag van de vereniging te vormen. Heldring wenste een vereniging van broeders, welke "zich door het gehele leven heen vertakt". Van der Brugghen dacht aan een ware broederlijke gemeenschap van Christenen uit de verschillende kerkgenootschappen in Nederland, welke zich naar buiten in werken van de liefde zou openbaren. Capadose's doelstelling kwam die van de Evangelische Alliantie het meest nabij. Hij wenste geen fusie van kerken, doch slechts een terrein, waarop men zonder verloochening van eigen kerkelijke bindingen

⁹⁷⁶ M. Cohen Stuart, *t.a.p.*, blz. IV.

⁹⁷⁷ A. van der Hoeven, *Otto Gerhard Heldring*, Amsterdam 1942, blz. 104 vlgg. (Van der Hoeven laat ten onrechte de *h* in "Ottho" weg).

⁹⁷⁸ L. Bonnet, *De eenheid des geestes door den band des vredes. Brieven over de Evangelische Alliantie*. Vertaald en van een voorrede voorzien door J.J.L. van der Brugghen, Amsterdam 1847, Voorrede, blz. IV (op blz. 77 de "Korte verklaring"). De eerste vergadering van de "Christelijke Vrienden" (Van der Hoeven spreekt van "christen-vrienden": *t.a.p.*, blz. 107) had namelijk 26 Augustus 1895 ten huize van J.L. Gregory Pierson te Amsterdam plaats. Van der Brugghen was daar aanwezig.

⁹⁷⁹ L. Bonnet, *t.a.p.*, voetnoot blz. 64: "Alleen het door de breedte van het kanaal slechts verwijderde Holland wordt hier gemist! (Vert.)".

⁹⁸⁰ Het titelblad van dit gedrukte manuscript vermeldt geen plaatsnaam en jaartal. Uit het geschriftje is niets op te maken omtrent de voorbereiding van de vergadering.

zich met anderen “in waarachtige eenheid van het zaligmakend geloof” kon verenigen: “Onze vereniging moet dus niets kerkelijks hebben niet alleen, maar zelfs niets dat onze kerkelijke betrekking zou kunnen storen of benadelen.” Zij moest het zonder belijdenis, zelfs ten aanzien van enkele hoofdpunten, stellen, daar zulks bij een kerkelijke vereniging behoort⁹⁸¹. De “Vereniging van broeders in het geloof” behoorde slechts bijeen te komen in de naam van haar Grote God en Zaligmaker Jezus Christus.

Jammer genoeg zijn er van de eerste vergadering van de “Christelijke Vrienden” op 26 Augustus 1845 geen notulen bewaard gebleven⁹⁸². Het ligt immers voor de hand te vragen, of toen het comité is benoemd, dat zich in zijn vergadering van 28 Januari 1846 over de oprichting van een evangelische maatschappij of vereniging heeft beraden. Misschien is er wel een voorstel gedaan om de vergadering van de “Christelijke Vrienden” zich daartoe te laten constitueren. Een brief van Capadose aan Koenen van 15 April 1846 wijst tenminste in deze richting. Stellig wel in aansluiting aan het bovengenoemde rapport schrijft Capadose met het oog op de eerstvolgende vergadering van de “Christelijk Vrienden”, waar een beslissing zou worden genomen inzake het “*to be or not to be*”, dat hij met Van der Brugghen en De Liefde, die een “*georganiseerd corps*” wensten, van mening verschilde. De eerste vergadering van de “Christelijke Vrienden” ging aan de vergadering te Liverpool wel vooraf, maar het denkbeeld van een alliantie kon toch in Januari in behandeling worden genomen.

Tenslotte zullen wij in aanmerking hebben te nemen, dat althans de geest van de Alliantie ook die van de “Christelijke Vrienden” was, zoals duidelijk blijkt uit een getuigenis van Heldring ruim twintig jaar later: “Die weten wil wat de Christelijke vrienden gedaan hebben, hij leze nog eenmaal het programma van de arbeid van de Alliantie, en hij zal zien dat het dezelfde werkzaamheden zijn, waaraan zij zich toewijdden... In Nederland heeft de Alliantie een thuis gevonden, omdat zij er bestond in de Christelijke vrienden die jaar en dag in hogere gemeenschap tezamen arbeidden”⁹⁸³.

Tot een aansluiting zou het evenwel niet komen, ook niet toen Capadose in 1851 en daarna krachtige pogingen daartoe aanwendde.

Capadose was reeds in 1846, kort voordat de Londense conferentie werd gehouden, tot corresponderend lid van de toen nog in wording zijnde Evangelische Aliantie benoemd⁹⁸⁴. In 1851 oefende haar bestuur aandrang op hem uit om de in dat jaar eveneens te Londen te houden meetings bij te wonen⁹⁸⁵. De persoonlijke uitnodiging van Sir Culling Eardley Smith, die hem in Den Haag een visite kwam brengen, versterkte hem in zijn na veel wikken en wegen genomen besluit om te gaan⁹⁸⁶. In een reeks brieven, “Uitstapje naar Londen in 1851. Aan een vriend medegedeeld”, gepubliceerd in het tijdschrift “De Vereeniging”, later onder de titel “London bezocht

⁹⁸¹ De Alliantie heeft niettemin, zoals wij boven zagen, een basis van geloofswaarheden vastgesteld.

⁹⁸² Van der Hoeven, *Heldring*, blz. 109; W. van Oosterwijk Bruyn, *Het Réveil in Nederland, in verband met de vergaderingen der Christelijke Vrienden te Amsterdam*, Utrecht 1890, blz. 58.

⁹⁸³ *De Vereeniging*, XXII, 1868, blz. 184-187: “De Evangelische Alliantie.”

⁹⁸⁴ A. Capadose, *London bezocht in 1851*, Amsterdam 1855, blz. 72 vlg.; A. Capadose, *Rome en Jeruzalem*, blz. 5 (zie beneden, blz. 202 noot 2).

⁹⁸⁵ 14 Juli 1851 schreef Capadose aan Da Costa, dat de reis hem financieel zou bezwaren, dat hij tegen de vermoeienissen van al die meetings opzag en zich door zijn geringe kennis van het Engels belemmerd zou gevoelen om in het openbaar te spreken. Hij maakte verder melding van een bezoek, door twee Baptisten-predikanten uit Engeland aan hem gebracht, van wie de één, Steane, één van de beide hoofdsecretarissen van de Alliantie was.

⁹⁸⁶ *London bezocht*, blz. 4.

in 1851” afzonderlijk uitgegeven, heeft Capadose zijn op reis opgedane ervaringen beschreven en zich daarbij als iemand met een fijne opmerkingsgave en een boeiende verteltrant doen kennen⁹⁸⁷.

Al dadelijk maakte de zo gelukkige harmonie tussen vrijheid en onderdanigheid, gepaard met zin voor orde, welke de Engelsman boven ieder ander volk kenmerkt, een aangename indruk op Capadose, die deze eigenschap toeschreef aan het feit, dat in de Engelse natie de eerbied voor God en Zijn Woord nog heersende was gebleven. Hij toonde veel belangstelling voor de stedelijke bezienswaardigheden, waarin hij meer dan eens een geestelijke lering veraanschouwelijkt zag. Zo peinsde hij bij de bezichtiging van de bruggen over de Theems: “wat is toch een brug een nuttige uitvinding, een weg bereid om te verenigen, wat anders gescheiden moest blijven,” en prees hij Gods liefde, die om een brug tussen de reine hemel en de zondige aarde te maken “uit de lijdens-stenen van Zijn Zoon, door het cement van Zijn bloed verenigd, een hechte, een koninklijke brug of weg (had) gemaakt, waarover wij veilig de overtocht kunnen doen”... “Die God mag wel de Pontifex maximus (Opperste Bruggemaker) geheten worden, welke naam aan de driedubbel gekroonde zondaar, die zich Gods stedehouder durft noemen, gegeven, een Godslastering te meer is”⁹⁸⁸. In de Westminster-abdij hinderde het Capadose zoveel monumenten voor Englands grote mannen te vinden: in een bedehuis behoorde alles van ’s mensen geringheid, vernedering en verlossing te gewagen. Van een kerkdienst, die hij er bijwoonde, vertelt hij: “Ik ga nu voorbij al die ceremoniën die de eigenlijke dienst voorafgingen. Die statige inkomst van enige geestelijken in hun witte koorhemden, terwijl de kerkbewaarders in donker violetkleurige lange tabbaarden, gewapend met lange staven in de hand hen voorgingen; die stoet jonge knapen ook in het wit, die ik niet weet of zij Levieten of wel bepaaldelijk de kinderen van Korah moeten vertegenwoordigen: het treffend en statig gezang, dat zij aanhieven, terwijl een dame in bezwijming gevallen, op de armen van één van die lange kerkelijke hellebaardiers, even plechtig en statig uit de kerk gedragen werd, dit alles onder het aanhoren van de liturgie, ga ik stil voorbij; eindelijk kwam de predikant ook in zijn wit gewaad met een ronde halve mantel boven het kleed. Deftig, plechtig, statig trad hij de kansel op, terwijl de toevloed van mensen dicht in elkander bij de kansel aandringende, zoodanig was, dat ik letterlijk gevangen zat en het terugkeren mij onmogelijk werd, waar ik anders wel begeerte toe had, vrezende uit al de antecedenten een recht *high church man’s sermon*, van een goede dosis Puseyistische wangevoelens voorzien, te zullen moeten aanhoren. Doch ziet, het tegendeel had plaats”⁹⁸⁹. Capadose hoorde een echt Calvinistische preek over Mattheüs 16: 18, die zelfs polemisch tegen Rome gericht was. Thuiskomende vernam hij echter, dat de leraar een gedecideerd Puseyist was en bij zulk een het protest tegen de oppermacht van de paus zeer wel kon samengaan met de invoering van allerlei Roomse leringen en praktijken⁹⁹⁰.

⁹⁸⁷ *De Vereeniging*, VI-VIII, 1852-54.

⁹⁸⁸ *London bezocht*, blz. 35 vlg.

⁹⁸⁹ *London bezocht*, blz. 57 vlg.

⁹⁹⁰ *London bezocht*, blz. 58 vlg. De predikant, bij de “English Episcopal Church” te Amsterdam (kerkgebouw: Groenburgwal 42), William Jamieson, een trouw bezoeker van de vergaderingen van de “Christelijke Vrienden” en “aan al de vormen van zijn Kerk met vrome eerbied gehecht” (Pierson, *Oudere Tijdgenooten*, blz. 112), nam Capadose zijn beschouwing over de toestanden in de Anglicaanse Kerk zeer kwalijk. Hij trachtte het één en ander recht te zetten door de uitgave van zijn *The faith and features of the Church of England vindicated from the charge of Romanism. A letter to A. Capadose, in refutation of the allegations advanced against the English Church, in the third portion of his: “Uitstapje naar Londen”*, Amsterdam 1852. Dit geschrift was bepaaldelijk gericht tegen Capadose’s uiteenzetting in *De Vereeniging*, VI, 1852, blz. 790-793. Het citaat betreffende de door Capadose

Capadose, die zijn gezin had meegenomen, was eerst te gast bij zijn oude vriend Ds. Thelwall, die een warm voorstander van de Alliantie was, daarna bij een vriendelijke aanzienlijke dame, die een prachtig huis in het Hyde Park bewoonde en wier dochter Rooms was geworden. Hier bleek het Capadose eerst recht, hoe het Puseyisme, in de grond van de zaak “Crypto-Katholicisme in de hogere maatschappelijke kringen en wel voornamelijk onder de dames door list en sluwheid grote vorderingen maakte. Hij logeerde verder nog enkele dagen bij Sir Cutting Eardley op Belvédère bij Erith. Nederland was op de meetings van de Alliantie goed vertegenwoordigd⁹⁹¹. De meest op de voorgrond tredende figuren uit ons land waren Capadose, Da Costa en Elout. Zij hebben ieder het woord gevoerd. Capadose geeft in zijn boekje excerpten van verschillende redevoeringen. Scherpe woorden werden gezegd aan het adres van Rome en het ongeloof, doch ook aangedrongen op evangelieverkondiging aan beide. Capadose zelf hield een rede over “Rome en Jeruzalem”⁹⁹², waarvan hij het eerste gedeelte op 20 Augustus in de Public Meeting in Exeter Hall voor een schare van vierduizend mensen en het tweede gedeelte op 2 September in de Jews’ Meeting in de Freemasons’ Hall eveneens voor een talrijk gehoor uitsprak. Na gewezen te hebben op de tegenstelling tussen hemel en aarde en tussen licht en duisternis bij de schepping en op de scheiding tussen twee volken in de schoot van Rebecca (Gen. 25: 22, 23), vervolgde hij: “Welaan dan! daar in Rome en in Jeruzalem is die aarde en die hemel, daar die nacht en die dag te vinden, ja! ook daar een Ezau en een Jacob, waar de tegenwoordige eeuw van zwanger gaat”⁹⁹³. In Rome en het ongeloof zag hij slechts een schijnbare tegenstelling: “Evenals de beide handen, de rechter en de linker, in een zekere zin tegen elkander staan, en met elkaar kunnen worstelen, maar echter verenigd zijn in het hoofd, van waar de kracht afvloeit, die beider werking bepaalt en bestuurt, zo zijn ook het ongeloof en het Papisme, de twee krachtig werkende handen van de ware en persoonlijke Antichrist, die weldra zal openbaar worden, en die beiden gebruikt en beweegt om zijn wil te volbrengen, de stelselmatige tegenstand tegen *Christus* en Zijn koninkrijk; en dit doet het ongeloof door Hem te verloochenen, en Rome door zich in Zijn plaats te stellen: beider poging is dus één: de roving en beroving van de eer, die alleen de Gezalfde Gods toekomt”⁹⁹⁴. “Het Papisme en het ongeloof zijn beiden, als stellende de mens in de plaats van God”⁹⁹⁵, monsterachtige afgoderijen, waarvan zich de mens der zonde, de Antichrist, die zich stellen zal tegen al wat God genoemd wordt, en zichzelf als God vertonen, zal weten te bedienen om zijn rijk uit te breiden. Rome zal het middelpunt zijn, waar hij zijn leger zal vergaderen, dat op zijn banieren geschreven heeft: “het woord en de macht van de mens”. Zowel op politiek als op godsdienstig terrein vindt men bij beiden, Paperij en ongeloof, de strijd tegen de wil van God. Hier, Rome met zijn verachtelijk Jezuitisme

bijgewoonde kerkdienst vindt men in *De Vereeniging*, 1853, blz. 300 vlg. Er schijnt geen exemplaar van het boekje meer beschikbaar te zijn. Capadose sprak in een brief aan Da Costa van 12 Juli 1852 als zijn veronderstelling uit, dat Jamieson na de uitgave van zijn brief wel een weinig gekalmeerd zou zijn. Zijns inziens vergat “de lieve broeder” echter, dat Pusey zelf had bewezen, “dat de Engelse Kerk in haar documenten de grondslag van zijn beschouwingswijze bezit”.

⁹⁹¹ *London bezocht*, blz. 127, waar de namen vermeld zijn. Men zie ook: I. da Costa, *Een en twintig dagen te Londen*, Amsterdam 1852, blz. 44. De beide reisverslagen komen veel met elkaar overeen.

⁹⁹² A. Capadose, *Rome en Jeruzalem, Rede gehouden te Londen op de vergadering der Evangelische Alliantie*, Utrecht 1851 (Overdruk uit: *De Redevoeringen uitgesproken in de vergadering van het Evangelisch Verbond te Londen in 1851*. Naar het Engels door S. Hofmeyr. Met een voorrede van L.J. van Rhijn, Utrecht).

⁹⁹³ *Rome en Jeruzalem*, blz. 8.

⁹⁹⁴ *Rome en Jeruzalem*, blz. 9.

⁹⁹⁵ Men zie voor de uitwerking van dit thema, door Capadose als “Rooms-Katholicisme en liberalisme” of als “Jezuitisme en vrijmetselarij” aangegeven, beneden, blz. 321-340.

en zijn rode Kardinalen; daar, het rebellerend ongeloof met zijn woedende Septembriseurs en Rode Republikeinen, kunnen zich beiden, waar het pas geeft, zeer wel verenigen,...”⁹⁹⁶ Bellarminus verklaart immers, “*dat de Roomse Kerk ten allen tijde geleerd heeft, dat de Paus de macht heeft de eed van gehoorzaamheid, door de Volken aan hun wettige Vorsten gezworen, te ontbinden*”⁹⁹⁷. Maar dan ook de strijd gevoerd tegen het pausdom in eigen boezem! “Want dáár, in ons hart, zetelt inderdaad de machtigste en de gevaarlijkste van alle Pausen, namelijk de zonde, die de gehele mens tracht te bemeesteren. Daar gekroond met de driedubbele kroon van zelfvertrouwen, eigene gerechtigheid, en vleselijke begeerte, weigert ook die Paus zich aan de wet en de wil van God te onderwerpen”⁹⁹⁸.

In het tweede deel van zijn redevoering bepaalde Capadose de aandacht van zijn hoorders bij “Jeruzalem en Gods volk”. Het Heilige Land, dat “vruchteloos en woest” ligt, wacht op zijn erfheer en de erfgenaam wacht op het bezit van zijn erfdeel, “opdat beiden tot hun ware bestemming komen”. Tezamen verwachten zij hun gezegende Koning, de Koning van Israël, “Die komen zal, en beider lot veranderen, hun gevende sieraad voor as, en het gewaad des lofs voor een benauwde geest”⁹⁹⁹. Een dwaling is het “al de bedreigingen en oordelen op het letterlijk Israël, maar al de beloftenissen op het geestelijk Israël, op de Kerk” toe te passen¹⁰⁰⁰. Israël naar het vlees en het geestelijke Israël, de Kerk, zullen zich met elkaar verenigen “in de ware erkenning van de Persoon van onze Heilands”¹⁰⁰¹. Christus heeft naar Zijn menselijke natuur een ziel en een lichaam. Deze menselijke natuur wordt, wat de ziel betreft, op aarde vertegenwoordigd in de gemeente van God, de Kerk, die derhalve onvernietigbaar is, terwijl zij, wat het lichaam betreft, haar vertegenwoordiging heeft in Abrahams geslacht, waaruit Christus het vlees aannam, zodat Israël als volk onverderfelijk is, “want ook mijn vlees zal rusten in hope”¹⁰⁰². “Welnu, dat Israël, dat het lichamelijke element van de mens Jezus, Zijn mishandeld en gestorven lichaam, vertegenwoordigt, heeft ook zijn morgenstond van de opstanding; ja in zijn Hoofd en Koning, de Israëliet bij uitnemendheid, is hij in zekere zin alreeds opgestaan; en daarin ligt tevens bewijs en waarborg, dat Hij ook in Zijn leden, d.i. zijn volk Israël, zal opstaan, zodra de geest van leven die doodsbeenderen zal beziel hebben”¹⁰⁰³. Capadose zag in de opstanding van de Heere één van de duidelijkste en klaarste bewijsgronden, dat Israël eenmaal als natie zal worden hersteld in zijn dan bloeiend erfland, en beschouwde de plechtige samenkomsten van de Evangelische Alliantie, waar zovele kinderen Gods en kinderen Abrahams uit verschillende landen en volken verenigd waren, als een gunstig en vertroostend voorteken daarvan.

Ook Da Costa wees op de Joodse conferentie met nadruk op Israëls betekenis als natie. Hij herinnerde aan de nog te vervullen voorzeggingen aan Israël en zag gaarne steeds in de vergaderingen van de Christenen uit de volken een zetel voor Israël opengelaten, zoals ook op Israëls feesten een plaats voor Elia werd opengehouden¹⁰⁰⁴. De rede van Elout, die zowel wat taal en stijl als inhoud betreft, uitnemend mocht heten, maakte een allergunstigste indruk op zijn Engels gehoor. Hij sprak over de eervolle plaats, welke Holland in verschillende opzichten in de loop van de

⁹⁹⁶ *Rome en Jeruzalem*, blz. 12.

⁹⁹⁷ *Rome en Jeruzalem*, blz. 13.

⁹⁹⁸ *Rome en Jeruzalem*, blz. 14.

⁹⁹⁹ *Rome en Jeruzalem*, blz. 17.

¹⁰⁰⁰ *Rome en Jeruzalem*, blz. 18.

¹⁰⁰¹ *Rome en Jeruzalem*, blz. 20.

¹⁰⁰² *Rome en Jeruzalem*, blz. 21.

¹⁰⁰³ *Rome en Jeruzalem*, blz. 22.

¹⁰⁰⁴ *Londen bezocht*, blz. 189 vlgg.

geschiedenis onder de landen had ingenomen, en over de halfjaarlijkse vergaderingen van “Christenen uit de verschillende kerken” te Amsterdam, die in haar aard Evangelische bijeenkomsten mochten heten en zich naast christelijk-filantropische arbeid op de stichting van christelijke scholen toelagden¹⁰⁰⁵. Eén en ander ontlokte aan Capadose de opmerking: “waar een Da Costa en Elout zich bevinden, mag Holland gezegd worden goed vertegenwoordigd te zijn”¹⁰⁰⁶.

Da Costa schijnt het van zijn kant echter niet helemaal naar zijn zin te hebben gehad. Beschroomd van aard, “gelijk dit vele dichters zijn”, geraakte hij naast Capadose, die zich gemakkelijk en vrij in allerlei kringen bewoog en zeer spraakzaam was en daardoor overal met grote ingenomenheid werd ontvangen, op de achtergrond, hetgeen hem een onaangenaam gevoel gaf. Thuisgekomen zeide hij: “Als ik weer naar Londen ga, ga ik zonder Capadose”¹⁰⁰⁷.

Sinds zijn terugkeer uit Londen deed Capadose zijn best om ook in ons land een afdeling van de Evangelische Alliantie op te richten¹⁰⁰⁸. Hij kon echter van de “Christelijke Vrienden”, die enige weken later in hun Octobervergadering bijeenkwamen, niet de daartoe vereiste medewerking verkrijgen. Vooral bij Da Costa stuitte hij op verzet. Het mocht hem ook niet door zijn brieven¹⁰⁰⁹ gelukken deze voor zijn plan te winnen. Da Costa handhaafde zijn bedenkingen en zette deze in zijn “Een en twintig dagen” nog nader uiteen. Hij was op de Londense vergaderingen met onbeschrijfelijk veel ingenomen geweest, maar had toch geen roeping gevoeld om lid te worden. Als gast, en wel bepaaldelijk om de Joodse conferentie bij te wonen, had hij aan de meetings deelgenomen. Zo bleef hij dan ook nu in Nederland de voorkeur geven aan “een zodanige vereniging van broeders uit allerlei kerkgemeenschap, die op gezette tijden (of ook daar buiten) tezamen komt om zich te verstaan over de belangen van het waarachtige aan allen gemene Christelijk geloof, de belangen van kerken en scholen, van opvoeding en onderwijs, van volks-evangelisatie, verzorging van ellendigen en maatschappelijk verlorenen of uitgeslotenen, zending van verkondigers van de enige naam, in welke behoud is, aan Joden en Heidenen, beide ver en nabij, een zodanige vereniging, die dan ook gaarne gemeenschappelijk door leden van de onderscheiden kerkelijke afdelingen naar buiten werkt en, met Gods hulp en zegen, iets blijvends of vruchtbaars tot stand brengt, maar altijd zo, dat de vereniging zelf geen afzonderlijk kerkelijk of geestelijk lichaam zij, en dat zij zonder bepaling van geschreven geloofsartikelen of van genootschappelijke reglementen vrij te zamen kome en wederom vrij uiteen ga, om straks even vrij zich weder te ontmoeten. Op zodanigen, ik meen niet ongezegende, voet hebben onze Amsterdamse lente- en herfstmeetings tot hiertoe plaats gehad, van welke wij ons met betamende nederigheid doch wel mogen herinneren, dat zij, hoe onvergelijkbaar ook in velen met de samenkomsten van de Evangelische Alliantie, een tweetal jaren ouder zijn dan de dagtekening van de Londensche conferentie van 1846”¹⁰¹⁰.

In zijn artikel “De Kerk en de Evangelische Alliantie”¹⁰¹¹ heeft Capadose getracht de bezwaren, door de in October 1851 te Amsterdam vergaderde broeders tegen zijn

¹⁰⁰⁵ *London bezocht*, blz. 192-196.

¹⁰⁰⁶ *London bezocht*, blz. 196.

¹⁰⁰⁷ Van Oosterwijk Bruyn, *Uit de dagen van het Réveil*, blz. 45.

¹⁰⁰⁸ Vgl. M. van Rhijn, *Gemeenschap en Vereenzaming. Een studie over J.J. van Oosterzee*, Amsterdam 1940, blz. 40.

¹⁰⁰⁹ Die van 12-1-1852 en 3-3-1852.

¹⁰¹⁰ *Een en twintig dagen te Londen*, blz. 35.

¹⁰¹¹ *De Vereeniging*, VI, 1852, blz. 418-432.

voorstel om “ons te constitueeren als een Nederlandse tak van de Alliantie”¹⁰¹² ingebracht, te ontzenuwen.

Als lid van de “Gereformeerde Kerk” had hij het altijd als een heilige plicht gevoeld voor de handhaving van de belijdenisformulieren te strijden¹⁰¹³. Doch “uit kracht (van zijn) betrekking tot de Algemene (Katholieke) Kerk” had hij er ook behoefte aan “een terrein te vinden, om de warme broederhand te drukken van, en biddend werkzaam te zijn met zovele broeders als daar met (hem) door het zaligmakend geloof verenigd zijn, hoezeer niet tot hetzelfde Kerkgenootschap behorende”¹⁰¹⁴. Hij wenste zich althans voor de eenzijdigheid van een kerkelijke richting te hoeden. God had in Zijn voorzienigheid in verschillende landen de behoefte gewekt om ook buiten de grens van een bepaalde kerkgemeenschap als broeders in Christus verenigd te zijn. Hieraan had de Evangelische Alliantie, door de vergaderingen te Liverpool en Manchester voorbereid, haar ontstaan te danken¹⁰¹⁵. Dezelfde voorzienigheid van God had ook in Nederland het aanzijn gegeven aan een vereniging van broeders in Christus, die op initiatief van Heldring bijeenkwamen “om gemeenschappelijk de uitbreiding van Gods Koninkrijk in ons vaderland ter harte te nemen”. Naast Hervormden bezochten ook Afscheidenen, Luthersen en Mennonieten de vergaderingen¹⁰¹⁶.

Capadose maakt een vergelijking tussen de kerkhervorming van de zestiende eeuw en het streven naar broederlijke gemeenschap in zijn dagen. Hij typeert de eerste als “*geloof door de liefde werkzaam*”, omdat het haar ging om de leer van de zaligheid, die weer in het rechte licht moest worden geplaatst. Het dogma was hoofdzaak, hetgeen echter op den duur verdeeldheid en scheiding onder de kinderen van God ten gevolge moest hebben. Thans treedt in de onderlinge toenadering, waarnaar de kinderen Gods streven, meer de liefde, stellig niet zonder geloof, op de voorgrond, zodat men kan zeggen, dat de tegenwoordige beweging zich door “liefde uit het geloof” kenmerkt. Niet zozeer het dogma, maar het leven van het geloof heeft thans de aandacht. Had men eertijds te maken met een openbaring van het christelijk geloof, thans met een openbaring van de christelijke liefde, welke de gelovigen met elkander verbindt. Daarmee is dan ook het onderscheid tussen de kerkbelijdenissen van de Reformatie en de basis van de Evangelische Alliantie aangegeven. Terwijl men eerst behoefte had aan een nauwkeurige formulering van alle geloofsartikelen, kan men thans met de volgende verklaring voor de wereld volstaan: “Wij zijn als kinderen van God verenigd, want een iegelijk die gelooft dat Jezus is de Christus, die is uit God geboren, en een iegelijk die liefheeft Degene Die geboren heeft, die heeft ook lief degene die uit Hem geboren is”¹⁰¹⁷. De ene “Algemene Christelijke Kerk”, waarvan De Heidelbergse Catechismus in Zondag 21 spreekt, zal dan ook door de Evangelische Alliantie tot meerdere openbaarheid komen.

Vanuit deze beschouwing behandelt Capadose de bezwaren, die op de samenkomst te Amsterdam tegen zijn voorstel waren ingebracht. Hij noemt drie hoofdpunten.

1. De Alliantie zou ten nadele van de kerken kunnen werken. Hierover was reeds bij de oprichting uitvoerig gesproken. “Geen één van de leden wordt beschouwd door toetreding tot de Alliantie in het minste van zijn betrekking als lid van de respectieve Kerk, waartoe hij behoort, op te geven, maar elks Kerkbelijdenis wordt in haar volste

¹⁰¹² *De Vereeniging*, VI, blz. 418.

¹⁰¹³ *De Vereeniging*, VI, blz. 420.

¹⁰¹⁴ *De Vereeniging*, VI, blz. 421.

¹⁰¹⁵ *De Vereeniging*, VI, blz. 422 vlg. Te Manchester was een soortgelijke meeting als te Liverpool gehouden om de juiste opinie omtrent de te Londen te houden conferentie te vormen (vgl. Bonnet, *t.a.p.*, blz. 60).

¹⁰¹⁶ *De Vereeniging*, VI, blz. 423.

¹⁰¹⁷ *De Vereeniging*, VI, blz. 425. Capadose citeert 1 Joh. 5: 1.

integriteit of in haar geheel bewaard”¹⁰¹⁸. “Daar is volstrekt geen collisie of strijd tussen de twee plichtsbetrachtingen, die mij als lid van de Hervormde Kerk en als lid van de Evangelische Alliantie zijn opgelegd”¹⁰¹⁹.

2. De negen artikelen, die de grondslag vormen¹⁰²⁰, zouden niet in verband met de behoefte van de tijd en de eis van een zuiver christelijke wetenschap met genoegzame klaarheid ten aanzien van sommige belangrijke punten geformuleerd zijn. Capadose geeft toe, dat deze artikelen door hun onvolledigheid en onbepaaldheid ongeschikt zijn om als kerkbelijdenis te dienen, maar merkt tevens op, dat zij ook niet als zodanig bedoeld zijn; men zie er slechts een gemeenschappelijke grondslag voor een vereniging van gelovigen in.

3. De Alliantie zou door haar basis niet alleen de Quakers en Plymouthisten, maar ook een uitstekend man als Neander uitsluiten. Capadose erkent dit, maar zou toch niet gaarne, om de Quakers ter wille te zijn, het geregelde gebed in de samenkomsten afgeschaft zien, en merkt omtrent Neander op, dat deze niet aan een eeuwige straf gelooft¹⁰²¹.

Het bepaald positieve nut van de Alliantie bestaat, aldus Capadose, hierin, dat zij het vrije verkeer en wederzijdse dienstbetoon onder de gelovigen, ook al zijn zij plaatselijk van elkaar verwijderd, bevordert; de verdrukte en vervolgte broeders in Italië en Florence werden door haar ondersteund en dankten haar hun uitredding¹⁰²². En terwijl men tot nu toe tegenover “de valse eenheid of liever eenvormigheid van de Roomse Kerk” van slechts een onzichtbare eenheid van de gelovigen bij de jammerlijk verdeelde Protestantse kerken kon spreken, had de Alliantie deze leemte aangevuld door haar leden rondom “een gemeenschappelijke basis, waarin de zaligmakende leer is neergelegd”, te verenigen¹⁰²³.

Had Capadose de “Christelijke Vrienden” er dus niet toe kunnen overhalen zich als Nederlandse tak van de Evangelische Alliantie te constitueren, na bespreking van de zaak in kleiner kring slaagde hij er niettemin in een vereniging op te richten, die voor Nederland aan de doelstellingen van de Alliantie beantwoordde. Elout en Ds. L.J. van

¹⁰¹⁸ *De Vereeniging*, VI, blz. 427.

¹⁰¹⁹ *De Vereeniging*, VI, blz. 428.

¹⁰²⁰ Voor deze negen artikelen, die de gemeenschappelijke hoofdzaken van de verschillende Protestants-christelijke belijdenissen bevatten, zie boven, blz. 197 vlg.

¹⁰²¹ De Quakers erkenden, daar zij voor hun geloofskennis het getuigenis van de Heilige Geest, het door Christus verlicht zijn, het “inner Light in every man”, centraal stelden, geen dogma, sacrament en ambt; zij konden zich dus niet zonder meer aan de geloofsuitspraken in de negen artikelen onderwerpen. Mede op grond hiervan opperde Da Costa in de Octobervergadering in 1851 van de “Christelijke Vrienden” bedenkingen tegen de Alliantie (*De Vereeniging*, VI, blz. 318). De Plymouthisten of Darbisten, aanhangers van een apocalyptisch Christendom, hadden slechts oog voor de volgens hen “onzichtbare” ware kerk en waren dus tegenstanders van de georganiseerde kerkelijkheid. August Neander, een Israëliet, die onder invloed van Schleiermacher tot het Christendom was overgegaan, was hoogleraar in de kerkgeschiedenis te Berlijn en een vertegenwoordiger van de oude Piëtistische vroomheid.

¹⁰²² *De Vereeniging*, VI, blz. 430 vlg. Francesco Madiar en zijn vrouw waren, omdat zij in hun woning te Florence onder een kleine kring van vrienden evangeliseerden, gevangengenomen en 4 Juni 1852 respectievelijk tot 56 maanden galeisstraf en 46 maanden tuchthuisstraf veroordeeld. Het bestuur van de Evangelische Alliantie wist echter door het zenden van een gezantschap, waartoe uit ons land P.J. Elout van Soeterwoude behoorde, van de Toscaanse regering gedaan te krijgen, dat deze straffen in verbanningen werden veranderd, Eén en ander verwekte nogal gerucht. Een uitvoerig verslag met bijbehorende stukken in; *Bijblad bij de Christelijke Stemmen*, III, 1853, blz. 253-356.

¹⁰²³ *De Vereeniging*, VI, 1852, blz. 432.

Rhijn¹⁰²⁴, die in de Amsterdamse vergaderingen zijn voorstellen reeds krachtig hadden ondersteund, behoorden tot de eerste deelnemers¹⁰²⁵.

Capadose zelf noemde de oprichting een werk van de Voorzienigheid. Wat hem ondanks zijn moeizaam pogen tot nu niet had mogen gelukken, werd in 1853 werkelijkheid als gevolg van de Aprilbeweging, die onstuimige Protestantse reactie op de mare, “dat de man over de bergen die de vermetelheid heeft zich de stedehouder van Christus te noemen, in zijn beruchte allocutie Nederland een overwonnen wingewest wanende bij de invoering van de bisschoppelijke hiërarchie zich een taal dorst aan te matigen, die in de boezem van het Nederlandse volk, dat nog niet geheel vergeten heeft tot wat dure prijs het vaderland vrijheid van het geweten en zelfstandigheid in de tijd van de vaderen verworven had, een felle schok en beroering veroorzaakte”¹⁰²⁶. Onder de Protestanten werd algemeen de noodzakelijkheid gevoeld om niet alleen tegen Rome’s aanmatiging te protesteren, maar haar ook tegen te werken. Capadose en de zijnen kregen moed. Op een weldra in “het Wapen van Amsterdam” op het “Rusland” in Amsterdam gehouden vergadering, waar leden van verschillende Protestantse kerkgenootschappen elkaar de hand reikten, kwam het tot de oprichting van de “Nederlandse Evangelisch-Protestantse Vereniging” (afgekort N.E.P.V.)¹⁰²⁷. Capadose, die in deze bijeenkomst als de belangrijkste figuur gold, zag zijn wens “om zich door samenwerking uit te breiden tot het vergaderen van de verstrooide kinderen van God en het toebrengen van meerdere schapen tot de enige Herder” op heerlijke wijze vervuld¹⁰²⁸.

10 Juli 1853 had er in Diligentia te ’s-Gravenhage een voorlopige algemene vergadering plaats, welke op 10 Januari 1854 door een tweede algemene vergadering, eveneens in Diligentia, ter vaststelling van de statuten en benoeming van een hoofdbestuur werd gevolgd. In dit eerste hoofdbestuur fungeerde P.J. Elout van Soeterwoude als president en Capadose als eerste secretaris. In 1860 werd Capadose president om dit te blijven tot de drieëntwintigste algemene vergadering op 4 November 1874 in de Duitse kerk te ’s-Gravenhage, toen hij, enige weken vóór zijn dood, zijn post neerlegde. Op voorstel van de secretaris, K.T. Baron Van Lijnden,

¹⁰²⁴ 12 Augustus 1843 schreef Capadose aan Da Costa, dat hij kennis had gemaakt met de “Remonstrantse” Ds. Van Rhijn, die zich in een gesprek van vier uren met hem tegen de predestinatie had verklaard. In een brief van 3 Juli 1857 aan Elout rekende Capadose hem onder de “zogenaamde orthodoxe” leraren, die doortrokken waren met “t zuurdeesem van de algemene verzoeningsleer”. Van Rhijn was van 1838 tot 1845 predikant bij de Remonstrantse gemeente te Friedrichstadt a. Eider (vgl. J. Tideman, *Frederikstad aan de Eider en hare Hollandsche gemeente*, Rotterdam 1852, blz. 24) en van 1846 tot 1849 inspecteur bij het Ned. Zend. Gen. op Java. In Nederland heeft hij de Hervormde gemeenten te Nieuw Loosdrecht en Wassenaar gediend.

¹⁰²⁵ Brief van Capadose aan Koenen 3-6-1853.

¹⁰²⁶ *Verslag van de Nederlandsche Evangelische Protestantsche Vereeniging betreffende hare oorsprong, vorming, ontwikkeling en werkzaamheden* (door Capadose als eerste secretaris opgesteld), z.p. en z.j., blz. 4. Het geciteerde is uit een overzicht, dat door Capadose in de algemene ledenvergadering van 31 October 1854 blijkt voorgelezen te zijn.

¹⁰²⁷ *Gedenkschrift N.E.P.V. 1853-1903*, blz. 15-18. Naast de N.E.V.P. zijn uit dezelfde anti-Roomse reactie geboren: verschillende kiesverenigingen “Koning en Vaderland”, de “Evangelische Maatschappij” en de Nederlandse “Gustaaf Adolf Vereeniging”. Capadose legde veel nadruk op het onderscheid tussen de N.E.P.V. en de Evangelische Maatschappij, “die niet alleen geen positieve christelijke beginselen ten grondslag heeft, maar daarenboven geheel van de vrijzinnige leeraren uitgegaan zijnde, ook het grootste aantal van de leden onder de aanhangers van de Groninger leer telt” (*Verslag N.E.P.V. betreffende oorsprong, etc.*, blz 5). Voor ontstaan en groei van de Evang. Mij: *De Protestant. Officieel orgaan van de Evangelische Maatschappij anno 1853*, Jubileumnummer, 19 Sept. 1953.

¹⁰²⁸ *Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. 17.

benoemde de vergadering hem met acclamatie tot ere-voorzitter, “opdat zijn naam, persoon en werk aan de Vereniging verbonden mocht blijven”¹⁰²⁹.

De vereniging ontkende voor haar statuten haar basis aan de negen artikelen van de Evangelische Alliantie¹⁰³⁰. Zij noemde zich “Evangelisch-Protestants”, omdat zij “niet alleen eenstemmig in het verwerpen en bestrijden van de dwalingen van Rome, maar ook in het aannemen en verbreiden van de waarheden van het Christendom” wenste te zijn; zij had geen bindingen met een bepaald kerkgenootschap, maar stelde zich “dezelfde grenzen als de Algemeene of Katholieke Kerk”; het epitheton “Nederlands” deed uitkomen, “dat zij in geen deel een tak vormt van één of ander Genootschap, dat buitenslands bestaat”¹⁰³¹.

Door het uitzenden van evangelisten, die zich toededen op huisbezoek, bijbellezing, straatprediking, tractaatverspreiding en een “zichzelf geven”, ontwikkelde de vereniging zich tot een orgaan van inwendige zending. Het Evangelie werd gebracht onder militairen, polderwerkers, spoorweg- en fabrieksarbeiders, kermisreizigers en andere zwervelingen, wezen en verwaarloosde kinderen. Het hoofdbestuur leefde hierin intens mee en ondersteunde deze arbeid door zijn gebed¹⁰³². De Haarlemmermeerpolder werd het eerste, Almelo het tweede arbeidsveld. Men deed wat men kon om aan de behoeften van een geestelijk verarmde bevolking te voldoen. Dit stemde Capadose tot grote tevredenheid. Hij, die in de oprichtingsvergadering had voorgesteld “een *net van Evangelisatie te werpen over heel Nederland*”, kon in zijn afscheidsrede, ruim twintig jaar later, verklaren “er is nauwelijks één provincie, waar we niet één of meer arbeiders hebben...”¹⁰³³.

De evangelisten, waarvan er in de eerste jaren aan het in 1861 opgeheven Schotse Seminarie waren opgeleid, werkten volgens een speciale instructie¹⁰³⁴. Dit was trouwens nodig, daar enkelen van hen “eigenaardige gevoelens aangaande het leraarsambt en de sacramenten” koesterden¹⁰³⁵. Zij neigden er wel eens toe in de kring, die zij hadden gevormd, het Avondmaal te bedienen, ja konden soms moeilijk de verleiding weerstaan zich met de hunnen van de bestaande kerk af te scheiden om dan als voorganger van een zelfstandige gemeente met de daaraan verbonden rechten op te treden. In dienst van de N.E.P.V., “welke geen afbreking van de bestaande kerken, veel min vorming van nieuwe kerkgemeenschappen ten doel heeft”, was hun echter de uitoefening van “al wat tot het ambt van een Leraar behoort, namelijk het bedienen van de Sacramenten, inzegening van huwelijk en het aannemen van lidmaten” niet toegestaan¹⁰³⁶.

¹⁰²⁹ *Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. 32. Lijst van algemene vergaderingen op blz. XXXI vlgg.; namen van voorzitters, secretarissen en penningmeesters op blz. XVI vlg. Op blz. V (Bijlagen) lezen wij van een openbare vergadering van 20 Januari 1854, waarin de statuten zijn vastgesteld. In de lijst van de algemene vergaderingen komt deze datum echter niet voor, zodat 10 Januari 1854 bedoeld zal zijn.

¹⁰³⁰ *Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. 19; vgl. blz. VII vlg.

¹⁰³¹ Zie art. 2 der “Oude Statuten” (*Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. V-VIII).

¹⁰³² *Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. 25. Capadose maakt in zijn brieven van 28-5-1858 en 22-11-1858 aan A.M.C. van Asch van Wyck en enige ongedateerde brieven aan Elout o.a. melding van de evangelist Johannes van 't Lindenhout, later bestuurslid van de N.E.P.V.

¹⁰³³ *Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. 18, 31.

¹⁰³⁴ *Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. XXIV-XXX, waar men de instructies uit de jaren 1857, 1861 en 1888 vindt. *Gedenkschrift N.E.P.V.*, noot blz. 28; “In de laatste jaren werd door het Hoofdbestuur bepaald, dat het radicaal van Godsdienstonderwijzer bij de Ned. Herv. Kerk één van de voorwaarden is tot plaatsing als evangelist.”

¹⁰³⁵ *Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. 26.

¹⁰³⁶ *Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. XXIV.

Het was in de dagen, dat John Nelson Darby, leider van een groep Plymouthisten, op zijn reizen propaganda voor zijn apocalyptische en onkerkelijke ideeën maakte. Behalve dat hij geen officieel leraarsambt erkende, had Capadose nog andere bezwaren tegen hem¹⁰³⁷. Maar het allerergste was nog, dat het Darbisme veld won. Zelfs onder de seminaristen moest het onkruid schuilen¹⁰³⁸.

Voorals met haar eerste evangelist, de heer A. Jacques, heeft de N.E.P.V. in dit opzicht te stellen gehad. Opgeleid aan het seminarie¹⁰³⁹, werkte deze te Almelo met veel zegen. Toen daar behoefte aan een avondmaalsviering was gewekt, wist Capadose in het eerst niet, wat hij raden moest: volgens de Schrift kon er zijns inziens niets op tegen zijn, dat men het zonder predikant in eigen kring deed. Ds. Krayenbelt maakte, gezien de abnormale toestand te Almelo, ook geen bezwaar. Maar de broeders waren het daar niet allen mee eens. Sommigen wilden zelfs de evangelisten verbieden in zulk een kring als deelnemer aan te gaan. Volgens hen behoorde het Avondmaal alleen in de kerk te worden gevierd, ook al loochende de predikant het zoenoffer van Christus. Capadose daarentegen stelde de vraag, “of in de zeer abnormale toestand, waarin de kerk thans is, zodat de door God gewilde avondmaalsviering, door duizenden verlangd, niet kan gehouden worden, de Christelijke handhaving van het algemeen Priesterschap van ’t volk van God al of niet zou mogen worden in aanmerking genomen”¹⁰⁴⁰. Jacques werd tenslotte volslagen Darbist, hetgeen te Almelo verwarring en scheuring ten gevolge had. De meeste vrienden aldaar konden zijn nieuwe zienswijze niet delen en vroegen om een andere evangelist¹⁰⁴¹. Hoe de zaak zich ongeveer heeft toegedragen, vernemen wij uit een brief van Jacques aan de heer H. J. Lemkes, hoofd van een christelijke bijzondere school te Alphen aan de Rijn¹⁰⁴². Jacques ontving, toen hij zich te Amsterdam bij Ds. De Liefde bevond, uit Almelo van de broeders Vixseboxse en Eibink ieder een brief, hem meldende, “dat de Heer Cape zeer minachtend over (hem) geschreven had, (hem) voorstellende als een arm man, dwalend en niet vrij van geestdrijverij, en de vrienden dringend vermanende met (hem) te breken en een Evangelist van de Vereniging te verzoeken”. Reeds ging Vixseboxse met een daartoe strekkend verzoekschrift aan het “Haagse Comité” bij de vrienden rond en verklaarde hij Jacques, dat hij met hem alleen nog maar als gezonden door de “Haagse Vereniging” wilde te maken hebben. Eibink was door de hevige strijd en vooral door een brief van “de grijze en vrome br. Cape” aan het wankelen gebracht. Beide vrienden stonden erop, dat Jacques zijn standpunt zou prijsgeven. Deze voelde zich bitter teleurgesteld, maar stelde zijn vertrouwen op God. In Almelo teruggekeerd, ging Jacques met zijn werk gewoon door. Zonder daarin gehinderd te worden sprak hij weer geregeld op Zondag tweemaal en ’s Woensdagsavonds. Ook bediende hij het Avondmaal, terwijl hij er in slaagde bij velen het vooroordeel en wantrouwen jegens hem weg te nemen.

Lemkes, zelf Darbist, had te Alphen een kring gevormd, die ook op eigen gelegenheid het Avondmaal vierde. Naast hem werkte de heer W.H. de Ruyter als evangelist van de N.E.P.V. Zijn kring wilde niet Darbistisch zijn, maar verzocht hem toch

¹⁰³⁷ Brief aan Da Costa 8-5-1858.

¹⁰³⁸ Brief aan Da Costa 17-9-1858.

¹⁰³⁹ Tezamen met G.J. Rietbergen en J.A. Strickling (Brief van Capadose aan Da Costa 7-10-1854).

¹⁰⁴⁰ Brief aan Da Costa 15-3-1858.

¹⁰⁴¹ Brieven aan Da Costa 17-9-1858 en 17-11-1858. Ook Strickling, die te Soest en Nijmegen werkte, werd Darbist (*Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. 49).

¹⁰⁴² De brief, gedateerd 24-12-1858, is uit een verzameling van ± honderd brieven, door Dr. W.P. Keijzer (schrijver van “Vinet en Hollande”) te Alphen in 1947 “toevallig ontdekt”. De brieven zijn thans in het Réveil-archief ondergebracht. Dr. Keijzer schreef er een artikelenreeks over in *Ons Correspondentieblad*, 1948.

Avondmaal te houden. De Ruyter wenste echter zijn instructie te volgen en dus de sacramentsbediening na te laten¹⁰⁴³.

Om het contact tussen de Vereniging met haar hoofdbestuur ener- en de evangelisten anderzijds levend te houden, gaf men deze laatste gelegenheid in de jaarvergaderingen over hun werk en de vreugden en teleurstellingen, daaraan verbonden, te spreken. Deze jaarvergaderingen, die meestal te 's-Gravenhage en, indien mogelijk, op 31 October, Hervormingsdag! werden gehouden, muntten uit door een waarlijk broederlijke geest en hartelijke toon. Voor de evangelisten waren zij hoogtepunten in hun dikwijls zeer moeilijk bestaan. Zij leerden er van elkaar en zagen dan ook met verlangen naar deze ontmoetingsdagen uit.

Het scheen in het algemeen niet mee te vallen zich van de medewerking van de predikanten te verzekeren, hoewel het de bedoeling was de arbeid van de N.E.P.V. de kerk ten goede te laten komen. Van de evangelisten werd dan ook verwacht, dat zij zich overeenkomstig hun instructie eerst met de "gelovige Leraars" in de streek, waarin zij gingen werken, verstonden, en, indien zij onverhoopt tegenstand en vijandschap ondervonden, niets te doen "uit een geest van twisting of eigen verheffing of opzienbaring"¹⁰⁴⁴. Dan waren er volgens Capadose ook, die uit een "verderfelijk en steeds veldwinnend clericalisme" met de N.E.P.V. niet konden sympathiseren. Hij schreef het hieraan toe, dat iemand als Ds. G. Barger, één van de oprichters nog wel, reeds in 1855 "eensklaps in een vrij stijve toon" als bestuurslid bedankte¹⁰⁴⁵. Mackay en Van der Kemp toonden zich weinig ijverig voor de Vereniging, omdat zij aan „de wettigheid van de zaak *zo zonder Dominees!!!*" twijfelden¹⁰⁴⁶. Capadose zocht daar een eng kerkelijk standpunt achter; zelf was hij ook wel kerkelijk, maar in de eerste plaats toch evangelisch gezind¹⁰⁴⁷.

Middelertwijl bleef Capadose actief aan de arbeid van de Evangelische Alliantie deelnemen. Deze manifesteerde haar geloofsgemeenschap door haar internationale conferenties en, zoals wij boven zagen¹⁰⁴⁸, door haar behartiging van de belangen van om des geloofs wille verdrukten¹⁰⁴⁹. Op de conferentie te Londen in 1851 volgden die te Parijs in 1855, te Berlijn in 1857 en te Genève in 1861, welke alle drie door Capadose werden bezocht. Ook leefde hij biddend mee met vervolgde geloofsgenoten en toonde hij zich zeer ijverig om hun lot te verzachten.

¹⁰⁴³ Brief aan Da Costa 9-11-1859.

¹⁰⁴⁴ *Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. XXV. In een brief van 19-11-1859 aan Da Costa maakt Capadose melding van een hoogst onaangename, ja honende bejegening, welke een evangelist (blijkbaar H. Kramer) van een leraar te Deventer ondervond.

¹⁰⁴⁵ Brief aan Da Costa 24-6-1855. Volgens *Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. 23 vlg., meende Barger als oprichter van de "Vereniging tot heil des volks" niet langer als bestuurslid van de N.E.P.V. te kunnen aanblijven; hij bedankte echter niet voor het lidmaatschap en gaf later door zijn geschriften openlijk van zijn vriendelijke gezindheid jegens de N.E.P.V. blijk. *Verslag N.E.P.V. betreffende oorsprong, etc.*, blz. 1 vlg., vermeldt een andere reden: Barger zag zich wegens zijn veelvuldige werkzaamheden en omdat hij te veraf woonde (hij vertrok in 1855 van Delfshaven naar Vreeland) genoodzaakt als vice-president te bedanken.

¹⁰⁴⁶ Brief aan Elout 21-1-1858. Mr. A.E. Baron Mackay van Ophemert en Zennewijnen was van 1856 tot 1860 president en Mr. C.M. van der Kemp van 1855 tot 1860 penningmeester van de N.E.P.V.

¹⁰⁴⁷ Brief aan Da Costa 9-11-1859.

¹⁰⁴⁸ Blz. 207.

¹⁰⁴⁹ L.W. Bakhuizen van den Brink, *t.a.p.*, blz. 13. Als derde punt wordt de evangelisatie genoemd, doch erbij gezegd, dat de Alliantie zich eerst in latere jaren hier een terrein voor haar werkzaamheid zag aangewezen. Op blz. 15 wordt op de internationale samenkomsten als "hoogtepunten" in het leven van de Alliantie gewezen.

Op zijn drieweekse reis naar Frankrijk woonde Capadose in gezelschap van Elout de Parijse meetings bij. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om, evenals in Londen in 1851, de wereldtentoonstelling te bezoeken en smaakte het genoeg Koningin Victoria met een suite van twintig meest open rijtuigen zeer goed te zien. Maar op de zitting, welke zich speciaal met Israël bezighield, heeft hij zich geërgerd aan de voorzitter Culling. Toen hij namelijk zijn speech, waarnaar met veel aandacht werd geluisterd, hield, verzocht deze hem herhaaldelijk te “abreviëren”, hetgeen hem zo ging vervelen, dat hij tenslotte afbrak. Hij had nog een door hemzelf in het Frans vertaalde brief van Ds. Herschell te Londen, die pas van een reis naar Palestina was teruggekeerd, willen voorlezen, maar liet dat nu achterwege en hoorde rustig aan, hoe een ander de in het Engels gestelde brief in gebrekkig Frans voor de vergadering vertaalde. Hij luisterde verder naar een rede van zijn Zwitserse vriend Prof. Petavel, maar deze toonde zich in zijn “engouement” voor Israël zo overdreven, hij zei n.b., dat hijzelf wel graag Jood had willen zijn, dat Capadose genoeg nam met het warme en liefhebbende hart, dat uit zijn woorden sprak¹⁰⁵⁰.

Capadose wees in zijn rede¹⁰⁵¹ op het bestaan en de bewaring van het volk Israël als een voortdurend wonder en een zaak van het hoogste belang. Hij zag in de smaad en schandelijke geweldpleging, de Joden in de verstrooiing, o.a. in Frankrijk, Spanje en Portugal, eertijds aangedaan, een blijk, “dat de folteringen en gruwelen aan de gezegende Verlosser gepleegd in Zijn vlees, ook aan Zijn vlees, d.i. het Joodse volk, in een ruime maat zijn herhaald geworden”¹⁰⁵². Aan de zware vervolgingen is inderdaad een einde gekomen, maar intussen is Israël als volk of natie gestorven. “De gehele aarde is zijn uitgebreid graf...; ook hier dus deelt het lichaam, de grote menigte van het volk, in de lotgevallen van het lichaam van Christus dat begraven werd.” Zijn vlees rust echter “in hope”, evenals eenmaal dat van de Heilige Israëls, de Messias. Er zal een “*geheimzinnige derde dag*” aanbreken, waarop Israël naar Hosea 6: 1-3 zal herleven¹⁰⁵³. Ook Romeinen 11 spreekt van de toekomstige wederaanneming van Israël.

De Pruisische koning Frederik Wilhelm IV, geestdriftig voor een samenwerking tussen Engelse en Duitse Protestanten, nodigde de Alliantie voor het jaar 1857 naar Berlijn uit. Hij begroette de conferentie als een heerlijk teken van broederzin en koesterde van haar goede verwachtingen voor de toekomst van de Christelijke Kerk¹⁰⁵⁴. Capadose heeft er ook een kort woord gesproken en had daarbij het gevoel, dat Elout, die ditmaal niet meegegaan was, voor hem bad: “althans ik werd zeer ondersteund toen ik van mijn Heiland mocht spreken voor ’t aangezicht van de koningen”¹⁰⁵⁵. Hij genoot van de goede geest, die er heerste, en vond de stad, hoewel zij niet zoveel indruk als Parijs en Londen op hem maakt; magnifiek, maar de omgeving “onbeduidend”¹⁰⁵⁶.

¹⁰⁵⁰ Brieven aan Da Costa 27-8-1855 en 1-9-1855; brieven aan Elout 108-1855 en 10-9-1855. Over Ridley Halm Herschell: *Gods groote daden*, blz. 41 vlgg.

¹⁰⁵¹ A. Capadose, *Rede in de laatste zitting van de Parijsche vergadering van Christenen van alle natiën*. Gehouden de 30 Augustus, Amsterdam 1855. Uittreksel uit de brief van Herschell aan Capadose op blz. 14 vlgg.

¹⁰⁵² *Rede in de laatste zitting*, blz. 10.

¹⁰⁵³ *Rede in de laatste zitting*, blz. 10 vlg.

¹⁰⁵⁴ L.W. Bakhuizen van den Brink, *t.a.p.*, blz. 15. Vgl. J. von Walter, *a.a.O.*, II, 2, S. 899.

¹⁰⁵⁵ Brief aan Elout 15-9-1857.

¹⁰⁵⁶ Brief aan Da Costa 3-10-1857.

Van Berlijn reisde Capadose naar Stuttgart om als afgevaardigde van de N.E.P.V. de “Kirchentag”¹⁰⁵⁷ bij te wonen. Op 24 September gaf de president M.A. Bethmann-Hollweg¹⁰⁵⁸ hem gelegenheid de vergadering toe te spreken. Zijn rede heeft echter bij verschillende Nederlandse vrienden scherpe afkeuring gevonden¹⁰⁵⁹.

Hij gaf een zeer donkere schildering van de kerkelijke toestand in Holland, waar volgens hem misschien wel drie vierde van de gemeenten “met allerlei soort van Rationalistisch vergif in plaats van met een waar, levensvol evangelie” werden gevoed. Hij zag de oorzaak van deze ellende in het feit, dat de kennis langzamerhand de plaats van het *geloof* had ingenomen. De kerk stelde zich bij de aanneming van lidmaten tevreden met een zekere hoeveelheid Schriftkennis, maar vroeg niet naar echt geestelijk leven. Met de academiën was het een zeer droevig geval: “Hier helaas! heerst in Nederland een zwarte nacht! Wetenschap, alleen wetenschap, ziedaar de afgod, de Diana der Ephezeren, ter wier ere professoren en studenten in de theologie offeren en roken! En dan nog welk een wetenschap!... Onze professoren in de theologie schijnen van mening te zijn, dat het hun hoge betrekking past zich hoogmoedig ja overmoedig boven ’t Woord van de goddelijke waarheid te verheffen. Het schijnt toelig en doel te zijn van deze hun hoge wetenschappelijke vorming om met Gods Woord als met ’t woord van een mens te handelen en dat gevoelen, onder de apparatus van veelzijdige wetenschap, de studerende jeugd in te prenten. Hoog wordt daarbij opgegeven van de waarde van de persoon van de Christus; maar die wat dieper inziet, bemerkt dat in hun wetenschappelijk systeem de *Godmens* is uitgelicht en een *mens-God* in de plaats getreden, dat is, een tot God verheven mens, om als een eindresultaat van die geleerdheid tot de overtuiging te geraken, dat alleen langs die weg eenen onbevangen wetenschap de mens tot God gebracht wordt en leert verstaan, wat het beteekent *God geopenbaard in het vlees!*”¹⁰⁶⁰. Capadose had hierbij bepaaldelijk de academiën te Leiden en Groningen op het oog. Hij sprak niet tegen, dat aan de derde, die te Utrecht, nog wel orthodoxie heerste, maar dat was dan een orthodoxie zonder leven: een schoon kadaver zonder kloppend hart! Hij kon gelukkig ook nog op lichtpunten wijzen. Want ondanks alles kwamen er van de academiën toch gelovige kandidaten, die de gemeenten, in vele waarvan er nog godsvrucht leefde, ware zielepijs te bieden hadden. Capadose kende daarnaast grote betekenis toe aan het bestaan van verschillende verenigingen, die geheel los van de kerk zich op evangelisatie en christelijke filantropie toelagden. Hij noemde dit verschijnsel een “anomalie”, daar hij zich “een getrouwe welgeorganiseerde kerk als de vruchtbare moeder van alle soortgelijke werkzaamheden” voorstelde¹⁰⁶¹.

Niet zodra was de pauze begonnen, of Ds. Heldring kwam woedend naar hem toe om hem te verwijten, dat hij te krasse dingen over Utrecht had gezegd. De volgende dag betuigde Dr. T.V.M. von Baumhauer¹⁰⁶² Capadose door zijn getuigenis over de professoren en de kerkelijke toestand in Nederland zeer onaangenaam getroffen te zijn

¹⁰⁵⁷ Vgl. J. von Walter, *a.a.O.*, II, 2, S. 817. De “Kirchentage” waren de sinds 1848 jaarlijks gehouden congressen van afgevaardigden van de Evangelische kerken in Duitsland ter bevordering van de “Innere Mission”. Over een door Capadose en Heldring vanwege de N.E.P.V. bijgewoonde Kirchentag te Frankfurt: A. Capadose, *De Kirchentag (De Vereeniging)*, IX, 1855, blz. 314-324; 615-626).

¹⁰⁵⁸ Volgens mededeling van het Evang. Theol. Seminar te Bonn: “Moritz August Bethmann-Hollweg, Professor der Rechte in Bonn.”

¹⁰⁵⁹ Capadose heeft zich in De Heraut van 15 en 22 Januari 1858 verantwoord met “Een brief van Dr. Capadose over een brief in de Kerkelijke Courant” (ook als overdruk uitgegeven en door mij gebruikt).

¹⁰⁶⁰ *Een brief*, blz. 8.

¹⁰⁶¹ *Een brief*, blz. 10.

¹⁰⁶² Von Baumhauer was een aanhanger van de “Evangelische richting” en in deze jaren predikant te Zutphen (*Biogr. Wb. Prot. Godgel.*, 1, blz. 356; als voorletters worden hier genoemd: T.K.M.).

geweest. Heldring schreef in “De Vereeniging” van December 1857, dat hij “*heel wat klachten of hevige beschuldigingen te Stuttgart op de Kirchentag tegen onze Hervormde Kerk had aangehoord*”¹⁰⁶³. Von Baumhauer protesteerde in de “Kerkelijke Courant” tegen Capadose’s optreden te Stuttgart¹⁰⁶⁴. Deze had zich toen genoodzaakt gezien door zijn “Brief” de tegen hem ingebrachte beschuldigingen te weerleggen.

Op de conferentie te Genève in 1861 was Capadose in gezelschap van Chantepie de la Saussaye, Groen, Jamieson, Van de Velde en wellicht nog andere vrienden uit Holland. In de namiddagzitting op 4 September in de Oratoire stond Israël in het middelpunt. Capadose had als onderwerp: “Israël en Jezus Christus.” Hij sprak als zijn overtuiging uit, dat eenmaal aan Israël het koninkrijk weder zou worden opgericht: „Al de profetiën, welke de straffen voorspelden, waarmede Israël bedreigd werd, zijn vervuld geworden op hun tijd; zouden dan die, welke zijn bekering en zijn herstel voorspellen niet vervuld worden? Alles wijst ons op een terugkeren van Israël naar het land Kanaän. Israël heeft sedert het tijdstip van de gevangenschap geen afgoden meer gehad. God had het voorspeld; doch tevens is door de profetiën aangekondigd, dat Jeruzalem herbouwd zal worden, en dat Israël zijn oude erfdeel zal terugbekomen. Zou die voorspelling niet verwezenlijkt worden?... Wie weet wat de Voorzienigheid ons misschien in dat opzicht voorbehoudt om te aanschouwen! Wie weet of niet zekere staatkunde van het herstel van de nationaliteiten, in onze dagen zozeer in zwang, niet een middel in Zijn handen zal zijn om het terugkeeren van het Joodse volk naar Kanaän, van dat te midden van alle andere volken zozeer onzijdige volk te verhaasten”¹⁰⁶⁵.

In de jaren 1861-63 werd Capadose ruimschoots in de gelegenheid gesteld zijn ijver voor verdrukte geloofsgenoten te tonen.

Koningin Isabella II van Spanje, die met steun van de liberale tegenover de clericale partij aan het bewind was gekomen, trachtte, sinds zij haar heerschappij algemeen erkend zag, met de kerk weer op goede voet te komen. Zij sloot een concordaat met de Paus en ging zelfs tot vervolging van Protestanten over. Dezen hadden in Spanje wel gewetensvrijheid, maar geen vrijheid om voor hun geloofsovertuiging propaganda te maken. Nu hadden zich door verspreiding van bijbels in de landstaal door het Britse Bijbelgenootschap in het jaar 1859 in de grote steden groepen van personen gevormd, die zich met Schriftlezing en onderlinge stichting bezighielden. Door de Jezuïeten bespied, werden verschillenden van hen, o.a. te Malaga, Grenada en Sevilla, gearresteerd. De naam van één van de in bewaring gehouden, Don Manuel Matamoros, werd weldra algemeen bekend, voornamelijk doordat de Evangelische Alliantie, in wier dienst hij als hoofd van een organisatie voor verbreiding van het Protestantisme was werkzaam geweest, zich met zijn geval bemoeide. Zij wendde krachtig haar invloed aan om zijn vrijlating en die van zijn helpers te bewerken.

¹⁰⁶³ *Een brief*, blz. 15.

¹⁰⁶⁴ Von Baumhauer (ondertekening met de voorletters T.V.M.) schreef in de *Kerkelijke Courant* van 19 December 1857 o.a.: “ik schaamde mij meer over de drieste vermetelheid van één van mijn landgenoten, dan wel over de smaad, die hij meende over onze hoogleraren en een groot deel van mijn ambtsbroeders, mij zelf daaronder gerekend, uit te storten; de woorden zelf toch die hij sprak deden hem duidelijk genoeg aan de talrijke vergadering als een bekrompen partijman kennen.” Toen Von Baumhauer de volgende morgen, voordat de vergadering geopend werd, Capadose zocht, vond hij hem “in het voorste gelid onder de meest beroemde mannen”.

¹⁰⁶⁵ *Bijlage tot de Heraut No. 38*, 20 Sept. 1861, blz. 1 (Een volledig verslag “Bijeenkomsten van het Evangelisch Verbond te Genève” in de bijlagen bij de nummers 36-39 van deze 12de jaargang). Brief van Capadose aan Elout 8-9-1861.

In November 1860 nam Capadose met grote belangstelling kennis van hetgeen over de vervolgingen geschreven werd¹⁰⁶⁶. Matamoros' moedige belijdenis voor de rechtbank te Barcelona en een brief van hem uit zijn gevangenis te Barcelona aan een vriend, door Ds. F. Monod te Parijs in "Archives du Christianisme" gepubliceerd, maakten zulk een diepe indruk op hem, dat hij zich gedrongen gevoelde Matamoros zijn innige deelneming in zijn lot te betuigen. Hij schreef hem 12 December een uitvoerige, hartelijke brief, geadresseerd aan Ds. Monod en vergezeld van een gift voor de gezinnen van de gevangenen. Eerst een half jaar later ontving hij van Matamoros een antwoord, dat hem zeer ontroerde, omdat er zulk een sterk geloofsvertrouwen en blijmoedige berusting uit sprak. Een vrij drukke correspondentie is hierop gevolgd.

Matamoros was ongehuwd en zesentwintig jaar oud. Opgeleid aan de cadettenschool te Toledo om overeenkomstig de laatste wens van zijn vroeg gestorven vader officier in het Spaanse leger te worden, had hij echter bij het ouder worden grote afkeer gekregen van dit beroep, dat zo weinig aan zijn aanleg en beginselen beantwoordde. Zijn moeder had er daarom in bewilligd, dat hij de dienst zou verlaten. Toch werd hij zijns ondanks tijdens een verblijf van vijf maanden te Gibraltar als gewoon soldaat ingeschreven en kwam hij in Sevilla in garnizoen te liggen. Daar kreeg hij het eerst recht moeilijk. Hij was te Gibraltar door de prediking van Ds. Ruget en door studie tot de belijdenis van de evangelische waarheid gebracht, welke hij nu te Sevilla hielp verbreiden. Toen dit aan het licht kwam, werd zijn positie in het leger onhoudbaar. Maar zijn moeder kocht hem los en hij vertrok naar Malaga, waar hij een gemeente stichtte, die weldra tweehonderd zielen telde. Hij predikte niet alleen, maar organiseerde ook de evangelische propaganda en leidde zendelingen op. Door het Parijse comité van de Evangelische Alliantie aangezocht om in Catalonië op dezelfde wijze het zendingswerk ter hand te nemen, gaf hij daar gevolg aan, maar 8 October 1860 werd hij te Barcelona in arrest gesteld. Dat was het begin van zijn lijdensweg. Na verschillende verhoren werd hij tenslotte tot negen jaren galeistraf veroordeeld, hetgeen voor hem met zijn zwakke gezondheid, hij gaf in de gevangenis zelfs bloed op, met de doodstraf gelijkstond.

Het Parijse comité werkte intussen onvermoeid aan zijn bevrijding. Groot was het medeleven ook in Nederland. De kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam zond Matamoros een hartelijke brief. Dr. Schwartz schreef over hem in "De Heraut" en zamelde giften voor de families van de verdrukten in. Elout, Van Lijnden en Groen interpelleerden in de Tweede Kamer, maar kregen van de minister ten antwoord, dat de Nederlandse regering niet competent was zich in zulk een binnenlandse aangelegenheid van een andere mogendheid te mengen. 21 April 1862 werd een door broederlijke samenspreking vastgestelde dag om in Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland plechtige bidstonden voor de Spaanse martelaren te houden. Capadose sprak in die te 's-Gravenhage over Matamoros. In Spanje kwam de publieke opinie hoe langer hoe meer onder invloed van het liberale dagblad "El Clamor Publico", dat scherpe kritiek op de regeringsmaatregelen oefende en de rampen, die Spanje in de loop van de eeuwen hadden getroffen, aan onverdraagzaam godsdienstig fanatisme toeschreef. Men begon in Spanje op herziening van de wetten

¹⁰⁶⁶ Capadose heeft over deze zaak de volgende geschriften, waaraan wij de in de tekst vermelde gegevens ontleenden, in het licht gegeven: *De kracht des geloofs, of bijzonderheden uit het leven en lijden van D. Manuel Matamoros. Gevangen om zijns geloofs wille in Spanje*. Uit enige van zijn brieven opgemaakt, Amsterdam 1862; *De ijver des geloofs, blijkende uit een woord aan de Roomsche Katholijken in Holland en andere stukken van D. Manuel Matamoros. Gevangen om zijns geloofs wille in Spanje*, Amsterdam 1863; *De processen in geloofszaken. Uittreksel uit de "El Clamor Publico" (een Spaansch blad)*, 's-Gravenhage 1863; *De laatste brief van Don Manuel Matamoros, geschreven in de gevangenis te Grenada*, 's-Gravenhage 1863; *Herinneringen uit Spanje*, 's-Gravenhage 1864.

inzake de godsdienst aan te dringen, maar de nog altijd invloedrijke hogere geestelijkheid wilde daar beslist niet van weten. Matamoros' jeugdige en talentvolle advocaat Don Antonio Moreno Dias was zelf overtuigd Rooms-Katholiek, maar hield voor de rechtbank een uitnemend pleidooi voor godsdienstige verdraagzaamheid.

Intussen werkte de Evangelische Alliantie aan een plan om door het zenden van een deputatie druk op de Spaanse regering uit te oefenen, waardoor deze er wellicht toe gebracht zou worden de invrijheidstelling van de gevangenen te doen gelasten, of althans hun lot te verbeteren. Naast Oostenrijk, Beieren, Denemarken, Frankrijk, Groot-Brittannië, Pruisen, Zweden en Zwitserland nam ook Nederland door Capadose, als president der N.E.P.V., K.T. Baron van Lijnden en Jhr. J.W. van Loon daaraan deel. Het verheugde Capadose zeer, dat vijftien hooggeplaatste Rooms-Katholieken in Nederland onder leiding van Jhr. Mr. C.J. van Nispen tot Pannerden hem een adres ten gunste van de verdrukten voor de koningin van Spanje meegaven. Hij kreeg bovendien een dergelijk adres met handtekeningen van 45.000 vrouwen in Nederland mee. Onderweg zijnde, beschreef hij zijn reiservaringen in "brieven", bestemd voor "De Heraut" en later als "Herinneringen uit Spanje", evenals zijn "London bezocht in 1851" een zeer onderhoudend geschrift, afzonderlijk uitgegeven.

26 Maart 1863 vertrok hij, ook ditmaal in gezelschap van zijn vrouw, naar Keulen en reisde vandaar verder over Bazel naar Neuchâtel, waar hij de derde avond aankwam en enige dagen een gastvrij onderdak vond bij één van zijn oudste en warmste vrienden, Petavel, die juist zijn tweeënzeventigste verjaardag zou vieren. Over Genève en Lyon zette het gezelschap de reis voort naar Marseille, waar het zich voor Malaga inscheepte. Hier gold Capadose's eerste bezoek de consul, die ervoor kon zorgen, dat hij tot enige gevangen broeders werd toegelaten. Hij verzweeg listig het eigenlijke doel van zijn komst en vroeg slechts toegangskaarten voor de "bezienswaardigheden" van de stad, zoals fabrieken, musea en gevangenissen, welke hem inderdaad verstrekt werden. Met zijn vrouw bezocht hij drie gevangenen, verder nog verschillende broeders en zusters in de stad. De toestand in de gevangenis was allerellendigst, maar de ontmoeting daardoor dubbel ontroerend.

Per cabriolet ging het verder naar Grenada, waarheen Matamoros kort na zijn arrestatie was overgebracht. Op deze lang niet ongevaarlijke tocht, waarbij de paarden over een betrekkelijk smalle weg met scherpe bochten en langs diepe afgronden tot een woeste ren tegen de steile berghellingen werden opgejaagd, was Capadose toch nog in de stemming om van de zeldzame pracht van de hem omringende natuur te genieten. Bij zijn aankomst herkende hij op het eerste gezicht Matamoros' moeder Dolores Garcia. Er werden bij de begroeting maar weinig woorden gewisseld, Mevrouw Matamoros had een jongeman, die Frans sprak, als tolk meegebracht, maar allen waren diep geroerd.

Men begaf zich zeer spoedig naar de Audiencia, aldus genoemd naar de rechtszaal, welke van de gevangenis deel uitmaakte, zoals dat in Spanje algemeen voorkwam. Het was een somber gevaarte. Maar Capadose zag dan toch Matamoros en drukte hem aan zijn hart. "O, ja! God is onuitsprekelijk in macht en goedertierenheid!" Matamoros was toen zevenentwintig jaren oud, slank en rijzig van gestalte, vlug en bevallig in zijn bewegingen, maar broodmager en van tijd tot tijd aan borstkrampen en pijn in de zijde lijdende. Zijn gitzwarte ogen in zijn uitgeteerd gelaat drukten grote levendigheid uit. Zijn beslistheid, ernst en blijmoedigheid getuigden van de vrede van zijn ziel. Hij sprak zeer vlug, maar goed verstaanbaar. Volmaakt een Spanjaard, hield hij zich ook in de gevangenis aan de etiquette en deed hij zijn bezoekers hij het heengaan tot aan de ijzeren deur uitgeleide, waar hij dan met een buiging afscheid nam. Zijn verblijf was een groot vierkant hok met een stenen vloer en zeer hoge vensters met zware

dubbele ijzeren tralies. Naast zijn zogenaamde slaapstede had hij een klein schrijftafeltje.

Van 16 tot 21 April waren Capadose en zijn vrouw dagelijks meer dan twee uren tezamen met Matamoros, diens moeder en stiefvader en nog enige medegevangenen om des Evangelies wil. Hoewel Capadose een weinig Spaans kende, bleef de tolk bij het gezelschap. Onvergetelijk werd de laatste morgen, toen men in deze gevangenis in de eigen vertrouwde kring zonder aan Darbisme te denken het Heilig Avondmaal vierde. Capadose stond erop, dat Matamoros het zou bedienen. Deze bewilligde daarin en sprak aan het eind, toen allen geknield lagen, een gebed met dankzegging uit, dat Capadose door merg en been ging. Tot tranen bewogen nam men met de broederkus afscheid van elkaar.

In zijn hotel ontving Capadose bezoek van Matamoros' advocaat Moreno Dias, die zich slechts met de Roomse kerk, voor zover deze van de Spaanse nationaliteit deel uitmaakte, ingenomen toonde. Hij maakte op Capadose niet de indruk van een werkelijk gelovige te zijn.

Na een bezoek aan het Alhambra of Casa Ropa drong de tijd om naar Madrid door te reizen. Daar ondervond Capadose zeer veel vriendelijkheid van de heer Fernando Conradi, de hoofdredacteur van de "Clamor Publico", en diens vrouw. Conradi behoorde, hoewel hij Rooms-Katholiek was, tot de consequente "Progressistos". Maar zijn liberalisme was in het "stikdonkere Spanje" toch van een ander allooi dan men elders aantrof, terwijl zijn Katholicisme meer verband hield met zijn hooggestemd nationalisme dan met zijn gehechtheid aan de moederkerk. Hij toonde zich met de deputatie zeer ingenomen en was gaarne bereid zijn hulp te verlenen. Capadose kreeg van hem de indruk, dat hij niet ver van het Koninkrijk der hemelen, maar door zijn hoogmoed er nog gescheiden van was. Ook begreep hij, dat Spanje, evenmin als Italië, een land was, waarheen men zo maar een Protestantse kerk kon overplanten. Het land bood mogelijkheden voor de vestiging van een *evangelische* kerk zuiver door de verkondiging van het tot zaligheid leidende Evangelie, terwijl men daarnaast de kerkvorm zich overeenkomstig de nationale eigenaardigheden moest laten ontwikkelen. Het verdiende daarom aanbeveling jonge Spanjaarden voor dit werk op te leiden.

Een zitting van de Cortes werd bijgewoond; deze kenmerkte zich door lange redevoeringen, waaraan het publiek van de stampvolle tribunes luidruchtig deelnam. Capadose zocht ook enige gelovigen op, waarvan een vriend uit Bayonne hem de namen had opgegeven. Onder dezen bevond zich een als "Nicodemus" aangeduide, blijkbaar omdat hij een voorzichtig evangelisch Christen was. Hij was het type van de ouderwetse Spanjaard, woonde in een voornaam huis en ontving Capadose zeer hartelijk. Als wetenschappelijk man had hij een grondige studie van de Hervorming in Spanje gemaakt, welke eertijds onder de uitnemendste mannen geestdriftige aanhangers had. Uitstekende werken waren reeds de bibliotheken gaan vullen, maar de jacht van de Jezuïeten daarop hadden er zeer vele doen verdwijnen. Onze vriend had echter van de overblijvende in stilte verzameld, wat hij kon, en zijn aanzienlijk fortuin aangewend om hoogst zeldzame werken als van Valdes, Perez en Valera te laten drukken. Uit voorzorg had hij exemplaren naar koninklijke bibliotheken in andere landen, ook naar die in Den Haag, gezonden. Capadose kreeg van hem de Institutie van Calvijn in de Spaanse vertaling van Zipriano de Valera uit het jaar 1597 en nog vele andere boeken ten geschenke. Intussen bleek zijn gastheer het toch weer niet in alles met Luther en Calvijn eens te zijn: dezen hadden zijns inziens te veel van de Roomse kerk behouden, waardoor het ook de kerken van de Reformatie nog aan de apostolische eenvoud ontbrak. Tenslotte ervoer Capadose opnieuw, dat bij de

gelovigen de landaard zich in het Christendom, dat zij belijden, niet laat verloochenen. Een door hem bijgewoond stierengevecht, het in het algemeen op Zondag gehouden nationale maar barbaarse volksvermaak, waaraan de Spanjaard van hoog tot laag verslaafd is, wekte Capadose's hartgrondige afkeer. De toreadores, steeds in doodsgevaar verkerend, ontvingen, voordat zij in het strijdperk traden, in een tot kapel ingerichte kleine ruimte in een hoek van het circus eerst nog van een priester het laatste sacrament. Capadose merkt hierbij op: "Ziedaar de Roomse kerk in haar wezen, een mengsel van werelddienst en zogenaamde godsdienst."

Wat intussen Matamoros' zaak betreft, deze vond een haastige en tegelijk verrassende afwikkeling. Reeds had de rechtbank in haar laatste zitting op 23 April over Matamoros en zijn beide medegevangenen Alhama en Trigo de galeistraf, waarvan de toepassing eerstdaags zou volgen, uitgesproken, toen Capadose nog vol ongeduld zat te wachten op de aankomst van enige leden van de deputatie, die eerst de 18de Mei voltallig zou zijn. Doch laat op de vooravond van deze datum ontving hij de verbazingwekkende tijding, dat de Koningin de geleistrafpen in verbanning uit Spanje voor een gelijk aantal jaren had veranderd. Van de deputatie was een morele invloed op Madrid en op het hof in het bijzonder uitgegaan. De Castiliaanse trots verdroeg zelfs de schijn niet, dat de vreemdeling enige invloed zou hebben op zaken van inwendig bestuur. Het proces was zo snel verlopen om de Koningin in de gelegenheid te stellen proprio motu de straf te verzachten. Een audiëntie behoefde nu niet meer te worden aangevraagd, maar de deputatie benoemde een commissie uit haar midden, die ervoor zou zorgen, dat de officiële documenten met een begeleidend schrijven de Koningin werden ter hand gesteld. Men vond de eerste minister bereid zich met deze zaak te belasten. Capadose schreef Matamoros namens de deputatie een "brief van christelijke sympathie en raadgeving". Door zijn bemiddeling verschaftte "Nicodemus" aan Matamoros het geld om Spanje te verlaten.

Alvorens uit Spanje te vertrekken bracht Capadose nog in stromende regen een bezoek aan Toledo, welke stad hij wegens haar ligging op hoge, door vele bruggen verbonden bergtoppen vergeleek met een arendsnest op hoge boomtakken. Bijzonder interessant vond hij verschillende grote kerken, die heel vroeger, toen de Joden nog machtig waren in Spanje, als synagogen waren gebouwd en aan de koepelzoldering nog Hebreeuwse inscripties of een versregel uit één van de psalmen te lezen gaven. De Straat naar de Santa Maria la Blanca heette nog altijd "la Juderia". De "el Transito", waaraan Samuël Levi, thesaurier van Pedro de Wrede, grote schatten had besteed, verloren de Joden bij hun verdrijving in 1492. Waar nu het grote altaar stond, bevond zich vroeger de teba, vanwaar de Wet werd voorgelezen. In Toledo zouden ook vele bewijzen te vinden zijn, dat vóór Christus' geboorte duizenden Joden over Spanje verspreid woonden. Regenten van de synagoge te Toledo zouden het sanhedrin te Jeruzalem hebben geraden grote behoedzaamheid ten opzichte van de gevangengenomen Jezus van Nazareth te betrachten¹⁰⁶⁷.

Capadose verliet Madrid op 2 Juni en keerde over Bayonne, Pau, Bordeaux, Parijs en Brussel naar het vaderland terug. 11 Juni kwam hij in de residentie aan. Hoe gaarne

¹⁰⁶⁷ Het heet, dat de Joden van Toledo bij de herovering van hun stad op de Saracenen door Koning Alfonsus VI van Leon en Castilië in 1085 aan deze een Hebreeuwse brief hebben getoond, waarin hun voorouders, sinds Cyrus in Spanje gevestigd, aan de overpriesters en schriftgeleerden te Jeruzalem de raad gaven de Profeet van Nazareth veeleer te erkennen dan te veroordelen. Deze brief, vele malen afgeschreven, wordt evenwel voor onecht gehouden, ook door Bilderdijk, Da Costa en Capadose. De Engelse dichter Southey vond een kopie in de archieven van Toledo. Men zie: K.W. Bilderdijk, *Rodrigo de Goth, Koning van Spanje*. Naar het Engels van Southey gevolgd, I, 's-Gravenhage 1823, blz. 170 vlg.; I. da Costa, *Israël en de Volken*, blz. 141; Capadose, *Herinneringen uit Spanje*, blz. 124-127.

zou hij Matamoros eens een drie á vier weken onder zijn dak hebben gehad, waarnaar deze zelf ook wel verlangde. Daar kwam echter niet van. 24 Juni kreeg Capadose uit Gibraltar bericht, dat Matamoros daar aan een hevige bloedspuwing gevaarlijk ziek lag¹⁰⁶⁸. Het is echter niet onmogelijk, dat hun beider wens toch in vervulling is gegaan. Een jaar later sprak Matamoros tenminste voor een talrijke schare in de Schotse Zendingskerk te Amsterdam in het Spaans over Handelingen 4 : 23-31¹⁰⁶⁹. Hij heeft daarna nog drie jaar mogen leven. “De Vereeniging” schreef in 1867: “Dinsdag 31 Juli ontsliep te Lausanne in ballingschap Manuel Matamoros, één van de krachtigste en belangwekkendste personen op Christelijk gebied”¹⁰⁷⁰.

Een belangrijke gebeurtenis was het voor Nederland, dat de vijfde algemene vergadering van de Alliantie in 1867 te Amsterdam werd gehouden. De Geneefse broeders, aan wie in 1861 de regeling van tijd en plaats voor de volgende samenkomst was overgelaten, hadden het oog op ons land laten vallen en in 1864 de vrienden alhier voorgesteld zulk een vergadering voor te bereiden. In het daartoe gevormde comité hadden eerst ook Elout en Capadose zitting. Zij legden echter weldra hun mandaat neer, maar bezochten wel de meetings¹⁰⁷¹.

Het comité heeft met verschillende moeilijkheden te kampen gehad. Allereerst baarde de vaststelling van de grondslag veel zorg. Men sloot zich tenslotte als “Christenen van Nederland (voor het grootste deel leden van de Hervormde Kerk, en als zodanig van harte gehecht aan de Nederlandse geloofsbelijdenis in haar nationaal en historisch karakter)” aan bij “de grondslagen van de Engelse en Franse takken van de Evangelische Alliantie, verklaard in de zin van de geloofsbelijdenissen van de kerken van de hervorming”¹⁰⁷². Het uitbreken van de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog en het woeden van de cholera in ons land in 1866 maakten vervolgens uitstel noodzakelijk. Ook deed in 1867 de Luxemburgse kwestie de politieke hemel nog even betrekken, maar zij vormde toch geen beletsel om de vergadering voor de tijd van 18 tot 27 Augustus te Amsterdam uit te schrijven.

Prof. Van Oosterzee, die, hoewel hij met de Alliantie sympathiseerde, in vroeger jaren niet aan de oprichting van een Nederlandse afdeling had willen medewerken¹⁰⁷³, hield op Zondagavond 18 Augustus voor een talrijke schare in de Nieuwe Kerk de openingsrede. De volgende dag sprak O. Baron van Wassenaer Catwyck als voorzitter van het uitvoerend comité een welkomstwoord. De grote Parkzaal, welke met de aangrenzende kleinere zalen voor de meetings was ingericht, gaf op haar wanden verschillende spreuken te lezen, waarvan die in Griekse letters boven het gewelfd orkest: “*Mia poimè, heis poimèn*” “één kudde, één herder”, met het Christus-monogram daarboven, en de verder op een der wanden in Gothische letters aangebrachte kernspreuk: “*in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas*”, “eenheid in het nodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde”¹⁰⁷⁴ het meest de aandacht trokken. Capadose sprak in de namiddagzitting van de sectie

¹⁰⁶⁸ A. Capadose, *De laatste brief van Don Manuel Matamoros*, blz. 4.

¹⁰⁶⁹ *De Heraut*, XV, kol. 468 vlgg.

¹⁰⁷⁰ *De Vereeniging*, XXI, 1867, blz. 301 (blz. 301-310: “Manuel Matamoros” door M.J. v. L.).

¹⁰⁷¹ M. Cohen Stuart, *Verslag vergadering te Amsterdam 1867*, blz. IV vlgg.

¹⁰⁷² Cohen Stuart, *t.a.p.*, blz. XV.

¹⁰⁷³ M. van Rhijn, *Gemeenschap en vereenzaming*, blz. 40 vlg.

¹⁰⁷⁴ A. Eekhof (*De zinspreuk In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in utrisque caritas, Eenheid in het noodige, vrijheid in het niet noodige, in beide de liefde, Oorsprong, beteekenis en verbreiding*, Leiden 1931, blz. 52) schrijft deze spreuk aan Petrus Meiderlinus (“Rupertus Meldenius”, 1582-1651) toe. Men heeft deze spreuk ten onrechte ook wel toegeschreven aan één van de kerkvaders (Vgl. Van Oosterwijk Bruyn, *Uit de dagen van het Réveil*, blz. 139).

“Christelijke Filantropie” op 23 Augustus een openingswoord, waarin hij o.a. zei: “Maar terwijl men hier een vreugdefeest viert, vergete men niet, dat duizenden in het land weeklagen en treuren. Treuren? Ja, want het woord van God wordt van de scholen geweerd. Dat is de grond van billijke smart voor het vaderlandslievend hart. Door de strijd voor de Bijbel werd Nederland eens groot. Gelijk op de oude munt, moeten vrijheid en geloof samengaan”¹⁰⁷⁵.

Men liet het zendingsfeest te Vogelenzang bij Haarlem op 28 Augustus onmiddellijk op de sluiting volgen als om “een waardige en schone kroon” op de samenkomsten te zetten¹⁰⁷⁶.

Vragen wij naar het meer bestendige resultaat van de Amsterdamse conferentie voor ons land, dan luidt het antwoord: zij kan als het “stichtingsmoment” van de Nederlandse afdeling, welke jaarlijks de week van de gebeden en een conferentie zou uitschrijven, worden beschouwd¹⁰⁷⁷. Maar voor de N.E.P.V. betekende het jaar 1867 een volkomen afscheiding van de Alliantie. Hoewel zij geen afdeling van haar vormde, had zij toch steeds voeling met haar centrum te Londen en haar afdelingen in verschillende landen gehad. De Nederlandse afdeling, geheel onafhankelijk van haar opgericht, nam deze taak van haar over¹⁰⁷⁸.

Het mag niet verzwegen worden, dat de Alliantie door haar aristocratisch karakter eigenlijk nooit populair in ons land heeft kunnen worden. Zelfs uit de Amsterdamse samenkomsten is geen bloeiende Nederlandse tak ontstaan. Van een kwijnend bestaan getuigen de woorden: “Wel bleven enkele leden als Comité in functie en woonden sommigen van hen de vergaderingen in andere landen bij, ook zorgden zij voor het uitschrijven van de jaarlijksche Week van de Gebeden in ons land. Maar van een Nederlandse afdeling met haar leden bleek verder niets”¹⁰⁷⁹. Er is evenwel in 1937 nog een geschriftje “Wat is de Evangelische Alliantie?” met achterin een aanmeldings-formulier voor het lidmaatschap door het “Bestuur van de Ned. Afd. van de Evange-lische Alliantie” uitgegeven. Wij lezen op bladzijde 9 daarin van het “duistere tijdperk in haar geschiedenis van ongeveer 1900-1907”, waarin de vereniging praktisch niet meer bestond, maar ook van haar wederopleving in laatstgenoemd jaar en een groei van haar ledental tot zelfs ongeveer 1.400.

Capadose was reeds uit het voorbereidingscomité getreden, toen dit zich in 1867 als “afdeling” constitueerde, en schijnt hiervan dan ook evenmin lid te zijn geweest. Maar aan de arbeid van de N.E.P.V. bleef hij actief deelnemen. Zo bezocht hij in 1868 Marken, waar J.G. Looman evangelist was. Bij aankomst werd hij, zo schreef hij aan Elout, door een dichte menigte, waaronder reusachtige jongemannen, met Looman opgewacht: “Het volk is waarlijk een uitnemend geconserveerd ras, nooit zag ik zulke jonge mensen, groot, fors, gezond van kleur en iets zeer vriendelijks in ’t gelaat vooral de mannen, wel ter taal en van een gezond oordeel. Ik was steeds van hen omringd: het geluk van het geloof blonk hen de ogen uit. Ik was recht in mijn knolletuin zoals men zegt.” Aan vermoeiende drukte was Capadose gewoon. Zondagmorgen sprak hij over Jozua 18 in een zeer kleine ruimte voor een gehoor van driehonderd man. Er was,

¹⁰⁷⁵ Cohen Stuart, *t.a.p.*, blz. 641, waar men een kort verslag van het door Capadose in het Frans gesprokene vindt.

¹⁰⁷⁶ Cohen Stuart, *t.a.p.*, blz. 861; verslag van het zendingsfeest: blz. 861-872. Indrukken van het zendingsfeest: *De Vereeniging*, XXII blz 240 vlgg.

¹⁰⁷⁷ P. Stegenga, *De Evangelische Alliantie (Nieuwe Wegen. Orgaan der Witteveenvereeniging te Ermelo*, XIX, blz. 7, 21; in het geheel drie artikelen in de nummers Mei-Juli 1938).

¹⁰⁷⁸ *Gedenkschrift N.E.P.V.*, blz. 38.

¹⁰⁷⁹ L.W. Bakhuizen van den Brink, *t.a.p.*, blz. 22.

omdat er ook op de bovenverdieping banken stonden, een Opening in de zoldering gemaakt. Capadose sprak degenen, die zich daar bevonden, met “Zacheussen” aan¹⁰⁸⁰.

¹⁰⁸⁰ Brief aan Elout 24-9-1868.

HOOFDSTUK IV

CONFLICT MET DE KERK

De zaak-Brasz

Het was te voorzien, dat een strijdlustige figuur als Capadose, die zo op de zuiverheid van het beginsel stond en rondom zich zoveel ontdekte, wat daar niet mee strookte, vooral in de Nederlandse Hervormde Kerk verwickelingen zou veroorzaken. Als lidmaat voelde hij zich immers geroepen haar geestelijk welzijn te bevorderen door ook in haar de geest van de eeuw te bestrijden. Een aanleiding liet niet zo lang op zich wachten¹⁰⁸¹.

Op de avond van 10 Februari 1825 verscheen Capadose in een vergadering van het bestuur van het oude-liedenhuis van de Hervormde Diaconie te Amsterdam, waarvan hij sinds twee jaren de geneeskundige verzorging had, om een zaak, die met deze werkkring verband hield, te bespreken. Na afloop had hij het genoegen met zeven heren, merendeels bestuursleden, aan te zitten aan een familiair souper. Zijn plaats was naast een bejaard heer, het honoraire lid Hermanns Brasz, die tot ouderling was benoemd en binnenkort in het ambt zou worden bevestigd. Capadose kende de heer Brasz nog niet, maar zou die avond in een scherpe woordenwisseling met hem treden, welke de meest onverkwikkelijke verwickelingen ten gevolge zou hebben.

Eén van de gasten vroeg de heer Brasz half schertsend, of hij het formulier wel gelezen had en wist, dat hij het ja-woord zou moeten uitspreken. Brasz antwoordde “grimlachende”, dat men wel eens meer ja zegt zonder het te menen. Dit ontzette en greefde Capadose, maar hij zweeg enige ogenblikken. Het gesprek kwam al spoedig op een Remonstrants predikant uit Rotterdam, die binnenkort zou komen preken. Brasz verklaarde voornemens te zijn erheen te gaan. Capadose merkte toen op, dat het om alle ergernis te vermijden vooral in deze tijden een Gereformeerde niet paste de dienst in de Remonstrantse kerk bij te wonen, waarop Brasz, geprikkeld, “met een zeker vuur en hoger toon” het woord nam. Er ontstond een discussie, die tot na middernacht duurde.

Zich stellend op het Remonstrantse standpunt noemde Brasz bij herhaling de voorstelling, door de Dordtse Canones van de predestinatie gegeven, “een *gruwelijke leer* en een *zothed*”¹⁰⁸², die hij met zijn verstand onmogelijk kon aanvaarden en dus moest verwerpen. Hij achtte zich hiertoe gerechtigd, omdat voor hem de christelijke godsdienst een verlichte, een redelijke godsdienst was. Capadose bracht hiertegen in, dat Uitenbogaert, Dwinglo en andere Remonstranten de zuivere, echt Bijbelse leer van de predestinatie op een hatelijke wijze hadden mistekend, maar dat men door Gods Geest vernieuwd en wedergeboren moest zijn om dergelijke waarheden te geloven. Brasz echter noemde het woord wedergeboorte eveneens een *zothed*. Hij zag er een Oosterse spreekwijze in, die men figuurlijk moest opvatten, maar kon er niet de geestelijke betekenis, waarop het voor Capadose in tegenstelling met de vleselijke opvatting van Nicodemus aankwam, aan hechten. Capadose achtte het toen voor Brasz geraten zich van een kerk, welker leerstukken hij niet geloofde, af te zonderen. Deze antwoordde letterlijk: “Ik ben geen Gereformeerde maar een Protestant”, waarop

¹⁰⁸¹ Onderstaande uiteenzetting berust op gegevens uit A. Capadose, *Omstandig verhaal van de wederroeping der benoeming van den heer Hermanus Brasz als ouderling der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Amsterdam. Met bijgevoegde aanmerkingen betreffende den toestand der Vaderlandsche Kerke*, Amsterdam 1825, en een op deze zaak betrekking hebbend uittreksel uit de acta van de Hervormde kerkeraad te Amsterdam.

¹⁰⁸² *Omst. verhaal*, blz. 5.

Capadose hem in overweging gaf zich bij de secte der Unitarissen in Engeland te voegen, die zich Protestanten noemden als protesterende tegen de Roomse kerk, terwijl toch de Gereformeerde kerk in ons land zich van alle andere Protestantse kerken en van de Remonstrantse in het bijzonder onderscheidde door haar Formulieren van Enigheid. Maar Brasz wenste de Bijbel niet door menselijke geschriften, dat waren tenslotte de Formulieren, gebonden te zien en was het verder eens met het besluit van een provinciale synode, enige jaren geleden in Den Haag gehouden, om de namen Remonstrant en Contra-Remonstrant voortaan te verwerpen¹⁰⁸³.

Het mocht Capadose niet gelukken Brasz van zijn dwaalbegrippen af te brengen; deze wist zich op de besproken punten bovendien gerugsteund door Dermout en Ypey, die zich in hun Kerkelijke Historie¹⁰⁸⁴ als Remonstrantsgezind hadden doen kennen. Hij was ook niet van plan van zijn gevoelens, waarvan hij wist, dat zij door het merendeel van de leraren en leken werden gedeeld, een geheim te maken. En daar hij van de Remonstrantse leer maar bleef spreken als die van een redelijke godsdienst, vroeg tenslotte Capadose hem, of hij met zijn natuurlijk verstand kon begrijpen, “*dat de Rechtvaardige voor de onrechtvaardigen lijden moest*”. Na enige ontwijkende antwoorden verklaarde Brasz, dat hij deze uitspraak niet wenste te verstaan in de letterlijke zin, die de kerk eraan hechtte.

Door deze openbare bekentenis van ongeloof aan een leerstelling, waarmee het Christendom staat of valt, voelde Capadose zich geheel geschokt. Thuisgekomen overdacht hij de tegenwoordige droevige toestand van de “eertijds zo bloeiende Gereformeerde Kerk in deze landen”, welker dienaren van het Woord, getrouw aan Ezechiël 33: 7, 8 “met een onverschrokken gemoed en met nadruk hun gemeente tegen de afgoderijen van de Roomse stoel, tegen Socijn en Arminius en tegen alle openbare en bedekte ketterijen waarschuwd en vermaanden”¹⁰⁸⁵. Het formulier van bevestiging van de ouderlingen nog eens doorlezende bleven zijn gedachten vasthaken aan deze woorden van dankzegging, waarmee de plechtigheid wordt beëindigd: “*wij danken U, dat Gij ons tegenwoordig in deze plaats verleend hebt MANNEN VAN GOEDE GETUIGENIS, EN DIE BEGAAFD ZIJN MET UW GEEST*”¹⁰⁸⁶. Capadose zag er “een verdoemelijke spotternij met de hoge God” in bij de bevestiging van personen, die als ongelovigen bekend staan, Hem, “die harten en nieren beproeft en voor Wie alle dingen openbaar zijn”, aldus plechtig te danken. “Nee dacht ik toen bij mijzelf, dat mag, dat zal in eeuwigheid niet geschieden”¹⁰⁸⁷.

Dagen aaneen bleef Capadose nog besluiteloos, maar op de avond van de 21ste Februari gevoelde hij een meer dan gewone aandoening en opwekking: “mijn ijver ontbrandde en ’t was mij als hoorde ik te midden van de onuitsprekelijke verzuchtingen van de geest, een stemme, die mij toeriep: “*Staat op, Ik zal u de weg van Mijn bevelen geven te verstaan*”¹⁰⁸⁸.

Op de morgen van de 24ste Februari gevoelde Capadose zich zwak en moedeloos. Daaruit begreep hij echter, dat God in Zijn almachtige wijsheid hem opzettelijk van alle eigen kracht en vertrouwen had beroofd, zodat hij steun zocht in het gebed en

¹⁰⁸³ In zijn memorie van defensie van 26 Maart 1825 verklaart Brasz, dat hem een dergelijk besluit niet bekend is en hij dus zo iets niet kan gezegd hebben. Men vindt deze memorie in *Omst. verhaal*, blz. 40-51.

¹⁰⁸⁴ A. Ypey en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 4 dln., Breda 1819-1827.

¹⁰⁸⁵ *Omst. verhaal*, blz. 15.

¹⁰⁸⁶ Cursivering en hoofdletters van Capadose.

¹⁰⁸⁷ *Omst. verhaal*, blz. 22.

¹⁰⁸⁸ *Omst. verhaal*, blz. 24.

aldus gesterkt zich naar de heer Brasz begaf. Deze dacht er niet aan zijn gevoelens prijs te geven en sprak zelfs als zijn denkwijze uit, “*dat Christus, hoewel Hij alle dingen gemaakt had, echter minder was dan de Vader, dat Hij en de H. Geest met de Vader niet eenswezens waren, maar dat de Vader alleen God was*”¹⁰⁸⁹. Capadose vermaande hem nu met de hoogste ernst voor de post van ouderling te bedanken. Brasz echter gaf Capadose in overweging hem dan maar bij de kerkeraad aan te klagen, die diezelfde middag tegen vier uur in vergadering zou bijeenkomen.

Tegen vier uur bevond Capadose zich op weg naar de Nieuwe Kerk, waar de kerkeraad op Donderdag placht te vergaderen. Het voorlopig resultaat van zijn gesprek was, dat de bevestiging vooralsnog niet zou plaats hebben en een buitengewone kerkeraadsvergadering op Dinsdag 1 Maart de zaak in beraad zou nemen. Tegen 12 uur werd Capadose er verwacht. Met hem zouden de heer Brasz en drie getuigen worden gehoord.

Capadose, Brasz en de drie getuigen werden grondig ondervraagd. Omstreeks vier uur voor de laatste maal binnengeroepen, vernam Capadose, dat de zaak in handen van een daartoe benoemde commissie van drie leraren en drie ouderlingen zou worden gelegd, en werd hem verzocht de motieven van de aanklacht nog eens in 't kort en schriftelijk te overleggen. De 4de Maart gaf Capadose daar gevolg aan.

In het laatst van April werd Capadose uitgenodigd om voor de commissie te verschijnen. De president Ds. D.C. van Voorst stelde hem Brasz' uitvoerige memorie van defensie van 26 Maart ter hand. Zijn schriftelijk antwoord daarop diende Capadose de 30ste April bij de president in.

Capadose was verbaasd en diep verontwaardigd over de verantwoording van de aangeklaagde, waarin hij een “kunstig en listig uitgedacht verzinsel” zag, een valse voorstelling van het gesprek over de predestinatie, wedergeboorte en verzoening. Brasz had wel degelijk meermalen gezegd, dat men de rede en het natuurlijk verstand als het richtsnoer van hetgeen men geloven moest te aanvaarden had. Ook had hij zich “veelvuldige oneerbiedige uitdrukkingen en insulten” tegen de Dordtse Synode veroorloofd en haar handelwijze en besluiten „tiranniek en verwerpelijk” genoemd¹⁰⁹⁰.

De verklaringen van de drie getuigen waren te weinigzeggend om Capadose's beschuldiging, dat Brasz in zijn verantwoording de waarheid had verdraaid, te kunnen bevestigen. Op de bewuste avond waren zij het wel met Capadose eens geweest, maar zij gedroegen zich zeer amicaal met Brasz, toen deze was aangeklaagd. Zij verklaarden alle drie zich niet meer woordelijk te herinneren, wat er gezegd was. Er was sindsdien immers reeds een maand verstreken.

In zijn verantwoording ontkent Brasz, “dat hij het *Leerstuk* van de Predestinatie een *zothed*, (en) de daarin vervatte *leringen*, *gruwelijk* zou genoemd hebben, maar de mystieke wijze van voordracht van de Aanklager en de *ongepaste* uitdrukkingen, daarvoor gebezigd, zou hij, bij bedaarder onderhoud, *onbetamelijk* en *Gode onwaardig* hebben genoemd, maar nu, door het opdringen van 's mans woorden en eigen meningen geanimeerd, heeft hij de laatste *gruwelijk* of *tiranniek*, of met soortgelijke naam gestempeld, en de eerste voor *zothed* verklaard, welke verklaring hij als nog confirmeert bij deze”¹⁰⁹¹. Hij kan zich overigens van ganser harte verenigen met de wijze, waarop Ds. Wijs te 's-Gravenhage, wiens gevoelen hij boven

¹⁰⁸⁹ *Omst. verhaal*, blz. 28 (cursivering van Capadose).

¹⁰⁹⁰ *Omst. verhaal*, blz. 52-65, waar men Capadose's antwoord aan de kerkeraad op Brasz' verdediging vindt afgedrukt.

¹⁰⁹¹ *Omst. verhaal*, blz. 43.

alle twijfel verheven acht, het leerstuk van de predestinatie in zijn “Leerredenen” heeft behandeld¹⁰⁹².

Onder de wedergeboorte verstaat Brasz “die hart en zinsverandering, welke de zondige mens door Godsdienstig geloof, door de zegen van de Hogere invloed op het ernstig gebed en daaruit voortvloeiende deugdsbetrachting allengs verkrijgt en ondergaat, maar hij gelooft niet aan een plotslinge omzetting en verbetering van hart en zin, welke men aan de invloed van de Goddelijken Geest, op een *bepaalde dag en uur* toeschrijft en waarbij de mens (evenals een jong geboren ter wereld komt) als in een ogenblik een nieuw leven ontvangt. Hoewel hij echter de mogelijkheid niet verwerpt, maar integendeel gelooft, dat een opwekkende leerrede, een treffend

¹⁰⁹² J. Wijs, J.C.Zoon, *Leerredenen, over Romeinen IX, X en XI*, 2 dln, 's-Gravenhage 1824.

Wijs had dit gedeelte van Paulus' brief aan de Romeinen in de prediking behandeld, omdat hij begreep, “dat deszelfs goed verstand zeer dienstig kon zijn ter wegneming van wanbegrippen, die de ernstige en blijmoedige beoefening van het Christendom nog maar al te veel stremmen, en ter bevordering van hartelijke ingenomenheid met het Evangelie, als een geschenk, ons, ten gevolge het aanbiddelijke plan van het wereldbestuur van de vrijmachtige God, ten deel geworden (I, Voorberigt, blz. V). Hij achtte de behandeling van de gekozen stof “nuttig ter genezing van harde en schadelijke gedachten over de Goddelijke voorbeschikking” (I, blz. 15).

Wijs wil in dit verband bij “verkiezing der genade” (Rom. 11: 5) niet bepaaldelijk denken aan de verkiezing tot de eeuwige zaligheid (II, blz. 15), zo min als hij van een verkiezing van eeuwigheid tot zaligheid wil weten (II, blz. 45). “De gehele spreekwijze, *overblijfsel naar de verkiezing der genade*, duidt, overgebracht in onze stijl, niets anders aan, dan: *uitstekend boven andere door God begunstigen*” (II, blz. 16). *Verkiezing der genade* wil eigenlijk zeggen: *genadige verkiezing* (II, blz. 15). De apostel denkt bij het “overblijfsel naar de genadige verkiezing” aan “die betergezinden onder het Joodse volk, die, met aflegging van de vooroordelen, Jezus voor den beloofde Messias en de aanbrengrer van de behoudenis, hadden erkend, en aldus waren overgegaan tot die gemeente, waaraan de rechtvaardiging bij God, dat met zoveel ijver gezochte voorrecht, geschonken werd. Deze braven onder het volk, die de stem van de waarheid toegang hadden vergund tot hun hart, en niet langer een persoon versmaad over wiens waarde God Zelf beslissende uitspraak gedaan had, deze noemt hij, zoals onze overzetters zijn woorden zeer goed vertaald hebben, *de uitverkorenen*, dat is: de bij uitstek begunstigen door God” (II, blz. 44 vlg.).

Wijs wil dan ook niet in de woorden: “Jacob heb Ik liefgehad, en Ezau heb Ik gehaat” (Rom. 9 : 13) een besluit tot de eeuwige verkiezing en verwerping lezen. Zijn verklaring luidt: “Haten is naar het Bijbelse spraakgebruik, dikwijls, hetzelfde als *minder liefhebben*. Zo zei Jezus Luk. XIV: 26, dat, *die tot Hem kwam, en zijn vader en moeder, ja zijn eigen leven, niet haatte* (dat is, niet minder lief had, niet gereed was te offeren) *zijn discipel niet zijn kon*. De spreekwijzen *haten* en *liefhebben*, worden, in diezelfde betekenis van *meer of minder te beminnen*, inzonderheid gebruikt van de meerdere of mindere toegenegenheid, door een echtgenoot, aan de één of aan de andere van zijn vrouwen bewezen, bv. Deut. XXI: 15 In gelijke zin hebben wij dan ook de uitdrukkingen bij de Profeet te verstaan, en haar toe te passen op die meerdere gunstbewijzen, die de nakomelingschap van Jakob, boven die van Esau, van God ontvangen had; terwijl het bijna niet behoeft gezegd te worden, dat aan een gunstige of ongunstige bepaling van God omtrent het eeuwige lot van deze beide personen, hier met geen mogelijkheid kan gedacht worden” (I, blz. 80 vlg.). “Dat hier toch van de verkiezing van het ene volk boven het andere, tot het genot van Goddelijke gunstbewijzen *op deze aarde*, in genen dele van een bestemming van *personen*, tot de zaligheid *in de toekomst*, gesproken wordt, is, voor de onbevooroordeelden, zo duidelijk, dat het nutteloos zou zijn, ten betoge daarvan, nog één enkel woord te besteden” (I, blz. 81 vlg.).

Wij zouden Wijs' opvatting in het kort aldus kunnen formuleren: Verkiezen tot zaligheid is een handelen van God “in de tijd” ten aanzien van hen, die tot het geloof in Jezus Christus komen. Jacob Wijs, in 1793 te Amsterdam geboren, werd in 1821 predikant te 's-Gravenhage en overleed in 1828 (E.J.W. Posthumus Meyjes, *Hervormd 's-Gravenhage in de negentiende eeuw*, blz. 342). Da Costa, die evenmin als Capadose iets met Wijs ophad, schreef aan De Clercq: “Wijs deugt niet, als zijnde veel te wijs. Hij worde *dwaas*, op dat de wijsheid Gods in hem spreke, voor dat een oprecht Christen zich met hem kan verenigen” (21-1-1825).

Capadose noemde Wijs na enige preken van hem te hebben gelezen bij zijn “stomheid niet listig of onoprecht genoeg om zijn denkbeelden in een zekere vrome stijl met uitvluchten en verzwijgingen op zijn pas voor te stellen” (Brief aan D. v. Hogendorp 29-5-1825).

Godsdienstig onderhoud of een ernstig onderzoek van de H. Schrift, daaraan de eerste richting kan geven”¹⁰⁹³.

Het strijdt met Brasz' gevoelen *alleen* de rede en het verstand tot richtsnoer voor het geloof aan te nemen. Hij erkent echter gezegd te hebben, “dat de rede dikwijls veel tot opheldering en versterking van het Godsdienstig geloof aan kan voeren, dat de Bijbel (welke hij van gantser harte gelooft) *niets* bevat, wat tegen verstand en rede *strijdt*, maar wel dat *hoger klimt* als het redelijk verstand begrijpen en verklaren kan, en deze bijzonderheden als dan voorwerpen blijven van een onderwerpelijk geloof, welke alleen op gezag van de Bijbels kunnen worden aangenomen”¹⁰⁹⁴.

Hem is geen synodebesluit om de namen Remonstrant en Contra-Remonstrant te “verwerpen” bekend, maar hij herinnert zich wel gezegd te hebben, “dat die hatelijke onderscheidingsnamen... thans gelukkig meer *vermeden* worden, en dat de afstand van ons tot de Remonstranten en vooral van hun tot ons, veel minder wijd als in de jaren 1618 en 1619 is, zal door geen verstandig hoog-rechtzinnig lid van de beide gemeenten thans meer betwist worden”¹⁰⁹⁵.

Ten aanzien van de verzoeningsleer schrijft Brasz: “Het strijdt immers *letterlijk opgevat*, tegen alle menselijk oordeel en recht, als men zegt: de Rechtvaardige boet voor de Onrechtvaardige. Daar het nu onmogelijk is, dat de Eeuwige Rechtvaardige een onrechtvaardigheid vorderen of toelaten kan, zoo moeten er wel omstandigheden en betrekkingen bestaan, boven onze bevattingsverheven, welke deze schijntegenstrijdigheid verenigen kunnen”. Brasz “heeft te veel eerbied voor de Hoge Oneindige; dan dat hij zich vermeten zou, om Zijn verborgenheden op te lossen. Geen schrede zal hij afwijken van deze weg van voorzichtigheid, welke tot ootmoedig zwijgen roept. De uiterste grenzen van verklaring, die hij immer ontmoet heeft, zijn door hem gevonden in *de Kern van de Leer van Gods Koninkrijk*, van Doctor Hess, door Prof. van Hengel uitgegeven”¹⁰⁹⁶.

¹⁰⁹³ Omst. verhaal, blz. 44.

¹⁰⁹⁴ Omst. verhaal, blz. 45.

¹⁰⁹⁵ Omst. verhaal, blz. 45 vlg.

¹⁰⁹⁶ Omst. verhaal, blz. 46, 48. Terecht acht Joh. Jakob Hess (*Kern van de leer van Gods Koninkrijk volgens de inhoud van de Bijbelse Geschiedenis*. Uit het Hoogduits. Met een voorbericht van Wessel Albertus van Hengel, Amsterdam 1820, Inleiding, blz. XXX) in het algemeen “het hoofdbegrip *Openbaring*, meer geschiedkundig dan beredeneerd ontwikkeld in de Heilige Schriften”. Maar dan stelt hij de vraag aan de orde, of het denkbeeld van de bijbelschrijver van een sprekende en handelende Godheid, die met de mensen een wezenlijke omvang heeft, wel is overeen te brengen met hetgeen de Schrift leert, dat God een geest is, die niemand ooit heeft gezien of zien kan, en antwoordt: “Onmogelijk zou het zijn, dit raadsel volkomen op te lossen zonder het door de Evangelist Johannes zo duidelijk opgegeven begrip van de *Logos*; een begrip, hetwelk, opgevat in de zin van de Evangelist, ten leidraad dient door de gansche Bijbelse geschiedenis heen. Het betekent namelijk iets, dat de Godheid vertegenwoordigt (binnen de kring van onze vatbaarheid brengt), en buiten hetwelk dezelve, wegens haar geestelijke natuur en oneindigheid, ons onbegrijpelijk zijn zou. Het betekent een *Middelwezen*, waardoor de onzienlijke, alles scheppende en onderhoudende Godheid immer en altijd werkte. Volgens dit inzicht zijn de aanspraken, openbaringen, verschijningen, waarvan de Schrift als van een omgang van de Godheid met de mensheid gewaagt, iets, hetwelk door dat *Middelwezen* uitgewerkt is. En daar het datzelfde *Middelwezen* is, hetwelk door de menswording van hem, die op de naam van een woord van God, van een *Middelaar tussen God en mensen* de billijkste aanspraak heeft, nu in een nog nadere betrekking tot het menselijke geslacht kwam, zo verkrijgt hierdoor gemelde inzicht van de geestrijkste Evangelist een nog groter gewicht” (*t.a.p.*, Inleiding, blz. XXXI vlg.). Van de offerdood van de Messias, Wiens rechtvaardige zaak door Goddelijke tussenkomst zegeviert (blz. 158), geeft Hess de volgende verklaring: “Het nederigste en het hoogste grenzen hier naast aan elkander. Hij offert Zichzelf op, Hij doet afstand van aardse macht en hoogheid, van eer, die uit de mensen is, zelfs van het leven, en terstond daarna wordt Hij door Zijn opstanding bewezen Gods Zoon te zijn. *Dat*, en *hoe* beide behoorde gepaard te gaan, is bereids uit het oogmerk en de gang van de vroegere bestellingen en leidingen af te nemen: zij hadden op beide gedoeld; op iets, dat, om de wil van deszelfs zedelijke verdiensten, een

Het griefde Brasz, dat Capadose na twee weken zwijgen slechts 24 uren vóór de bevestiging tot ouderling hem met zijn beschuldiging heeft overvallen om “*bij verrassing* de suspensie van die bevestiging te verkrijgen”. Het ergerde hem, “een man van jaren, in de Hervormde Kerk geboren en opgevoed”, dat “een jong mens (welke nog eerst onlangs de Eer, om in het Christendom te worden aangenomen, verkregen had)”, van hem de verklaring van *rechtzinnigheid* vordert en op de schaal van zijn vooroordeel weegt. “Zijn er dan geen *oudere getrouwe* Wachters op Sions muren? Of heeft hij alleen (deze jonge Christen?) de weegschaal van het Oordeel met zich in de Kerk gebracht om deze van haar dwalingen te zuiveren?” Brasz haalt er Capadose’s “Bestrijding van de vaccine” bij en vervolgt: “Weet hij het dan alleen wat *fysiek* en *moreel* goed of slecht is? Heeft ook niet deze zelfde man, nog onlangs, alle beschaafde Christenvolken, welke de Voorzienigheid voor een weldadige ontdekking tot heil van het mensdom dankten, openlijk aangevlogen? Heeft hij niet de gehele Medische faculteit, zo in als buiten Europa, voor *onrechtzinnig* verklaard, omdat zij in de hand van God medewerkte om een verderfelijke pestziekte van het menselijk geslacht te weren? welk een zonderling verschijnsel is dan toch deze Man, die het gehele menselijk geslacht met zijn vals vernuft wil regeren? Het zou misschien nog te onderzoeken staan, in hoe verre hij in dat zelfde geschrijf, aan de rechtzinnige Leer van de Hervormde Kerk, overal is getrouw gebleven? te onderzoeken staan, of hij wel is vrij te pleiten van het oordeel over hun, *die tweedracht en muerij in Kerkelijke en Wereldlijke Regeringen begeren aan te richten*, en als zodanig bij het Formulier van het H. Avondmaal worden uitgesloten?”¹⁰⁹⁷. Desondanks zou Brasz hem toch niet aanklagen, maar was hij tot vergeving bereid en wilde hij voor hem bidden, opdat zijn ogen geopend werden.

De door de kerkeraad benoemde commissie, welke was opgedragen de vergadering “te dienen van rapport,... inhoudende een duidelijke opgave en ontwikkeling van de zaak en van hetgeen ten bewijze is aangevoerd”, kon naar waarheid van zichzelf betuigen, “dat zij met de zorgvuldigste nauwkeurigheid en gestrengste onpartijdigheid heeft nagegaan, gewikt en gewogen al hetgeen haar in deze zaak als belangrijk is voorgekomen, ten einde de Vergadering in staat te stellen, om over dezelve naar waarheid te kunnen oordelen en een rechtvaardige uitspraak te doen”¹⁰⁹⁸.

Ook al rekende de commissie zich niet tot het uitbrengen van een pre-advies verplicht, had zij toch alle reden om haar taak moeilijk te noemen. De zaak was door vele

voorwerp van het eerbiedigste vertrouwen, en tevens op iets, dat, om de volkomenheid van deszelfs macht, een voorwerp van de diepste verering en gewilligste gehoorzaamheid verdiende te wezen: zij wezen op een offer, dat, uit hoofde van deszelfs innerlijke waardij, *inderdaad* van zonden reinigen, op een Priester, die inderdaad met de Godheid verzoenen; doch tegelijk ook op een *Koning*, die steeds met en onder God regeren zou. Eén en dezelfde Persoon zou Vertegenwoordiger van het volk bij de Godheid (als Priester), en Vertegenwoordiger van de Godheid bij het volk (als Koning) zijn: eerst Zichzelf opofferen voor het volk; maar dan ook als Heere over Alles hetzelfde gelukkig maken. Beide deze waardigheden konden zich in niemand verenigen, dan in Hem, die, nadat Hij vrijwillig leed en stierf, in het leven wederkeerde, en zich plechtig verklaarde voor degenen, *Wie gegeven is alle macht in Hemel en op Aarde*” (blz. 158 vlg.).

Capadose zou zich in het derde hoofdstuk van zijn geschrift bezighouden met Hess’ dwaling, dat de Logos een Middelwezen, dat God bij de mensen vertegenwoordigde, zou zijn. Als een werkelijk Schriftuurlijke verklaring, voor rechtzinnige belijders alleen aanvaardbaar, kan Hess’ opvatting stellig niet gelden. Men zie ook beneden, blz. 236.

¹⁰⁹⁷ *Omst. verhaal*, blz. 49 vlg.

¹⁰⁹⁸ *Rapport van de Commissie in de zaak tussen de Heeren H. Brasz en A. Capadose en ingevolge speciale last van de Kerkeraad in D° 26 Mei* (Archief van de kerkeraad van de Hervormde gemeente te Amsterdam).

bijkomende omstandigheden duister en moeilijk geworden. Het uitgebreide dossier, dat de commissie bij de kerkeraad indiende, bevatte toch nog een zodanige reconstructie van de toedracht, dat er een uitspraak op gebaseerd kon worden.

Zwakke punten in Brasz. verweer waren, dat hij zich meer dan eens op zijn geheugenzwakte beriep en verklaarde, dat hij, indien hij van tevoren had geweten, dat hij wegens zijn geuite gevoelens zou worden aangeklaagd, waarin hij overigens een misbruik van vertrouwen zag, omdat men in een gezelschap van goede vrienden bijeen was, stellig aan het gesprek een andere wending zou hebben gegeven en zich ook anders zou hebben uitgedrukt¹⁰⁹⁹.

Het bleek tenslotte door de tegenstrijdige en onvolledige verklaringen ondoenlijk precies vast te stellen, wat er op de avond van de 10de Februari door Brasz was beweerd. De commissie kon echter niet nalaten ernstige kritiek te oefenen op de wijze, waarop deze met Capadose gediscussieerd had. Haar rapport aan de beoordeling van de kerkeraad onderwerpende en hem wijsheid toebiddende een rechtvaardige uitspraak te doen, besloot zij haar uiteenzetting met de volgende vraag ter overweging voor te leggen: “Was het niet *zeer onvoorzichtig* zich in een *vertrouwelijk* gesprek in te laten, met iemand, die, gelijk de beklaagde zegt, bekend stond als een *woelziek* en *scheurziek* man, die een *verwaand betweter* is, en *het gehele menselijk geslacht met zijn vals vernuft wil regeren*? Voegde het met zulk een man zo *vertrouwelijk* te zijn, dat men *niet precies*, of aan *gevoelens*, of aan *uitdrukkingen* wilde gehouden zijn? Indien in zulk een geval onnauwkeurigheid in *uitdrukkingen* al eens te verschonen ware, mag dat gelden ten aanzien van het aan de dag leggen van *gevoelens*,... betreffende *diepe verborgenheden* van het geloof? Was de zaak niet te gewichtig, te ernstig, te eerbiedwaardig, om haar zo onbedacht te behandelen, en zo te twisten, vooral in de betrekking, waarin de Hr. Brasz tot de Gemeente stond te komen? Verklaart hij niet zelf onder het spreken *minder bedaardheid* bezeten te hebben, *aangevuurd* en *geanimeerd* te zijn geweest, de nodige *nauwkeurigheid* en *behoedzaamheid* niet in acht genomen te hebben?” Ook moest het, aldus de commissie, niet zozeer de vraag zijn “welke gevoelens de Hr. Brasz verklaart *thans te hebben*, als wel, *welke gevoelens hij in het onderhoud en gesprek met de Hr. Capadose geuit heeft*”. Zij meende tenminste eraan te moeten twijfelen, of de beklaagde wel gewoon was “*altijd zo zijn gevoelens te verklaren*, als hij in zijn Memoriën van defensie en dupliek, ten aanzien van de meeste van de tegen hem ingebrachte bezwaren, doet”¹¹⁰⁰.

Op 23 Juni werd er een buitengewone kerkeraadsvergadering ter afdoening van de zaak gehouden. Daags daarop ontving Capadose een extract uit haar handelingen als antwoord op zijn aanklacht, waarmee dan de zaak getermineerd heette te zijn. De uitspraak was geheel in de geest van het rapport. Capadose had gedaan gekregen wat hij verlangd had: de onreine handen werden van de heilige ark geweerd. De wijze waarop irriteerde hem echter dermate, dat hij niet kon nalaten er de kerkeraad in het openbaar over onder handen te nemen.

Capadose vernam namelijk, dat:

- hij zijn aanklacht niet behoorlijk had gestaafd door alleen te zeggen, dat de beklaagde zich zo en zo had uitgedrukt, en bij herhaling te verklaren, dat de

¹⁰⁹⁹ Aldus een brief van Brasz van 15 Maart 1825 aan de kerkeraad (kerkeraadsarchief) en zijn memorie van defensie van 26 Maart 1825.

¹¹⁰⁰ *Rapport van de Commissie*. Brasz had 17 Mei 1825 Capadose's weerlegging van de memorie van defensie schriftelijk beantwoord.

- beklaagde zich in zijn verantwoording aan onwaarheid en valsheid had schuldig gemaakt;
- de getuigenverklaringen te onbeduidend en onvolledig en bovendien door vele restrictiën en uitzonderingen te zeer verzwakt waren om er iets beslissends uit te kunnen opmaken;
 - de kerkeraad van oordeel was, “dat de voornoemde aanklacht, als niet bewezen, *als zodanig* geen grond van uitspraak tegen de beklaagde kan opleveren”, en alle redenen meende te hebben “om de beschuldiger, zo uit hoofde van de door hem gekozen tijd van de aanklacht, als vanwege zijn verkeerde oordeelvellingen over personen en gevoelens, hier en daar geuit, te onvreden te zijn; en dat er te gelijk in de door hem ingeleverde stukken onnauwkeurigheden en zelfs onwaarheden voorkomen”;
 - de verantwoording van de beklaagde “geenszins voldoende” was en de ondubbelzinnige bewijzen voorhanden waren, dat deze zich omtrent de gewichtigste geloofswaarheden “althans met weinig bezadigdheid en ‘waardigheid’” had uitgelaten;
 - dat hij in de loop van het gesprek daarover zich niet alleen minder voegzame uitdrukkingen had veroorloofd, maar ook gevoelens moet hebben geuit en voorgestaan, welke niet geheel met zijn daarna schriftelijk gegeven verklaringen overeenstemden;
 - “Zodat deswegens de beklaagde ten minste van grote onvoorzichtigheid, overijling en onbezonnenheid niet kan worden vrijgesproken”;
 - de kerkeraad in gemoede had geoordeeld, „dat, hoe zeer de beklaagde tot Ouderling in de Nederduitse Hervormde Gemeente te Amsterdam benoemd zij, de benoeming echter geen effect behoort te sorteren”¹¹⁰¹.

Capadose zag in dit antwoord “één van de listigste stukken wellicht immer uit een Kerkenraad tevoorschijn gekomen”¹¹⁰². Hijzelf werd dus berispt en Brasz toch nog in bescherming genomen en daarmede ook “in zijn verderflijke ziel-moordende beginselen gestaafd en versterkt”¹¹⁰³. Men scheen in de kerkeraad alle begrip van recht verloren te hebben. Immers stond nu de aanklager als een *leugenaar* gebrandmerkt “niet alleen voor het oog van de beklaagde, niet alleen voor de ganse gemeente maar zelfs voor ’t nageslacht in de notulen van de vergadering”¹¹⁰⁴.

Dat Brasz van het ouderlingschap was geweerd, moest bij de brave lieden in de gemeente de indruk wekken, alsof de ijver en wijsheid van de kerkeraad in deze zaak te prijzen zouden zijn geweest, hetgeen men dan als een beginsel van een vernieuwd leven zou moeten beschouwen, terwijl toch andere redenen dan de ingebrachte beschuldigingen tot het besluit de doorslag hadden gegeven. Capadose voelde zich nu “onwederstaanlijk gedwongen de door geveinsdheid en list van haar eer beroofde waarheid, tot beschaming van de vijanden, maar wellicht tot opwekking van de slapenden en tot vreugde van de vromen, in haar rang en waardigheid te herstellen”¹¹⁰⁵. Vandaar de uitgave van zijn “Omstandig verhaal”, waarin men dan de ware toedracht beschreven vindt.

¹¹⁰¹ Extract uit de *Handelingen van de Eerw. Kerkenraad van de Nederduitse Hervormde Gemeente te Amsterdam. Donderdag de 23 Juni 1825. Art. 2 (Omst. verhaal, blz. 70-73).*

¹¹⁰² *Omst. verhaal*, blz. 76.

¹¹⁰³ *Omst. verhaal*, blz. 86.

¹¹⁰⁴ *Omst. verhaal*, blz. 88.

¹¹⁰⁵ *Omst. verhaal*, Voorrede, blz. V.

Volgens Capadose had de kerkeraad zich door de volgende twee “geheime beweegraderen” tot zijn besluit laten voeren: enerzijds de “vrees voor de gemeente”, en daarom moest Brasz worden geweerd; anderzijds de “rekkelijkheid voor allerlei dwaalbegrippen (zo al niet de stellige afkeer van de rechtzinnigheid en van de getrouwe belijders van de Hervormde Leer, zoals ze onze Voorvaders beleden hebben)”, en daarom mocht Brasz niet op de punten, waar het om ging, in het ongelijk worden gesteld. Want men kon het nu eenmaal niet verdragen, dat een Israëliet, die zich het kruis van zijn Heiland niet schaamde, een benoeming, door de kerkeraad gedaan, vrijdelde, waardoor dan tevens de trouweloosheid en onwaakzaamheid van de leraren openbaar bewezen zouden zijn. Capadose voegt er aan toe: “want de haat tot het voormalig uitverkoren volk van God gaat bij de vijanden steeds gepaard met de haat tegen de leer van de verkiezing, van de vrije genade, ja tegen alle rechtzinnigheid”¹¹⁰⁶.

Na op zijn wijze de motieven tot het kerkeraadsbesluit te hebben ontzenuwd vraagt Capadose sarcastisch: Zal iemand nog durven beweren, dat de kerkelijke tucht niet met alle ijver en waakzaamheid is in acht genomen? Kan er wel ooit strenger tucht geoefend worden dan tegen de heer Brasz, die zich alleen onvoorzichtig enz. gedragen heeft? Maar waarom dan Capadose, die hem voor het oog van de gemeente zo schandelijk belasterd heeft, niet in de kerkelijke ban gedaan en hem alleen met woorden afgewezen en veroordeeld? Doch wil men oprecht zijn, zo gaat hij verder, dan zal men in het ganse besluit een zeer partijdige, strenge en onbillijke oordeelvelling ten opzichte van de aanklager maar een voorbeeldeloze zachtheid en gematigdheid ten aanzien van de *beginselen* van de beklaagde en over het geheel genomen een groot gebrek aan liefde voor de waarheid en aan ijver in het handhaven van de leer van de kerk moeten erkennen. Geheel veronachtzaamd tenminste is het doel van de voortreffelijke bediening: voor de zuiverheid van der lee te waken en alle dwalingen en ketterijen te weerleggen¹¹⁰⁷.

In een op 27 October 1825 gehouden buitengewone kerkeraadsvergadering, op verzoek van Ds. Van Voorst, de voorzitter van de voormalige commissie van onderzoek, belegd, sprak deze met verontwaardiging over het uitgekomen boekje van Capadose en stelde hij voor hem “per missive te bepalen bij zijn verregaande verbijstering en verkeerd gedrag, en dezelve op een vaderlijke wijze tot verootmoediging voor God en een waarachtige verbetering aan te sporen”¹¹⁰⁸. De vergadering stemde van harte hiermede in, “innig aangedaan, ja diep verontwaardigd” als zij was “over de alleszins laakbare en Onchristelijke handelwijze van de Heer A. Capadose, lidmaat van de Gemeente, in het genoemde stuk aan de dag gelegd”. Indien deze zich bezwaard had gevoeld over de uitspraak van de vergadering van 23 Juni, dan was hij verplicht geweest zich met zijn klachten tot die vergadering te wenden of “op hogere Rechtbank te appelleren”. Maar nu had hij de leden van de kerkeraad openlijk aangerand als “boze vijanden en schenders van het recht”, hen tentoongesteld als “die met de berispelijkste zwakheid de stem van hun geweten vermoord hebben”. De vergadering zag in hem een jammerlijk verdoold lid van de gemeente, dat door een blinde godsdienstijver was vervoerd. Zij wilde echter niet met gestrengheid tegen hem optreden, maar hoopte, dat de “Verbijsterde” bezadigd zou nadenken over wat hij “zo ongegrond als onbezonnen” had gedaan, en zich de onberekenbare schade zou voorstellen, welke zijn geschrijf kon aanrichten.

¹¹⁰⁶ *Omst. verhaal*, blz. 77.

¹¹⁰⁷ *Omst. verhaal*, blz. 91.

¹¹⁰⁸ Notulen buitengewone vergadering van de kerkeraad op 27 October 1825.

De vergadering sprak de wens uit, dat Capadose zich zou verootmoedigen “voor de Alwetende God, tegen Wie hij in de eerste plaats zich vergrepen heeft”; “op gebogen knieën en met leedgevoelend hart smeke hij Hem, de Vader in Christus, om die vergeving welke hij zozeer behoeft! in zijn volgend gedrag spreide de oprechtheid van zijn berouw zich onmiskenbaar ten toon! Met Gods genadige hulp trachte hij te herstellen hetgeen te herstellen is; en bevordere van nu af aan door verstandige ijver, en met een zachtmoedige zin, in zijn kring, de zaak van Christus Koninkrijk! Zo vinde hij voor zichzelf in God door Zijn Zoon een vergevend en terechtwijzend Vader, zo leide en besture hem in alles Zijn Heilige Geest, en worde tegelijk aan alle weldenkende en welgezinde vrienden van het Christendom overvloedige stof geschonken tot de blijdste en vurigste dank”¹¹⁰⁹.

Een conciliante gezindheid kon de kerkeraad moeilijk betwist worden. Maar daar toonde Capadose zich totaal ongevoelig voor. Het was hem ten enenmale onmogelijk in te zien, dat in de nogal onzekere situatie bezwaarlijk een positievere uitspraak van het college te verwachten was geweest. Het verwijt, hem in de missive van 27 October door de kerkeraad gemaakt, dat hij “zich tegen God vergrepen had”, aanvaardde hij dan ook niet, maar hij toonde zich wel “zeer verheugd en vertroost” bij het vernemen, dat er hevige discussies over het al of niet verzenden van de missive in de kerkeraadsvergadering hadden plaatsgehad en er dus een “gezegende verdeeldheid en scheiding tussen de bokken en schapen in het kerkbestuur” scheen te komen¹¹¹⁰.

Bij de vrienden bleek de reactie niet onverdeeld gunstig te zijn. Wij wezen er boven¹¹¹¹ reeds op, dat Capadose met Da Costa zelfs in een ernstig conflict raakte. Dirk van Hogendorp had liever gezien, dat een ander dan Capadose, één die niet als een “bestijder van de vaccine” bekend stond, de zaak tegen Brasz aanhangig had gemaakt; deze zou daar zijns inziens gelukkiger in geslaagd zijn¹¹¹². Maar bij degenen die “door God geleerd” waren, bleek het boekje toch in de smaak te vallen¹¹¹³. Zeer tevreden toonde Bilderdijk zich. Hij noemde Capadose’s “Omstandig verhaal” een “uitnemend stichtelijk zowel als belangrijk stukje, waarop elk welmenende niet anders kan dan de zegen van de Heere afbidden”, en schreef zijn jonge vriend: “U ontwikkelt de handelwijze van de Kerkenraad volmaakt wel, en inzonderheid is uw laatste gedeelte van pag. 93 *seqq.* zo aandoenlijk en dringend als juist. De leiding van de Geests (ja) heeft U bestierd, en dank en eer zij Die en Hem van Wien en door Wien Hij uitgaat, daarvoor! De ziekte waaraan de Vaderlandse Kerk krank ligt, hebt u in haar aard, oorsprong en symptomata juist ontwikkeld, en inderdaad, het is alleen de Opperste Geneesmeester die haar redden kan”¹¹¹⁴.

Bestrijding van de onrechtzinnigheid in de Nederlandse Hervormde Kerk

Het godsdienstig en kerkelijk leven in ons land in Capadose’s dagen werd in het algemeen gekenmerkt door lauwheid en onkunde bij de massa, door laatdunkendheid en kritische zin bij de ontwikkelde klasse. De doorwerking van de achttiende-eeuwse vrijheidsgeest had vervlakking en scepticisme doen toenemen en bijgevolg een toestand geschapen, welke vele ernstigdenkenden allerminst kon bevredigen. De Nederlandse Hervormde Kerk gold voor het merendeel van de Protestanten nog wel als het symbool van geestelijke en nationale saamhorigheid, maar had in de grond van

¹¹⁰⁹ T.z.p.

¹¹¹⁰ Brief aan D. v. Hogendorp 29-10-1825.

¹¹¹¹ Blz. 55.

¹¹¹² Vgl. brief aan D. v. Hogendorp 25-3-(1825?).

¹¹¹³ Brief aan D. v. Hogendorp 8-10-(1825?).

¹¹¹⁴ Brieven van Bilderdijk, V, blz. 116 (aan Capadose 2-10-1825).

de zaak haar betekenis als geloofsgemeenschap op de basis van de nog steeds officieel door haar erkende “drie Formulieren van Enigheid” verloren. “De Hervormde Kerk was de zetel van het algemeen Protestantisme geworden. Bij schijnbare vasthouding van het recht van de Symbolische Kerkleer, was er voor de handhaving van de waarheid, gelijk voor de waarheid zelf, weinig of geen belangstelling meer”¹¹¹⁵.

Wanneer men b.v. de “Kerkelijke Raadvrager en Raadgever”, een verzameling van praktisch-Godgeleerde opstellen onder redactie van de Utrechtse hoogleraar Jodocus Heringa, een vertegenwoordiger van de Oud-liberale school, leest, krijgt men niet bepaald de indruk van een sterk en bloeiend geloofsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw. De artikelen ademen een geest van gemoedelijke ernst, van welgemeende maar geen fiere vroomheid, en van een vredelievendheid en verdraagzaamheid, welke men door veronachtzaming van confessionele verschillen meende te moeten bevorderen. Men beschouwde het als een zaak van gezond verstand godsdienstige gevoeligheden zoveel mogelijk te ontzien. Sluimerende tegenstellingen mochten niet meer opvlammen om kerkelijke strijd te ontketenen. Uit tactische overwegingen wachtte men er zich voor eigen opvattingen aan anderen op te dringen. Alles moest tenslotte zijn tijd hebben. Heringa zelf was een vooruitstrevende figuur, maar geen drijver. Hij wist, wat hij wilde, maar stond ruimhartig en mild tegenover andersdenkenden¹¹¹⁶.

Roessingh vertelt van de indruk van „slaperigheid en nuchtere verstandelijkheid”, welke de geestelijke gesteldheid van de Hollanders op de Duitse theoloog en oriëntalist A. Tholuck in 1825 bij zijn bezoek aan ons land maakte. Hij erkent “veel waars in deze onwelwillende kritiek” en schrijft: “Het Nederlandse volk was in die jaren in het algemeen genomen zeker kerkelijk, men mag zelfs wel zeggen: gelovig, indien men althans bij dat woord niet de nadruk legt op het door persoonlijke strijd en twijfel heen verworven levensbezit, maar meer let op een gemakkelijke, vanzelfsprekende aanvaarding van bepaalde “Christelijke” overtuigingen en waarderingen. Men was “vroom” en was er ook nogal trots op, dat men het was”¹¹¹⁷. Voor de liberaal van 1825 gold niet meer “de oude Christelijke gezagscultuur, die vanuit haar geopenbaarde waarheden alles overheerst”; “daarin zag hij een poging om “het beschaafde Europa weder te doen wegzinken in de jammerstaat van de stikdonkere Middeleeuwen””; “men was kritisch en spotte vanuit de hoogte onbeschroomd over het oud-Protestantisme in zijn Dordtse vorm, “puinhoopen van een oud gesticht, waar weinigen meer belang in stellen””¹¹¹⁸.

Het behoeft geen verwondering te wekken, dat Capadose in zulk een geestelijk milieu niet kon aarden. Het ging hem in de kerk, waarin hij door zijn belijdenis en doop was

¹¹¹⁵ Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, Baarn 1928⁸, blz. 803.

¹¹¹⁶ Reitsma-Lindeboom, *t.a.p.*, blz. 413: “Te Utrecht lag Jodocus Heringa, in 1794 tot hoogleraar benoemd, in het begin onder verdenking van grote, hoewel, zeer omzichtig voorgedragen onrechtzinnigheid... Hij was bijbels theoloog, doch ten aanzien van de leer zo bezadigd, dat Utrecht daarna, toen de stroom van de richtingen sneller voortschoot, voor de kweekschool voor kerkelijke rechtzinnigheid gehouden kon worden, hoe groot ook het verschil van denkwijze onder zijn leerlingen geweest zij.” In zijn ouderdom kwam Heringa van zijn vroegere liberale neigingen terug en werd hij tegenover Prof. Hofstede de Groot “de tolk van hen, die om der zwakken wil en uit schroomvalligheid de formulieren ongerept wensten te laten” (Reitsma-Lindeboom, *t.a.p.*, blz. 432).

27 Januari 1840 schreef Capadose aan Da Costa vernomen te hebben, dat Heringa, onlangs dood in zijn bed gevonden, als een innig, door zondegevoel diep bewogen Christen ja een kinderlijk geloofsvertrouwen de dag van zijn ontbinding als de dag van zijn zaligheid, om het bloed van Christus verworven, tegemoet had gezien. Men zie over Heringa verder: *Biogr. Wb. Prot. Godgel.*, III, blz. 729-740.

¹¹¹⁷ K.H. Roessingh, *Het Modernisme in Nederland*, Haarlem 1922, blz. 42 vlg.

¹¹¹⁸ Roessingh, *Modernisme*, blz. 45 vlg.

opgenomen, juist om de handhaving van de zozeer gesmade Formulieren van Enigheid. Het greefde hem in hoge mate, dat deze omwille van de lieve vrede van ondergeschikt belang werden geacht. Boven zijn “Omstandig verhaal” had hij het volgende woord van Jacobus Trigland, de heftige bestrijder van de Remonstranten in de bewogen periode van het Twaalfjarig bestand, als motto geplaatst: “Zo onveranderlijk als Godt Zelf, zo onveranderlijk is ook Zijn waarheid: Vrede zonder waarheid of krenking van de waarheid is niet anders als een conniventie tot de leugen, ja een conspiratie met de leugen.” Volgens H.W. ter Haar was in Trigland de leer van de Gereformeerde kerk als het ware vlees en bloed geworden¹¹¹⁹. “Hem te schetsen als dogmaticus en polemicus is hetzelfde als de Nederlandse Gereformeerden uit de eerste helft van de 17de eeuw te tekenen in hun kracht en hun zwakheid, als voorstanders van de stelling: De ware godsdienst is die, welke God het meest verheft en de mens het meest vernedert”¹¹²⁰. Dat deze ware godsdienst zoal niet bij de leden, dan toch in de belijdenisgeschriften nadrukkelijk erkenning vond, was voor Capadose de reden, waarom hij de Nederlandse Hervormde Kerk, zij het niet zijn leven lang, als zijn geestelijk tehuis kon beschouwen, maar hij achtte zich dan ook geroepen met hand en tand de strijd tegen al datgene wat de ware godsdienst afbreuk deed, in haar aan te binden. Daarom moest de heer Brasz als ouderling worden geweerd en de leringen van Ds. Wijs en Dr. Hess met beslistheid worden afgewezen. Hij had liever gezien, dat de getrouwe predikanten hun plicht in dezen hadden verstaan; maar ook zij hadden, volgens hem uit gemakzucht of lafheid, de vrede ten koste van de waarheid lief.

In het derde hoofdstuk van zijn “Omstandig verhaal” heeft Capadose zijn bedenkingen tegen verschillende godsdienstige beschouwingen van zijn tijd ontwikkeld. Tegenover Wijs hield hij vast aan “de echte en waarachtige leer van de *voorbeschikking* en het hiermede zo nauw verbonden Leerstuk van de *wedergeboorte*, als behorende tot de gewichtigste *Dogmata* van de Kerk”¹¹²¹. De uiteenzettingen van Hess moest hij veroordelen “als bevattende onschriftmatige hoogstgevaarlijke leerstellingen, die niet geheel zijn vrij te pleiten van het verderfelijik en de waarheid zo vijandig stelsel van Arius”¹¹²². Doch daarnaast werden ook in het “Christelijk Maandschrift voor de beschaafde stand”, voor welks inhoud *alle* medewerkende, dus ook de rechtzinnige, leraren hoofd voor hoofd verantwoordelijk waren, “verfoeilijke stellingen, die maar al te zeer het teken van de Antichrists met zich voeren”, verdedigd¹¹²³. Zo werd b.v. over het berouw van Judas als het ontwakend geweten, dat van de “zedelijke voortreffelijkheid van onze natuur” getuigde, gesproken¹¹²⁴. Paulus werd geacht zich in Rom. 13: 1-7 “uit aanmerking van tijden en omstandigheden” sterker te hebben uitgedrukt “dan hij in onze tijd in het Christelijk Europa zou gedaan hebben”, terwijl het voor ongeloofwaardig werd gehouden, dat de koningen van de aarde “een onmiddellijke aanstelling van God” en de dienaren van het Woord “een onmiddellijke, Goddelijke roeping” hadden ontvangen¹¹²⁵. Capadose laakte het ook, dat de “Ariaanse en zielverwoestende leerwijze” omtrent de persoon van Christus in genoemd

¹¹¹⁹ H.W. ter Haar, *Jacobus Trigland*, 's-Gravenhage 1891, blz. 112.

¹¹²⁰ Ter Haar, *t.z.p.* Ter Haar acht de zwakheid hierin gelegen, dat er een onjuiste tegenstelling wordt gemaakt: “De ware vroomheid beoogt niet de verheerlijking van God tegenover de mens, maar de verheerlijking van God in de mens, want wij verheerlijken de Schepper nooit door het schepsel zoveel mogelijk te vemederen (*t.a.p.*, blz. 113).

¹¹²¹ Blz. 105.

¹¹²² Blz. 108.

¹¹²³ Blz. 112.

¹¹²⁴ *T.z.p.*

¹¹²⁵ Blz. 113.

tijdschrift haar pleitbezorgers vond¹¹²⁶. Tenslotte meende hij met grote ernst te moeten waarschuwen tegen de “naar de behoefte niet alleen maar zoals ze (de ontrouwe leraren) te recht zeggen, naar het licht van deze tijden, ingerichte bijbelvertalingen, bijbels voor jeugd en ouderdom, geschriften voor de beschaafde stand en voor de gemene man, allen, werken van de duisternis, die inderdaad met het licht van de waarheid en van de kennis van God niets gemeen hebben”¹¹²⁷. Capadose had hierbij vooral het oog op de bijbelvertaling met aantekeningen van J.H. van der Palm, waarvan hij moest erkennen, “dat het licht van onze dagen, in tegenstelling van dat licht dat van alle Eeuwigheid is, op veelvuldige plaatsen, vooral in de noten, tot verblinding toe door straalt”¹¹²⁸.

De door Capadose als “verfoeilijk” gequalificeerde stellingen verraden het streven om de geloofswaarheden voor het menselijk verstand zo aannemelijk mogelijk te maken. Daarbij kwam dan het gemis van duidelijk omlinjende leerstellige begrippen, waaraan men geen behoefte scheen te gevoelen. Met name wat betreft de christologie liet men een onzeker geluid horen. Men dacht in begrippen als eeuwig, almachtig, alwetend, liefdevol, barmhartig, rechtvaardig, rein, enz., en meende met behulp daarvan zich een voorstelling van Christus als de Zoon van God te kunnen vormen. Sepp, die de term “leerstellige godgeleerdheid” bij de behandeling van de theologie van 1815 tot aan het optreden van de Groninger school bijna niet durft te gebruiken, heeft zich dan ook van het opschrift “Onbepaaldheid en halfheid” bediend om deze periode te typeren¹¹²⁹. Het behoeft daarom geen verwondering te wekken, dat de aanhangers van de oude Gereformeerde orthodoxie aanstoot namen aan wat er in het algemeen over Schrift en kerkleer werd gesproken en geschreven.

Ongereformeerd was in ieder geval het optimisme over de mens wegens diens “zedelijke voortreffelijkheid”. Maar het spreken over deze zedelijke voortreffelijkheid ging toch ook weer met een zekere verontrusting gepaard, zoals ons blijkt uit een artikel als “Het belang van de lijdensgeschiedenis voor onze mensenkennis”¹¹³⁰. De bedoeling van de schrijver is zijn lezers te vermanen zich te wachten voor “hoogst oppervlakkige en voorbarige oordeelvellingen” over medemensen. Zijns inziens valt er met het oog daarop uit de lijdensgeschiedenis zoveel te leren. De daarin optredende figuren niet beoordelende naar hun geloof of ongeloof, maar naar hun zedelijke hoedanigheden, prijst hij Jezus’ “zedelijke grootheid” en ziet hij “het hoogste ideaal van ware, menselijke volkomenheid” in Hem verwezenlijkt. Daarnaast wijst hij op het “onvernietigbaar gevoel van zedelijkheid en plicht, door onze grote Formeerder ons ingedreven”, dat men niet roekeloos krenken of weerstreven mag. Na “zulk een heiligschennis” te hebben gepleegd werd Judas door een folterende gewetensangst overvallen. Ja, de moed ontzinkt ons nog langer van “de hoge adel van onze natuur” te

¹¹²⁶ *Omst. verhaal*, blz. 115.

¹¹²⁷ *Omst. verhaal*, noot blz. 121 vlg.

¹¹²⁸ Noot blz. 121 vlg. J.H. van der Palm, *Bijbel. Alle de Boeken des Ouden Verbonds*, Leiden 1822; *Alle de Boeken des Nieuwen Verbonds*, Leiden 1825. Op blz. 23-32 van de uitgave van het Oude Testament vinden wij als “noodzakelijk Voorbericht” een brief “Aan de Algemene Christelijke Synode van de Hervormde Gemeenten in Nederland”, welke Van der Palm aldus begint: “Het gewichtig werk, door mij ondernomen, om de Gewone, Kerkelijk goedgekeurde Overzetting van de Bijbel, gemeenlijk genoemd de Staten-Overzetting, doorgaande alzo te verbeteren, en met zulke nieuwe ophelderende aantekeningen, in de trant van de oude, te vermeerderen, dat zij tot Godsdienstig onderricht en huiselijke stichting gebruikbaarder, en met de behoefte en het licht van onze tijden meer overeenkomstig wierd;...”

¹¹²⁹ Chr. Sepp, *Pragmatische geschiedenis der theologie*, blz. 261.

¹¹³⁰ *Christelijk Maandschrift voor de beschaafde stand*. Uitgegeven door de ringvergadering van Amsterdam III, Amsterdam 1824, blz. 205-235. De artikelen zijn niet ondertekend.

spreken, wanneer wij bij Golgotha komen, waar “de verhevenste deugd in haar vlekkeloze, hemelse gestalte” werd getergd en gehoond. Dan sidderen wij voor het boze, dat, in ons gemoed verborgen, slechts een enkele vonk nodig heeft om in lichterlaaie uit te barsten, en vragen wij met verwondering: “Grote, allerheiligste God! wat was het toch in u, dat U zulk een wereld niet slechts gespaard en gedragen, maar zelfs Uw geliefde, eniggebore Zoon daarvoor ten offer gegeven hebt?”¹¹³¹.

In het door Capadose gewraakte artikel “Iets over Rom. 13: 1-7”¹¹³² lezen wij: “Het spreekt dus van zelf: Paulus heeft niets anders geëist dan een *billijke, redelijke* gehoorzaamheid aan de overheden, hoedanig dan ook de vorm van het staatsbestuur wezen mocht, een gehoorzaamheid, altijd bestaanbaar met de alles overklimmende liefde jegens God, en de liefde omtrent de naaste, naar een betamende zelfliefde afgemeten”¹¹³³. Volgens de schrijver sprak in Paulus’ vermaning de berekening wel degelijk een hartig woordje mee: het Christendom verkeerde in zijn dagen nog in zijn eerste bloei en liep dus groot gevaar, wanneer het aan de geweldpleging van de achterdochtige, ijverzuchtige en wrede Nero werd blootgesteld; de vijandschap van de Joden was daarbij een reden te meer om uitermate voorzichtig te zijn. “En wat ook zou in de toenmalige staat van zaken, tegen de ijzeren scepter van Nero de nog zo zwakke hand van het Christendom vermocht hebben?”¹¹³⁴. Verder beschouwt de schrijver het feit, dat eertijds in Israël richters als meer onmiddellijk door God geroepen “handhavers van de volksbelangen tegen uitlandse vijanden” optraden, als “een uitvloeisel van de toenmalige Israëlitische Godsregering”, welke weer verband hield met Israëls bijzondere verkiezing. Maar de aanstelling van overheden in het algemeen erkent hij toch niet als onmiddellijk van Godswege geschied, doch als een zaak van Godsbestuur ten aanzien van de omstandigheden, waarin de mensen leven. In het licht van 1 Petrus 2: 13, 14, 17 ziet hij in het ambt van de overheid een menselijke instelling. “De waardigheid derhalve van volksbestuurder moet beschouwd worden, als door mensen aan mensen naar de wil van God toevertrouwd”¹¹³⁵.

Een derde schrijver wenst met het oog op het godsdienstonderwijs aan kinderen een duidelijk onderscheid te maken tussen Jezus Christus als het beeld van God en God zelf als de Schepper en Alregeerder¹¹³⁶. Men kan God leren kennen door Jezus als het beeld van God. “Gelijk het portret van uw moeder op uw moeder lijkt, zo lijkt Jezus op Zijn hemelse Vader”¹¹³⁷. Door van Jezus Zijn menselijk voorkomen weg te denken krijgt men God te zien: “oneindige wijsheid, onbevleete reinheid, oneindige goedheid, alvermogen en het hoogste gezag”¹¹³⁸. Van Jezus klimt men op tot God als van de Zichtbare tot de Onzichtbare. Daar komt nog bij, dat men door een verstandelijke redenering iemand niet zo licht een begrip van de Godheid zal kunnen bijbrengen. Het verdient dus aanbeveling aan de zinnelijke aanleg van de mens tegemoet te komen door met Jezus te beginnen. Andere “zinnelijke vertegenwoordigingen van God”, welke de Schrift noemt, zoals “wereldkoning”, “rechter van de ganse aarde”, “Zon: als haar opgang, zo prachtig is zijn majesteit; als haar licht op de

¹¹³¹ *T.a.p.*, III, blz. 231.

¹¹³² *Christelijk Maandschrift*, II, 1823, blz. 665-682.

¹¹³³ *T.a.p.*, II, blz. 672.

¹¹³⁴ *T.a.p.*, II, blz. 674 vlg.

¹¹³⁵ *T.a.p.*, II, blz. 680.

¹¹³⁶ *Christelijk Maandschrift*, , 1822, blz. 493-513: *Het godsdienst-onderwijs bij kinderen aan te vangen met de leer nopens Jezus Christus, het beeld van God, liever dan met de leer van God de Schepper en Alregeerder Zelf.*

¹¹³⁷ *T.a.p.*, I, blz. 500.

¹¹³⁸ *T.z.p.*; vgl. *t.a.p.*, I, blz. 501: “het allervolkomenste van wijsheid, reinheid, liefde, vermogen en gezag.”

middag, zo heerlijk zijn luister; als haar warmte, zo spreidt hij rondom vreugde en genoeg”, behoren achtergesteld te worden bij die van de gelijkenis van een mens, “dat edelste onder alle ons bekende schepselen”¹¹³⁹.

Ten laatste was er nog een schrijver, die Jezus’ menselijkheid in zulke sterke kleuren schilderde, dat Capadose wel van “Godslasteringen” moest spreken¹¹⁴⁰. Eerst worden van Jezus’ deugden er telkens twee naast elkaar gesteld om te laten zien, hoe “de één de andere wijzigt en volmaakt”, zodat niet gezegd kan worden, dat het “uitsteken van ene deugd ten koste van een andere” gaat; daarna worden de edele beginselen, welke aan Zijn deugden ten grondslag lagen en haar in waarde deden toenemen, en de ongunstige omstandigheden, onder welke zij werden aangekweekt, nagegaan; tenslotte Jezus’ “gadeloze voortreffelijkheid in zijn meest roemrijke loopbaan, namelijk het uur van zijn lijden en sterven”, voor ogen gesteld¹¹⁴¹. Zo lezen wij van Zijn “welgeregelde werkzaamheid, overal met de vurige en doorzettende nauw verbonden”; “Zijn tedere gevoeligheid en Zijn nederigheid”; een samengaan van “grote *rekkelijkheid* of *toegevendheid* omtrent dwalingen met *onwrikbare trouw aan de waarheid*”; “Zijn vrije levensmanier”; “schrander wijsheid en billijkheid”; naast nederigheid “het *gepast gevoel*, hetgeen Hij heeft *van Zijn waarde*”; “welbetoomde eerzucht”; “reinheid van hart”; “onschuld van wandel”; een liefde voor Zijn vijanden, welke “in de hoogste trap edelmoedig is”; “*kloekmoedigheid, verstandig beleid en voorzichtigheid*”. Zijn wonderdaden worden niet ontkend. Aan het slot wordt Hij geroemd als “ook en vooral het Lam, Hetwelk de zonde van de wereld draagt”¹¹⁴².

Een jaar na de uitgave van zijn “Omstandig verhaal” greep Capadose opnieuw naar de pen om de kerk tegen hetzelfde, doch in een enigszins andere vorm opdoemende gevaar te waarschuwen¹¹⁴³. Er waren in deze jaren twee werken verschenen, beide van de hand van de Amsterdamse predikant W. Broes, die een zijns inziens zeer gevaarlijke tolerantie inzake de leer aanprezen om een valse verbroedering mogelijk te maken¹¹⁴⁴. Duidelijk onderkende Capadose daar twee bronnen van onheil in, uit dezelfde grond opwellende, die, zo zij niet werden gestuit, de eertijds zo bloeiende Gereformeerde kerk onder een vloed van dwaalbegrippen zouden doen wegzinken: de algemene minachting voor de Formulieren van Enigheid en het hiermee verband houdende streven naar verbroedering tussen de verschillende Protestantse gezindten¹¹⁴⁵. Met de bedoeling van het laatste: front te maken tegen “de Roomse verleidingsgeest”, kon hij zich zeer wel verenigen¹¹⁴⁶. Rome streefde immers sinds de

¹¹³⁹ *T.a.p.*, blz. 505 vlg.

¹¹⁴⁰ *Christelijk Maandschrift*, III, 1824, blz. 253-295: *Proeve van onderzoek omtrent het zedelijk karakter van Jezus; Omstandig verhaal*, blz. 117.

¹¹⁴¹ *T.a.p.*, III, blz. 254.

¹¹⁴² *T.a.p.*, III, blz. 295.

¹¹⁴³ A. Capadose, *Des Christens wettelijke strijd, of de ware belangen der Hervormde Kerk*, Amsterdam 1826.

¹¹⁴⁴ *Geschiedkundig onderzoek over de vereniging der Protestanten in de Nederlanden*. Door een leraar bij de afdeling van de Hervormden, 's-Gravenhage 1822. Capadose schreef 6 Juni 1826 aan D. van Hogendorp, dat Broes vrij algemeen voor de schrijver werd gehouden (vgl. Reitsma-Lindeboom, *t.a.p.*, blz. 425), en vergeleek hem wegens zijn motto “Haast u langzaam” voorin het boek met een slak, een van alle soliditeit beroofd zeer langzaam en vreesachtig dier, dat bij de minste prikkel in zijn schulp kruipt, maar met zijn slijm sterke bomen langzaam doet vermolmen. Broes, even vreesachtig, tracht de Hervormde leer te ondermijnen, maar Capadose hoopt het zout van het Evangelie tegen hem te gebruiken. 11 Maart 1841 schreef Capadose aan Koenen, dat de lezing van het boek hem tot het schrijven van zijn “Wettelijke strijd” had gebracht.

Wilhelm Broes schreef verder: *De Engelse Hervormde kerk, benevens haren invloed op onze Nederlandse, van de tijd der Hervorming aan*, 2 delen, Delft 1825.

¹¹⁴⁵ *Wettelijke strijd*, blz. 14.

¹¹⁴⁶ Over het “dreigend aanzien van het Rooms-Katholicisme”: *De Engelse Hervormde kerk*, II, blz.

jaren van de Franse revolutie en Napoleontische heerschappij naar meer invloed op zowel geestelijk als staatkundig terrein en won inderdaad veld¹¹⁴⁷. Maar hiertegenover behoorden zijns inziens de Hervormde leraren er als krijgsknechten van Christus allereerst op bedacht te zijn de vaste burcht van de waarheid, hun door de Vorst van de legerscharen toevertrouwd, te verdedigen. Broes kon nu wel schrijven, dat hij zich door “liefde voor waarheid en vrede” gedreven wist, maar dan zou Capadose toch aantonen, dat hier een misverstand achter stak. Wij lezen inderdaad in Zacharia 8: 19: “Hebt dan de waarheid en de vrede lief”, maar uit de volgorde van de woorden blijkt duidelijk, dat het bij de vrede allereerst om de waarheid behoort te gaan om dan deze als grondslag van de vrede te laten dienen. Vrede zonder waarheid was, “gelijk ’t de uitmuntende Trigland zo juist heeft uitgedrukt, niet anders dan een conniventie tot de leugen, ja een conspiratie met de leugen”¹¹⁴⁸.

In “Vereniging van de Protestanten” zegt Broes, die als schrijver onbekend wenst te blijven, maar zich “liberaal en rechtzinnig” noemt¹¹⁴⁹, dat “vrij denken” en “verdraagzaamheid” ten onrechte voor uitdrukkingen van dezelfde betekenis worden gehouden en dat men zeer wel nauw rechtzinnig en tegelijk verdraagzaam kan zijn. Hij wil alleen van de Dordtse rechtzinnigheid, zoals deze zich in de leer van de verkiezing en verwerping uitsprekt, niet weten. Hij citeert met instemming “Decretum horribile. Gruwel van de Verwoesting”, een hekeldicht van Vondel op de Contra-Remonstranten, dat begint met “Godt rukt d’onnozelheit van moeders borsten af, En smakt ze in ’t eeuwigh vier.” Het geeft hem voldoening, dat men daar in zijn tijd toch eigenlijk niet meer van weten wil: “de predestinatieleer staat nu in het godgeleerde samenstel achteraan; in de predikatie heeft zij nauwelijks een plaats meer; van de toepassing is zij volstrekt uitgesloten”¹¹⁵⁰. Capadose is verontwaardigd over het “Jesuitisme” van de schrijver en over de “Macchiavelsche maatregelen”, door hem aanbevolen om een vereniging van de Protestanten van de verschillende kerken te bevorderen, waar hij de raad geeft om bij de invoering van nieuwigheden inzake liturgie, gezangboek, kerkbestuur enz. zo voorzichtig mogelijk te werk te gaan, de gemeenschappelijke avondmaalsviering voor alle Protestantse gezindten “onder de hand te bevorderen”, en geen misnoegen bij huwelijken van Hervormde meisjes met Lutherse, Remonstrantse of Doopsgezinde jongemannen aan de dag te leggen. Dit alles wordt Capadose toch te erg: “Doch genoeg, ja meer dan genoeg: ik geef ’t aan Escobar, Sanches, Molina en de gehele kraam van de Jesuiten die openhartige schrijver (zoals hij zich noemt) te overtreffen”¹¹⁵¹.

Broes verwacht in zijn “De Engelse Hervormde Kerk” voor Nederlands welzijn in het algemeen, maar op geestelijk terrein in het bijzonder, veel van Engeland, waarmee ons land, zeer tot eigen voordeel, steeds in nauwe lotsverbondenheid heeft geleefd. Hij zag daarom gaarne de “Zendelings-Maatschappij” uitgebreid over de ganse wereld tot een enig krachtig werkend lichaam met het centrale punt in Engeland. Niet onmogelijk zou men dan daarin tevens het voornaamste bolwerk van het Protestantisme tegen het Rooms- Katholicisme bezitten¹¹⁵².

Doch, zoals gezegd, Capadose zag in dergelijke verbroederings, die slechts met

203-254.

¹¹⁴⁷ Rome herstelde de Jezuiten-orde, bewoog zich in reactionair-conservatieve lijn en slaagde er, sterke anti-clericale strevingen ten spijt, in met verschillende landen concordaten te sluiten.

¹¹⁴⁸ *Wettelijke strijd*, Voorrede; vgl. boven, blz. 235 vlg.

¹¹⁴⁹ Voorrede, blz. IV; vgl. *Wettelijke strijd*, noot blz. 15.

¹¹⁵⁰ *Vereeniging der Protestanten*, blz. 139-145.

¹¹⁵¹ *Wettelijke strijd*, noot blz. 15-18; vgl. *Vereeniging der Protestanten*, blz. 349-353.

¹¹⁵² *De Engelse Hervormde kerk*, 11, blz. 247; vgl. *Wettelijke strijd*, blz. 53.

miskenning van de in de Formulieren van Enigheid uitgedrukte waarheid vergezeld konden gaan, geen heil. Daar kwam nog bij, dat het in 1797 opgerichte Nederlandse Zendelinggenootschap, waarop Broes zijn verwachtingen bouwde, zijn sympathie helemaal niet kon wegdragen. Hij zag er een zondige navolging in van het Londense Zendingsgenootschap (London Missionary Society, opgericht in 1795). De Engelsman kenmerkt zich immers door een allernoodlottigste ondernemingsgeest en vertrouwen op verenigde mensenklacht. Hij begaat nu de fout deze in dienst van het Evangelie te stellen. De Schrift vermaant wel anders¹¹⁵³. Slechts waar een werkelijk *geestelijke* eenheid wordt gevonden, zal eendrachtige samenwerking geestelijk vruchtdragend zijn. Maar nu wordt de nationale hoogmoed van de Engelsman geprikkeld en vertrouwen gesteld op bloed en vlees. En wat het Nederlandse Zendelinggenootschap betreft, daaraan liggen beginselen ten grondslag, die tegen de zuivere leer van het Evangelie, dus vooral tegen de Gereformeerde kerk, gericht zijn, namelijk die van een “Neologisch Katholicisme”, dat nog veel gevaarlijker is dan het antichristelijke Rooms-Katholicisme. Ieder, die de naam van Christen draagt, wordt met “broeder” aangesproken. De leraren hebben het maar over Roomse en Remonstrantse, Gereformeerde en Lutherse broeders. Deze geest van algemene verdraagzaamheid, die vruchtbare moeder van onheilen in de boezem van de zendelinggenootschappen, tracht nu onder het mom van heiligheid en ijver voor het Evangelie ook in het hart van de Gereformeerde kerk door te dringen. Wij lezen: “Men nam het groot besluit om de eenvoudige Christusleer onder de heidenen te brengen, met aflating van alle geschilpunten en zonder een bepaalde kerkeorde”¹¹⁵⁴. Maar voor Capadose getuigen deze woorden juist van het tegenovergestelde van verdraagzaamheid: men verdraagt immers geen verschilpunten noch een bepaalde kerkorde!

Niet alleen Gereformeerden, maar ook Luthersen en Remonstranten, ja zelfs Rooms en kunnen zich bij het Zendelinggenootschap aansluiten. Capadose vindt, dat men dan over de inhoud van de te verbreiden “eenvoudige Christusleer” niet meer in twijfel behoeft te verkeren. Om de Remonstranten niet te kwetsen zwijge men over Drieëenheid, erfzonde, vrije genade, verkiezing en verwerping. Het punt van de avondmaalsviering roere men niet aan, omdat Gereformeerden en Luthersen het daar oneens over zijn. Ook de Roomse leden moeten ontzien worden, dus men late zich niet uit over de aanroeping van heiligen, beeldenverering, verdienstelijkheid van de goede werken, transsubstantiatie enz. En waarom geen Joden tot het genootschap toegelaten? Men behoeft immers alleen maar over Christus’ komst in heerlijkheid te spreken zonder van een eerste of tweede komst te gewagen. Daarmee is dan voor hen de ergernis van het kruis weggenomen.

Capadose echter is van oordeel, dat de Gereformeerde kerk hier alles bij te verliezen heeft. De geest van “verlichte wijsheid en nederige reukelijkheid”¹¹⁵⁵, welke het Zendelinggenootschap helpt bevorderen, tracht verbroederings tusschen leden van allerlei belijdenis binnen de kerk tot stand te brengen, welke echter geen andere naam dan die van “de Eenheid van de Chaos” verdienen, terwijl God de orde wil. Immers spreekt de apostel niet alleen van “één Heere, één God en Vader”, maar ook van “één Geest en één geloof”¹¹⁵⁶. Men geeft het beginsel van alle bijzondere evangelische waarheden prijs om een algemene waarheid, een leer van de Bijbel zonder de bijzondere leerstellingen, in werkelijkheid slechts en klank, een denkbeeldig iets, niets

¹¹⁵³ Capadose verwijst naar: 2 Cor. 12: 9; Jes. 31: 1; Richt 7: 2; Zach. 4: 6; 1 Cor. 1: 26-29; Jer. 3: 23 (*Wettelijke strijd*, noten blz. 42 vlgg.).

¹¹⁵⁴ *Wettelijke strijd*, blz. 46; *De Engelse Hervormde kerk*, II, blz. 183 vlg.

¹¹⁵⁵ *Wettelijke strijd*, blz. 52 (“gelijk de Heer Broes hem onlangs noemde”).

¹¹⁵⁶ Ef. 4: 4 vlg.

meer dan een naam, over te houden.

Volmondig dient inderdaad erkend te worden, dat het Nederlandse Zendinggenootschap, zoals het zich op een “algemeen christelijk standpunt” plaatste, aan gelovigen zoals Capadose, die alle uitingen van christelijk leven aan hun scherp omlijnde rechtzinnigheid plachten te toetsen, moeilijk kon voldoen. Het genootschap nam gaarne als leden aan hen, die “bezield met hartelijke liefde tot de Heere Jezus, gezind zijn, om naar hun vermogen mede te arbeiden tot de uitbreiding van het ware Christendom, zooals dit gelegen is in het geloof van het hart in de Heere Jezus Christus als de Goddelijke Verlosser, *Die voor ons en in onze plaats onze zonden gedragen heeft in Zijn lichaam op het hout*, en in een daaruit voortvloeiende dankbare liefde jegens God en elkander naar de voorschriften van het Evangelie.” Het toonde zich afkerig van “menselijke leerbegrippen”, maar beoogde toch geen vermenging van gevoelens omtrent de christelijke geloofswaarheden. Doel bleef de “bevordering van het ware Christendom in de harten van de mensen”, terwijl aan een zendeling de eis werd gesteld, dat hij zich zou houden “aan de leer van Jezus en Zijn Apostelen overeenkomstig het Oude en Nieuwe Testament als de enige regel van geloof en wandel en aan de 12 Artikelen van het Algemeen Christelijk Geloof”¹¹⁵⁷.

Een Christen, die er ernstig naar streeft zijn handel en wandel met deze beginselen in overeenstemming te brengen, zal er ruimschoots mee kunnen volstaan. In een tijd van scepticisme omtrent de in de belijdenisgeschriften van de kerk uitgedrukte waarheden zal men echter genoemde formuleringen te vaag vinden en wantrouwend vragen, of hier niet een achterdeur voor onrechtzinnige leringen wordt opengehouden.

Wij zagen, dat Capadose zich met het orthodoxe deel van de Hervormden, dat zich in het jaar 1834 en daarna afscheidden, geestverwant voelde, doch de daad van de scheiding afkeurde¹¹⁵⁸. De kerk had immers haar Formulieren van Enigheid nog: zolang deze niet officieel waren prijsgegeven, had hij geen vrijmoedigheid om de kerk te verlaten en koesterde hij hoop op herstel binnen haar¹¹⁵⁹. Toch wachtte hij er zich voor de betekenis van de formulieren te overschatten. Hij bleef er *menselijke* geschriften in zien, die niet, waartegen artikel 7 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis zo nadrukkelijk waarschuwde, met de onfeilbare Heilige Schrift op één lijn mochten worden gesteld¹¹⁶⁰. Zij konden de waarheid niet in haar volkomenheid bevatten, omdat de gelovige op aarde slechts ten dele kent. Hun betekenis was hierin gelegen, dat zij het wezen van de uitwendige kerk uitmaakten. Capadose maakte onderscheid tussen de ene algemene christelijke Kerk, waartoe de uitverkorenen behoorden, als de *inwendige* Kerk, en die kerk op aarde, welke ten opzichte van de overige *uitwendige* kerken het ten dele kennen in de hoogste mate bezat, zodat zij overeenkomstig Hooglied 6: 8 vlg. gezegd kon worden de ene ware uitwendige kerk te zijn. Hij beschouwde de Gereformeerde kerk, zoals zij te herkennen was aan de zuiverheid van haar leer, als die ene ware uitwendige kerk, maar wachtte er zich wel voor haar met de

¹¹⁵⁷ E. F. Kruyf, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zendinggenootschap en zijne zendingsposten*, Groningen 1894, blz. 40 vlg.

¹¹⁵⁸ Zie boven blz. 85. 31 Juli 1843 schreef Capadose nog aan J. A. Wormser, dat deze het bevel van de Koning van de kerk had moeten volgen, “om namelijk in plaats van te scheiden, te trachten te versterken het overige, dat sterven zou (Openb. 3: 1-6)”.

¹¹⁵⁹ 26 Juni 1844 schreef Capadose aan Wormser, dat hij geen vrijmoedigheid had een kerk te verlaten, die nog “de belijdenis van de waarheid heeft (hoezeer thans door het grootste gedeelte van de leraren en gemeenteleden niet geacht noch gehandhaafd)” en dus haar “karakter als een Christelijke gemeente” nog niet heeft verloren.

¹¹⁶⁰ *Wettelijke strijd*, blz. 18 vlgg.

ware Kerk van Christus te vereenzelvigen. “De zogenaamde Kerken die gene belijdenis hebben, kunnen ja leden hebben, die innig bekeerd zijn en gelovig (en zij hebben die steeds gehad, vooral ook in onze dagen, dank zij de Vrijmachtige Genade!) maar er is geen lichaam, geen Kerk in de ware zin van het woord, geen geheel, omdat de band van de eenheid van het geloof en van de leer ontbreekt. Intussen kan men op onze tijden bijkans toepassen, ’t geen de zo godvruchtige als geestelijk verlichte Augustinus zeide: *Secundam occultam Dei praedestinationem, plurimae sunt fortis oves, plurimi lupi intus.* (Hom. XLV. in Joh.) “Naar de verborgen raad Gods zijn er vele schapen buiten, vele wolven binnen de Kerk.”¹¹⁶¹.

De ene ware uitwendige kerk was er dus nog in ons land; zij verkeerde alleen in een verregaande staat van verval. Maar de getrouwe leraren konden het hunne ertoe bijdragen om haar weer op te richten. Daarom richtte Capadose een jaar na de Afscheiding, welke de gewetens had moeten verontrusten, tot hen zijn “Ernstig en biddend woord”¹¹⁶². Zijn bezorgdheid was gewekt door “die dodelijke rust en vrede en eensgezindheid onder de, wat het geloofsbeginzel betreft, zo hemelsbreed van elkander verwijderde leraren van de Hervormde kerk”, waarvan hij slechts kon hopen, dat zij verstoord zouden worden, “opdat eenmaal door de hand van de Almachtige (mocht het zijn) een zo wenselijke als vurig afgesmeekte rust en vrede door en in Christus geboren worde, en onder al Gods volk, en vooral onder de getrouwe leraars, een heilige eensgezindheid in het voorstaan van de waarheid, in het strijden voor het geloof eenmaal de heiligen overgeleverd, en in het zoeken van de eer van God en het heil van de zielen”¹¹⁶³. Met een valse vrede was de kerk niet gediend en zonder de waarheid zou zij het onmogelijk kunnen stellen. Dat was het thema van het geschrift, waarin Capadose bij vernieuwing zijn wekroep liet horen. Als motto had hij een woord van Prof. Petrus Hofstede, dat aan Triglands uitspraak herinnerde, gekozen: “Waarheid en vrede moeten beide geliefd en nagejaagd worden, maar kan men ze niet tegelijk behouden, dan moet de laatste voor de eerste wijken. Meermalen miste Gods kerk de uitwendige vrede, doch nooit bestond zij zonder de waarheid. Met die rondas omringd en die beukelaar in de hand, kan zij geslagen, maar nimmermeer overwonnen worden”¹¹⁶⁴.

Capadose vermaande de getrouwe leraren tot een moedig optreden: Gods eer en het heil van de zielen waren ermee gemoeid. Zij hadden onder ede beloofd alle dwalingen en ketterijen, die tegen de zuivere leer strijden, met de Heilige Schrift te weerleggen¹¹⁶⁵. Zij behoorden dit thans te meer te doen, omdat de gemoederen overal in gisting waren. Datgene, wat in het algemeen ten onrechte voor “scheurziekte en oproerigheid” werd gehouden, zou daardoor een ander aanzien, een “meer wettig voorkomen”, een “meer geheiligd karakter” krijgen. De strijd zou met “meer waardigheid” en zonder de “helling tot het separatisme” te bevorderen worden gevoerd. En de waarheidlievende gemeenteleden zouden zich aan de kerk, hoe vervallen ook, “echter nog bestaande zolang zij haar belijdenis, de Catechismus en de Dordsche regelen heeft”, verbonden blijven gevoelen. Zij zouden er een vertroostend

¹¹⁶¹ *Wettelijke strijd*, noot blz. 33.

¹¹⁶² A. Capadose, *Ernstig en biddend woord aan de getrouwe leraren der Hervormde Kerk in Nederland, betreffende de tegenwoordig toestand van de kerk en derzelver synodaal bestuur*, Amsterdam 1835.

¹¹⁶³ *Ernstig en biddend woord*, Voorwoord, blz. VI.

¹¹⁶⁴ Prof. Petrus Hofstede, *Herderlijke Brief aan de Rotterdamse Gemeente, ten geleide van twaalf artikelen, in zich bevattende de echte Gereformeerde leer van ’s Heilands borgtochtelijk lijden*, Rotterdam 1784, blz. 11.

¹¹⁶⁵ *Ernstig en biddend woord*, blz. 4. Capadose citeert hier uit het “Formulier om te bevestigen de dienaren des Goddelijken Woords”.

bewijs en een verblijdend teken in zien, “dat de Heere de kerk nog niet verlaten wil, dat er nog geen scheidbrief gegeven is”¹¹⁶⁶.

Zij, die in waarheid dienaren van het Goddelijke Woord waren, behoorden tegenover hen, die zich die naam onwaardig toonden, “ongeveinsd, met gewetensnauwgezetheid en beslissend en openbaar” van hun gevoelens blijk te geven, opdat er een scheiding “*binnen de kerk*” zou plaats hebben; indien niet, dan zou de “droevigste *scheiding van de kerk* met alle noodlottige gevolgen van dien” zonder orde worden voortgezet. Juist omdat Capadose voor “scheuring” zo beducht was, wenste hij een “geestelijke scheiding” tussen de Gereformeerde leraren en hen, die het niet waren. Wat zou men dan tot hen, die geen andere mogelijkheid dan scheiding van de kerk meer zagen, met verruimde harten kunnen zeggen: “Ziedaar onze leraren, onze voorgangers, die hun zielen overgegeven hebben voor de naam van onze Heere Jezus Christus; ziet, het flikkert nog op de kandelaar: hoe duister het ook zij, het is nog geen nacht!”¹¹⁶⁷.

De scheiding smartte Capadose, omdat hij haar niet voor noodzakelijk hield. Hij had bovendien een afkeer van de maatregelen van geweld, waaraan men zich van die zijde te buiten ging. Hij kwam daar rond voor uit “zonder juist een ijverige Petrus om een afgeslagen Malchus-oor al te hard te willen vallen”. Maar de getrouwe leraren vond hij het niet passen hun stilzwijgen op grond van deze geest van oproerigheid te verontschuldigen. Het lag veeleer op hun weg hun afgescheiden ambtsbroeders met liefde te vermanen en hen te vertroosten en te verblijden met hun gehechtheid aan de leer van de vaders. Zij behoorden in de crisis, waarin de kerk verkeerde, aan het volk van de Heere het bewijs te leveren, dat men ook zonder de kerk te verlaten, dus binnen haar, onversaagd en waardig voor de waarheid en tegen de leugen kon strijden. Daarmee zou dan onder de afgesmeekte zegen van God met het herstel reeds een begin zijn gemaakt en een banier van het kruis opgericht. Wanneer de getrouwe leraren niet meer op verbroedering met de vijanden van het kruis onder hun ambtgenoten uit waren, zouden zij alle Godgetrouwen in den lande rondom zich verzamelen en met hen voor de ware belangen van de Hervormde Kerk kunnen ijveren. Dat behoefde geen partij tegenover partij stellen te betekenen. Dit zou zelfs niet mogen. Het ging er slechts om, dat iedere gelovige zich individueel verplicht gevoelde “naar zijn aard en ontvangen gaven” aan het herstel van de kerk mede te werken¹¹⁶⁸.

Fel was Capadose’s critiek niet alleen op de leiding, maar vooral ook op de bestuursinrichting van de kerk, welke hij in zijn “Ernstig en biddend woord” aan een uitvoerige bespreking onderwierp.

In een brief van 10 Juli 1834 had de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk zich tot de onder haar staande leraren en gemeenten gericht, zich gedrongen gevoelende “om alle predikanten en inzonderheid de jongeren onder hen, liefderijk op te wekken en broederlijk te vermanen, om toch, in hun openbaar en bijzonder onderwijs, zich met bedachtzaamheid te onthouden van alles, wat de zuiverheid van hun belijdenis en evangelieprediking eenigszins in verdenking zou kunnen brengen”, en de kerkelijke besturen te vermanen “om met verdubbelde aandacht toe te zien, zowel ter ene zijde op het gedrag van de leraren, als ter andere zijde, op alle woelingen van onruststokers en geheime opruiers, of van openbare klaggers zonder genoegzame grond”¹¹⁶⁹.

¹¹⁶⁶ *Ernstig en biddend woord*, blz. 16 vlg.

¹¹⁶⁷ *Ernstig en biddend woord*, blz. 20 vlg.

¹¹⁶⁸ *Ernstig en biddend woord*, blz. 26-31.

¹¹⁶⁹ *Ernstig en biddend woord*, blz. 32 vlgg., waar men de brief vindt afgedrukt.

Capadose, die in dit rondschrijven slechts een list kon ontdekken, achtte zich in alle ernst gerechtigd zijn lezers te vragen: „Zal er niet menig een in lezen: trekt het schapenvacht of het herderskleed zo bedachtzaam over uw leden, dat men de grijpende wolfsklauw niet merke, ofwel: weet uw prediking zo behendig in te richten, dat men u niet vatten kan?”¹¹⁷⁰. Immers worden de leraren niet vermaand tot “getrouwheid en handhaving van de Hervormde leer”, maar tot “een bedachtzame onthouding van enz.” Die “hoogwijze Synode” weet dus wel te zeggen, waarvan men *zich onthouden* en wat men *vermijden*, maar niet wat men *behouden* en *betrachten* moet. De Schrift spreekt wel anders: zij laat aan het “Onthoudt u van alle schijn des kwaads” het “Behoudt het goede” voorafgaan. Verder wenst de Synode, dat de colleges niet op de *leer*, maar op het *gedrag* van de leraren letten. Niet onduidelijk blijkt dus, “dat zij de vrijheid van profeteren, dat is, de vergunning om, zelfs over die allergewichtigste waarheden, naar eigen goedvinden, ’t zij dan dezelve verloochnende of verdedigende, te mogen onderwijzen, door deze brief gestaafd en bevestigd heeft”¹¹⁷¹.

Bij de bespreking van de synodale bestuursinrichting merkt Capadose allereerst op, dat een uiterlijke vorm op zichzelf het leven noch voortbrengen noch afweren kan: de Geest van het leven, die zich in zijn vrucht, het geloof, openbaart, is het, die de geestelijke akkers welig doet bloeien. Ten onrechte wijt men de betreurenswaardige toestand, waarin de kerk thans verkeert, aan haar inrichting; juist het omgekeerde is het geval: de vroegere geesteloosheid en de ontrouw van de leraren zijn voor de tegenwoordige ongeschikte kerkvorm verantwoordelijk te stellen. Voor Capadose is er dan ook reden te over aan de kerkvorm een slechts betrekkelijke waarde toe te kennen, evenwel een betrekkelijke waarde, die hem nog belangrijk genoeg voorkomt om de vraag, of wellicht de ene kerkvorm boven de andere te verkiezen is, ernstig onder de ogen te zien. Het gaat hem daarbij om de meer of minder gunstige omstandigheden, waaronder het leven zich kan ontwikkelen. Met het oog daarop dienen er bepaalde normen te worden gesteld. En zo zal dan de voortreffelijkheid van een kerkvorm zich “op schriftmatige, zowel als op geschiedkundige gronden” laten bewijzen¹¹⁷².

De Utrechtse hoogleraar in de kerkgeschiedenis Royaards beweerde, redenerend vanuit het onderscheid tussen het kerkelijk genootschap als menselijk van oorsprong en inrichting enerzijds en het Christendom en de ware Kerk als van Goddelijke oorsprong anderzijds, dat Jezus aan Zijn gemeente op aarde geen bepaalde kerkinrichting had voorgeschreven, maar het geheel aan Zijn belijders had overgelaten ten aanzien van de maatschappelijke vormen voor de genootschappen, die zij zouden oprichten, overeenkomstig tijd en plaats naar bevind van zaken te handelen¹¹⁷³. Capadose was het hiermede niet eens. Wel erkende hij, dat de Bijbel geen uitgewerkte kerkorde bood, maar hij achtte de bouwstoffen ervoor er toch in aanwezig. Dit trachtte hij dan ook aan te tonen. “In dat Woord nu wordt geleerd, dat alle heerschappijvoering

¹¹⁷⁰ *Ernstig en biddend woord*, blz. 34.

¹¹⁷¹ *Ernstig en biddend woord*, blz. 35 vlg.; voor het door Capadose aangehaalde Schriftwoord zie 1 Thess. 5: 21 vlg.

¹¹⁷² *Ernstig en biddend woord*, blz. 39 vlgg.

¹¹⁷³ *Ernstig en biddend woord*, noot blz. 43 vlgg.; H.J. Royaards, *Hedendaags Kerkrecht bij de Hervormden in Nederland*, I, Utrecht 1834, blz. 36: “Van daar die verscheidenheid van kerkinrichting en kerkvorm, die behoudens de eenheid van de leer bestaan kan. Van daar die verschillende Kerkgenootschappen. Hier staat het Protestantisme in tegenverstelling met de Rooms-Katholieke Kerk, die de goddelijke oorsprong van de Kerk beweert, als steunende ook op de goddelijkheid van het Leraarsambt. Bij haar kan slechts één ware Kerk, de Moederkerk, bestaan, nevens welke geen Kerkgenootschappen, maar alleen secten en ketterijen, bestaan; integendeel beweert de Protestant, dat de verbinding van Gemeenten tot één Genootschap willekeurig is en van menselijken oorsprong.”

in de onderscheiden bedieningen van de Kerk moet geweerd worden”¹¹⁷⁴. Luc. 22: 25 vlg. brengt de tegenstelling tussen de heerschappij in de staat en de regering in de kerk onder onze aandacht. In 1 Petr. 5: 1-3 staat duidelijk te lezen, dat mensen geen heerschappij in de kerk mogen uitoefenen. Hand. 20: 17, 28 doet evenmin een kerkelijke overheid veronderstellen. Tenslotte naar 1 Tim. 3 verwijzende, komt Capadose tot de conclusie: “Wat dus het bestuur van de Gemeenten betreft, het is buiten twijfel, dat in de Schrift op meer dan één plaats de drie bedieningen, die van Leraren of Herders, die van de Ouderlingen en van de Diakenen, duidelijk in hun respectieve betrekking tot de gemeente en ouderling worden uiteengezet, als uitmakende tezamen de wettige en volledige regering van een gemeente, wier leden op hen vertrouwende, de zorg en behartiging van de belangen van het lichaam van de gemeente hun hebben opgedragen. Hier kan men dus met de meeste zekerheid volhouden, dat de vorm van het kerkbestuur (in een gemeente) niet naar menselijke willekeur is ingesteld, maar gegrondvest is op bepalingen des aangaande in de Heilige Schrift voorkomende”¹¹⁷⁵. Moeilijker vond Capadose het voor de vorming van hogere colleges aanwijzingen in de Schrift te vinden. Maar hij was van oordeel, dat daarvoor hetzelfde beginsel als voor de afzonderlijke gemeenten gold. Op “de eerste Concilie of de Jeruzalemse Synode”, waarover wij in Hand. 15 lezen, maakten tenminste de apostelen van het gezag, dat zij boven de gewone leraren bezaten, geen gebruik, terwijl de uitspraak, die daar gedaan werd, eerst haar beslag kreeg, nadat ook de *gemeente* erin gekend was (v. 22). Bovendien werden in de aanhef van de brief aan de gemeente te Antiochië naast de apostelen en de ouderlingen ook de *broeders* genoemd (v. 23)¹¹⁷⁶. Voor het vaststellen van reglementen blijkt dus het oordeel van de kerk en niet dat van slechts weinigen vereist te zijn geweest. Tenslotte werd te Antiochië de brief aan de *gemeente*, die in vergadering bijeen was, overgegeven (v. 30).

Capadose komt nu tot de volgende uitspraak: “Uit alle deze blijkt het onmiskenbaar, dat het kerkbestuur, hetwelk uit de gemeente als uitgaat, en dus op een democratisch beginsel gegrond is, uit de Schrift zijn gezag ontleent, op welke men zich niet beroepen kan, om de hierarchische beginsels te verdedigen, waarop wij bewijzen zullen dat ons tegenwoordig kerkbestuur inderdaad gevestigd is”¹¹⁷⁷.

De Dordtse Kerkorde, die als verouderd in 1816 voor het Algemeen Reglement had plaats gemaakt, was in Capadose's oog nog altijd de enige wettige bestuursvorm voor de Hervormde Kerk. Zij berustte immers op de boven uiteengezette Schriftuurlijke gronden. Doch naast deze waren er zijns inziens ook historische gronden, die hem haar handhaving sterk deden bepleiten.

Het was voor Capadose onmiskenbaar, dat in Nederland de kerk vóór de vrije republiek was ontstaan. De voorzienigheid van God had de nauwe vereniging tussen de kerk en de nieuwe staat voorbereid om van deze laatste een christelijke staat te maken. Het was een vereniging als van “de adem van het leven met het lichaam”; geen samenvoeging, maar een “doordringing” had er plaats gehad, geen vermenging, maar een “doorweving van de twee elementen van het geestelijke en stoffelijke, waaruit onze Republiek van de Verenigde Nederlanden tot een zelfstandig, werkzaam, ja mag ik het zo uitdrukken, levend en als bezield lichaam onder de hand van God gevormd werd”¹¹⁷⁸. Het zich zo krachtig en vrij ontwikkelende staatswezen had alleen- zijn grond in de handhaving van de eer van God, in de ten onzent gevestigde

¹¹⁷⁴ *Ernstig en biddend woord*, blz. 45.

¹¹⁷⁵ *Ernstig en biddend woord*, blz. 47.

¹¹⁷⁶ *Ernstig en biddend woord*, blz. 47 vlg.

¹¹⁷⁷ *Ernstig en biddend woord*, blz. 48 vlg.

¹¹⁷⁸ *Ernstig en biddend woord*, blz. 51 vlg.

christocratie. Vandaar dan ook, dat het godsdienstig verval met de achteruitgang van de staat gepaard ging, “totdat eindelijk de alles vernielende vloed van de Franse Omwenteling, als een gloeiende lava uit de hel opgebroken en door de furies van het ongeloof voortgezweept, onze eenmaal zo bloeiende velden en geestelijke akkers kwam overstromen en alle heilige en door God Zelf daargestelde verbindtenissen en oude palen omver rukkende, niet rustte, voordat Nederland, eenmaal de wangunst van Lodewijk de XIV, in zijn hartader een dodelijke wond ontving, de losscheuring namelijk van Kerk en Staat, hetgeen met de ontzieling van deze landen, om zo te spreken, gelijk te stellen is”¹¹⁷⁹.

De kerk kreeg onder dit alles een bange strijd te voeren en kwijnde ook, maar bleef toch in haar belijdenis en vorm, dus in haar wezen, onveranderd. Totdat het jaar 1816 aanbrak ! Hierin is Capadose het met Royaards eens, dat toen de “democratie” voor de “aristocratie” in onze “kerkelijke republiek” plaats maakte¹¹⁸⁰. Kleine kerkelijke colleges, waarvan de leden zonder aan lastbrieven te zijn gebonden hoofdelijk stemden, bestuurden voortaan de kerk. Alleen tot de classicale vergaderingen hadden alle predikanten toegang, doch slechts om een kerkelijk kiescollege te vormen en een financieel toezicht uit te oefenen. Met de synode was men van een oligarchie niet zo ver meer af.

Capadose achtte hiermede de eerste schreden gedaan op de weg naar een schromelijk despotisme. De geschiedenis van de kerk kon zijns inziens ten bewijze strekken: bij haar ontstaan democratisch, geraakte zij, na achtereenvolgens de stadia van de aristocratische, oligarchische en monarchische bestuursvorm te hebben doorlopen, aan het einde van de Middeleeuwen aan een volledig despotisme onderworpen¹¹⁸¹.

Koning Willem I bekrachtigde op 7 Januari 1816 door zijn ondertekening het “Algemeen Reglement voor het Bestuur van de Hervormde Kerk in het Koninkrijk van de Nederlanden”. De classis Amsterdam vond hierin aanleiding om bij de Koning een “Memorie van Bezwaren” in te dienen, waarin zij als één van haar voornaamste grieven uitsprak, dat de veranderingen niet “uit de boezem van de Kerkelijke Vergaderingen” onder approbatie van de Koning waren voortgekomen¹¹⁸². Predikanten uit de voormalige classes Leiden en Woerden wendden zich met hun bedenkingen tegen de nieuwe organisatie en de wijze van invoering in een adres tot de op 3 Juli 1816 in Den Haag bijeengekomen eerste Algemene Synode. Geen van de beide protesten werkte echter iets uit. Capadose vond intussen het eerste stuk zo belangrijk, dat hij het in zijn “Ernstig en biddend woord” in extenso liet afdrukken¹¹⁸³ en met het antwoord van de regering¹¹⁸⁴ uitvoerig besprak.

De regering bleef door middel van haar ministerieel departement voor de zaken van de Hervormden, welks verhouding tot de Synode niet eens nauwkeurig geregeld was, invloed op de kerkelijke zaken uitoefenen. Daar kwam nog hij, dat het hoofd van genoemd departement geen lid van de Hervormde Kerk behoefde te zijn. Geen wonder, dat uit de “Memorie van Bezwaren” bezorgdheid sprak, dat het departement

¹¹⁷⁹ *Ernstig en biddend woord*, blz. 53.

¹¹⁸⁰ *Ernstig en biddend woord*, blz. 56; vgl. Royaards, *t.a.p.*, I, blz. 66, waar de synodale bestuursinrichting met een “aristocratische Republiek” wordt vergeleken.

¹¹⁸¹ *Ernstig en biddend woord*, blz. 56 vlg.; Royaards, *t.a.p.*, I, blz. 46: “Zover ging echter de Griekse Kerk niet voort. Zij vormde immer een aristocratische Republiek, en ook dit verschil kenmerkte het onderscheid tussen haar en de Latijnse Kerkelijke Monarchie.”

¹¹⁸² Vgl. Reitsma-Lindeboom, *t.a.p.*, blz. 421 vlg., waar voor een gunstige beoordeling van de nieuwe bestuursinrichting de tijdsomstandigheden in aanmerking worden genomen.

¹¹⁸³ *Ernstig en biddend woord*, blz. 60-74.

¹¹⁸⁴ Men vindt dit antwoord in: Wilhelm Broes, *De kerk en de staat in wederzijdse betrekking volgens de geschiedenis*, IV B, Amsterdam 1832, blz. 405-415.

zich niet alleen met de reglementen en besluiten van de Synode, maar ook met de *leer*, de *leerwijze* en het *godsdienstonderwijs* zou gaan bezighouden¹¹⁸⁵. Dit drukte te meer, nu de Synode in haar samenstelling aan “zekere soort van *Pauselijke* of *Bisschoppelijke Heerschappij* deed denken¹¹⁸⁶”.

Het antwoord van de regering, dat tijdens de Republiek alom de Provinciale Staten door hun commissarissen-politiek, die de Provinciale Synoden heetten te leiden, toch ook de hoogste macht in kerkelijke zaken zouden hebben gehad, bevredigde Capadose allerm minst. Zo dit laatste al eens voorgekomen mocht zijn, meest er zijn inziens toch van misbruik worden gesproken. Het motiveerde in geen geval enig staatsgezag over de kerk. Alle recht, ook het staatsrecht, behoorde naar de regel van het “*Qui prior est tempore, potior est jure*” aan het “*Godsrecht*” onderworpen te zijn. Men diende tevens in aanmerking te nemen, dat de Hervormde Kerk ook op grond van het feit, dat zij er vóór de Nederlandse staat was, het volste recht had zelf haar kerkorde vast te stellen. Deze, van de aanvang Calvinistisch of Geneefs, kende naar de geest van het Evangelie alleen aan de gemeenten zeggenschap in kerkelijke zaken toe¹¹⁸⁷. Van het bezwaar, dat volgens artikel 23 vlg.¹¹⁸⁸ aan de Synode met haar gering aantal leden zulk een grote macht was toegekend, hetgeen door de bezwaarden met artikel 31 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis¹¹⁸⁹ in strijd werd geacht, had de regering zich in haar antwoord met enkele weinig steekhoudende opmerkingen afgemaakt.

Dit laatste punt gaf Capadose aanleiding bovendien kritiek te oefenen op de in 1827 bij koninklijk besluit benoemde Algemene Synodale Commissie, die, met uitvoerend en besturend gezag bekleed, haar werkzaamheden begon, zodra de Synode haar jaarlijkse zittingen ten einde had gebracht. Hij was het met Broes¹¹⁹⁰ en Royaards¹¹⁹¹ eens, dat deze commissie, geplaatst als zij was tussen de kerkelijke colleges en het ministerieel departement, waarmee zij onmiddellijk correspondeerde, wegens haar groot gezag en invloed voor de vrijheid van de kerk wel eens gevaarlijk zou kunnen worden. Zij heette de gehele Nederlandse en Waalse Hervormde Kerk te vertegenwoordigen, maar was uit slechts vier predikanten en drie ouderlingen of oud-

¹¹⁸⁵ *Ernstig en biddend woord*, blz. 66.

¹¹⁸⁶ *Ernstig en biddend woord*, blz. 70.

¹¹⁸⁷ *Ernstig en biddend woord*, blz. 74-79.

¹¹⁸⁸ Art. 23: “Het Synode ontwerpt algemene kerkelijke reglementen en verordeningen, en draagt dezelve voor aan het meergemeld ministerieel departement, ten einde daarop de goedkeuring des Konings te erlangen,” Art. 24: “het Synode maakt in het bijzonder bepalingen omtrent de wijze van admmissie en de examina van hen, die tot leren bestemd zijn,...”

¹¹⁸⁹ Volgens dit artikel hebben de dienaars des Woords, in wat plaats dat zij zijn, “één zelfde macht en autoriteit, zijnde altesgader Dienaars van Jezus Christus, de enige algemene Bisschop en het enige Hoofd der Kerk”. De synode daarentegen was een betrekkelijk klein college, waaraan veel macht was toegekend. De tien provinciale kerkbesturen zonden jaarlijks elk één afgevaardigde (meestal een predikant, daar in een provinciaal kerkbesluit slechts één ouderling of oud-ouderling zitting mocht hebben) en bij toerbeurt een ouderling of oud-ouderling, terwijl de Commissie tot de zaken der Waalse kerken een predikant afvaardigde. De theologische faculteiten te Leiden, Utrecht en Groningen zonden elk een hoogleraar, die ten pre-adviserende, geen concluderende stem had. De regering liet zich vertegenwoordigen door één of meer, die tot de Hervormde Kerk behoorden. Een vaste secretaris en een vaste quaestor hadden naast de anderen als gewone leden zitting.

¹¹⁹⁰ *Ernstig en biddend woord*, blz. 98 vlg.; Broes, *t.a.p.*, IV A, blz. 138 vlg., waar de concentratie van de Algemene Synode, een verenging van de samengesmolten onderscheiden Provinciale Synoden, tot een Synodale Commissie van zeven leden enigermate met de Gedeputeerde Staten in hun verhouding tot de algemene Provinciale Staten vergelijkbaar wordt geacht.

¹¹⁹¹ *Ernstig en biddend woord*, blz. 99 vlg.; Royaards, *t.a.p.*, I, blz. 103, waar gevreesd wordt, dat de Synodale Commissie in de rechten der Synode zal treden om op die manier een oligarchie in de kerk in te voeren.

ouderlingen samengesteld¹¹⁹². Capadose concludeerde: “Met de *concentratie* nog één stap verder, en wij hebben een *Superintendent!*”¹¹⁹³.

Tenslotte neemt Capadose het Formulier van verbintenis voor de proponenten onder handen, waarin hij niets anders kon zien dan “een wettige verzekering aan de leraren van een vrijheid, die zij *facto* bezaten”¹¹⁹⁴, om namelijk van de leer van de kerk, zoals wij die in de Formulieren van Enigheid omschreven vinden, af te wijken, in welke geest ook een schrijver in “Theologische Bijdragen” zich had uitgelaten¹¹⁹⁵. Capadose stelt nu in alle ernst de vraag, waarom de proponenten, *aan wie* iets gewaarborgd wordt, moeten tekenen. De leden van het bestuur, dat de “vrijbrief” verleent, konden dat toch beter doen?¹¹⁹⁶.

De geest van de eeuw, waartegen Capadose tot nu toe in het krijt was getreden, was die van het rationalistisch-supranaturalistische Oud-liberalisme, dat volgens Roessingh in zijn Hollandse vorm het zuiverste voorbeeld was van de “Vermittlungstheologie”, die zich, “tussen beide in, gevend en nemend”, naar de ene zijde tegen het op het begrip bijzondere openbaring opgebouwde oud-Protestantse dogma en naar de andere zijde tegen de door de “echte Aufklärungswijzgeren” geponeerde universele Godskennis uit natuur, rede en geweten zocht af te grenzen¹¹⁹⁷. Het was de geest, die uit de “Kerkelijke Raadvrager en Raadgever” en het “Christelijk Maandschrift voor den beschaafde stand” sprak en welks aanhangers door Capadose als ontrouwe leraren werden aangemerkt.

In de dertiger jaren van de negentiende eeuw kwam daarnaast een nieuwe richring op: die van de Groninger school. Deze had haar opkomst en bloei te danken aan de drie jonge hoogleraren van de Groningse Godgeleerde faculteit J.F. van Oordt, P. Hofstede de Groot en L.G. Pareau. Afkerig van formuliergezag, voerden zij middenin de crisis van de afscheiding van 1834 het pleit voor een herziening van de grondslagen van het geloof. Zij kregen weldra onder studenten en predikanten geesdriftige aanhangers en maakten sinds 1837 ook buiten hun Groningse kring door middel van het tijdschrift “Waarheid in Liefde” hun ideeën populair.

De Groninger school wenste, uit reactie tegen het al te verstandelijke, dat de tot nu toe algemeen gevolgde richting kenmerkte, voor iedere gelovige individueel de religie tot een innerlijke ervaring en levende overtuiging van het hart van de geloofswaarheden te maken. In dit opzicht was zij met het Reveil, dat zoveel nadruk op de bevinding legde, te vergelijken. Voor het overige echter stond zij met haar optimistisch vooruitgangsgeloof en haar humanistisch, zich nochtans op de Bijbelse openbaring basierend, Christendom *tegenover* het Reveil, dat met zijn pessimistische visie op de mens al zijn hoop en verwachting op de Goddelijke genade bouwde. Tegenover het Oud-liberalisme, dat door rede en openbaring liet bepalen, wat de mens te geloven had, en dit in het dogma liet vastleggen, stelde zij het geloof als een “zich toevertrouwen aan Christus en door Hem aan God” primair en kende zij daarnaast aan

¹¹⁹² *Ernstig en biddend woord*, blz. 95. Volgens art. 8 vlg. van “Instelling Algemene Synodale Commissie” van 26 November 1827 hadden naast de tijdelijke president en de vaste secretaris vijf leden, uit predikanten, ouderlingen of oud-ouderlingen gekozen, zitting.

¹¹⁹³ *Ernstig en biddend woord*, noot blz. 95.

¹¹⁹⁴ *Ernstig en biddend woord*, blz. 114.

¹¹⁹⁵ *Godgeleerde Bijdragen*, IX, 1, Amsterdam 1835, blz. 1-50: *Geschied- en oordeelkundige aanmerkingen betreffende het Formulier van verbintenis, vastgesteld door de Algemene Synode van de Nederlandsche Hervormde kerk in het jaar 1816*.

¹¹⁹⁶ *Ernstig en bidden woord*, bl. 114.

¹¹⁹⁷ K.H. Roessingh, *De Moderne theologie in Nederland. Haar voorbereiding en eerste periode*, Groningen 1914, blz. 9 vlgg.

het dogma als de verstandelijke bewustheid daarvan een secundaire plaats toe. Zij zag in Jezus Christus de hoogste openbaring van God en als zodanig de kern van de allesomvattende openbaring van God in natuur en geschiedenis. In Jezus Christus komt God tot ons. Het moet ons daarom niet zozeer te doen zijn om hetgeen door of over Hem wordt geleerd, maar om Hemzelf, Zijn persoon en geschiedenis. Hij is de nog altijd Levende; in wie de mens wordt opgeleid om God steeds meer gelijkvormig te worden, d.i. door ontwikkeling het hoogst-menselijke, dat het Goddelijke tevens is, te bereiken. Het spreekt in dit verband vanzelf, dat met de oud-kerkelijke satisfactorische verzoeningsleer werd gebroken. Deze werd als “on-Bijbels en on-Christelijk” terzijde gesteld. Men dacht zich de kerk als het instituut, dat de christelijke openbaring tot een levende werkelijkheid maakt, en beschouwde de kerkgeschiedenis als “het verhaal van de voortgaande opvoeding van God door Jezus Christus”¹¹⁹⁸.

Hoe Capadose over het Godgeleerd systeem van de Groningers oordeelde, vernemen wij o.a. uit twee vlugschriften van zijn hand: “De ontrouwe verkondiging” en “Aan mijn geloofsgenoten”¹¹⁹⁹.

Het eerste had hij in het licht gegeven naar aanleiding van een preek over Lucas 7: 36-50 van Dr. H.P. Timmers Verhoeven, die, om zijn welsprekendheid wel “de tweede van der Palm” genoemd, in 1837 te 's-Gravenhage zijn intrede had gedaan en zich daar weldra als een aanhanger van de Groninger richting had doen kennen¹²⁰⁰. Capadose had onder zijn gehoor wel veel esthetisch schoon, maar geen zweem van Jezus Christus als zoenoffer beluisterd. “Stemmen en Beschouwingen” had tevoren reeds naar aanleiding van een verhandeling in “Waarheid in Liefde” er de aandacht op gevestigd, dat de Groningse theologie in strijd met de Schrift een vergeving van zonden leerde, waarbij aan Christus' lijden en sterven geen verzoenende betekenis werd toegekend¹²⁰¹.

A. Rutgers van der Loeff, predikant te Noordbroek, had in “Waarheid in Liefde” in twee artikelen zijn inzichten, welke hij beweerde die van de schrijver van de Brief aan de Hebreëen te zijn, eerst over de bedoeling, kracht en uitwerking van de door Mozes ingestelde offers, daarna over het verschil tussen de Mozaische offeranden en het door Jezus gebrachte offer, uiteengezet¹²⁰². Hij week in zijn conclusie aanmerkelijk af van de algemeen aanvaarde opvatting van de verzoening door voldoening als doel van Christus' zelfovergave in de dood. Hij zag hierin een “verzegelingsoffer”, een “bloedgetuigenis” voor de waarheid, die Christus in Zijn leven had verkondigd, ten “onderpand” voor de zekere vervulling van de beloften, dat God de zonden en Wetsovertredingen niet meer zou gedenken, maar geen middel om God te voldoen.

De schrijver in “Stemmen en Beschouwingen” wenste daartegenover aan te tonen,

¹¹⁹⁸ Roessingh, *Moderne Theologie*, blz. 26-44.

¹¹⁹⁹ *De ontrouwe verkondiging, of de vergeving der zonden zonder zoenoffer*, 's-Gravenhage 1839; *Aan mijn geloofsgenoten in de Nederlandsche Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1843.

¹²⁰⁰ Posthumus Meyjes, *Hervormd 's-Gravenhage in de negentiende eeuw*, blz. 122.

¹²⁰¹ *Stemmen en Beschouwingen*, Amsterdam 1839, blz. 345-352: *Over het wezen en de aard der oude offeranden, als voorbeelden van een lijdende en stervende Vertoner*.

¹²⁰² *Waarheid in Liefde, een Godgeleerd tijdschrift, voor beschaafde Christenen*. Onder medewerking van een Godgeleerd gezelschap, tot zinspreuk hebbende: Gods Woord is de Waarheid, Groningen 1839, blz. 87-132: *Over de bedoeling, kracht en uitwerking der door Mozes ingestelde offers, volgens de schrijver van de Brief aan de Hebreëen*; blz. 229-288: *Over het verschil tussen de Mozaische offeranden en het offer door Jezus gebracht, volgens de schrijver van de Brief aan de Hebreëen*.

“hoe, juist integendeel, het schuldboetend en plaatsbekledend zoenoffer van de eeuwig gezegende Godmens het grote levengevende en levenwekkende middenpunt is van de ganse Goddelijke Openbaring¹²⁰³. Hij ging ervan uit, dat een bloedige offerande altijd op een strafeisende gerechtigheid wijst; dat bij alle offerande, alle bloedstorting, alle doodstraf niet de genade, maar de gerechtigheid als motief geldt. Christus gaf als het Lam van God, dat de zonden van de wereld wegneemt, Zijn leven tot een boetend en schulduitdelgend zoenoffer (vgl. Jes. 53: 4-8), maar met tot “een offer hetwelk men volgen moest, een levende daad van zelfopoffering aan God”¹²⁰⁴. Hij heeft rechtvaardig voor de onrechtvaardigen, voor de zonden geleden (1 Petr. 3: 18); geen zonde kennende, is Hij tot zonde gemaakt, opdat wij rechtvaardigheid Gods in Hem zouden worden (2 Cor. 5: 21). Zijn bloed werd vergoten tot vergeving van zonden (Matth. 26: 28). Hij heeft ons Gode met Zijn bloed gekocht (Openb. 5: 9). Men denkt hierbij aan geheel iets anders dan een “*bloedgetuigenis*”, “het laatste en krachtigste, dat iemand voor de waarheid van dingen, die hij in zijn leven verkondigd heeft, kan afleggen”¹²⁰⁵, en waardoor Jezus’ dood de betekenis van een marteldood krijgt.

Capadose was het met de schrijver in “Stemmen en Beschouwingen” geheel eens en noemde in zijn “De ontrouwe verkondiging” verschillende teksten¹²⁰⁶, die zijns inziens de noodzakelijkheid van Christus’ bloedstorting ter vergeving van de zonden als doel van Zijn komst in de wereld in het licht stelden. Daarin slechts een “bijkomende zaak”, een “*accidens quid*”, te zien en het ervoor te houden, dat Jezus alleen gekomen was om ons vanwege de Vader te “verkondigen”, dat wij van de vloek verlost en de misdaden ons vergeven zijn, was een dwaling. Nee, in Zichzelf, in Zijn Persoon, brengt Christus de verlossing aan. Was het anders, had Jezus alleen maar een boodschap gebracht, waarvan Hij de waarheid met Zijn bloed “bezegelde”, dan zou Hij evenveel recht als welke andere profeet ook op de gemeente hebben gehad. Maar nu heeft Hij de gemeente met Zijn eigen bloed als losprijs of rantsoen “gekocht”, zodat zij Zijn “eigendom” is. Capadose noemde het “een troosteloze, geesteloze, ja het Evangelie uit het Evangelie wegnemende verkondiging”, wat de Groningers brachten¹²⁰⁷.

Toen enkele jaren later de Haagse predikant C.L. van den Broek “de verregaande onbescheidenheid, om niet te zeggen onbeschaamdheid”¹²⁰⁸, had gehad aan de Groningse hoogleraar W. Muurling de kansel voor een dienst ter beschikking te stellen, greep Capadose opnieuw naar de pen om zijn Hervormde geloofsgenoten in Den Haag tegen de Groningse leringen te waarschuwen¹²⁰⁹.

Wederom bracht hij de leer van de voldoening aan Gods gerechtigheid door Christus’ dood ter sprake. Volgens de Groningers was Jezus gekomen om de zondaar te

¹²⁰³ *Stemmen en Beschouwingen*, 1839, blz 346.

¹²⁰⁴ Vgl. *Waarheid in Liefde*, 1839, blz. 280: “Daar bestond in de Nieuwe Bedeling ook wel een offer, ja, maar geen van geslachte dieren, geen, waarvan het geoorloofd was te eten; maar een levende daad van menselijke zelfopoffering aan God, een offer, ’t welk men volgen moest; gehoorzaamheid gold hier voor brand- en slachtoffers, genade voor spijze.”

¹²⁰⁵ Vgl. *Waarheid in Liefde*, 1839, blz. 295.

¹²⁰⁶ O.a.: Matth. 26: 28; Hebr. 10: 5-7; 10: 10; 13: 12; Ef. 1: 7; Hand. 20: 28; Matth. 20: 28; 1 Tim. 2: 6; Jes. 53: 10; 1 Petr. 1: 18, 19; Jer. 30: 21; Rom. 3: 24, 25; 1 Petr. 3: 18; Job 33: 24.

¹²⁰⁷ *De ontrouwe verkondiging*, blz. 26.

¹²⁰⁸ *Aan mijn geloofsgenoten*, blz. 3.

¹²⁰⁹ *Aan mijn geloofsgenoten*, blz. 11, noemt Muurling en niet Hofstede de Groot, zoals W. Volger, *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk*, I (1816-1852), Franeker 1946², noot blz. 219; vgl. Posthumus Meyjes, *Hervormd ’s-Gravenhage 19de eeuw*, blz. 99, en Gunning. *Leven en Werken*, II, blz. 95.

overtuigen, dat God juist helemaal niet vertoornd was, zodat het geen zin had termen als “verzoende God” en “verzoende Vader” te gebruiken¹²¹⁰. Zij leerden verder, dat Jezus, hoewel Goddelijk, niet God zelf was, alleen “Gods Middelpersoon”, een “heilige hemeling”, die vóór zijn menswording in hogere kringen door oefening in deugd en wijsheid was opgevoed en voorbereid om als onbevlekt mens zijn roeping op aarde te vervullen¹²¹¹. Voor hen was de Heilige Geest niet waarachtig God, maar slechts een kracht, een hemelse gezindheid, veel meer “een heilige geest” dan “de Heilige Geest”¹²¹². In de rechtvaardiging van de zondaar zagen zij niet de toerekening van Christus’ verdiensten of gerechtigheid, wijl men dan niet meer van een werkelijke “genade” zou kunnen spreken en God eigenlijk zichzelf zou rechtvaardigen¹²¹³. Tenslotte zou de Bijbel als zodanig niet Gods Woord of openbaring *zijn*, maar naast verschillende andere dingen Gods Woord of openbaring *bevatten*. Vele Protestanten zouden aan “Bijbeldienst” lijden. Het zou om het Evangelie als “kern van de Bijbel” moeten gaan, terwijl het Oude Testament niet bruikbaar werd geacht om de christelijke leerstellingen te bewijzen, omdat de schrijvers ervan geen Christenen waren¹²¹⁴.

“Ziedaar de hoofdtrekken van de leer, welke de Groninger School met een voorbeeldeloze ijver, met onbetwistbaar talent, niet omtuining van veelsoortige geleerdheid in een vloeibare en over het algemeen heldere stijl allerwege tracht uit te breiden”, aldus Capadose¹²¹⁵.

¹²¹⁰ Vgl. *Waarheid in Liefde*, 1839, blz. 562: “Van groot belang is het hier op te merken, dat God, volgens Paulus voorstelling, niet verzoend is met ons, maar ons met zich verzoend heeft door de zending en overgifte van Zijn Zoon. Er was een tijd, waarin men Paulus meende te volgen, als men van een verzoende God en een verzoende Vader sprak; doch die tijd is gelukkig, althans onder onze Nederlandse Godgeleerden, voorbij!” Elders (*t.a.p.*, 1842, blz. 186 vlg.) wordt tegenover Anselmus’ voorstelling van Christus’ voldoening aan Gods strafeisende gerechtigheid met instemming de “Evangelische Egeling” (*Weg der Zaligheid*, II, blz. 186 vlg.) geciteerd: „Dat God door het lijden en sterven van Jezus Christus zou bewogen zijn geworden, om ons weer gunst te bewijzen en de schuld te vergeven, strijdt niet alleen tegen de natuur van God, maar ook tegen de uitdrukkelijke gezegden van den Apostel, die ons leert, niet dat God verzoend is geworden met ons, maar veelmeer dat Hij zelf door Christus *de wereld met Zich verzoend heeft* (2 Cor. 5: 19). De liefde Gods jegens een goddeloze wereld, waardoor Hij reeds in het Paradijs de van Hem afgeweken mens opzocht en met Zijn hulp vertroostte, is de bron en grondslag van onze verzoening en bevrediging met Hem.”

¹²¹¹ In *Waarheid in Liefde*, 1841, wordt over Christus gesproken als een wezen, “hoog verheven in voortreffelijkheid, Gods evenbeeld en daarom de zichtbare Openbaarder en Woordvoerder van de eeuwig onzichtbare Godheid”, dat een hogere wereld had verlaten, “ten einde het geestelijk licht en leven, ’t welk daar heerst, in deze lagere over te brengen” (blz. 81); “een Goddelijk persoon, *bovenal te prijzen in eeuwigheid* (Rom. 9 : 5); die echter niet met de hoge Godheid is te verwarren, daar juist Paulus meermalen spreekt van de God van onze Heere Jezus Christus” (blz. 107). Zie ook: blz. 878.

¹²¹² vgl. *Waarheid in Liefde*, 1841, blz. 750 vlg. (blz. 732-757: W. Verweij, *Vergelijking van het stelsel van Pelagius met dat van Jacobus*).

¹²¹³ Vgl. *Waarheid in Liefde*, 1839, blz. 585: “De oorzaak van deze rechtvaardiging ligt niet in de mens, in zijn waardigheid of in zijn geloof, ook niet in de toerekening van Christus verdiensten of gerechtigheid: Paulus zegt nooit dat wij *om* of *wegens*, altijd dat wij *in* en *door* Christus rechtvaardig en zalig worden: maar in God, die ze mededeelt om niet, uit genade (Rom. 3: 24; 4: 16, 17; 5: 17); wiens genade geen *genade* meer zijn zou, zo Hij ze ons of *om ons* geloof of *om Christus* verdiensten schonk.”

¹²¹⁴ Vgl. *Waarheid in Liefde*, 1840, blz. 764: “Die de *Bijbel* tot haar bron maken, werpen zich in een maalstroom van onoplosselijke zwarigheden; die den stoute sprong doet uit de *Bijbel* in het *Evangelie*, staat ineens op een rots, die geen twijfeling, moeilijkheid of tegenwerping kan doen wankelen.”

¹²¹⁵ *Aan mijn geloofsgenoten*, blz. 10.

Een populaire uiteenzetting van de Groninger Godgeleerdheid, de Godheid van Christus en de verzoening betreffende, vindt men verder in: *Zwijndrechtse en Groninger Godgeleerde Wetenschap*. Opgedragen aan de studenten in de theologie, ’s-Gravenhage 1842. Dit anoniem uitgegeven, maar op rekening van Capadose gestelde geschriftje maakte grote opgang, terwijl ook het adres “*Aan de Hervormde Gemeente in Nederland*, Leiden 1843”, blz. 148 er de aandacht op vestigde. De schrijver

Capadose had in de Haagse Réveilkring zijn geestverwanten, die met hem afwijzend tegenover de Groninger richting stonden. Uit deze gemeenschappelijke zienswijze werd een getuigenis geboren, dat in Mei 1842 zijn formulering vond in het “Adres aan de Algemene synode van de Nederlandse Hervormde kerk, over de Formulieren, de academische opleiding van de predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur”, het befaamde adres van de “zeven Haagse Heren”, opgesteld door Groen¹²¹⁶. De ondertekenaars waren geen theologen van professie, maar op Capadose na juristen. Groen, Capadose en Elout traden in deze zaak het meest op de voorgrond¹²¹⁷. Het adres werd door niet minder dan 137 predikanten en enige duizenden lidmaten gesteund¹²¹⁸. Capadose merkte op het stuk, dat ongetwijfeld zijn geest ademde, aan, dat hij liever “een krachtig uitgewerkt protest als getuigenis dan een adres met eisen, gericht aan een Synode van zulk een gehalte” had gezien¹²¹⁹. De uitkomst heeft hem in het gelijk gesteld: de Synode, die in haar vergadering nog tal van andere adressen en verzoekschriften te behandelen kreeg, maakte er zich zonder er behoorlijk notitie van te nemen met een nietszeggende verklaring van af. Zij zou er trouwens in de situatie, waarin zij zelf verkeerde, weinig mee hebben kunnen aanvangen¹²²⁰. De “zeven Haagse Heren” waren echter niet tevredengesteld en lieten in Februari 1843 hun “Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland”, eveneens door Groen opgesteld, volgen¹²²¹. Het was een voortreffelijk geschrift, even krachtig als kalm, even vrijmoedig als bescheiden, dat om vorm en inhoud nog steeds verdient gelezen en herlezen te worden¹²²². Een brief van Capadose aan Da Costa¹²²³ getuigt van de uitzonderlijke zorg, die eraan besteed was. Wij lezen daarin: “Maanden achtereen zijn wij wekelijks bezig geweest over die onderscheiden punten te samen te spreken, elk deel werd onder het oog van God gewogen en overwogen, vervolgens nadat de redactie aan onze lieve Groen werd opgedragen, werd elk deel weer nagezien en in meer dan een punt gewijzigd.” Intussen was Capadose nieuwsgierig, wat Da Costa ervan zeggen zou. Hij wist al vooruit, dat deze het daarin ingenomen standpunt niet zou beamen.

Onder de Réveilvrienden, die voor kerkherstel ijverden, begon zich namelijk een tegenstelling te openbaren, welke nog jarenlang haar stempel op de nog verder te ondernemen pogingen zou drukken. De leertucht, al of niet met gebruikmaking van de

laat in een gefingeerde samenspraak in een diligence tussen een professor en een koopman spottend uirkomen, dat de Groningers wel bij de “Christelijke Broedergemeente” van Stoffel Muller te Zwijndrecht in de leer geweest hadden kunnen zijn (Vgl. G.P. Marang, *De Zwijndrechtse Nieuwlichters*, Dordrecht 1909, blz. 256 vlg.).

(Een exemplaar van het geschriftje, waarnaar ik eerst vergeefs had gezocht, werd mij tenslotte door de bibliothecaris van de Vrije Universiteit te Amsterdam ter beschikking gesteld).

¹²¹⁶ Leiden 1842. De ondertekenaars waren: D. van Hogendorp, M.B.H.W. Gevers, A. Capadose, G. Groen van Prinsterer, P.J. Elout, J.A. Singendonck, C.M. van der Kemp.

¹²¹⁷ Posthumus Meyjes, *t.a.p.*, blz. 81.

¹²¹⁸ Posthumus Meyjes, *t.a.p.*, blz. 88.

¹²¹⁹ Brief aan Da Costa 4-5-1842.

¹²²⁰ Volger schrijft n.a.v. het adres: “Geheel het kerkelijke probleem was gereduceerd tot één punt: de belijdenis; de belijdenis, als regel en richtsnoer van geheel het kerkelijke leven; de belijdenis, als maatstaf bij hoger en lager onderwijs; de belijdenis, als grondslag van alle kerkregeering” (*t.a.p.*, I, blz. 194), en voert als enige verontschuldiging voor het nietszeggende synodale antwoord, dat hij scherp critiqueert, aan: “het was de verklaring van een college, dat ten onrechte de naam van Synode droeg; een college, dat slechts administratiekantoor voor geestelijke goederen was” (*t.a.p.*, I, blz. 203).

¹²²¹ Leiden 1843.

¹²²² Vgl. Posthumus Meyjes, *t.a.p.*, blz. 88.

¹²²³ 22-2-1843.

Formulieren van Enigheid, was hierbij in het geding. Ook ditmaal konden Capadose en Da Costa het niet eens worden.

Da Costa had het adres aan de Synode niet mede willen ondertekenen. Om zich tegenover zowel voor- als tegenstanders te verantwoorden gaf hij zijn “Rekenschap van gevoelens”¹²²⁴ in het licht, een lezenswaardig geschrift, omdat de kwestie van het belijden er zo zuiver in gesteld wordt.

Ondubbeltzinnig afwijzend staat Da Costa tegenover de Groninger richting. Hij acht degenen, die “door het Ariaanse begrip omtrent de Persoon van de Heiland als betoverd” schijnen, “waardig om van Christenen zowel als van Joden en Mohammedanen voor de grofste en stoutste onteerders van de enige ware en levende God gehouden te worden”¹²²⁵. Aan de hand van verschillende Schriftplaatsen toont hij aan, dat “het woord, de daad, of de titel in het Oude Testament aan Jehova eigen, in het Nieuwe onvoorwaardelijk en in alle de volheid aan Jezus Christus wordt toegekend”¹²²⁶. Evenals voor de Groninger Godgeleerden maakt ook voor hem de Persoon van Christus het wezen van het Christendom uit, maar hij is er evenzeer van overtuigd, dat een onware opvatting omtrent Christus onvermijdelijk tot een onware opvatting omtrent alle waarheden van het Christendom leidt: “Trouwens, zoals deze (Groninger) Godgeleerdheid de Godheid van Christus uit de Schriften uitligt, met even dezelfde zelfbegoocheling doet zij ook de openbaringen van Gods Woord te niet aangaande de Heiligen Geest, aangaande de Drieheid van Vader, Zoon, en Geest in het ene en eeuwige Goddelijke Wezen, aangaande de zonde, haar diepste wortel, en haar bezoldiging: de dood, aangaande de vereniging van Goddelijk Recht en Goddelijke Liefde, Goddelijke Heiligheid en Goddelijke Barmhartigheid, in het zaligen van de zondige mens door de offerande van het bloed van Zijn Zoon aan het kruis, aangaande Schrift en profetie, en wat meer en verder met deze Goddelijke waarheden, waarvan de Apostel getuigt dat zij *de natuurlijke mens dwaasheid zijn* (1 Cor. 2), in het nauwst en noodwendigst verband staat”¹²²⁷.

Na zich aldus eerst als een onverdacht tegenstander van de Groninger richting te hebben doen kennen gaat Da Costa over tot de uiteenzetting van zijn bezwaar tegen het eerste adres. Het geldt de eis: “Handhaving van de hoofdwaarheden van het Evangelie, en, *als middel daartoe, handhaving van de Formulieren van enigheid*, in dat wat het wezen en de hoofdzaak van de Hervormde leer, naar de geest van de Opstellers en van de Nederlandse Hervormde Kerk, betreft”¹²²⁸. Da Costa verklaart zich ronduit tegen een “*zodanige handhaving van de waarheid, ook als kerkelijk middel tegen de krankheden van onze Nederlandse Hervormde Gemeenten*”¹²²⁹. Hij stemt van harte in met de in de symbolische boeken vervatte geloofsverklaring, maar kan er niet toe komen ze onvoorwaardelijk te ondertekenen, wijl ze “door toch altijd feilbare mensen en onder bepaalde omstandigheden van tijd en kennis aan het licht gegeven” is¹²³⁰. Zij draagt het merkteken van de tijd, waarin zij ter afwering van zekere dwalingen is opgesteld, en zal dus onder gewijzigde omstandigheden, wanneer door voortgezet Schriftonderzoek zich nieuwe geloofsinzichten hebben baangebroken, niet meer blijken te voldoen. Men zie er dus geen afdoende, onveranderlijke waarheid in. Da Costa verwacht bovendien meer van de erkenning van de “tot alles genoegzame

¹²²⁴ I. da Costa, *Rekenschap van gevoelens hij gelegenheid van de strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland*, Amsterdam 1843.

¹²²⁵ *Rekenschap*, blz. 21.

¹²²⁶ *Rekenschap*, blz. 31.

¹²²⁷ *Rekenschap*, blz. 38 vlg.

¹²²⁸ *Rekenschap*, blz. 46 vlg. en *Adres aan de Synode*, blz. 51 (cursivering van mij).

¹²²⁹ *Rekenschap*, blz. 48.

¹²³⁰ *Rekenschap*, blz. 49.

Schrift” dan van een “krachtige handhaving van de Formulieren”¹²³¹. En vooral tegenover Groningen, dat „zo gaarne in alle goede en godvruchtige schriften EEN *goede en heilige geest* erkent”, wenst hij een scherp onderscheid tussen de geschriften van mensen en “het Woord zelf van DE Heilige Geest” te maken¹²³². Heeft ook niet de Dordtse Synode zich bij haar uitspraken op de Schrift alleen beroepen en zelfs de Confessie en de Catechismus op sommige punten herzien? Tenslotte staat of valt een kerk niet met haar “geschreven” belijdenis. Voordat de Formulieren er waren, was er een Nederlandse Hervormde Kerk, die haar geloof “beleed”. De kerk kan bestaan “ook zonder handhaving of steun van wat menselijke inzet of beschutting het zij. Waar Christus is, daar is het leven, het leven ook van de Kerk”¹²³³. Zo hebben wij dan ook thans in de vraag “over waarheid en dwaling, over leven en dood in de Kerk” niet zozeer een “bloot rechtskundige” als wel een van “krankheid en genezing” te zien”¹²³⁴. “De treurige kwaal wordt door geen afsnijding of middelen van bedwang overwonnen. Vrije ontwikkeling van de krankheid ter ener, mits vrije en ruime toediening van het enig redmiddel, dat is Gods Woord, ter andere zijde; ziedaar, mijns inziens, de behoefte van het ogenblik in onze Vaderlandse Kerk”¹²³⁵. Men vreze de vrijheid niet. Verborgene dwalingen zullen toch eerst openbaar moeten worden, wil men ze kunnen bestrijden. Wat de wetenschap betreft, indien haar de vrije werking gelaten wordt, zal zij uiteindelijk niet anders kunnen dan voor de waarheid getuigen en zelf de wonden helen, die zij eerst geslagen heeft.

Dat Capadose, voor wie de Formulieren van Enigheid het “wezen” van de Gereformeerde kerk als de ene ware uitwendige kerk uitmaakten¹²³⁶, de uitgave van “Rekenschap van gevoelens” alleen maar betreuren kon, laat zich zonder meer

¹²³¹ *Rekenschap*, blz. 53.

¹²³² *Rekenschap*, blz. 54.

¹²³³ *Rekenschap*, blz. 57

¹²³⁴ *Rekenchap*, blz. 59. Wij raken hier aan de bekende tegenstelling medisch—juridisch. De juridische methode, door Groen c.s. voorgestaan, plaatst het kerkklid voor het dilemma: onderwerping aan de belijdenisformulieren of uittreding. Da Costa daarentegen, die vóór alles zijn vertrouwen op de genezende kracht van Gods Woord stelt, beveelt de medische methode: prediking van het Woord, aan, zonder daarnaast de confessie als “middel” tot kerkherstel te hanteren. Zijn geschrift wekt niet de indruk, dat hij daarmee de Formulieren losmaakt van het Woord en op de “Darbystische lijn” komt (vgl. W.J. de Wilde, *Geschiedenis van Afscheiding en Doleantie van hervormd standpunt bezien*, Wageningen z.j. tweede druk, blz. 103 vlg.). Het geeft evenmin aanleiding tot een uiting als deze: “De ontkenning derhalve van de hoofdwaarheid van het Christendom (Christus is God Zelf) noemde Da Costa ziekte, dit wil zeggen, geen zonde” (Volger, *t.a.p.*, 1, blz. 217). Als dat zo was, dan zou Da Costa niet aan Paulus’ *anathema* over de prediking van ieder ander evangelie dan het door hem verkondigde hebben herinnerd (*Rekenschap*, blz. 13). En een uitspraak van Da Costa als deze: “Het is de natuurlijke richting van de mens in zijn hoogheid, dat hij met het Christendom alleen zijn oogmerken, zijn denkbeelden bereiken wil” (*t.z.p.*), spreekt het toch eigenlijk wel tegen, dat hij in de verloochening van heilswaarheden slechts een ziekte en geen zonde ziet. Wij dienen veeleer aan te nemen, dat Da Costa de ziekte van de kerk als de openbaring van haar zonde beschouwt en haar als zodanig met de zonde vereenzelvigt. Hij was inderdaad “naïef” (Volger, *t.z.p.*), men kan ook zeggen “gelovig”, genoeg om in alle ernst te menen, dat niet een amputatie, maar een “vrije en ruime toediening van het innig redmiddel, dat is Gods Woord” doeltreffend was om de kerk van haar kwalen te genezen.

¹²³⁵ *Rekenschap*, blz. 60. Da Costa schreef 27 Februari 1843 aan Groen: “Laat, zo lang de Heere het duldt, de dwaling zich trachten te handhaven op onze leerstoelen, indien slechts de waarheid van haar zijde een stem kan doen horen, indien ook zij hoorlijk aan Akademiën en in de kerken vertegenwoordigd wordt, dan is er met Gods zegen, meer gedaan dan of alle rechtzinnige leden en leraren in de weg van het strikte recht, de menigte van *Groningse* en andere dwaalleraren in massa konden aanklagen en uitdrijven. Hier zo ergens komt het mij voor, dat de parabel, Matth. 13: 30, haar kennelijke toepassing heeft” (Kluit, *Réveil*, blz. 276, waar de brief is geciteerd).

¹²³⁶ Zie boven blz. 244.

begrijpen. Hij was er helemaal niet voor de belijdenis aan iemand “op te leggen”, maar oordeelde, dat men de kerk behoorde te verlaten, wanneer men met haar niet kon instemmen¹²³⁷. Zijns inziens moesten Da Costa’s stellingen onvermijdelijk “de compleetste anarchie en het daaruit voortspruitend despotisme van de leugenleraars” ten gevolge hebben en het tot het uiterste gedreven individualisme “alle idee van Kerk” vernietigen¹²³⁸. De wereld juichte in Da Costa “geen verdediger maar veeleer een bestrijder van de formulieren van Enigheid te zien, waarop waarlijk niet het geloof van de kerk maar ’t lichaam van de kerk rustende is”¹²³⁹.

Het adres aan de Synode heeft heel wat opzien in het land gebaard en vanzelfsprekend reacties, ook van de zijde van de Groningers, uitgelokt¹²⁴⁰. Prof. Pareau hield op 29 Mei 1842 te Groningen een leerrede over Efeze 4: 3-7, later in druk uitgegeven¹²⁴¹, om te vermanen tot de “ware Christelijke enigheid”. Capadose, die er een terechtwijzing in bespeurde, als zouden de ondertekenaars van het adres een eenheid voorstaan, welke niet met de apostolische leer overeenstemt, antwoordde met een brochure “Eenheid en Verscheidenheid”¹²⁴².

De apostel beschouwt, aldus Pareau, met erkenning van “verscheidenheid en veelvuldig verschil van voorstellingen en denkwijzen” de ene Heer en de ene God en Vader als de grondslag van de ware eenheid van de Christenen, welke immers “geen doodse eenzelvigheid en eentonigheid, maar een levende overeenstemming en echte harmonie, die de eenheid is in de grootste verscheidenheid zelf”, kan geacht worden. Wanneer wij maar eensgezind zijn met Gods Zoon en door Hem met de Vader, dan zal de geest van Gods Zoon, die ook de geest van de Vader is, ons zo leiden en besturen, dat wij ons in “vrije overeenstemming van één levende en heilige geest” verenigd weten. Van eenvormigheid kan hierbij geen sprake zijn.

Voor Capadose daarentegen is de ware eenheid die van het *geloof*, “voortvloeiende uit de eenheid van de Geest”. Ook hij erkent veelvuldige verscheidenheden, doch alleen “in de vorm, niet in ’t wezen; in de werkzaamheid, niet in ’t hoofddoel; in de uitdrukking, niet in ’t levensbeginsel”¹²⁴³. Want hoe is b.v. een “veelvuldig verschil van voorstellingen en denkbeelden” toelaatbaar te achten, waar het de Persoon van Christus, de betekenis van Zijn dood, en de Heilige Geest, Goddelijke Persoon of kracht?, betreft? In de preek zelf straalt “bedekte Arianerij” door. Capadose vat zijn oordeel in de volgende volzin samen: “De zogenaamde eenheid, die de Professor bedoelt, waarin allerlei geloofssubjectiviteiten bij elkander gevoegd worden, en die in het zo geesteloos als gevaarlijk Syncretisme bestaat, is geen geheel, maar een bajert; een chaos, even verwantschap aan de eenheid van de Roomse kerk, als verwijderd van de ware eenheid, door God daargesteld”¹²⁴⁴. Maar hij de opstelling van de Nederlandse Geloofsbelijdenis was er de vrije overeenstemming, “gemaakt met een

¹²³⁷ Brief aan Da Costa 9-7-1842.

¹²³⁸ Brief aan Da Costa 12-6-1843.

¹²³⁹ Brief aan Da Costa 17/18-4-1844.

¹²⁴⁰ Vgl. Volger, *t.a.p.*, I, blz. 195-200; De Wilde, *t.a.p.*, blz. 103.

¹²⁴¹ L.G. Pareau, *Herinnering van de Apostolische leer omtrent de ware Christelijke enigheid, uitgelokt door het Adres aan de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk over de formulieren, de academische opleiding van de predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur*. Een leerrede over Efeze 4: 3-7, uitgesproken te Groningen de 20 Mei 1842, Groningen 1842.

¹²⁴² A. Capadose, *Eenheid en verscheidenheid, of de Apostolische leer van de Christelijke eenheid, verdedigd tegen L.G. Pareau, Professor in de theologie en Academie-prediker te Groningen*, ’s-Gravenhage 1842.

¹²⁴³ *Eenheid en verscheidenheid*, blz. 6, 9.

¹²⁴⁴ *Eenheid en verscheidenheid*, blz. 16 vlg.

gemeen accoord”, welke de hoogleraar wenst. Laat daarom thans wie het met de Hervormde Kerk niet eens is, zich van haar gemeenschap verwijderen, aldus Capadose’s vermaan.

Streven naar kerkherstel

Intussen bleef men zich in de kringen van het Réveil ernstig met het vraagstuk van kerkherstel bezighouden. Daar was te meer reden toe, nu de regering in 1842 officieel had verklaard voortaan alle veranderingen in de kerkorde zonder inmenging harerzijds aan de kerk zelf te willen overlaten. De Synode had in 1843 van die vrijheid gebruik gemaakt door de bevoegdheid om reglementswijzigingen tot stand te brengen, in artikel 15 van het Algemeen Reglement de Koning voorbehouden, zichzelf toe te kennen, en beraadde zich sindsdien over een herziening van de gehele kerkelijke wetgeving. De nieuwe grondwet van 1848 maakte bovendien de kerk nog onafhankelijker dan voorheen van de staat, waarmee ook de laatste wettelijke belemmeringen om de reorganisatie in eigen hand te nemen waren opgeheven¹²⁴⁵.

In het licht van deze gewichtige verandering hebben wij een niet-kerkelijke vergadering te zien, 18 Augustus 1848 in het Odeon aan de Singel te Amsterdam gehouden, waartoe “Leraars, Opzieners en Leden van de Nederlandse Hervormde Kerk” waren uitgenodigd¹²⁴⁶. Zij stond onder presidium van Groen en werd door drieëndertig predikanten en 288 leden van de Hervormde Kerk bijgewoond. Capadose had 1.240 uitnodigingen aan de kerkeraden verzonden¹²⁴⁷.

De besprekingen hadden tot resultaat, dat in twee adressen, één aan de Synode en één aan de Koning, een eventuele kerkelijke reorganisatie buiten de gemeenten om tot een onrechtvaardigheid werd verklaard¹²⁴⁸. De antwoorden op deze adressen waren in hun negatief karakter echter weinig moedgevend¹²⁴⁹. En toch: “De vergadering van 18 Augustus heeft haar doel niet gemist, daar in het Algemeen Reglement de bepaling gehandhaafd bleef, dat de besturen ook in het vervolg de leer van de Hervormde kerk moesten handhaven”¹²⁵⁰. De Synode had namelijk een “Ontwerp van herzien Algemeen Reglement” te behandelen gekregen, waarin was voorgesteld om, in de geest van Groningen, voortaan de “handhaving en aanbeveling van de Evangelische geloofsbelijdenis van de Hervormde Kerk” in plaats van de “handhaving van haar leer” als de taak van de kerkelijke besturen te beschouwen, welke verandering de Synode blijkbaar niet heeft aangedurfd¹²⁵¹.

Capadose had als lid van de voorbereidende commissie niet onduidelijk van tevoren zijn verwachtingen van de vergadering aan Groen te kennen gegeven. Hij wenste de “*historische kerk*”, d.i. de kerk met haar symbolische boeken, hersteld te zien. Eerst

¹²⁴⁵ Artikel 170: “De tussenkomst van de Regering wordt niet vereist hij de briefwisseling met de hoofden van de onderscheiden kerkgenootschappen, noch, behoudens verantwoordelijkheid volgens de wet, bij afkondiging van kerkelijke voorschriften”

¹²⁴⁶ De uitnodiging, gedateerd “Amsterdam, Juni 1848”, riep op “tot een samenkomst ter beraadslaging over belangrijke aangelegenheden, zowel de vorm als de leer van de kerk betreffende”, en was ondertekend door: O.G. Heldring, J.C.I. Sécretan, J.J. van Toorenenbergen, G. Groen van Prinsterer, A. Capadose, Is. da Costa, A. Mackay.

¹²⁴⁷ Brieven aan Da Costa 25-6-1848; 13-7-1848; aan Groen 13-7-1848.

¹²⁴⁸ Een exemplaar van beide “concept-adressen” als van de uitnodiging vindt men in de bundel brieven aan Groen 1848 op het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Vgl. ook W.J. de Wilde, *t.a.p.*, blz. 111; W. Volger, *t.a.p.*, I, blz. 226.

¹²⁴⁹ Vgl. De Wilde, *t.a.p.*, blz. 112; Volger, *t.a.p.*, I, blz. 226.

¹²⁵⁰ Van der Hoeven, *t.a.p.*, blz. 230.

¹²⁵¹ Vgl. Volger, *t.a.p.*, I, blz. 223, 227-232.

daarna kon zijns inziens over de revisie van de laatste, welke hij zeer verlangde, gesproken worden. Dus eerst herstel, daarna revisie!¹²⁵².

Bij de voorbereiding van de vergadering van 18 Augustus was intussen opnieuw het meningsverschil, dat sinds Da Costa's "Rekenschap" het streven van de "Christen-vrienden" naar kerkherstel kenmerkte, aan het licht getreden. Capadose oefende ernstige kritiek op de houding van Beets en Heldring. Groen had hem van elk hunner een brief ter inzage gegeven, waarin standpunten waren uiteengezet, die een andere weg dan die van Capadose om tot kerkherstel te komen aanwezen¹²⁵³.

Beets had zich schriftelijk tegenover Groen verantwoord over zijn weigering zich met het presidium van de vergadering te belasten. Hij verklaarde onomwonden er zich niet alleen onbevoegd en ongeschikt, maar ook, wat hijzelf het ergste vond, ongezend toe te achten, "en zulks om deze ene eenvoudige reden dat deze vergadering *niet heeft mijn volkomen sympathie*". Hij verklaarde zich, "*zulks om des Koninkrijks Gods wil*", ten stelligste tegen "*al wat in de Kerk in deze tegenwoordige tijd een crisis zou provoceren of verhaasten*" door aan te dringen op "eens wezenlijke, volledige vertegenwoordiging van de Kerk". Uit de oproeping sprak hem "te veel analogie met de geest van de tijd". Immers: "De voorgenomen vergadering vermijdt de schijn niet van op kerkelijk grondgebied een soortgelijke oorsprong en stichting te hebben als het Frankfurter Congres op het staatkundige"¹²⁵⁴. Bij de velen, die "voor de waarheid zijn", werd het misverstand gewekt, dat de verlangde scheiding nu eindelijk zou worden geproclameerd¹²⁵⁵. Verder heette het, en daar zou Capadose zo over vallen: "Tegen mijn persoonlijk deelnemen aan de vergadering heb ik als dienaar van de Ned. Herv. Kerk en tot nog toe aan de gestelde ordinantien onderworpen, dat in de oproeping *voorshands* de staf over de bestaande kerkelijke overheid gebroken wordt, en de vraag: of het niet betamelijk zou zijn de uitslag af te wachten van de beraadslagingen die ook bij de synode zelf aanhangig zijn en ter welker voltooiing, ik *heden* in de dagbladen lees, dat zij op de 15de Aug. opnieuw zal bijeenkomen." Doch ondanks deze bezwaren hoopte Beets toch de vergadering bij te wonen.

Capadose antwoordde Groen, dat de toon van de brief hem niet beviel: Beets stond nogal hoog op zijn "clericale betrekking" en scheen de bemoeiingen van eenvoudige lidmaten, althans in samenwerking met leraars, ongepast te vinden. Het was met name diens formeel kerkelijk standpunt, dat zijn ergernis wekte: "Maar 't geen mij het meest leed doet is, dat ellendig conservatisme op kerkelijk gebied, dat hij, en zovelen met hem, aankleven, waardoor alle pogingen om uit die *état de mensonge* te komen zullen schipbreuk lijden. B. zegt *als leraar van de Ned. Herv. kerk tot nog toe aan de gestelde ordinantien onderworpen* te zijn, en beschouwt waarlijk onze uitnodiging als revolutionair en een opstand tegen de kerkelijke overheid. Wat mij betreft, ik erken geen kerkelijke overheid"¹²⁵⁶.

Dat Capadose in de Synode geen kerkelijke overheid kon erkennen, vond zijn motivering in het feit, dat zij helemaal geen ernst maakte met de handhaving van de belijdenisformulieren en daarmee datgene, wat voor hem het wezen van de kerk uitmaakte, verloochende. Op het punt van de belijdenis nu viel er voor Capadose op Beets juist geen staat te maken. Deze schreef immers in dezelfde brief aan Groen:

¹²⁵² Brief aan Groen 13-7-1848.

¹²⁵³ Brief van Beets aan Groen 28-7-1848; van Heldring aan Groen 1-8-1848.

¹²⁵⁴ In het revolutiejaar 1848 had de Duitse Bondsdag het verzoek van een aantal vooraanstaande Duitsers ingewilligd om een parlement voor het gehele Duitse rijk te verkiezen, Dit kwam in Mei te Frankfort bijeen en debatteerde over de organisatie van Duitsland. De beweging verliep zonder dat enig resultaat werd bereikt.

¹²⁵⁵ De scheiding namelijk, welke bestond in de afwerping van het synodale bestuur.

¹²⁵⁶ Brief aan Groen Juli/Aug. 1848.

“Indien ik ondanks mijn weinige ingenomenheid en ondanks alle bezwaren de vergadering van 18 Aug. bijwoon, verwacht van mij niet de medewerking tot een enkele stap *om de formulieren opnieuw verbindend te maken*. Zo min als ik ze mag wegwerpen zo min kan ik van mij verkrijgen te vragen dat men ze opnieuw handhave. Zozeer als ik verenigd ben met de formulieren, zo weinig ben ik voor formulieren. *Heldring* schreef naar mijn hart als hij mij onlangs schreef: “God is groter in Zijn werk (en ik voeg er bij: in Zijn waarheid) dan wij in alle formulieren ooit kunnen uitdrukken, ofschoon zij zoals ze uitgedrukt zijn onze goedkeuring wegdragen, omdat er een adem van God in is.” En op hetzelfde punt schreef ik hem onlangs: “Ik geloof met u dat wat men ten dam opwerpt tegen de stroom van de dwaling en van de zonde, de dwaling en de zonde niet stuit, maar een vals rustpunt wordt voor geestelijke traagheid, en een storing, een belemmering voor de ontwikkeling, de werkingen, de vrije werkingen van de Geest. Nee geen formulieren... Zal ik dan aan de Ned. Herv. Kerk voorstellen de formulieren overboord te werpen? Nee, ik geloof dat dit nog ontijdig zijn zou; maar ik zal haar *niet* voorstellen terug te keren tot het quia, ik zal haar verzoeken het quatenus est tot de lidmaten uit te strekken...”

In ongeveer dezelfde geest had *Heldring* zich tegenover Groen over de belijdenisgeschriften uitgelaten, hetgeen Capadose deed spreken van een “allerjammerlijkste brief”, die hem verbaasde en bedroefde en hem over *Heldring* deed verzuchten: “een wonderlijker man heb ik nimmer gezien.” Hij wist nu voor zichzelf, waar hij met hem aan toe was: “Maar dat is zeker, dat zo wij vooraf met *Heldring* hadden kunnen samen komen en ik had hem zo horen spreken, ik zou ogenblikkelijk mij van de commissie hebben afgezonderd, en nu op de vergaderingen hopende te verschijnen, zal ik mij voorzeker tegen anarchie waar die zich openbare, ook deze op ’t terrein van de Kerk, ten sterkste verzetten.”¹²⁵⁷

Heldring had aan Groen geschreven: “Ik heb de levendigste overtuiging en blijf bij dezelve: dat de Heilige Geest *alleen in ons* recht weet te formuleren wat waarheid is”; *in mij, in allen!* O dat wij Hem niet miskennen. De Vaderen hebben waarheid geschreven, geleerd door de Geest; *door de Geest kennende de waarheid*, zijn wij het met *hen* eens. Die waarheid is uit God. Daarom vrees ik niet voor vrijheid, daarom geef ik gaarne vrijheid, want ik weet dat die in mijn hart, nacht en dag, één bede zucht: “ach! dat zij alle van God geleerd werden.” “Ik zie alleen op Hem. Ik neem het u niet kwalijk dat u minder vertrouwen op de Geest stellende, geen vrijheid durft te geven. Mij betaamt het ook hierin toegeeflijk te zijn. Ik weet het dat er een nieuwe tijd op handen is. Maar zo mijn broeder nieuwe wijn in oude zakken doet, hij zal zien hoe zij barsten. Het is hem echter nodig het zelf te zien. Want alleen ondervinding geneest van elke doling.”

Capadose, eerst zo teleurgesteld in een man als *Heldring*, die hij “in zijn theoretische voorstellingen op kerkelijk terrein onverstaanbaar of onverklaarbaar” vond¹²⁵⁸, toonde zich achteraf zeer tevreden over de uitslag van de vergadering. Het was hem daar duidelijk geworden, dat de grote meerderheid van de vromen eerder zijn richting dan die van Da Costa, in diens “Rekenschap” aangegeven, zou verkiezen¹²⁵⁹.

¹²⁵⁷ Brief aan Da Costa 10-8-1848.

¹²⁵⁸ Ongedateerde brief aan Da Costa vóór 18-8-1848. Over *Heldring*s kerkelijk denken: Van der Hoeven, *Heldring*, blz. 211-273.

¹²⁵⁹ Brief aan Da Costa 26-8-1848.

Het meningsverschil tussen Capadose en Heldring werd in 1857 nog verscherpt door het incident te Stuttgart en deszelfs nasleep, welke bovendien de vriendschappelijke verstandhouding tussen de beide mannen vertroebelde¹²⁶⁰.

Capadose had eerst veel waardering voor Heldring. Hij vond in hem “iets zeer interessant en innig en nederig en kordaat tevens” en betuigde: “De olie van de Geest druipe verder in zijn hart en zalve hem tot Eer van de Gezalfde”¹²⁶¹. Heldring nam ook eens een bidstond in Den Haag waar¹²⁶² en Capadose bezocht hem in Hemmen, waarbij hij van de gelegenheid gebruik maakte Steenbeek te bezichtigen¹²⁶³. Maar, zoals wij reeds zagen, Heldrings kerkelijk standpunt in 1848 stond Capadose tegen. De oprichting van de “Nederlandse Protestantse Unie”, in de wandeling “Utrechtse Unie” geheten, kon in latere jaren er slechts toe bijdragen de tegenstelling te accentueren. Op 5 Augustus 1856 waren predikanten van allerlei kerkgenootschap en richting in: de Domkamer te Utrecht tezamen geweest “om een vereniging in het leven te roepen, die ten doel zou hebben alle verenigbare Protestantse krachten tot samenwerking op te roepen, ten einde de zaak van waarheid, vrijheid en godsdienst in het vaderland te doen zegevieren”. Heldrings “vrijer geworden kerkelijk denken” had hem er naar doen streven welgezinde orthodoxen en liberalen, die van hun geloof een gewetenszaak maakten en de Bijbel als kenbron voor de inhoud van hun geloofsovertuiging aanvaardden, tot een geregelde samenspreking bijeen te brengen¹²⁶⁴. De Unie baseerde haar gemeenschappelijke overtuiging op drie punten, waarvan bepaaldelijk het tweede Capadose wel moest afstoten: “Dat de belijdenis van de waarheid is een gewetenszaak en alleen op de weg van de vrijheid kan worden gehandhaafd”¹²⁶⁵.

Heldrings repliek in “De Vereniging”¹²⁶⁶ op Capadose’s “Brief over een brief in de Kerkelijke Courant”¹²⁶⁷ tekent bovendien de onaangenaam geworden persoonlijke controverse tussen hen beiden. Het greefde Heldring machtig, “dat Zed. (Capadose op de Kirchentag te Stuttgart) de Utrechtsche theologische faculteit beschouwde te zijn wel rechtzinnig, maar *ein Leichnam*. Dit hatelijke woord klonk mij en velen zeer smartelijk in de oren. Van andere soortgelijke woorden zwijg ik, mijn geheugen is niet sterk genoeg ze weder te geven”. Heldring was niet gewoon “in een vreemd land onze Nederlandse toestanden open te leggen, vooral niet de schaduwzijde. Hij had na Capadose in de vergadering het woord gevoerd om in het kort het vele goede in de *gemeente* naar voren te brengen. Doelende op Capadose werd toen algemeen de opmerking gemaakt: “*Man schlägt seine Mutter nie mit Ehre ins Angesicht.*” Heldring wilde het weten, dat hij met Capadose verschilde: “Mijn standpunt en dat van mijn oude vriend Capadose is in betrekking tot de kerk onderscheiden. Geen wonder. Ik acht onze Hervormde kerk, die ik wakker in haar dolingen meen te moeten bestrijden, hoog, ik heb haar lief, mijn oog echter als Hervormde is steeds, op de *gemeente*.” Heldring wilde niet blind zijn voor de gebreken en leemten, de “treurige verachtering en versterving” in de kerk, maar had alleen geen behagen in het bestendig veroordelen en verwijten. Hij leefde in de overtuiging, dat het beter kon en zou worden: “Wij

¹²⁶⁰ Zie boven blz. 213 vlg.

¹²⁶¹ Ongedateerde brief aan Da Costa, doch van niet later dan 1845, omdat hij daarin schrijft, dat Van Hogendorp, bij hem zijnde, vreemd opkeek iets gunstigs van hem over Heldring te horen (Dirk van Hogendorp overleed 18 Maart 1845).

¹²⁶² Brief aan Da Costa 3-2-1851.

¹²⁶³ Brief aan Da Costa 26-7-1852. Capadose logeerde bij Ds. Felix te Opheusden.

¹²⁶⁴ Van der Hoeven, *t.a.p.*, blz. 261-264.

¹²⁶⁵ *De Vereeniging*, XI, 1857, blz. 391.

¹²⁶⁶ *De Vereeniging*, XII, 1858, blz. 540 vlg.; O.G. Heldring, *Antwoord aan Dr. Capadose*.

¹²⁶⁷ Zie boven, blz. 213 noot 7.

zeiden zo dikwijls reeds, ons oog is op de Gemeente: Daar, en daar alleen is het weder te zoeken. Het ontwaken van een christelijk leven wordt aan het eind het ontwaken van een kerkelijk leven”¹²⁶⁸.

Capadose luchtte intussen in zijn brieven aan Da Costa zijn ergernis over Heldrings houding. Deze had voor hem en velen met hem weinig “respectability” meer wegens zijn voortdurend veranderende gevoelens. Onlangs had hij in Den Haag n.b. Balthazar Becker in een schone apologie als een “lichtstraal in die duistere tijden” geprezen en het verlangen uitgesproken, dat ook thans zulk een man mocht opstaan om de duistere punten onder de gelovigen op te klaren. En dat terwijl Capadose bovendien kwinkslagen over het door hem te Stuttgart gesprokene te horen kreeg! Ook had Heldring zelf te Bazel de lof vermeld van “die ellendige Utrechtse unie, daar hij voor Holland zo veel van verwacht. Desondanks hield Capadose hem voor een praktisch mens, wiens verdiensten als zodanig hij niet gaarne zou miskennen¹²⁶⁹. Maar het werd hen) op de duur letterlijk onmogelijk om met Heldring, die hij in meer dan één opzicht ontrouw in zijn geschriften en gedragingen vond, samen te werken: “Hij is een man die overal boven aan wil wezen en even zo met de tegenstanders als met de vrienden om gaat”, een “openlijke verdediger van de Unie van Utrecht”¹²⁷⁰. Maar al stond Heldring overal als ’t ware aan het hoofd, hetgeen Capadose een treurige zaak vond, bij Gods volk had hij toch maar zijn crediet geheel verloren¹²⁷¹.

Op een aanmerkelijk hoger peil stond de discussie, die Capadose in 1863 met Ds. J.H. Gunning te ’s-Gravenhage had. Gunning had een oproeping in de Haagse dagbladen geplaatst om een verklaring (geen *adres*) aan de Synode te ondertekenen, dat de ten uitvoerlegging van het bekende artikel 23 van het Algemeen Synodaal Reglement werd wenselijk geacht¹²⁷². Er was echter weinig gehoor aan gegeven. Voor velen scheen het tijdstip niet gunstig gekozen te zijn. In een brief was Gunning te kennen gegeven, dat zolang er nog geen geloofseenheid was bereikt, liet ook niet wenselijk geacht kon worden aan de gemeente het stemrecht te verlenen. Hierin zag Gunning een misverstand, dat hij nu door de uitgave van zijn “Vorm en Geest”¹²⁷³ trachtte weg te nemen.

Het herziene Algemeen Reglement van 1852 gaf in art. 23 te lezen: “Het recht tot benoeming van ouderlingen en diakenen, en tot beroeping van predikanten, berust bij de gemeente.” Voordien gold voor de benoeming van ouderlingen en diakenen het z.g. coöptatiestelsel, terwijl de beroeping van predikanten, behoudens de rechten van derden, door de kerkeraad geschiedde¹²⁷⁴. Het zou echter nog tot 1 Maart 1867 duren, eer het in art. 23 vervatte “democratische grondbeginsel” met het “Synodaal reglement op de benoeming van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten” in werking trad¹²⁷⁵. Het laat zich verstaan, dat in de jaren sinds 1852 over de toepassing van art. 23 druk is gediscussieerd. Van rechtzinnige zijde dacht men er niet

¹²⁶⁸ *De Vereeniging*, XII, blz. 678. Men zie in deze zelfde jaargang: O.G. Heldring, *Wat is de Kerk?*

Nog iets van de Stuttgarter Kirchentag (blz. 371-374); *De Kerk* (blz. 673-679).

¹²⁶⁹ Brief aan Da Costa 26-12-1857.

¹²⁷⁰ Brief aan Da Costa 18-4-1858.

¹²⁷¹ Brief aan Da Costa 8-5-1858. Men zie verder over het conflict Heldring-Capadose: *Briefwisseling Groen*, III, blz. 332 vlg.; 336-339; 341.

¹²⁷² Advertentie o.a. in *Dagblad van Zuid Holland en ’s Gravenhage*, 14 Juli 1863.

¹²⁷³ J.H. Gunning Jr., *Vorm en Geest. Brief aan een vriend over onze kerkelijke toestanden*, ’s-Gravenhage 1863.

¹²⁷⁴ *De Reglementen der Nederlandsche Hervormde Kerk met aantekeningen*, ’s-Gravenhage 1948⁸, blz. 74 noot 2.

¹²⁷⁵ *Reglementen der N.H. Kerk*, blz. 19.

onverdeeld gunstig over, omdat men in het algemeen van het numerieke overwicht lang niet zeker was.

Gunning gaf in zijn “Vorm en Geest” een persoonlijke verklaring omtrent zijn kerkelijke houding, waarbij hij de moed had veel op het spel te zetten. Hij knoopte aan bij een woord van zijn vriend Wormser, die met “gelovigen” op kerkelijk gebied “niet de *waarlijk bekeerden* in tegenstelling met de naam-christenen, maar de *Belijders* zonder onderscheid” bedoelde¹²⁷⁶, en schreef: “Ik wil niet een zuivere kerk. Ik zie duidelijk in dat, wil men de kinderdoop, mij heilig en dierbaar, en voorts het nationale, datgene wat het volksleven doordringt, niet opofferen, men dan noodzakelijk allerlei onzuiverheid en gebrek in de kerk en haar regeling moet blijven dulden. Dit *dulden* is echter niet voor *wettig verklaren*”¹²⁷⁷. Hij achtte de kerkelijke regeling van 1816 en de toestanden en verhoudingen, waaraan zij debet was, “vol zonde, vol onwaarheid en ellende”, maar zag allerwegen een ernstiger geest ontwaakt met als gevolg, dat de regeling van 1816 niet meer voldeed. Zij was ten dode opgeschreven, omdat zij op geen enkele wijze met het geloofsleven van de gemeente samenhing. Ook behoorde men niet te veel gewicht aan een kerkelijke regeling te hechten door alleen haar als de oorzaak van het vele kwaad te beschouwen, maar de bestaande geesteloosheid evenzeer in aanmerking te nemen.

Wat nu de tenuitvoerlegging van art. 23 betreft, Gunning verwacht niet, dat het leven erdoor gewekt zal worden. Dit is immers het werk van de Heilige Geest. Maar wel zullen sommige belemmeringen erdoor worden weggenomen. Gunning ziet van de invoering van het algemeen stemrecht grote verwarringen en moeilijkheden komen. Hij gaat deze evenwel niet uit de weg en maakt van de samenwerking met hen, die zijn beginsel niet delen, een zaak van het *geloof*¹²⁷⁸.

Gunning bestrijdt de kerkregeling van zijn dagen, maar heeft zijn *kerk* lief. Hij woont er “in het midden van zijn volk”, volkomen geestelijke gemeenschap gevoelende met het “*Gereformeerde volk*”¹²⁷⁹.

De kern van de Gereformeerde belijdenis is ook de kern van zijn eigen geloofsovertuiging: “de *souvereiniteit en vrije genade van God*, of anders gezegd: de eeuwige verkiezing”, maar dan “eeuwig” in de zin van “alleen in Gods eigen heilig wezen gegrond” opgevat. Gods almacht, “als zijnde die van de heilige liefde”, dient daarbij niet als de “*beperking of vernietiging*”, maar als de “*schepping*” van de menselijke vrijheid gezien te worden. “Vergeet bovenal niet dat alle verkiezing alleen is in *Christus de Uitverkorene*, zodat alles hangt aan het al of niet aannemen van Zijn genade in het geloof. Hoofdzaak en kern van deze waarheid is, “dat God met de mens in persoonlijke, onmiddellijke gemeenschap treedt door de levenwekkende roeping van Zijn genade, waardoor alle fataliteit verbroken en de ware vrijheid in de bekering te voorschijn geroepen wordt. Met andere woorden, dit is de belijdenis van Christus in ons wonende door den Heilige Geest, op grond van hetgeen Hij voor ons gedaan heeft”. In deze zin gevalt Gunning zich in hart en nieren Gereformeerd en deel te hebben aan het “onvergankelijk levensbeginsel” van zijn kerk. Hij gelooft met de vaders, dat er slechts één “hart van de kerk”, één grote waarheid is, namelijk

¹²⁷⁶ *Vorm en Geest*, blz. 6 vlg.; vgl. J.A. Wormser, *De Kinderdoop, beschouwd met betrekking tot het bijzondere, kerkelijke en maatschappelijke leven*, Amsterdam 1853, blz. 61: “Al de christenen zijn dus gelovigen. Niet voor zoveel hun personele vernieuwing en zaligheid betreft; maar voor zoveel vereist wordt om voor hun kinderen de doop te ontvangen; omdat zij, zonder dat men altoos weet of angstvallig onderzoekt welk gebruik zij van Christus maken, in tegenstelling met de Joden, Mohammedanen en Heidenen, belijden te geloven, dat Christus de van God geschonken Zaligmaker is.”

¹²⁷⁷ *Vorm en Geest*, blz. 7.

¹²⁷⁸ *Vorm en Geest*, blz. 11 vlg.

¹²⁷⁹ *Vorm en Geest*, blz. 18.

“Christus-zelf, Die de Waarheid persoonlijk is, levende in ons door de Heilige Geest”. Hij is te zeer gehecht aan “de levenvolle, in merg en been historische, met hart en leven van het Volk tezamen gegroeide, volheerlijke Nederlands-Hervormde Belijdenis” dan dat hij eraan zou denken haar prijs te geven voor een minimum van christelijk geloof, uigedrukt in een zes- of achttal “hoofdwaarheden”, zoals b.v. de Evangelische Alliantie die stelt. Hij hecht bovenal aan “het innerlijke, aan de bevinding van het hart, aan “hetgeen de Heere aan onze ziel gedaan heeft”.” Daarom is hem niet de kerk als gevestigde instelling dierbaar, maar “de levende mensen, het *Volk van God*, de uitverkoren gemeente van de Heere”. En mochten er al ketterijen bij de waarlijk uit de Heilige Geest wedergeborene worden gevonden, op den duur zal bij hem het leven van God een correctief tegen gevaarlijke afdwalingen blijken te zijn¹²⁸⁰. Gunning legt daarom de volle nadruk op het leven. Voor hem is het leven van de gemeente de bron van haar kennis. Het *leven zelf* gaat aan de beschrijving van het leven, d.i. de theologie, vooraf. “De *theologie* bouwt zich op door de ontwikkeling van de *Kerk*, veelmeer dan omgekeerd de *Kerk* door de theologie”¹²⁸¹. Eerst dan mag men op een vernieuwing van de kerk hopen, wanneer men bidt om de leiding en gemeenschap van de Heilige Geest, uit Wiens volheid alle leven en kracht van de gemeente is.

Gunning, die overtuigd is van de waarheid van de “*persoonlijke, zichtbare wederkomst van de Heere Jezus hier op aarde*, om Zijn koninkrijk op te richten”, verwacht, zoals de Heilige Geest verkondigt, de oplossing van de raadsels van het heden in de toekomst bij de openbaring van de “*volle heerlijkheid van Christus en Zijn rijk, ook hier op aarde*”. Met de komst van de Zoon in het vlees en de vestiging van de christelijke Kerk is met de vervulling van de beloften van God onder de oude bedeling slechts een *begin* gemaakt. De gemeente grijpe daarom niet op de toekomst vooruit door met de machten en overheden een verbond aan te gaan, zoals sinds Constantijn geschied is, maar aanvaarde de scheiding tussen kerk en staat. Zij hechte in de tweede plaats in de tussentoestand, waarin zij leeft, niet te zeer aan uitwendige ordeningen¹²⁸².

Capadose beantwoordde Gunning's brief “Vorm en Geest” met een wederbrief “Geest en Vorm”, met welke titel hij wenste uit te drukken, dat bij hem niet, zoals bij Gunning, de vorm, maar de geest overheerst. Want een zaak van vorm, waaraan de geest ontbreekt, wordt het zijns inziens, wanneer men een recht, dat slechts aan de “Gemeente van Christus” toekomt: om haar vertegenwoordigers te kiezen, aan “*alle manspersonen van verschillende geloofs-overtuiging*” toekent. Daarmee wordt dan meteen de benoeming van de van de evangelische waarheid meest afwijkende kerkeraadsleden “*legaal*” verklaard. Capadose vindt dat niets voor Gunning, “die anders zo moedig, zo juist en steeds even energiek ten allen tijde tegen dode en zielloze vormen spreekt en predikt”¹²⁸³.

Gunning zegt geen zuivere kerk te willen. Capadose voedt niet “de ijdele wens om die hier te zien ontstaan”, maar weet toch het dulden van “*allerlei onzuiverheid en gebrek in de Kerk en hare richting*” niet met Schriftplaatsen als 1 Cor. 5: 13; Matth. 18: 17; 2 Thess. 3: 14 en Tit. 3: 10 overeen te brengen. Nu houdt voor Gunning dit “dulden” wel niet een “voor wettig verklaren” in, maar wanneer hij zijn uitnodiging om van het recht van de gemeente gebruik te maken tot “*leden van allerlei geloofs-overtuiging*”

¹²⁸⁰ *Vorm en Geest*, blz. 19-22.

¹²⁸¹ *Vorm en Geest*, blz. 28.

¹²⁸² *Vorm en Geest*, blz. 30 vlg.

¹²⁸³ A. Capadose, *Geest en Vorm. Brief aan de Weleerwaarde Heer J.H. Gunning Jr., over zijn boekje getiteld: Vorm en Geest*, 's-Gravenhage 1863, blz. 5-7.

richt, “ligt dan niet juist daarin een wettig verklaring van het lidmaatschap ook van lieden van allerlei geloofsovertuiging opgesloten?”¹²⁸⁴. En aangezien dit lidmaatschap ook volgens Gunning in de tegenwoordige geheel abnormale toestand een dode, ziellose vorm is geworden, kan Capadose het niet anders dan een “fictio juris” noemen het predicaat van stemgerechtigde aan alle leden der gemeente gelijkelijk toe te kennen. Deze bevoegdheid, welke zich door haar geestelijk karakter onderscheidt, komt slechts de onderdanen van de Koning, hun, die in Jezus’ koninkrijk geen “vreemden” zijn, toe. Capadose concludeert tenslotte: “Zolang niet ten volle aangenomen en onze handelingen uit die erkenning en overtuiging afgeleid wordt¹²⁸⁵, dat onze tegenwoordige Kerkstaat gans en geheel een stelsel van fictie, van leugen is, een boom die, ik zeg niet ontworteld, maar die tot de wortel moet afgehouden worden, om aan de levende spruitjes ruimte te geven van zich te ontwikkelen, zolang zal elke poging tot herstel, ook Art. 23, niet alleen geen baat doen, maar nadeel en schade aanbrengen”¹²⁸⁶.

Het bedroeft en verwondert Capadose tevens, dat Gunning in zijn geschrift de Evangelische Alliantie miskent. Er is immers geen sprake van, dat de “bepaald-Gereformeerde eigenaardigheid” wordt prijsgegeven en onze kerkbelijdenis voor een soort van nieuwe Protestantse belijdenis wordt ingeruild. De Alliantie manifesteert slechts een werkelijk bestaande “ruimere, een niet op het bepaald kerkelijk maar op het Evangelisch gebied gegronde eenheid”. Om haar juist te beoordelen moet men zich haar niet tegenover, maar naast de kerk geplaatst denken. Capadose verwondert zich, dat iemand als Gunning geen sympathie heeft voor iets, dat “in zekere zin zo eminent ethisch en irenisch tevens” is. Hij gewaagt van zijn heerlijke beleving van de “een Heilige, Algemene Christelijke Kerk en de gemeenschap der Heiligen” op de onvergetelijke algemene vergaderingen te Londen, Parijs, Berlijn en Genève¹²⁸⁷.

Capadose vindt in de geschriften van Gunning, evenals in die van zijn geestverwant Chantepie de la Saussaye, zoveel, dat hij niet begrijpt. Want hoe kan Gunning nu schrijven: “De Gereformeerde, acht hij iemand waarlijk bekeerd, waarlijk wedergeboren uit de Heilige Geest, verdraagt terecht *allerlei ketterijen* in hem, enz.”?¹²⁸⁸ Dat bij een door de Heilige Geest onderwezene nog grote onklarheid, soms wel een of andere ketterij wordt gevonden, is aan te nemen, maar *allerlei ketterijen*? Dit gaat te ver! Capadose spreekt het Gunning niet tegen, dat de dwaling bestreden moet worden door haar bestaan in onze kerk en op onze kansels en leerstoelen te berwisten, de grond, het recht van dat bestaan moet aan de dwaling worden ontnomen¹²⁸⁹, maar dan zal men toch volgens Tit. 3: 10 de ketterse mens na de eerste en tweede vermaning moeten verwerpen. De Gereformeerde belijdenis heeft dan ook als een der kenmerken van de ware Kerk aangegeven, “dat de Kerkelijke lucht gebruikt worde om de zonden te straffen”¹²⁹⁰.

Gunning gaat zelfs zo ver, dat hij de orthodoxie voor het bestaan van de dwaling verantwoordelijk stelt: “Zij heeft verzuimd zich te laten verjongen, door niet te erkennen tot haar eigendom de grote waarheid van de 19de eeuw, het moderne bewustzijn van de *Immanentie* van God, de waarheid dat het van God geopenbaarde bij uitnemendheid *menselijk* is.” Hij verwijt haar, dat zij “de waarachtige mensheid

¹²⁸⁴ *Geest en Vorm*, blz. 11.

¹²⁸⁵ Lees: worden.

¹²⁸⁶ *Geest en Vorm*, blz. 16 vlg.

¹²⁸⁷ *Geest en Vorm*, blz. 17-27, waar Capadose o.a. een uiteenzetting geeft van de verhouding tussen de kerk en de Evangelische Alliantie als in *De Vereeniging*, VI, 1852, blz. 418-132

¹²⁸⁸ *Geest en Vorm*, blz. 27 vlg.; vgl. *Vorm en Geest*, blz. 21.

¹²⁸⁹ *Vorm en Geest*, blz. 23.

¹²⁹⁰ *Geest en Vorm*, blz. 28 vlg.; vgl. Art. 29 der Ned. Geloofsbelijdenis.

van de Heere, de geheel *zedelijke* aard van de waarheid, het geestelijk karakter van het gezag van de Heilige Schrift” tot nu toe wel in naam zeer sterk heeft erkend, maar inderdaad terzijde gesteld¹²⁹¹. Nu erkent Capadose met Gunning een wasdom, een ontwikkeling, een vordering van de kennis van de waarheid, maar beveelt daarbij, om de heilige waarheid niet tekort te doen, grote behoedzaamheid aan. Waar de tendens van de wetenschappelijke ontwikkeling erop gericht was de menselijke zijde van de geopenbaarde waarheid, wellicht meer dan vroeger, in helderder daglicht te plaatsen, is hen gebleken, “dat bij zo velen de beschouwing van de waarachtige mensheid bijv. van de Heere zozeer werd ontwikkeld en verhoogd, dat de mens in de Zoon des mensen vergood, maar Zijn *ware Godheid* als Zoon van God verloren ging; dat men de menselijke zijde van de Schrift zoveel getracht heeft te doen uitkomen, dat men haar karakter, als zijnde *van God ingegeven* en gevolglijk van *Goddelijk gezag*, heeft verkleind, soms zelfs voorbijgezien; eindelijk, dat men de verheffing van het menselijk geweten, die voortreffelijke eigenschap van de mens als *zedelijk* wezen (*anthropos psuchikos*) meermalen zover drijft, dat men het vermengt met het geestelijk element en het geestelijk levensbeginsel van de ziel van de wedergeboren mens (*anthropos pneumatikos*)”¹²⁹².

Tenslotte heeft Capadose maar weinig op met de naam “moderne theologie”, welke Gunning zo schoon vindt. Hij kan er vrede mee hebben, waar Gunning schrijft: “Het Apostolisch Christendom, dat alléén is waarachtig modern”¹²⁹³, omdat modern dan als synoniem met apostolisch bedoeld is. Maar Capadose bespeurt enig derailleren van het apostolische spoor in een uitspraak als deze: “De Goddelijke Waarheid moet als echt en volkomen menselijk begrepen worden, en de betrekking tussen het Goddelijke en het menselijke aldus bepaald, dat het Goddelijke erkend worde als de volkomen vervulling van de menselijke behoeften”¹²⁹⁴. Hierin is zijns inziens het moderne behouden, maar het apostolische verdwenen. Met geestdrift en heilige vreugde daarentegen herhaalt hij Gunnings woorden: “Laat ons de ware moderne(?) Theologie uit *de eenwige bodem van Gods Woord* opbouwen, door dat Woord in verband te brengen met de vragen, behoeften en strevingen van de dagen die wij beleven”¹²⁹⁵.

In een “Naschrift tot antwoord aan Dr. A. Capadose”, toegevoegd aan “Geloof en kerkvorm”¹²⁹⁶, is Gunning nader ingegaan op het algemeen stemrecht voor de verkiezing van ouderlingen en dakenen en op de Alliance évangélique, op welke beide punten hij met Capadose van mening verschilde.

Capadose zag in het algemeen stemrecht een schadelijke miskennis van het onderscheid tussen gelovigen en ongelovigen in de kerk. Gunning echter was van mening, dat men voor de tegenwoordige tijd niet meer de maatsraf van vroegere dagen kon aanleggen en zag bovendien in het algemeen stemrecht slechts een “noodzakelijke *noodhulp*”. Het zichzelf aanvullen van kerkelijke colleges openbaarde zijns inziens inderdaad allerlei verkeerdheid en maakte, dat er geen zedelijk verband tussen de gemeente en haar vertegenwoordiging bestond. Van het algemeen stemrecht verwachtte hij intussen niet, dat alle kwaad erdoor verholpen zou worden.

¹²⁹¹ *Geest en Vorm*, blz. 30; vgl. *Vorm en Geest*, blz. 23 vlg.

¹²⁹² *Geest en Vorm*, blz. 31 vlg.

¹²⁹³ *Geest en Vorm*, blz. 33, vgl. *Vorm en Geest*, blz. 27.

¹²⁹⁴ *Geest en Vorm*, blz. 34 vgl. *Vorm en Geest*, blz. 27.

¹²⁹⁵ *Geest en Vorm*, blz. 34 (het tussen haakjes geplaatste vraagteken en de cursivering van Capadose; vgl. *Vorm en Geest*, blz. 28).

¹²⁹⁶ J.H. Gunning Jr., *Geloof en Kerkvorm. Toespraak tot de Hervormde Gemeente, over de kerkelijke houding van velen harer leraren (Met een Naschrift tot antwoord aan Dr. A. Capadose)*, 's-Gravenhage 1863.

Het ontbreekt Gunning niet aan wezenlijke sympathie voor de grootse gedachte, die aan de Alliance évangélique ten grondslag ligt. Zelf is hij lid van haar Nederlandse vertakking: de N.E.P.V. Maar van deze laatste kan dan ook niet worden gezegd, dat zij zich *buiten* de kerk plaatst. Zij tracht integendeel juist *in* haar aan haar opbouw mede te werken. Het grote geheel van de Alliantie gedraagt zich anders. Gunning heeft verschillende bezwaren tegen haar. Zij is hem “te bepaald *Engels*, te weinig Protestants-Evangelisch”. Hij vindt in haar theologie het Methodistische, kenmerkend Engels! intellectualisme en in haar maatregelen en voorstellen te veel van het *Engelse* zelf-gevoel, “om niet te zeggen welgemeende laatlunkendheid”. Bij haar ijveren voor godsdienstvrijheid schemert voor zijn gevoel ook wel een weinig de Engelse manier door van zich met de inwendige aangelegenheden van andere volken te bemoeien. Bij dit alles verdenkt hij haar ook wel *enigszins* van “iets dat zweemt naar het vestigen van een soort van nieuwe en “algemene” Kerk en belijdenis die beweren zou *boven* de bepaalde confessiën te staan”. Hij twijfelt geen ogenblik aan de waarheid van Capadose’s verklaring van naast het ijverig voorstaan en verdedigen van de Alliance évangélique met warmte voor de Nederlandse Hervormde belijdenis bezielde te zijn, doch stelt als zijn antwoord daartegenover: “Maar het zij mij bescheiden vergund als mijn ervaring daarnevens te stellen, dat de waarachtige katholiciteit, de ware ruimte, de ware broederschap met allen van elke confessie die de Heere Jezus liefhebben, mij het meest juist *op de bodem* van mijn gereformeerde overtuiging, niet *daarbuiten*, of daarnaast behoefte wordt”¹²⁹⁷. Voor Gunning is er immers geen sterker prikkel tot een allen-omvattende liefde dan “het besef vanuit eeuwige ontferming in Christus uitverkoren te zijn”. Het is de belijdenis van Gods eeuwige verkiezende vrije genade, die hem “het meest *bepaald gereformeerd*” voorkomt¹²⁹⁸.

In 1835 had Capadose eens voor Da Costa uiteengezet, welke betekenis hij aan het “gezag” van de kerkelijke besturen toekende¹²⁹⁹. Hij hield de Synode niet voor “wettig”, maar zolang zij niet volkomen verklaarde de leer der kerk niet te kunnen handhaven, was hij bereid zich aan haar te onderwerpen. Zijn erkennen hield niets meer in dan een zich eenvoudig bij een reeds bestaande toestand neerleggen. De twintigjarige duur van het onwettige bestuur maakte zijns inziens tenslotte een zekere erkenning noodzakelijk, zoals ook ten aanzien van een eenmaal gevestigde, hoezeer dan ook geïsurpeerde politieke macht.

Dezelfde geest ademde ook het antwoord, dat Capadose in 1864 in het licht gaf op een door velen hem gestelde vraag, waarom hij een adres aan de Haagse kerkeraad niet mede-ondertekend had¹³⁰⁰.

Er waren in Den Haag twee predikanten, Dr. J.C. Zaalberg, in 1854 van Deventer, en Ds. W. Hoevers, in 1862 van Leeuwarden overgekomen, die beiden in hun prediking en onderricht de beginselen van de Moderne richting propageerden. De ontstemming, hierdoor gewekt, leidde tot spanningen in de gemeente en de kerkeraad. “Adressen tegen de prediking van Dr. Zaalberg en Ds. Hoevers kwamen gedurig in en schier geen kerkeraad werd gehouden waarin deze verwikkelingen niet aan de orde kwamen”¹³⁰¹. De Moderne richting immers, die haar opkomst in ons land tegen het midden van de negentiende eeuw te danken had aan het onderwijs van de hoogleraren

¹²⁹⁷ *Geloof en Kerkvorm*, blz. 34 vlg.

¹²⁹⁸ *Geloof en Kerkvorm*, blz. 35.

¹²⁹⁹ Brief aan Da Costa 18-7-1835; vgl. boven blz. 263.

¹³⁰⁰ A. Capadose, *Waarom hebt gij het Adres, aan de Haagse kerkeraad toegezonden, niet mede-ondertekend?* 's-Gravenhage 1864.

¹³⁰¹ E.W. Posthumus Meyes, *t.a.p.*, blz. 189.

J.H. Scholten, eerst te Franeker, daarna te Leiden, en C.W. Opzoomer te Utrecht, was in haar gebaseerd-zijn op het empirisch rationalisme veel radicaler in haar kritiek op Schrift en dogma dan de Oud-liberale en Groninger richting met haar toch nog altijd supranaturalistische inslag.

Capadose nu had, zoals hij schreef, geen vrijmoedigheid gehad aan een adresbeweging tegen Zaalberg en Hoevers deel te nemen. De klachten achtte hij wel gegrond, maar hij ontzegde aan de Haagse kerkeraad en de bevoegdheid om de zaak te onderzoeken en het rechtmatig gezag om naar bevind van zaken te handelen. Hij wenste geen vertrouwen te tonen in een college, waarin de ene voorganger de Godheid van Jezus loochende en de andere in een gedrukt programma van de Bijbel verklaarde, “dat om daarin het woord van God te vinden, men *door zand en slijk gaan moet*”. Hij beschouwde hun beginselen niet minder anti-christelijk dan die van Zaalberg en Hoevers. “Immers het grove rationalisme, dat het theopneustisch beginsel (de ingeving van de Schrift) loochende, heeft vroeger nimmer eenige tegenstand gevonden van enig aldus geconstitueerd kerkelijk collegie; evenmin de daarop volgende Groninger school met haar verloochening van JEZUS Godheid en de verzoening in Zijn bloed, dat zij met de smadelijke naam van bloedtheologie bestempelde; maar waar eenvoudige leden, als ik en anderen die wangevoelens bestreden, werden zij niet alleen door geen kerkelijk collegie ondersteund maar zelfs veroordeeld. En nu eindelijk staat daar de Moderne school in de heidense ontwikkelde gestalte van het anti-christelijk element; het leeuwenwelpje, dat onze Theologen, de mannen van wetenschap gekoesterd hebben, toen het nog niet ontwikkelde nagels en tanden had, is onder hun bescherming en verzorging opgewassen en toont nu het grijnzend gelaat van de alles verscheurende leeuw... Ik kon en mocht mij niet tot zulk een collegie wenden en de leraar, die de Godheid van JEZUS loochent en dus het criterium van een Christens mist, op zo groot een afstand van de Moderne voorganger stellen, dat ik hem als rechter over de laatste inroepen zou”¹³⁰².

Capadose richtte zich dan ook niet tot de kerkeraad als zodanig, maar tot de getrouwe mannen daarin, die hij met nadruk vermaande niet overeenkomstig het hun door de Synode, maar het hun door God gegeven gezag te handelen, als Christen-opzieners, die eenmaal rekenschap zullen moeten afleggen.

In het jaar 1864 heeft de Synode naar aanleiding van verschillende bij haar ingekomen adressen zich ernstig beziggehouden met de vraag, in hoeverre er leervrijheid in de kerk kon worden toegestaan. Een door haar benoemde commissie van onderzoek en advies, waarin o.a. de Moderne hoogleraar J.H. Scholten te Leiden en de orthodoxe hoogleraar J.J. van Oosterzee te Utrecht zitting hadden, nam het onderwerp in studie en diende bij de Synode een rapport van haar bevindingen in, waarbij zij adviseerde de bestaande toestand ongewijzigd te laten¹³⁰³.

Het rechtzinnige weekblad “De Heraut”, dat niet schroomde onverholven zijn afkeuring over het synodale beleid uit te spreken, had er zich weinig goeds van voorgesteld en zag zich daarin niet bedrogen. Het schreef: “Veler ogen waren in de laatste weken op de verhandelingen van de Synode gericht, daar men, onzes inziens *ten onrechte*, van haar verwachtte, dat zij enig besluit zou nemen, waardoor de verwarring en de willekeur, die thans de Gereformeerde kerk verwoesten, gestuit zouden werden. Het *rapport*, te dier zake door een commissie ingediend en door de Synode eenstemmig aangenomen, maakt aan de verwachtingen een einde, en *wettigt*, voor zover het gezag

¹³⁰² *Waarom hebt gij het adres*, blz. 5 vlgg.

¹³⁰³ *Handelingen van de Algemene synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, ten jare 1864*, 's-Gravenhage 1864, blz. 309 vlg.

van de Synode enige beteekenis heeft, een toestand van zaken, die *nergens* bestaat of geduld zou worden”¹³⁰⁴. Volgens het blad waren blijkbaar in de commissie verschillende richtingen vertegenwoordigd om aan het rapport een “schijn van onpartijdigheid” te verzekeren. De commissie zelf sprak er haar voldoening over uit het tot een “*betrekkelijke* overeenstemming”, tot een “relatieve eenheid” in de zaak van de adressen te hebben gebracht, waardoor zij in staat was gesteld de Synode “haar gemeenschappelijk resultaat” mede te delen. De Heraut-schrijver echter verklaarde, dat het zijn begrip in allen dele te boven ging, “dat in de zaak van de leervrijheid, in het vaststellen van het recht en de roeping van de Hervormde Kerk en haar besturen, volkomen overeenstemming tussen de Hoogleraar van Utrecht en van Leiden bestaat”. Hij besloot zijn beide artikelen met de sombere voorspelling: “Nog twee jaren verder en de synode zal haar jubileum vieren, en het Nederlands Hervormd kerkgenootschap zal zijn graflied zingen, indien het niet reeds lang begraven is, en niets daarvan overblijft dan een grafsteen, die van voorbijgegangene heerlijkheid getuigt.

Het smartte Capadose, die veel met Van Oosterzee op had, diep, dat deze zijn naam onder het rapport had geplaatst. In 1862 had hij hem ter gelegenheid van zijn benoeming tot hoogleraar te Utrecht nog geschreven: “Ik ben innig verheugd en dank de getrouwe God, die het stille gebed niet versmaadt, dat Hij U roept om in deze dagen van smartelijke ontrouw de zegen te gaan genieten en te doen genieten aan een hoger onderwijs, dat van het Hoogste onderwijs doordrongen is, verbonden”¹³⁰⁵. Wat viel hem daarom deze “hoog gewaardeerde Broeder” thans tegen! Hij dacht aan Caesar, die, toen hij onder de met dolken op hem aanvallende vijanden ook zijn zoon ontwaarde, uitbrak in de aandoenlijke kreet: “*Ook jij, Brutus?*” Van Oosterzee had Capadose en het volk Gods in den lande, dat hogere gedachten van hem koesterde, het hart doorstoken met een scherper wapen dan al de dolken, waarmee de ongelukkige tegenstanders en vijanden de gemeente van de Heere aanvallen en bestrijden¹³⁰⁶.

Capadose was het zeer eens met het afkeurend oordeel van Barger over Van Oosterzee’s houding, terwijl hij het een pijnlijke zaak vond “twee broeders, die de waarheid verkondigen en in het heirleger van God getrouwe Oversten zijn, tegenover elkander te moeten zien staan”¹³⁰⁷. Barger had in “De Heraut” geschreven: “Voorzeker, het maakt een komische indruk, de namen van Scholten en van Oosterzee beiden onder dit rapport te vinden, maar het is vooral aangenaam te vernemen, dat *de liefde toch geen schade geleden heeft*. Op welk onnozel slag van lezers acht men dergelijke zinsneden toch berekend?... *Verscheidenheid?* En dit is het woord, waarmee het ontzettende verschil, de lijnrecht strijdige beginselen, de tegen elkander indruisende stelsels worden aangeduid! Het is *nodeloos* hierover iets mede te deden. Dat heeft Prof. van Oosterzee kunnen goedvinden mede te ondertekenen? Hij heeft zich niet verplicht geacht in een afzonderlijke memorie op te komen tegen hetgeen dit Rapport zegt en tegen hetgeen het ook verzwijgt?”¹³⁰⁸.

Capadose stortte tegenover Van Oosterzee zijn klacht uit in twee brieven, waarin hij hem o.a. te kennen gaf, dat het rapport geheel van een onheilge geest doortrokken was. Van Oosterzee zond hem een kort vriendelijk antwoord, waarin hij hem naar een

¹³⁰⁴ De Heraut, 26 Aug. en 2 Sept. 1864: *De Synode van 1864 en de adressen betreffende leervrijheid*, I en II, waaruit ook de andere aanhalingen in deze alinea.

¹³⁰⁵ Brief aan Van Oosterzee 25-10-1862.

¹³⁰⁶ A. Capadose. *Het rapport van de synodale commissie betreffende de leervrijheid in de Nederlandse Hervormde Kerk, en de ondertekening van Dr. J.J. van Oosterzee*, 's-Gravenhage 1864, blz. 4. In dit geschrift vindt men de korte briefwisseling tussen Capadose en Van Oosterzee over deze zaak afgedrukt.

¹³⁰⁷ Capadose, *Rapport leervrijheid*, blz. 4 vlg.

¹³⁰⁸ De Heraut, 16 Sept. 1864: B., *Datums*.

artikel van hemzelf in de eerstvolgende “Heraut” verwees en dat hij besloot met: “Schort althans tot zolang uw oordeel op en geloof voor het minst, dat ik, indien ik mocht gedwaald hebben ter goeder trouw ben geweest; voert over enige tijd mijn ambtsplicht mij weer naar ’s-Gravenhage, ik hoop gelegenheid te vinden, om over één en ander rustiger met u te spreken, dan thans mij mogelijk is. Wees inmiddels met uwe lieve gade hartelijk van ons gegroet en voortdurend Gode bevolen”¹³⁰⁹.

In zijn artikel “Waarom getekend?”¹³¹⁰ lichtte Van Oosterzee zijn gedragslijn toe door er allereerst op te wijzen, dat hij ambtelijk verplicht, “niet als stemhebbend lid, maar als preadviserend afgevaardigde van de godgeleerde faculteit van deze hogeschool”, de synodale vergadering van 1864 had bijgewoond; verder dat hij in die vergadering duidelijk had uitgesproken, dat hij Persoonlijk “de voornaamste grieven, die door vele Adressanten “met name tegen de Moderne Theologie werden ingebracht” deelde, ja zelfs aantekening daarvan in de acta had verzocht. Maar de intrekking van de bestaande leervrijheid, welke zijns inziens volgens de kerkelijke wet “*in genen dele volstrekt onbepert*” was, zoals ten onrechte wel eens werd beweerd, had hij wenselijk noch mogelijk geacht¹³¹¹. Men diende in aanmerking te nemen, dat de Synode volgens haar reglement niet gerechtigd was zulke diep ingrijpende veranderingen aan te brengen, als waarop ditmaal door adressanten, wier gedachten, gevoelens en wensen bovendien zeer uiteenliepen, werd aangedrongen. Van Oosterzee wilde ook geen gewetensrechter zijn of iemand een martelaarskroon helpen vlechten. Hij stond verder niet op het standpunt van “*letterlijke* formulierrechtzinnigheid”, vreesde voor scheuring in de gemeente, wanneer de Synode een uitspraak deed, en gaf er tenslotte de voorkeur aan Gods tijd af te wachten. “In de geschokte en verwarde kerkelijke toestand van het ogenblik weet ik voor mij niet beter te doen, dan met alle mij verleende kracht te getuigen, en van de bestaande leervrijheid alzo voor mijn deel gebruik te maken als ik dit o.a. te ’s-Gravenhage in mijn leerrede: *het eeuwig Evangelie* gedaan heb”¹³¹².

Capadose duidde Van Oosterzee deze laatste volzin ten kwade: behoorde men in het met geestdrift en getrouwheid verkondigen van het zaligend Evangelie niet veeleer de vervulling van een opdracht van de grote Zender dan een gebruik maken van de bestaande leervrijheid te zien? En dan: Van Oosterzee zelf had vergeten te getuigen, toen hij onder het heilloos rapport zijn naam zette.

Ook hierin was Capadose het niet met Van Oosterzee eens, dat deze onderscheid maakte tussen onderwerpen, die tot de school, en die, welke tot de evangelieprediking behoorden. Waar het de eeuwige waarheid betreft, valt er toch geen onderscheid tussen de cathedra en de kansel te maken? Capadose achtte tenminste Zaalberg hierin te prijzen, dat hij in zijn spreken als doctor en als dominee dezelfde bleef.

Maar “die fatale ondertekening” moet zijns inziens bepaald aan “een ogenblikkelijke verbijstering, door de bozen bewerkt”, welke zich toen van Van Oosterzee meester maakte, toe te schrijven zijn geweest. De hoogleraar zal er dan ook in de binnenkamer

¹³⁰⁹ Capadose, *Rapport leervrijheid*, blz. 8.

¹³¹⁰ *De Heraut*, 23 Sept. 1864.

¹³¹¹ Men denke hierbij aan de clause “handhaving harer leer” in arr. 11 van het Algemeen Reglement, beschouwd in het licht van art. 39 van het Reglement op het godsdienstonderwijs (*Reglementen der Ned. Herv. Kerk*, 1948, blz. 10 en 141).

¹³¹² J.J. van Oosterzee, *Het eeuwig Evangelie. Leerrede over Mattheus 24: 35, uitgesproken te ’s-Gravenhage, de 17e Juli 1864*, ’s-Gravenhage 1864, blz. 23: “Zinke de ganse aarde met al haar heerlijkheid weg, en ga de hemel voorbij met technisch, als tussen hemel en aarde ziet het geloofssoog nog op dat uur de Engel met het Openbaringsboek zweven, “hebbende het eeuwig Evangelie”!” Capadose doelde blijkbaar op deze preek, toen hij schreef, dat hij “nog onlangs met zulk een overmeesterend gevoel van zielevreugd Van Oosterzee gehoord had” (*Rapport leervrijheid*, blz. 5).

nog wel op terugkomen. Capadose nadert hem in zijn geschrift daarom niet met “een bars “wee U” maar met een zuchtend “Ach! Gij””¹³¹³.

Uittreding

Gaandeweg heeft Capadose de hoop laten varen de Hervormde Kerk nog eenmaal als levende uit haar belijdenis hersteld te zien. De toon van pessimisme, welke in zijn kritiek doorklonk, verried bovendien een gevoel van wrevel, dat zich omzette in een uitgesproken afkeer van die kerk, waarin hij eertijds het vreugdevolle ogenblik van het ontvangen van het zegel van het Verbond had mogen beleven. Zijn vermaningen waren vruchteloos gebleken. Tot zijn groot leedwezen hadden de toonaangevende waarheidgetrouwe mannen in de kerk, op wie hij zijn verwachting had gebouwd, ze niet ter harte willen nemen. Zij beschouwden de kerk nog niet als zo diep gezonken, of straks zou in haar de vrije werking van de Geest de beste tegenweer blijken te zijn tegen de dwalingen, welke zij daarom de haar bij reglementaire bepalingen toegestane vrijheid niet wilden ontnemen; ja, de Geest zou de dwaling zelfs terugdringen.

Capadose vond het God-onterend de dwaling in de kerk toe te laten. Door de belijdenis niet te handhaven verloochende de kerk haar wezenlijk karakter van gemeenschap van ware Christgelovigen. Capadose achtte het op den duur voor zichzelf zinloos nog tot de Hervormde Kerk te behoren en wenste evenmin nog langer als lidmaat verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in haar te dragen. Hij scheidde zich daarom in 1866 van haar af. In een brochure “Of scheiden of scheiding”¹³¹⁴ gaf hij rekenschap van zijn daad. Met de consequentie hem eigen verklaarde hij “openlijk en officieel tot geen kerkgemeenschap hoegenaamd meer te kunnen behoren”¹³¹⁵. Als motto’s had hij de woorden uit Ex. 14: 15 en Jes. 52: 11 vlg. boven zijn geschrift geplaatst. Daar hield hij zich aan: hij trok voort en vertrok!

Hij wil echter de lezers niet bij het woord “scheiden” laten schrikken, Hij scheidt zich immers niet van de Nederlandse Gereformeerde kerk af. Zulks zou niet mogelijk zijn, omdat er geen Nederlandse Gereformeerde kerk meer bestaat. Want men kan toch kwalijk die naam voor gemeente van de Heere toekennen aan die “*rudis indigestaque moles*”, die chaos van verwarring met nog slechts enkele christelijke elementen als “*rarae nantes in gurgite vasto*” onder de talloze schakeringen van antichristelijke elementen, welke men er thans voor houdt?¹³¹⁶ Van deze massa nu, voor welke de naam “Christelijke kerk” gestolen is, “verwijdert” Capadose zich.

Hij ziet voor de kerk de tijd, waarvan Paulus in 2 Thess. 2 spreekt, ophanden. De afval, welke men in de kerk ontwaart, gaat als consequente ontwikkeling van de ongelovige wetenschap aan de openbaring van de Antichrist vooraf. De zogenaamde “moderne wereldbeschouwing” is de openbaring van die afval. De onderscheiden kerken zijn de voeten van het beeld in Nebukadnezars droomgezicht: ijzer en leem, wel dooreengemengd, maar niet verbonden. Laat men toch niet trachten deze toestand te bestendigen! Men zie er veeleer een teken in, dat er een nieuwe bedeling op komst is.

Ten aanzien van de Hervormde Kerk geldt voor Capadose thans: “Bij een cadaver kan ik niet langer wonen”¹³¹⁷. Zij is de plaats geworden, “*waar de Heere en Heiland eens te vinden was*”. Men zoek de Levende niet bij de doden, maar verlate het graf “met de opgestane Christus in het hart”, niet om een nieuwe kerk te stichten, dit komt alleen

¹³¹³ Capadose, *Rapport leervrijheid*, blz. 12 vlg.

¹³¹⁴ Capadose, *Of scheiden of scheiding. Een woord aan leraars en gemeenten*, 's-Gravenhage 1866.

¹³¹⁵ *Of scheiden*, blz. 4.

¹³¹⁶ *Of scheiden*, blz. 6.

¹³¹⁷ *Of scheiden*, blz. 14.

God toe, maar om zich te vaster bij de Christus Gods aan te sluiten. “*Ubi Christus, ibi Ecclesia*”: waar Christus is, daar is de kerk! “*De Christus-kerk, de Kerk van de Gekruiste, die en die alleen heeft de belofte, dat de poorten van de hel haar niet zullen overweldigen* (Matth. 16: 18), maar ook de heilige roeping om het kruis achter de Gekruiste aan te dragen”¹³¹⁸.

Tot deze kerk, welke hij tot openbaarheid ziet komen, wenst Capadose te behoren: “De krachtige zeilsteen van de Heilige Geest is in de hand van onze God en trekt in onze dagen alle de ijzer-elementen tot zich en bij elkander uit de verschillende meest leem geworden massa’s, die men kerken noemt. De Heere Jezus roept allen, die in waarheid in Hem geloven, om zich tezamen rondom Hem te verenigen; gelijk Hij eenmaal Zijn uitverkorenen uit alle tongen, volkeren, natiën en geslachten zal samen brengen, zo roept Hij nu Zijn gelovigen uit de Gereformeerde, uit de Afscheiden, uit de Lutherse, uit de Roomse en ook andere kerken, om zich aan te sluiten en te verwijderen van de plaatsen, waar de Belials naast de Christus te vinden zijn. De grote en machtige strijd vangt aan, indien men een vuurproef een strijd mag noemen. Het woord van de Heere zij in alles een licht op ons pad en dat woord roept ons toe: “Trekt niet een ander juk aan met de ongelovigen;...” (2 Cor. 6: 14-16)”¹³¹⁹.

Zeer ontsticht was Capadose over een uitspraak van “de heer Koetsveld”, door “De Heraut” scherp gecritiseerd¹³²⁰. De Haagse predikant C.E. van Koetsveld had de vraag, “of de algemene bevestiging van de nieuwe leden nog zou zijn vol te houden, zonder of aan de waarheid of aan de stichting te kort te doen”, beantwoord met vast te stellen, dat de leraren, wat en hoe zij ook onderwezen, allen geacht konden worden de bedoeling te hebben hun leerlingen tot Jezus te brengen; dat dezen, wat zij ook verder denken mochten, Jezus toch wel boven alles stelden; en dat men niet behoorde te vragen, of het wel een oprecht gemeend of bewust ja was, dat zij uitspraken, omdat de mens slechts aanziet, wat voor ogen is, maar God alleen het hart kent. De Heraut-schrijver merkte hierbij op: “Waarom echter deze geheel ergerlijke toneelvertoning? Om de eenheid van de kerk te bewaren? Maar de kerk wil immers een geestelijke eenheid? Koetsveld zelf zegt, dat er een kloof, (een wond), scheuring bestaat; wat helpt dan het aannemen van de schijn alsof die niet bestond? De moderne leer is immers iets nieuws? een nieuwe lap op een oud kleed maakt immers de scheur wijder? O Koetsveld! Koetsveld! hebt u niet al uw gezond verstand bij deze gelegenheid verloochend? Zaalberg en de zijnen breken de Hervormde kerk niet slechts, maar het Christendom af, wat baat het hen openlijk te laten bevestigen, dat ze zullen bouwen, niet afbreken?” Capadose was het hier van harte mee eens en verklaarde liever met een volbloed Moderne te doen te hebben dan met iemand, die de kunst onderwijst om in de gemeente opzettelijk bedrog te plegen.

Van Koetsveld kon als een vertegenwoordiger van de Groninger school gelden. Zijn standpunt werd gedurende tientallen jaren in de vorige eeuw door de meerderheid van de Haagse kerkeraad en een deel van de gemeente gedeeld. Prof. Gunning noemde hem in een gedachtenisrede hierin een kind van zijn tijd, dat hij niet in zo sterke mate de nadruk legde op de diepe tegenstelling van zonde en genade als door de “latere opwekkingen (het Réveil)” werd gedaan, tegen welke opwekkingen Van Koetsveld menigmaal (zijns inziens “niet altoos ongegronde”) bedenkingen had. “Hij wilde zijn (en was) een man van het midden, maar in dat midden stond voor hem de Christus en Heiland, gelijk hij in Hem met hart en ziel geloofde en Hem met buitengewone,

¹³¹⁸ *Of scheiden*, blz. 11, 14, 19.

¹³¹⁹ *Of scheiden*, blz. 11 vlg.

¹³²⁰ *De Heraut*, 20 April 1866. I.E. *Bevestiging der nieuwe leden in de zogenaamde Hervormde, inderdaad misvormde, gemeente te 's-Gravenhage*.

krachtvolle welsprekendheid verkondigde.” Hij hield in zijn prediking “bij toeneming de diepte van de enige troost in leven en sterven” de gemeente voor¹³²¹.

Na veertig jaren gevoelde Capadose het nog als een smaad, dat de Amsterdamse kerkeraad hem in de zaak Brasz had vermaand om op gebogen knieën en met leedgevoelend hart de Vader in Christus om vergeving te bidden, wijl hij, zoals het toen heette, door zijn schrijven de treurigste verdeeldheid in de gemeente had kunnen doen ontstaan¹³²².

Capadose ontveinsde zich niet, hoe de velen, die ondanks alles op herstel van “hetgeen zij nog de Kerk noemden” bleven hopen, zijn uittreden beoordeelden: zij achtten “van alle de blijken van ontrouw dit het grootste, van alle rampen dit het ergste, van alle ellenden dit de grootste ellende.” Hij berustte daarin, maar gaf hun tevens de raad om althans *binnen* hun “zogenaamde Kerken” tot scheiding over te gaan door “*in geen gelegenheid of omstandigheid*, in geen geval hoegenaamd, langer te blijven in *gemeenschap* met de verloochenaars; van de Zoon van God en met hen die een ander Evangelie verkondigen”; met hen niet in enig kerkelijk college zitting te nemen, hun leerlingen niet aan te nemen en hun de deelneming aan de Avondmaalsviering te ontzeggen, “In één woord, volkomen *scheiding* en onthouding van *enige* Kerkgemeenschap met de verwoesters van het Christendom” (vgl. Ef. 5: 11), zonder zich daarbij door reglement, gewoonte of welke menselijke hand van orde ook te laten belemmeren. Dit zou natuurlijk niet zonder strijd gaan, maar Capadose zag geen andere oplossing, nu *alle* kerken in de afval waren meegesleept. Het moest er zijns inziens nu verder alleen maar om te doen zijn “zich onbesmet te bewaren en zielen voor Jezus aan alle plaatsen te winnen: het zou immers in waarheid geen verlies kunnen geacht worden, zo eens de Heere uit de puinhopen van al die kerken *Zijn Christus-Kerk* wilde doen verrijzen als een Phoenix uit de as!”¹³²³

Of scheiden of scheiding! Capadose verkoos voor zichzelf het eerste: hij werd buitenkerkelijk, omdat hij nergens een uitwendige kerk kon ontdekken, die de gestalte van de ware Christus-kerk vertoonde. Wanneer nu de anderen, voor het tweede: scheiding, d.i. groep-vorming binnen hun kerken, kozen, dan zou er “een volk van *getuigen*,... een in goddelijke zin triomferende Kerk, dat is een volk van het lijden” opstaan, een volk, “dat geen herstel wacht dan bij de afgesmeekte wederkomst van de gezegende Heiland”¹³²⁴.

Capadose zocht één belijdende kerk¹³²⁵. Hij vond die slechts in de harten van de ware Christgelovigen. Het ging hem om de eenheid in het zuivere belijden. Alleen deze eenheid kon voor hem grondslag van de oikoumenè zijn. De beleving daarvan had hij op de conferenties van de Evangelische Alliantie tot zijn grote vreugde mogen smaken. Zij was er dus wel, maar eerst in de toekomst zou zij zich ten volle openbaren. Daar ging Capadose’s verlangen verder naar uit.

Hij besloot zijn geschrift met:

“O Heere, maak ons getrouw tot de dood! (Openb. 2: 10).

Op Uwe zaligheid wacht ik, o Heere! Amen! (Genesis 49: 18).”

Bij de vrienden ondervond Capadose’s geschrift geen onverdeelde instemming. Gunning betuigde terstond zijn hartelijke sympathie met de hoofdgedachte daarin: “de

¹³²¹ Posthumus Meyjes, *t.a.p.*, blz. 129 vlg., aangehaald uit Gunning, *Leven en Werken*, III, blz. 408 vlg.

¹³²² Zie boven, blz. 233.

¹³²³ *Of scheiden*, blz. 21-24.

¹³²⁴ *Of scheiden*, blz. 27.

¹³²⁵ Vgl. de artikelenreeks van H.G. Groenewoud in *Hervormd Weekblad: De Gereformeerde Kerk* van 1, 15, 22 en 29 Januari 1942: Dr. A. Capadose. *Een belijder zoekt één belijdende Kerk*.

heiligheid van de Gemeente van God.” Daarnaast constateerde hij echter een groot verschil van zienswijze. De zijne was: “en scheiding en scheiden”, en dat langs de van God verordende weg, in aansluiting aan de historie, *van binnen naar buiten*. De bestaande Hervormde kerkgemeenschap moest met liefde worden vastgehouden, “totdat God (ongetwijfeld!) *op Zijn tijd* ontbinden zal.”¹³²⁶

Groen achtte scheiden voorbarig, “zo lang er nauwelijks een aanvang was van *kerkrechtelijke* strijd”. Maar de *scheiding* vond bij hem, evenals bij Schwartz, hartelijke instemming: “Steeds heb ik verklaard, dat alleen in een scheiding zoals Dr. Capadose aanprijst, in een afbreken van kerkgemeenschap met de evangeliebestrijders, genoegzame verontschuldiging voor *niet-scheiden*”¹³²⁷.

Capadose daarentegen zag het woord “voorbarig” liever toegepast op “die leraren, die men juist in Schotland the *moderates* placht te noemen”. Hijzelf was na ernstig en biddend onderzoek tot het besluit gekomen, “dat *mijn* Christelijk geweten weigerde langer in kerkgemeenschap te blijven met de openlijke bestrijders (volgens het oordeel van Gunning daartoe *recht hebbende*) en de verwoesters van het Christendom”¹³²⁸.

Koenen vond het ongepast, nu de crisis voor de Gereformeerde kerk ophanden was, “*als een militair, die de strijd vreest*”, ontijdig ontslag te vragen. Dat doet immers geen plichtsgetrouwe krijgsman. Capadose vroeg Koenen, of hij soms reden had dat bij hem te veronderstellen. Met een beroep op artikel 28 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, door Koenen, “in overhaasting voorzeker”, geciteerd, verklaarde Capadose: “juist daarom kon ik niet langer blijven in een lichaam, dat ook volgens de knappe Theoloog, door u en mij hooggeschat, *het wezen van de kerk verloren heeft.*” Men behoort allereerst één te zijn in het *geloof*, “wil men tezamen een kerk, en wel, in zo verre men dit hier kan zijn, de *ware* Christelijke kerk vormen”, aldus Capadose¹³²⁹.

Hij kende zich voortaan volle vrijheid toe “om waar ’t ook zij een getrouwe verkondiging bij te wonen al ware het in de Roomse kerk”. Hoewel geen lid meer van enige uitwendige kerk, hoopte hij toch een “warm lid van de kerk van Christus” te zijn¹³³⁰. Hij dankte God voor de genade, hem op zijn oude dag bewezen, “(zich) eenvoudig te vrede te stellen met (zijn) geestelijk lidmaatschap van de ware Kerk van Christus en geen deelgenootschap te hebben aan de bezoedelingen en ongerechtigheden van de zich noemende Gereformeerde Kerk”, door hem voor een “ellendige boel” gehouden¹³³¹.

Capadose bleef ook na zijn uittreden belang stellen in hetgeen zich op kerkelijk terrein afspeelde. Hij liet het daarbij evenmin aan ernstige waarschuwingen ontbreken.

De door hem zo vurig verlangde scheiding was zich toch, zij het in andere zin dan hij bedoelde, gaan voltrekken. Tegenover de Groninger en Moderne richting had zich de Ethisch-irenische partij met haar sinds 1853 verschijnend orgaan “Ernst en Vrede” gesteld. Zij streefde naar een verzoening van de kerkelijke rechtzinnigheid met de erkende resultaten van de moderne wetenschap. Het ontbrak haar echter aan een nauwkeurig bepaalde grondslag en daardoor ook aan onderlinge eenstemmigheid. Zij

¹³²⁶ J.H. Gunning Jr., *Mededelingen aan de Hervormde Gemeente te 's Gravenhage*, VII, z.p. en z.j.

¹³²⁷ Mr. Groen van Prinsterer, *Parlementaire studiën en schetsen*, II, Nos. XXI tot XL, 's-Gravenhage 1866, blz. 17 vlg.

¹³²⁸ Brief aan Groen 24-5-1866.

¹³²⁹ Brief aan Koenen 11-5-1867. Met die “knappe theoloog” moet Dr. A. Kuyper bedoeld, zijn, zoals uit het volgende blijken zal.

¹³³⁰ Brief aan A.M.C. van Asch van Wyck 21-6-1869.

¹³³¹ Brief aan Abraham Hijmans te Overschie 6-5-1872.

was in geen geval, wat Capadose bedoelde. Deze sprak evenals Da Costa van “die akelige Irenische richting”¹³³².

De “Confessionele Vereniging”, ontstaan uit een voor het eerst in 1862 te Utrecht gehouden vergadering van “evangelisch-confessionele” predikanten, plaatste zich op het standpunt, “dat op den duur kerkelijke gemeenschap ongeoorloofd is met hen, die het bovennatuurlijke in het Christendom ontkennen”. In haar oprichtingsvergadering op 12 October 1864, eveneens te Utrecht, stelde zij vast, “dat de vereniging aan geen poging tot herstel of hulpbetoon in de nood van de kerk de hand lenen kan, die niet uitgaat van een onbekrompen en ondubbelzinnige instemming met de grondslag van de kerk, in haar belijdenisschriften neergelegd”¹³³³. Doch ook aan deze vereniging kon Capadose geen vertrouwen schenken. Aan Groen, die de stoot tot oprichting had gegeven, schreef hij eens: “Ik vrees, dat de chaos steeds donkerder wordt! Om de confessionele vereniging als een reddingbaak te beschouwen moeten er waarlijk andere verslagen van hun werkzaamheden, dan die wij nu bezitten, voor de dag komen”¹³³⁴.

In zijn brochure “De consequente Confessioneele”¹³³⁵ waarschuwt Capadose nogmaals tegen de toepassing van artikel 23, waaraan zijns inziens “een revolutionair beginsel, dat uit onze moderne staats-constitutiën herkomstig, van ’t staats-gebied op ’t gebied van de kerk werd overgebracht”, ten grondslag ligt¹³³⁶. Hij miskent overigens de ijver van de Orthodoxen in hun pogen om de kerk te herstellen niet, maar houdt hen toch voor een “nieuw soort van *Danaïden*”, die vergeefs werk doen met maar steeds volle emmers water aan te dragen. De kerk is immers een bodemloos vat met loshangende wanden, een gebroken bak, die geen water kan houden, geworden. Haar bodem, d.i. haar belijdenis en mast, ligt er los naast, en er zijn geen hamer en spijkers meer om hem weer aan te hechten. Want haar schone confessie staat nog wel achterin haar kerkboeken, maar oefent geen gezag meer uit. Facto bestaat zij voor de kerk niet meer, is zij als vernietigd. Waar leervrijheid is ingevoerd, houdt het begrip “kerk” op. In de ware zin des woords hebben wij dan ook geen Gereformeerde kerk meer.

Capadose prijst het boekje van Kuyper: “Wat moeten wij doen?” Daarin staat te lezen, dat de kerk een “geraamte” is en “haar wezen verloochend” heeft¹³³⁷. Daar valt dan niets meer aan “op te lappen” Laat dus de Confessionele Vereniging consequent zijn en niet trachten de vroegere toestand te herstellen, maar zich bij de Oud-Gereformeerde gemeente aansluiten, of wel “een ware kerkgemeente daarstellen”. Bovendien zou deze afscheiding niet eens de stichting van een nieuwe, maar de voortzetting van de historische kerk betekenen. Men zou daardoor de lijn weer opvatten, die door de stichting van het hervormd kerkgenootschap “als een voorbijgaand *interim*” was afgebroken¹³³⁸.

Kuyper sprak naar het hart van Capadose. Hij zag alleen nog maar afgebrokkelde muren. „Niet met archeologische voorliefde voor ruïnes” wenste hij te komen, maar

¹³³² Brief aan Da Costa 18-4-1858.

¹³³³ De Wilde, *t.a.p.*, blz. 125.

¹³³⁴ Brief aan Groen 21-8-1866.

¹³³⁵ A. Capadose, *De consequente Confessioneele of art. 23 in verband met de toestand van het Nederlands Hervormd kerkgenootschap. Tweede woord aan leraren en gemeenten*, 's-Gravenhage 1867.

¹³³⁶ *De consequente Confessioneele*, blz. 4 vlg.

¹³³⁷ A. Kuyper, *Wat moeten wij doen, het stemrecht aan ons zelf houden of de kerkeraad machtigen? Vraag bij de uitvoering van Art. 23 toegelicht*, Culemborg 1867, blz. 23 en 31.

¹³³⁸ *De consequente Confessioneele*, blz. 13 vlg.

“met breekijzer en houweel, om hoe eer hoe beter die vale steenhoop weg te ruimen, opdat het spoedig blijke of er nog geestelijke bouwstof en geestelijke bouwkunde genoeg in onze kerk is, om een eigen huis te stichten op het vrij geworden erf¹³³⁹. Kuyper was niet zo beducht voor een scheuring, voor een “uiteenspatten” van de kerk van de vaderen. Hij schreef: “En nu wat zou er dan uiteenspatten? De kerk van onze vaderen? U vergist zich: *haar geraamte* misschien, maar van haarzelf zou het dan juist blijken, *dat ze er sinds lang niet meer was geweest*, Komt er scheiding, welnu, dan zal het openbaar worden, dat de eenheid slechts kunstmatig was en niet door een band des geestes, maar slechts door het rafelend koord van reglementen werd samengehouden; en ook daarvan zal het gelden, “wat openbaar maakt, brengt licht”¹³⁴⁰. Capadose meent te spreken “in de zin van een consequente confessionalisme” door aan te dringen op “het *verlaten* van ’t meer dan bouwvallig voor getrouwen onbewoonbaar huis”, op het verbreken van de kerkgemeenschap met hen, “die de snoodheid begaan van de kerk van de Heere te bestrijden en het opkomend geslacht voor de afval voor te bereiden”¹³⁴¹.

Capadose schoot voor het laatst in 1873 zijn scherpe pijlen af op “de zogenaamde Synode van de zich noemende Gereformeerde kerk”. Het was naar aanleiding van “de door haar geprojecteerde uitlichting van de volzin *ter handhaving van de leer van de kerke* uit het bekende Art XI van de chaotische massa kerkreglementen”, waartegen in tal van adressen was geprotesteerd¹³⁴². De Synode had in de commissie, die haar van rapport moest dienen, ook Modernen benoemd¹³⁴³. Capadose sprak daarom van “een geheel *syncretistische* commissie, een *abnormale* het gezond verstand en alle beginselen van oprechtheid en eerlijkheid weersprekend lichaam”; hij nam de rechtzinnigen, die daarin zitting hadden, hun “compromis” mer de openlijke bestrijders van de kerkleer, die zij verdedigden, met de “vijanden van het Evangelie Gods”, hoogst kwalijk¹³⁴⁴.

Als motto had hij het volgende woord van Kuyper boven zijn geschriftje geplaatst: “Want slechts niemand dat ik, van Kerk gewagend, die onbelompe bussel van verwrongen, saploze ranken bedoel, die men nog goed vindt met die erenaam te betitelen. Met wat thans Kerk heet komt de Gemeente van Christus geen stap verder”¹³⁴⁵.

Het is opvallend, hoe gaarne Capadose in deze tijd woorden van Dr. Kuyper aanhaalt. Hij moet in hem bepaald een krachtige bondgenoot hebben gezien tegen “de zich noemende Vaderlandse kerk”, waarin, zoals Kuyper in “De Standaard” van 31 Augustus 1873 schreef, een richting, “zich tegen de natuur van de kerk aankantend”, de overhand had, en welke kerk hij ons “meer ten vloek dan ten zegen” werd¹³⁴⁶. En wanneer Capadose spreekt van de “zo juist als schrikwekkend door de welversneden

¹³³⁹ *Wat moeten wij doen*, blz. 20 (door Capadose in een noot op blz. 15 geciteerd).

¹³⁴⁰ *Wat moeten wij doen*, blz. 23 (met cursiveringen van Capadose op blz. 16 van zijn boekje geciteerd).

¹³⁴¹ *De consequente Confessionele*, blz. 18.

¹³⁴² A. Capadose, *De Synode en haar jongst benoemde commissie. Brief aan een Vriend*, 's-Gravenhage 1873, blz. 7. Vgl. *Hand. Alg. Synode*, 1873, blz. 70-73.

¹³⁴³ “Rapport van de commissie” in *Hand. Alg. Synode*, 1873, blz. 89-95.

¹³⁴⁴ Capadose, *t.a.p.*, blz. 5 vlg.

¹³⁴⁵ A. Kuyper, *Vrijheid. Rede, ter bevestiging van Dr. Ph.S. van Ronkel, gehouden de 23 Maart 1873, in de Nieuwe Kerk te Amsterdam*, Amsterdam 1873, blz. 13 vlg.

¹³⁴⁶ Volgens dat artikel wenste de Synode door een “kunstig uitgedachte organisatie” de ene Ned. Herv. Kerk met daarin een blijvende plaats voor de Groningers en de Modernen te behouden. “Zelf niet wetend, hoe van het vierkant toch een cirkel te maken, reikt ze het probleem van de vierkante cirkel van de Commissie ter oplossing.”

pen van Dr. Kuyper in zijn “Kerkvisitatie” beschreven” toestand van de Hervormde Kerk, moet hij daarbij stellig een ontboezeming als de volgende op het oog hebben gehad: “Onze kerk, ze staat niet meer als een fris element te midden van een door leugen verkankerde maatschappij, maar is zelf vergiftigd en plant dus door haar eigen werkzaamheid dat gif al verder voort. Zij zelf is verleugend, door leugen ontzenuwd haar instellingen en verordeningen, door leugen ontwijfd haar prediking en bediening,... geheel het lichaam in één woord zowel van binnen door leugen vergiftigd, als naar buiten van leugen melaats”¹³⁴⁷. Als geneesmiddel beval Kuyper “een anti-leugen-league door heel onze Kerk” aan¹³⁴⁸.

Capadose ziet door het jongste besluit van de Synode de kroon op de kerkverwoesting gezet, “daar de moderne door haar officieel erkend is als een richting IN de gereformeerde kerk”. Hij verwacht nu van de waarlijk Gereformeerde, de ware Christen, een daad, die nagelaten kan noch mag worden en waarbij men zich niet eerst dient af te vragen, wat daarna te doen: de kerk verlaten! “*Het zo niet langer*” sta thans voorop. Met de tweede vraag: “wat bij de ontbinding van het monsterachtig, ongoddelijk geheel, in de plaats gesteld?” wil Capadose zich voorshands niet bezighouden. Ook Abraham moest zijn land en maagschap verlaten, terwijl het waarheen hem voorlopig nog onbekend bleef. Daarom: “maak u los van de synodale kerk, die wederrechtelijk in ons land met de van ouds Hervormde kerk is ineengesmolten; dan gaat u met een Abraham uit uw land en het zal ook verder een weg van het geloof zijn, de ontdekking wat u verder doen moet”¹³⁴⁹.

Capadose vermaant tenslotte de kinderen van God voor hun blijvende vertroosting, zielevrede en hoop uit te zien naar de wederkomst van Christus en besluit met de bede: “Kom Heere Jezus, kom haastelijk! AMEN!”

¹³⁴⁷ A. Kuyper, *Kerkvisitatie te Utrecht in 1868. Met het oog op de kritieke toestand van onze kerk historisch toelicht*, Utrecht 1868, blz. 134.

¹³⁴⁸ *Kerkvisitatie*, blz. 136.

¹³⁴⁹ *De Synode en haar jongst benoemde commissie*, blz. 17.

HOOFDSTUK V

THEOLOGISCHE EN STAATKUNDIGE DENKBEELDEN

In de Réveilkring trad naast de theoloog van professie de figuur van de lekentheoloog, zoals Da Costa, Wormser, Koenen, Van der Kemp en Capadose, op de voorgrond. Kenmerkend voor hun praktische zin, hielden zij zich voornamelijk bezig met de in hun dagen actuele onderwerpen. Het was Capadose er in het bijzonder om te doen om, midden in het volle leven staande, te getuigen van de waarheid, welke ontdekking zulk een belangrijke ommekeer in zijn denken had teweeggebracht. Daaraan hebben wij zijn talrijke, meest kleine en zelfs zeer kleine, geschriften te danken.

Capadose's gedachten en beschouwingen, die wij in zijn litteraire arbeid vinden uitgewerkt, zijn verre van volledig, maar hangen onderling nauw samen, gebaseerd als zij zijn op die ene waarheid, welke hij bij bevinding uit Gods Woord had leren kennen en nergens zo zuiver geformuleerd had aangetroffen als in de drie Formulieren van Enigheid. Hij bezat slechts een geringe kennis van het Hebreeuws en het Grieks¹³⁵⁰. Maar dat belette hem toch niet zich in de grondtekst te verdiepen. Hij volgde voor zijn uitlegkunde de methode van het Schrift met Schrift vergelijken. 19 Juli 1841 schreef hij aan Koenen, dat hij van de kerkvaders weinig wist. Hij had slechts enige verhandelingen en brieven van Hieronymus, daarnaast het een en ander van Cyprianus en Bernardus gelezen. Van de apologeet Justinus Martyr en Augustinus had hij echter meer werk gemaakt. Uit zijn geschriften en brieven blijkt verder, dat hij Calvijn, de kanttekeningen van de Statenvertaling en de theologische verhandelingen van Bilderdijk had bestudeerd.

Jehovah-Jesus

Capadose's bekering heeft bestaan in zijn erkenning van Jezus van Nazareth als de Zoon van God en de Messias van de wereld, nadat hij was gaan inzien, dat het Oude Testament, hetwelk de Joden als Heilige Schrift met verwerping van het Nieuwe aanvaarden, op onmiskenbaar duidelijke wijze de openbaring van die Jezus als de tweede Persoon van de Goddelijke Drieëenheid in het licht stelt en dus evenzeer als het Nieuwe Christusverkondiging is. Zijn theologische belangstelling was er sindsdien op gericht deze aan de vaderen Beloofde en in het vlees Gekomene vooral ook uit de boeken van het Oude Verbond nader te leren kennen.

De resultaten van zijn overpeinzing en studie heeft Capadose neergelegd in "Jehovah-Jesus", het uitgebreidste van zijn geschriften, dat tevens als zijn eigen-

===== De bladzijden 286 en 287 ontbreken =====

Goddelijke Persoon en Eniggeboren Zoon van God gemaakt door hem met de ganse volheid van de Godheid te vervullen. Dit allerheerlijkst voortbrengsel van de Godheid nu is de Godheid Zelf geopenbaard in die Geest, gelijk naderhand geopenbaard in het vlees¹³⁵¹.

¹³⁵⁰ 25 October 1838 schreef Capadose aan Da Costa, dat hij het jammer vond geen Hebreeuws te kennen. Een al te gebrekkige kennis van het Spaans en het Hebreeuws was voor hem in 1846 één van de redenen, waarom hij zich niet door de Free Church naar Constantinopel liet uitzenden om daar onder de Spaanse en Portugese Joden te evangeliseren (Brieven aan Da Costa 29-8-1846; 22-9-1846). Voor eigen studie wist hij zich met behulp van een dictionnaire te redden. Hoe gering zijn kennis van het Grieks was, blijkt uit een brief aan Da Costa van 27 Juli 1845.

¹³⁵¹ *Bijbelleer*, blz. 1 vlg.

Sepp noemt als de zwakke zijde van het boek “de loze en waterige exegese, die, vreemd aan echte woordverklaring, zowat over de plaats praatte, totdat zij scheen te betekenen, wat zij betekenen moest”¹³⁵². Het typeerde het karakter van die tijd, dat er vrij algemeen op gezwezen werd. “Zoals Brouwer er over dacht, dachten eigenlijk de meeste godgeleerden; waartoe echter die afwijking van de kerkleer zo luid verkondigd? waarom moest de algemene aandacht worden gevestigd op een gevoelen, dat in die tijd van onbepaaldheid en oppervlakkig denken als vanzelf zich talrijke voorstanders verwierf?”¹³⁵³

Beginnende bij Genesis en eindigende bij Maleachi behandelt Capadose in volgorde de bewijsplaatsen van het Oude Testament voor het leerstuk, dat God een drievoudig Wezen is, dat zich door zijn tweede Persoon, Jehovah-Jezus¹³⁵⁴, aan de mens openbaart. Uitgaande van de eenheid van Oud en Nieuw Testament, haalt hij voortdurend teksten uit het laatste aan ter verklaring van het eerste om mede daardoor de Godheid van Jezus Christus in het licht te stellen. Achter in het derde deel vinden wij in twee kolommen getuigenissen van Jehovah uit het Oude naast getuigenissen van Jezus Christus uit het Nieuwe Testament geplaatst om de gelijkkluidendheid en daarmee de overeenstemming in het oog te doen vallen¹³⁵⁵.

In de eerste plaats beschouwt Capadose verschillende, niet alle, vormen in het Oude Testament ter aanduiding van het Goddelijk Wezen als bewijzen voor Diens drievuldigheid. Reeds in het eerste vers van Genesis, waarin het om de ware kennis van de enige God tegenover het heidense veelgodendom gaat, wijst de uitdrukking “*Elohim bara*”¹³⁵⁶, “Goden schiep”, met zijn meervoudsvorm van het onderwerp en zijn enkelvoudsvorm van het werkwoord op drie Personen, die tezamen als één handelend Wezen optreden. In dezelfde geest spreekt God van zichzelf in Gen. 1: 26; 3: 22; 11: 7; Ezech. 21: 10; Hosea 12: 5. Hierin is de verborgenheid van de Drieëenheid als afgeschaduwd, zoals verreweg de meeste Christen-uitleggers ook ten aanzien van Jes. 6: 8 menen. Men wane niet, dat in het woord “ons” de Schepper zich met Zijn schepselen verenigt. Ook Christus heeft zich, waar het Zijn Persoon gold, duidelijk van Zijn discipelen willen onderscheiden, zoals blijkt uit het gebruik van “Mijn” en “uw” in Joh. 20: 17 en van “Mij” en “u” in Matth. 17: 27¹³⁵⁷.

Capadose vindt verder de verborgenheid van de Drieëenheid in de meervoudsvorm “*Elohim*” in Gen. 20: 13; 35: 7; Jozua 24: 19; 2 Sam. 7: 23 en Psalm 58: 12. aangewezen¹³⁵⁸. Maar ook in “*abbirim*”, Statenvertaling: “machtigen”, in Psalm 78: 25, van welke tekst Jezus in Joh. 6: 31-33 gewaagt, wanneer Hij spreekt van het “brood Gods”. Op “brood der Machtigen”. volgt trouwens onmiddellijk: “Hij (nl. God) zond hun teerkost”¹³⁵⁹. Meervoudsvormen ter aanduiding van God treffen wij

¹³⁵² Sepp, *t.a.p.*, blz. 278.

¹³⁵³ Sepp, *t.a.p.*, blz. 279.

¹³⁵⁴ Wij volgen Capadose's gebruik van het minder juiste “Jehovah” in plaats van “Jahwe”. Ook verwijzen wij steeds naar de door Capadose gebruikte Statenvertaling

¹³⁵⁵ Blz. 216-223 (met nog andere teksten als bewijzen voor Christus' Godheid), afzonderlijk uitgegeven als: *Daar staat geschreven of Schriftuur-plaatsen aangaande de Godheid van de Heere Jezus Christus uit het Oude en Nieuwe Testament*. Bijgebragt door A. Capadose, M.D., 's-Gravenhage z.j. Een cynisch beoordelaar schreef: “Het is een treurig verschijnsel van de tijd, dat er zulke *prullaria* in 's-Gravenhage worden uirgegeven en door zekere partij aldaar verspreid. *Vader! vergeef het hun, want zij weten niet, wat zij doen!*” (*Vaderlandsche Letteroefeningen*, I, 1846, blz. 137).

¹³⁵⁶ Wij geven de Hebreeuwse en Griekse termen in de Latijnse transcriptie.

¹³⁵⁷ *Jehovah-Jesus*, I, blz. 28; II, blz. 78 vlg. Volgens Capadose wijzen ook “ons” en “wij in Jesaja 41 : 22 vlg. op een meerderheid van personen in God.

¹³⁵⁸ *T.a.p.*, I, blz. 121 vlg.

¹³⁵⁹ *T.a.p.*, I, blz. 122 vlg. Capadose tekent in een noot hierbij aan: “Waren wij Cabbalisten, wij zouden

ook aan in Prediker 12: 1: “*borèka*”, “uw Scheppers”, en in Psalm 149: 2: “*osauw*” “zijn Makers”¹³⁶⁰.

Er zijn daarenboven Schriftplaatsen, waarin een duidelijk onderscheid tussen de drie Personen van het Goddelijk Wezen wordt gemaakt, zoals b.v. in de priesterlijke zegen in Numeri 6: 24-26, te vergelijken met Matth. 28 : 19 en 2 Cor. 13 : 13. Maar voor zover Capadose bekend, heeft men Jozua 22: 22 nog niet opgenomen onder de bewijspplaatsen voor het leerstuk van de Drieëenheid. Hij leest voor “*El, Elohim, Jehovah*”: “de sterke God, de machtige God, de Heere”, daarbij steunend op een Franse vertaling: “*Le Fort, le Dieu, l’Eternel*”; de LXX: “*ho Theos, ho Theos, niet ho Theos Theoon, Kurios*”; en een door Joden vervaardigde Spaanse vertaling met in twee kolommen de Hebreeuwse en de Spaanse tekst: “*El, Elohim, Adonai*”, en niet: “*Dios de Dios, Adonai*”¹³⁶¹.

Capadose noemt o.a. nog de aanhef van Psalm 50: “*El, Elohim, Jehovah*”, zoals Luther vertaalde: “God, de Heere, de Almachtige”.

De tweede Persoon treedt als Jehovah-Jezus, dus als waarachtig God, onder verschillende namen in het Oude Testament op, zoals: Engel, Engel des Heren, Engel Gods, Engel des verbonds, Jehovah, Gezondene; Zoon, Zoon Gods, Man, Maker, Bruidegom, Gezalfde, Borg, Middelaar, Verlosser, Messias, Koning, Immanuël, Herder, Metgezel, Wijsheid.

In zulk een openbaring is er menigmaal een toeneming in duidelijkheid, hetgeen Capadose doet spreken van een “trapswijze ontwikkeling van de openbaring van onze Heere”¹³⁶². In Genesis 16 b.v. doet de vraag, die de Engel des Heren aan Hagar stelt, haar blijkens haar antwoord in Hem nog geen buitengewone verschijning vermoeden. Nadat echter de Engel op haar antwoord eerst een bevel (v. 9), daarna een belofte, die God alleen kan geven (v. 10), tenslotte een voorspelling, waarin Hij Zijn almacht en alwerendheid openbaart (v. 11 vlg.), heeft laten volgen, aanbidt zij Hem als God (v. 13); “maar zien wij tevens in Hem, die Hagar aankondigt, dat Jehovah haar verdrukking heeft aangehoord, de Gezondene des Vaders, dus God, de Zoon”¹³⁶³. Zulk een “trapswijze ontwikkeling” treffen wij verder aan in Gen. 18, men lette op het verschil tussen “Heere” en “HEERE”, 21, 22 en 32: 24-29. Jacob zag in de “Man”, die met hem worstelde, eerst een mens, maar “toen de dageraad van het geloof bij hem opging, erkende hij hem als meer dan mens, en toen het volkomen dag, helder en licht was in zijn binnenste, beleed hij Hem als de waarachtige God”¹³⁶⁴. In Gen. 48: 16 noemt bij de Verbondsgod van zijn vaderen de “Engel, Die mij verlost heeft van alle kwaad”.

Als Engel des Heeren verschijnt de tweede Persoon aan Mozes in Exodus 3: 2-12 en belooft Hij met hem te zullen zijn als de “God met ons (Immanuël)”¹³⁶⁵. Hij gaat Israël des daags voor in een wolkkolom en des nachts in een vuurkolom. Jezus Christus is ook de Engel, waarvan Ex. 23: 20-23 spreekt, Hij, “de opperste Leidsman

in de letters van het woord *abbir*, de *Machtige*, reeds de drie Personen aanwijzen, namelijk in de *a* de Vader, *ab*; in de *b* de Zoon, *ben*, en in de *r* de Geest, *ruach*”.

¹³⁶⁰ *T.a.p.*, I, blz. 123 vlg.

¹³⁶¹ *T.a.p.*, I, blz. 93 vlgg. Het moet echter hoogst onwaarschijnlijk worden geacht, dat Capadose “*Dios de Dios*” zou hebben gelezen. In de zestiende-eeuwse Spaanse vertaling van Cipriano de Valera vinden wij: “*El Dios de los dioses*”.

¹³⁶² *T.a.p.*, I, blz. 31, 36, 38 e.a.p.

¹³⁶³ *T.a.p.*, I, blz. 33.

¹³⁶⁴ *T.a.p.*, I, blz. 55.

¹³⁶⁵ *T.a.p.*, I, blz. 65.

ter Zaligheid voor allen, wie de Vader in Zijn Eeuwige Raad de Zaligheid bereid heeft”¹³⁶⁶.

Het verhaal van Bileam in Numeri 22 herinnert aan “de strafeisende gerechtigheid van de Vader en de tussenkomt van de Zoon, die, zelfs voor de verworpene, uitstel van straf en dus een tijd van verdraagzaamheid verworven heeft”¹³⁶⁷.

Voorbeelden van een trapsgewijze openbaring vindt Capadose ook in Jozua 5: 13-15, Richteren 6: 11-24a en 13.

In Psalm 2 wordt over Jehovah-Jezus gesproken als de Gezalfde, in Ps. 22 als de lijdende en stervende Borg, in Ps. 23 als de Herder en in Ps. 34: 8 als de Gezondene van de Vader.

Bij Ps. 45 gekomen, roept Capadose in vervoering uit: “Nee, o nee, de verheven Persoon, Wiens majesteit, macht, heerlijkheid; mitsgaders de duurzaamheid van Zijn heerschappij hier beschreven worden, is en kan geen ander zijn, dan de Zoon van God, de Messias, Die zich gedurig zo in ’t Oud als in het Nieuw Verbond, als de Bruidegom, als de Man van Zijn gemeente, de bruid of het wijf van het Lam genoemd, en de vereniging van Zijn volk met Hem onder het beeld van een bruiloft en huwelijk heeft willen openbaren”¹³⁶⁸. Het smart Capadose daarom zo, dat de hogleraar Van der Palm in Psalm 45 geen profetisch lied, waarin het geestelijk huwelijk van de Messias en Koning van Israël met Zijn volk als bruid wordt bezongen, wil zien, maar “één van de schoonste bloemen van de Hebreeuwse Poezie, waarin de lof van een Israëlitische koning vernield wordt in deszelfs schoon en bevallige gedaante”, terwijl een koninklijke bruid bijzonder uitmunt en in statige optocht naar de koninklijke harem wordt geleid (v. 15 vlg.)¹³⁶⁹.

In Spreuken 8: 22-36 wordt onderscheid gemaakt tussen de “HEERE”, de Vader, en “Mij”, de Zoon, de zelfstandige wijsheid, die een eeuwig voorbestaan heeft¹³⁷⁰, van eeuwigheid tot Koning en Christus is gezalfd¹³⁷¹ en als Eniggeborene van de Vader het voorwerp van Diens eeuwige liefde is¹³⁷². In Spr. 30: 4 ziet Capadose “een onwederlegbaar bewijs voor de eenheid van almacht, hier aan God en Zijn Zoon, onze Heere, gegeven”¹³⁷³.

Luisterrijk en troostrijk straalt in Jesaja 6 de eeuwige heerlijkheid van de Zoon van God Capadose tegen. Deze is het niet eens met de kanttekenaars, die hier een gezicht van de Drieënige God veronderstellen. Voor hem is het de Godmens Jezus Christus, Die, zittende op een troon, dus in menselijke gedaante verschijnende, hetgeen van de Vader nimmer gezegd kan worden als Koning van Zijn kerk Goddelijk eerbetoon ontvangt. De seraphim plaatsen zich bij hun aanbidding *boven* de Vader (v. 2), volgens Capadose een hulde, welke “oneigen is ten aanzien van het wezen van de

¹³⁶⁶ T.a.p., I, blz. 69.

¹³⁶⁷ T.a.p., I, blz. 77.

¹³⁶⁸ T.a.p., I, blz. 159.

¹³⁶⁹ T.a.p., I, blz. 163.

¹³⁷⁰ Vgl. Joh. 1: 1.

¹³⁷¹ Wij volgen met Capadose steeds de Statenvertaling. Spr. 8: 23 heeft echter niet het werkwoord *masjach*, dat in Ps. 45: 8 voorkomt en daar door “zalven” juist is weergegeven, maar *nasak*. In de vertaling van het Ned. Bijbelgenootschap lezen wij dan ook in Spr. 8: 23: “Van eeuwigheid aan ben ik *geformeerd*”, en in Ps. 2: 6: “Ik heb immers mijn koning *gesteld*.”

¹³⁷² Spr. 8: 30; vgl. Joh. 5: 20; 1: 18; Ps. 2:7; Hebr. 1: 5; 5: 5; Matth. 3: 17.

¹³⁷³ T.a.p., I, blz. 245.

Godheid, van de Allerhoogste, en dan ook alleen de Godmens kan gelden¹³⁷⁴. Het driemaal “heilig” doet daarbij uitkomen, dat de heerlijkheid van de Zoon, hoezeer *onderscheiden, onafscheidelijk* is van die van de Vader en van de Geest¹³⁷⁵. De Gezondene van de Vader zendt als Koning van Zijn Kerk Zijn dienstknechten, de profeten, uit; “t is dus hier de Heere Jezus die Jesaja uitzendt” (v. 9)¹³⁷⁶. Het meervoud in “wie zal Ons henengaan?” wijst op het meervoud van de Goddelijke Personen bij eenheid van wezen¹³⁷⁷. “Die dus door de Zoon gezonden wordt, die wordt gerekend door de Drie-enige God gezonden te zijn”¹³⁷⁸.

In de naam “Immanuel”, “God met ons” in Jes. 7: 14 vinden wij een aanwijzing van het wezen van de Messias: “de profetie geldt de persoonsbeduiding van de Messias Zelf; Hij zou in zich beide de Goddelijke en menselijke natuur verenigen, Hij zou God en mens zijn, de Godmens, God geopenbaard in ’t vlees”¹³⁷⁹. Ook in Jes. 9 : 5 wordt over de vereniging van de Goddelijke met de menselijke natuur gesproken: de naam “Kind”, zaad van de vrouw, geworden uit een vrouw, is een aanduiding van de Menselijke, de naam “Zoon”, Zoon van God, een aanduiding van de Goddelijke natuur, waarom wij dan ook lezen van een “geboren” Kind en een “gegeven” Zoon.

Capadose leest in Jes. 45 een “treffend en krachtig bewijs voor de Godheid van de Heere Jezus Christus. De profeet ziet Cyrus als redder naderen maar dan wordt tegelijk zijn gezichtseinder uitgebreid: “Het geloofsoog ziet boven het type, het beeld, het antitype of het tegenbeeld... In plaats van Koning Cyrus, de menselijke verlosser, geroepen van God en uitgezonden om Israël te bevrijden, ziet het de Hemelkoning, de Goddelijke Verlosser, geroepen en bestemd om niet alleen Israël, maar al de volkeren, niet alleen uit een tijdelijke ramp, maar uit een eeuwige rampzaligheid te verlossen, en niet alleen een tijdelijke triomf, maar een eeuwige overwinning in een blijvende gerechtigheid te verwerven en te schenken, zo zij naar Hem hoort”¹³⁸⁰.

Evenals in Psalm 45 en het Hooglied wordt Jehovah-Jezus ook in Jes. 54 als de “Koninklijke Man” van Zijn gemeente of volk voorgesteld; in het Nieuwe Testament komt Jezus als de Bruidegom en Man van Zijn Kerk, Zijn volk, voor¹³⁸¹.

Hij, die in Jeremia 1 de profeet uitzendt, is Jehovah, de Engel des Heeren, die ook Mozes en Gideon uitzond en hun bezwaren voorkwam. Jezus heeft eveneens bij de uitzending van Zijn discipelen het reeds door Mozes en Jeremia geopperde bezwaar van niet te kunnen spreken voorkomen¹³⁸². Heet de Zender in het Oude Testament Jehovah, in het Nieuwe wordt Hij Jezus genoemd. In de Openbaring van Johannes draagt Hij de naam van “God van de heilige profeten”¹³⁸³.

In Jer. 30: 9 Wordt met “Jehovah hun God” en “hun Koning David” van één Persoon gewag gemaakt, maar de eerste uitdrukking ziet op de eeuwige Godheid, de tweede op de mensheid van de gezegende Verlosser.

¹³⁷⁴ Vgl. Hebr. 2: 9.

¹³⁷⁵ Vgl. Joh. 14: 9; 17: 5; 5: 23; 10: 30; 1 Joh. 5: 7.

¹³⁷⁶ *T.a.p.*, II, blz. 13.

¹³⁷⁷ Vgl. Joh. 17: 11b, 10a, 18, 21.

¹³⁷⁸ *T.a.p.*, II, blz. 14.

¹³⁷⁹ *T.a.p.*, II, blz. 21.

¹³⁸⁰ *T.a.p.*, II, blz. 87.

¹³⁸¹ Vgl. Ef. 5: 23-32; Openb. 21: 9; Joh. 3: 29; Matth. 9: 15; 2 Cor. 11: 2 vlg.

¹³⁸² Luc. 21: 14 vlg.

¹³⁸³ Openb. 22: 6; vgl. Openb. 1: 1 en 22: 16.

Capadose vindt in Ezechiël 1: 26-28 een beschrijving van de tweede Persoon “als Godmens zittende op zijn Middelaarstroon”¹³⁸⁴. Hij alleen immers verschijnt in de gedaante van een mens. Zijn troon is kenmerkend voor Zijn koninklijke en rechterlijke waardigheid¹³⁸⁵.

In Ez. 34 : 23 vlg. is de enige Herder, die David wordt genoemd en tevens Vorst zal zijn, Jehovah Zelf, “daar het Goddelijk werk van de verlossing van Zijn volk, het leiden en weiden van Zijn schapen zowel aan Hem als aan Jehovah wordt toegekend en wel bepaaldelijk als aan een enige Herder, Jehovah en David in één persoon, en die zou Israel redden, God en mens!”¹³⁸⁶. In het Nieuwe Testament wordt Hij “niet alleen als *de goede Herder*, maar ook als *de grote Herder der schapen* en als *de Herder der zielen*” beschreven. Hij zal eenmaal wederkomen als “*de Overste Herder*”¹³⁸⁷.

In Daniël 3 wandelt de Heere Jezus met de drie mannen in de brandende oven. Immers wordt in het Oude Testament wel één van de vele geschapen engelen uitgezonden om te verderven¹³⁸⁸, ook wel (twee of meer) om te behouden¹³⁸⁹, of om een hemelboodschap te brengen, maar ter verlossing uit een dodelijk gevaar verschijnt alleen de Engel des Heeren, de Zoon van God. Wel is Petrus door een geschapen engel uit de gevangenis verlost, maar dat geschiedde na Christus’ verhoging als Middelaar. Dit werk moest aan “de Engel bij uitnemendheid, de ongeschapen Gezant van de Vader verblijven, totdat deze als Godmens ook de Engelen gebiedende, één van zijn gediensstige geesten ter verlossing zou doen nederkomen”¹³⁹⁰.

Diezelfde ongeschapen Engel sloot ook de muil van de leeuwen toe (Dan. 6: 23), welk feit in Hebr. 11 : 33 kennelijk met het geloof van Daniël in verband wordt gebracht. De inhoud van Daniëls geloof was de verlossing door de komende Messias. Daniel geloofde op dezelfde wijze als Jacob¹³⁹¹ en Mozes¹³⁹².

Micha 5: 1 vlg. legt niet alleen nadruk op de menselijke natuur van Jehovah-Jezus, tijd en plaats van de geboorte uit een vrouw¹³⁹³ zijn aangegeven, terwijl van mensen als Zijn broeders wordt gesproken, “maar ook op Zijn Goddelijke natuur: “Wiens uitgangen zijn van ouds, van de dagen der eeuwigheid”¹³⁹⁴.

In Zacharia 11 is Jehovah, die in vv. 4-6 spreekt, Dezelfde als de getrouwe maar verworpen Herder, die in v. 12 de prijs van dertig zilverlingen waardig wordt geacht. En Hij, die in Zach. 12 vanaf v. 1 Jehovah wordt genoemd, zegt in v. 10 van Zichzelf, dat Hij zou worden doorstoken, hetgeen nadrukkelijk bewijst, dat hier van de Messias wordt geprofeteerd.

De profeet gebruikt in Zach. 13: 7, waar hij van het lijden van de Messias spreekt, drie namen om deze aan te duiden: Herder, Man, Metgezel. In de gehele Schrift wordt onder Herder “steeds en enig” de Messias verstaan. Bij “Man” denken wij aan Zijn menselijke natuur: Hij moest een mens zijn, omdat Hij geroepen was om te lijden.

¹³⁸⁴ T.a.p., III, blz. 29.

¹³⁸⁵ Vgl. Matth. 28: 18.

¹³⁸⁶ T.a.p., III, blz. 41.

¹³⁸⁷ T.a.p., III, blz. 42 vlg.; Joh. 10: 11; Hebr. 13: 20; 1 Pet. 2: 25; 5: 4.

¹³⁸⁸ Vgl. 2 Kon. 19: 35.

¹³⁸⁹ Vgl. Gen. 19: 1.

¹³⁹⁰ T.a.p., III, blz. 54; men leze Hebr. 11: 34 in het licht van Dan. 3: 25.

¹³⁹¹ Vgl. Gen. 48: 15 vlg.

¹³⁹² Vgl. Ex. 23: 20 vlg. (in v. 23 “Mijn” Engel).

¹³⁹³ Vgl. Jes. 7: 14.

¹³⁹⁴ Vgl. Joh. 8: 42; Ps. 2: 7; Spr. 8: 22; Joh. 1: 1.

Daarnaast is dan de naam “Metgezel” een treffend bewijs voor Zijn Godheid. Het Hebreeuwse “*amit*”, naaste, medemens, gelijke, dat elfmaal in het Oude Testament voorkomt, duidt iemand van dezelfde natuur aan. De Herder en Man is de “*amit*”, de “even-naaste”, van de Heere der heirscharen. Hij is dus “de goddelijke natuur deelachtig, Gods-gelijke, “*isa Theooi*, Gods-natuurgenoot”¹³⁹⁵.

De eerste helft van Maleachi 3: 1 gewaagt van de komst van de Zoon in het vlees en van Zijn voorloper, immers wordt niet voor God de Vader maar voor de Zoon de weg bereid, terwijl in de tweede helft de Heere der heirscharen, God de Vader, spreekt van de snelle en onverwachte komst van Zijn Zoon, de beloofde Messias¹³⁹⁶.

Capadose ziet zich dus op verschillende plaatsen in het Oude Testament Christus, de Jehovah Jezus, als tweede Persoon van de Drieëenheid zowel naar Zijn Goddelijke als naar Zijn menselijke natuur voor ogen gesteld. Maar bij het lezen van het Oude Testament verrees voor zijn geloofsoog ook Diens beeld als Messias-Koning, komende in Zijn heerlijkheid. Capadose was een “millenarian”. Hij geloofde, dat met Christus’ wederkomst Openb. 20: 1-5 in letterlijke vervulling zou gaan.

Bij Psalm 8 tekent Capadose aan: “De Koninklijke Profeet, door den Heilige Geest vervuld, staart op het einde van deze huishouding van God, op het duizendjarig rijk; het tijdstip, waarvan voorspeld is, dat alle knieën zich voor Jezus zullen moeten buigen”¹³⁹⁷. De Herschepper van de door de zonde vervallen menselijke natuur zal als Hoofd van Zijn uitverkorenen deze in Zijn verkregen eer en heerlijkheid doen delen, ja hen als koningen met Hem op de aarde doen heersen¹³⁹⁸, niet alleen gedurende duizend jaren¹³⁹⁹, maar zelfs in alle eeuwigheid¹⁴⁰⁰.

In Psalm 48 beschrijft de profeet en dichter “het gezegend tijdperk van ’t duizendjarig Rijk, als wanneer dat Joodse land en meer bepaaldelijk de stad van David, *een heerlijkheid en vreugde voor de ganse aarde zou zijn*, als bestraald en schitterende van de gloed van de heerlijkheid van haar Koning: dan wordt zij in waarheid het hemelse Jeruzalem, de stad van de levende God, dat Jeruzalem, dat boven is, dat ook het nieuwe Jeruzalem genoemd wordt, nederdalende van God uit de Hemel, waarvan het aardse, dat is het eerste Jerusalem, en Sion een beeld waren, waarover ook gewichtige zaken bij de oude Rabbijnen gevonden worden”¹⁴⁰¹. De stad zal de naam van “stad van de grote Koning” dragen (v. 3). En met die Koning is niemand anders bedoeld dan de Heiland, die van Zichzelf getuigt: “Ik ben een groot Koning”¹⁴⁰², en van Wie het hier heet: “God is in haar paleizen; Hij is er bekend voor een hoog vertrek” (v. 4).

In het licht van het Nieuwe Testament bevat ook Jesaja 21 een profetie van het Duizendjarig rijk en van de oordelen van God, die daaraan voorafgaan. In de vv. 21-23 wordt hetzelfde gezegd als in Openb. 20 1-3 en van de tekenen in v. 23 genoemd

¹³⁹⁵ *T.a.p.*, III, blz. 189-195. Capadose noemt het opmerkelijk, dat de Joods-Alexandrijnse overzetters, die gewoon zijn “*amit*” door “*plèsion*” weer te geven, juist hier, waar het om de “even-gelijkheid” met Jehovah gaat, “geheel eigendunkelijk” met “*politèn me*”, “mijn medeburger, mijn stadgenoot”, in plaats van “*plèsion me*” hebben vertaald.

¹³⁹⁶ *T.a.p.*, III, blz. 206; vgl. Jes. 40: 3 en Marc. 1: 2.

¹³⁹⁷ *T.a.p.*, I, blz. 139.

¹³⁹⁸ *T.a.p.*, I, blz. 141; Openb. 5: 10.

¹³⁹⁹ Openb. 20: 4.

¹⁴⁰⁰ Openb. 22: 5.

¹⁴⁰¹ *T.a.p.*, I blz. 185 vlg. Capadose vervolgt ““Zo leest men in Midrasch Sillim, op den 122e Psalm, dat een zekere Rab. Johannaan zegt: “de Heilige en gezegende God heeft gesproken, ik zal niet inkomen in Jerusalem dat van de hemel (van boven) is, voordat ik zal gekomen zijn tot het Jerusalem dat van de aarde is.”

¹⁴⁰² *T.a.p.*, I, blz. 186; Mal.1: 14.

maken ook Mt. 24: 29 vlg. en Openh. 6: 12 melding. In afwijking van de kanttekenaars, die aan de vestiging van de Christelijke Kerk op aarde denken, vindt Capadose in v. 23 de Messias-heerschappij, de heerlijkheid van de wederkerende Zoon van God aangekondigd. Hij houdt de onmededeelbare naam van “Jehovah van de heirscharen” voor een bewijs van Diens Godheid.

Naar aanleiding van Jes. 33 : 17-24 schrijft Capadose: “De natuur van het Koninkrijk, waarvan hier geprofeteerd wordt, is tweeledig: het is gevestigd op aarde, het heeft een hoofdplaats binnen Jeruzalem, het bezit uitgebreidheid en ruimte: maar het zetelt ook in de harten, het strekt zich uit tot het geestelijk bestaan, het is gepaard bij de gelukkige onderdaan en inwoner van die stad met de vergeving van ongerechtigheid. Dat Koninkrijk is dus beide, uitwendig en inwendig, zowel plaatselijk als geestelijk¹⁴⁰³. Jehovah-Jezus zal als mens een rijk op aarde hebben en tegelijk als hemels Koning over de harten regeren. Capadose acht in deze profetie “de gezichteinder van het geloof gevestigd op het duizendjarig rijk, waarin niet zozeer een Theocratie in de zin van een onzichtbare Godsregering, als wel een Christocratie, eene zichtbare regering van den Christus plaats zal hebben”¹⁴⁰⁴. De Koning zal mens en Jehovah beide zijn. Met “*Uw ogen zullen de Koning zien*” (v, 17) wordt niet alleen op een geestelijk maar ook op een zintuiglijk zien gedoeld, terwijl het “*aldaar*” in v. 21 doet denken aan een zichtbare en bepaalde plaats, waar die Koning Zich in heerlijkheid zal openbaren. Hij zal tevens de onmededeelbare naam van Jehovah, voeren en in de vergeving van zonden gezondheid naar lichaam en ziel beide schenken.

Volgens Capadose kan Jeremia 23: 3-8 geen betrekking hebben op de tijden van Zerubbabel, Ezra en Nehemia, toen de Joden uit de Babylonische ballingschap naar het erfdeel van hun vaders terugkeerden. Men is immers gerechtigd te vragen: “Is Israël toen *uit alle landen* vergaderd? werd het uit Babel wedergekeerde volk niet meer verschrikt en gestoord? en zou een Zerubbabel de rechtvaardige spruit, de Koning moeten zijn, die recht en gerechtigheid op de aarde doen zou?”¹⁴⁰⁵. Nee, de profeet ziet “op het herstel van Israël, dat nog toekomstig is, op de wederkering van de gezegende Verlosser, in één woord, op het zalig tijdstip van het Duizendjarige rijk”¹⁴⁰⁶. De profeet omvat als in één blik de eerste en de tweede komst van de Messias, die met Zijn geboorte als “Spruit van David” Zijn geestelijk rijk vestigt en met Zijn verschijning als “Koning der heerlijkheid” Zijn rijk in- en uitwendig over de gehele aarde uitbreidt.

Volgens Capadose heeft Micha het duidelijkst van de vestiging van het Duizendjarig rijk op aarde geprofeteerd. Hij heeft voornamelijk de hoofdstukken 4 en 5 op het oog. Daaruit spreekt “de verwachting van een Christocratie of regering van de Christus of van de Messias, de grote Koning, Die ook zo bijzonder de Koning der Joden genoemd wordt en wiens toekomst de Propheet nader aankondigt, ’t geen onmogelijk van de onzienlijke God zou kunnen gezegd worden”¹⁴⁰⁷. Bij Micha 5: 3 vlg. roept Capadose uit: “Heerlijke beloftenissen die in het duizendjarig rijk de gehele, de volkomen vervulling zullen hebben: dan zal Hij, die in het Jerusalem daarboven nederdalende van God uit de hemel, met de heiligen uit de hoge plaatsen, als Koning van de ganse aarde, maar ook in het hersteld Jerusalem met het wedergekeerd volk van Israël, als Koning der Joden, als de ware David en tegenbeeldige Salomo regeren zal, die vrede

¹⁴⁰³ T.a.p., II, blz. 59.

¹⁴⁰⁴ T.a.p., II, blz. 60.

¹⁴⁰⁵ T.a.p., III, blz. 12 vlg.

¹⁴⁰⁶ T.a.p., III, blz. 13.

¹⁴⁰⁷ T.a.p., III, blz. 117.

stichten ja die vrede zijn, die de grondslag van de zalige vreugde en heiligste zielsgenieting zal uitmaken,...”¹⁴⁰⁸.

Tenslotte door vergelijking met Ezech. 38 en Openb. 20 tot het inzicht gekomen, dat ook Zacharia 14 van het Duizendjarig rijk spreekt, verklaart Capadose: “Intussen hebben wij bij onze Zacharias op te merken dat bij hem de redding van Israël niet alleen plaats heeft door een zichtbare tussenkomst van de Heere, door aardbeving of andere oordelen in de natuur over de vijanden losbarstende, maar ook bepaaldelijk door Zijn persoonlijke verschijning...”¹⁴⁰⁹. Dat Zijn voeten zullen staan op de Olijfberg (v. 4), wijst op de lichamelijke tegenwoordigheid, de menselijke natuur van de Verlosser, die vanwege “Zijn hogere natuur” ook de onmededeelbare naam Jehovah draagt¹⁴¹⁰.

Capadose’s boek bleek in de kring van zijn geestverwanten een gunstig onthaal te vinden. De “Nederlandsche Stemmen” van 20 December 1834 sprak met waardering over het gedeelte, dat in de jaren 1833-34 het licht zag¹⁴¹¹. Uit brieven van Capadose aan Koenen blijkt dat deze de recensent is geweest¹⁴¹².

Capadose’s werk met de “Christologie des alten Testaments” van Prof. Hengstenberg¹⁴¹³ vergelijkende, schrijft Koenen: “Zonder die schittering van geleerde wetenschap, maar met niet minder geheiligde kennis van Gods dierbaar en algenoegzaam Woord en met nog meerder stichtende zalving, biedt de Schrijver... ons een schat van diepzinnige en geestelijke opmerkingen aan, over die plaatsen van het oude Verbond, waarin de hoge Godheid van de Heere vermeld of verkondigd wordt, doorweven met zielsverheffingen tot de Heere, en voorstellingen van de weg die de goddelijke genade met haar uitverkorenen, ter overtuiging, bekering, leiding, vertroosting, heiliging en zaligmaking van de ziele houdt” Hij wijst er op, dat ook volgens Bilderdijk Christus in het Oude Testament “overal ondersteld, overal voor en afgeschaduwd wordt, en (alles op Hem) zinspeelt en uitzielt”¹⁴¹⁴.

Koenen had echter ook kritiek. Zijns inziens liet de ruime betekenis, welke Capadose soms aan woorden toekende, zich niet altijd “op spraakkunstige gronden” rechtvaardigen en behoorde b.v. “*El Elohim Jehovah*” in Jozua 22: 22 niet anders dan als “*Jehovah de alleen-waarachtige God* (Die boven alle goden is)” gelezen te worden. Verder kon Koenen in het gebruik van gezangen naast de Psalmen in de Hervormde eredienst niet zoals Capadose “een graven van bakken die geen water houden”¹⁴¹⁵ zien: “Immers, al wat ten behoeve van het gebruik van schriftuurlijke

¹⁴⁰⁸ T.a.p., III, blz. 124; vgl. Ef. 2: 14-17.

¹⁴⁰⁹ T.a.p., III, blz. 198.

¹⁴¹⁰ T.a.p., III, blz. 199. Men zie over het Duizendjarig rijk verder beneden, blz. 344-350.

¹⁴¹¹ II (Nov. 1834--April 1835), Amsterdam 1835, blz. 43 vlgg., alwaar een bespreking van het eerste en tweede stuk.

¹⁴¹² O.a. die van 22-11-1838.

¹⁴¹³ B.W. Hengstenberg, *Christologie des Alten Testaments und Commentar über die Messianischen Weissagungen der Propheten*, I-III, Berlin 1829-35.

¹⁴¹⁴ Vgl. W. Bilderdijk, *Opstellen van Godgeleerde en zedekundige inhoud*, II, Amsterdam 1833, blz. 6: “Welke Profeet en vriend van God ook, in het Oude Testament, God gezien heeft, heeft Hem gekend, die het Aanschijn en Beeld van God en de Engel van Zijn aangezicht is; gelijk de HEERE zegt: “Mijn aangezicht zal gaan, daarmede wil ik u geleiden.” (Exod. 33: 14, 15). Vergelijk Deuteron. 4: 37; Jesaja 63: 9. Exod. 23: 20, enz.) Men is hooglijk verdoold, wanneer men deze laatste uitdrukking voor een blote wijze van zeggen, aan de Hebreuwse taal eigen, in plaats van het eenvoudige persoonlijke IK, houden wil. God heeft voor ons geen persoon, geen bevattelijkheid, anders dan in Christus, die Zijn eeuwige Openbaring is; en wanneer God medegaat, gaat Christus mede” (In dit citaat is de aanduiding Ex. 24: 20 als onjuist door mij door Ex. 23: 20 vervangen).

¹⁴¹⁵ Vgl. *Jehovah-Jesus*, I, blz. 130.

formulieren van enigheid en liturgische schriften benevens de Bijbel, kan worden aangevoerd, geldt ook omtrent kerkliederen, als welke ook zelf een soort van liturgische schriften zijn.” Ten laatste vond hij de stijl “wel soms enigzins ongeregeld, maar toch doorgaans vol kracht, vol gloed en leven, soms zeer verheven en dichterlijk”.

Over het in 1839 verschenen gedeelte¹⁴¹⁶ sprak “Stemmen en Beschouwingen”¹⁴¹⁷ zich eveneens zeer waarderend uit. Het vestigde daarbij in het bijzonder de aandacht op Capadose’s denkbeelden over het Duizendjarig rijk: “De waardige Schrijver hebbe onze dank voor deze belangrijke bijdrage tot een waarlijk vruchtbare beschouwing van de Voorzeggingen van het Oude Verbond: want inderdaad, zij verbindt de zalving die men in vele oude Kerkvaders aantreft, met den praktikale schrijfrant van onze Oud-Gereformeerde Kerk en de profetische inzichten van onze dagen”¹⁴¹⁸.

Uitverkiezing. Rechtvaardiging. Heiliging.

Wij zagen, dat Capadose Gods vrije en ongebonden verkiezing, “gedaan vóór de grondlegging van de wereld”, als “de enige bron en het enig beginsel” van zijn bekering beschouwde¹⁴¹⁹. Hij raakte met de heer Brasz in een heftig twistgesprek, omdat deze, van een leer van de eeuwige verkiezing en verwerping niet willende weten, zich aan de uiteenzetting van Ds. Wijs te ’s-Gravenhage hield¹⁴²⁰.

Ook tegenover Dr. Ontijd had hij zich als een overtuigd aanhanger van de leer van de voorbeschikking of predestinatie doen kennen¹⁴²¹. Het stond voor hem vast, dat Gods Geest tot het geloof in Zijn Woord allen brengt, “die van eeuwigheid in Christus gekend en bemind zijn”¹⁴²².

Voor Capadose waren Christus verzoeningswerk en het geloof van de zondaar beide in Gods daad van de verkiezing besloten: “geloof het niet, als men u zegt, dat een zondaar *om het geloof* behouden wordt, of dat geen zondaar verloren gaat, dan omdat hij niet gelooft, *dat Jezus ook voor hem gestorven is*, maar kom er openlijk voor uit en zeg: de vrijmachtige verkiezing van God is de oorzaak van het behoud van hen, die uit genade behouden worden. Zij vloeit voort uit Zijn eeuwig webehagen, geopenbaard in de vrederaad van de Drieënige God, waarin de Vader de zijnen, die Hij te voren verordineerd had tot aanneming tot kinderen (Efeze 1: 5), gegeven heeft aan Zijn Zoon, die vrijwillig op zich nam hun Borg te zijn en hen eenmaal in Zijn bloedig sterven en dragen van de Goddelijke toorn voor hun en in hun plaats, van zonde, graf en hel te verlossen, Hemzelf en een eeuwige gerechtigheid uit genade te schenken, welke weldaad de Heilige Geest op zich nam dezulken, door een oprecht geloof in hen te werken, deelachtig te maken, zodat *die allen en alleen die*, welke God te voren gekend en verordineerd heeft, ook naar Zijn eeuwig voornemen door Hem geroepen zijn, en die Hij geroepen heeft, deze heeft Hij ook gerechtvaardigd, en die Hij gerechtvaardigd heeft, deze heeft Hij ook verheerlijkt (Rom. 8: 28-30)”¹⁴²³.

In dezelfde geest liet Capadose zich uit tegenover Heldring, die van gevoelen was, dat Christus voor de zonden van de gehele wereld was gestorven. Voor Capadose bestond

¹⁴¹⁶ Deel II, 1ste en 2de druk, Amsterdam 1839.

¹⁴¹⁷ II (Nov. 1839-Oct. 1840), Amsterdam 1840, blz. 145-151.

¹⁴¹⁸ *T.a.p.*, II, blz. 150.

¹⁴¹⁹ Boven, blz. 49.

¹⁴²⁰ Vgl. boven blz. 226 noot 3.

¹⁴²¹ *Ernstige en herhaalde waarschuwing*, blz. 69 noot. Vgl. boven blz. 130 vlg.

¹⁴²² A. Capadose, *Brief over de grote vis van de profeet Jona, aan een liefhebber van Gods Woord, tot bevestiging zijns geloofs*, Amsterdam 1828. blz 5.

¹⁴²³ A. Capadose, *Iets over de naam Christen*. Vrij vertaald uit het Frans, Amsterdam 1832, Voorwoord. blz. VI vlg. Volgens de inhoud past de term “naam-Christen” nog wel zo goed in de titel.

er geen tegenstelling tussen algemene roeping en verkiezend voornemen. Zijns inziens kon in de prediking de meest ruime aanbieding van het heil, de uitnodiging tot een gemengde schare om allen te komen tot Hem; die, rechtvaardig zijnde, voor onrechtvaardigen is gestorven, zeer wel samengaan met de leer, dat het offer van Christus hun alleen ten goede komt, die God Hem uit de wereld heeft gegeven, daar Christus “*alleen die*” door Zijn bloed heeft gekocht¹⁴²⁴.

Om kort te gaan: de zaliging van de zondaar is aldus het werk van de Drieënige God, dat de Vader vrijmachtig een zeker aantal zondaren tot de eeuwige zaligheid verkiest, voor wie de Zoon Zijn leven geeft en in wie de Heilige Geest het geloof werkt. In het “*alleen die*” ligt opgesloten, dat er ook zijn, aan wie de troost van Christus’ zelfofferande, d.i. het zaligmakend geloof, wordt onthouden. Bilderdijk sprak van de “*praedestinata fides in electis*”¹⁴²⁵.

Zelfs Egeling plaatste zich, zij het met enige voorzichtigheid, op dit Dordtse standpunt¹⁴²⁶. Hij achtte de vraag, voor wie onder de goddelozen Christus was gestorven, hoogstgewichtig en gaf degene, bij wie zij uit een “heilzoekend” hart opkwam, met gepaste vrijmoedigheid ten antwoord: “Voor u!” Maar dat er waren, die de oproep tot bekering niet ter harte namen en dus niet zalig werden, deed hem opmerken, dat Christus “*niet voor alle mensen, maar om veler zonden weg te nemen*” was gestorven¹⁴²⁷. Onder de velen verstond hij allen, die in Christus geloofden, want het geloof was het enige middel tot zaligheid. Hij redeneerde nu enigszins eigenaardig: “Daar nu dezulken, die in Jezus Christus geloven, even dezelfde zijn, die naar Gods genadig welbehagen de zaligheid deelachtig worden, en er geen anderen dan deze geloven zullen, kunnen wij ook naar waarheid zeggen, dat Christus *alleen voor de uitverkorenen* gestorven is, schoon deze zegswijze in de Heilige Schrift geheel vreemd is”¹⁴²⁸.

Capadose’s gedachten over de rechtvaardiging leren wij het best kennen uit de “Godgeleerde stellingen” van Jan Jacob Brahé, welke hij van een inwoner van Scherpenzeel in handschrift ter lezing had gekregen en met een voorrede van hemzelf in het licht had gegeven¹⁴²⁹. Brahé was in de jaren 1752-76 predikant te Vlissingen. Hij leraarde, “dat de rechtvaardigmaking ging vóór ’t geloof, en dat het geloof alleen was het middel waardoor de gerechtvaardigde van Zijn rechvaardigmaking verzekerd werd”¹⁴³⁰. Met deze hoofdgedachte was Capadose het geheel eens.

In zijn voorrede herleidt Capadose nog eens met nadruk de rechtvaardiging uit het geloof tot de genadige verkiezing van God; tot “dat vrije, dat souveraine van de heerschappijvoerende genade van God, die uit zulke afvallige schepsels sommigen zonder een enige betere hoedanigheid in zichzelf te hebben, daar *alle zijn afgeweken*

¹⁴²⁴ Brief aan Heldring 27-1-1848.

¹⁴²⁵ *Brieven aan Bilderdijk*, V, blz. 84.

¹⁴²⁶ *Dordtse Leerregels*, I, 6: “Dat God sommigen in de tijd met het geloof begiftigt, sommigen niet begiftigt, komt voort van Zijn eeuwig besluit... Naar welk besluit hij de harten der uitverkorenen hoewel zij hard zijn, genadiglijk vermurwt en buigt om te geloven: maar degenen, die niet zijn verkoren, naar Zijn rechtvaardig oordeel, in hun boosheid en hardigheid laat...”

¹⁴²⁷ Vgl. Hebr. 9: 28.

¹⁴²⁸ *Weg der zaligheid*, II, blz. 230.

¹⁴²⁹ Brief aan D. v. Hogendorp 2-3-1833; *Godgeleerde stellingen over de leer der rechtvaardigmaking des zondaars voor God*; opgesteld door Jan Jacob Brahé, in leven Dienaar van Jezus Christus te Vlissingen, en door dezelve overgeleverd aan de Edelmogende Heeren Staten van Zeeland. Uitgegeven en met een voorrede voorzien door A. Capadose, Amsterdam 1833. Het boekje is opgedragen aan Capadose’s “geliefde vrienden, broeders en zusters in de Heere, uit de gemeente te Scherpenzeel”.

¹⁴³⁰ Over J.J. Brahé: *Biogr. Wb. Prot. Godgel.*, I, blz. 557-560.

(Rom. 3: 12) en *niemand God zoekt* (Rom. 3: 11), uitkiest, opwekt, en door de vernieuwing van de Geest met het zaligmakend geloof begiftigt, waardoor zij op 't verzoenend bloed van de Verlossers niet slechts met een beschouwend oog staren, maar met een dankbaar hart het zalige leren te genieten van in de stervende maar ook opgestane Jezus, hun *Borg*, hun *Redder*, hun *Voorspraak*, hun *heil*, hun *sterkte*, hun blijvende *vrede*, hun onvergankelijk *leven* te hebben mogen vinden¹⁴³¹.

Gerechvaardigd worden wil zeggen, “dat de *gerechtigheid* van Christus ons in *Gods Richterlijk oordeel eigenlijk, onmiddellijk, regelrecht*, en voor *alle geloof of goede hoedanigheden en daden in ons*, is en wordt *toegerekend tot rechtvaardigheid*”¹⁴³². Nu doet God de uitverkoren zondaar, na hem van schuld overtuigd en naar Christus uitgedreven te hebben, Christus met Zijn teweeggebrachte gerechtigheid ook omhelzen, hetgeen wij de toeëigening van de rechtvaardigheid in zijn gemoed noemen. De rechtvaardiging van Godswege, die vast, volkomen en onherroepelijk is, krijgt dus, voor zoveel dit leven aangaat, eerst haar beslag “*uit en door middel van 't geloof*”¹⁴³³.

Met deze rechtvaardiging is niet alleen het geloof, maar ook de heiliging onmiddellijk correlaat. De toegerekende gerechtigheid van Christus werkt zich in de uitverkorene uit in geloof en heiliging. Immers is deze “geheel buiten de mens geschiedende rechtvaardiging voor God” de bron “zo van het zaligmakende geloof, waardoor de rechtvaardiging van de zondaar in zijn consciëntie geschiedt, als van de heiligmaking, die door de Geest *binnen de mens* gewrocht worden, alles ontspringende en voortvloeiende uit de genoegdoening van de Borg, *die ons geworden is wijsheid van God, rechtvaardigmaking, heiligmaking en verlossing*”¹⁴³⁴.

In hetzelfde jaar 1833, waarin Capadose Brahé's “Godgeleerde stellingen” publiceerde, hield Kohlbrugge in de middagdienst op 31 Juli in de Gereformeerde kerk te Elberfeld zijn geruchtmakende preek over Romeinen 7: 14, die, toen zij onder de gedrukte “Gastpredigten”¹⁴³⁵ ter kennis van zijn Amsterdamse Réveil-vrienden kwam, hem bij deze als “antinomiaan” of “wetsbestrijder” verdacht maakte.

Het gaat in de preek over de verhouding van de bekeerde, de wedergeboren zondaar tot de Wet: deze is ons, “*nadat wij van Christus geworden zijn*”, een “lijk” geworden; wij moeten ons dus niet inbeelden, dat wij door wetsbetrachting onze heiliging kunnen bevorderen.

Wij behoren namelijk op de komma achter “vleselijk” in de tekst te letten. Dan lezen wij niet: ik ben, voor zoveel het vlees aangaat, verkocht onder de zonde, maar: ik, die in Christus' gerechtigheid mij beroemen en juichen mag, ben desondanks vleselijk, en daarin, dat ik vleselijk ben, verkocht onder de zonde; derhalve niet in staat de Wet, die geestelijk is, te volbrengen. De toerekening van Christus' gerechtigheid heft immers mijn vleselijkheid niet op. Dat ik Hem toebehoor, maakt mij nog niet tot een geestelijk mens, bekwaam om door getrouwe wetsvervulling aan zijn eigen heiliging te werken. Dit laatste wordt trouwens niet van mij verwacht, omdat Christus door Zijn wetsvervulling mij van de Wet heeft vrijgemaakt. De Wet heeft voor mij afgedaan. Ik word nu wel gedrongen mijn hoop voortaan op Christus alleen te stellen.

Met Da Costa, die zijn vriend over wat hij meende een dwaling te zijn ernstig

¹⁴³¹ *Godgel. stellingen*, blz. VI vlg.

¹⁴³² *T.a.p.*, blz. 53.

¹⁴³³ *T.a.p.*, blz. 55.

¹⁴³⁴ *T.a.p.*, blz. XIV.

¹⁴³⁵ Vgl. H.F. Kohlbrugge, *Drei Gastpredigten über Römer 7: 14, Psalm 65: 5 und Psalm 45: 14-16. Gehalten im Jahre 1833, Elberfeld 1855*⁴.

onderhield, geraakt Kohlbrugge in een “hoogstbelangrijke briefwisseling”¹⁴³⁶. Da Costa achtte Koldbrugge’s opvatting van het „in zichzelf enig waarachtige en gezegende leerstuk van de *gerechtigheid van het geloof zonder de werken van de wet*, niet vrij van het zo gevaarlijke Antinonnanisme?”¹⁴³⁷ Kohlbrugge hield er immers geen rekening mee, dat de door het geloof gerechtvaardigde een nieuw schepsel is, een wedergeborene, een nieuwe mens naar de Geest, die strijd voert tegen de in hem voortlevende oude mens, hetgeen ons doet spreken van de strijd tussen Geest en vlees in de gelovige. De “Christus vóór hem” is deze nieuwe mens geworden tot de “Christus in hem”. Dat nu is de heiligmaking, welke met de rechtvaardigmaking onafscheidelijk verbonden is¹⁴³⁸. Maar wat doet Kohlbrugge? Hij brengt de gerechtvaardigde telkens terug “tot de *verdoeming* door de Wet, en vandaar wederom tot de *vrijspraak* door Christus’ bloed en gerechtigheid”. Daardoor blijft hij bij de ellende en de verlossing staan en leidt hij de gerechtvaardigde niet tot de dankbaarheid, tot “de heiligmaking, dat is, de *Wet van de vrijheid*, dat is, de *Koninklijke Wet*, dat is, de *Wet van Christus*; dat is de wet van Mozes niet meer in donder, onweder en storm, maar onder het geruis van een liefelijke regen als van de Heilige Geest”¹⁴³⁹. De grondfout in Kohlbrugge’s gevoelens is volgens Da Costa zijn “miskennis van het onderscheid tussen de Wet, die op Sinaï tot de bediening van de verdoemenis, alleen de *eis* en het *recht* predikt, en tussen de heiligmaking, die als gave, als belofte, als vrucht van de offerande van Christus, tot verheerlijking van Zijn koninklijk ambt in het Evangelie van de genade aan de bereids bekeerden of wedergeborenen wordt voorgesteld. Aan die eerstgemelde wet zijn zeker degenen, die Christus door het geloof getrouwd zijn, gestorven; niet aan de tweede, als welke niet anders is dan de vervulling van de Godsbelofte zelf, Jer. 31: 33”¹⁴⁴⁰. Da Costa formuleert kernachtig: “Onze heiligmaking is de wording van de gestalte van Christus in ons door de Heilige Geest”¹⁴⁴¹.

Het greefde Kohlbrugge diep, dat Da Costa hem onder de antinomianen, die immers ketters waren, rekende. Hij meende op grond van Rom. 7: 1-4 recht te hebben tot zijn bewering, dat de Wet ons een “lijk” is geworden.

Kohlbrugge verwierp Da Costa’s onderscheiding tussen nieuwe mens naar de geest en oude mens naar het vlees als onbijbels en was derhalve van oordeel, dat deze niet op de rechte wijze over rechtvaardiging en heiliging kon spreken. Hijzelf was in zijn preek van een andere onderscheiding uitgegaan: die tussen een *wandelen* naar de geest, d.i. in het geloof, en een *wandelen* naar het vlees, d.i. naar de Wet, naar de werken van de Wet (Rom. 8: 1, vgl. 4: 1)¹⁴⁴². Door van de nieuwe mens als de “Christus in ons” te spreken maakte Da Costa ons tot Christus zelf en daarmee Christus tot een schepsel. Men behoorde te zeggen, dat de nieuwe mens door het geloof met Christus verenigd is.

Kohlbrugge noemt iemand niet heilig wegens het zonder zonde zijn of het doen van goede werken, maar wegens Christus’ heiligheid, die hem met de rechtvaardiging

¹⁴³⁶ *Hoogst belangrijke briefwisseling tussen Dr. H.F. Kohlbrugge en Mr. I. da Costa over de leer der heiligmaking naar aanleiding van en vermeerderd met de Leerrede van Dr. Kohlbrugge over Rom. 7: 14*, Amsterdam 1933⁴.

¹⁴³⁷ *Hoogst belangrijke briefwisseling*, blz. 15.

¹⁴³⁸ *T.a.p.*, blz. 17.

¹⁴³⁹ *T.a.p.*, blz. 18.

¹⁴⁴⁰ *T.a.p.*

¹⁴⁴¹ *T.a.p.*, blz. 19.

¹⁴⁴² De vertaling van het N.B.G. mist de in latere handschriften voorkomende en waarschijnlijk aan Rom. 8: 4 ontleende toevoeging “die niet naar het vlees wandelen, maar naar de Geest.

wordt roegerekend. Het komt voor hem op het geloof in Christus aan, De gelovige heeft naar de inwendige mens lust in Gods Wet, hoewel hij tevens ervaart, dat in hem, als zondaar, er nog een andere wet is, die daartegen strijdt. Maar hij dankt God en zal goede werken doen. Want wie werkelijk in Christus, d.i. in het gdoof, is en blijft, kan niet anders dan vele vruchten voortbrengen¹⁴⁴³. Er zal echter geen sprake van zijn, dat de gelovige nu van *eigen* heiligheid en goede werken gaat gewagen, integendeel, hij zal met de psalmist instemmen: Ik ben een groot beest voor God¹⁴⁴⁴. Maar zijn in Christus zijn zal hem toch doen zeggen: “Ben ik niet vroom, zo is mijn Heiland toch vroom; ben ik niet heilig, zo is mijn Heiland toch heilig”¹⁴⁴⁵.

Voor Kohlbrugge vallen rechtvaardiging en heiliging in deze zin samen, dat hij de laatste als toepassing van de toegerekende gerechtigheid bij de rechtvaardiging inbegrepen acht. Kohlbrugge kan nu eenmaal niet in de Schrift lezen, “dat de heiligmaking als een bijzonder stuk na de leer van de gerechtigheid van Christus en van de genade, welke heerst ten leven, gedreven moet worden”; hij kan de heiligmaking niet zien “als een van de prediking van de gerechtigheid onderscheiden zaak”¹⁴⁴⁶. In de Brief aan de Hebreeën “is de Heere overal ons heiligende als Hogepriester, als de ware Melchizédek, de *Koning van de gerechtigheid*, niet van de heiligmaking”¹⁴⁴⁷. Calvijn schrijft: “De Schrift bevestigt eenvoudig dat Christus ons is tot gerechtigheid en *ten leven* (heiliging, verlossing), en dat wij zulk een weldaad deelachtig zijn door het geloof *alleen*”¹⁴⁴⁸.

Capadose kon het evenmin als Da Costa met Kohlbrugge eens zijn. Aan De Clercq schreef hij: “Ik ontving dezer dagen de leerrede van onze Kohlbrugge, maar ach! hoe smartte mij deze lezing in de ziel. Is dat Evangelie! O! ik kan u niet zeggen wat ik bij dit volslagen antinomiaans product gevoeld heb. Hoe, zal er nu geen weg zijn tussen die van een eigengerechte zelfsheiliging en heiligmaking om bij God iets te verdienen en dat los, onheilig of ten minste slordig pad, dar men bewandelt?”¹⁴⁴⁹.

Doch ook met Da Costa zelf lag Capadose in een ernstig meningsverschil over de heiligmaking. In dezelfde brief aan De Clercq beklagde hij zich over de toon en wijze, waarop Da Costa het door hem uitgegeven werkje van Brahé had afgekeurd, en riep hij zelfs De Clercq's broederlijke bemiddeling in om de goede verstandhouding tussen hem en Da Costa, welke verstoord bleek te zijn, te herstellen.

Kwam het meningsverschil tussen Kohlbrugge en Da Costa hierop neem dat de eerste de toegerekende heiligheid van Christus als in de toegerekende gerechtigheid van Christus besloten zag, terwijl de laatste de rechtvaardiging als het werk van de Christus voor ons en de heiliging als het werk van de Christus in ons zag, Capadose, die uitverkiezing, rechtvaardiging en heiliging toeschreef aan het werk respectievelijk

¹⁴⁴³ *Hoogst belangrijke briefwisseling*, blz. 44

¹⁴⁴⁴ Psalm 73: 22

¹⁴⁴⁵ *T.a.p.*, blz. 45; vgl. boven, blz. 71 vlg.

¹⁴⁴⁶ *T.a.p.*, blz. 46; vgl. Th Stiasny, *Die Theologie Kohlbrüggens*, Düsseldorf 1935, S. 128: “Beides (rechtvaardiging en heiliging) gehört unzertrennlich zusammen und eins folgt notwendigerweise am dem andern, wenn es rechter Art ist. So kann K. auch sagen: “Vor Gott ist Rechtfertigung und Heiligung ein und dasselbe. Denn wenn Gott einen rechtfertigt oder gerecht macht, so macht er ihn seinem Gesetz gemäsz. Es kann aber nichts dem Gesetz gemäsz erklärt sein, was nicht allein von seiner Unreinigkeit, sondern auch von seiner Schuld und Strafe befreit ist. Darum lesen wir auch so vieles von der Heiligung, wobei im Grunde nichts anderes gemeint ist als die Rechtfertigung, wie sie sich in dem Leben äusert. Denn ohne diese würde die Rechtfertigung keine Rechtfertigung sein, der Mensch wäre nicht dem Gesetze gemäsz hingestellt.”

¹⁴⁴⁷ *T.a.p.*, blz. 48.

¹⁴⁴⁸ *T.a.p.*, blz. 50, *Institutie* III, 14, 17.

¹⁴⁴⁹ 16(26?)-11-1833.

van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, zag de verhouding tussen rechtvaardiging en heiliging anders dan Kohlbrugge en Da Costa beide. Voor hem was de geheel buiten de mens geschiedende rechtvaardiging voor God tevens de bron van de heiligmaking, dit *door de Geest* in de mens gewrocht wordt¹⁴⁵⁰. Dus niet op Christus, maar op de Heilige Geest zijn wij voor onze heiligmaking aangewezen. Capadose zet dat in enige brieven aan Da Costa nader uiteen. Wij lezen o.a.: “Mij dunkt, zo wij de ieder van de drie Goddelijke Personen bijzonder eigen werkzaamheid in het zaligen van de zondaar maar recht uit elkander houden, zo namelijk dat die werkzaamheden wel met elkaar verbonden en in overeenstemming en samenwerking moeten beschouwd worden, maar niet als met elkander vermengd, dat men dan duidelijk het werk van de rechtvaardigmaking meer bepaaldelijk door de Zoon, dat van de Heiligmakinge meer bepaaldelijk door de Heilige Geest geschiedende ziet beschreven in de Schrift. Maar de vraag kan na deze zijn: Is ’t Christus Die ons heiligmaakt door Zijn Geest gelijk Hij ons rechtvaardigmaakt door Zijn bloed, en dan hangt ze samen met de kwestie tussen de Oosterse en Westerse Kerk betreffende de Heilige Geest, of die namelijk alleen van de Vader dan wel van de Vader en de Zoon uitgaat¹⁴⁵¹. Daar nu dit laatste het waar en schriftmatig gevoelen is en Christus zowel gezegd heeft, Ik zal u de Trooster zenden, als bidt de Vader in Mijn Naam en Hij zal u de Heilige Geest schenken, zo is ’t duidelijk dat de heiligmaking door de Goddelijke Geest *als derde Persoon* in ’t Goddelijk wezen en niet zozeer als een gave van Christus alleen geschied. Met andere woorden dat Christus zodanig rechtvaardigmaakt, dat Hijzelf de rechtvaardiging *van Zijn volk is*: maar dat de Heilige Geest zodanig heiligmaakt, dat Hij *de heiligmaking werkt*”¹⁴⁵².

Zo kon dan Capadose onmiddellijk laten volgen: “U ziet dus, dat wij ’t volkomen eens zijn tot hertoe.” Inderdaad, wanneer hij de heiliging beschouwt als een werk van de Geest, die ook van Christus uitgaat, dan maakt dat in de grond van de zaak geen verschil met het “Christus in ons” van Da Costa. Het “Christus in ons” laat zich immers niet anders denken dan door bemiddeling van de Geest, die van Christus uitgaat.

Van belang is verder, wat Capadose in dezelfde brief nog opmerkt omtrent de rechtvaardiging en heiliging *van eeuwigheid*, zoals bij zijn beschouwing van de uitverkiezing niet anders van hem te verwachten is: “Maar nu is er nog een beschouwingswijze, die ik voor mij ook noodzakelijk vind dat gepredikt worde, zal de gehele waarheid verkondigd worden, ik bedoel de gehele en volkomen zaliging van de zondaar in Christus, zo namelijk dat ik deze *voor dat hij gelooft, zelf* reeds als gerechtvaardigd beschouw en dus ook voor dat hij door de Geest geheiligd worde, als *heilig in Christus* aanzie: en dat niet slechts in ’t eeuwig voornemen of vaststelling bij God, als dat nog uitgevoerd moet worden”, maar als werkelijk volbracht en uitgevoerd in en door Christus Jesus de Borg en Middelaar. Het is dus naar mijn oordeel veel meer als gelijk op een zekere plaats geschreven staat, dat God al Zijn werken bekend zijn van eeuwigheid, in de zin van ’t eeuwig voornemen of besluit van God als in die van een wezenlijke daad van God¹⁴⁵³: zo dat niet zo was, dan zou ik niet verstaan, wat

¹⁴⁵⁰ Vgl. boven, blz. 300.

¹⁴⁵¹ Hetgeen wij bij Capadose lezen: “alleen van de Zoon dan wel Vader en Zoon”, zullen wij als een schrijffout moeten aanmerken. De Westerse kerk sprak zich, in afwijking van de Oosterse, op de synode van Aken in 809 ten gunste van het “filioque” uit, dat naderhand ook in het Nicaeno-Constantinopolitanum werd opgenomen: “Ik geloof... in de Heilige Geest, die van de Vader *en de Zoon* uitgaat.”

¹⁴⁵² Brief aan Da Costa 10-10-1833.

¹⁴⁵³ Vgl. Hand. 15: 18 en Ef. 3: 11. Capadose schrijft: “maar in die van een wezenlijke daad van God”, waarin echter de plaatsing van het voegwoord “maar” taalkundig onjuist is. Ook uit hetgeen volgt,

van *de eeuwige liefde* geschreven staat, waarmee God Zijn volk heeft liefgehad: dit immers is een daad van God, en God kan niemand liefhebben dan als een rechtvaardige en heilige”¹⁴⁵⁴.

Kohlbrugge's naam is meer dan die van Laatsman bij het nageslacht in heugenis gebleven, stellig door zijn veel uitgebreidere schriftelijke nalatenschap¹⁴⁵⁵. Voor zijn opvatting van de heiligmaking wordt hij overigens als een leerling van Laatsman beschouwd¹⁴⁵⁶. Hij had in zijn dagen reeds zijn volgelingen, die “Kohlbruggianen” werden genoemd¹⁴⁵⁷ en waarvan er gehoopt hadden, dat hij met de Afscheiding zou zijn meegegaan¹⁴⁵⁸. Laatsman was leider van een kring, in welks midden hij zijn inzichten voordroeg¹⁴⁵⁹. De Clercq rekende 14 Juni 1833, dus ruim zes weken voordat Kohlbrugge zijn preek over Rom. 7: 14 te Elberfeld hield, in zijn “Dagboek” aan, dat “een nieuwe inzage van het leerstuk van de heiligmaking”, door vrienden te Rheden van Laatsman aangehoord, verontrusting wekte: “Het was niet anders dan het aangrijpen van Christus als onze heiligmaking, dat recht was; doch daarmee ging nu gepaard een gehele verwerping van de heiligmaking in ons, een veroordeling van alles wat niet op dit exclusieve punt staat”. Dit deed De Clercq spreken van het “gevaar van de Laatsmanse koterie”¹⁴⁶⁰. “Juist deze heiligmaking waarbij de menselijke activiteit uitgesloten werd, gevoegd hij de hang naar bevindelijkheid, maakte de Rhedense richting tegelijkertijd fascinerend en gevaarlijk, te meer waar Laatsmans prediking boeiend en bezielend was”¹⁴⁶¹. Het behoeft daarom geen verwondering te wekken, dat Capadose eerst tot Laatsmans geestdriftige bewonderaars behoorde, maar later zich

blijkt, dat Capadose het God bekend zijn van al Zijn werken meer beschouwt als een voltrokken handeling dan als een voornemen of besluit zonder meer van God.

¹⁴⁵⁴ In zijn brieven aan Da Costa van 23-1-1834, 1-2-1834 en 15-2-1834 roert Capadose de kwestie nog terloops aan, doch zonder er nieuw licht op te werpen, behalve dan dat hij in de eerstgenoemde brief onderscheid maakt tussen de rechtvaardigmaking voor de vierschaar van God in alle eeuwigheid en die, welke in de tijd op de openbaring van het geloof volgt, en tussen de heiligmaking, voorrvloeiende uit de borgtochtelijke heiligheid van Christus, en die, welke uit de werken van de gelovige blijkt.

¹⁴⁵⁵ Van Kohlbrugge zal men dan ook meer studie dan van Laatsman kunnen maken; bij J.H.Grolle, *De boodschap van Kohlbrugge nu*, Wageningen 1946, blz. 53-59, aanwijzingen voor een “eigen Kohlbrugge-studie”.

¹⁴⁵⁶ L. Wagenaar, *Het “Réveil” en de “Afscheiding”*, Heerenveen 1880, blz. 152: “Mede onder invloed van Laatsman dieper ingeleid in het absoluut verderf en de dodelijke onmacht van de mensen, aanvaardde hij (Kolbrügge) het calvinistisch dogma van de predestinatie en reprobation, en werd zo van Luthersch Gereformeerd” J. van Lonkhuijzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijn prediking, in de lijn van zijn tijd*, Wageningen 1905, blz. 124: “Voorts zou in meer dan één opzicht de kennis met Ds. Laatsman te Rheede, en zijn kring van betekenis voor K(ohlbrügge) zijn”; op blz. 168 lezen wij, dat men in Holland Kohlbrügge's “afwijking” in de voorstelling van de heiligmaking aan de invloed van Ds. Laatsman op K. te wijten achtte. J.E. Cantillon, *Willem de Clercq en het Nederlandsche Réveil*, in: *Stemmen des tijds, Maandschrift voor Christendom en Cultuur*, XIV, Utrecht 1925, blz. 271 “Kohlbrügge heeft inderdaad het antinomianse beginsel van Laatsman tot in zijn uiterste gevolgtrekkingen doorgedacht.

Later is het tot een verwijdering tussen Kohlbrugge en Laatsman gekomen. Van Lonkhuijzen (*t.a.p.*, blz. 221 vlg.) citeert uit De Clercq's Dagboek 19 November 1836: “Wonderlijk is die soort van scheuring tusschen K. en Laatsman. Ik houd, dat de schuld bij K. is. Deze is jaloers van Laatsman, zoals hij het van Da Costa was.”

¹⁴⁵⁷ In een ongedateerde, kort na 10 October 1834 (optreden van Scholte te Ulrum) aan Da Costa geschreven brief spreekt Capadose er zijn bezorgdheid over uit, dat de scheurmakers zich met de “Kohlbruggianen” zullen verenigen.

¹⁴⁵⁸ Brummelkamp b.v. heeft Kohlbrugge gepolst over een eventueel beroep naar een afgescheiden gemeente, doch zonder het gewenste resultaat (W.J. de Wilde, *t.a.p.*, blz. 84).

¹⁴⁵⁹ Vgl. boven, blz. 70 vlg.

¹⁴⁶⁰ *Dagboek*, II, blz. 200.

¹⁴⁶¹ Kluit, *Réveil*, blz. 188 vlg.

geroepen gevoelde met alle klein tegen diens beschouwing van de heiligmaking te waarschuwen¹⁴⁶².

Laatsmans inzichten over de heiligmaking, die, zoals wij zagen, door Kohlbrugge werden gedeeld, vinden wij zeer duidelijk geformuleerd in zijn vertaling van Bräm's "Blikken in de wereldgeschiedenis"¹⁴⁶³. Diens spreken over "de, voor het tegenwoordige, d.w.z. in het leven hier op aarde, zo langzame vordering van onze heiligmaking" gaf hem de volgende aanmerking in de pen: "Heeft onze Schrijver hier de heiligmaking in haar waarachtig licht, naar het Woord van God en de bevinding van alle oprechten, voorgesteld? Wij voor ons twijfelen er grotelijks aan. Hij zou zich anders over geen langzame vordering daarin beklaagd hebben. Zo wij het vlees, de oude Adam, heilig en vroom willen hebben, zullen wij wel nimmer enigen voortgang in de heiligmaking bij ons waarnemen. Het bedenken van het vlees toch blijft *onveranderlijk* vijandschap tegen God, het onderwerpt zich de wet Gods niet, het kan ook niet (Rom. 8: 7). Ook onze Schrijver erkent zulks, daar hij de oude natuur van de mens, overeenkomstig de Schrift, bij de onuitwisbare vlekken van het luipaard vergelijkt. *De werken van het vlees en de vruchten van de geest* stelt de Schrift lijnrecht tegenover elkander (Gal. 5: 19-23). Is het, dat de Schrijver aanneemt, waaraan wij niet twijfelen, dat de heiligmaking die werking is van de Heilige Geest in onze geest, waardoor wij van zonde overtuigd en tot Christus, de Zaligmaker van zondaren, uitgedreven worden, en, in Christus gelovende, vruchten van de Geest, vruchten de bekering waardig, goede werken voortbrengen, hoe kan hij dan van de Heilige Geest denken, dat deze Zijn werk in ons traag, langzaam, of niet overeenkomstig de wens van een *waarlijk geestelijk* hart zou voortzetten? Zou dan het welbehagen van de Heere door de hand van Christus, die de zijnen leidt door Zijn Geest, niet *gelukkig* voortgaan? (Jes. 53 : 10). Zou dan de boom, die aan de waterbeken geplant is, niet groeien in de voorhoven van onze God, zijn vrucht niet geven in zijn tijd, niet vet en groen zijn met onverwelkelijke bladeren? (Ps. 1: 3; 92: 14, 15; Jer. 17: 8). Ja, schoon uit onszelf *onheilig*, gelijk de Schrijver straks te voren zelf verklaard heeft, en zolang wij uit het lichaam dezes doods nog niet verlost zijn, uit ons zelf *onheilig blijvende*, verheugen wij ons enig en alléén in onze rechtvaardige Hogepriester, in Wie wij rechtvaardig, heilig, volmaakt en zonder vlek of rimpel zijn voor de Vader. Doch, wanneer wij ons in Christus verheugen wegens *onze langzaam vorderende heiligmaking*, dan hebben wij wel toe te zien, of wij ons niet aan hetzelfde kwaad schuldig maken, hetwelk de Schrijver zelf zo juist onderscheiden en ernstig bestraft heeft, dat wij namelijk Christus, de Volzalige, Algenoegzame, Enige, als een *hulp* aanmerken, door welke men meent *de oude natuur* van de mens en diens leven en streven te kunnen veredelen en verbeteren; hetwelk inderdaad, bij al de schone schijn van gemoedelijkheid en liefde voor Christus, die daarmede gepaard kan gaan, niets anders is, dan de Zoon van God verloochenen, het bloed van het N.T. onrein achten, en in het vlees zaaien, waarvan men het verderf zal inoogsten."

Wij zien dus, dat Laatsman bij zijn beschouwing van de heiligmaking van dezelfde tegenstelling tussen vlees en geest als Kohlbrugge uitgaat. De formulering, die Wagenaar van het leerstuk van de heiligmaking bij Laatsman geeft, drukt dan ook zeer juist tevens Kohlbrugge's opvatting daaromtrent uit "Zoals Christus onze *Rechtvaardigheid* is, bij eigen *volstrekte schuld*, is Hij ook onze *Heiligheid* bij eigen *absolute onreinheid*. De Christen, zowel na als voor de wedergeboorte is absoluut verdorven, onmachtig en onrein: maar absoluut heilig en heerlijk in Christus.

¹⁴⁶² Zie beneden, blz. 307 vlgg.

¹⁴⁶³ A. Bräm, *Blikken in de wereldgeschiedenis en haar leiding*. Uit het Hoogduits vertaald door W. Laatsman, Amsterdam 1836, noot blz. 135 vlg.

Christus' rechtvaardigheid en heiligheid als de zijne aanvaardend, is de mens in het geloof, en uit dit geloovig zijn wellen vruchten, zoals er voedsel komt uit de genuttigde spijs. Streven naar heiligheid is verkeerd; rusten in Jezus roeping"¹⁴⁶⁴.

Dat een dergelijke beschouwing, waarbij de gelovige van zichzelf ten enenmale onbekwaam wordt geacht om ook maar iets tot zijn heiligmaking bij te dragen, zodat alles op Christus alleen aankomt, bij velen in de slechte reuk van anti-nomianisme en lijdelijkheidsvroomheid moest komen te staan is in zekere zin te begrijpen. Laatsman gaf er trouwens zelf aanleiding toe. Da Costa heeft eens krachtig geprotesteerd tegen een uitslating van hem, "dat de vromen niet meer voor het land konden bidden"¹⁴⁶⁵. Van Lonkhuijzen schrijft naar aanleiding hiervan: "Er was dus bij hem (Laatsman) zekere Doperse lijdelijkheid, die zich ook min of meer in het stuk van de heiligmaking openbaarde. Trouwens een Labadistisch-Doperse richting was in het begin van de 19^e eeuw onder de vromen hier te lande geen zeldzaamheid. Hiervan nu verdacht men ook Kohlbrugge, die veel met Laatsman verkeerde"¹⁴⁶⁶. Bij Wagenaar lezen wij: "K(ohlbrugge)'s stelsel bevat zeer veel waarheid, maar is toch onwaar, omdat het overdreven en eenzijdig is. Het miskent het wezen van het leven door de Heilige Geestes. Ook is het zeer gevaarlijk. Het baant tot het verschrikkelijkst ziekteverschijnsel in gereformeerde kringen: de lijdelijkheid, het baant tot het in 't "vrije genade, vrij zondigen," zich uitsprekend praktisch antinomisme, de weg"¹⁴⁶⁷. Door zijn eigen gedragingen heeft Laatsman aan een dergelijk wantrouwen voedsel gegeven: "De wandel van K. zelf was echter eerlijk en onberispelijk, maar de levensgeschiedenis van Laatsman, wiens naam dan ook door de leerlingen van Kohlbrugge zorgvuldig schijnt verzwegen te worden, pleit voor het Kohlbruggianisme niet!"¹⁴⁶⁸.

Capadose heeft de schadelijke invloed van Laatsman hij zijn schoonzusters Nansje en Keetje van der Houven van nabij leren kennen. Heette het eerst bij hem, dat dezen van "de zeer verkeerde Laatsmansiaanse zuurdesem enigszins doortrokken" waren¹⁴⁶⁹, later rekende hij haar onder de "vurigste aanklevers" van Laatsman en constateerde hij bij haar een "niet geringe mate van geestdrijverij en dweperij", welke hij nog niet eens bij Laatsman zelf zou willen veronderstellen¹⁴⁷⁰. "Die ellendige Laatsmanse richting" maakte het spreken over geestelijke dingen met haar meermalen zeer moeilijk, zoal niet onmogelijk¹⁴⁷¹. Nansje pleegde bijna afgoderij met Laatsman¹⁴⁷².

Bij Da Costa, die van zijn kant tegenover De Clercq onverholen van zijn afkeer van het "Laatsmannianisme" blijk gaf¹⁴⁷³, was Capadose met zijn bedenkingen tegen de Laatsmanse leringen aan een goed adres. Hij schreef hem, dat hij Laatsman niet voor een groot Schriftverklaarder hield¹⁴⁷⁴. Ook was hij, nadat hij, vrij van alle eigen gevoelens, Gods Woord gedurig en nauwkeurig had onderzocht, tot het inzicht gekomen, dat er te Rheden weinig werk van de heiligmaking „in de vreze en kracht

¹⁴⁶⁴ *T.a.p.*, blz. 84.

¹⁴⁶⁵ *Dagboek*, II, blz. 201.

¹⁴⁶⁶ *T.a.p.*, blz. 169 vlg.

¹⁴⁶⁷ *T.a.p.*, blz. 158 vlg.

¹⁴⁶⁸ Wagenaar, *t.a.p.*, blz. 159; G.J. Vos Az., *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, I, 1800-1857. Dordrecht 1886, blz. 124: "Ds. Laatsman te Rheede, wiens wandel echter niet onbesproken bleef".

¹⁴⁶⁹ Ongedateerde brief aan Da Costa in de dagen na de scheiding.

¹⁴⁷⁰ Brief aan Da Costa 20-7-1836.

¹⁴⁷¹ Brieven aan Da Costa 20-7-1836 en 11-6-1837.

¹⁴⁷² Brief aan Da Costa 11-6-1837.

¹⁴⁷³ Brieven van Da Costa aan De Clercq 24-6-1834; 8-2-1835; 27-7-1835; 22-12-(1835?); 8-1-1836; 5-10-1836; 23-10-1836.

¹⁴⁷⁴ Brief aan Da Costa 20-2-1835.

van God” werd gemaakt¹⁴⁷⁵. Verder bleek het Woord van God er niet als de *enige onfeilbare* Godsopenbaring erkend te worden. Laatsman had eens op een avond in bijzijn van Keetje, naar zijn eigen zeggen “gezalfd door de Heilige Geest” en dus van niemand lering nodig hebbend, over de rechtvaardigmaking en heiligmaking gesproken. Voor Keetje was dit een afdoend bewijs voor de “waarheid van zijn voorstelling” geweest, hetgeen zij trouwens meende, dat de Geest met haar geest getuigd had. De aanwezigen hadden nu “niet meer Laatsman maar de Geest Die in hem sprak naar de belofte (Marc. 13) gehoord”. Keetje ging zelfs zo ver, dat zij Laatsman in zijn spreken van “onfeilbare waarheid” met Paulus op één lijn stelde. Capadose vond dit nu toch wel al te erg: “Het smartte mij, dat ik het woord van God, in zijn kenmerk, hetzelfde alleen eigen, horende aangerand worden, daarbij niet kalm blijven kon en uitroepen moest, dat ik hels moest noemen iedere leer, welke iets *neffens* of *boven* het Woord van God plaatste”. Maar Keetje liet zich niet overtuigen: wanneer een mens zich zijn zalving maar bewust was, kon zijn woord geacht worden een Godswoord te zijn; niet hijzelf, maar de Geest sprak dan¹⁴⁷⁶.

Capadose ergerde er zich aan, dat bij Laatsmans discipelen het schuldbesef als het bij uitsluiting wezenlijke kenmerk van het ware werd beschouwd, zodat zij er zich zelfs op lieten voorstaan. De apostolische vermaningen werden de gelovigen slechts voorgehouden om hen hun onvermogen te doen gevoelen; het moest hun troost zijn, dat zij door Christus vervuld waren. De zonde belette de mens om werkelijk dankbaar te zijn, maar Christus, in Wie hij volmaakt was, dankte voor hem¹⁴⁷⁷. De overdrijving werd een ziekteverschijnsel; de concentratie op het eigen ik had ten gevolge, dat het Evangelie in de schaduw werd gesteld. Capadose, die aan bevindelijke vroomheid een grote eerbied voor de Heilige Schrift paarde, moest daar wel ernstig tegen protesteren: “Wat de Rhedense quaestie betreft, mijn ziel heeft er meer smart van dan iemand denken kan: de brieven van onze lieve zusters, hoezeer zij zeer zelden schrijven, zijn zodanig dat ’t mij doet beven zulk een verborgen hoogmoed zich te zien ontwikkelen over een wezenlijke of gewaande; meerder schuldontdekking vergezeld van een ondraaglijke dweperij met Laatsman... Het is buiten twijfel, dat zij van tien van de broeders negen voor onbekeerd houden en onze beste Keetje eindigt haar laatste brief aan ons met de uitdrukking: houdt u verzekerd van onze hartelijke deelneming in al uw weg, hoe minder naar wens voor het vlees, hoe beter... Als wij haar brieven nagaan, vinden wij een reeks van teksten uit de Schrift om de droevige stemming aan te kweken met volkomen voorbijzien van al ’t geen in de Psalmen en elders van juichtonen gevonden wordt, als God de ziel verheugt en Zijne goedertierenheid ook uitwendige zegeningen aan de Zijnen bewijst”¹⁴⁷⁸. Dezelfde kritiek klinkt ook uit de volgende woorden; „De toestand van die twee lieve zusters is een continueel dobberen, altijd onzeker, in de Schrift, in het gevoel, in de weg van God; maar dat dobberen is nu als ’t ware een kenmerk van echtheid... en zo worden zij in waarheid in een wettische (wie kan ’t verwonderen, die ’t verband van twee uitersten kent?)¹⁴⁷⁹ gestalte van het gemoed gehouden en zuchten dat zij niet genoeg zuchten en vrezen dat zij niet genoeg vrezen... Het *alleen kent uw ongerechtigheid* sluit geheel hun Evangelie in en is niet bij hen een weg tot Christus maar in waarheid hun Christus, en

¹⁴⁷⁵ Brief aan Da Costa 5-7-1836.

¹⁴⁷⁶ Brief aan Da Costa 20-7-1836; vgl. Marc. 13: 11c: “want gij zijt het niet, die spreekt, maar de Heilige Geest.”

¹⁴⁷⁷ Ongedateerde brief aan Da Costa (vgl. boven, blz. 302).

¹⁴⁷⁸ Brief aan Da Costa 13-10-1836.

¹⁴⁷⁹ De twee uitersten, door Capadose hier bedoeld, zijn wetticisme en antinomianisme. Het is wetticisme te achten, wanneer de ware vroomheid uitsluitend in het gevoel van schuld en ellende wordt gezocht.

zo is er een welbehagen in zichzelf, namelijk in 't steeds wroeten in eigen ingewanden. Doch bij Keetje is 't zeker veel minder sterk en ik meen zelfs te zien dat 't door Gods goedheid sedert enige tijd veel beter gaat. Maar de menigvuldige redeneringen over de zonde doen een koudheid geboren worden, dat men nooit de wiken naar Christus uitslaat”¹⁴⁸⁰.

Ook Da Costa constateerde bij Keetje “veel fascinatie” en een klaarblijkelijke misvatting: “speculatie over ellende in de plaats van, en gehouden voor, een volle Christus; en, mag ik het zeggen, het Farizeïsme van het menselijk hart in zijn fijnste en bedrieglijkste vorm”¹⁴⁸¹.

De los van het Woord op dreef geraakte bevinding moest wel de op zichzelf Schriftuurlijke waarheid, door Laatsman en Kohlbrugge in het licht geplaatst, in een dwaling doen verkeren. Vos acht de *bedoelingen* van Kohlbrugge “naar hetn Woord van God”. Hij beschouwt het als “een weldadige beschikking van God, dat er een man opstond die, in aansluiting aan belijdenis en ervaring,... inzonderheid aan het onderwijs van Ds. Laatsman te Rheede,... met forse slagen de ziel uit alle schuilhoeken van de eigengerechtigheid uitdreef, ook uit de schuilhoek van de heiligmaking, als verdienstelijk werk gedacht, om haar, die, op zichzelf aangemerkt, dus niet aangemerkt als gelovige of wedergeborene, niets had noch was dan ellendig, de volle, onmisbare, allerheerlijkste Christus voor te houden, als haar van God geworden én tot wijsheid, én tot rechtvaardigmaking, én tot heiligmaking en verlossing, en uit Wiens volheid wij allen die gelovigen ontvangen óók genade voor genade”¹⁴⁸².

Schrift. Belijdenis. Sacrament.

Capadose ging bij zijn beschouwing van de Heilige Schrift uit van de tot in de kleinste details letterlijke inspiratie van de Geest. Hij zou in haar onmogelijk gelijk de onfeilbare regel van leer en wandel hebben kunnen zien, indien hij niet het “*quia*”, maar het “*quatenus a spiritu sancto inspiratum est*” op haar had moeten toepassen¹⁴⁸³.

Niet het verstand, maar God Zelf beslist in Zijn Woord, wat waarheid is. Het ligt daarentegen wel op de weg van het verstand de door het hart in kinderlijk geloof aanvaarde beslissing Gods nader te leren kennen. “Het geloof moet het huis bouwen en 't verstand mag de kamers meubelen; dan is 't wel”¹⁴⁸⁴.

Toen er in Amsterdam eens een walvis te bezichtigen viel, rees er twijfel aan de waarheid van het geschreven Woord van God. Het dier bleek namelijk zo'n nauw keelgat te hebben, dat een volwassen mens er volstrekt niet door kon. Capadose nu gaf aan een vriend het antwoord, dat in verband hiermede aan de “smaders van de Openbaring” moest gegeven worden¹⁴⁸⁵.

Hij stelt voorop, dat ware kennis en geloof niet met elkaar in strijd kunnen komen. Ons geloof behoeft helemaal niet door de gebrekkige kennis, die wij van de natuur bezitten, aan het wankelen te worden gebracht. Laat men beginnen met, zoals God wil, in de Schrift te geloven, en dat dan niet door middel van de rede, maar door de Geest van God, die in *alle* waarheid leidt. De uibreiding van de natuurwetenschappelijke kennis heeft zelfs het kinderlijk geloof in de geschiedenis van Jona

¹⁴⁸⁰ Brief aan Da Costa 11-6-1837.

¹⁴⁸¹ Brief van Da Costa aan De Clerq 5-10-1836.

¹⁴⁸² G.J. Vos, *t.a.p.*, I, blz. 124.

¹⁴⁸³ Brief aan H.J. Koenen 11-1-1839.

¹⁴⁸⁴ Brief aan D. v. Hogendorp 2-9-1825.

¹⁴⁸⁵ A. Capadose, *Brief over de grote vis van de profeet Jona, aan een liefhebber van Gods Woord, tot bevestiging van zijn geloof*, Amsterdam 1828.

bevestigd. Zij heeft aangetoond, dat niet in het levend doorzwelgen en uitwerpen, maar in het gedurende drie dagen en drie nachten levend bewaard blijven in de buik van de grote vis, dit in overeenstemming met de zogenaamde wetten van de natuur! het wonder moet worden gezien. Want het was niet een walvis, die Jona opslokte, ook niet een Jonashaai (*carcharius*), die wel hele paarden kan doorslikken, want dit dier heeft honderdvijftig in tweemaal drie rijen geplaatste harde en scherpe tanden in de bek, en daar komt een mens nooit ongedeerd tussendoor,, maar het zal een potvis of cachelot zijn geweest. In 1598 is er een exemplaar van drieënvijftig voet lengte in de buurt van Scheveningen gevangen. Dit beest heeft inderdaad een groot keelgat, daarbij een meestal tandenloze bovenkaak en komkommervormige, meest stompe tanden in de onderkaak. Ook leeft het in de Middellandse Zee, terwijl de eigenlijke walvis in de noordelijke zeeën wordt aangetroffen. In het ingewand van zulk een vis werd Jona drie dagen en drie nachten wonderlijk bewaard.

De “ongelukkige” Van der Palm, die “gevaarlijke en trouweloze schrijver”, schijnt echter zijn talenten alleen *tegen* de waarheid te kunnen gebruiken. Hij verdraait en verbastert niet alleen op vele plaatsen Gods Woord, maar tracht bovendien nog het Goddelijk en onfeilbaar karakter ervan door zijn aantekeningen weg te redeneren. Niet onjuist gebruikt hij de term “zeegedrocht” in plaats van “grote vis” (Hebr.; *dag gadol*), maar ondertussen houdt hij het boek Jona toch maar voor een leerzaam “verdichtsel”¹⁴⁸⁶.

De leer van de mechanisch-verbale Schriftinspiratie verdraagt zich niet met het kritisch literair-historisch Schriftonderzoek. Capadose heeft zich met het laatste althans niet willen bezighouden. Als eenvoudig Schrifrgelovige hield hij de tegenstrijdigheden, welke anderen bij het lezen van Gods Woord meenden te ontdekken, voor slechts schijnbaar en had er dus voor zichzelf geen behoefte aan ze met behulp van het redenerend verstand tot een oplossing te brengen. Intussen heeft hij wel met Da Costa naar aanleiding van diens voorlezingen over de verscheidenheid en de overeenstemming van de vier evangeliën¹⁴⁸⁷ over enkele inleidingsvragen, de harmonie van de evangelisten en de menselijke afstamming van Jezus betreffende, gecorrespondeerd.

Da Costa hield zijn voorlezingen om de inzichten van David Friedrich Strausz (1808-1874) te weerleggen. Deze had in 1835 zijn geruchtmakend boek “Leben Jesu” het licht doen zien en daarin het door de evangelisten getekende Christusbeeld als een “mythische verdichting van een godmens naar aanleiding van een historische Jezus”¹⁴⁸⁸ voorgesteld. Hij ontkende niet het bestaan van een “religieus genie” Jezus, maar oordeelde, dat in de oudchristelijke gemeente de Joodse Messiasverwachting de legende om deze figuur had geweven. Het verdiende zijns inziens daarom aanbeveling de ons door de evangelisten overgeleverde verhalen kritisch te beschouwen.

Strausz werd door Da Costa een “bestrijder van de waarheid van het Christendom”, een “ongelovige drogredenaar”, om “voorvechter van het meer verfijnde ongeloof van de negentiende eeuw” genoemd¹⁴⁸⁹. Strausz ontkende immers “uit de menskundige onbestaanbaarheden, uit de onoplosbare tegenstrijdigheden”, welke hij meende, dat de

¹⁴⁸⁶ Capadose critiqueert op blz. 12-19 Van der Palms opvatting.

¹⁴⁸⁷ Deze voorlezingen zijn uitgegeven: Isaac da Costa. *Voorlezingen over de verscheidenheid en de overeenstemming der vier evangeliën, of Proeve van de middelen, welke de Bijbel ook de niet wetenschappelijke onderzoeker aanbiedt tegen de aanvallen van het ongeloof, bepaaldelijk tegen het LEBEN JESU van Dr. D.F. Strausz*, Eerste deel, Leiden 1840: Tweede deel, Leiden 1842.

¹⁴⁸⁸ Bakhuizen van den Brink - Lindeboom, *Kerkgeschiedenis*, II, blz. 320.

¹⁴⁸⁹ *Verscheidenheid en overeenstemming*, I, blz. 2 vlg.

evangelien overal bevatten; het daarin medegedeelde bovennatuurlijke als wezenlijk gebeurd¹⁴⁹⁰. Hij trok een onwerkelijke grens tussen “mythe” (wonderen, onmiddellijke Goddelijke tussenkomst, dodenopwekkingen, opstanding enz.) en “geschiedenis” (een Jezus van Nazareth heeft inderdaad geleefd, geleerd, veel goed gedaan, is vervolgd en gekruisigd). Daarnaast valt nog Strausz’ zeer afwijkende beschouwing van de “menswording van de Godheid” te noemen: hij beperkte haar niet tot Christus alleen, maar breidde haar uit over het gehele menselijke geslacht; “Elk mens heeft het zich als zijn hoge bestemming voor te stellen niet bloot een Christen, maar een Christus te worden”¹⁴⁹¹.

Da Costa erkent, dat naast “de meest treffende gelijkheid” inderdaad “het onmiskenbaarste verschil” in de vier evangelien valt op te merken. Maar hij staat ook aan de kant van die Schriftverklaarders, welke juist in “een zo grote overeenkomst in de hoofdzaak, gepaard met zo grote verscheidenheid in het bijkomstige”, een bewijs voor de echtheid van die geschriften zien. Afgesproken getuigenissen stemmen immers nauwkeurig met elkaar overeen, terwijl niet-afgesprokene tot op zekere hoogte uiteen kunnen lopen. Maar ook hiervan afgezien, kan Da Costa er zich niet tevreden mee stellen aan de gewijde oorkonden een geloofwaardigheid van “gelijke rang met die van de meest betrouwde ongewijde Geschiedenis” toe te kennen: “de majesteit van de van God gegeven Openbaring, de hoge afkomst van de Heilige Schriften, de ingeving van die Schriften door de Heilige Geest vordert meer!”¹⁴⁹².

Om de harmonie tussen de vier evangelien vast te stellen wil Da Costa juist niet hun verscheidenheid negeren. Hij vindt er integendeel “het *inwendig bewijs* voor de waarheid van het Christendom” in. Deze verscheidenheid bevat immers, daar zij met de individuele eigenaardigheden van de auteurs verband houdt, de verklaring van “hun wezenlijke éénheid en volmaakte overeenstemming”. Er is geen sprake van toeval, willekeur of vergissing. Maar het is wel zaak om de “persoonlijkheid in haar onderscheiden grondtrekken” van de schrijvers te leren kennen. “Men trachte dus de ene Evangelist naar de anderen niet te dwingen, niet te plooiën! Men late elk van hen geheel uitspreken!” Men zal dan “een overeenstemming als van vier muziek-instrumenten” ontdekken. “Onze overéénbrenging van de Evangelien zal dus het resultaat van een hoogst eenvoudige bewerking zijn. Wij hebben hun viertal te beschouwen als vier stemmen in een muzikaal accoord; als vier aftekeningen van een zelfde voorbeeld, doch van uit vier verschillende standpunten; vier bewerpen van een zelfde gebouw, doch van vier verschillende zijden gezien. De *verscheidenheid* te bepalen, is dus het eerste vereiste, de eerste voorwaarde van mogelijkheid om tot het denkbeeld van een overeenstemmend *geheel* te geraken”. Men toetse elk evangelie in het bijzonder aan zijn “innerlijkste gronden”. Het gaat om hetgeen de schrijver zelf heeft gezien, gehoord en ondervonden, om hetgeen waarheid en leven in zijn eigen binnenste is geweest. Men kan dit proeven uit de geest van geheel zijn werk, ja reeds uit zijn stijl en voordracht, Gaan wij aldus te werk, dan wordt niet alleen aan het mythische stelsel, “dat de wording van de Evangelien uit een reeds vervalste overlevering van de vroegste Christen-gemeente afleidt”, de bodem ingeslagen, maar dan blijken wij tevens van de historische waarheid van het Evangelie een viervoudig

¹⁴⁹⁰ *Verscheidenheid en overeenstemming*, I, blz. 5.

¹⁴⁹¹ *Verscheidenheid en overeenstemming*, I, blz. 10; vgl. J. von Walter, *Die Geschichte des Christentums*, II², S. 767 “Der eigentliche Inhalt des Evangeliums, die Menschwerdung des Göttlichen, werde durch diesen Nachweis (dat namelijk elk wonderverhaal onhistorisch zou moeten worden geacht) nicht berührt, vorausgesetzt, dass diese Menschwerdung nicht als einmaliges historische Ereignis, sondern als dauernder sich in der Menschheitsgeschichte vollziehender Prozess aufgefasst würde”.

¹⁴⁹² *Verscheidenheid en overeenstemming*, I, blz. 43-150.

getuigenis te bezitten, “dat zijn echtheid en volkomen geloofwaardigheid door zichzelf blijft bewijzen”¹⁴⁹³.

Capadose, die met Da Costa's voorlezingen kennis maakte, voordat deze waren uitgegeven, o.a. door aantekeningen, welke Koenen hem erover toezond, uitte tegenover deze zijn bedenking tegen Da Costa's onderscheid tussen het “subjectieve standpunt” van de evangelisten, bepaald door het “*kata to phainomenon*”, en het “*to on*” als “werkelijk plaats gehad hebbende”. Hij zag een ander onderscheid als grondtrek van de Heilige Schrift: dat tussen “openbaring” en “verborgenheid”: “God is een God, Die zich verborgen houdt, en tevens God is, geopenbaard in 't vlees. Ziedaar verborgenheid eo openbaring, tezamen de natuur, de aard van de kennis uitmakende, die wij *hier* van God hebben kunnen”¹⁴⁹⁴.

Zijns inziens trad men ook buiten het doel van de Geest door zulk een klare harmonie tussen de vier evangeliën te willen aanwijzen. Immers behoort het “hoe” der overeenstemming veeleer als “*ein heiliges Dunkel*” voorwerp van geloof dan een voor het verstand bewijsbare zaak voor ons te zijn. Men loopt anders met de beste bedoelingen gevaar de “*ergernis*” voor het verstand van “de bloot natuurlijke historicus” weg te nemen, En waartoe zou dit dienen? Voor het natuurlijke verstand is er toch ook geen “*modus conciliandi*” tussen de leer van de volstrekte *predestinatie* ener- en die van de *imputatie* anderzijds te vinden? De onderlinge samenhang tussen de in de Heilige Schrift vervatte historische en dogmatische waarheden liggen, wat hun details betreft, op een “hoger grondgebied dan onze “bloot verstandelijke vermogens”, zodat er voor ons met behulp van deze geen harmonie in valt op te merken. Men heeft het niettemin geprobeerd, maar zodoende heeft men van Gods Woord gemaakt wat men zelf wilde. Op het voetspoor van de reformatoren, die in hun “*lusus ingenii*” het spiritualiseren te ver dreven, heeft men b.v. Jesaja laten spreken als een “gereformeerde leeraar”, die wel de bedreigingen maar niet de beloften op Israël van toepassing acht, Zo maakt men zich thans aan een “*lusus ingenii*” in tegenovergestelde richting schuldig. “O, Heere! doe mij te midden van de paden van het recht wandelen!”¹⁴⁹⁵.

Om de volstrekte voorverordining ener- en de menselijke verantwoordelijkheid anderzijds met elkaar te laten rijmen zijn onze vaders van een “bestemmende” en een “toelattende” wil van God gaan spreken. Capadose echter is er zeker van, dat beide inderdaad in God harmoniëren, ja dat eenmaal ook voor ons, in een “hogere lichtbedeling”, de kwestie zal worden opgelost; daarom berust hij thans in een “heilig donker” en maakt hij er een geloofszaak van. Laat er zo ook thans voor ons besef geen volmaakte harmonie tussen de vier evangeliën mogelijk zijn zonder de tekst geweld aan te doen, dan wil dat nog niet zeggen, dat zij er niet is; de ware harmonie ligt alleen niet op een “bloot redeneerkundig”, maar op een “geestelijk” terrein. Deze volmaakte kennis wacht ons nog; zij blijft tot een betere orde van zaken voor ons bewaard. Capadose wil daarom de studie van de harmonie helemaal niet afkeuren, ja hij acht haar zelfs “onmisbaar althans hoogst nuttig”; doch slechts binnen de boven aangegeven perken; het daarbuiten treden maakt deze studie bepaald gevaarlijk. De natuurlijke mens, de “*psuchikos*”, begrijpt immers niet de dingen, die des Geestes Gods zijn. En daar dit niet begrijpen zich verder uitstrekt dan tot het dogma, namelijk ook tot de historische waarheid, zijn kleine historische details in de evangeliën niet

¹⁴⁹³ *Verscheidenheid en overeenstemming*, I, blz. 150-158.

¹⁴⁹⁴ Brief aan Koenen 11-3-1840.

¹⁴⁹⁵ Brief aan Da Costa 26-4-1839.

“bloot *psuchikios*” bewijsbaar te achten¹⁴⁹⁶. Jaren later op deze kwestie terugkomende, spreekt Capadose tegenover Da Costa nog eens als zijn overtuiging uit, dat ook ten aanzien van de in de Schrift medegedeelde historie aan het geloof zijn deel moet worden toegekend. Waar het voor het verstand ten enenmale onmogelijk is de schijnbare tegenstrijdigheden te vereffenen, daar zegt het geloof, dat die historische waarheid, welke men hier zonder meer te aanvaarden heeft, eenmaal ten volle zal worden aanschouwd. Het “hoe” van de vereffening blijft evenals het “hoe” van de vereniging van de beide naturen van Christus en nog vele andere zaken voorlopig een verborgenheid¹⁴⁹⁷.

Capadose is het met Da Costa overigens volkomen eens, dat de studie van de harmonie niet moet bestaan in een “overeenbrenging” van de vier evangelisten, maar in het nasporen van de reeds aanwezige “innigste overeenstemming”¹⁴⁹⁸. Doch dat Da Costa het maar steeds over het “subjectieve standpunt” van Mattheus heeft, doet hem toch vragen: “Waar blijft dan nu de inspiratie?”¹⁴⁹⁹.

De uiteenlopende inzichten van Da Costa en Capadose betreffende overeenstemming en verscheidenheid van de evangeliën zijn dan ook te verklaren uit hun verschillende standpunten ten aanzien van de Schriftinspiratie. Hield Capadose deze voor woordelijk, Da Costa erkende in haar het persoonlijke, het subjectieve element van de schrijver, zoals blijkt uit zijn stelling: “De Goddelijke Ingeving, op mensen werkende, die zelfstandig onderzochten, redeneerden, dachten en schreven, heeft in deze schrijvers de persoonlijkheid, de persoonlijke aanleg en de persoonlijke vermogens geenszins te niet gedaan of in zich opgelost, maar veeleer, integendeel, in de hoogste mate versterkt en ontwikkeld, en juist door die weg tot een voertuig van onfeilbaar goddelijk onderwijs gemaakt”¹⁵⁰⁰.

Verschil van mening bleek er ook over Jezus’ menselijke afstamming te bestaan. Da Costa had lang gemeend, dat Lucas 3: 23-38 de lijn van David tot op Maria, de moeder van de Heere, en Mattheüs die tot op Jozef, Jezus’ pleegvader, geeft¹⁵⁰¹. Nadenken en onderzoek hebben hem echter tot de overtuiging gebracht, dat zowel Lucas als Mattheüs de genealogie tot op Jozef laat doorlopen, de eerste in “natuurlijke”, de laatste in “wettelijke” zin, met respectievelijk Nathan en Salomo, beiden zoons van David, als voorvader. De titel “Zoon van David” en het Israëlitisch recht op de troon van David kwamen Jezus dan ook niet toe vanwege Zijn moeder, in Israël schonk de afstamming in vrouwelijke lijn geen rechten, maar vanwege Jozef, “in wiens huis, huwelijk, en stamt Hij door de wonder-ontvangenis uit de Heilige Geest als ingeplant werd”. Hij was “in Israëlitisch-wettige, ware en wezenlijke zin, *de Zoon van Jozef*” (Luc. 2: 48; Joh. 1: 46; 6: 42), daar Hij “wel niet *door* Jozef, maar toch in zekere zin (en als naar de wet van een hoog-heilig *leviraat*, dat van de Heilige Geest) *aan* Jozef was verwekt”¹⁵⁰². Er is dus ten aanzien van Jezus’ Davidische afkomst sprake van een “dubbel” leviraat: Jozef stamde volgens Mattheüs door tussenkomst van leviraatshuwelijken in koninklijke lijn van Salomo af, terwijl Jezus Zelf krachtens genoemd hoog-heilig leviraat van de Heilige Geest als de zoon van

¹⁴⁹⁶ Brief aan Da Costa 21-5-1839

¹⁴⁹⁷ Brief aan Da Costa 9-11-1850.

¹⁴⁹⁸ Brief aan Da Costa 27-1-1840.

¹⁴⁹⁹ Ogedateerde brief aan Da Costa.

¹⁵⁰⁰ I. de Costa, *Over de Goddelijke ingeving (theopneustie) van de Heilige Schriften* (Overgedrukt uit “Maranatha”), Rotterdam 1884, blz. 18 (Stelling III over de theopneustie van de Bijbel).

¹⁵⁰¹ Men zie ook: H.Th. Obbink - A.M. Brouwer, *Inleiding tot de Bijbel*, Leiden 1943³, blz. 350.

¹⁵⁰² *Verscheidenheid en overeenstemming*, I, blz. 363 vlg.

Jozef gold.

Er valt bovendien in aanmerking te nemen, dat geen van de beide evangelisten Maria van David laat afstammen. In Luc. 1: 36 wordt zij de “*sungenis*”, d.i. de “*stamgenote, van hetzelfde geslacht in Israël*”, in de Statenvertaling minder oorspronkelijk “*nicht*” van Elisabeth genoemd¹⁵⁰³. Maria stamde dus evenals Elisabeth van Aäron (vgl. Luc. 1: 5), zodat Jezus niet door haar uit het geslacht van David was. Dit laatste was trouwens niet nodig, omdat in Israël de vrouwelijke lijn niet bij de vaststelling van de afstamming in rekening werd gebracht.

Da Costa bezielt de instelling van het leviraat in het licht van de “in de Patriarchale, later in de Israëlitische wereld” geldende opvattingen. Een ten echt gegeven vrouw werd beschouwd “als een levende akker, vrucht dragende voor de haar bezittende Echtgenoot”. Vandaar de telkens weerkerende uitdrukking: “Zij baarde *hem* zonen of dochteren.” Zo behoorde ook de eerstgeboren Zoon, die Maria ter wereld bracht, Jozef en door hem het geslacht van David, de stam van Juda, toe. De ontvangenis uit de Heilige Geest veranderde evenmin iets aan de wertelijke betrekking, waarin Jezus als zoon van Maria tot Jozef stond. „Altijd was en bleef Maria de van God gezegende akker, die haar vrucht voortbrengt aan het huis van David.”

Men kan nog de vraag stellen: waarom twee van elkaar verschillende geslachtsregisters? Het antwoord hierop is; dat de koninklijke of Salomonische lijn in de loop van zovele eeuwen één en andermaal door kinderloze huwelijken was uitgestorven, maar dan door de Nathanse lijn telkens weer “uit kracht van de leviraatswet, hersteld en in stand gehouden” werd. Daarin nu valt de harmonie tussen de evangeliën van Mattheüs en Lucas op te merken¹⁵⁰⁴.

Capadose kon het met Da Costa's genealogische beschouwingen niet eens zijn. Bij Mattheus vond hij niet de wettelijke, maar de natuurlijke lijn, waarin Jozef van David stamde, aangegeven; hij achtte Jezus aan David geboren door de legale betrekking, waarin Hij tot Zijn pleegvader *uit* David stond¹⁵⁰⁵. Het was hem er echter vooral om te doen Da Costa onder het oog te brengen, dat Lucas het geslachtsregister niet van Jozef, maar van Maria geeft, en dat niet met toepassing van het leviraat in legale, maar in natuurlijke lijn¹⁵⁰⁶.

Lucas geeft de geslachtslijst van Maria om aan te tonen, dat Jezus “vlees en bloed” uit David, Abraham en Adam deelachtig was. Dat haar naam er niet op voorkomt, doet niets ter zake: geslachtslijsten vermelden gewoonlijk geen vrouwen. Maar een alles afdoend bewijs is voor Capadose hierin gelegen, dat Christus in Handelingen 2: 30 gezegd wordt “*uit de vrucht* van de lenden van David te zijn voortgekomen. God verwekt immers aan een man uit vrouw een kind, zodat met “vrucht” hier een vrouw bedoeld is. Capadose zegt het met eerbied: hier is God de man, die uit Maria, de vrucht van de lenden van David, de Christus verwekt¹⁵⁰⁷.

Capadose zag bovendien in de tekst Hebreeën 7: 13 vlg., waarin Da Costa zijn gevoelen, dat de legale afstamming voor God en Israëls wet met de natuurlijke gelijkstond, bevestigd vond, juist een leerlegging daarvan. Wanneer men immers voorop wil stellen, dat Jezus *legaliter* uit Juda is gesproten, waarom staat daar dan zo uitdrukkelijk, dat Hij *niet uit* Levi was? Volgens Da Costa was Hij dit *naturaliter* wel.

¹⁵⁰³ Vgl. Luc. 1: 61; Hand. 7: 14; Rom. 9: 3; 16: 7, 11.

¹⁵⁰⁴ Wij verwijzen voor het in de beide laatste alinea's uiteengezette naar: *Verscheidenheid en overeenstemming*, II, blz. 488-504.

¹⁵⁰⁵ Brief aan Da Costa, 14/17-3-1843.

¹⁵⁰⁶ Brieven aan Da Costa 25-11-1842; 9-12-1842, 13-2-1843; 22-2-1843; 4-3-1843.

¹⁵⁰⁷ Brief aan Da Costa 14/17-3-1843.

Ook zou Capadose wel eens willen weten, hoe het leviraat in het licht van Deuteronomium¹⁵⁰⁸ met dit gesproken zijn uit Juda in verband kan worden gebracht. Het is hem onmogelijk er een analogon met hetgeen Da Costa een leviraat van de Heilige Geest noemt in te vinden. Hij is het niet Da Costa hierin eens, dat het geslacht en de geslachtsnaam door de vader worden bepaald, maar dan toch zeker niet betrekking tot de *natuurlijke* afstamming. Jezus echter heeft geen natuurlijke vader op aarde gehad. Zijn geslacht werd daarom door zijn moeder bepaald.

Tegen de Statenvertaling bad Capadose hoegenaamd geen bezwaren: de mannen, die deze arbeid hadden verricht, waren, beziel en gezalfd door Gods Geest, hiertoe bekwaam gemaakt; zij kenden geen verhevener roeping en begeerden geen hoger naam dan die van “getrouwe *Dienaren van 't Woord* van de eeuwige waarheid”¹⁵⁰⁹. Maar de vertaling van Van der Palm, “*meer overeenkomstig de behoefte en het licht van onze tijden*”, vond bij Capadose scherpe afkeuring¹⁵¹⁰. Met veel genoegen en instemming las hij Da Costa's “Bedenkingen” tegen het synodale plan van een nieuwe Bijbelvertaling¹⁵¹¹. Da Costa had geen bezwaren tegen een nieuwe vertaling op zichzelf, maar wel tegen de beide commissies, aan wie die taak was opgedragen. Capadose achtte de tijd voor een nieuwe vertaling nog niet gekomen. Hij beschouwde de Statenvertaling wel niet als volmaakt, maar zag een herziening toch liever “genetisch” tot stand komen: eerst in kleine publicaties de “*wezenlijke*” leemten en fouten aanwijzen om dan daaruit te besluiten, of een nieuwe vertaling werkelijk nodig was.

De belijdenisformulieren hebben voor Capadose betekenis als grondslag voor de eenheid van de uitwendige kerk, die zich uitspreekt in haar leer; zij zijn “een hoogst nodige band van de eenheid in de leer, gelijk de liefde de *band* van de volmaaktheid en 't woord van God Zelf een *band* voor 't geloof is”¹⁵¹². Capadose rekent het Calvijn, wiens schelden en razen in elegant Latijn hij overigens weinig stichtelijk vindt, als een verdienste aan, dat hij een “welgeordend gebouw van de zuivere leer, alleen gerond op Gods Woord” heeft opgetrokken¹⁵¹³.

Ook Groen legt, wanneer hij over de kerk spreekt, de volle nadruk op de leer:

“Het kenmerk van een Kerk is de leer die zij belijdt.

Het kenmerk van een Christelijke Kerk is de reine prediking van het Evangelie.

Het kenmerk van de zuivere verkondiging van het Evangelie is de vasthouding aan de waarheden, die ook in onze Formulieren zijn uitgedrukt en die ten allen tijde de grondslag van de Christelijke Kerk geweest zijn”¹⁵¹⁴.

Capadose wil in de formulieren geen band van bedwang zien, of het moest zijn voor de wederspanningen of hen, die de gezonde leer niet verdragen¹⁵¹⁵. Ook beveelt hij “*sobrietas*” aan: in een confessie gaat het immers om het geloof van de leden in het algemeen. Aan de gelovige als individu behoort daarnaast een zekere mate van vrijheid te worden gelaten. Capadose zelf had b.v. zijn eigen gevoelens over het

¹⁵⁰⁸ Bedoeld zal zijn: Deut. 25: 5-10.

¹⁵⁰⁹ *Jehovah-Jesus*, I, blz. 175.

¹⁵¹⁰ *Jehovah-Jesus*, I, blz. 173 vlg. (vgl. boven, blz. 237 noot 3).

¹⁵¹¹ Brief aan Da Costa 24-5-1855. I. da Costa, *Bedenkingen tegen het synodale plan ener nieuwe Nederduitse vertaling van het Nieuwe Testament*, Amsterdam 1855.

¹⁵¹² *Des Christens wettelijke strijd*, blz. 21 (vgl. boven, blz. 244).

¹⁵¹³ Brief aan De Clercq 1-7-1830.

¹⁵¹⁴ G. Groen van Prinsterer, *De Formulieren en het Recht der Hervormde gezindheid*, z.p. en z.j. (eerst verschenen in *De Vereeniging*, II, 1848), blz. 41.

¹⁵¹⁵ *Des Christens wettelijke strijd*, blz. 21.

Duizendjarig rijk en de toestand van de zielen na de dood, welke hij voor Schriftmatig hield, maar toch liever niet onder de geloofsartikelen van de kerk zag opgenomen¹⁵¹⁶. Hij was er evenmin voor, dat de confessie zich voor een bepaalde “kerk-vorm” uitsprak, omdat de Schrift daar zich niet zo positief over uitliet als over de weg van de zaligheid. Hij zag er iets “secundairs” in¹⁵¹⁷. In de Afscheidenen misprees hij het “slaafs vasthouden aan de zeer onduidelijk gestelde artikelen over de kerk in onze Geloofsbelijdenis, hun *anchora sacra*”¹⁵¹⁸.

Capadose mocht met Koenen gaarne “sacramenteren, om ’t zo maar niet een woord van eigen maaksel uit te drukken”¹⁵¹⁹. Daaraan danken wij enige van zijn brieven over Doop en Avondmaal.

De Doop is in de plaats van de besnijdenis getreden. Evenals het Israël van voorheen het “geheiligde” volk was, waaruit God Zijn “heilig” volk vergaderde, immers zijn niet allen Israël, die uit Israël zijn (Rom. 9: 6), zo zijn thans de vele Christen-natiën God geheiligd en is God bezig uit haar een heilig geslacht te vergaderen. Voor haar geldt de Doop, zoals eenmaal voor Israël de besnijdenis, als teken en zegel van Gods beloften. Men zie er dan ook geen conditionele toezegging in, als zouden de beloften in vervulling gaan, wanneer het gedoopte kind tot het geloof komt. Iedere gelovige, hij zij gedoopt of ongedoopt, beërft de zaligheid. Men zie er evenmin het begin van een wedergeboorte in. Maar Capadose neemt wel een “doopgenade” aan, welke hierin bestaat, dat het kind in de Doop in zekere mate de Geest ontvangt, waardoor het zich van het ongedoopte kind onderscheidt: bij de gedoopte zal de consciëntie steeds klaarder gaan spreken. Dit heeft wel niets met de wedergeboorte gemeen, maar verzwaart toch de verantwoordelijkheid¹⁵²⁰.

In de viering van het Heilig Avondmaal beleefde Capadose de troostrijke waarheid van “de gehele vereniging met de gehelen Christus”, d.i. Christus naar geest, ziel en lichaam. Ja, ook met het lichaam! Immers doordringt de Geest van God de gelovige met de “*energeia somatikè*”, wel te onderscheiden van het “*soma*” van Christus, dat in de hemel blijft. Alzo ligt reeds hier op aarde het beginsel van het opstandingslichaam in het grof omhulsel verborgen, “gelijk de heerlijke steng en bloem in ’t onaanzienlijk zaad, dat nog sterven moet, aanwezig zijn”. Het Avondmaal is dus geen teken van het offer, maar de uitdrukking van het verenigd worden met het lichaam van de Heere¹⁵²¹. Capadose beroept zich voor zijn gevoel op Calvijn: “Wij zeggen, dat Christus zowel door het uiterlijke teken als door zijn Geest tot ons nederdaalt om onze zielen door de substantie van Zijn vlees en van Zijn bloed waarlijk levend te maken” (Inst. IV.17.24). “En hoewel het ongeloofelijk schijnt, dat bij zo grote afstand van plaats het vlees van Christus tot ons doordringt om ons tot spijs te zijn, moeten wij bedenken, hoezeer de

¹⁵¹⁶ Brief aan Koenen 3-11-1832; aan Da Costa 26-3-1836. In laatstgenoemde brief spreekt Capadose er zich voor uit aan de individuele gelovige, die over meerdere kennis van de Schrift beschikt, een *latitudo sentiendi*, welke echter niet in een *licentia* en *libertas sentiendi* mag ontaarden, te waarborgen. Zichzelf kende hij b.v. de vrijheid toe “over sommige punten gewijzigde of meer uitgebreide en ontwikkelde denkbepalingen te koesteren; zoals bijv. over de wederkomst des Heeren, over ’t duizendjarig rijk, over ’t lichaam van de opstanding, over de staat van de afgescheidenheid, over ’t bestaan van de mensen uit geest, ziel en lichaam &”.

¹⁵¹⁷ Brief aan Groen (tussen 15 Juni en 5 Juli) 1841.

¹⁵¹⁸ Brief aan Da Costa 26-3-1836.

¹⁵¹⁹ Brief aan Koenen, geëindigd 16 April 1836.

¹⁵²⁰ Brief aan Koenen, geëindigd 16 April 1836.

¹⁵²¹ Brief aan Koenen 2-7-1835. Capadose voegt er met nadruk aan toe, dat de gedachte aan transsubstantiatie of consubstantiatie hem hierbij vreemd is.

verborgen kracht van de Heilige Geest boven al ons besef uitgaat, en hoe dwaas het is zijn onmetelijkheid naar onze maat te willen afmeten” (Inst. IV.I7.10). En zo meent Capadose dan hieraan te moeten vasthouden, “dat er zeer onderscheiden gemeenschapsoefeningen met Christus zijn, wel altijd door ’t geloof, maar nu eens meer bepaaldelijk met Zijn geest dan weer met Zijn lichaam en bloed, en juist dit laatste bij uitsluiting van alle andere gelegenheden geschiedt bij ’t gelovig genieten van het Avondmaal”¹⁵²². Hij blijft, anders dan Koenen, die de Heere in en met het brood en de wijn op dezelfde wijze als overal, waar twee of drie in Zijn naam vergaderd zijn, tegenwoordig acht, meer het oog gericht houden op “’t geest-lichamelijk element van het Avondmaal”¹⁵²³, en meent in de Schrift te lezen, “dat meer bepaaldelijk een vereniging met ’t lichaam van de Heere in ’t Avondmaal, meer bijzonder een vereniging met de geest van Christus in de gewone geloofsoefeningen, aangeduid wordt”¹⁵²⁴. Hij spreekt van de zegen, dat Christus Zich genadiglijk in brood en wijn als waartekenen van Zijn trouw wil mededelen “tot vermeerdering en reiniging van ons geloof en tot versterking en ondersteuning van onze in Hem vernieuwde lichamen”¹⁵²⁵.

Vorst en volk

Het behoort tot het wezen van de liberale staat, dat een grondwet of constitutie de rechten en plichten van het staatshoofd ener- en die van de onderdanen anderzijds omschrijft en wederzijds afbakent.

De Franse revolutie had als reactie tegen het monarchaal absolutisme een doorbraak naar het staatkundig liberalisme, door schrijvers als Locke, Montesquieu, Voltaire en Rousseau aangeprezen, geforceerd. Wel hadden in vroegere eeuwen de vorsten, meestal onder de dwang van de omstandigheden, privileges aan hun onderdanen toegekend, maar het was ook meer dan eens gebleken, dat het streven naar machtsvolkomenheid, wanneer dit maar van een bekwaam en energiek persoon uitging, zich ondanks plechtig bezworen privileges niet remmen liet. Het Frankrijk van Richelieu, Mazarin en Lodewijk XIV was daar één van de sprekendste voorbeelden van. Engeland was met zijn Magna Charta met de uitbreidingen, in de loop van de eeuwen daaraan gegeven, de landen van het Europese continent steeds vooruit geweest. Montesquieu beschouwde dan ook het Engelse staatsbestel als het voorbeeld van een goede regeringsvorm.

De geest, die in het Nederland van de negentiende eeuw in het staatkundig leven hoe langer hoe meer de toon aangaf, zag in de burgerlijk-democratische instellingen de beste waarborg voor de rechten van de mens en de burger. Had de omwenteling van 1813 het aanzijn geschonken aan de constitutionele monarchie, het zou echter nog tot her jaar 1848 duren, eer het koningschap binnen zijn constitutionele omgrenzing door de liberalen kon worden aanvaard. Onmiddellijk na de Franse tijd haakte men in het algemeen nog niet naar ingrijpende veranderingen; bepaald afkerig was men van explosies, die slechts konden dienen om de gemoederen te verontrusten. Men wenste een rustig burgersbestaan. Huizinga spreekt van een terugverlangen naar “de klare, effen gemoedelijkheid van het laat-18de-eeuwse ideaal naar de blijde wereld van Martinet’s Catechismus van de Natuur, naar de rustige studeerkamer van de Leidse filologen, naar de Elyseese dreven van Frans Hemsterhuis”¹⁵²⁶. Men

¹⁵²² Brief aan Koenen 8-2-1836.

¹⁵²³ Brief aan Koenen 15-6-1840.

¹⁵²⁴ Brief aan Koenen 2-7-1835.

¹⁵²⁵ Brief aan D. v. Hogendorp 4-1-1826.

¹⁵²⁶ J. Huizinga, *Tien Studiën* (blz. 80-98: *De betekenis van 1813 voor Nederlands geestelijke*

herademde in “een stille, knusse vaderlandse atmosfeer, waarin de oud-hollandse deugden weer zo fris en opwekkend glansden als de Oranjekleur zelf. Men wendde zich willig af van het grote gedruis van de wereld, en ging, in zijn kringetje van dominees en brave kooplieden en professoren, zijn 18de eeuw nog eens rustig overleven...”¹⁵²⁷. Huizinga wijst ook op een zekere continuïteit tussen de partijverhoudingen in de achttiende eeuw en die na-de bevrijding van het Franse juk. Immers waren Prinsgezind en Patriot “als actieve staatspartijen met 1813 dood en begraven”, maar de patriotse gedachte zelf was “uitgemond in het constitutionele koningschap. En terwijl het overgrote deel van de Oranjepartij tengevolge van de bekroning van zijn streven in de verheffing van het Oranjehuis zijn partijkarakter had verloren, deed zich het eigenaardige feit voor, “dat het trouwste, hartstochtelijkste, uiterste deel van die partij thans, nu Oranje zelf regeerde, in een vrijwillige geestelijke ballingschap ging, waarvan de bitterheid aan die van het martelaarschap nabij kwam”. Huizinga laat onmiddellijk hierop volgen; “Ik bedoel natuurlijk Bilderdijk en de zijnen, zijn school, zoals men smalend zei”¹⁵²⁸.

Huizinga stelt Bilderdijk, de man die het verleden maar niet kon loslaten, naast en tegenover Gijsbert Karel van Hogendorp, stammend uit hetzelfde verleden, maar die tenslotte realist genoeg was om zich ook innerlijk bij de gewijzigde omstandigheden aan te passen. “Bilderdijk en de zijnen daarentegen leefden in het verleden alleen. En hoe gezien, dat verleden! Romantisch niet enkel, maar elegisch en sentimenteel”¹⁵²⁹. Van een man als Bilderdijk mocht niet verwacht worden, dat hij ook maar de geringste sympathie voor de nieuwe staatsinrichting aan de dag zou leggen. Er was bovendien nog een bepaalde reden, waarom “het Bilderdijkse sentiment de ware nationaal-historische stemming niet kon opleveren”¹⁵³⁰, welke anders tot heroriëntatie zou dringen: “Het verleden, waar Bilderdijk in leefde, was niet dat van onze landshistorie, maar een quasi-middeleeuws en oosters verleden, waar hij zijn Teisterbantse adel en zijn 12de-eeuwse ziel gevonden had, gelijk Da Costa zijn Spaans-ridderlijke voorvaderen”¹⁵³¹.

Volgens Bilderdijk in zijn “Geschiedenis van het Vaderland”¹⁵³² kwam in de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden het gezag van de aanvang af rehtens niet toe aan de Staten, maar aan de stadhouder, die als de landsheer gold. Romein noemt dit een “foutieve en door klasse- en partijstandpunt ingegeven voorstelling”¹⁵³³. Bilderdijk was een onverdacht voorstander van de monarchale regeringsvorm. “In de volksregering zag hij een misgeboorte van het menselijk onverstand, een bron van alwat onmenselijk is, de moeder van de godslasterlijke en hersenschimmige afgod der volksmajesteit”¹⁵³⁴. Het diepste beginsel van deze democratie ligt in de autolatrie, in de zelfverheffing van de mens, in zijn streven, om zijn eigen God en wetgever te zijn”¹⁵³⁵. “Hij wilde geen Vorst, die door een constitutie aan zijn volk gebonden was en omringd werd door ministers, wier slaaf hij was, terwijl zij dienaren van het volk

beschaving), Haarlem 1926, blz. 88.

¹⁵²⁷ Huizinga, *t.z.p.*

¹⁵²⁸ Huizinga, *t.a.p.*, blz. 93 vlg.

¹⁵²⁹ Huizinga, *t.a.p.*, blz. 96.

¹⁵³⁰ Huizinga, *t.a.p.*, blz. 97.

¹⁵³¹ Huizinga, *t.z.p.*

¹⁵³² *Geschiedenis des Vaderlands*, door Mr. W. Bilderdijk; uitgegeven door Prof. H.W. Tydeman, I-XIII, Amsterdam 1832-53.

¹⁵³³ Jan en Annie Romein, *De Lage landen bij de zee*, Utrecht 1949³, blz. 15.

¹⁵³⁴ Vgl. W. Bilderdijk, *Verhandelingen, ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*, Leiden 1821, blz. 91.

¹⁵³⁵ H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*, blz. 181.

waren¹⁵³⁶; maar zo ik een Vorst was naar zijn hart, die in zijn geweten aan Gods wet zich verbonden gevoelde en daarom zijn volk vaderlijk en liefderijk regeerde”¹⁵³⁷. Zijns inziens oefende de vorst als Gods stedehouder gezag uit. Zo min het nu zou passen God, de Almachtige, wanneer Hij *onmiddellijk* op aarde regeerde, de handen door een constitutie te binden, zo min mag men dit de vorst doen. Maar de mens is tot veel in staat. Bilderdijk haalt een woord van Luther aan: “Dit kan God van de mensen niet krijgen, dat zij Hem God willen laten zijn, en niet Zijn plaats innemen”¹⁵³⁸. Dat is de reden waarom de mensen zo op constituties staan; “het is wederspanningsgeest tegen God Zelf, het is wil om zichzelf de wet te geven, zelf te regeren, zelf boven alle gezag (God niet uitgezonderd) te zijn; het is met één woord gezegd, de hoogmoed van Lucifer”¹⁵³⁹.

Capadose deed ten volle Bilderdijs bezwaren tegen het liberalisme. Wat hij 28 October 1823 aan D. van Hogendorp schreef, dat namelijk de duivel zelf *zonder* constitutie zou regeren, zodra hij niet meer in de constitutie kon leven, werd het thema van een geschrift, dat hij tegen de leer van de volkssouvereiniteit in het licht gaf: “Le despotisme considéré comme le développement naturel du système libéral et comme le complément de la revolte de l’homme contre Dieu”¹⁵⁴⁰.

Capadose houdt zich in zijn geschrift bezig met het onderzoek van “de natuur, de oorsprong en de voortgang van het Despotisme, waarmede wij bedreigd worden”. Hij laat zich daarbij leiden door die beginselen, “welke gegrond zijn op het Woord van God en op de verschijnselen die er in de wereld, onder de leiding van de Voorzienigheid, plaats hebben”¹⁵⁴¹.

Wensen wij te weten, welke de enige God welbehaaglijke orde van zaken is, hetzij in de grote samenleving van de mensheid hetzij in iedere staat afzonderlijk, dan hebben wij, aldus Capadose te letten op de mens, zoals hij door God is geschapen en in betrekking tot Hem en de naaste is gesteld. De oorspronkelijke toestand was goed, maar is door de zonde bedorven. God wil evenwel door Jezus Christus een nieuwe mens en mensheid scheppen.

Capadose ontwikkelt in zijn werkje achtereenvolgens zijn antropologische, hamartiologische en soteriologische inzichten door eerst een uiteenzetting te geven van de mens als door God geschapen wezen daarvan van de zondeval, tenslotte van de verlossing door Jezus Christus. Hij betreft de gehele menselijke samenleving en de staat in zijn beschouwingen, zodat hij in zekere zin ons een staatsleer biedt.

Dat God de mens schiep naar Zijn beeld, betekent voor Capadose, “dat de mens, hoewel schepsel, in zijn wezen en wijze van bestaan een schaduw is van en gelijkenis

¹⁵³⁶ “Ministers aan het Volk, niet aan hun Vorst, aanspraaklijk!

En dus, de Vorst hun slaaf; zij, dienaars van ’t Gemeen!

Voorzeker, Koning zijn is hedendaags vermaaklijk:

De dienaar speelt de Vorst, en, waarlijk is er geen.”

(*De Dichtwerken van Bilderdijk*, XIII, Haarlem 1859, blz. 363).

¹⁵³⁷ Bavinck, *t.a.p.*, blz. 182.

¹⁵³⁸ W. Bilderdijk. *De Bezwaren tegen de geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht*. Leiden 1823, blz. 43.

¹⁵³⁹ Bilderdijk, *t.z.p.*

¹⁵⁴⁰ Amsterdam 1830. Nederlandse vertaling: *Het despotisme zich uit het liberalisme ontwikkelende* (Vrij vertaald uit het Frans), ’s-Gravenhage 1846. Capadose heeft de hoofdgedachten van dit geschrift samengevat in; *Revolutie en Contra-revolutie beschouwd uit een Schriftuurlijk oogpunt*, Amsterdam 1860.

¹⁵⁴¹ *Despotisme*, blz. 1.

bezit met het wezen en bestaan van God Zelf¹⁵⁴². Want evenals God, hoewel Hij een enig en ondeelbaar Wezen is, uit drie onderscheiden Personen bestaat, is volgens de Schrift ook de mens uit drie beginselen, drie elementen; ziel, geest en lichaam, samengesteld. Men late het echter bij deze vergelijking van drie in één; “zo men deze lijn verder wil trekken, zal men zich de mens niet voorstellen als een schepsel, naar het beeld van de levende God geschapen, maar als het wezenlijke beeld van Zijn zelfstandigheid, hetgeen niemand anders is dan de Zoon van God Zelf”¹⁵⁴³.

Capadose zet nu voor zijn lezers uiteen, wat hij onder ziel en geest verstaat; deze beide zijn, in tegenstelling met het lichaam, onstoffelijk, maar verschillen in wezen en hestaanswijze.

Van de ziel kan men zich geen juist denkbeeld vormen, tenzij men haar in vereniging met een stoffelijk beginsel beschouwt. Zij functionneert immers slechts in een stoffelijk omhulsel; “zij is in de economie (huishouding) van de levende wezens het middel om een geheel zuiver geestelijk beginsel aan de stof te verbinden”. Zij is het intermediair, waardoor de geest op het lichaam inwerkt en omgekeerd dit op de geest terugwerkt. Nu doet de Schrift wel, wanneer zij over de ziel spreekt, nu eens aan een stoffelijke, dan weer aan een geestelijke substantie denken, maar zij komt hierdoor toch niet met zichzelf in strijd. Dit schijnt alleen maar zo. Immers weet de niet oppervlakkige bijbellezer uit twee gegeven waarheden, die elkaar schijnen tegen te spreken, een derde af te leiden, die ze beide in zich opneemt en daardoor de gewaande tegenstrijdigheid oplost. Als voorbeeld noemt Capadose het middelaarschap van de Godmens Jezus Christus. Deze was “God geopenbaard in het vlees, die hoewel heilig en onbevlekt, echter in gelijkheid van het zondige vlees verscheen” om de mens weer met de heilige en rechtvaardige God, die Geest is, te verenigen. Zo deelt ook de ziel in de natuur van geest en lichaam beide¹⁵⁴⁴.

De geest is het constituerend beginsel in de mens dat, oorspronkelijk, namelijk voor de zondeval, bezielde door de adem van God, als het ware de heerlijkheid van God weerkaatste en niet alleen de ziel en het lichaam van de mens in reinheid en heiligheid bewaarde, maar ook zijn lichaam onsterfelijk maakte. De eer van God was niet de geest van de eerste mens onafscheidelijk verbonden, zodat men van de Goddelijke aanwezigheid in de mens als in een tempel kon spreken. Na de val evenwel geraakte de mens, die, rechtvaardig geschapen, de zonde had kunnen vermijden, in zulk een ellendige toestand, dat het hem “*volgens zijn natuur* (d.i. van God verwijderd en aan zichzelf overgelaten)” onmogelijk was niet te zondigen. Zondaar was de mens voortaan reeds vóór zijn geboorte om tot aan zijn wedergeboorte in deze staat van verdoemenis te blijven. Tot aan zijn wedergeboorte! Want dan is de mens door de vernieuwing van zijn hart in een dusdanige toestand gekomen, dat hij niet meer zondigen kan en in werkelijkheid ook niet meer zondigt, “dan voor zover hij nog aan

¹⁵⁴² *Despotisme*, blz. 6.

¹⁵⁴³ *Despotisme*, t.z.p.

¹⁵⁴⁴ *Despotisme*, blz. 91-96. Capadose roert hierbij zonder de beide termen te noemen de oude kwestie tussen het traducianisme en het creatianisme aan en kiest voor het eerste: “Evenals het lichaam van de mens in het begin door de almacht van de Schepper is geschapen geworden, en alle mens hen die uit Adam zijn voortgesproten, hun lichaam hebben ontvangen niet door een hernieuwde werking van de scheppende kracht van God, maar alleen door het vermogen van voortplanting, door God aan de mens gegeven, welke slechts bestaat in de ontwikkeling van hetgeen in het begin geschapen is, evenzo zijn alle zielen van de mensen door de Vader van de geesten geschapen in de ziel van Adam, om zich met de tijd te ontwikkelen. Toen de Heere God de mens had geschapen en hem deze woorden, die van Zijn almacht en liefde getuigen, had doen horen: *Zijt vruchtbaar en vermenigvuldigt u, en vervult de aarde*, gaf Hij hem te gelijkertijd het vermogen daartoe, want het is niet alleen het lichaam, maar de gehele mens, welke volgens dit bevel, door de mens moest worden voortgebracht” (t.a.p., blz. 94 vlg.). Vgl. H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, II, Kampen 1897, blz. 564-571.

de oude mens verbonden is, tegen wie de strijd in dit leven geen einde neemt”. Zo beschouwt dan Capadose de geest als datgene in de mens, waarvan God zich vóór de val bediende om hem in gerechtigheid te doen leven en hem in onmiddellijk verband daarmee onsterfelijk te maken, en na de val om hem strijd te doen voeren tegen de zonde en hem dan ook een nieuwe onsterfelijkheid deelachtig te doen worden¹⁵⁴⁵.

Met de val verliet de Heilige Geest de geest van de mens, die nu nog slechts een zondige ziel in een onrein lichaam omdroeg. Niet meer bezielde door de Heilige Geest, verloor de mens het beeld van God en werd hij naar ziel en lichaam onderworpen aan de dood. Dood is het lichaam, wanneer het van de ziel gescheiden is; dood is de ziel in de staat van verwijdering van de Geest van God en de onbekwaamheid om Zijn indrukken te ontvangen¹⁵⁴⁶.

Capadose gaat nu nog nader in op het feit zelf van de zondeval en zijn gevolgen voor individu en samenleving.

Hij tekent de zonde als rebellie tegen God en brengt haar als zodanig in verband met de zondeval in de engelenwereld, welke aan die van de mens is voorafgegaan. Het kwaad was er reeds: in Judas 6 lezen wij van engelen, “die hun beginsel niet bewaard hebben”, d.w.z. zij hadden tegen God *gerebelleerd*. Nog vóór de schepping van de wereld had dit plaats gehad. Uit de hemel geworpen, waren deze gevallen engelen onder hun opperhoofd, de Duivel of Satan, openbare vijanden van God, Wiens wrekende hand zij hadden gevoeld, geworden en trachtten nu ook die wezens mede te slepen, welke door Gods wijsheid en liefde waren geschapen, namelijk Adam en Eva. De toelg was om de mens als het meesterstuk van de schepping “van zijn oorsprong, van God, wiens vertegenwoordiger hij op aarde was, af te scheiden en geheel te verwijderen. De vijand van God is ook de vijand van hetgeen naar Zijn beeld is geschapen, hij moet dus die beeldtenis, welke hem afschuwelijk is, uitwisselen, zich vervolgens van de mensen bedienen, om hem tot opstand en muiterij aan te voeren, om hem eindelijk tot het werktuig van zijn haat tegen de Eeuwige te vormen”¹⁵⁴⁷. Door twee middelen tracht de Satan steeds zijn doel te bereiken: eerst tracht hij de mens van God te scheiden en hem “vrij van de gerechtigheid” te maken; is hem dit eenmaal gelukt, dan brengt hij de mens onder zijn eigen heerschappij, maakt hij hem tot een “dienstknecht van de ongerechtigheid” en zet hem aan tot opstand tegen de Gezalfde van de Heere, de Eeuwige Zoon van de Vader.

Hoe legde de Satan het aan om de mens ten val te brengen? Van zichzelf kan hij niets. Hij is er echter tevreden mee, wanneer hij God kan nadoen. Capadose noemt hem “le singe de Dieu”¹⁵⁴⁸. De Satan wilde nu op zijn beurt ook een schepsel bezielen. Hij koos daartoe de listigste van de dieren: de slang. Deze maakte hij tot een woning van zijn geest, dus tot het tegenbeeld (antitype) van de mens, die de drager van de Goddelijke tegenwoordigheid was. Zo bevonden zich dan vóór de zondeval de door Gods Geest bezielde mens en de door Satans geest bezielde slang tezamen in het Paradijs. De Satan nu trachtte zich eerst van het zwakkere deel van de mens, de vrouw, meester te maken om vervolgens door middel van haar ook haar man onder zijn invloed te krijgen. Hij trok de vrouw tot zich, terwijl hij haar scheidde van haar man, met wie zij naar Gods bevel nauw verenigd had moeten blijven. Ook thans nog weten grote slangen hun prooi te fascineren en naar zich toe te halen. En dat de vrouw zich in het minst niet verbaasd toonde, dat zij door de slang werd aangesproken, strekt

¹⁵⁴⁵ *Despotisme*, blz. 9 vlgg. Vgl. 1 Joh. 3: 9; Rom. 6: 22 vlg.; 1 Joh. 5: 12.

¹⁵⁴⁶ *Despotisme*, blz. 13.

¹⁵⁴⁷ *Despotisme*, blz. 14.

¹⁵⁴⁸ *Le despotisme*, p. 15; *Despotisme*, blz 15: “nabootser van God.”

ten bewijze, dat dit niet voor de eerste maal was. De Satan heeft eenvoudigweg van het oorspronkelijk natuurlijk vermogen van de dieren om met de mens te spreken een listig gebruik gemaakt. Door de zondeval is dit contact tussen mens en dier verbroken, evenals ook de gewone gemeenschap tussen de mens en de engelen. Zoals de mens de taal van de engelen, de tolken, door welke God eertijds hem met Zijn wil bekend maakte, niet meer verstaat¹⁵⁴⁹, zo kan hij op zijn beurt thans niet meer voor de dieren als een schutsengel zijn “om hun in hun beperkte kring Gods wil te hunnen opzichte te openbaren, opdat zij in staat konden zijn tot Zijn eer te leven”¹⁵⁵⁰.

Door de dubbele zonde van Eva: het gehoor schenken aan een andere stem dan die van haar echtgenoot, haar wettig hoofd, om zich weldra hoven hem te stellen en hem mee te slepen in haar ongehoorzaamheid jegens God, en het oor lenen aan een godslasterlijk getuigenis tegen God en het zich daarnaar gedragen, gelukte het de Satan de door God gevestigde orde omver te werpen. Dit was revolutie in de volstreckte zin van het woord. “God had aan de man een vrouw gegeven, treffend beeld van de hemelse vereniging van de menselijke geest met de Geest van de Eeuwige, maar daarmee dat hem een vrouw was gegeven, moest de man (als het beeld van Christus) voor deze ene overvloedige bron van zegen zijn, hij moest in de uitstorting van zijn gevoel haar doen beseffen, dat zij van hem alles kon verwachten en dat hij als een edelmoedig vorst er steeds zijn geluk in zou vinden haar alles te geven, wat hij zelf van God had ontvangen; en wat de vrouw betreft, haar hart nog rein en onschuldig, gevoelde zeer goed dat zij geschapen was om alles van haar man te ontvangen”¹⁵⁵¹. De vrouw maakte zich echter schuldig aan een geestelijk overspel. Zij verloor daardoor haar nederigheid, die haar tooi en haar sieraad uitmaakte. “Zij werd in zekere zin het werkend (actief) deel, en de man daarentegen het lijdend (passief) deel, hij ontving van haar, en wij lezen deze noodlottige woorden in dewelke alles zonde ademt: *De vrouw NAM van de vrucht, en al en GAF ook haar man, en hij at met haar*”¹⁵⁵².

“Aldus werd de hemelse vereniging van de Geest van God met de geest van de mensen geschonden en verbroken. De Geest van de Heere verlaat de onreine woning, die daardoor juist in de macht van de verleider blijft, tot aan het ogenblik in de eeuwige raad van God bepaald waarin alles zal moeten samenwerken, zowel tot beschaming en het eeuwige verderf van de verleider, als tot de verheerlijking van het overschot (naar de uitverkiezing van de genade) van de nakomelingen van de gevallen mens, en bovenal tot roem en eeuwige eer van de Meester, wiens oneindige macht Zijn onbegrijpelijke wijsheid evenaart”¹⁵⁵³. Want door Gods liefde en genade is de dood, een weg tot eeuwig verderf voor allen, die zonder God hebben geleefd, “een troostende Engel, een ingang in de eeuwige zaligheid, geworden voor allen, die in de geliefde Zoon van God hebben geloofd”¹⁵⁵⁴.

¹⁵⁴⁹ Vgl. ook brief aan Koenen 5-9-1833, waarin Capadose gewaagt van een hoger spraakvermogen vóór de val, waardoor de mens in staat was zich met de engelen te onderhouden en dingen te noemen, die door Paulus thans als “onuitsprekelijk” worden aangeduid (vgl. 2 Cor. 12: 4). In dezelfde brief veronderstelt Capadose in verband met 2 Cor. 11: 14 vlg., dat de slang nog niet op zijn buik ging, maar wellicht van vleugels was voorzien, en de Satan zich van haar als het schoonste, verhevenste en schranderste van alle dieren bediende om Eva te verleiden.

¹⁵⁵⁰ *Despotisme*, blz. 99. Volgens Capadose, die de dieren geen verstand meende te mogen ontzeggen, had de mens dan tevens tot de verstandsontwikkeling van de dieren kunnen bijdragen.

¹⁵⁵¹ *Despotisme*, blz. 21 vlg. (Vertaling enigszins verbeterd).

¹⁵⁵² *Despotisme*, blz. 22.

¹⁵⁵³ *Despotisme*, blz. 22 vlg.

¹⁵⁵⁴ *Despotisme*, blz. 24.

Om de mens als bondgenoot tegen God te krijgen had de Satan eerst een revolutie *in* de mens, een omkering van de verhouding tussen lichaam, ziel en geest, teweegebracht. Het *reine lichaam* van de mens, uit het stof van de aarde gevormd om een woning voor de ziel te zijn, was een *onrein lichaam* geworden, dat de ziel aan zich onderwierp; de door de geest *geheiligde ziel*, die op haar beurt het lichaam heiligde, was een *bezoedelde ziel* geworden, die zich niet meer aan de geest, maar aan het lichaam onderwierp; en de door Gods Geest bezielde *zuivere geest*, welke de mens een beeldrager van God deed zijn, was een *bedorven en onzuivere geest* geworden, staande onder de heerschappij van de vijand van God, die de mens nu zijn beeld indrukte en hem meesleepte in de haat en opstand tegen God.

Revolutie is omkering van de door God gestelde scheppingsorde: zij maakt het lichaam onafhankelijk van de ziel en deze van de geest, door welke de mens in alles van God, zijn Schepper, afhankelijk was; zoals ook de vrouw zich emancipeerde van haar hoofd, de man, en deze van zijn hemels Hoofd. Maar Jezus Christus is gekomen om de Zijnen aan de macht van de Satan te ontrukken en het beeld van God in hen te herstellen. Dezen zullen zelfs een hogere graad van geluk dan een herstel in Eden verwerven: zij zullen, worden opgevoerd in het Koninkrijk der hemelen.

Het Woord van God bewerkt daartoe een *tegenrevolutie* in de mens door hem geestelijk te vernieuwen. Het dringt als een tweesnijdend zwaard zo diep door, dat het ziel en geest vaneenscheidt¹⁵⁵⁵. Het verbreekt de zondige verbintenis van geest, ziel en lichaam met de geest van het kwaad om de hereniging met de Heilige Geest mogelijk te maken. Daarom heet het ook, dat Jezus niet is gekomen om vrede te brengen op de aarde, maar het zwaard¹⁵⁵⁶. Ook de profeten hebben eerst moeten afbreken om te kunnen bouwen¹⁵⁵⁷. Maar terwijl de Satan in zijn afbreken en bouwen, de mens scheiden van God om hem te binden aan zichzelf, van beneden naar boven werkt door het lichaam tegen de ziel, de vrouw tegen de man, de onderdaan tegen het opperhoofd, tenslotte de mens zelf tegen God in opstand te brengen, werkt de Heilige Geest in Zijn afbreken en bouwen van boven naar beneden: Hij werpt alle hoogte, die zich tegen de kennis van God verheft, neer¹⁵⁵⁸; Hij vermorzelt in ons de kop van de slang; Hij breekt de afgodstempel in ons af; Hij verbrijzelt het hart om de ziel van de zondaar te ontdoen van het beeld van de Satan. Eerst dan kan de mens vernieuwd en hervormd worden tot een levende tempel van Gods Geest; eerst dan kan in hem een nieuwe schepping plaats hebben; eerst in de ziel van de *wedergeborene* kan een begin worden gemaakt met het herstel van het beeld van God.

Capadose toont nu aan, dat de Satan in de staten op dezelfde wijze te werk gaat als in het Paradijs. Hij vergelijkt de christelijke natie dan ook niet met een groot huisgezin, als welks vader de monarch geldt¹⁵⁵⁹, maar met een huwelijk: vorst en volk staan niet als vader en kinderen, maar als man en vrouw tegenover elkaar. Leest men b.v. in Efeze 5 : 22-28 steeds “volken” in plaats van “vrouwen” en “koningen” in plaats van “mannen”, dan krijgt men een zeer goede zin¹⁵⁶⁰. Vorst en volk zijn niet verenigd door de natuurlijke band van het bloed, zoals een vader en zijn kinderen, maar zij zijn door God, door de Geest die heiligt, als man en vrouw samengevoegd. Bovendien was

¹⁵⁵⁵ Hebreeën 4: 12.

¹⁵⁵⁶ Matth. 10. 34.

¹⁵⁵⁷ Jeremia 1: 10.

¹⁵⁵⁸ 2 Cor. 10: 5.

¹⁵⁵⁹ Zoals o.a. Bilderdijk (*Bezwaren toegelicht* blz. 45) en Da Costa (*Bezwaren*, blz. 47) doen.

Bilderdijk “ijverde voor de patriarchale regeringsvorm, om het volk onafhankelijk te maken van allerlei eerzuchtige politieke demagogen” (Bavinck, *Bilderdijk* blz. 185).

¹⁵⁶⁰ *Despotisme*, blz. 113.

Adam reeds koning, voordat hij vader was. God had immers tot Eva gezegd: “Uw man zal heerschappij over u hebben”¹⁵⁶¹. De vorstelijke macht is dus van vroegere datum dan de vaderlijke.

Een kind is aan zijn vader om zo te zeggen blinde gehoorzaamheid verschuldigd, echter niet de vrouw aan haar man: haar gehoorzaamheid is “redelijk, verlicht”¹⁵⁶². Een volk zal in dezelfde geest, krachtens zijn godsdienstig beginsel, zijn beloften en eed van trouw aan zijn koning wensen na te komen. Anderzijds zal Oosters despotisme met de daaraan verbonden willekeur ondenkbaar zijn. Een Christen-koning regeert immers bij de gratie van God. Opstand is eerst dan gewettigd, ja zelfs geboden, wanneer de vorst zijn onderdanen tot afgoderij of enige andere daad van ongehoorzaamheid aan God wil dwingen. In de staat behoort het immers om de handhaving van het recht van God en niet van de keizer te gaan, Maar zucht een christelijk volk onder een tiran, dan mag het, zolang het nog vrijheid geniet om God overeenkomstig Zijn Woord te dienen en te aanbidden, het juk niet afschudden.

Tenslotte is ook de innigste band tussen vader en kinderen aan verandering onderhevig: hij wordt losser naarmate de kinderen zelfstandiger worden, terwijl de band tussen man en vrouw in tact blijft. Te begrijpen is het, dat liberalen en republikeinen de royalisten hierin gaarne gelijk geven, dat de staat een groot huisgezin is. Zij passen dit beginsel toe om aan volken, die in beschaving zo ver zijn gevorderd, dat zij voor de vrijheid rijp geacht kunnen worden, evenals aan volwassen kinderen, het recht toe te kennen om op zichzelf te gaan staan. Maar dit argument komt te vervallen, wanneer men de hand tussen vorst en volk als een huwelijksverdrag beschouwt. Aan een emancipatie valt er dan evenmin te denken als in een huwelijk.

De band, door God tussen vorst en volk gelegd, is heilig, evenals die tussen man en vrouw. De Kerk behoort als machthebbende, de Heilige Geest woont in haar, de koning te zalven om hem daarmee de bevoegdheid te verlenen de rechten van troon en altaar overeenkomstig Gods wil te handhaven. Men blijve steeds indachtig, dat de christelijke staat er is om de Kerk in stand te houden. Uiteindelijk gaat het om de eer van God en de bewaring van de uitverkorenen. De nationale kerk zij daarom, evenals de ark van het verbond in Israël, het heiligende beginsel en tevens het zichtbare teken van de onzichtbare tegenwoordigheid van de Koning der koningen¹⁵⁶³. De consecratie van de vorst is de religieuze viering van zijn huwelijk met zijn volk. Zijn recht op de troon verkrijgt hierdoor een Goddelijke sanctie. Hij is nu in waarheid “koning bij de gratie van God”. En zijn onschendbaarheid is gegrond in zijn vereniging met en toewijding aan de Koning der koningen¹⁵⁶⁴.

Een volk kan aldus zijn geluk alleen maar vinden in een heilige onderworpenheid aan en een volledig vertrouwen in zijn vorst. Deze op zijn beurt in de vervulling van zijn beloften van bescherming van en liefde jegens zijn onderdanen. Beiden tezamen in een nederig en oprecht verenigd aanbidden van de Gezalfde van de Heere.

Doch in welk een crisis zijn wij thans terechtgekomen! De volken hebben zich door de handlangers van de Satan, die hun het lokaas van gelijkheid niet de koningen en de adel voorhielden, laten bedriegen en verleiden. Zij hebben zich wijs laten maken, dat de koningen er voor de volken waren en niet andersom, een gedachte even ongerijmd als de veronderstelling, dat, in strijd met 1 Cor. 11: 9, de man om de vrouw en niet de vrouw om de man zou zijn geschapen. Men stoorde er zich niet aan, dat God niet in de vrouw en in het volk, maar in de man en in de vorst zich wil laten vertegenwoordigen;

¹⁵⁶¹ Gen. 3: 16.

¹⁵⁶² *Despotisme*, blz. 47: “verstandelijk, verlicht” (vertaling van “raisonnable, éclairée”).

¹⁵⁶³ *Despotisme*, blz. 52.

¹⁵⁶⁴ *Despotisme*, blz. 53-56.

dat het toekennen van rechten aan het volk tegenover zijn soeverein op één lijn staat met het verlenen van gezag aan de vrouw over haar man en het toekennen van macht aan deze over God. Maar daarmee is dan de band tussen man en vrouw, tussen koning en onderdanen, niet meer het zinnebeeld van het genadeverbond, dat de hoogste Monarch als Man en Koning met Zijn volk heeft willen sluiten, waarbij geen sprake is van gelijkheid tussen de beide contracterende partijen, maar wel ter ener zijde van het *recht* om gehoorzaamheid te eisen en de *belofte* van bescherming en liefde, ter anderzijde van de *plicht* van onderwerping en getrouwheid. Thans is het zo ver gekomen, dat de gekroonde hoofden zich door hun volken hebben laten meeslepen. De vrouw heeft aan haar man te eten gegeven: de monarch aanvaardt de soevereiniteit uit de handen van het volk. Op dit beginsel is iedere constitutie gebaseerd. De koningen buigen bij hun troonsbestijging niet meer als nederige dienaren neer voor de levende God ter afsmeiking van Zijn machtige hulp om de eer van Zijn Naam te handhaven, zij beloven ook niet meer als gezalfden van de Heere *bescherming en liefde* aan hun onderdanen, maar zij leggen als eerste dienaren van de staat de eed van gehoorzaamheid allereerst aan het goddeloze stelsel van de volkssovereiniteit tegenover de natie af; en de natie zweert hem niet meer zoals vroeger *gehoorzaamheid, onderwerping en trouw*, maar *bescherming van zijn persoon en handhaving van zijn rechten en waardigheid*.

Frankrijk, het ongelukkige Frankrijk, is het schouwtoneel geworden van de val van de eerste christelijke staat, zoals het Paradijs de plaats was, waar de eerste mens viel. De revolutie voltrok er zich in dezelfde drie opvolgende perioden: eerst die van de verleiding als de oorzaak van de zonde; daarna die van de scheiding van God, welke ons de zonde zelf doet zien; tenslotte die van de onderwerping aan de macht van de Satan, welke ons de droevige gevolgen van de zonde voor ogen stelt.

De oorsprong van de grote nationale zonde dateert voor het Franse volk van het midden van de achttiende eeuw. De afschuwelijke, infame Voltaire, geïnspireerd zoals eertijds de slang door de geest van de Satan, werd de apostel van de Satan, de geïncarneerde demon, die het zaad van zijn godslasterlijke en monsterachtige wijsbegeerte met volle handen onder alle klassen van de maatschappij uitstrooide. Dit zaad ontkiemde en sloeg zijn wortels diep in de ziel van het Franse volk. De geest van rebellie, welke de christelijke staat van God scheidde, was er de vrucht van. Hiermede brak het tweede tijdperk aan.

Er vloeiden stromen onschuldig bloed. De koning werd ter dood veroordeeld, omdat een gekroond hoofd herinnerde aan het bestaan van de Koning der koningen. De tempels werden afgebroken, want zij getuigden van de Hogepriester aan de rechterhand van God. En de dienst van de heilige God werd door de walgelijke aanbidding van een ellendige prostituee vervangen. Daarmee was de val van de christelijke staat voltooid. De Geest van God had Frankrijk verlaten.

De gevolgen waren ontzettend. Het bloed dergenen, die hun koning trouw waren gebleven, riep ten hemel om wraak. Deze kwam in de onderwerping aan de macht van een tiran, die jaarlijks de bloem van Frankrijks jeugd liet wegmaaien¹⁵⁶⁵.

De beweging plantte zich voort. Ook in andere landen werden de geschriften van Voltaire en zijn medeplichtigen gelezen. En ook daar viel het oude, op het Goddelijk recht gebaseerde regeringsstelsel om plaats te maken voor een. liberalisme, dat voor het verschrikkelijke despotisme van de Satan de haan zou vrijmaken. Echter geschiedde daar alles in een langzamer tempo en met meer gematigdheid. Want waar

¹⁵⁶⁵ Napoleon.

zijn kracht niet genoegzaam is, gaat de Satan met list en sluwheid te werk. Capadose zag, hoe in zijn dagen fanatisme en goddeloosheid, papisme en liberalisme elkaar de hand reikten om de profetie, dat in de laatste tijden valse profeten door tekenen en wonderen ook de uitverkorenen zouden trachten te verleiden, in vervulling te doen gaan¹⁵⁶⁶.

Het despotisme verheft zich op de puinhopen van de oorlog op leven en dood voor de vrijheid. Het kan niet anders, of het tegenwoordige stelsel, dat in de grond niets anders is dan een “*révolution raisonnée*” loopt daarop uit. Men behoeft ook niet in het onzekere omtrent de aard van dat despotisme te verkeren. Is uit de Franse revolutie, de triomf van de zich *met geweld* baanbrekende democratie, of liever *demoncratie* (*daimonokrateia*), een *militair* despotisme voortgekomen, het despotisme, dat in aantocht is, zal met de revolutie, die wij thans als een geleidelijke en weloverwogen scheiding van God beleven, rustig en traag van karakter zijn: Jezuïetisch, vol list en aanvankelijk zich meer intensief dan expansief ontplooiend. De persoon, die bestemd is om over het vervallen Europa te heersen, zal niet door militaire daden, maar door een misdadige politiek zijn macht vestigen.

De vijand van God en mensen gebruikt het Jezuïetisme en de vrijmetselarij om tegen de Gezalfde van de Heere strijd te voeren. Het Jezuïetisme, voor het pausdom onmisbaar om zich te handhaven en zijn macht uit te breiden, maakt van de vervalsing van Gods Woord en de schending van de heiligste afspraken een systeem. Waar het belang van zijn genootschap het vordert, wettigt het de afschuwelijkste politieke misdaden en schandelijkste ketterijen, ja schrijft het deze voor. En aan de vrijmetselarij hebben het fatale liberalisme en het meest schaamteloze deïsme hun bestaan te danken; zij heeft de politieke ketterij van de volkssouvereiniteit voortgebracht.

Zo zijn dan Jezuïetisme en vrijmetselarij de twee machten, die het afvallig Europa doen wankelen. Satans despotieke en afgodische plaatsbekleders zetelen te Rome en in het “Grote Oosten”, “waarvan de ene de ongelukkige sterveling, die niet in Christus de onwankelbare rots van zijn hoop en gelukzaligheid heeft gevonden, naar het Pantheon voert en hem toeroept: *Ziedaar onze Goden* en de andere hem in de verte de tempels van Memphis aanwijzende uitroept: *Hier zijn onze geheimen*”¹⁵⁶⁷. Zij voeden beiden de geest van het oproer, die de staten ondermijnt. Een Bellarminus bewijst aan de hand van gezaghebbende uitspraken van de Roomse kerk, dat de Paus bevoegd is volken van de eed van trouw aan hun vorsten te ontslaan en hun te bevelen de gehoorzaamheid op te zeggen aan een vorst, die door hem is geëxcommuniceerd, ja, zich dan zelfs een andere te kiezen. Van dezelfde opruiende beginselen getuigen ook de recente werken van liberale schrijvers.

Zo prediken dan Rooms-Katholicisme en liberalisme beide de revolutie. Zij leggen de grondslag voor een valse en onwettige soevereiniteit: die van de Paus en die van het volk. Maar weldra zullen zij elkaar de hand reiken en hun macht aan een despoot opdragen. Daarmee zal dan hun gemeenschappelijke oorsprong aan het licht komen. Want hoe groot hun onderlinge tegenstelling zij, te vergelijken met de vijandschap tussen Herodes en Pilatus, zij beogen hetzelfde doel: de vergoddelijking van de trotse mens, de verdrijving van de aarde van de dienst van God in geest en waarheid, en de onderwerping van koningen en volken aan de Antichrist, de goddeloze bij uitnemendheid, de zoon van het verderf, die zich zal stellen en verheffen tegen al wat

¹⁵⁶⁶ Matth. 24: 24.

¹⁵⁶⁷ *Despotisme*, blz. 81 vlg.

God genaamd of als God geëerd wordt, om tenslotte, in de tempel van God gezeten, zich te gedragen als ware hijzelf God¹⁵⁶⁸.

Vanuit de boven uiteengezette theoretische beschouwing beoordeelde Capadose de Nederlandse staatsinrichting. Het sprak daarbij vanzelf, dat hij met sommigen van zijn vrienden, die zich de verhouding tussen vorst en onderdanen in het algemeen onder het schema van vader en kinderen dachten, op bepaalde punten van mening verschilde.

Enige jaren vóór de uitgave van zijn “Despotisme” en ook daarna heeft Capadose met Dirk van Hogendorp naar aanleiding van diens dissertatie¹⁵⁶⁹ een discussie over de positie van de Raad van State in het regeringsstelsel gehad. Van Hogendorp achtte deze van slechts bijkomstige aard, Capadose daarentegen kende er een integrerende waarde aan toe. Een huisgezin bestond immers niet uit vader en kinderen alleen; ook de echtgenoot en moeder had er haar plaats en functie. De staatsraad nu was in het huisgezin van de staat de echtgenote en moeder, bij ontstentenis van welke de vorst met een weduwnaar of gescheidene gelijkstond. Hij was met deze door hemzelf gekozen en door God hem tot een “hulpe” geschonken staatsraad *ad vitam* getrouwd, tot één vlees met haar geworden, en mocht haar daarom niet zo maar wegzenden. Deze hulpe had tegenover de echtgenoot en vader recht van spreken, wel niet als wetgevend lichaam, maar dan toch om diens uitgevaardigde wetten te beoordelen, terwijl de kinderen, onder de onbeperkte macht van de vader staande, slechts hadden te zwijgen en te gehoorzamen. De magistraten en ministers waren als oudste kinderen aan de staatsraad ondergeschikt en geheel afhankelijk van de wil van de vader. Doch bovenal behoorde men te bedenken, dar Jezus de absolute Monarch was, die het inderdaad geheel zonder hulp kon stellen. De Christenonderdaan was gerechtigd zich op Hem tegenover de vorst te beroepen, ja was zelfs tot opstand verplicht, wanneer deze hem belette God overeenkomstig Zijn Woord te dienen¹⁵⁷⁰.

Capadose schreef verder in een ongedateerde brief aan Van Hogendorp: “Het is om deze rede, dat ik ’t noch met u noch met de overige leerlingen van onze Bilderdijk en andere hevige voorstanders van een *geheel absolute monarchie* eens ben zonder de aanneming van een vergadering ’t zij onder de naam van Staten-Generaal ’t zij onder die van Parlement, waarin nimmer enige machtuitoefening mag plaats hebben, welke, zoals wij reeds zeiden, enig en alleen de Vorst, de Vader, toekomt, maar waarin die machthebbende Vader door de inlichtingen en raadgevingen van zijn Echtgenote (de Staten of ’t Parlement) gelegenheid heeft decreten en besluiten, door hem genomen voor en aleer de vrouw gehoord was, te rectificeren, te veranderen of wel te vernietigen. De macht blijft hier aan de Vader de Souvereine Vorst...”.

Capadose kende aan Nederland een bijzondere betekenis onder de staten toe: God deed in dit land een helder licht opgaan, dat zich over de volkeren zou verbreiden om Gods Kerk te herstellen en te vernieuwen¹⁵⁷¹. Hij was dankbaar gestemd, toen de zijns inziens heilloze banden met België, door menselijke wijsheid en staatkunde gelegd, werden verbroken: Holland kon nu weer zichzelf zijn. Het speet hem alleen, dat de

¹⁵⁶⁸ 2 Thess. 2: 3 vlg.

¹⁵⁶⁹ *Disputatio historico-juridica inauguralis, de Gulielmi I. principis Arausiae, liberi cultus divini, liberaeque conscientiae vindicis, juribus, in summum imperium in comitatu Hollandiae, Lugduni Batavorum, MDCCCXXII.*

¹⁵⁷⁰ Brief aan D. v. Hogendorp 2-9-1824.

¹⁵⁷¹ Brief aan D. v. Hogendorp 9-6-1824.

Koning niet in de dringende nood, waarin het land verkeerde, een plechtige bededag uitschreef¹⁵⁷².

De uitzonderlijke plaats, welke Nederland onder de naties innam, hield volgens Capadose verband met zijn oorsprong en wording. De tegenwoordige Protestantse staten waren eertijds Rooms en werden naderhand hervormd, maar de voormalige Nederlandse Republiek aanschouwde het morgenlicht tevens als haar „eerste levenslicht”¹⁵⁷³. “Door de leer van de in haar gevestigde en heerlijker dan ergens anders bloeiende Hervormde Kerk was de Staat aan God verbonden en daardoor alleen een vrije Staat”¹⁵⁷⁴. In de hoogste mate viel daarom de scheiding tussen de door God hervormde kerk en de door Hem gevormde staat niet al de jammerlijke gevolgen daarvan te betreuren. Capadose spreekt hier een echt Bilderdijkaans gevoel uit. Zijn leermeester veroordeelde streng “de waarlijk godloze afscheiding van Kerk en Staat in 1795; te gruwlijker omdat onze Staat aan de Kerk hangt, door de Kerk en als blote omkleeding van de Kerk gesticht is”¹⁵⁷⁵. “Het denkbeeld van een scheiding van Kerk en Staat heeft in de kringen van het Réveil nimmer ingang kunnen vinden. Het Protestantse, het Gereformeerde Nederland, zich openbarend in een Gereformeerde Kerk, waarin de oude leer van de Waarheid werd hoog gehouden, we vinden deze gedachte nog bij Groen van Prinsterer, wiens ijveren voor kerkherstel in de diepste grond evenzeer een politieke als een kerkelijke actie was... Men kan opmerken, hoe rudimenten, hoe levende resten van deze overtuiging bij vele Christelijk-Historischen van onze dagen nog worden gevonden”¹⁵⁷⁶.

In het conflict met België zag Nederland zich zijn oude vijanden Frankrijk en Engeland opnieuw in de weg geplaatst. Capadose begreep wel waarom: beide landen waren thans, gelijk weleer Babel en Assyrië voor het oude Israël, werktuigen in Gods hand om het Nederlandse Israël te tuchtigen, opdat dit zich voor Jehovah zijn Koning zou verootmoedigen. Nederland moest uit zijn sluimering worden gewekt. Een luistervolle herrijzenis stond het te wachten; “zodra de hoeksteen weer gelegd, de Hervormde Kerk weer in waarheid de grondslag van het geheel Staatsgebouw, de eer van God het levensbeginsel zal zijn, dat alles bezielt en doordringt en ook alleen in

¹⁵⁷² A. Capadose, *Herinnering aan den Dank-, Vast- en Bededag, uitgeschreven door de Souverein-Vorst van de Verenigde Nederlanden in het eerste jaar van Hoogstdeszelfs regering*, Amsterdam 1830.

¹⁵⁷³ A. Capadose, *Het Plechtanker van Nederland's behoudenis*, Amsterdam 1832, blz. 9.

Capadose bood de Koning een exemplaar van zijn geschrift aan. De minister van Binnenlandse zaken adviseerde deze echter er geen goedkeuring aan te verlenen, omdat de schrijver er niet duidelijk in aangaf, wat er behoorde te geschieden om tot het door hem gestelde doel te geraken zonder de grondwet te schenden en algemeen verspreide, reeds diep ingewortelde begrippen voorbij te zien. Hij zegt geen omkering, maar een bekering te wensen (blz. 25), maar verlangt intussen een verwerping van de vigerende grondwet, waardoor het thans bestaande op losse schroeven wordt gezet (*Rapport op drie commissariaten van 27 Juli 1832*, Algemeen Rijksarchief, No. 52, 5de afdeling).

¹⁵⁷⁴ *Plechtanker*, blz. 9.

¹⁵⁷⁵ *Brieven van Bilderdijk*, V, blz. 96.

¹⁵⁷⁶ Sneller, *Christendom en Historie*, blz. 253. Wormser b.v. is van oordeel, dat in hemzelf als ondeelbare persoon staat en kerk ten enenmale niet te scheiden zijn, omdat hij met beide te maken heeft. “De Staat schrijft al de leden van de Kerk in de registers van zijn Burgerlijke Stand; de Kerk onrvangt al de leden van de natie in haar registers bij de H. Doop. De stelling, dat de Kerk van de Staat gescheiden is, absoluut opgevat en consequent doorgedreven, is dus één van die *ficties*, welke bij reorganisaties van de Staat, noodwendig het *kerkelijk* leven van de natie kwetsen *moeten*, omdat Kerk en Staat in het hart van de natie niet gescheiden zijn. Ofschoon dus geen staatkundige, en ook geen godgeleerde van beroep, wens ik, eenvoudig in hoedanigheid van *lid* van het gehele lichaam van de natie mijn bezwaren in het midden te brengen tegen de verwijdering van *alle christelijke beginselen uit onze nationale instellingen*; en ik grond mij daarop op het feit: DAT ONZE GEHELE NATIE IS GEDOOPT (*Kinderdoop*, blz. 2 vlgg.).

staat is zowel onze inwendige belangen te regelen als het enig voor ons wenselijk standpunt daar te stellen tegenover andere mogendheden”¹⁵⁷⁷.

Van der Kemp schijnt Capadose's bedoeling niet zuiver begrepen te hebben. Hij meende er “Een louter uitwendige aansluiting en vereniging van de Staat met de Kerk” in te lezen. Capadose heeft zich daarom nader tegenover hem verklaard¹⁵⁷⁸. Hij wenste geen uitwendige hereniging te forceren, maar zeer bijzonder de nadruk te leggen “op een terugkeer tot de beginselen van de vaders, op een hereniging met en aankleving van de belijdenis, de leer van de ware Kerk als het fundament van ons Staatsgebouw, als het beginsel dat het inwendig beheer van het Land en ons standpunt tegenover de mogendheden daarstellen moest. De losscheuring van de staat van de kerk was in zijn ogen een manifestatie van de verlating van de beginselen van de Evangelische of Hervormde leer. Het ging om de terugkeer tot deze beginselen tegenover de constitutie als het manifest van de afdwaling, welke terugkeer zich dan naar buiten in een hereniging van de staat met de kerk zou openbaren.

Capadose was een vurig aanhanger van het “door God gezegend en aan het bange Nederland steeds ter verlossing geschonken Huis van Oranje”¹⁵⁷⁹. Maar hij gaf de voorkeur aan de stadhouderlijke regeringsvorm, door middel waarvan “de zorgende liefderijke bestiering van de Heere” zo onmiskenbaar was gebleken, boven het koningschap¹⁵⁸⁰.

Met Koning Willem I bleek Capadose intussen weinig op te hebben. Hoe verontwaardigd toonde hij zich over de plaatsing van diens borstbeeld in een klein verwulf van de Grote Kerk te Haarlem: “O gruwel der gruwelen! Mijn ingewanden beven van ontroering en sedert ik dit vernomen heb, is van mij het denkbeeld niet af te wenden: non moritur morte sua qui non humano sed divino honore honoratur! onthoudt de datum van deze brief: de tijd zal leren!!” schreef hij aan Van Hogendorp¹⁵⁸¹. Hij beschouwde de kerk als verontreinigd en zag haar mettertijd tot een afgodstempel vervallen. En dan een beeld van hem, die het Collegium Philosophicum had gesanctioneerd!¹⁵⁸². Capadose kon er slechts wrange woorden voor vinden: “Lieve Vriend! mijn hart bloedt als ik hierover denk en de Antichrist zie nestelen in de vederen van de neologie om basiliscuseieren uit te broeden: doch wij hopen op de hagel en bliksem van de hemel!”¹⁵⁸³.

Koning Willem I was bovendien een vervolger van het volk van God, een openbare vijand van de waarheid: “Och! dat hij nog eens bekeerd werd en als een Manasse in

¹⁵⁷⁷ *Plehtanker*, blz. 19.

¹⁵⁷⁸ Brief aan Van der Kemp 24-7-1832. Koenen blijkt Capadose dan eveneens verkeerd te hebben begrepen: “*Het Plehtanker* van Capadose vind ik wel zeer belangrijk, doch het resultaat, waarop het neerkomt, de gronding opnieuw van onze Staat op de Hervormde Kerk, te exclusief. Dit is ook het denkbeeld van Zuylén. Een *vestiging op de Evangelische waarheid, door het geloof bewerkt*, ware heilzaam; doch daartoe kan de tegenwoordige hervormde Kerk in ons midden niet volstreken” (Koenen aan Groen 20-6-1832, aangehaald bij Gerretson, *Briefwisseling Groen*, 1, blz. 575).

¹⁵⁷⁹ *Plehtanker*, blz. 15.

¹⁵⁸⁰ Brief aan D. v. Hogendorp 4-8-1824.

¹⁵⁸¹ Brief aan D. v. Hogendorp 14-1-1826. Capadose verwijst hierbij naar “Flav. Joseph. Antiq. Lib. 19-7” (i.v.m. Hand. 12 : 21 vlgg.).

¹⁵⁸² Met de oprichting van het Collegium Philosophicum te Leuven in 1825 beoogde de Nederlandse regering de opleiding van Roomse priesters onder haar controle te stellen. Het verzet van de Belgische geestelijkheid noodzaakte haar echter twee jaren later tot een dusdanige concessie, dat het instituut niet meer aan het gestelde oogmerk voldeed en verdween.

¹⁵⁸³ Brief aan D. v. Hogendorp 25-1-1826.

benauwdheid kome, het aangezicht van de Heeren ernstig zoeken en zich voor de God van zijn vaderen vernederen!”¹⁵⁸⁴.

Met geheel andere gevoelens was Capadose vervuld ten opzichte van Kroonprins Willem, de held, die in Portugal en Spanje en bij Quatrebras en Waterloo tegen de Franse overweldiger had gestreden; in de slag bij Waterloo was hij zelfs aan de linkerschouder gewond. Bilderdijk en de zijnen beschouwden hem als hun tweede Maurits, “die de vervallen kerk van hun dagen herstellen zou, en het naderend Godsrijk zou voorbereiden”¹⁵⁸⁵.

Capadose bad gedurig voor “onze dierbare Prins”, daartoe “dat hij voor de voeten van Jezus in droefheid tot God nederstorte om Hem ten dienste een leven te lijden, dat zich op adelaarswieken uit ’t slijk van deze voorbijgaande wereld moet en ja zal verheffen”¹⁵⁸⁶. Diens gedrag tijdens de Belgische opstand, zijn erkenning van de voorlopige regering in de hoop koning van België te worden, smartte hem zeer, maar zijn liefde voor hem werd er toch niet door bekoeld¹⁵⁸⁷. Ook bleef hij de verwachting koesteren, “dat het de Almachtige Bestierder van alle dingen en door wie de vorsten regeren behagen zal die Prins tot een werktuig in Zijn hand te gebruiken om de grootste en voor het koninkrijk van de Zoon van God meest gezegende omwentelingen daar te stellen”¹⁵⁸⁸.

Het jaar 1848 bracht echter de grote teleurstelling: de nieuwe grondwet bezegelde de overwinning op het tot nu toe gevoerde verlicht-despotieke regeringsbeleid. Capadose had eigenlijk deze loop, door Da Costa enkele maanden tevoren in zijn “Wachter, wat is er van de nacht?”¹⁵⁸⁹ aangekondigd, naar hij zelf verklaarde al twintig jaar geleden voorzien. Hij had echter niet kunnen denken, dat zijn vrees nog overtroffen zou worden. “Maar dat de fiere held van Quatrebras, een Oranjespruit, een afgedwongen hulde aan ellendige oproerlingen brengt (ja *naar ik verneem*) op den *eis* van een hoogmoedige demagoog hem onder ’t klaterend gejoel van ’t laagst gepeupel, openlijk de hand heeft toegereikt. Nee, nee, dat kon men niet voorzien en onder het inzwelgen van een bittere traan zucht de boezem *Ikabod!*”¹⁵⁹⁰.

Zijn afkeer van liberale constituties deed Capadose weigeren aan de verkiezingen deel te nemen: “Ik wil noch voor mij noch voor die ik liefheb een betrekking tot een gouvernement dat alle betrekking tot God stelselmatig heeft opgezegd, en praktisch afweert”¹⁵⁹¹. De constitutie van de oude republiek was wel niet zonder gebreken, maar Capadose kon haar tenminste aanvaarden, omdat de vaderen er hun vroom gemoed in hadden uitgedrukt¹⁵⁹².

Het beviel hem volstrekt niet, dat “De Nederlander” van 20 April 1852 in een redactioneel artikel zich voor het deelnemen aan de verkiezingen uitsprak, ja het in een Christen zelfs afkeurde zich daaraan als aan welke andere burgerplicht ook, door de wetten van het land geboden, te onttrekken. Hij protesteerde in een ingezonden stuk, dat men evenwel eerst weigerde te plaatsen, tegen dat plichtmatig stellen. “De Nederlander” van 3 Mei 1852 sprekende van “een geloofsgenoot, die wij hoogachten

¹⁵⁸⁴ Brief aa D. v. Hogendorp 14-1-1837.

¹⁵⁸⁵ Sneller, *Christendom en Historie*, blz. 252.

¹⁵⁸⁶ Brief aan D. v. Hogendorp 9-5-1826.

¹⁵⁸⁷ Brief aan De Clerq, 24-10-1830.

¹⁵⁸⁸ Brief aan De Clerq 3-9-1831.

¹⁵⁸⁹ I. da Costa, *Wachter! Wat is er van de nacht? Een lied bij de uitgangen van 1847*, Haarlem 1848.

¹⁵⁹⁰ Brief aan Da Costa 18-3-1848.

¹⁵⁹¹ Brief aan Elout 28-8-1850.

¹⁵⁹² A. Capadose, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap. Nog een takje van de Wonderboom*, 's-Gravenhage 1848, blz. 20.

en liefhebben” hoopte intussen, dat deze bij nader overleg zijn opvatting als onjuist en het verwijt als onverdiend zou aanmerken. Maar Capadose bleef erop staan, dat zijn artikel zo geplaatst worden¹⁵⁹³. Het werd tenslotte in het nummer van 10 Mei opgenomen en gaf o.a. te lezen:

“Daar ik onder hen behoor, die geen deel nemen aan de verkiezingen, en die hier dus gebrandmerkt staan als die hun Christenplicht verzaken, zo zal mij, hoop ik, wel een plaats ter verdediging van mijn standpunt gegeven worden.

Ik heb ’t nooit met mijn waardige en geliefde vriend Groen eens kunnen worden, de Constitutie slechts als een vorm te beschouwen...

Daar nu alle onze moderne constituties op het Liberalisme gegrond zijn, ja er de uitdrukking van zijn; daar voorts het Liberaal stelsel niet anders dan het gemitigeerd revolutionair systeem is en de geest, beginselen en strekking tevens van die Constituties geen andere zijn dan die der revolutie, gewijzigd, getemperd zo men wil, maar in wezen één, zo ben ik steeds geweest en hoop ’t te blijven zolang ik niet van ’t tegendeel overtuigd word, anticonstitutioneel, omdat ik een consequente anti-revolutionair ben...

Ik kan geen handhaving verlangen veel min met een eed naleving beloven van een Grondwet, waarin aan zo menige bepaling zelfs het beginsel van de Volkssoevereiniteit ten grondslag ligt, waarin de wetgevende macht, zijnde een attribuut van de Souverein tegelijk aan Koning en Staten-Generaal wordt toegekend (art. 104), hier is de Koning en het volk tezamen de Souverein...”

Capadose verklaarde verder *conservatief* te zijn, wat de “eeuwige grondslagen en beginselen” betreft, maar *progressief*, waar het geldt het aanvullen van leemten en het wegnemen van gebreken “door een juistere toepassing van de beginselen van (zijn) christelijk stelsel”.

Men zou verwacht hebben, dat Capadose in het conflict tussen het reactionaire Oostenrijk en het vooruitstrevende Sardinië in het jaar 1859, waarin Frankrijk onder keizer Napoleon III als bondgenoot van het laatste land meestreed, de partij van Oostenrijk zou hebben gekozen. Niets was echter minder waar. “Noch het gevloekt Systeem van de Oostenrijkse onderdrukking noch het hels systeem van de Garribaldi” had zijn sympathie. Een grote geldcrisis scheen ophanden. In Nederland was ontzettend veel in Oostenrijkse fondsen geplaatst. Capadose, wiens financiële positie er ingrijpend door gewijzigd kon worden, nam er echter een zeer rustige houding tegenover aan: “Geen goud maar God is mijn schat en dit fonds blijft met een rijke coupon, “*alle dingen* zullen moeten medewerken ten goede degenen & &””¹⁵⁹⁴.

In een langdurig gesprek met Groen en Kögel heeft Capadose zich zelfs zeer beslist tegen Oostenrijk verklaard. De beide eersten verdedigden het “goed recht” van Oostenrijk tegenover de “tractatenverbrekers”¹⁵⁹⁵ en de macht van Napoleon. Maar Capadose beschouwde het als het “summum ius”, dat Hij, die Nebukadnezar en de heidenen gebruikte om het schuldige Israël te tuchtigen, door een Napoleon en Garribaldi het verdrukkende en goddeloze Oostenrijk en met dit land ook Rome een geduchte les leerde. Rome was de natuurlijke bondgenoot van Oostenrijk, met welk land de Paus in een intiem concordaat was getreden. Capadose wilde daarmee geenszins te kennen geven, dat hij zich nu onder de vanen van het “gepersonifieerd revolutionisme in een Napoleon en Garribaldi” schaarde. Hij bleef neutraal, maar zag

¹⁵⁹³ Brief aan Groen 6-5-1852.

¹⁵⁹⁴ Brief aan Da Costa 3-5-1859.

¹⁵⁹⁵ Er wordt hier blijkbaar gezinspeeld op het vredesverdrag tussen Oostenrijk en Sardinië van 1849.

boven het slagveld een onzienlijke hand met een zwaard gewapend nu tegen Oostenrijk, met 't motto Mij komt de wrake toe"¹⁵⁹⁶.

De uitslag van de Frans-Duitse oorlog beschouwde Capadose als de "Nemesis, de *dies irae* voor Frankrijk"¹⁵⁹⁷. Frankrijk werd door de Goddelijke gerechtigheid wegens zijn lasteringen en gruwelen van vroeger eeuwen en thans ter verantwoording geroepen. De grond was doorweekt van het bloed van de martelaren en het wufte volk was nog altijd bezielde door de geest van het ongeloof. Kort geleden was er weer een standbeeld voor Voltaire opgericht. En toen Capadose even vóór de oorlog zich een paar dagen in Parijs bevond, las hij in één van de volkrijkste kwartieren op een uithangbord boven een winkel met grote letters: "*Au bon Diable*" — "In de goede Duivel". Hoewel ook in Nederland het ongeloof grote afmetingen had aangenomen, zou de consciëntie van het volk zoiets toch niet hebben verdragen. Nochtans mocht men ook hier wel biddend toezien en zich aan Frankrijk en Parijs spiegelen. De strafgerichten werden door Gods lankmoedigheid wel uitgesteld, maar zouden eenmaal ook andere volken treffen, wanneer zij zich niet bukten voor de hoge God.

*"Lento gradu ad vindictum sui Divina procedit ira.
tardi tatemque supplicii, gravitate componat.*

Met zware tred komt vaak de Heil'ge Wraak van God,
Hoe langer 't uitstel duurt, hoe schriklijker het lot"¹⁵⁹⁸.

Wij waren enige malen in de gelegenheid op te merken, dat Capadose van het Rooms-Katholicisme evenzeer als van het liberalisme gevaar dachtte voor de erkenning van Christus' heerschappij op aarde. Beide betekenden voor hem een aanranding van het Goddelijk gezag, waarmee de Koning der koningen door middel van de overheden, bovenal door Zijn Woord en Geest, de volken wil regeren. Zijn voornaamste bezwaar tegen het Rooms-Katholicisme gold de zijns inziens geusurpeerde macht, waarmede de Paus als hiërarchisch hoofd de kerk bestuurde en zich zelfs boven het gezag van de Heilige Schrift stelde. Volgens Capadose zag hij zich hiertoe wel genoodzaakt om zich in zijn positie als absoluut monarch te handhaven. Aan de hand van enige kleine gelegenheidsgeschriften van Capadose willen wij daar nader op ingaan.

In zijn "Rome heeft gesproken" laakt hij het in Mgr. C.R.A. van Bommel, bisschop van Luik, dat voor deze niet het Woord van de levende God, het "Er staat geschreven", maar het woord van een zondig men; het "Rome heeft gesproken", grondslag van de waarheid is¹⁵⁹⁹. De bisschop houdt bovendien ten onrechte het pauselijk gezag voor een instelling van Jezus Christus.

Capadose acht het met Marcus 9: 35 en 10: 44 ten enenmale in strijd Petrus "de Prins van de Apostelen, de eerste van de Romeinse Opperpriesters" te noemen, zoals de bisschop in zijn "Mandement" doet. Wel hebben de pausen zich de titel "*Servus servorum*" toegekend, maar hoe treffend is dan de vergelijking met Genesis 9: 25. Nergens in het Nieuwe Testament wordt Petrus als „vorst van de apostelen" aangeduid. Hij noemt zich integendeel evenals Paulus eenvoudig "apostel van Jezus Christus" (1 Petr. 1: 1; 2 Petr. 1: 1) en "*sumpresbuteros*" (1 Petr. 5: 1). Dus al moge

¹⁵⁹⁶ Brief aan Da Costa 18-6-1859.

¹⁵⁹⁷ A. Capadose, *Dr. Fabri's beschouwing van de tegenwoordige krijg*. Uit het Hoogduits vertaald en met een Voorrede voorzien, 's-Gravenhage 1871, Voorwoord, blz. 6.

¹⁵⁹⁸ *De Fabri's beschouwing*, blz. 8.

¹⁵⁹⁹ A. Capadose, *Rome heeft gesproken, of enige aanmerkingen op het mandement van de vasten voor 't jaar 1838, van de Bisschop van Luik, aan zijn bisdom*, 's-Gravenhage 1838.

Martinus V zich voor Petrus' opvolger uitgeven, diens navolger kan hij in geen geval zijn, wanneer hij zich noemt: "De zeer heilige en zeer zalige, die de hemelse macht heeft, de Heere op aarde, de opvolger van Petrus, de Christus des Heeren, de Heerc van 't Heelal, de Vader der Koningen, het Licht der wereld, de Souvereine Kerkvoogd, enz."¹⁶⁰⁰, Gods Geest, door diezelfde Petrus sprekende, wil ons in 1 Petr. 5: 3 juist voor alle opperhoofdigheid in de kerk bewaren. Ook uit Schriftplaatsen als Gal. 2: 9; Matth. 19: 28; 2 Cor. 11: 5 en 12: 11 blijkt duidelijk, dat Petrus geen hoger gezag dan de andere apostelen heeft gehad. Met een beroep op een betere Schriftverklaring en de kerkvaders ontzenuwt Capadose de ten onrechte op Matth. 16: 18 vlg.; Luc. 22: 31 vlg.; Joh. 21: 15-23; Job. 14: 16 en Matth. 28 : 20 gebaseerde Roomse opvatting, dat Jezus Christus aan de Bisschop van Rome een gezag, dat in zaken van godsdienst beslissend zou zijn, zou hebben verleend.

De door Koning Willem II weldra na zijn troonsbestijging geopende onderhandelingen met Rome over een te sluiten concordaat, op de grondslag van dat van het jaar 1827, dat tengevolge van de Belgische afscheiding niet tot uitvoering was gekomen, wekten in Protestantse kringen grote weerzin en gaf Capadose zijn "Ontboezeming over het Concordaat" in de pen¹⁶⁰¹. Hij trok in twijfel, of artikel 58 van de grondwet, dat over 's Konings bevoegdheid tot het doen sluiten en bekrachtigen van verdragen met vreemde mogendheden handelt¹⁶⁰², ook ten aanzien van een concordaat, dat van de Paus immers niet als een wereldlijk monarch, maar als het hoofd van een kerk spreekt, van toepassing kon worden geacht. Liep men bovendien geen gevaar, dat door zulk een concordaat de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid van de Nederlandse Rooms Katholiek aan zijn hoogste bisschop, aan wie nu mede het bestuur en de regeling van zijn belangen waren opgedragen, op zijn plichtmatige gehoorzaamheid aan zijn wereldlijke souverein in mindering werd gebracht? En was het de Koning krachtens de grondwet wel toegestaan buiten de Staten-Generaal om de geestelijken een bezoldiging overeenkomstig hun staat toe te kennen?¹⁶⁰³. Moesten dan de volksvertegenwoordigers, in weerwil van de zorgwekkende toestand van 's lands Financiën, het gouden beslag leveren, waarmede de zegekar van de pauselijke hiërarchie in een land, dat tachtig jaar tegen de Roomse tirannie had moeten strijden, voortrolde? Capadose drong er met kracht bij zijn lezers op aan te trachten door het indienen van smeekschriften bij de Koning de mogelijke sluiting van een concordaat te verhinderen¹⁶⁰⁴. Evenals bij andere gelegenheden herinnerde hij ook ditmaal aan het heilig verbond tussen Nederland, de Hervormde godsdienst en Oranje onder Immanuël, "Neêrlands Bonds-God", daterend van het ogenblik van de stichting van de Nederlandse Republiek en de Hervormde Kerk beide, die niet door samenvoeging of vermenging, maar door wederzijdse doordringing en

¹⁶⁰⁰ *Rome heeft gesproken*, blz. 16 noot 2.

¹⁶⁰¹ A. Capadose, *Ontboezeming over het Concordaat*, 's-Gravenhage 1841.

¹⁶⁰² *Ontboezeming*, blz. 11 (waar de tekst is afgedrukt).

¹⁶⁰³ *Ontboezeming*, blz. 18 vlg.

¹⁶⁰⁴ Een voorbeeld hiervan: *Geen concordaat met Rome! Een volkslied*. Met "Smeeckbrief der Gelovigen in de Nederlanden aan zijne Keiz. Maj. Maximiliaan II" (door H.J. Koenen?), Amsterdam 1841. Slotstrophe (wijze: Wilhelmus van Nassouwe):

"Het klinkt uit hut en woning
D'Oranjevorst in 't oor,
En Neerlands wijze Koning
Geeft aan die stem gehoor:
"Verhoor de bee der vromen,
Die klinkt, van strand tot strand:
Geen Concordaat met Rome
Voor 't vrije Nederland!"

doorweving tot een zelfstandig, werkzaam, levend en bezield lichaam op het innigst verbonden waren. Dit verbond nu moest opnieuw de bron van voorspoed worden. Capadose vermaant daarom vurig: “Bewaart dan de Vesting, mijn geloofsgenoten, de Vesting van Uw Christelijk Hervormde belijdenis: sluit u meer en meer aan dezelve aan; weet, verstaat op wat hechte gronden deze rust;...”¹⁶⁰⁵.

Een kennelijk weerstreven van Gods bevel achtte Capadose vooral gelegen in de onthouding van de Heilige Schrift aan leken. Mgr. Engelbertus Sterckx; aartsbisschop van Mechelen, had in zijn “Bevelbrief voor de vasten” zijn diocesanen gewaarschuwd tegen het leren van de Bijbel in de moedertaal als niet in overeenstemming met Gods wil, en alleen de priesters waardig gekeurd de kennis van God onmiddellijk aan Diens Woord te ontleen. Capadose protesteerde hiertegen in zijn “Rome’s verbod tegenover Gods bevel”¹⁶⁰⁶: “In dit verbod is een merkteken van de Antichrist, omdat geen krachtiger middel door de Vader van de leugen kan uitgedacht worden, om zijn rijk staande te houden, dan het beletten van de toegang tot dat woord, dat bepaaldelijk door de Heere Jezus genoemd wordt, *de Waarheid*” (Joh. 17: 17)¹⁶⁰⁷. Een kerk, die verbiedt wat de Heere Jezus nadrukkelijk gebiedt, betoont onwederlegbaar het merkteken van het Beest te bezitten¹⁶⁰⁸. Reeds wordt aan de leek ook de avondmaalsbeker onthouden. “Hetzelfde wanbegrip van de R.K., waardoor de toegang tot het *Woord, dat vlees geworden is*, niet dan door bemiddeling van de Heiligen, of van Maria of van den één of ander Priester de zondaar vrijstaat, verbiedt hem ook de toegang tot het geschreven woord, anders dan door de Priesters”¹⁶⁰⁹. De Schrift is namelijk op vele plaatsen duister, aldus de aartsbisschop. Capadose geeft dit toe, maar stelt daartegenover, dat aan de biddende onderzoeker de Heilige Geest is beloofd en de woorden van God, juist waar het de zaligmakende waarheid betreft, zeer duidelijk en verstaanbaar zijn. Ook diende men Matth. 11: 25, 1 Cor. 1: 26-28 en 2 Cor. 4: 3 in aanmerking te nemen. Doch wat is het geval? Rome weet zeer wel, dat zijn rijk uit zal zijn, zodra de Schrift, die schatkamer van hemelse waarheid, door iedereen zal mogen worden onderzocht.

De Roomse kerk heeft zich met haar leergezag vermetel in de plaats van Gods Woord gesteld, aldus Capadose in zijn “De Hervorming verdedigd”, en dat terwijl Christus zelf door Zijn bevel: “Onderzoekt de Schriften, die zijn het die van Mij getuigen”, het vrije onderzoek heeft gewettigd¹⁶¹⁰.

De afkondiging van het dogma van de onbevleete ontvangenis van Maria deed Capadose schrijven:

“Wij aarzelen dan ook niet de stoutmoedige uitspraak van die leugengeest, die zich de Plaatsbekleder van Christus noemt, niet alleen een Godsclastering maar ook een verregaande ongerijmdheid te noemen.

Ik herhaal dus, wat ik niet lang geleden over dit onderwerp gezegd heb. Rome heeft door die laatste uitspraak een reuzenstap gedaan tot de algehele ontwikkeling van het

¹⁶⁰⁵ *Ontboezeming*, blz. 28-40 (citaat op blz. 39); vgl. boven, blz. 248. Het concordaat raakte intussen van de baan.

¹⁶⁰⁶ *Rome’s verbod tegenover Gods bevel, Bijdragen tot de nadere kennis van de verbasterde Roomse kerk*, ’s-Gravenhage 1842, waarin de tekst van de “Bevelbrief” van 4 Februari 1841 volledig staat afgedrukt.

¹⁶⁰⁷ *Rome’s verbod*, blz. 26.

¹⁶⁰⁸ *Rome’s verbod*, blz. 27.

¹⁶⁰⁹ *Rome’s verbod*, blz. 31.

¹⁶¹⁰ A. Capadose, *De Hervorming verdedigd of Open brief aan de heer A. Frentrop over deszelfs leerrede over 1 Tim. 2: 5. Naar aanleiding van J. C. Zaalberg’s feestrede, gebonden de 31 October 1855, Ter gedachtenis der Kerkhervorming*, ’s-Gravenhage 1856, blz. 19.

anti-christelijk element, dat in die kerk leeft en eenmaal ten volle haar afgodisch karakter zal openbaren”¹⁶¹¹.

Capadose zag het “wriemelend geslacht” van Jezuïeten, elders sprak hij van de Roomse geestelijkheid in Nederland als “een zwerm zwarte vliegen met hun fonkelende ogen”¹⁶¹², zich ten onzent schrikbarend uitbreiden en maakte zich daarom zo bezorgd voor de toekomst¹⁶¹³. Zij maakten van het liberalisme een behendig gebruik om op de scholen het Woord van God terzijde te stellen. Daarnaast werd de tactiek van de geschiedvervalsing toegepast. Talentvolle Roomsen, zoals Alberdingk Thijm, trachtten onze geschiedenis, met de geest van de Hervorming als haar bezielend beginsel, te “reconstrueren”. In werkelijkheid was het een “destrueren”, een “ontzielen”¹⁶¹⁴.

In zijn “Réponse au Pape Pie IX”¹⁶¹⁵ heeft Capadose zijn bedenkingen tegen het primaat van Petrus, de pauselijke heerschappij, het kerkelijk leergezag en het dogma van de onbevleete ontvangenis nog eens samengevat; de eenheid van de Roomse kerk noemde hij een hersenschim. In zijn “Voorwoord” bij “De val van een afgodsbeeld”¹⁶¹⁶ de ondergang van de Kerkelijke Staat in 1870 en daarmee van de 1115-jarige wereldlijke heerschappij van de Paus, rekende hij met de spoedige openbaring van de persoonlijke Antichrist, die door middel van ongeloof en ultramontanisme de openbaring van het Godsrijk trachtte te belemmeren of te verijdelen. Op het titelblad van het boekje lezen wij de aanhaling: “De paus meent dat hij de laatste pilaar is die in de tempel van Gods staande is gebleven. Hij vermoedt niet dat hij het afgodsbeeld is van een heidense tempel, die over hem zal instorten, en de God, die hij tot zijn hulp inroept Dezelfde is die hem nederwerpt”¹⁶¹⁷. In zijn “Voorrede” schrijft De Rougemont: “Als geschiedschrijver beoordeel ik de Jezuïeten naar hun daden en naar het Evangelie, en zij schijnen mij toe als de gevaarlijkste vijanden van het Christelijk geloof en het katholicisme. De materialisten en de vrijdenkers zijn de antichristen van buiten; de Jezuïeten zijn die van binnen en juist in het voorhof van de tempel zal de zoon van het verderf, zegt Paulus, zijn troon oprichten”¹⁶¹⁸.

Capadose dacht in hetzelfde schema als Bilderdijk, die eveneens in alle staatkundig en geestelijk gezag, dat zich op enigerlei wijze van God en Zijn Woord emancipeert, een element van anti-Christendom signaleerde. Bilderdijks visie was alleen meer historisch bepaald, hij betreunde het herstel van de Romeinse heerschappij, welke de kerk vijandig was! onder keizer Constantijn, met wie zij zich nu “IN de Tempel, in Christus plaats, gezet, en daar God vervangen” had en *facto* “Hem die de enige heerser in Hemel en aarde moet zijn” verloochende. Hij zocht en vond het antichristendom dan ook niet in de Paus of in de pauselijke kerk. “Maar het eigenlijk Antichristendom is het voortgezette Romeinse Rijk, waarvan in Frankrijk en ’t Duitse Rijk ’t hoofd gevonden wordt, en de overige mogendheden uitvloeisels zijn. ’t Is de

¹⁶¹¹ A. Capadose, *J.C.H. Muré, R.C. Priester en Professor aan het Seminarie Hageveld, Toegejuicht, Terechtgewezen en Wederlegd*, ’s-Gravenhage 1856, blz. 30.

¹⁶¹² *Londen bezocht in 1851*, blz. 59.

¹⁶¹³ J.H. Merle d’Aubigné, *Rede over hetgeen voorbij gaat en hetgeen niet voorbij gaat*. Mattheüs 24: 35. Vertaald met een voorwoord over Rome’s list en vermetelheid, door Dr. A. Capadose, ’s-Gravenhage 1853, Voorwoord, blz. VI vlg.

¹⁶¹⁴ *Rede over hetgeen voorbij gaat*, blz. XVII.

¹⁶¹⁵ A. Capadose, *Réponse au Pape Pie IX*, La Haye 1869.

¹⁶¹⁶ *De val van een afgodsbeeld. Een bladzijde uit de geschiedenis van onze dagen*. Door Frédéric de Rougemont. Uit het Frans. Met een voorwoord van Dr. A. Capadose, Amsterdam 1872.

¹⁶¹⁷ *Chrétien Evangélique*, 1867, p. 531.

¹⁶¹⁸ *Val van een afgodsbeeld*, blz. XV.

vereniging van de heerschappij, die Christus toekomt, maar onder verschillende vorsten verdeeld is. Ik zeg Vorsten, maar men moet daaronder alle *imperia* van wat form ook, verstaan. De openbaring van Johannes toont dit duidelijk, en *a priori* is het kennelijk. De Pauselijke kerk is het Beest niet, maar de Hoer die op 't beest zit, en met de Antichrist verenigd is, om Christus van Zijn heerschappij uit te sluiten¹⁶¹⁹. De tot mislukking gedoemde poging om een heidens imperium met het rijk van Christus te verenigen schiep voor kerk en staat beide een bron van conflicten en weedom¹⁶²⁰.

De laatste dingen

Capadose's denken over geloofszaken was in sterke mate eschatologisch gericht. Hij leefde uit de verwachting van Christus' wederkomst in heerlijkheid, wanneer de definitieve scheiding tussen de kinderen van de wereld onder hun vorst Satan en de getrouwe onderdanen van de grote Koning zou plaats hebben¹⁶²¹. Deze blik op de toekomst deed hem het ergste vrezen voor de wereld van zijn dagen, waartegen eenmaal Gods strafeisende toorn zich op schrikwekkende wijze zou openbaren. Reeds onderkende Capadose in sommige gebeurtenissen voortekenen van het naderende eindgericht.

Ontstellend was in zijn ogen de menselijke overmoed, zoals deze zich, wij zagen het reeds, in de revoluties, daarnaast in de toepassing van verschillende uitvindingen deed kennen. Hij zag de hel met al haar gruwelen al meer en meer uit de afgrond opstijgen om niet alleen het aardoppervlak, maar ook de lucht te vervullen. In de courant had hij gelezen, dat twee Columbianen in Italië een luchtreis hadden gedaan, "die (volgens hem) geheel het kenmerk van deze trotse eeuw en van de hoogmoed van de duivelen draagt, daar zij 't zo ver gebracht hebben, dat twee geapprivoiseerde roofvogels en wel van de grootste soort als vliegende draken voor deze nieuwe wagen van Medea de lucht doorkliefd. U ziet duidelijk, dat de professor Paulus van Duitsland dit voorbeeld zal arripieeren om de opnemings van Elia zonder wonderdadige tussenkomst van God uit te leggen"¹⁶²². In de stoomboot zag Capadose, "in vergelijking met de zeilschuit die zich aan hoger invloed overgeeft", het zinnebeeld van de eigen kracht¹⁶²³. Hij heeft er niettemin, evenals van de spoortrein, meer dan eens gebruik van gemaakt.

Vertrouwen op eigen kracht sprak er zijns inziens ook uit de oprichting van vele maatschappijen met een bepaald zedelijk of menslievend doel. Bilderdijk en Da Costa hadden er reeds op gewezen, dat het geld hierbij een belangrijke rol speelde, maar de Goddelijke voorzienigheid buiten beschouwing werd gelaten¹⁶²⁴. Door Dirk van Hogendorp naar zijn gevoelens over een brandwaarborgmaatschappij gevraagd, antwoordde Capadose, dat deze "uit de Boze is en één van de batterijen uitmaakt, waarvan de aardse, natuurlijke, dat is duivelse, hoogmoed van de mensen de Hemel

¹⁶¹⁹ W. Bilderdijk, *Opstellen van Godgeleerde en zedekundige inhoud*, II (blz. 95-145: *Gedachten omtrent de toekomst en 't koninkrijk van Christus*), Amsterdam 1833, blz. 109 vlg.

¹⁶²⁰ Bilderdijk, *Opstellen*, II, blz. 113.

¹⁶²¹ Brief aan De Clercq 23-8-1830.

¹⁶²² Brief aan D. v. Hogendorp 13-12-1824. Prof. H.E.G. Paulus te Heidelberg, één van de meest consequente vertegenwoordigers van het rationalisme, trachtte de wonderen uit "Mittelursachen" te verklaren (M. Buchberger, *Lexikon für Theologie und Kirche*, VIII, Freiburg im Breisgau 1936², S. 50 f.).

¹⁶²³ *Dagboek*, II, blz. 91.

¹⁶²⁴ *Brieven van Bilderdijk*, V, blz. 47, 50: "God wil geen mensenbeleid, geen verenigingen uit menselijke inzichten al zijn zij ten aanzien van 't doel zuiver en loflijk. De duivel van hoogmoed en Egoïsme maakt er zich dadelijk meester van, en zij worden zijn werktuigen. God stort zijn Geest in de harten, maar wil dienaars. Geen planmakers maar werkers in de wijngaard,..." Da Costa, *Bezwaren*, blz. 84 vlgg.

dreigt te overwinnen”. Met het beschermen van het land tegen overstromingen achtte hij het anders gesteld: het aanleggen van een dijk was een nabootsen van de natuur, het beginsel van alle kunst; de Voorzienigheid zelf had ter onderwijzing een voorbeeld daarvan gegeven in de duinen langs de stranden. Van duivelse aard was in zijn oog ook de bliksemafleider: door de verschrikkelijkste hoogmoed roemt nu de zondige mens met een draad de gramschap van God te ontwapenen¹⁶²⁵.

Op den duur is Capadose toch enigermate van zijn afkeer van genootschapsvorming teruggekomen. Bilderdijk had er zich trouwens ook niet zonder meer tegen verklaard, zoals ons blijkt uit een schrijven van Capadose aan Koenen: “Hij waarschuwde zeer tegen die zo algemeen ingrijpende pogingen om door verenigde machten zonder God daar te stellen wat men anders wanhoopte te kunnen verkrijgen, maar als u zijn brieven aan mij na wilt slaan, zult u zien hoe hij juist mijn toen al te eenzijdige en te ver gaande verwerping van alle verenigde pogingen (waarvan ik door Gods genade veel ben teruggekomen, zonder juist een voorstander van zodanige ondernemingen geworden te zijn) terechtwijst en aanmerkt, dat mensen, Christenen, wier hart de Heere gelijkelijk opwekt tot deze of gene liefdedaad, voorzeker zich daartoe onderling verenigen mogen... of iets dergelijks; ik heb ’t boek niet bij de hand”¹⁶²⁶.

Intussen bleven de oordelen van God niet uit. Capadose zag als ’t ware Openbaring 8, dat van het openen van het zevende zegel spreekt, in vervulling gaan. De cholera eiste een groot aantal slachtoffers. Groot was ook het lijden in de natuur: nog wel niet het derde van de bomen en het groene gras was verbrand, maar Capadose zag toch in 1832 in Scherpenzeel en omgeving opvallend veel bomen, als door vuur gezengd, verdorren en sterven. Hetzelfde verschijnsel had hij ook in de buurt van Rheden waargenomen. Uit Frankrijk en Italië werden er bosbranden gemeld. In Nederland veroorzaakte een buitengewoon sterke, droge en hete Zuidoostenwind een verschrikkelijke veenbrand, welke ook tal van bomen aantastte. Dezelfde verschroeïende wind had in Den Haag van een hele rij bomen de bladeren bruin gekleurd en de wijngaard in Capadose’ tuintje geblakerd, “alsof men er een brandende kaars voorbij had laten gaan”. Capadose hield het ervoor, dat de tegenwoordige atmosfeer met zwaveldampen bezwangerd was, en vermoedde, dat ook het woeden van de cholera daar verband mee hield¹⁶²⁷.

Voor het eschatologisch denken bereikt de menselijke hoogmoed zijn hoogtepunt in het laatste optreden van de mens der zonde, de zoon des verderfs, de Antichrist, die eenmaal, bij een uiterste krachtsinspanning, de wereld weer tot de baaierd zal doen terugkeren. De tegenwoordige rampen waren slechts voortekenen van dit laatste oordeel. Capadose kon niet anders dan de toestand zeer donker inzien. Maar hij ontdekte tot zijn bemoediging ook nog “godenlicht”: “ik zie Lot tussen twee Engelen, ik zie Elia aan de beek Krith en de 7.000 met hem, ik zie een heerlijke gouden draad, die door ’t ganse rouwgewaad gehaald is en schittert, maar ’t gewaad over ’t algemeen

¹⁶²⁵ Brief aan D. v. Hogendorp 29-5-1824.

¹⁶²⁶ Brief aan Koenen 12-4-1838; vgl. *Brieven van Bilderdijk*, V, blz. 43 vlg.

¹⁶²⁷ Brief aan De Clercq 2-8-1833; Capadose verwijst voor dergelijke verschroeïingsverschijnselen tengevolge van sterk zwavelhoudende lucht naar zijn *Lofrede op Brugmans* (*Werken Holl. Mij Fraaije K. en W.*, VII, 1825, blz. 415).

In bovenstaande uiteenzetting levert Capadose ons een voorbeeld van kerkhistorische exegese van de Apocalypse (vgl. G. Sevenster, *De Christologie van het Nieuwe Testament*, Amsterdam 1946, blz. 270: “Ik herinner... tenslotte, om nog een merkwaardig voorbeeld uit de dagen van het Nederlandse Réveil te vermelden, aan Capadose, die Openb. 8: 7, waar gesproken wordt over het verbranden van het derde deel van de bomen, bewaarheid vond, toen hij in de gemeente Scherperzeel vele bomen zag sterven”).

blijft zwart, de tijden van Achab donker, het lot van Sodom schrikwekkend, de toestand van Egypte een stikdonkere nacht¹⁶²⁸. Bilderdijk geloofde, dat er “een kern (zou) overblijven om uit te schieten” en dat de persoonlijke Antichrist zou trachten uit de door hem teweeggebrachte volstreckte anarchie “in zijn algemene Monarchie op te rijzen, waarvan als dan de verplettering het volkomen Rijk van Christus op aarde vestigen zal”¹⁶²⁹.

Capadose kon echter niet met Bilderdijk in Napoleons zoon, eerst met de titel van Koning van Rome, later met die van Herrog van Reichstadt onderscheiden, de persoonlijke Antichrist zien, en daarom ook niet met Koenen van deze tragische en historisch onbetekenende figuur als “*de grote sluitsteen van het Bilderdijkse antiliberalisme*” spreken¹⁶³⁰. Men vraagt zich onwillekeurig af, welke de volgens Capadose verkeerde inzichten waren, die Bilderdijk omtrent de Hertog van Reichstadt heeft gekoesterd. Wij voor ons zijn geneigd te denken aan een profetisch schouwen van het uiteindelijk lot van een ten ondergang gedoemde Napoleontische dynastie, zoals dat door de dichter in de volgende strophen onder woorden is gebracht:

“Des noodlots bliksemslag
Verplette ’t arendsjong in ’t steigren naar de dag.
’t Werd, met verlamde wiek en afgeschroeide schachten,
Ten hemel afgebond om hier in ’t stof te smachten:
Zijn vleugels uitslaan, was het alles wat het kon.
Maar, ook dat uitslaan-zelf wees andren ’t spoor der zon”¹⁶³¹.

Capadose deelde evenmin de opvatting, welke sinds de Reformatie onder de Protestanten opgeld deed, dat namelijk de Paus als collectieve persoon, de elkaar opvolgende pausen, de Antichrist was¹⁶³². Nee, de Schrift had hem de Antichrist leren zien als een enkelvoudig persoon, als één, die zich individueel tegenover Christus stelt door de antichristelijke elementen, welke de regeringen, de kerken en de gehele maatschappij ondergraven, in zich te concentreren om ook individueel te regeren, maar die straks hij de wederkomst van de Heere zou worden overwonnen (2 Thess. 2: 8)¹⁶³³. Voor het heden zag hij de Antichrist, wij zagen het boven reeds¹⁶³⁴, zich nestelen in het liberalisme en het Rooms-Katholicisme, de beide antigoddelijke machten, door hem steeds in één adem genoemd als: Rome en het ongeloof, Papisme en liberalisme, Jezuïetisme en Jakobinisme, ultramontanisme en republikanisme. In zijn ogen waren “het ongeloof en het Papisme, de twee krachtig werkende handen van de waren en persoonlijke Antichrist”, die eenmaal te Rome zijn leger zou vergaderen

¹⁶²⁸ Brief aan Koenen 1-10-1838.

¹⁶²⁹ *Brieven van Bilderdijk*, V, blz. 126.

¹⁶³⁰ Brief aan Koenen 12-4-1838.

¹⁶³¹ W. Bilderdijk, *Winterbroemen*, I, Haarlem 1811 (blz. 99-113: “Afseheid”), blz. 112 vlg. Vgl. *Nederlandsche Stemmen*, VI (Nov. 1837-Oct. 1838), blz. 262.

¹⁶³² Capadose spreekt dit ook tegen in *De tweede zichtbare toekomst van Christus. Een voorstelling van de Bijbelse eschatologie (Leer van de laatste dingen)*, door Joh. Alb. Ludw. Hebart. Uit het Hoogduits), Gorinchem 1856, Voorwoord (van Dr. A. Capadose), blz. XII. Vgl. *Waarom des Pausen en zijner jongeren boeken door Doctor Martin Luther zijn verbrand*. Vertaald en toegelicht door Dr. J.A. Rust, Amsterdam 1931, blz. 19: “Als het geweten echter gekrenkt wordt in zijn *godsdiensstige* overruiging, dan kan het niets ontzien, moet het volstrekt zijn in zijn oordelen, de Paus zien als de”Endechrist (vielleicht der Teufel selbst)”; Calvin, *Institutie* IV,2.12: “Dat de antichrist in de tempel van God zou zitten, hebben Daniël (9 : 27) en Paulus (2 Thess. 2: 4) voorzegt. Wij menen, dat de paus van Rome de leider en voorman van dat snode en verfoeilijke rijk is.”

¹⁶³³ Brief aan Groen 22-2-1864.

¹⁶³⁴ Blz. 329.

om te trachten door een laatste uiterste krachtsinspanning de vestiging van Christus' rijk op aarde te verhinderen¹⁶³⁵. Deze eindstrijd zou evenwel zijn definitieve ondergang bezegelen.

Er stonden dus geweldige dingen te gebeuren. Maar Christus zelf zou de Antichrist neerwerpen. Daarmee zou dan de volk heilstijd aanbreken. Echter zou er een duizendjarig rijk met een geheel eigen betekenis in de gang van het heilsgebeuren aan voorafgaan. Het geloof in het Duizendjarig rijk maakte een integrerend bestanddeel uit van Capadose's toekomstverwachting en verleende er haar bijzondere kleur aan, vooral vanwege de aparte plaats, welke Israël ook dan temidden van de volken zou innemen. Voor deze hoofdgedachten meende Capadose duidelijke gronden in de Heilige Schrift te vinden.

Da Costa en Capadose hebben vanaf hun bekering het chiliasme beleden, ja men kan zeggen, dat juist met hun bekering het chiliasme een vast gegeven in hun geloofskennis is geworden. Men wachte er zich dus wel voor er een residu van vroeger Joods denken in te zien. Koenen wil ons in zijn "Levensbericht van Mr. Is. da Costa" daar nadrukkelijk tegen waarschuwen. Hij deelt ons tevens mede, hoe Da Costa eigenlijk aan de idee is gekomen: "De eerste grond kreeg Da Costa tot dit gevoelen door het lezen van Justinus *de Martelaar*, de oudste Apologeet van het Christendom, in zijn Dialoog met de Jood Trypho, welk werk hij tijdens zijn bekering met zijn vriend Capadose las, en waarin die auteur zegt, dat de denkbeelden, later met de benaming van Chiliasme bestempeld, destijds, kort na de dood van de Apostel Johannes, in 't begin van de tweede eeuw, onder de Christenen algemeen waren"¹⁶³⁶. Capadose is het geweest, die Da Costa op dat boek, dat hij "door een bijzondere leiding van Gods voorzienigheid" in de bibliotheek van zijn oom had gevonden. attent maakte. Het had hemzelf zeer diep getroffen daarin "de klaarste bewijzen voor de vervulling van de Profetien betreffende de eerste komst van de Heere en tegelijk de hoopvolle verwachting in de toekomstige vervulling van een andere rei van Profetien, die met de toekomst van Israel en de weerkomst van de Heere in verband staan" te lezen. "Ik behoef u wel niet te zeggen, schreef hij aan Koenen¹⁶³⁷, of ik die gelukkige nacht, waar het zo helder licht om mij heen scheen, ooit zal kunnen vergeten. De volgende dag verhaalde ik op onze peripathetische wandeling aan Da Costa wat boek ik gevonden had en wat ik daarin gelezen had; hij kende Justyn toen nog niet, en daarna hebben wij het tezamen gelezen. Datzelfde exemplaar ligt als een gedenkstuk van Gods leiding en liefde in mijn kleine boekerij met de papiertjes en kleine aantekeningen, die ik er nog voor onze doop bijgeschreven heb. De overtuiging van de

¹⁶³⁵ *Rome en Jeruzalem*, blz. 9; vgl. boven, blz. 202 vlg.

¹⁶³⁶ *Handelingen van de jaarlijkse algemene vergadering van de Maatschappij van de Nederlandse Letterkunde te Leiden*, z.p. 1860 (blz. 305-351: H.J. Koenen. *Levensbericht van Mr. Is. da Costa*), blz. 335 noot 2. Vgl. H.U. Meyboom, *Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandse Vertaling XXV. Apologeten IV*, Leiden 1917 (blz. 11-191: "Samenspraak van de heilige wijsgeer en martelaar Justinus met de Jood Trypho"), blz. 110 vlg.: "Ik daarentegen en wie er meer in elk opzicht rechtzinnige Christenen zijn, wij weten dat er opstanding des vleses wezen zal en er duizend jaren in een herbouwd en versierd en verruimd Jerusalem (wezen zullen),... Daarenboven heeft ook bij ons een man met name Johannes, één van de apostelen van de Chrisrus, in een openbaring die hem gewerd, geprofeteerd dat degenen die tot het geloof in onze Christus gekomen waren duizend jaren in Jeruzalem zouden (vol) maken en dat daarna de algemene en, in 't kort gezegde eeuwige opstanding van allen tegelijk en het gericht zouden plaats hebben."

¹⁶³⁷ Brief aan Koenen 1-7-1861. Meijer (*Martelgang*, blz. 61) acht het "absoluut ondenkbaar", dat in de bibliotheek van Dr. I. Capadose zich de werken van Justinus zouden hebben bevonden. Een eenvoudige oplossing van het raadsel vinden wij echter in een mededeling van A. Capadose in bovengenoemde brief aan Koenen: zijn oom had de folio "bij een menigte boeken op een auctie gekocht."

eerste komst van de Messias is bij ons bijkans synchronisch met die van de Parusie en het Duizendjarig rijk van Christus.”

Het is zeer goed denkbaar, dat Bilderdijs invloed ook hierin Da Costa's en Capadose's standpunt mede bepaald heeft. Bilderdijs keurde het tenminste streng af alle voorzeggings te vergeestelijken en daardoor te niet te doen. De Roomse kerk maakte er zich schuldig aan door de zogenaamde chiliasten als “halve Joden” te verketteren. Bij haar streven naar de wereldheerschappij, waarbij de Paus zijn gezag in de plaats van dat van Christus stelde, lag het niet in haar lijn naar de komst van Christus en Zijn rijk te verlangen. En wat de Reformatoren betreft, zij waren in hun afkeer van het geestelijk gezag van de Roomse kerk weinig gezind “om enig Rijk op aarde dat geestelijk zowel als werelds was, aan te nemen”¹⁶³⁸.

Capadose, die het noch eens is met hen, die menen, dat de Heere gedurende duizend jaren zichtbaar als Koning met de opgewekte gelovigen op deze vergankelijke aarde zal regeren, noch met hen, die alleen aan het einde van de dagen de verschijning van Gods Zoon in heerlijkheid verwachten, door hem als “spiritualisten” aangeduid, baseert zijn chiliastisch gevoelen op een onderscheiding van de voorzeggings aangaande 's Heren komst in drie groepen, al naar dat deze komst hetzij in de Geest, hetzij als Koning, hetzij als Rechter is bedoeld¹⁶³⁹.

Aan deze drieërlei wederkomst beantwoordt een verdeling in drieën wat betreft de plaats, waar de gelovigen vertoeven, wat betreft de geschiedenis van het Goddelijk Hoofd van de Kerk, en wat betreft de geschiedenis van de Kerk zelf. Op het eerste Pinksterfeest kwam Christus op *aarde* weder in de *Geest*. Deze komst wordt nog steeds herhaald bij elke uitstorting van de Geest, waar er maar twee of drie in Christus' naam vergaderd zijn. En evenals het verblijf tussen geboorte en dood de periode van de op deze aarde *lijdende* Godmens is geweest, zo wordt ook de geschiedenis van de Kerk hier op aarde gekenmerkt door verdrukking en strijd.

Voordat de grote ontknoping zal plaats hebben, zal Christus eerst nog als Vorst van de heerlijkheid in het *Paradijs* neerdalen, waar Hij gedurende de veertig dagen tussen Zijn opstanding en hemelvaart als *overwinnende* Godmens heeft vertoeft. Hij woonde toen niet meer op aarde, maar ook nog niet in de hemel, gelijk Hij aan één van de vrouwen te kennen gaf: “Ik ben *nog* niet opgevaren tot Mijn Vader.” Dit Paradijs is de woonplaats van de zielen van de zalige afgestorvenen. Immers gaat de geest van de gelovige, die sterft, naar de hemel, waar Jezus die ontvangt (Hand. 7: 59), en zijn ziel naar het Paradijs, terwijl zijn lichaam in het graf wordt neergelaten. De bedrager van de gekruisigde misdadiger: “Heere! gedenk mijner, als Gij in Uw Koninkrijk zult gekomen zijn,” beantwoordde Jezus met: “*Heden* zult gij met Mij in het *Paradijs* zijn.” Daarna echter riep Hij uit: Vader! in Uw handen beveel Ik Mijn geest.” Dus ook Zijn ziel ging naar het Paradijs en Zijn geest naar de hemel, terwijl Zijn lichaam begraven werd. Paulus maakt in 2 Cor. 12 : 2-4 duidelijk onderscheid tussen “de derde hemel” en “het Paradijs”: hij is “tot *aan* de derde hemel” en “*in* het Paradijs” opgetrokken geweest¹⁶⁴⁰. Men stelle zich dus het Paradijs als aan de derde hemel grenzend voor, zoals in de tempel het Heilige aan het Heilige der heiligen. Verder wordt in Openb. 2: 7 over het Paradijs van God gesproken. Wanneer nu Christus in dit Paradijs wederkeert, zullen de zielen, die Hem daar verwachten, met heerlijke lichamen worden omkleed; dit zal dan de eerste opstanding zijn. “De aarde beneden

¹⁶³⁸ *Brieven van Bilderdijs*, IV, blz. 44 (aan Da Costa 16-11-1822).

¹⁶³⁹ *Despotisme*, blz. 139-152; *Tweede zichtbare toekomst*, Voorwoord, blz. XIV-XXII.

¹⁶⁴⁰ Statenvertaling: “tot *in* de derde hemel” en “*in* het paradijs”; vertaling N.B.G., tot *in* de derde hemel” en “*naar* het paradijs”.

dit Paradijs (van hetwelk zij vóór de zondeval misschien een gedeelte uitmaakte) zal deze nadering van de Heere gevoelen, en als overstroomd worden bij de uitstorting van de Heilige Geest, die levende atmosfeer van de Vorst van de Heerlijkheid. Deze tussenplaats zal plotseling door de gelovigen worden bevolkt, welke hun Koning zullen omringen, de Heere der Heerscharen, de ware Melchizedek, terwijl zij zelf Opperpriesters van God en Christus zullen zijn. In dit verheven gewest, in dit Jeruzalem van boven, in dit Paradijs van God, dat de aarde naderbij zal gekomen zijn, maar welks ingang door een vlammend zwaard tegen de ongelovigen zal verdedigd worden¹⁶⁴¹, zullen de uitverkorenen met de Heere regeren, duizend jaren lang. Het zal alsdan de rechtvaardigen, die zich nog op de aarde zullen bevinden, vergund worden in nauwe gemeenschap te treden met hun gelukzalige broeders in het Paradijs, evenzo zullen zij ook van tijd tot tijd die geestverrukkingen genieten, van welke de Apostelen melding maken, zij zullen ook somtijds de werkelijke tegenwoordigheid van de Heere van het leven genieten, wanneer Hij te midden van hen zal komen om hen te troosten, in het geloof te versterken, hen in de strijd te ondersteunen, en hun Zijn bevelen mede te delen met betrekking tot de grote en laatste prediking van het eeuwig Evangelie. Alsdan zal ook de herstelling van de Joodse natie, aan welke men na een nauwkeurig onderzoek van de Profetiën niet meer twifelen kan, in het beloofde land plaats hebben, de tempel zal worden herbouwd, en deze aanneming, voor de volken zijnde als een leven uit de doden¹⁶⁴², zal voor een groot deel die gezegende staat van de Kerk uitmaken, die een zeker teken zal zijn van de toekomstige verschijning van de Heere als Rechter en van Zijn werkelijke komst als Vorst van de heerlijkheid in het Paradijs. De Joodse natie zal niet zoals vroeger uit twee rijken bestaan, maar een enige en ware David zal voor altijd hun Koning zijn¹⁶⁴³, hetgeen niet betekent, dat Hij altijd zichtbaar tegenwoordig zal zijn, maar dat alsdan de Joodse natie Hem als Koning zal erkennen, en niet meer zoals thans zonder Koning zal zijn, zonder Vorst, zonder offerande, zonder beeld, zonder Efod, zonder Teraphim”¹⁶⁴⁴.

Dus niet het herstel van Gods oude volk in het beloofde land maakt het Duizendjarig rijk als zodanig, maar slechts een deel daarvan uit. Ook kan men, indien men wil, dat herstel beschouwen als “een teken en zeker getuigenis”, dat genoemd rijk in de “hoge gewesten” een aanvang heeft genomen¹⁶⁴⁵. Men krijgt een juist begrip van deze dingen door grondig onderscheid te maken tussen de regering van Christus als Koning van Israël over de twaalf stammen in het beloofde land en Zijn gelijktijdige heerschappij als Vorst van de heerlijkheid tezamen met de uitverkorenen uit alle oorden en van alle talen in het Paradijs, dat, van de hemel neergedaald¹⁶⁴⁶, de aarde zal zijn genaderd.

Tegenover Koenen heeft Capadose zijn opvatting nog verduidelijkt. Hij verschilde met de “Millenarians” hierin, dat hij niet zoals dezen de verblijfplaats van de Heere gedurende het Duizendjarig rijk op aarde en wel in Jeruzalem stelde, “maar in ’t Jeruzalem daarboven, het Paradijs, een in de *Umkreise* van het aardrijk bestaande plaats in de lucht, de hemelen of hemelse plaatsen genaamd, van waar de heerschappij over en communicatie met de aarde en die op de aarde wonen zeer wel zou kunnen worden aangenomen”¹⁶⁴⁷.

¹⁶⁴¹ Vgl. Gen. 3: 24; Openb. 22: 14 vlg.

¹⁶⁴² Rom. 11: 15.

¹⁶⁴³ Ezech. 37: 15-28.

¹⁶⁴⁴ *Despotisme*, blz. 144 vlg.; vgl. Hosea 3 : 4 vlg.

¹⁶⁴⁵ *Despotisme*, blz. 146.

¹⁶⁴⁶ Openb. 21: 10.

¹⁶⁴⁷ Brief aan Koenen 31-8-1843.

Er is nog een punt, dat bijzondere aandacht verdient: de wederoprichting van alle dingen, waarover in Hand. 3: 21 gesproken wordt. Capadose stelde deze aan het begin en de nieuwe aarde, waarmee Koenen de wederoprichting scheen te vereenzelvigen, aan het einde van de duizendjarige periode, d.i. na de verbranding van de tegenwoordige aarde. Immers zou de Satan aan het einde van het Duizendjarig rijk weer voor een korte tijd worden losgelaten. “Daarom stel ik wel de aanvang van de wederoprichting van alle dingen bij de wederkomst van de Heere en bij de eerste opstanding, maar de consummatie, de completie van die wederoprichting eerst na ’t 1000-jarig rijk, na het daarstellen van een nieuwe hemel en aarde”¹⁶⁴⁸.

Deze consummatie, deze completie zou met de voltrekking van het laatste oordeel gepaard gaan: „Maar bij het einde van dit duizendjarig rijk zal de Vorst van de heerlijkheid naderen, nadat er een laatste beroep op de volken zal zijn gedaan, wanneer Gog en Magog, of de laatste vijanden van God, zich onder hun Hoofd, de Duivel, uit zijn kerker losgelaten, zullen verzamelen, op de breedte van de aarde opkomen en Jeruzalem omringen, Jeruzalem, de legerplaats van de heiligen, de geliefde stad¹⁶⁴⁹, de veilige wijkplaats van de gelovigen, die nog op de aarde zullen zijn; na dat alles zal de Vorst van de heerlijkheid naderen, de grote oordelen van God zullen plaats hebben, met de verschrikkelijke strijd van Armageddon, wanneer, zonder te sterven, de gelovigen hun lichaam zullen verwisselen en opgenomen worden in de hoogte¹⁶⁵⁰. Nu begint de verschrikkelijke dag van het oordeel; de bazuin slaat, de vijanden van God worden tot beschaming en schrik opgewekt¹⁶⁵¹, de aarde wordt door het vuur van de hemel verteerd, zodra geen gelovige haar meer bewoont. Iedere vijand van God, voor de stoel van de Rechter verschenen, wordt veroordeeld en vanuit de hoge gewesten, waar het oordeel plaats grijpt, nedergeworpen in de plaats van de smart, in de brandende afgrond van zwavel en vuur, de aarde namelijk, welke door Gods toorn wordt verteerd”¹⁶⁵².

Capadose spreekt van het “tijdperk” van het oordeel van God. Hoewel het in de Schrift als dag of uur is aangegeven, kent Capadose er onder verwijzing naar 2 Petr. 3: 8 een duur van duizend jaren aan toe. Na dus duizend jaren als Koning met Zijn heiligen te hebben geregeerd, in welke tijd Hij Zijn miljoenen vijanden ten onder zal hebben gebracht, zal Christus nog andere duizend jaren als Rechter optreden. Evenals aan de komst van de Middelaar in het vlees vierduizend jaren sinds de schepping zijn voorafgegaan, zullen also vierduizend jaren ter volmaking van de eeuwen daarop volgen¹⁶⁵³. “Als nu de laatste vijand zal zijn teniet gedaan, zal er een nieuwe hemel en een nieuwe aarde zijn, aan dewelke het Paradijs, die heilige verblijfplaats van de Vorst van de heerlijkheid, met Zijn getrouwe onderdanen voor altijd zal verbonden worden”¹⁶⁵⁴.

De *nieuwe aarde*, die geen tekenen van Gods toorn meer zal dragen, zal de derde en tevens de laatste en eeuwige verblijfplaats van de kinderen van God zijn. Dezen zullen zonder zonde en vol van de Heilige Geest zijn. De verheerlijkte Godmens, Christus in Zijn derde tijdperk, sinds Zijn hemelvaart zittende ter rechterhand van de kracht van

¹⁶⁴⁸ Brief aan Koenen 16-10-1843.

¹⁶⁴⁹ Openb. 20: 9.

¹⁶⁵⁰ 1 Thess. 4: 17.

¹⁶⁵¹ De zielen van de verdoemden worden namelijk niet terstond na de dood in de hel geworpen, maar blijven bewaard in een plaats van gevangenschap om op de dag van het oordeel te worden gestraft (*Despotisme*, blz. 143; vgl. 2 Petr. 2: 9; 3: 7; Judas 6, 13).

¹⁶⁵² *Despotisme*, blz. 146 vlg.

¹⁶⁵³ *Despotisme*, blz. 148.

¹⁶⁵⁴ *T.z.p.*

God, zal hij de mens wonen en diens kostelijkste erfenis uitmaken. De Kerk zal een *eeuwige heerlijkheid* genieten.

Dit alles had reeds zijn symbolische uitdrukking gevonden in de tempel van Salomo: het Voorhof stelde de aarde, het Heilige het Paradijs, en het Heilige der heiligen de hemel voor.

Israëls toekomstig herstel heeft in bijzondere mate Capadoses denken beziggehouden. Op een avondbijeenkomst in het jaar 1842 ten huize van Ds Sécretan, er was nog geen vereniging van Vrienden van Israël, heeft hij voor een aanzienlijke kring van vrienden in een in het Frans gehouden voordracht zijn beschouwingen daarover uiteengezet¹⁶⁵⁵. Ook daarna heeft hij er nog herhaaldelijk over gehandeld¹⁶⁵⁶.

Het Oude Testament stelt het geestelijk en nationaal herstel van Israël in het vooruitzicht. In Leviticus 26 volgt op de verschrikkelijke bedreigingen van verbanning en rampspoed wegens de zonden van het volk de troostrijke belofte van een terugkeer naar het land van de vaders. Israël zou immers zijn ongerechtigheid erkennen en God Zijn verbond met Abraham, Izak en Jakob gedenken. Het werd Bileam dan ook onmogelijk Israël te vloeken; hij kon het alleen maar zegenen¹⁶⁵⁷. Ook in de verstrooiing zou Israël een afzonderlijk en van de andere natiën onderscheiden bestaan leiden, een feit, dat geen weerga heeft gevonden in de geschiedenis van welk ander volk ook. Hoewel beroofd van zijn politieke zelfstandigheid en van zijn Levietische eredienst, zou het toch niet meer tot afgoderij vervallen¹⁶⁵⁸. In de laatste achttien eeuwen zijn zowel beloften als bedreigingen aan Israël in vervulling gegaan. Hierin bezitten wij een zekere waarborg, dat ook datgene, wat op de toekomst van dit volk betrekking heeft, eenmaal werkelijkheid zal worden.

Israëls geschiedenis loopt parallel met die van de eerste mens. Deze, in het Paradijs door de luister van zijn Schepper omstraald, oefende heerschappij uit over de natuur en werd op allerlei wijze gezegend. Doch wegens zijn ongehoorzaamheid werd hij uit dit zijn oorspronkelijk vaderland verdreven om voortaan daarbuiten in het zweet des aanschijns zijn brood te eten. Hij ondervond evenwel ook de ontferming van God in de troostvolle belofte: "Uw zaad zal de kop van de slang vermorzelen," en mocht hopen op een toekomst, waarin hij, wedergeboren, geheiligd en met God verzoend, een tegelijk hemelse en aardse heerlijkheid op een vernieuwde aarde zou genieten.

Met het geluk van de mens in het Paradijs is te vergelijken de bloei en de heerlijkheid van het door God verkoren Israël, dat als soevereine natie zijn hoogtepunt onder de regering van de wereldberoemde Salomo bereikte. Maar het vergat God om het beeld, dat het zich had gemaakt, en werd wegens deze nationale zonde uit het land van de vaders verdreven en verstrooid onder de volken, waar het een smartelijk lot wachtte. Thans echter mag het, vertrouwend op Gods ontferming, verlangend uitzien naar zijn derde periode, die van zijn wedergeboorte en nationaal herstel, waarmee zijn geschiedenis zal worden voltooid. In weerwil van de smadelijkste vernederingen en de bloedigste verdrukkingen is het de eeuwen door bewaard gebleven. Daarin is het een levend bewijs, dat de genadegiften en de roeping van God onberouwelijk zijn¹⁶⁵⁹. Er blijkt dus iets ouvergankelijk te zijn in het volk, waaruit de Zoon van God vlees heeft

¹⁶⁵⁵ *Gods grote daden*, blz. 113. De "Amis d'Israel" te Toulouse in Frankrijk bezorgden een uitgave van de voordracht, die zij allerwegen lieten verspreiden: A. Capadose, *Quelques observations sur la régénération morale et sur la restauration nationale d'Israel*, Toulouse 1843. Nederlandse uitgave: A. Capadose, *Overdenkingen over Israels roeping en toekomst*, Amsterdam 1845.

¹⁶⁵⁶ O.a. op de internationale meetings van de Evangelische Alliantie.

¹⁶⁵⁷ Num. 23 en 24.

¹⁶⁵⁸ Hosea 3: 4.

¹⁶⁵⁹ Rom. 11: 29.

willen aannemen, evenals in de Kerk, waarin de Zoon van God Zijn Geest heeft willen doen wonen.

Zo is dan Israël in zijn lotgevallen een levend en heerlijk getuigenis ook van de grootheid van de alleen ware God: in zijn eerste periode van Diens luister en majesteit, in zijn tweede van Diens strenge en heilige gerechtigheid, en in zijn derde van Diens liefde en medelijden.

Israëls roeping en bestemming is eenmaal als verloren zoon terug te keren naar de plaats, waaruit het zichzelf heeft verbannen, en zich dan met verbrijzeld hart neer te werpen in het stof voor zijn God, Die verlost, voor zijn Vader, Die, met barmhartigheid bewogen, hem van verre zal zien naderen en, hem tegemoet snellend, hem zal omarmen. Israëls grote nationale zonde heeft bestaan in de verwerping van zijn Messias, maar het zal temgkeren tot zijn God en tot David, zijn Koning. Dan zal het bekleed worden met het beste kleet: de mantel van Christus' gerechtigheid, en een ring: het zegel van Gods Geest, aan de vinger, en schoenen aan de voeten: om Gods trouw aan de volken te verkondigen, ontvangen.

Israël is in zijn geschiedenis verder de levende uitdrukking van de grootse gedachte van de opstanding in het Christendom. Naar het lichaam is het sinds achttien eeuwen een stervend volk, welks delen, overal in de wereld verspreid, als in een groot uitgestrekt graf worden bedolven. Maar het zal niet alleen, in overeenstemming met de idee van de onsterfelijkheid van de ziel, welke wij reeds bij de heidense filosofen aantreffen, als gevolg van zijn bekering geestelijk wedergeboren worden, maar ook als volk, als onafhankelijke nationale grootheid, uit de dood opstaan en de erve van de vaderen opnieuw bewonen. Hierin dwaalden de Joden niet, dat zij een Messias in heerlijkheid en een aards koninkrijk verwachtten, maar daarin, dat zij een aan deze heerlijkheid voorafgaande lijdende Messias en geestelijke wedergeboorte ontkenden. Jezus wees Zijn discipelen dan ook niet wegens een dwaling terecht, toen zij Hem vroegen naar het tijdstip van de wederoprichting van het koninkrijk, de gedachte van deze wederoprichting was immers op zichzelf juist, maar Hij berispte hen wegens hun onbescheiden nieuwsgierigheid¹⁶⁶⁰.

Capadose beschouwde dan ook met het oog op de toekomst het gebed voor de vrede van Jeruzalem als de voornaamste werkzaamheid van de gelovigen: "wel moeten zij varen, die u beminnen"¹⁶⁶¹.

"Wij houden dus aan in 't gebed tot Israëls bekering, niet alleen om hunnent wil, maar ook omdat de bekering van dat volk in zulk een innig verband staat met de afgesmeekte wederkomst van de Heere en de ontwikkeling van Zijn Koninkrijk en heerlijkheid"¹⁶⁶². Ook uit deze aanhaling blijkt, dat Capadose zich Israëls herstel als deel uitmakend van de herschepping denkt. Christus zal "als Koning van Israël en als Hoofd van de gehele schepping" wederkomen. Er is niet alleen een uitverkoren mensdom, dat in de eenmaal aan Adam toegekende voorrechten zal treden, maar ook een uitverkoren volk met een bijzondere bestemming. Wat het Paradijs en de heerschappij over de aarde voor Adam was, dat was het Heilige land voor Abraham en zijn zaad en het koninkrijk Israël voor David en zijn zaad. Heeft Adam het Paradijs en de heerschappij voor zich en de zijnen verloren, Christus, de tweede Adam, heeft beide voor de Zijnen herwonnen. Heeft aldus ook Abrahams geslacht het Heilige land

¹⁶⁶⁰ Hand. 1: 6 vlg.

¹⁶⁶¹ Psalm 122: 6.

¹⁶⁶² A. Capadose, *De toekomst des Heeren als Koning Israëls en als Hoofd der gehele schepping*. Een voorlezing gehouden in de Bidstond voor Israël, te 's-Gravenhage, de 17de November 1848, 's-Gravenhage 1848, blz. 18.

en de aardse Salomo het koninkrijk verbeurd en verloren, Christus heeft als het beloofde zaad van Abraham het recht op het Heilige land en als de ware Salomo het recht op het koninkrijk herwonnen. Vandaar dan ook bij Mattheüs en Lucas verschillende geslachtsregisters van onze Heere: de eerste geeft Zijn afstamming van Abraham, de laatste die van Adam aan¹⁶⁶³. Het komt er nu maar op aan de verwachting van Israël en de wens van de heidenen te zien in verband met Christus' recht op het Heilige land, aan Abrahams zaad beloofd; op het koninkrijk Israël, aan David en zijn zaad toegezegd; op de heerschappij, aan Adam bij de schepping toegekend. Jezus zal zichtbaar wederkeren om als Koning der koningen en als Heere der heren het aardrijk aan zich te onderwerpen. Als Davids Zoon zal Hij tevens zichtbaar over Israël regeren en daarbij als Abrahams erfgenaam het koninkrijk over het gehele Heilige land uitbreiden. Thans oefent Christus door Zijn Geest nog slechts een inwendige heerschappij over de harten van Zijn onderdanen uit, maar de Schrift spreekt niet onduidelijk van een zichtbare regering in de toekomst¹⁶⁶⁴.

Capadose's toekomstverwachting ten aanzien van Israël is voornamelijk, het moge hier nogmaals uitgesproken worden, gebaseerd op de inhoud van de nog on vervulde profetieën van het Oude Testament, waaraan men dan, evenals aan de reeds vervulde, een letterlijke zin zal moeten toekennen. Toen zijn ogen hiervoor werden geopend, is Capadose de Joden beter gaan waarderen. Vóór zijn bekering had hij, hoewel zelf Israëliet, maar weinig met hen op: "Ik zag dat volk alleen in zijn tegenwoordige vervallen toestand, in zijn gezonken heden, wel in tegenstelling van zijn voorleden bestaan, maar nog buiten het verband met Zijn toekomst"¹⁶⁶⁵.

Het is Capadose bovendien opgevallen, dat het Nieuwe Testament in het voetspoor van het Oude onderscheid tussen Israël en de heidenen blijft maken. De gelovige en ongelovige Joden behouden de naam Israël en de gelovigen uit de andere volken worden nog steeds heidenen genoemd. Er is geen sprake van een uitwissen van het nationaal verschil. Plaatsen als Ef. 2: 14 vlg., Col. 3: 11 en Gal. 3: 28 bedoelen alleen maar, dat er ten opzichte van de zaligheid, van de geestelijke voorrechten, geen onderscheid wordt gemaakt. Voor het overige blijft Israël van de volken "onderscheiden, hebbende een hem bijzonder eigen lotsbestemming op aarde, hebbende eigen en bijzondere beloften en voorrechten als volk, welke de Heidenen, de niet-Israëlieten, volstrekt niet hebben. Geen enkel volk van de Heidenen heeft een belofte van *te blijven bestaan*, en wij hebben ook de machtigste volkeren en natiën zien vergaan. Israël alleen *heeft die belofte*. Geen enkel volk heeft een *bepaald erfland*; Israël alleen *heeft dat land*, en *die bezitting*, thans nog om zijn ongeloof in de macht van de Heidenen, zal, naar luid van Gods heilig Woord, door Zijn eeuwig trouwverbond aan Abrahams zaad weder gegeven worden"¹⁶⁶⁶.

In Numeri 24: 17 ziet de ster uit Jakob op Christus eerste en de scepter uit Israël op Zijn tweede komst. Niet slechts een theocratie, maar ook een christocratie is Israël beloofd: "Gelijk Hij waarachtig en zichtbaar eenmaal regeren zal, als Heere van Zijn Gemeente, als Koning van de ganse aarde, zijnde de tweede Adam; zo zal Hij nog, voor dat tijdstip, even waarachtig en zichtbaar regeren als Koning van Israël en Zoon van David"¹⁶⁶⁷.

¹⁶⁶³ Vgl. boven, blz. 315 vlg.

¹⁶⁶⁴ *Toekomst des Heeren*, blz. 14 vlgg.

¹⁶⁶⁵ A. Capadose, *De toekomst Israëls*. Een voorlezing gehouden in één van de Bidstonden van de Vrienden van Israël te 's-Gravenhage, 's-Gravenhage 1849, Voorwoord, blz. 5.

¹⁶⁶⁶ *Toekomst Israëls*, blz. 13; vgl. Luc. 21: 24.

¹⁶⁶⁷ *Toekomst Israëls*, blz. 23.

Het ligt in de rede, dat Capadose, in wie de toekomstverwachting zo sterk leefde en die reeds in zijn jonge jaren zijn levenseinde menigmaal zeer nabij vermoedde, zich ook ernstig heeft beziggehouden met de vraag naar de toestand van de mens na zijn sterven. Stellig zullen de tragische sterfgevallen van naaste bloedverwanten hem tot nadenken over dit punt hebben gebracht. Het overlijden van zijn oudste zoon was voor hem een directe aanleiding om zijn “Gedachten over de toestand van de zielen in de staat van de afgescheidenheid tussen de dood en de opstanding”¹⁶⁶⁸ op schrift te stellen.

De titel van genoemd geschrift drukt reeds voldoende uit, dat Capadose zich het sterven denkt als een scheiding, een ontbinding, een uiteenvallen van de drie samenstellende delen van de mens; ziel, geest en lichaam. Capadose gelooft niet, dat de ziel in verbondenheid met het lichaam in een soort doodslaap blijft verkeren om eenmaal tezamen met dit tot het leven te worden opgewekt; hij gelooft ook niet aan een zieleslaap na de dood, bestaande in een totale bewusteloosheid tot aan de dag van de opstanding, maar denkt zich de ziel als gescheiden van het lichaam en in een toestand van eeuwig en volkomen heil of onheil, welke bewust ervaren wordt.

De ziel van de gelovige bereikt na de dood een trap van zaligheid, welke, in een nauwere gemeenschap met de Heere bestaande, die van de beste ogenblikken op aarde verre te boven gaat, maar nog niet gelijkstaat met de volmaakte zaligheid, welke eerst op de dag van de opstanding met het aanschouwen een aanvang zal nemen.

Naar de regel van het “*eo quod est, est sibi conscia anima*” acht Capadose het ontologisch ten enenmale ondenkbaar, dat de ziel, onder welke omstandigheid dan ook, zonder bewustzijn zou zijn. De toestand van het lichaam kan alleen de *uitwendige* werkzaamheid van de ziel: haar communicatie met de buitenwereld, maar niet haar *inwendige* werkzaamheid: haar bewustheid, de *conscientia sui*, belemmeren. Bij de dood, eigenaardig genoeg “ontbinding” genoemd, ontvangt de tevoren “gebonden” ziel haar volle vrijheid en zal er dus te minder sprake van kunnen zijn, dat zij de werkzaamheid van het “*for interne*” verliest.

Men heeft op grond van teksten als Gen. 2: 17; 3: 3 en Rom. 6: 23 gemeend een bewusteloosheid van de ziel na het sterven te moeten aannemen: de dood zou namelijk bij een onmiddellijk intreden van het zaligheidsgenot zijn betekenis als straf, als bezoldiging van de zonde verliezen, daarentegen bij een toestand van bewusteloosheid behouden. Capadose echter constateert hier een verwarring van twee begrippen: dat van het sterven als zodanig, de “*actus moriendi*”, en dat van de toestand na de dood, de “*status mortis*”. Natuurlijk blijft er ook voor de gelovige in het eerste iets pijnlijks zitten, maar hij zal tevens bedenken, dat Christus *alles*, ook de dood als de bezoldiging van de zonde, voor hem aan het kruis heeft betaald. Noch in dit leven, noch in de eeuwigheid blijft er iets over, dat naar straf gelijkt. De gelovige ondergaat derhalve de dood als *gevolg*, niet als straf, terwijl de goddeloze en ten gevolge van en wegens straf voor de zonde sterft. Met behulp van nog andere teksten in het Oude Testament¹⁶⁶⁹ tracht Capadose zijn gevoelens te staven, dat geen toestand van volstreekte bewusteloosheid als straf of kastijding tot de dag van de opstanding dient.

Ook het Nieuwe Testament noemt de dood niet “*kata to on*”, overeenkomstig het *wezen*”, maar “*kata to phainomenon*”, “overeenkomstig het verschijnsel”, een slaap. Het doelt hierbij nog bepaaldelijk op het lichaam (Joh. 11: 11-14). Joh. 11: 14 geeft zelfs duidelijk te kennen, dat de dood slechts een slaap wordt *genoemd*, maar in

¹⁶⁶⁸ 's-Gravenhage 1845.

¹⁶⁶⁹ Deut. 31: 16; 2 Sam. 7: 12; Psalm 13: 4; 76: 6; Jer. 51: 39, 57; Dan. 12: 2; Job 13: 15; Psalm 118: 17.

werkelijkheid geen slaap is. Duidelijker dan in Matth. 27: 52 kan niet gezegd worden, dat zowel het slapen als het opgewekt worden op de lichamen betrekking heeft. Uit Hand. 7: 60 zal men niet kunnen opmaken, dat Stephanus' ziel ging inslapen. Ook houdt ons woord “ontslapen” etymologisch juist het tegendeel van “inslapen” in en betekent het veeleer “wakker worden”. In verschillende Schriftplaatsen wordt ontslapen wel voor inslapen gebruikt, maar dan nog met het oog op het lichaam en niet op een toestand van de ziel¹⁶⁷⁰.

Capadose onderscheidt verder vier trappen van zaligheid, welker genieting de uitverkorene achtereenvolgens wordt geschonken: reeds hier op aarde geniet hij zaligheid in zijn ziel; vervolgens na zijn ontbinding; hem staat dan nog de zaligheid na zijn opstanding in het Duizendjarig rijk en tenslotte die na de rechterlijke uitspraak op de grote en plechtige oordeelsdag te wachten¹⁶⁷¹. In verband hiermee wordt de scheiding tussen rechtvaardigen en onrechtvaardigen steeds strenger. Zij begint zich hier op aarde bij de bekering af te tekenen, maar wordt groter na de dood om tenslotte op de dag van het oordeel volkomen te worden.

Het is er Capadose om te doen geweest aan te tonen, dat de toestand van de zielen in de staat van de afgescheidenheid tussen dood en opstanding er één is van “de hoogste bewustheid; klare, heldere perceptie en intuïtie van de volkomen en eeuwige zaligheid of rampzaligheid, die ten volle beslist wordt op de dag van het Oordeel”¹⁶⁷².

Er zijn tenslotte nog twee zaken, die in Capadose's denken over de toekomst een vrij belangrijke plaats innamen, maar aangaande welke hij voor zichzelf geen volkomen zekerheid had verkregen: de structuur van het opstandingslichaam en de duur van het heden van de genade.

Dat vlees en bloed het Koninkrijk Gods niet beërven, deed hem veronderstellen, “dat de opgewekte lichamen van de gelovigen geheel zonder bloed zullen bestaan, en dat in plaats van deze dikke en zware vloeistof een dunne, doorschijnende en lichtverspreidende stroom al de tuben, buizen van het opgewekte lichaam zal vervullen”¹⁶⁷³. Hij las in Ezechiël 37 weliswaar een profetie van het herstel van het Joodse volk, maar ook een beschrijving van de wijze, waarop de dode lichamen worden opgewekt. Er wordt gesproken over beenderen, zenuwen, vlees en huid, maar niet over bloed. Het kwam Capadose daarom ontwifelbaar voor, dat de geest, waarvan de verzen 8-10 als “tweede geest” melding maken, een luchtstroom is om het bloed in het opgewekte lichaam te vervangen en het daardoor in staat te stellen “zich in de hoogste kringen te verplaatsen; even als de dampkringslucht het gehele lichaam van de vogelen doordringende, hen tot alle bewegingen in staat stelt” en het tevens te “doen blinken met een schitterende glans, evenals het sterfelijke en vergankelijke lichaam overal de kleur draagt van het bloed waarmee het vervuld is”¹⁶⁷⁴.

Capadose was verder van gevoelen, dat de adem van God, de eerste mens ingeblazen, aan diens natuur qua talis inherent bleef en er een beginsel van onverderfelijkheid, of liever: een eeuwig bestaan, aan mededeelde: “Geen menselijk lichaam gaat mijns inziens geheel ziel-loos ter aarde; daar is een deel, een meer fijn stoffelijk, etherisch deel of hoe zal ik het noemen, dat het lijk vergezelt, terwijl het meer geestelijk deel van de ziel zich nauwer aan de geest van de mens bij het sterven blijft verbinden. Daardoor blijft de betrekking tussen de door de dood van elkander gescheiden

¹⁶⁷⁰ 1 Cor. 7: 39; 11: 30; 15: 6, 18, 20, 51; 1 Thess. 4: 13-15; 2 Petr. 3: 4.

¹⁶⁷¹ *Gedachten over de zoutgod der zielen*, blz. 20; vgl. *t.a.p.*, blz. 38-41.

¹⁶⁷² *Gedachten over de toestand der zielen*, blz. 41.

¹⁶⁷³ *Despotisme*, blz. 101.

¹⁶⁷⁴ *Despotisme*, blz. 103 vlg.

elementen van het bestaan van de mens en de personaliteit van 't individu in wezen"¹⁶⁷⁵.

In Capadose's "Briefwisseling tussen twee pastoors"¹⁶⁷⁶ lezen wij van het sterfbed van een vijftwintigjarige jongeman, die zich door een getrouwe kerkgang en een geregeld levensgedrag had onderscheiden, maar die, hoewel hij onuitsprekelijk naar het sacrament van de stervenden had verlangd, in de grootste zieleangst was heengegaan. En dat terwijl er Protestanten waren, die met een zielverrukkende vreugde de dood tegemoet gingen. Her waren de zogenaamde fijnen, of liever de vromen onder hen, die dagelijks het Woord lazen en voor hun eeuwige zaligheid hun hoop alleen op de gerechtigheid van Christus hadden gevestigd.

Capadose behoorde niet tot degenen, die de beslissing van het eeuwig wel of wee met her stervensuur als een afgedane zaak beschouwden¹⁶⁷⁷. Hij kon in de dood geen afsluiting van het heden van de genade zien, maar geloofde in een mogelijkheid van bekering ook na het sterven. Hij heeft deze gedachte niet willen publiceren, maar haar wel in brieven aan Koenen en Da Costa uitgesproken¹⁶⁷⁸. Veelzeggend was voor hem de Schriftplaats 1 Petrus 3: 18-20¹⁶⁷⁹. Hij kende namelijk ook aan het Duizendjarig rijk betekenis voor de heilseconomie toe: "Geheel de periode van het duizendjarig rijk zet de kroon op de dag van de genade, maar doet die dag van de genade dan ook voortduren; maar de duizendjarige periode voorbij zijnde, dat is: de dag van de genade ophoudende, zo vangt die van de wraak aan, en, nu ja, die dan nog zich niet gebogen hebben voor den gezegende Zoon van God, zullen tot 't eeuwig oordeel en de eeuwige straf worden overgegeven, zijnde tevens voor hen het tijdstip van de opstanding. Immers de tweede opstanding, die van de verworpenen, zal niet vroeger plaats hebben, en dan zullen die zielen, die ook in de staat van de afgescheidenheid het bloed van het Kruis onrein hebben geacht, met hun lichamen in de dan eerst bestaande hel eeuwige straffen dragen en eeuwige toonbeelden van Gods wrekende gerechtigheid blijven"¹⁶⁸⁰.

Men vraagt onwillekeurig naar het motief, waaruit een dergelijke gedachte bij Capadose ontsproot. Heeft hij misschien nog hoop willen koesteren voor familieleden, die zich tijdens hun leven onbekeerlijk toonden, of achtte hij soms het aardse leven een te nauwe begrenzing voor de realisering van zulk een gewichtig leerstuk als dat van de eeuwige verkiezing en verwerping, door hem nog altijd als een hoofdwaarheid van het Christendom beleden?

¹⁶⁷⁵ Brief aan Koenen 16-10-1843.

¹⁶⁷⁶ 's-Gravenhage 1840, Vervolg op: A. Capadose, *Belangrijk gesprek tussen een pastoor en zijn oppasser. Een woord aan Rooms-Katholieken in Nederland*, 's-Gravenhage 1840³. Capadose heeft gecorrespondeerd met de Jansenistische pastoor Karsten te Amersfoort (Brieven aan De Clercq 18-3-1839; aan Da Costa 17-6-1839; 12-11-1839; 27-1-1840).

¹⁶⁷⁷ Men zegt wel spreekwoordelijk: "Zoals de boom valt, blijft hij liggen." Of dit wel Bijbels juist is? (Vgl. Pred. 11: 3: "...ter plaatse waar de boom valt, daar blijft hij liggen").

¹⁶⁷⁸ Brief aan Koenen 19-2-1845; aan Da Costa 28-4-1845.

¹⁶⁷⁹ Vgl. boven, blz. 99 noot 3.

¹⁶⁸⁰ Brief aan Koenen 19-2-1845.

SLOTBESCHOUWING

Capadose, zelf zeer kritisch van aanleg, heeft op zijn beurt talrijke critici tegen zich uitgedaagd en zal dit, voor zover zijn pennevruchten nog gelezen zullen worden, ook in de toekomst blijven doen. Maar het staat, vooral wanneer wij letten op het eigenaardige karakter van het Gereformeerd Protestantisme in verschillende kringen van ons vaderland, evenzeer voor ons vast, dat hij voor sommige van zijn ideeën bij een bepaalde minderheid een open oor zal blijven vinden.

In verband met de “Joodse problematiek”, zoals deze door Dr. Meijer aan de orde is gesteld¹⁶⁸¹, verdient het allereerst aanbeveling Capadose’s bekeringsverhaal aan een kritische beschouwing te onderwerpen. Het gaat hierbij om de vraag, in hoeverre wij de hierin gedane mededelingen ernstig hebben te nemen. Meijer schrijft:

“Het is een bekend verschijnsel dat renegaten de behoefte gevoelen aan rechtvaardiging. De eigenaardige structuur van het Joodse volk in ballingschap doet het onderscheid tussen bekeerling en renegaat immers vervallen. Dit verklaart de vruchtbaarheid van het genre¹⁶⁸². Dan, in de regel, wordt van Christelijke zijde op getuigenissen aangedrongen. Dit doet in zulke pamfletjes de nadruk vallen op het moment, waarop de in zijn geloof onbevredigde Jood de waarheid in het Christendom vindt. Gewoonlijk geadstrueerd door verhalen over wanbegrip in de eigen kring, felle bestrijding en belastering van de afvallige, die zich temidden van verguizing weet staande te houden door de innerlijke vreugde om zijn verworven geloof. Nu en dan, bij wat meer gevorderden, nog geaccentueerd door wat theologische bespiegelingen...”¹⁶⁸³.

Wat de “eigenaardige structuur van het Joodse volk in ballingschap” betreft, valt in de geschiedenis zeer zeker te letten op het typische verschijnsel van “crypto-Jodendom”, dat zo oud is als de Jood zelf en waarvan Spanje het klassieke land is, gelijk Roth beweert¹⁶⁸⁴. Joden hebben zich in tijden van vervolging laten dopen om tegen geweldpleging gevrijwaard te zijn en overigens wel, omdat zij anders maatschappelijk niet vooruit konden komen. Deze tweeslachtige houding werd ook bij de kinderen aangekweekt. Er waren rabbijnen, die deze van weinig oprechtheid en standvastigheid getuigende gedragslijn verdedigden, ja een Mozes Maimonides (1139-1208) sprak, met het oog op de toestanden onder de Mohammedaanse heerschappij in Marokko en Andalusië, zelfs van een zware zonde, indien iemand zijn leven niet wenste te redden door zich formeel bij de Islam aan te sluiten om dan in het geheim de Joodse

¹⁶⁸¹ De ondertitel van zijn “Isaac da Costa’s weg naar het Christendom luidt: “Bijdrage tot de geschiedenis der Joodse problematiek in Nederland.” Voor het begrip “Joodse problematiek” sluit Meijer zich kennelijk bij F. Bernstein (*Over Joodse problematiek*, Arnhem 1935, blz. 7 vlgg.) aan. Bernstein komt tot de merkwaardige uitspraak: “De meest on-Joodse Joden worden het sterkst door hun Joodse problematiek beheerst” (*t.a.p.*, blz. 9). Bij acht namelijk haar betekenis juist daar het grootst, waar de tastbare vormen voor “Joden nood” (achteruitzetting, ontrechting, vervolging enz.) ontbreken en het voor de Jood dus in orde *schijnt* te zijn. Immers doen zich voor de Jood juist dan allerlei complicaties voor, die hij anders niet opmerkt of niet wil opmerken, maar waarvan hij in zijn levenshouding wel degelijk de invloed ondergaat. Meijer geeft in zijn “Martelgang” een duidelijke illustratie van deze problematiek. Dit laatste geschrift is polemisch gericht tegen een artikel van Prof. Dr. W.J.H. Caron “Da Costa’s overgang naar het Christendom” in *De Nieuwe Taalgids*, XLIV, 1951, blz. 129-139.

¹⁶⁸² Nl. dat van de autobiografie van bekeerlingen.

¹⁶⁸³ *Martelgang*, blz. 57.

¹⁶⁸⁴ Cecil Roth, *A history of the Marranos*, p. 1: “Crypto-Judaism, in one form or another, is as old as the Jew himself”; p. 7: “The classical land of crypto-Judaism, however, is Spain.”

godsdienstpraktijk te onderhouden¹⁶⁸⁵. Gelukkig staan hier genoeg feiten van bewonderenswaardige trouw en fierheid tegenover om ons ervan te weerhouden ons oordeel te generaliseren¹⁶⁸⁶, maar zowel het een als het ander tekent toch de vaak zeer moeilijke situatie, waarin de Jood vanwege zijn verbondenheid aan zijn geloof en zijn volk in een niet-Joodse samenleving kan komen te verkeren. Het antisemitisme openbaart zich niet alleen in wrede pogroms, waarvan recente voorbeelden ons vandaag de dag nog met diepe schaamte vervullen, maar ook onder overigens normale omstandigheden in geringschatting, miskenning, intimidatie, achteruitzetting enz. Dit doet Jood en niet-Jood beide van een “Jodenprobleem” spreken.

Het is voor de rechtgeaarde Jood een factor van het allergrootste belang, of het Jodendom zelf hem in zijn precaire positie steun biedt. Doch wat staat hem te doen, wanneer zijn volk juist datgene prijsgeeft, wat de eeuwen door de geestelijke grondslag van zijn bestaan heeft uitgemaakt: het geloof? Dit verschijnsel deed zich inderdaad onder de Sefardim in Da Costa's en Capadose's dagen voor. Wij begrijpen de droefheid en spijt, waarvan de volgende woorden uit Meijers “Martelgang of Cirkelgang” getuigen: “Er was geen kring zo geassimileerd en, naar de eisen van de Joodse traditie gesproken, zo leeg-rationalistisch als de Amsterdamse gemeente. Dat men tegen de Emancipatie streed was maatschappelijk bepaald en kwam voort uit een verstand adellijk separatisme. Deze strijd tegen het neerhalen van de Muren van het ghetto strookte met de benepen wens, de eigen “emancipatie”, die zij reeds eeuwen meenden te bezitten, niet te laten devalueren door de vrijheid van de Joodse massa's”¹⁶⁸⁷.

Dat een dergelijke geestesgesteldheid uitermate geschikt is om renegaten te kweken, zal niemand licht tegenspreken. Een geheel andere zaak is echter, of wij daarmee ook de bekering van Da Costa en Capadose typerend voor het Sefardische Jodendom, in welks sfeer zij waren grootgebracht, moeten achten. Meijer schrijft: “De doop van Da Costa is als zodanig in de temporele sector geen uitzonderlijke zaak. De Joodse historie na de Emancipatie is boordevol van doopgeschiedenissen. Wij leven tussen 1800 en 1850 in een periode, waarin Joodse burgers bij duizenden het oude volk verlaten... De doop, zo mag men het stellen, was in deze periode het probate middel het Joodse volk en zijn moeilijke vraagstukken te ontlopen. Een negatief middel, door de bewuste Joden uitermate verfoeid; de “mesjoemad” werd geminacht”¹⁶⁸⁸.

Hoe waardevol deze mededeling voor de analyse van het geestelijk proces, dat Da Costa en Capadose hebben doorgemaakt, mag heten, voor ons stelt zij slechts als bijkomstige factor in het licht, dat het loslaten van een halfslachtig Jodendom hun geen innerlijke strijd heeft kunnen kosten. Hun bekering als zodanig wensen wij in ieder geval te waarderen in haar positief karakter als het resultaat van de werking van Gods Geest in hun harten, een werking, waaraan zelfs een in religieus en nationaal opzicht zo volijverige en getrouwe Jood als Saulus van Tarsus geen weerstand heeft kunnen bieden¹⁶⁸⁹.

Wij geven Dr. Meijer overigens volkomen toe, dat bekeringsverhalen zeer eenzijdig gekleurd kunnen zijn. Er is een christelijke vooringenomenheid, die de objectiviteit zo

¹⁶⁸⁵ Roth, *l.c.*, p. 9 sq. Roth maakt zelfs melding van een Marrano, een Joodse schijn-Christen in het middeleeuwse Spanje, die onder voorwendsel van aan een kwaal te lijden het gehele jaar door ongeheveld brood at om het maar met Pasen te kunnen eten (*l.c.*, p. 380).

¹⁶⁸⁶ Vgl. Roth, *l.c.*, p.10.

¹⁶⁸⁷ *Martelgang*, blz. 32 vlg.

¹⁶⁸⁸ *Martelgang*, blz. 9.

¹⁶⁸⁹ Wij blijven hierbij in de lijn van het door Dr. Meijer zelf in een persoonlijk schrijven aan mij erkende onderscheid tussen de bekeerling als “de bewust *naar een andere richting*” en de renegaat als “de bewust *van zijn eigen richting* strevende”.

licht uit het oog doet verliezen. In Capadose's eigen bekeringsverhaal en zijn „Leila Ada”¹⁶⁹⁰ komt een zeker Jodendom er niet zo best af. Maar dat bekeerlingen er behoefte aan hebben zich tegenover de buitenwereld te “rechtvaardigen” en zich mede daardoor tot “getuigen” gedrongen gevoelen, is begrijpelijk.

Tenslotte valt het toch eigenlijk niet mee een zuivere reconstructie van een eigen geestelijk proces te geven, vooral niet wanneer sterke psychische affecten daar een rol in hebben gespeeld. Capadose had met zijn geschrift bovendien de bedoeling Joden voor Christus te winnen en verviel in een zwart-wit-tekening om de tegenstelling tussen vroeger en thans, d.i. tussen zijn Jood (en wat voor Jood!)-zijn en zijn Christen-zijn te scherper te doen uitkomen.

Dat Capadose zich telkenmale door het “toeval” verrast zag, zoals Meijer meent¹⁶⁹¹, kunnen wij in zijn bekeringsverhaal niet lezen noch enig idee daarvan bij iemand met zulk een vast geloof in de Goddelijke voorzienigheid en uitverkiezing veronderstellen. Capadose spreekt nadrukkelijk van “een kennelijke besturing van God”¹⁶⁹², “een blijkbare besturing van de Goddelijke Voorzienigheid”¹⁶⁹³, “de kennelijkste leiding van Gods Voorzienigheid”¹⁶⁹⁴, “omstandigheden, door de wijsheid en goedertierenheid Gods geleid”¹⁶⁹⁵.

Als bestrijder van de koepokinenting heeft Capadose ook thans nog bij velen in den lande gezag. Een artikelenreeks “De Beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij” in “De Banier, Orgaan van de Staatkundige Gereformeerde Partij, XXX, 1951” ademt in dit opzicht geheel zijn geest. Rijk Kramer, die de actie tegen de vaccine en de vaccinatedwang in Nederland tot een “dwaling van Bilderdijk” herleidt, wijst er evenwel op, dat een dergelijk principieel verzet een groot risico voor de volksgezondheid in zich bergt: het historisch onderzoek heeft uitgewezen, “dat de Gereformeerden zwaar hebben geboet voor het aanvaarden van Bilderdijks dwaling”. Die aan de pokken hebben geleden, waren voornamelijk Gereformeerden¹⁶⁹⁶. Bij Dr. Kuyper lezen wij: “In de regel gaat in ons land het verzet van de kant van de vroomheid uit, en wij voegen er bij, van de *misleide* en op de *dood geraakte vroomheid*”¹⁶⁹⁷. En wat hij onder vroomheid verstaat, is onweerlegbaar juist te achten, wanneer hij zegt: “Vroom toch is hij alleen, die God dient *naar zijn* Woord, en niet naar zijn eigen verbeelding en verkiezing”¹⁶⁹⁸.

Wij verkeren in de gelukkige omstandigheid, dat de overheid met gemoedsbezwaren tegen de inenting als voorbehoedmiddel ernstig rekening houdt. Maar daartegenover dienen degenen, die gemoedsbezwaren laten gelden, grondig te overwegen, of zij daarmee wel op de “Schriftuurlijke” weg zijn. Kramer zoekt er verkapt Spinozisme in een Calvinistische omhulling achter en verwijst in dit verband naar een studie van Dr. B. Wielinga “Calvinisme en Spinozisme” in “Stemmen des Tijds”¹⁶⁹⁹.

¹⁶⁹⁰ Zie boven, blz. 195 noot 3. Enige rabbijnen treden al zeer ergerlijk op om Leila Ada tot het Jodendom te doen terugkeren (*Leila Ada*, blz. 27 vlg.).

¹⁶⁹¹ Vgl. *Martelgang*, blz. 60 vlg.

¹⁶⁹² *Bekering*, blz. 46.

¹⁶⁹³ *Bekering*, blz. 47.

¹⁶⁹⁴ *Bekering*, blz. 48.

¹⁶⁹⁵ *Bekering*, blz. 50.

¹⁶⁹⁶ *Vaccinatieprobleem*, Voorrede, blz. V vlg.

¹⁶⁹⁷ A. Kuyper, *De Gemene Gratie*, Amsterdam-Pretoria 1903, blz. 530. Ook Kramer wijst op deze uitspraak van Kuyper (*Vaccinatie-probleem*, blz. 189).

¹⁶⁹⁸ *De Gemene Gratie*, blz. 532.

¹⁶⁹⁹ *Vaccinatie-probleem*, blz. 206; *Stemmen des Tijds*, I, 1912, bh. 665-684; 811-833.

In de wereld van de gedachten schijnen de extremen elkaar te raken, aldus Wielinga; Spinoza b.v. nadert menigmaal zeer dicht het Calvinistische Christendom¹⁷⁰⁰. Men behoeft immers het Calvinisme slechts als een wijsgerig stelsel te beschouwen en er het religieuze hart, dat erin klopt, uit weg te denken om iets over te houden, dat men als deterministisch of kosmisch-monistisch kan betitelen¹⁷⁰¹. Calvinistisch is het Gods weten en zijn te identificeren: alle dingen bestaan in de voorkennis van God, ergo bestaan zij ook in het wezen van God; Calvinistisch is het eveneens het wezen van alle dingen in een eeuwigheidsbesluit van God te laten wortelen; maar Spinozistisch is het Gods weten en willen te vereenzelvigen en zich daarbij alles, wat in het weten van God begrepen is, als in het wezen van God zelf begrepen te denken¹⁷⁰². Spinoza onderschrijft Hand. 17: 28 en 15 : 18, maar vult de term “God” met een naturalistisch Godsbegrip en denkt daarbij aan een eeuwige substantie, waaruit de dingen als *modi* voortkomen.

Het Spinozisme heeft zich in twee aan elkaar tegenovergestelde richtingen voortgeplant: de rationalistisch-atheïstische en de mystiek-gelovige. Op de laatste hebben wij voor de aanrakingspunten tussen Calvinisme en Spinozisme te letten. Een Pontiaan van Hattem beschouwde het als de hoogste daad van het geloof te erkennen, dat er niets tegen Gods wil kan geschieden en dat dus alles, wat er geschiedt, als overeenkomstig Gods wil goed is. Dit brengt vanzelfsprekend een geheel lijdelijk berusten in alles, wat er geschiedt, met zich, maar verraadt hierin tevens een onmiskenbare verwantschap met het Spinozistische “*nil admirari, nil metuere, sed comprehendere*”¹⁷⁰³.

Van Hattem en de zijnen moeten bepaald de invloed van de “*Cogitata Metaphysica*” hebben ondergaan. Dit geschrift van Spinoza verklaart tenminste, aldus Wielinga¹⁷⁰⁴, hun leer en optreden. Zij waren aangegrepen door een “secundair” Spinozisme, maar beriepen zich, volkomen te goeder trouw, op de Heilige Schrift. Voor de “historische verhouding” tussen Calvinisme en Spinozisme is hun voorbeeld daarom zo leerzaam: “Wanneer wij die verhouding aldus zien, dat het spinozisme in menige secundaire leerstelling gelijk is aan verworpen calvinisme, en sommige calvinistisch klinkende frasen niet anders zijn dan vermomd spinozisme, dan wordt veel duisters in de latere historie van het mysticisme in de Nederlanden ons wel klaarder”¹⁷⁰⁵. Het zou volgens Wielinga de moeite van een studie rijkelijk lonen de pantheïstische sporen in de “gereformeerde kerken van onze dagen” na te gaan¹⁷⁰⁶. Zonder zich daar bewust van te zijn lijdt men immers in sommige kringen tengevolge van een pantheïstische infectie aan een ziekelijk mysticisme.

In het licht van de door Wielinga ontwikkelde gedachtengang verwondert het ons niet, dat de voormalige “pantheïst” Capadose¹⁷⁰⁷ voor het Calvinisme koos: hij vond daarin denkbeelden, die met zijn eigen geestelijke inhoud bleken te harmoniëren. Wanneer nu zelfs Calvijn in een bepaalde zin erkent, “dat de natuur God is”¹⁷⁰⁸, wat belet

¹⁷⁰⁰ *Stemmen des Tijds*, I, blz. 670.

¹⁷⁰¹ *Stemmen des Tijds*, I, blz. 672.

¹⁷⁰² *Stemmen des Tijds*, I, blz. 678.

¹⁷⁰³ *Stemmen des Tijds*, I, blz. 815.

¹⁷⁰⁴ *Stemmen des Tijds*, I, blz. 816.

¹⁷⁰⁵ *Stemmen des Tijds*, I, blz. 816.

¹⁷⁰⁶ *Stemmen des Tijds*, I, blz. 817.

¹⁷⁰⁷ Vgl. boven, blz. 25.

¹⁷⁰⁸ *Institutie*, I.5.5: “Ik erken wel, dat vromelijk gezegd kan worden, mits het uitgaat van een vroom gemoed, dat de natuur God is”. Hier volgt echter onmiddellijk op: “maar omdat het een stoeve en oneigenlijke uitdrukking is, daar veeleer de natuur een orde is, door God voorgeschreven, is het schadelijk in zaken van zo groot gewicht en aan welke men een bijzondere schroomvalligheid schuldig

Capadose dan in de koepokinenting als een menselijk ingrijpen in en daardoor verstoren van de gang van het natuurgebeuren een strijd voeren tegen God zelf te zien?

Tegen bovenstaande redenering zal men wellicht aanvoeren, dat Capadose in zijn studententijd als pantheïst dan toch maar een voorstander van de vaccinatie was. Men neme evenwel in aanmerking, dat Kramer het oog heeft op hetgeen Wielinga een “secundair” pantheïsme noemt, d.i. de pantheïstische idee, die zich met een Calvinistische gedachtengang heeft vermengd en daarin schuilgaat. Niet onmogelijk is het, dat Capadose, wiens wijsgerig denken reeds pantheïstisch was bepaald, daarmee min of meer behept is gebleven. Men behoeft er bovendien geen betekenis aan te hechten, dat Capadose als pantheïst een voorstander van de vaccinatie was; het laatste behoefde toch niet noodzakelijk uit het eerste voort te vloeien? Van doorslaggevende betekenis was Bilderdijs invloed op hem. Door Bilderdijk is hij vaccinebestrijder geworden. De Christen Capadose zag hierbij andere Christenen tegenover zich. Is het ongerijmd bepaaldelijk bij hem een residu van pantheïsme, waarvan hij zelf zich niet bewust was, te veronderstellen? Nauwkeurige analyse van de geloofsachtergronden zal ons kunnen leren, in hoeverre men in sommige Calvinistische kringen met gemoedsbezwaren tegen de vaccinatie in Bijbelse zin recht van spreken heeft.

Steekhoudend mag inderdaad Capadose's *medisch* bezwaar tegen de koepokinenting heten. Men heeft echter nog steeds niet kunnen ontdekken, wat het door hem als schadelijk gesignaleerde “iets”¹⁷⁰⁹ is, dat in het bloed wordt gebracht. Een feit is, dat iemand aan “melkerspokken”, koepokken, die men bij het melken en dus in de regel door een flinke dosis smetstof heeft opgelopen, gevaarlijk ziek kan zijn. En mede met het oog op dat “iets” hoopt men door het kweken van pokvirus op andere dieren dan het rund en op eieren het risico van encephalitis bij inenting te ondervangen.

Ten aanzien van Capadose's kerkelijk standpunt valt allereerst op te merken, dat dit bepaald werd door een onwerkelijke onderscheiding tussen een zichtbare en een onzichtbare, een uitwendige en een inwendige kerk¹⁷¹⁰. Bij de eerste kon men zich door instemming met haar geschreven belijdenis aansluiten. Maar zelfs de Gereformeerde kerk, die met betrekking tot de zuiverheid van de leer de andere kerken overtrof, kon geen enkele garantie voor de eeuwige zaligheid bieden. Deze was immers weggelegd voor degenen, die op grond van Gods verkiezing van eeuwigheid tot de onzichtbare, de inwendige Kerk behoorden, welke thans nog, verbreid als zij was over de verschillende uitwendige kerken, op aaneensluiting wachtte¹⁷¹¹.

Gunning, die over de verkiezing anders dacht dan Capadose, kon bijgevolg ook diens kerkelijk standpunt niet delen. Capadose had de Hervormde Kerk verlaten, omdat hij in haar als zodanig niet meer een gemeenschap van ware gelovigen kon zien, waarin Christus met Zijn Geest wilde wonen¹⁷¹². Gunning daarentegen beschouwde de Hervormde Kerk, ondanks de velerlei dwaling, die zich in haar had verbreid, nog altijd als het instituut, waarin de “uitverkiezende genade van God”, die hij met de vaders het “hart van de kerk” noemde, werd gepredikt¹⁷¹³. Doch hoe geheel anders

is, God op verwarrende wijze te verbinden met de lagere gang van Zijn werken.” -

¹⁷⁰⁹ Vgl. boven blz. 148.

¹⁷¹⁰ Dr. J.G. Woelderink signaleert dit misverstand, samenhangend met de leer van het “inwendig en uitwendig verbond”, herhaaldelijk in zijn geschriften (o.a. *Het Doops-formulier. Een verhandeling over zijn leer van de H. Doop*, 's-Gravenhage 1946, blz. 153 vlg.).

¹⁷¹¹ Vgl. boven blz. 277.

¹⁷¹² Vgl. boven blz. 277.

¹⁷¹³ J.H. Gunning Jr., *De Heilige Doop. Een stem tot de Christelijke Gemeente in Nederland*, Rotterdam 1865, blz. 4.

dan Capadose, die aan een besluit van eeuwigheid als het eigenlijke werk van God de Vader dacht¹⁷¹⁴, sprak hij over het veelomstreden leerstuk:

“*Alle mensen*”, de gehele wereld zonder onderscheid, *allen* zijn door de zonde voor God verdoemelijk, en kunnen alleen uit genade behouden worden.

Nu is er *drieërlei* genade van God, namelijk de Liefde van de Vader, de genade van de Zoon, de gemeenschap van de Heilige Geest.

Stel u drie cirkels voor met hetzelfde middelpunt. De wijdeste is die van de algemene liefde van de Vader, *Die wil dat alle mensen zalig worden en tot kennis van de waarheid komen*. De nauwere is die van de genade van de Zoon, in Wie de Vader Zijn verbond met de Kerk gesloten heeft, en dat Verbond met de Heilige Doop heeft bezegeld en bekrachtigd. De derde of nauwste is die van de gemeenschap van de Heilige Geestes, in welke de in de bepaaldste zin *uitverkorenen* zalig worden. Alzo zijn de mensen op *drie* wijzen kinderen van God. *Allen* zijn het over de ganse aarde in de meest algemene zin. De christenen zijn het, door Gods Verbond in Christus en volgens de Doop, in meer bijzondere betekenis. En zovelen de Christus Gods hebben aangenomen in het geloof en alzo de Heilige Geest deelachtig geworden zijn, die heeft Hij macht gegeven, in de *bepaaldste* volheid kinderen Gods te worden. Van deze laatsten weten wij dat zij zalig worden¹⁷¹⁵.

Gunning oordeelt, “dat God van alles de eerste oorzaak is, maar niet anders werkt dan door de *vrijheid* van de mens te *scheppen*, waarin zich juist Zijn almacht allermeeft verheerlijkt”, en concludeert: “Zo loopt niet in ons het eenmaal voor vele eeuwen opgewonden uurwerk af, maar omdat wij zelf Gods werk zijn geworden, wordt alles wat wij doen, *ons eigen werk*”¹⁷¹⁶.

De mens, vrijheid ontvangen hebbende het aanbod van de genade al of niet te aanvaarden, wordt tot een beslissing genoopt: slechts hij, die zijn verdoemelijkheid erkent en zich voor God verootmoedigt, wordt behouden. Zo is dan de leer van de verkiezing “in haar kern niet anders dan de prediking van deze verdoemelijkheid die op deze behoudenis wijst, van deze dood die tot Opstanding voert”¹⁷¹⁷.

Alzo kwam het er voor Gunning allereerst op aan de bediening van de verzoening in de kerk te doen plaats hebben en haar *allen* te doen gelden, opdat *allen* tot bekering zouden komen. Zijn ambt schonk hem volop gelegenheid daartoe. In de Réveilkring echter droomde men van een zuivere kerk en scheen men Gunning niet te willen begrijpen. Deze sprak er tenminste eens tegenover Groen zijn spijt over uit:

“De houding van ’t Reveil is altijd *richtende* geweest. Niet alleen tegenover de “ontrouwe” predikanten. Ook tegenover de “ethischen”.

Met genoten lof over hun persoonlijk geloof en leven, enz. was steeds verbonden een *richtende* houding over hun kerkelijke stelling. Het was niet: Broeders, er is een ernstig geschil, *laat ons zien, laat ons overwegen, wie gelijk heeft!* maar het was: u trouwe, gelovige, ijverige, geliefde Broeders! zijt ontrouw in het kerkelijke, heult met het ongeloof, zijt slap; speelt de kerk aan de Modernen in handen, verwacht de gemeente door uw onpraktische filosofie, enz. enz. enz. Dit hangt noodzakelijk samen met het *autonome* van het Reveil. Heimelijk gevoelt men aan het ambt onrecht te doen en daarom is men zelf onzeker, en neemt tegenover de ondergeschikten op zijn beurt een klerikale houding aan... Van dit anti-kerkelijke heb ik zeer overvloedig ervaring gemaakt. B.v. toen ik, onder voogdij van Dr. Capadose, lid was van het comité van

¹⁷¹⁴ Vgl. boven, blz. 298.

¹⁷¹⁵ *De Heilige Doop*, blz. 5. Wel een geheel ander spreken dan dat van Capadose over het werk van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest in de zaligling van de zondaar (vgl. boven, blz. 298).

¹⁷¹⁶ *De Heilige Doop*, noot blz. 8.

¹⁷¹⁷ *De Heilige Doop*, blz. 9 vlg.

zijn Ev. Prot. Vereniging. Hij (noemde) “getrouwe” predikanten zijn hoog, ja zeer hooggeschatte en geliefde *voorgangers*, maar gelijk het paard vóór de wagen gaat, terwijl de teugels in de hand van de voerman zijn. Wee over ons “Clericalisme”, zodra wij op dat gestoelte aanspraak maken!”¹⁷¹⁸.

Capadose had de getrouwe leraren er mede aansprakelijk voor gesteld, dat hij aan de Hervormde Kerk, “waar hier en daar een enkel altaar voor de ware God tussen de honderden altaren voor de nieuwe Baäl, de *mensheid* genaamd, met hun Baälspriesters gevonden wordt”¹⁷¹⁹, niet meer de naam van Christelijke kerk kon geven. Maar juist het enkele altaar voor de ware God had voor hem het teken moeten zijn, dat Gods Geest de kerk nog niet had verlaten. Hij sprak het trouwens niet tegen, dat er in de Hervormde Kerk nog oprechte gelovigen werden gevonden. Voor ons ligt hier een reden te meer in te vragen, of zijn daad van uittreding dan niet op z’n minst voorbarig te noemen is. Hij stelde echter niet als voorwaarde, “*dat al de leden bekeerden, wedergeborenen zijn*”, maar ontkende het “kerkwezen”, “waar zelfs de grootste ijveraars, de corypheën onder de Predikanten, die met de meeste ijver bezield zijn en met onvermoeide pogingen op middelen uitzien en aandringen, ter redding uit een naar eigen verklaring, onpeilbaar diep gezonken toestand, wanneer dezulken openlijk verklaren, gelijk wij lezen in de *Standaard*, dat de kerk bij ons meer ten vloek dan ten zegen wordt..”¹⁷²⁰.

De tijd heeft degenen, die ondanks alles aan het “kerkwezen” van de Hervormde Kerk bleven vasthouden en daarom de kerkelijke weg verkozen om herstel aan te brengen, door Capadose van “clericalisme” beschuldigd, in het gelijk gesteld. Met droefheid constateerden zij een “onpeilbaar diep gezonken toestand”, maar waagden het erop, in het geloof dat de Geest van God door een getrouwe verkondiging de Kerk van dwaling zou zuiveren, het zonder formulierendwang te stellen. Het scheppen van een nieuwe kerkformatie om deze voor de oude Gereformeerde Kerk te laten doorgaan betekent nog geen herstel; vernieuwing van de gehele kerk in de weg van de bekering mag alleen herstel heten. Wij bedoelen hiermede niet te zeggen, dat wij in de Hervormde Kerk thans reeds zo ver gevorderd zijn. Maar wanneer wij in prediking en onderricht thans inderdaad meer dan in de vorige eeuw aansluiting bij Schrift en Belijdenis mogen constateren, dan is Da Costa, die naar zijn eigen zeggen “zelfs bij de onbepaaldste aanklevers en vereerders van onze Symbolische Boeken niet wilde achterstaan”¹⁷²¹, in het gelijk gesteld met te verklaren: “Bij dat werk van opwekking en herleving in de Gemeenten van de Heere op aarde, hetwelk wij alleen verwachten van Gods Geest, is het enig nodige middel in de hand dergenen die Hem verbeiden, Gods Woord!”¹⁷²².

Met Capadose’s staatsbeschouwing zal men in onze tijd in het algemeen weinig weten te beginnen. Wel getuigt het van meer werkelijkheidszin, wanneer men zich de verhouding tussen staatshoofd van “vorst” kan men in nog slechts enkele gevallen spreken, en onderdanen als die tussen man en vrouw in het huwelijk dan als die tussen vader en kinderen in een gezin denkt, maar dan zal men toch niet te zeer van Capadose’s strenge huwelijksopvatting, mogen uitgaan. De figuur van de vader-vorst, zo licht ontaardend in zijn caricatuur: de eigengereide dictator, doet het niet meer en is zelfs impopulair geworden. Maar in een huwelijk veronderstellen wij wederzijdse verantwoordelijkheid, liefde en trouw, en daarvan levert onze tijd menig gelukkig

¹⁷¹⁸ Prof. J.H. Gunning. *Leven en Werken*, III, blz. 775 vlg.

¹⁷¹⁹ *Of scheiden of scheiding*, blz. 8.

¹⁷²⁰ *De Synode en haar jongst benoemde commissie*, blz. 10.

¹⁷²¹ *Rekenschap van gevoelens*, blz. 49.

¹⁷²² *Rekenschap van gevoelens*, blz. 57.

voorbeeld in de samenleving tussen staatshoofd en onderdaan. Een constitutie is hierbij niet uit de boze te achten. Capadose beziet in het licht van Genesis 2 het huwelijk te eenzijdig als scheppingsordinantie en vergeet, dat het in de Schrift ook maatschappelijk geregeld is¹⁷²³. Ook het koningschap kan als Goddelijke instelling zeer wel met een constitutie samengaan. En vooral wanneer er reeds een band van vertrouwen is tussen vorstenhuis en volk, kan er eigenlijk niets op tegen zijn, dat het volk een troonopvolger “aanvaardt”, zoals de vrouw bij de huwelijkssluiting de man aanvaardt. Hier ligt dan tevens een bekrachtiging van het vertrouwen in. Tenslotte betekent de constitutie nog wel iets meer dan een overeenkomst tussen vorst en volk: zij is ook het orgaan van de te voeren staatkunde, de grondslag van alle wetgevende aibeid.

Ten aanzien van Capadose’s trichotomisch-anthropologische beschouwing menen wij te mogen opmerken, dat zij beheerst wordt door een Grieks-metaphysisch denken over een onsterfelijke ziel in tegenstelling met een sterfelijk lichaam, waarbij dan in zijn toekomstverwachting de onsterfelijkheid van de ziel “als redelijke onderbouw van het onsterfelijkheidsgeloof wordt gehanteerd”¹⁷²⁴. Ook hij predikt de opstanding op zodanige wijze, “dat zij de onsterfelijkheid van de ziel includeert”¹⁷²⁵. Vandaar ook bij hem de leer van een tussentoestand van de ziel in haar staat van afgescheidenheid, wachtende op haar hereniging met het lichaam, en een gegrond-zijn van de hoop op het eeuwige leven niet uitsluitend in Gods genadeverbond met de mens, maar vooral ook in het geschapen-zijn naar Gods beeld¹⁷²⁶. Dr. Van Leeuwen noemt deze leer van de tussentoestand “in wezen een projectie van aardse voorstellingsmogelijkheden in het eeuwige leven”¹⁷²⁷. Wij menen, dat ook bij Capadose de hoop op een “zalige opstanding” ten jongsten dage maar al te zeer betrekking heeft op het “herstel van de lichamelijke van het eigen ik”¹⁷²⁸.

Het lijkt ons toe, dat Capadose’s voornaamste praktische verdienste in zijn ijveren voor de Zondagsschool, de N.E.P.V, en de zending onder Israël gelegen is geweest. Zijn pionierswerk op deze terreinen van daadwerkelijke christelijke liefde werd van blijvende betekenis. Hij gevoelde zich onweerstaanbaar gedrongen van de waarheid van God, welke hemzelf innerlijk had bevrijd, temidden van gelovigen en ongelovigen te getuigen. En daarin, dat hij het deed uit de volheid van zijn hart en met een niets ontziende oprechtheid, betoonde hij zich een Israëliër, in wie geen bedrog was.

Wij onthouden ons van een analyse van Capadose’s karakter als meer op de weg van de psycholoog liggende. Echter hebben wij ons niet aan de indruk van felle hartstochtelijkheid en sterk egocentrische instelling als wellicht zijn meest kenmerkende hoedanigheden kunnen ontworstelen. Zijn woorden en daden spreken daartoe onzes inziens een te duidelijke taal. Capadose was een strijdersfiguur. Wij mogen en willen hem dat niet euvel duiden. Het lag in zijn aard en het was hem om wat zijn overtuiging voor “waarheid” hield te doen. Maar daaruit ook die niets ontziende verbetering, die er veelal op gericht scheen de tegenstander geheel neer te

¹⁷²³ Men zie b.v. het artikel over het huwelijk in: Madeleine S. Miller & J. Lane Miller, *Algemene Bijbelse Encyclopedie*, Den Haag, z.j.

¹⁷²⁴ Vgl. P.J. van Leeuwen, *Het Christelijk Onsterfelijkheidsgeloof*, 's-Gravenhage 1955, blz. 213.

¹⁷²⁵ Vgl. Van Leeuwen, *t.a.p.*, blz. 220.

¹⁷²⁶ Vgl. Van Leeuwen, *t.a.p.*, blz. 302 (Van Leeuwen citeert hierbij K. Barth, *Eschatologie-dictaat* S. 4 f.).

¹⁷²⁷ *T.a.p.*, blz. 378.

¹⁷²⁸ Vgl. Van Leeuwen, *t.a.p.*, blz. 374.

werpen, te verklaren, zou ons blind doen zijn voor het feit, dat het hier een mens met een zeer bepaald hem eigen psychische structuur was, die strijd voerde.

Het leek ons enigszins gewaagd uit zijn handschrift zekere karakterologische eigenaardigheden te laten aflezen, maar een proefneming kwam ons toch niet ondienstig voor. De uitslag mag inderdaad verbijsterend heten. Het rapport van een schriftkundig onderzoek van Capadose's brieven uit de jaren 1826-30¹⁷²⁹, juist een periode van zijn leven, waarin geweldige spanningen zijn gemoed schokten¹⁷³⁰, tekent hem als de scherpzinnige intellectueel, wie het door een hartstochtelijk gevoels- en driftleven onmogelijk was innerlijke rust en harmonie te vinden. "Fel en begerig op eigen expansie gericht, op het zich laten gelden in eigen omgeving, gebruikte hij zijn critische geest steeds agressief, was voorrduend in de aanval, meer in het spitsvondige en oppositionele dan openlijk dominerend en leiding gevend." Zolang hij zich wist te beheersen, was hij beleefd en conventioneel, maar meegesleept door "de onrust en kracht die in hem brandt", verloor hij alle bezonnenheid en maatstaf en wilde hij van geen compromis of overleg weten om alzo alleen zijn overtuiging te doen zegevieren. Hij was wantrouwend en rancuneus, "een vrij harde, intelligente, vitale man, die veel ruimte om zich heen moest hebbend". Maar juist daardoor kon hij niet in vrede met zichzelf leven.

Het zij de lezer overgelaten dit allesbehalve vleierende oordeel aan Capadose's gedragingen te toetsen¹⁷³¹. Wij voor ons nemen gaarne in aanmerking, dat Capadose, reeds met psychische zwakheden erfelijk belast¹⁷³², bovendien in ernstige mate aan astma, een wel zeer hinderlijke kwaal, leed. Wetenschappelijk onderzoek heeft uitgewezen, "dat psyche en soms niet principieel verscheiden zijn, doch slechts verschillende aspecten voorstellen van het biologisch gebeuren"¹⁷³³. Het doet ons het karakter van astma-patiënten zien als "deels-naar-liefde-hunkerend, deels dominerend-tyraniek"¹⁷³⁴.

Hoofdzaak blijft voor ons het ideaal, waarvoor Capadose als Christen en "een kind van 't stof, een ellendig zondaar"¹⁷³⁵, uit zijn brieven spreekt menigmaal een diep schuldbewustzijn, beide leed en streed: de overwinning van de waarheid op de leugen in een door en door verzondigde wereld. Niemand minder dan Da Costa, die hem in 1823 zijn "Aan Dr. A. Capadose. Daarom neemt aan de gehele wapenrusting Gods" opdroeg, blijkt dat zeer juist in hem te hebben aangevoeld. Het gedicht typeert uitnemend Capadose's leven en streven sinds zijn bekering. Wij nemen er de volgende regels uit over:

"Dat de waarheid zegevier'!
Ondergang aan 't rijk der logen!
Onder Jezus krijgsbanier
Riep ons de Almacht uit de hogen!

Wel dan! waar Zijn wil ons zendt,

¹⁷²⁹ Een afschrift bevindt zich in het Réveil-archief.

¹⁷³⁰ Wij denken hierbij aan de tragische sterfgevallen in zijn familie, zijn onenigheden met Da Costa en de moeilijkheden in verband met zijn verloving (vgl. boven, blz. 51; blz. 55 vlg.; 60).

¹⁷³¹ Het rapport kwam mij eerst kort voor het ter perse gaan van het boek in handen, zodat de beschrijving van Capadose's leven er niet door beïnvloed is.

¹⁷³² Vgl. boven, blz. 58.

¹⁷³³ J. Groen, L. van der Horst, J. Bastiaans, *Grondslagen der klinische psychosomatiek*, Haarlem 1951, blz. 84.

¹⁷³⁴ J. Groen, enz. *t.a.p.*, blz. 100.

¹⁷³⁵ Deze uitdrukking is ontleend aan "De ontheiliging van het huis Gods" (vgl. boven, blz. 79).

Spreken, onverschrokken spreken;
 Waar de Wereld Hem ontkent,
 Hem belijden, onbezweken.”¹⁷³⁶

¹⁷³⁶ I. da Costa, *De Sadduceën*, Leiden 1814. Dezelfde gedachte vinden wij ook vertolkt in de volgende versregels uit “Herinnering aan de doop van onze Israëlitische Vrienden. Op de 20 October 1872” (*De Dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk*, III, Haarlem 1860, blz. 348-354):

Sta, Gij tweetal Isrels Zonen, sta gij moedig in de strijd,
 Zij uw leven, zij uw sterven uw’ Verlosser toegewijd:
 Heb gij alles veil op aarde voor des Heilands naam en eer!
 Zegt het iets, voor Hem te sterven, Hem te leven zegt nog meer.
 Hem te leven, in een wereld, die Zijn kruis veracht en bloed,
 En Zijn heilgenâ durft smaden in de dolste overmoed.”

RESUME

Abraham Capadose est né le 22 août 1795 à Amsterdam. Ses parents, Isaac Haïm Capadose et Esther Mendes da Costa, étaient tous deux issus de familles judéo-portugaises distinguées, connues sous le nom de “Sephardim”; elles demeuraient au Moyen-Age en Espagne, mais, chassées de leurs foyers en 1492 sous le règne des “Rois catholiques”, elles s’étaient réfugiées au Portugal. Vers la fin du seizième siècle, elles furent obligées d’émigrer à nouveau à cause de l’Inquisition espagnole; en effet, en 1580 le Portugal avait été annexé par l’Espagne. Dès 1593 plusieurs familles s’établirent en Hollande, en particulier à Amsterdam, qui pour cela reçut le surnom de “Petite Jérusalem”, ou de “Jérusalem du Nord”. Les Juifs y bâtirent une synagogue superbe qui témoigne aujourd’hui encore de la prospérité dont la communauté judéo-portugaise jouissait autrefois. En général le gouvernement de la République des Provinces-Unies des Pays-Bas était très bienveillant à l’égard des Juifs qui élaient domicile sur leur territoire.

Par suite de l’invasion des Français en 1795, un changement important eut lieu dans la situation des Juifs aux Pays-Bas: le gouvernement de la nouvelle République Batave, conformément aux principes des droits de l’homme et du citoyen, mit les Juifs sur le même pied que les autres sujets néerlandais. Dès lors les Juifs jouirent de tous les droits de cité. Mais cette émancipation aboutit à la longue à une assimilation; ainsi, du point de vue spirituel aussi les Juifs adoptèrent les convictions des autres Néerlandais. Ce fut particulièrement sensible dans la famille Capadose. La piété familiale négligée fit, qu’Abraham n’eut au fond pas d’éducation religieuse.

Nous ne savons que peu de choses des années d’enfance d’Abraham Capadose. A l’école latine il se montra bon élève. Quoiqu’en grandissant il préférât personnellement “la philosophie et les sciences élevées”, ses parents voulaient qu’il étudiat la médecine. Dans ce but il suivit pendant deux ans les cours de l’Athénée d’Amsterdam, puis, quatre années durant, ceux de l’Université de Leyde. Le 24 juin 1818 il fut reçu docteur à la dernière session. Capadose revint alors à Amsterdam, et s’installa chez son oncle le Dr. Emmanuel Capadose, pour y pratiquer avec lui son art. Cet oncle, qui fut de son temps un médecin célèbre et un membre éminent de la communauté portugaise, avait l’intention de faire de lui son successeur.

Pourtant un événement inattendu fit que le Dr. Capadose revisa entièrement ses projets pour son neveu. A Leyde celui-ci avait été sous l’influence de Mr. Willem Bilderdijk, savant éminent et grand poète, qui, comme professeur libre, y donnait des leçons d’histoire nationale. Son ami de jeunesse, Isaac da Costa, Juif portugais comme lui, et Willem et Dirk van Hogendorp, avec lesquels il devait se lier d’amitié pour la vie, étaient au nombre de ses condisciples. Da Costa, qui allait devenir également un des grands poètes de la Hollande, était un adepte ardent de Bilderdijk. Capadose le rencontrait assez souvent à Amsterdam. Un jour Da Costa lui révéla qu’il s’était converti au Christianisme, parce qu’il considérait cette religion comme la réalisation de l’Ancien Testament. Bilderdijk lui avait fait discerner qui c’était de Jésus de Nazareth que les anciens prophètes avaient témoigné. Cette confession incita Capadose à étudier la Bible avec Da Costa. Il découvrit ainsi, lui aussi, que le Nouveau Testament était, aussi bien que l’Ancien Testament, Ecriture Sainte, parce qu’il confirmait ce que l’Ancien Testament disait du Messie, qui était apparu en Jésus de Nazareth. Une nuit, alors qu’il lisait Esaïe 53, il reconnut que, de toute évidence, “l’homme de douleurs” ne pouvait être que Jésus crucifié. Ce fut le moment de sa conversion. Plusieurs années après, Capadose lui-même décrivit ce grand événement et les luttes intérieures qui l’avaient précédé, dans un petit livre intitulé “Conversion

de M. le Docteur Capadose, Israélite Portugais” (Neuchâtel 1837). Comme il se proposait de faire sa profession de foi, il suivit avec Da Costa et sa femme, un cours d’instruction religieuse auprès du pasteur Lucas Egeling à Leyde. Le 20 octobre 1822 les trois prosélytes se firent baptiser en l’Eglise Saint Pierre (Pieterskerk) à Leyde.

Le Dr. E. Capadose s’indigna violemment de la résolution de son neveu et lui refusa dès lors le logement, de sorte qu’Abraham fut obligé de loger en garni. L’entente avec son père, sa mère et sa soeur en fut profondément troublée. Seul son frère Joseph, il n’avait qu’un frère et une soeur, continuait à s’intéresser cordialement à lui. Le décès de son père, et de son frère Joseph, fit de l’année 1826 une année désastreuse pour sa famille. Joseph reconnaissait sur son lit de mort Jésus de Nazareth comme Messie et Rédempteur.

L’année suivante Capadose se défit de sa clientèle, pour vivre désormais en simple particulier, car sa santé n’était pas bonne: il souffrait d’asthme. Il disposait heureusement de moyens suffisants pour pourvoir à ses besoins. En 1829 il épousa Adriana van der Houven. Trois enfants naquirent de ce mariage.

En 1831 Capadose s’installa à Scherpenzeel, village de la province de Gueldre. Il s’y fit un nom par les conventicules qu’il réunissait chez lui. Deux ans après il partit pour la Haye, où il séjourna jusqu’à sa mort en 1874, sauf une interruption de plus d’une année pour un séjour en Suisse. Son médecin et ses amis lui avaient conseillé d’aller chercher la guérison dans ce pays. C’est ainsi qu’il s’y rendit avec sa famille en août 1836. Il passa l’automne et l’hiver à Clarens et demeura ensuite à la Tour de Peilz. Mais, à sa grande douleur, il perdit sa femme le 3 avril 1837. Au mois de septembre suivant il rentra en Hollande, sans être guéri de son mal. En 1839 il épousa en secondes noces Hendrika Jacoba Abrahamsz, qui lui survécut.

Il faut souligner dans la vie de Capadose le talent et l’ardeur avec lesquels il propagea le Réveil néerlandais, ce mouvement spirituel qui, parallèlement, se développait surtout en Suisse et en Ecosse. Il était en rapport avec l’orthodoxie protestante des seizième et dix-septième siècles, d’une part, en réaction avec les tendances plus ou moins libérales du dix-neuvième siècle au sein de l’Eglise Réformée Néerlandaise, d’autre part. Bilderdijk est considéré comme le père de ce Réveil. Parmi ses tenants notables citons: I. da Costa, A. Capadose, D. van Hogendorp, D. Molenaar, J.C.I. Sécretan, W. de Clercq, H.J. Koenen, O.G. Heldring, G. Groen van Prinsterer, D. Chantepie de la Saussaye, P.J. Elout van Soeterwoude. Le Réveil fut salutaire non seulement à l’Eglise, mais aussi au “monde”. Il invitait à l’évangélisation et à la philanthropie. Capadose participa avec zèle à ce travail. Il fut le fondateur de l’école du dimanche en Hollande. Comme Juif converti il s’adonna à la mission parmi les Juifs et constitua plusieurs “comités des amis d’Israël”, dont est issue plus tard, à Amsterdam, en collaboration avec l’Eglise Libre d’Ecosse, “l’Association des Amis d’Israël”. Capadose s’intéressait aussi à l’union internationale des chrétiens d’Eglises différentes, une idée qui trouva sa réalisation dans l’Alliance Evangélique, dont il fut membre correspondant. Il n’a pas réussi à en fonder une section néerlandaise, mais il créa une association dont on peut dire qu’elle avait le même but: l’Union Evangélique Protestante Néerlandaise, qui s’est appliquée à la mission intérieure en Hollande.

Capadose est en outre connu comme un adversaire acharné de la vaccination. Il suivait en cela aussi les traces de Bilderdijk. Il s’est fait par là beaucoup d’ennemis. Aujourd’hui encore les antagonistes de la vaccination se réfèrent à Capadose.

Sa vie durant et dès sa conversion, Capadose a combattu ce qu’il appelait la “néologie”, c’est à dire l’esprit du libéralisme, dont il était un ennemi agressif. Ainsi il se déclarait contre les constitutions, par lesquelles le peuple détient le pouvoir politique. La démocratie était à ses yeux une revolte contre Dieu. De plus il n’a pas

laissé d'accuser Rome, oralement et par écrit, d'être rebelle à Dieu, puisque le pape se mettait à la place de Jesus-Christ. E appelait le libéralisme et le catholicisme romain "les deux mains énergiques de l'Antéchrist". Désespérant d'une restauration de l'Eglise Réformée Néerlandaise il la quitta enfin en 1866, sans se joindre à une autre église.

Pour notre connaissance de la vie et de la pensée d'Abrahain Capadose nous sommes notamment tributaires de ses lettres et écrits. Ses lettres à ses amis, que nous ne possédons pas toutes, nous dévoilent une grande partie de sa vie privée; ses écrits, surtout des brochures, nous font connaître ses idées. Ses amis les plus intimes en Hollande furent I. da Costa, D. van Hogendorp et P.J. Elout van Soeterwoude; à l'étranger A.F. Petavel, professeur de lettres et pasteur Neuchâtel, qui faisait beaucoup de propagande pour la mission parmi les Israélites.

BRONNEN

Van de geraadpleegde bronnen geven wij hieronder een opsomming van Capadose's brieven, geschriften en artikelen.

Brieven

Geadresseerde	Aantal	Plaats van bewaring
I. da Costa	± 850	Réveil-Archief, Amsterdam ¹⁷³⁷
D. van Hogendorp	182	„ „
W. de Clercq	145	„ „
H. J. Koenen	126	„ „
C. M. van der Kemp	27	„ „
O.G. Heldring	15	„ „
P. J. Elout van Soeterwonde	322 ¹⁷³⁸	„ „
A.M.C. van Asch van Wyck	6	„ „
G.H. de Marez Oyens	2	„ „
W. Bilderdijk en Mevr. K.W. Bilderdijk	20	Bilderdijk-Museum, Amsterdam
Lodewijk Bilderdijk	64	„ „
J.A. Wormser	3	„ „
H. Höveker	1	„ „
W. Bilderdijk	1	Kon. Bibliotheek, 's-Gravenhage
S.J. v.d. Bergh	1	„ „
G. Groen van Prinsterer	51	Alg. Rijksarchief, 's-Gravenhage ¹⁷³⁹
J.J. van Oosterzee	2	Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Utrecht
N. Beets	8	Mr. N. Beets, Amsterdam
A. Hijmans	3	Ir. C. van Dam, Voorburg

Geschriften

Dissertatio physiologico-pathologica inuguralis, de foetu intra foebum. Lugduni Batavorum MDCCCXVIII.

Bestrijding der vaccine of de vaccine aan de beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst. Amsterdam 1823.

Bijdrage tot de bestrijding der vaccine. Andwoord op den Voorloopigen brief van F. van der Breggen, Cornz., Mcd. doctor en hoogleeraar, enz. Amsterdam 1823.

Nieuwe bijdrage tot de bestrijding der vaccine, behelzende de ontwikkeling van sommige voorname punten en derzelver bevestiging door feiten, vervat in de wederlegging van onderscheine recensien en tegenschriften. Amsterdam 1824.

Ontijds Ja en Neen. Amsterdam 1825.

¹⁷³⁷ Wij maken hierbij ten overvloede nog melding van brieven van Mevrouw Capadose en Esther en Isaäc Capadose aan de Da Costa's, en verwijzen voorts naar de correspondentie tussen Da Costa en De Clercq, waarin Capadose menigmaal wordt genoemd. Deze stukken zijn eveneens in het Réveil-archief ondergebracht.

¹⁷³⁸ Hieronder tal van zeer kleine briefjes.

¹⁷³⁹ In de verzameling brieven aan Groen vindt men er ook 70 van Capadose's zoon Isaäc.

Ernstige en herhaalde waarschuwing aan allen, die de waarheid liefhebben, tegen de ongeoorloofde en verderflijke koepokinenting, of de Waarde der vaccine, van den Med. doet. C.G. Ontijd, volledig wederlegd en eenige voorname punten der Bestrijding verder ontwikkeld. Amsterdam 1825.

Omstandig verhaal van de wederroeping der benoeming van den heer Hermanus Brasz als ouderling der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Amsterdam. Met bijgevoegde aanmerkingen betreffende den toestand der Vaderlandsche Kerke. Amsterdam 1825.

Des Christens wettelijke strijd, of de ware belangen der Hervormde Kerk. Amsterdam 1826.

Het diep, volslagen en algemeen bederf van het menschelijk geslacht en het eenig middel, waardoor de zondaar bij God kan gerechtvaardigd worden, of Evangelische leerrede over Rom. 3: 9-24. Uitgesproken in de Waalsche Gemeente te Breda, door G.I. James, Bedienaar van 't H. Evangelie. Uit het Fransch vertaald, door Dr. A. Capadose. Amsterdam 1826.

De koepokinenting of eenige vraagstukken nopens de vaccine, onpartijdig onderzocht tot heil des menschdoms. Aan alle regeeringen en artzen op het harte gedrukt door een veele jaren gepractiseerd hebbende geneesheer. Uit het Hoogduitsch vertaald, met eene voorrede en ingevlochten aanmerkingen vermeerderd door Abraham Capadose, Med. doct. Amsterdam 1827.

Een woord van troost en bemoediging, voor bedrukten en lijdenden, of Leerrede over Psalm 126: 5. Die met tranen zaeijen, sullen met gejuich maeijen. Door Dr. Fried. Wilh. Krummacher, Hervormd Leeraar te Gemarke. Uit het Hoogduitsch met eene voorrede door Abraham Capadose, Med. doct. Amsterdam 1827.

De koepok-inenting tegen de leer des Bijbels strijdende, of Korte aanwijzing voor Godvreezende ouders. Amsterdam 1828.

Prancisci Burmanni, V.D.M., Viri clarissimi, itineris Anglicani acta diurna. Quae nunc primum edidit, praefatus est notisque illustravit Abrahamus Capadose, Med. doct. Amstelaedami 1828.

Brief over den grooten visch van de propheet Jona, aan een liefhebber van Gods Woord, tot bevestiging zijns geloofs. Amsterdam 1828.

Le despotisme considéré comme le développement naturel du système libéral et comme complément de la révolte de l'homme contre Dieu. Amsterdam 1830.

Herinnering aan den dank-, vast- en bededag uitgeschreven door den Souverein-Vorst der Vereenigde Nederlanden. In het eerste jaar van Hoogstdeszelfs regering. Amsterdam 1830.

Het recht gebruik van 's Heeren Avondmaal. Bestaande in overdenkingen, gebeden en dankzeggingen, door C. Drelincourt, P. du Moulin en verscheidene andere

Godgeleerden. Alsmede klacht van een bezwaard gemoed, met nevensgaande troost en reis naar Beth-El. Nieuwe verbeterde uitgave. Door A. Capadose, Med. doct. Amsterdam 1830.

Iets over den naam Christen. Vrij vertaald uit het Fransch. - Amsterdam 1832.

Het plechtanker van Nederland's behoudenis. Amsterdam 1832.

Godgeleerde stellingen over de leer der regtvaardigmaking des zondaars voor God; opgesteld door Jan Jacob Brahé, in leven Dienaar van Jesus Christus te Vlissingen, en door denzelfden overgeleverd aan de Edelmogende Heeren Staten van Zeeland. Uitgegeven en met eene voorrede voorzien door A. Capadose, M.D. Amsterdam 1833.

Jehovah-Jesus, of de Wolke der getuigen voor de Godheid van den gezegenden Middelaar en Borg van Zijn diep onwaardig volk. I en II, Amsterdam 1833 en 1839; III, 's-Gravenhage 1845.

De ontheiliging van het huis Gods, op den 16den en 17den October 1834, te 's-Gravenhage. 's-Gravenhage 1834.

Een woord aan heilbegeerigen. 's-Gravenhage 1834.

Ernstig en biddend woord aan de getrouwe leeraren der Hervormde Kerk in Nederland, betreffende den tegenwoordigen toestand van de Kerk en derzelver synodaal bestuur. Amsterdam 1835.

Conversion de M. le Docteur Capadose, Israélite portugais. Publiée par la Société des amis d'Israël de Neuchâtel. Neuchâtel 1837.

Bekeering van Doctor A. Capadose, Portugeesch Israëliet. Uitgegeven door het Genootschap der Vrienden van Israël te Neychâtel. Uit het Fransch vertaald door M.J. Chevallier. Amsterdam 1837.

Die Bekehrung der Brüder Cappadose. Von dem überlebenden Bruder, Dr. Cappadose, erzählt. Aus dem Französischen. Herausgegeben von der Amerikanischen Tractat-Gesellschaft. New York o.J.

Rome heeft gesproken, of eenige aanmerkingen op het mandement van de vaste voor 't jaar 1838, van den Bisschop van Luik, aan zijn bisdom. 's-Gravenhage 1838.

Rome a parlé, ou quelques réflexions sur le mandement de carême pour l'an de grâce 1838, de Mgr. l'Evêque de Liège à son diocèse. La Haye 1839.

De ontrouwe verkondiging of de vergeving der zonden zonder zoenoffer. 's-Gravenhage 1839.

Belangrijk gesprek tusschen een pastoor en zijn oppasser. Een woord aan de Roomsche-Katholieken in Nederland. 's-Gravenhage 1840³.

Briefwisseling tussen twee pastoors (Vervolg op het Belangrijk gesprek tusschen een pastoor en zijn oppasser). 's-Gravenhage 1840.

Ontboezeming over het Concordaat. 's-Gravenhage 1841.

Roepstem van de Schotsche Kerk aan de Israëlieten. Uit het Engelsch. 's-Gravenhage 1842.

Rome's verbod tegen Gods bevel. Bijdragen tot de nadere kennis van de verbasterde Roomsche kerk. 's-Gravenhage 1842.

Eenheid en Verscheidenheid, of de Apostolische leer der Christelijke eenheid, verdedigd tegen L.G. Pareau, professor in de theologie en academie-prediker te Groningen. 's-Gravenhage 1842.

(Anoniem) Zwijndrechtsche en Groninger Godegeleerde wetenschap. Opgedragen aan de studenten in de theologie. 's-Gravenhage 1842.

Quelques observations sur la régénération morale et sur la restauration nationale d'Israël. Second appel en faveur d'Israël. Toulouse 1843.

Aan mijne geloofsgenoten in de Nederlandsche Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage. 's-Gravenhage 1843.

Het Proselytisme. Bedenkingen den WelEerwaarden, Zeer. Geleerden Heer T.C.R. Huydecoper, theol. doct., bedienaar des Evangelies, voorgesteld. 's-Gravenhage 1844.

Het sterfbed van een twaalfjarig kind. 's-Gravenhage 1845.

Overdenkingen over Israëls roeping en toekomst. Amsterdam 1845.

Gedachten over den toestand der zielen in den staat der afgescheidenheid tusschen den dood en de opstanding. 's-Gravenhage 1845.

Het despotismus zich uit het liberalismus ontwikkelende (Vrij vertaald uit het Fransch "door eene vriendschappelijke hand", blz. VIII). 's-Gravenhage 1846.

(Dr. A. Capadose, Ds. J. de Liefde, Ds. O.G. Heldring, Mr J.J.L. van der Brugghen) Verzameling van stukken betrekkelijk de oprigting eener Evangelische Maatschappij of Vereeniging (Manuscript. Advies van Dr. A. Capadose, Maart 1846).

Aan de Christenen in Nederland. Z.p. 1847.

Daar staat geschreven of Schriftuurplaatsen aangaande de Godheid van den Heere Jezus-Christus uit het Oude en Nieuwe Testament. Bijeengebracht door A. Capadose, M.D. 's-Gravenhage z.j.

Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap. Nog een takje van den Wonderboom. 's-Gravenhage 1848.

De toekomst des Heeren als Koning Israëls en als Hoofd der geheele schepping. Eene voorlezing gehouden in de Bidstond voor Israël, te 's-Gravenhage, den 17den November 1848. 's-Gravenhage 1848.

Eene Rede in de hoogste Kerk-vergadering der Vrije Kerk in Schotland. Uitgesproken door Dr. A. Capadose. 's Hage, 9 February 1849.

De toekomst Israëls. Eene voorlezing, gehouden in een van de Bidstonden der Vrienden Israëls, te 's Gravenhage. 's-Gravenhage 1849.

Rome en Jeruzalem. Rede gehouden te Londen op de vergadering der Evangelische Alliantie (Overgedrukt uit: "De Redevoeringen uitgesproken in de vergadering van het Evangelisch Verbond te Londen in 1851"). Utrecht 1851.

Leila Ada of de treffende geschiedenis en dood van eene jonge Joodsche dochter. Uit het Engelsch vrij vertaald met eene opdracht aan eene jeugdige Israëlitische dichteresse. 's-Gravenhage 1853.

Deux discours, prononcés l'un devant l'assemblée générale de l'Eglise Libre d'Ecosse (25 mai 1846), l'autre au congrès de l'Alliance Evangélique (Londres, août 1851). Traduit de l'Anglais. Paris 1853.

J.H. Merle d'Aubigné, Rede over hetgeen voorbij gaat en hetgeen niet voorbij gaat. Mattheüs 24: 35. Vertaald met een voorwoord over Rome's list en vermetelheid, door Dr. A. Capadose. 's-Gravenhage 1853.

London bezocht in 1851. Amsterdam 1855.

Rede in de laatste zitting van de Parijsche vergadering van Christenen van alle natiën. Gehouden den 30 Augustus 1855. Amsterdam 1855.

De Hervorming verdedigd of Open brief aan den heer A. Frentrop over deszelfs leerrede over 1 Tim. 2: 5, naar aanleiding van J.C. Zaalberg's feestrede, gehouden den 31 October 1855, ter gedachtenis der Kerkhervorming. 's-Gravenhage 1856.

J.C.H. Muré, R.C. Priester en Professor aan het Seminarie Hageveld; Toegejuicht, Terechtgewezen en Wederlegd. 's-Gravenhage 1856.

De tweede zichtbare toekomst van Christus. Eene voorstelling der Bijbelsche eschatologie (Leer der laatste dingen) door Joh. Alb. Ludw. Hebart, V.D.M. te Thurnau. Uit het Hoogduitsch. Met een voorwoord van Dr. A. Capadose. Gorinchem 1856.

Een Brief van Dr. Capadose over een Brief in de Kerkelijke Courant. Z.p. en z.j.

Revolutie en Contra-revolutie beschouwd uit een Schriftuurlijk oogpunt. Eene voorlezing "gehouden den 13den April te Amsterdam. Amsterdam 1860.

Syrië en het Heilige Land, of de vergadering te Bedwell-Park. Uit het Engelsch, met een voorwoord van Dr. A. Capadose. Uitgegeven door het Comité der Vrienden Israëls te 's-Gravenhage. 's-Gravenhage 1862.

De Kracht des Geloofs, of Bijzonderheden uit het leven en lijden van D. Manel Matamoros. Gevangen om zijns geloofswille in Spanje. Uit eenige zijner brieven opgemaakt door Dr. A. Capadose. Met twee portretten en facsimile (Ten behoeve der verdrukte Familiën). Amsterdam 1862.

De ijver des geloofs, blijkende uit een woord aan de Roomsch-Katholijken in Holland en andere stukken van D. Manuel Matamoros. Gevangen om zijns geloofs wille in Spanje. Met de portretten van Dolores Garcia de moeder, en Moreno Dias, den advocaat van Matamoros (Ten behoeve der verdrukte Familiën). Amsterdam 1863.

De laatste brief van Don Manuel Matamoros, geschreven in de gevangenis te Grenada. 's-Gravenhage 1863.

De Processen in Geloofszaken. Uittreksel uit de "El Clamor Publico" (een Spaansch blad). 's-Gravenhage 1863.

Woorden van den Souvereinen Vorst der Nederlanden in 1813, herinnerd aan Vorst en Volk in 1863. Ten voordeele van het op te rigten Nationaal Monument. 's-Gravenhage 1863.

Geest en Vorm. Brief aan den Weleerwaarden Heer J.H. Gunning Jr, over zijn boekje getiteld: Vorm en Geest. 's-Gravenhage 1863.

Waarom hebt gij het Adres, aan den Haagschen kerkeraad toegezonden, niet mede-onderteekend? beantwoord door Dr. A. Capadose. 's Gravenhage 1864.

Hernieuwde waarschuwing tegen de vaccine. 's-Gravenhage 1864.

Het Rapport van de Synodale Commissie betreffende de leervrijheid in de Nederlandsche Hervormde Kerk, en de onderteekening van Dr. J.J. van Oosterzee, Hoogleraar in de Godgeleerdheid. 's-Gravenhage 1864.

Herinneringen uit Spanje. 's-Gravenhage 1864.

Een sterfbed. Uit het Fransch met een vootwoord van Dr. A. Capadose. Uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van Christelijke lectuur. Amsterdam 1865.

Of scheiden of scheiding. Een woord aan leeraars en gemeenten. 's-Gravenhage 1866.

De consequente Confessioneele of Art. 23 in verband met den toestand van het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap. Tweede woord aan leeraren en gemeenten. 's-Gravenhage 1867.

Toespraak aan de Israëlieten door een twaalfjarig kind. Met een voorwoord van Dr. A. Capadose. 's-Gravenhage 1868.

Réponse au Pape Pie IX. La Haye 1869.

Ter Gedachtenis aan Dr. Carl Schwartz. Amsterdam 1871.

Dr. Fabri's beschouwing van den tegenwoordigen krijg. Uit het Hoogduitsch vertaald en met eene voorrede voorzien door Dr. A. Capadose. 's-Gravenhage 1871.

De val van een afgodsbeeld. Eene bladzijde uit de geschiedenis onzer dagen. Door Frédéric de Rougemont. Uit het Fransch. Met een voorwoord van Dr. A. Capadose. Amsterdam 1872.

Vaccine en Gewetens-vrijheid. 's-Gravenhage 1872.

Ds. Gunning's woorden over de inenting der pokken, getoetst en wederlegd. 's-Gravenhage 1873.

De Synode en hare jongst benoemde commissie. Brief aan een Vriend. 's-Gravenhage 1873.

Het heengaan naar 's Vaders huis, of het afsterven van den Wel Eerwaarden Heer C.C. Callenbach, rust. leeraar. Gestorven te Elst, bij Nijmegen, den 25 October 1873. 's-Gravenhage 1873.

Artikelen

Werken der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen
VII, 1825 Lofrede op Sebaldus Justinus Brugmans

Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde
VI, 1838 De Zondag-scholen

Stemmen en Beschouwingen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde
II, 1840 Een blijde boodschap uit Schotland

De Vereeniging Christelijke Stemmen

I, 1847	Aan de Geloovigen in Nederland, betrekkelijk de uitbreiding des Christendoms onder de Joden.
Wederlegging der bedenkingen over de Evangelie-verkondiging onder de Joden.
V, 1851	België
Overdenkingen van het achttiende hoofdstuk van Genesis. Uit het Fransch van Rochat.
VI, 1852	Overdenkingen van het achttiende hoofdstuk van Genesis (Vervolg).
De Kerk en de Evangelische Alliantie.
Uitstapje naar Londen in 1851. Aan eenen Vriend medegedeeld.
VII, 1853	Uitstapje naar Londen in 1851 (Vervolg).
VIII, 1854	Uitstapje naar Londen in 1851 (Vervolg).
IX, 1855	De Kirchentag.
Het Evangelie in België.
X, 1856	Adres aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

- XV, 1861 De heilige strekking bij onderscheid van rigting.
 XVII, 1863 Verpligte koepokinenting.

De Nederlander. Nieuwe Utrechtse Courant

10 Mei 1852 Ingezonden stuk over de verkiezingen.

De Heraut. Eene Nederlandsche stem voor Israëls Koning, het Hoofd der Gemeente

29 Aug. 1856 Iets over de (geprojecteerde?) Nederlandsche Protestantsche Unie¹⁷⁴⁰.

15 en 22 Jan. Een brief van Dr. Capadose over een Brief in de Kerkelijke Courant¹⁷⁴¹.
 1858

Dagblad van Zuid Holland en 's-Gravenhage

14 Januari 1871 Ingezonden stuk over de vaccinatie en revaccinatie.

(Ten overvloede vermelden wij nog: "Improvisatie van den Heer Dr. A. Capadose" in *Gedenksteenplaatsing te 's-Gravenhage in den voorgevel van het huis aan de Princengracht (Zuidzijde) - Nummer 32 - waar van 1786 tot 1795 gewoond heeft Mr. Willem Bilderdijk. 's-Gravenhage 1867*).

¹⁷⁴⁰ Ook als overdruk uitgegeven.

¹⁷⁴¹ Ook als overdruk uitgegeven.